

МИХАИЛ ШОЛОХОВ

АСАРЛАР
ТЎПЛАМИ
САККИЗ ТОМЛИК

ТИНЧ ДОН

ТЎРТ КИТОБЛИ
РОМАН

ЎзССР ДАВЛАТ БАДИИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ

Тошкент — 1963

МИХАИЛ ШОЛОХОВ

АСАРЛАР
ТЎПЛАМИ

ТОМ

ТИНЧ ДОН

ТЎРТИНЧИ КИТОВ

ЎзССР ДАВЛАТ БАДИЙ АДАБИЁТ НАШРИЁТИ

Тошкент — 1963

М. Шолохов «Тинч дон» романининг IV китобида Дон казакларининг 1919 йилги кўзғолони ҳамда контрреволюцион «Кўнгилли армия»нинг мағлубиятга учрагани ҳикоя қилинади. Оқ гвардиячиларнинг найрангига учиб, Совет ҳокимиятига қарши қурол кўтарган Юқори Дон казакларининг исёни тарих томонидан ҳалокатга маҳкум этилганлигини ёзувчи юксак бадний маҳорат билан тасвирлаб беради.

ОДИЛ ШАРАПОВ

таржимаси

ЕТТИНЧИ ҚИСМ

I

Юқори Дон қўзғолони Жанубий фронтдаги Қизил Армиянинг кўп қисмини ўз гирдобига тортган эди. Дон армияси қўмондонлиги шу вазиятдан фойдаланиб, Новочеркасскни тўсиб турган ўз кучларини бемалол қайтадан тузиб олди, ҳатто Каменск билан Усть-Белокалитвен станицалари атрофига, аксарияти қалмоқ ва қуйи донликлардан иборат энг мустаҳкам ва жангда чиниққан полкларни тўплаш имкониятига ҳам эга бўлди. Бу полклар олдига қўйилган вазифа — пайти келганда генерал Фицхалауровнинг қисмлари билан биргаликда, 8- Қизил Армиянинг 12-дивизиясини улоқтириб ташлаш ва Урал дивизияси билан 13-дивизиянинг орқа томонида жанг қилиб, шимол томон ўтиб олиш ва шу йўл билан қўзғолон кўтарган юқори донликлар билан бирлашишдан иборат эди.

Дон армиясининг қўмондони генерал Денисов билан штаб бошлиғи генерал Поляков бу полкларни бир жойга тўплаб, зарбдор группа тузиш тўғрисида план тузиб қўйишганди; май ойининг охирларида бу план батамом амалга оширилди деса бўлади. Каменск станицаси ёнига 16.000 отлиқ ва пиёда аскар, 36 тўп, 140 пулемёт келтирилди; 1918 йил ёзида ҳарбий ёшдаги казак йигитларидан тузилган «Ёш армия» деб аталувчи отлиқ аскарлар ва полкларнинг сўнгги қисмлари ҳам етиб келмоқда эди.

Айни шу пайтда, тўрт томондан қуршовга тушган қўзғолончилар қизил аскар жазо отрядларининг ҳу-

жумларини даф этиш билан овора эди. Жанубда, Доннинг чап қирғоғида эса, қўзғолончиларнинг икки дивизияси траншеяларга маҳкам жойлашиб олган, қизилларнинг сону саноқсиз тўплари бутун фронт бўйлаб тўхтамасдан аёвсиз ўт очганига қарамай, уларни дарёдан ўтказмай қўйган эди; қолган уч дивизия қўзғолончиларни ғарб, шимол ва шарқ томондан ҳимоя қилиб турарди; бу дивизияларда, айниқса шарқи-шимолий участкада талафот ниҳоятда зўр эди, лекин шундай шароитда ҳам улар чекинмас, Хопер округи чегарасидан нари силжимасди.

Ўз қишлоғи рўпарасига жойлашиб олгандан бери бекорчиликдан қўли бўшамаган татарскликлар сотняси, бир куни қизил аскарларга панд бериб кетди; бир тўда казак талабгор бўлиб, тун қоронғисида қайиқларга тушди-да, секингина дарёдан Доннинг нариги бетига ўтиб, қўққисдан қизил аскарлар пистирмасини босиб, тўрт кишини ўлдирди, бир пулемётни қўлга туширди. Эртасига қизиллар Вешенская ёнидан тўп келтиришиб, казаклар траншеяларини устма-уст ўққа тутди. Ўрмон тепасида шрапнель визиллаши билан казаклар шошапиша траншеяларни ташлаб Дон бўйидан нарироққа, ўрмон ичкарасига қочиб ўтишди. Бир кундан кейин қизиллар тўпни олиб кетишди, казаклар ўз траншеяларига яна қайтиб келишди. Тўпга тутиш вақтида яқиндагина сотняга келиб қўшилган казаклардан икки ўспирин ўқ парчаси тегиб ўлди, ўша куни Вешенскаядан келган чопар ярадор бўлди.

Шундан кейин теварак-атроф бир қадар тинчиб, траншеяларда ҳаёт ўз изига тушди. Хотинлар эрларидан тез-тез хабар олиб туришар, кечалари нон билан самогон келтиришар, умуман, казаклар емоқ-ичмоқдан нолишмасди: улар адашиб юрган икки бузоқни сўйиб олишганди, ҳар куни кўлда балиқ ҳам тутишарди. Балиқ овида Христонядан устаси йўқ эди. Чекинган казаклардан аллаким ташлаб кетган ўн саржинли тўрни Христоняга бериб қўйишган эди. Балиқ овлаганда у доим тўрни чуқур томондан юриб судрарди ва: «Бу атрофда мен тўр солалмайдиған кўл йўқ» деб мақтанаверарди. Бир ҳафта муттасил балиқ овлагандан кейин кўйлагу чолворига шу қадар балиқ ҳиди сингиб

қолдики, Аникушка у билан бир ертўлада тура олмай, ахийри:

— Сендан ириган лаққабалиқ ҳиди келади! Сенми-нам яна бир кун шу ерда турадиган бўлсам, умрбод балиқни оғзимга ололмайман,— деди.

Ўша кундан бошлаб Аникушка, чивин талаганига қарамай, ертўладан чиқиб очик жойда ётадиган бўлди. Ётишдан олдин афтини буриштириб, қум устида сочилиб ётган балиқ тангаларини, сасиган ичак-човоқларини супуриб ташларди, бироқ эрталаб Христоня балиқ овидан қайтиб келарди-ю, ҳеч кимга парво қилмай ертўла олдига ўтириб, тутиб келган карас балиқларни яна тозалашга тушарди. Унинг атрофида кўм-кўк гўнг пашшалар ғужғон ўйнар, сариқ чимолилар ёпирилиб келарди. Аникушка энтикиб келиб қоларди-да:

— Сенга бундан бошқа жой қуриб кетдими?!— деб бақирарди.— Кошкийди, томоғингга қилтанок тикилиб ўлсангу, мен қутулсам! Худо хайрингни берсин, нарироқ бор! Мен ётадиган жойда сен балиқларнинг ичак-човоғини чуватиб, ҳамма ёқни саситвординг, чумолини кўпайтирвординг.

Христоня балиқ тозалаётган темиртак пичоғини иштон почасига артарди-ю, кўса башара Аникушканинг газабнок юзига узоқ тикилиб ўйланиб қолар ва пинагини бузмасдан дерди:

— Бундан чиқди, Аникей, ичингда гижжа бор экан, балиқ исига тоқат қилолмаслигингга сабаб шу. Оч-наҳорга саримсоқ егин, тузукми?

Аникушка тупуринарди-да, сўкина-сўкина, ўрнидан туриб кетарди.

Иккисининг жанжал қилмаган куни йўқ эди. Умуман, сотнядагилар тинч-тотув кун кечиришарди. Овқат мўл бўлгани учун Степан Астаховдан бўлак ҳамма казакларнинг кайфи чоғ эди.

Аксиньянинг Григорий билан Вешенскаяда учрашиб турганини Степан ҳамқишлоқ казаклардан эшитди ёинки ўзи сезиб қолдими, тўсатдан феъли айланди-қолди; бекордан-бекорга взвод командир билан сўкишиб қоровул туришдан бош тортиди.

У ертўладан чиқмас, кун бўйи қора шолча устида ҳўрсиниб ётаверар, ютоқиб қўлбола тамакини сўрарди.

Бир куни юзбоши Аникушкани патрон олиб келгани Вешенскаяга жўнаётганини эшитиб, икки суткадан бери қорасини кўрсатмаган Степан биринчи марта ертўладан чиқди. Уйқусизликдан шишиб ёшланиб турган кўзларини қисиб, чайқалган дарахтларнинг кўз қамаштирувчи баргларини, шамол тўзитиб юборган паға-паға оқ булутларни нохушлик билан томоша қилди, шитирлаган ўрмоннинг ҳасратига қулоқ солиб турди-да, ертўлалар ёнидан ўтиб, Аникушкани ахтариб кетди.

Казаклар олдида гап очмай, Аникушкани бир четга тортди-да:— Вёшкига борганинда Аксиньяни қидириб топгин,— деди.— Айтгинки, бир келиб мендан хабар олсин. Битлаб кетди дегин, кўйлаги, шими кир-чир дегин, яна шуниям айтгинки,— Степан бир лаҳза жимиб қолди, хижолат чеккандай мийиғида кулиб қўйди:— Жудаям сени соғинди, икки кўзи йўлингда, дегин.

Кечаси Аникушка Вешенскаяга кириб борди, Аксинья турган уйни топди. Григорий билан аразлашиб қолгандан кейин у яна холасиникига қайтиб келган эди. У Степаннинг гапларини оқизмай-томизмай, Аксиньяга айтди, сўнгра, юрагига ғулғула солиш учун: «Агар Аксинья сотняга келмаса, мен ўзим Вёшкига бораман деди», — деб қўшиб қўйди.

Аксинья бу гапни эшитиб, йўл тараддудига тушди. Холаси наридан-бери хамир ошириб, бўғирсоқ пишириб берди; орадан икки соат ўтар-ўтмас, эрига итоат қилиб ўрганган Аксинья Аникушка билан бирга Татарск сотняси турган жойга жўнаб кетди.

Степан хотини билан учрашганда қаттиқ ҳаяжонга тушган бўлса-да, сир бой бермади. У Аксиньянинг озгин юзига синчиклаб тикилди, уни гапга солиб кўрди, лекин Григорий билан алоқаси тўғрисида бирон марта оғиз очмади. Лекин гап орасида юзини тескари ўгириб, ерга қараганича:

— Сен Вёшкига нега у ёқдан ўтиб бординг! Қишлоқ рўпарасидан ўта қолсанг бўлмасмиди?— деб сўради, холос.

Аксинья совуққина қилиб, ёт кишилар билан дарёдан ўтишнинг иложи бўлмаганини, мелеховларга ялингиси келмаганини айтди. Лекин гапириб бўлгандан кейингина бу жавобидан, мелеховлар онласи ёт эмас, де-

ган маъно чиқишини англаб қолди. «Степан ҳам худди шундай тушунган бўлса-я!»— деб ўйлаб хижолат тортиди. Қовоқлари пирпираб, юзлари бўзариб кетди.

Степан ердан кўзини олиб Аксиньяга савол назари билан қаради, хотини бу саволни тушунди-да, ўсал бўлиб, жиғибийрони чиққанидан тутақиб кетди.

Лекин Степан унга раҳм қилиб, ҳеч нарса сезмагандек гапни бошқа ёққа бурди-да, рўзғоридаги буюмлардан нимани яширганини, қаерга ва қандай яширганини суриштира бошлади.

Аксинья эрининг тантилигига тан бериб, саволларига жавоб қайтарди-ю, бироқ изза тортиб ўнғайсизланаверарди; орада ҳеч гап ўтмаганига уни ишонтириш ҳамда ўз ҳаяжонини яшириш учун жўрттага шошмасдан, сипогарчиликни қўлдан бермай гапирар эди.

Иккиси ертўлада сўзлашиб ўтиришарди. Қазаклар кириб-чиқавериб, уларни безор қилишди. Христоня кириб, чўзилиб ётиб олди. Степан холи гаплашиб олишининг иложи йўқлигини кўриб, суҳбатни тўхтатишга мажбур бўлди.

Аксинья суюниб ўрнидан турди-ю, шоша-пиша туғунини ечди, олиб келган бўғирсоқларини эрининг олдига қўйди, сўнгра, Степаннинг хуржунидан кир кўйлак-иштонларни олиб, ертўла ёнидаги кўлчада ювиб келгани чиқиб кетди.

Ўрмонни кўкимтир туман қоплаб, ҳамма ёқ субҳидам оғушида жимжит ухларди. Кўкатлар шабнамдан қадларини кўтаролмай, ерга салом бериб қолган, кўлдаги қурбақалар вақиллашарди; бирданига ертўлага яқин жойдан, сададай шохлаб кетган заранг дарахтининг орқа томонидан қизилоёқнинг чириллаб сайрагани эшитилди.

Аксинья заранг тагидан ўтди. Дарахтнинг учидан тортиб қалин ўт орасида қолган танасигача ўргимчак ини босиб кетган эди. Ўргимчак инининг толаларига тушган шабнам зарралари марвариддай йилтирарди. Қизилоёқ бир дам жимиб турди-да, Аксинья оёқлари остида эзилган кўкатлар қаддини кўтарар-кўтармас, яна сайрай бошлади, унга жавобан кўлдан учган лойхўрак чийиллаб овоз берди.

Аксинья кофтасини ва баданини қисиб турган лиф-чигини ечди-да, илиқ кўл сувига тизза бўйи кириб, кир юва бошлади. Унинг тепасида чивинлар гала-гала бўлиб учишар, пашшалар ғинғиллашарди. Аксинья тирсакларини букиб, тирсиллаган қорамағиз қўллари билан юзини талаган чивинларни ҳайдарди. Унинг хаёли фақат Григорийда эди, сотняга жўнашидан олдин айтишиб қолганларини ўйларди, холос.

«Борди-ю, у ҳозир мени қидириб юрган бўлса-чи? Шу кечасиёқ станицага қайтаман!»— деган қатъий қарорга келди Аксинья, сўнгра, Григорий билан қандай учрашишини, бирпасдаёқ ярашиб олишини кўз олдига келтириб, жилмайиб қўйди.

Шуниси қизиқки, Аксинья сўнгги вақтларда Григорий тўғрисида кўп ўйларди-ю, бироқ кўз олдида унинг ҳозирги сиймоси эмас, кўпни кўрган, тим қора мўйлов учлари сарғайган, урушдан боши чиқмай, чакка сочлари бемаҳал оқарган, пешонасини ажин босиб кетган Григорийнинг ҳозирги мардона қиёфаси эмас, балки ўша қадимги Гришка Мелехов гавдаланарди, унинг йигитлик чоғини, йигитларга хос қўполлигини, эркалатишдаги нўноқлигини кўз олдига келтираверар, ёшлигида қоматига ярашган ингичка бўйни-ю, доим кулиб турадиган лабларини сира унутолмасди.

Ана шунинг учун ҳам Аксинья тобора Григорийга муҳаббати ортганини, оналар сингари унга меҳр қўйганини сезарди.

Мана ҳозир ҳам бутун хаёлини бир жойга тўплади-ю, ўша жондан азиз сиймони астойдил кўз олдига келтириб туриб, ўпкаси тўлиб кетди, сўнгра, ўзидан-ўзи жилмайиб қаддини ростлади-да, эрининг кўйлагини, чала ювилганича оёқ остига ташлади, ширин хаёллар таъсири остида томоғига бир нарса тиқилгандай бўлди, чинқириб юборишига сал қолди.

— Қалбимда ўрнашиб олгансан, лаънати, сени умр-бод унутолмас эканман!— деб пичирлади.

Йиғлаб-йиғлаб юрагини бўшатиб олди, бироқ назарида, шундай шифобахш мовий тонг қўйнида яйраб турган олам ўз ҳуснини йўқотгандай бўлди. Аксинья кафтининг орқаси билан кўз ёшларини артди, ҳўл пешонасига тушган сочларини селпиб ташлади-ю, хира-

лашган кўзларини сузиб, сув бетида сузиб кетаётган кичкинтой кўкимтир балиқчи қушга, то шамол тўзитган пушти ранг туман орасида ғойиб бўлгунча анқайиб қараб қолди.

Ниҳоят Аксинья кирни ювиб, дарахт шохларига илди-да, ертўлага қайтиб келди.

Христоня уйқусидан уйғонганди, бесўнақай оёқларининг эгри-бугри панжаларини қимирлатиб, эшик олдида ўтирар ва хиралик қилиб Степанни гапга солмоқчи бўларди, лекин у, шолча устида чўзилиб олиб индамай тамаки тортар, Христонянинг саволларига ҳаям, йўқ ҳам демасди.

— Сен хаёлингда, қизиллар дарёнинг бу томонига ўтмайди, деб ўйлайсанми! Нега индамайсан? Индамасанг, сатқайи сар! Лекин менинг фикримча, улар кечувдан ўтишга уриниб кўради ҳали... Албатта кечувдан ўтишга ҳаракат қилишади. Бошқа йўл йўқ. Ёки сен, отларини сувга солиб сузиб ўтишади, дейсанми? Гапирсанг-чи, нега индамайсан, Степан? Бу ерда иш хуржун бўлай деб турибди-ю, сен бўлсанг ётибсан, аммамнинг бузоғидай!

Степан жаҳлига чидолмай ирғиб тушди.

— Ўз ҳолимга қўясанми, йўқми?— деди аччиқланиб.— Одамларга бир бало бўлдимиз ўзи! Хотиним кўргани келганда буларнинг хиралигини қаранг... Мазабемаза саволларминам бошимни қотиришади холос, хотинимминам икки оғиз гаплашиб олгани қўйишмайди-я!

Христоня ранжиб:

— Хўп гаплашадиган одамни топибсану,— деди-да, ўрнидан туриб, майишган чориқларини оёғига илди, эшик кесақисига бошини уриб олиб, ташқари чиқди.

— Бу ерда гаплашгани қўйишмайди, юр, ўрмонга бора қолайлик, — деди Степан ва хотинининг раъйига қарамасдан эшик томон юрди. Аксинья эрига бўйсуниб, кетидан эргашди...

Ижкиси туш пайти ертўлага қайтиб келди. Оल्ха дарахтининг соясида ётган иккинчи взвод казаклари уларни кўришлари билан карталарни йиғиштириб жимиб қолишди. Гап нималигини фаҳмлагандек бир-бир

ларига кўз қисишар, мийиқларида кулишар, ёлғонда-ка хўрсиниб қўйишарди.

Аксинья нафрат билан лабларини буриб, бошидаги ғижимланган оқ тўр рўмолини тузата-тузата, казаклар ёнидан ўтиб кетди. Ҳеч ким унга гап қотмади, бироқ хотини кетидан келаётган Степан, ёнбошлаб ётган казаклар олдига яқинлашиши биланоқ, Аникушка ўрнидан туриб олдига келди. У Степанга риёкорона икки букилиб салом берди:

— Байрамингиз муборак... Табриклаймиз!— деди шанғиллаб.

Степан мамнун бўлиб илжайди. Хотини билан ўрмондан келаётганини казаклар кўргани учун хурсанд бўлди. Чунки бу нарса: «Аксинья билан ораси чатоқ» деган миш-миш гапларга хотима бериши мумкин эди. У ҳаттоки, йигитлар сингари кифтларини ўйнатиб, тери қуримаган кўйлак елкаларини кўрсатиб ҳам қўйди.

Ана шундан кейин казаклар баттар суюлишиб, кула-кула гап отишди:

— Хотин эмас, хирс экан, биродарлар! Степанни роса терлатибди... Кўйлаги баданига ёпишиб қопти-я!

— Бечорани қўшга қўшгандан баттар қилибди, аъзойи бадани жиққа ҳўл.

Ертўлага етгунча Аксиньядан кўзларини узмай қараб турган йигитча эса:

— Улай агар, оламни қидирсанг бундай соҳибжамолини тополмайсан!— деб хўрсиниб қўйди.

— Ўзинг ҳеч қидириб кўрганмисан?— деган савол билан Аникушка унинг оғзига бир урди.

Бу хил беҳаё гапларни эшитган Аксиньянинг ранги оқариб кетди, ҳалигина эрига яқинлашганлиги, унинг ўртоқларининг чапанича қочирмалари эсига тушди-ю, юзини буриштириб, жирканган ҳолда ертўлага кирди. Степан бир қарашдаёқ унинг таъби хиралигини пайқади-да, тасалли бериш учун:

— Сен бу ҳангилардан хафа бўлма, Ксюша. Зериканларидан ҳазиллашади...,— деди.

— Нимасига хафа бўлай,— деди Аксинья секингина; у бўз халтачасини кавлаб, эрига келтирган совғаларни шоша-пиша олди. Ниҳоят, овозини янада пасай-

тиб:— Ұзимдан хафа бўлишим лозим эди-ю, бироқ энди нафи йўқ...— деди.

Иккисининг гапи, негадир, сира қовушмади. Ун минутча вақт ўтгандан кейин Аксинья ўрнидан турди. «Ҳозир Вёшкига жўнайман деб, ўзига айтаман-қўяман»,— деган хаёлга борди-ю, лекин ўша заҳотиёқ кирини йиғиб олмагани эсига тушди.

Аксинья ертўла эшиги олдида, эрининг тердан ҳил-вираб қолган кўйлак-иштонларини ямаб ўтирар, қиёмдан оған қуёшга тез-тез қараб қўярди.

... Шундай қилиб, ўша кун у кетолмади. Кетишга юраги дов бермади. Лекин эртасига офтоб чиқиши биланоқ йўл тараддудига тушиб, йиғиштирина бошлади. Степан қайтармоқчи бўлиб кўп уринди, «яна бир кун тур» деб ялиниб кўрди, бироқ Аксинья унинг илтимосларини қатъиян рад этгандан кейин ортиқ ялинмади; хайрлаша ётиб, фақат бир оғизгина гап сўради:

— Вёшкида турмоқчимисан?

— Ҳа, ҳозирчалик Вёшкида.

— Шу ерда тураверганинг яхшимасмиди?

— Бу ер менга тўғри келмайди, казакларингни кўр...

— Бу гапинг тўғри...— деб кўна қолди Степан, бироқ хотини билан совуққина хайрлашди.

Шарқи-жанубдан кучли шамол турди. Туни билан олис йўл босган гармсел шаштидан қайтган эди; бироқ, шунга қарамай, Ҳазар денгизи ортидаги чўлларнинг иссиқ нафасини келтирди, бир ҳамлада чап қирғоқдаги пичанзорга тушган шабнамни ялаб, туманларни тўзитиб юборди, сўнгра, Дон бўйидаги бўр тоғларининг устини қизғиш парда сингари қоплаб олди.

Аксинья чориқларини ечди, чап қўли билан юбка этагини тутамлаб ушлаб олди-ю (ҳали ўрмонда шабнам кўтарилмаганди), ҳеч ким юрмаган эски йўлдан шипиллаб кетаверди. Ернинг нами оёқларига муздай тегар, яланғоч бўйинини ва тирсиллаган болдирларини гармсел қитиқлаб ўпарди.

Ялангликка чиққач, бир туп гуллаган наъматак ёнида ўтириб дам олди. Яқин жойдан, суви қуримаган қамишзордан ёввойи ўрдакларнинг овози келар, эркак ўрдакнинг хириллаб ғағиллагани эшитиларди. Дон-

нинг нариги бетиде пулемётлар тўхтовсиз тариллар, аҳён-аҳёнда гумбурлаб тўп отиларди. Тўп ўқи бу томонга тушиб портлаганда, товуши акс садо сингари, анчагина эшитилиб турарди.

Ниҳоят, отишма ҳам тўхтади, ажойиб оҳангларга тўлган табиат ўшанда ўз сирларини Аксиньяга очиб ташлади: шумтол дарахтининг сирти оқ яшил барглари, четлари жимжимадор ва йилтироқ эман барглари шамолда липиллаб шилдирарди; ҳали вояга етмаган сандипзор бир меёрда гувилларди; жуда-жуда олислардан каккунинг овози келар, гўёки бу қуш аллакимнинг қолган умрини санаётгандай, ҳасрат билан каккулар эди; кўл устида учиб юрган сўфитўрғай: «ким-ким, ким-ким» деб устма-уст савол бераётгандай бидирларди; зиғирдаккина кул ранг бир қушча Аксиньядан икки қадам нарироқда бошини кўтариб, кайф билан кўзларини юганича арава изидаги кўлобчадан сув ичарди; ола-була духоба либос кийган қовоқарилар тинмай гўнғиллашарди; қорамтир тусли ёввойи асаларилар дала чечакларининг гулбаргларига қўниб чайқалишарди. Улар бирданига ҳавога кўтарилиб, хушбўй асални соя-салқин жойларга, дарахт кавакларига ташашарди. Терак шохларидан шира томчилар, дўлана дарахти тагида чириб ётган бултурги баргларнинг ачиган ҳиди тарқаларди.

Аксинья қимирламай ўтирган жойида ўрмоннинг хилма-хил муаттар ҳидларини искаб тўймасди. Турлитуман садоларга, энг гўзал оҳангларга тўлган ўрмонда азалий қудратли ҳаёт барқ урарди. Баҳор тошқинларидан роса тўлиб-тошган дарё бўйидаги захкаш ерларда шу қадар ранг-баранг ўтлар мавжланиб ўсган эдики, бу нафис гуллар билан алвон-алвон кўкатлар Аксиньянинг кўзларини қамаштирарди.

Аксинья лабларини қимирлатиб кулимсирар, аллақандай номаълум, ҳаво ранг гулларни бандларидан ушлаб, бирма-бир кўздан кечирарди; сўнгра у, йўғонлашган гавдасини букиб эгилар, гулларни искаб кўрарди. Бирданига марваридгулнинг маст қилувчи ўткир ва ширали ҳиди димоғига келиб урилди. Аксинья қўли билан пайпаслаб уни топди. Бу гул ёнгинасида, соя-салқин дарахт тагида ўсган эди. Яқиндагина ям-

яшил бўлган шапалоқ-шапалоқ барглари ҳозир сарғайган, шабнам билан шира тушиб, хазон бўлаётганди, лекин калтагина эгри бандининг учида очилган оппоқ-оппоқ ангишвонасимон сўлғин гулларни ҳали ҳам қуёшдан ҳимоя қиларди, бироқ гулнинг ўзидан ҳам ажал ҳиди келиб қолган эди: пастки икки ангишвонаси қовжираб-қорайиб, фақат уч томонигина шабнамдан йилтирарди; бирданига қуёш шуъласи тушиб, марваридгул оппоқ қор сингари ялтираб кетди.

Аксинья шу бир лаҳзалик вақт ичида, кўз ёшлари орасидан бу гулларни томоша қилиб, ҳазин ҳидларини искаётганида, негадир, унинг ўз ёшлиги, ғамдан боши чиқмаган узоқ умри эсига тушди. Демак, Аксинья қарибди-да... Йўқса, хотин киши қаримай туриб, тасодифий хотиралар таъсиридан кўзига ёш олармиди?

Аксинья кўз ёшидан жиққа ҳўл бўлган юзини кафтларига қўйиб, шишиб кетган бетларига мижиғланган дастрўмолини босиб, мукка тушганича уйқуга кетди.

Шамол зўрайиб, толу терак учларини ғарб томонга эга бошлади. Шумтол дарахтининг оқиш танаси у ёқдан-бу ёққа чайқалар, оппоқ барглари тўлқин сингари мавжланарди. Шамол пастлаб келиб, гули хазон бўла бошлаган наъматакни силкитар. Ўшанда, ҳуркиб учган бир гала қушга ўхшаш яшил барглари ваҳми ичида шитирлашиб пушти ранг гулбаргларини тўқарди. Наъматак тагида сўлғин гулбаргларга кўмилиб ётган Аксинья уйқудан бош кўтармас, ўрмоннинг гувиллашини ҳам, Доннинг нарёғида бошланган қасира-қусур ўқ товушларини ҳам эшитмасди, ҳаттоки у, офтоб найза бўйи келиб, рўмолсиз бошини куйдираётганини ҳам сезмасди. Тепасидан аллакимнинг овози келганини, от пишқирганини эшитиб Аксинья уйғонди-да, шоша-пиша бошини кўтарди.

Унинг ёнида эгарлоғлик оқ тумшук отнинг жилёвидан ушлаб турган тишлари оппоқ, оқ-сарикдан келган казак йигит турарди. Унинг оғзи қулоғида, кифтларини қоқиб ўйин тушар, бир оз хириллаган, лекин ёқимли ингичка овоз билан шўх-шўх ашула айтарди:

Қоқилиб кетиб йиқилдим,
Тўрт томонга тикилдим.
У ёғимга қарадим,
Бу ёғимга қарадим:
Турғизиб қўядиган
Бирон киши топмадим.
Угирилиб қарасам,
Турибди битта казак.

— Ҳзим тураман!— Аксинья жилмайди, чаққонлик билан ўрнидан турди-да, гижимланган юбкасини тузата бошлади.

— Салом бердик, жонгинам! Оёгинг оғридими ё эринчоқлигинг тутиб қолдими?— деб сўрашди шўх казак.

— Уйқу элтибди,— деди Аксинья хижолат бўлиб.

— Вёшкига кетяпсанми?

— Ҳа.

— Обориб қўяйми?

— Қандай қилиб оборасан?

— Сен отга минасан, мен пиёда кетавераман. Хизмат ҳақи бир гап бўлар...— Йигит тагдор қилиб кўз қисиб қўйди.

— Йўлингдан қолма, мен бир амаллаб ўзим етиб оларман.

Бироқ у, хотин кишини кўрганда бўш келмайдиган шилқим йигит эди. Аксинья рўмол ўраш билан овора бўлиб турганда, пайт пойлаб туриб калтабақай қўллари билан маҳкам қучоқлаб олди-да, бағрига тортиб ўпмоқчи бўлди.

— Жиннилик қилма!— деб бақириб юборди Аксинья ва унинг қаншарига тирсаги билан солиб юборди.

— Қўлингни кўп югуртаверма, ойимтилла! Атрофга бир қарагин: Ҳамма ёқ ниҳоятда гўзал... Тамомий жонивор жуфт-жуфт бўлиб роҳатланыпти... Кел энди, биз ҳам гуноҳга ботсак ботибмиз-да!..— деб шивирлади казак кўзларини сузиб, Аксиньянинг бўйнини мўйлови билан қитиқлаб.

Аксинья қўлларини чўзиб, терлаб-бўриқиб кетган казакнинг юзига кафтларини қаттиқ тираб, ўзини

халос этмоқчи бўлди, бироқ у маҳкам қучоқлаб олган эди.

Аксинья нафаси қисилган ҳолда:

— Аҳмоқ! Мен ёмон касалга мубталоман... Қўйвор! — деб ялинди. Шундай баҳона билан бу шилқимдан қутуламан деб калта ўйларди.

— Менинг касалим олдида сеники ип эшолмайди!.. — деб гўлдираб, казак Аксиньяни даст кўтариб олди.

Казакка ҳеч қандай важ кор қилмаслигини, иш чатоқ бўлишини Аксинья дарҳол фаҳмлади-да, офтоб олган жигар ранг бурнига жон-жаҳди билан мушт солди-ю, унинг чангалдай қўлларидан ўзини халос этди.

— Биласанми, мен Григорий Мелеховнинг хотини бўламан-а! Қани, яқинимга кел-чи, итдан тарқаган!.. Айтсам, у худди сени...

Гапи бу қадар таъсир этишига ишонмаган Аксинья йўғон таёқни қўлига олволди. Бироқ казак сувга тушган мушукдай бўшашиб қолганди. Бурнининг икки катагидан тирқираб оқиб мўйловига қуйилаётган қонларни мош ранг кўйлагининг энги билан артиб, аламига чидолмай бақирди:

— Аҳмоқ! Вой эси йўқ хотин! Нега шуни олдинроқ айтмадинг! Буни қара, оғиз-бурнимни қоп-қора қон қиядинг... Душман шунча қонимизни тўккани озлик қилгандай, энди унинг ёнига ўз хотинларимиз ҳам қўшилдим!

Казакнинг башараси бирданига ўзгариб тумтайди-қолди. У йўл ёқасидаги кўлобчада ювинаётган маҳалда, Аксинья шоша-пиша йўлдан бурилди-да, пичанзор ораси билан жўнаб қолди. Орадан беш минут ўтар-ўтмас казак унинг кетидан етиб келди. У Аксиньяга илжайиб бир қаради-ю, лекин индамай, кўксидаги ўқдонини сиполик билан тўғрилаб олди, отини чоптирганича кетди.

II

Уша кунни кечаси қизил аскарлар полки хода ва тахтадан ясалган солларда Малий Громчонка қишлоғи ёнида Дондан ўтишди.

Громкилик сотня бутунлай гафлатда қолди, чунки

қўл казаклар ўша кечаси маст-аласт эди. Сотня турган жой, кечқурундоноқ хотин-халаж билан тўлган эди. Улар эрларига озик-овқат, кўза ва челақларда самогон келтиришганди. Ярим кечага бориб ҳамманинг кайфи ошиб қолди. Ертўлаларда ашула янгради, маст-аласт қийқирган аёллар товуши, эркақларнинг хохолагани ва ҳуштақлари осмонга кўтарилди... Пистирмада ётган йигирмата казак бўлса, пулемёт ёнида икки пулемётчи билан бир челақ самогон қолдириб, базмга кетишди.

Қизил аскарлар солларга тушиб, Доннинг ўнг қирғоғидан шарпасиз жўнадилар. Дарёнинг чап томонига ўтиб олгач, улар цепь бўлдилар-да, Дондан эллик саржин нарироқдаги ертўлалар устига чурқ этмай бостириб боравердилар.

Солларни ясаган сапёрлар, нарёқда кутиб турган бошқа қизил аскарларни дарёдан ўтказишга шошилиб, тез-тез эшқак солишарди.

Беш минутгача чап қирғоқда казакларнинг поймапой ашулаларидан бошқа ҳеч нарса эшитилмади, ниҳоят, гранаталарнинг гумбурлаб портлагани, пулемётнинг тариллагани эшитилиб, бирданига палапартиш отилган милтиқ ўқларининг қасира-қусури орасидан: «Ура-ра-а! Ур-ра-а! Ура-а-а-а!» содалари узоқларга янграб кетди.

Громкилик сотня улоқтириб ташланди, фақат зимзиё тун қоронғусида орқаларидан қувиш мумкин бўлмаганлиги учунгина бутунлай қирилишдан қутулиб қолди.

Громкилик казаклар арзимаган талафотдан кейин хотин-халажлари билан пичанзорма-пичанзор Вешенскаяга қараб тумтарақай қочдилар; шу пайт соллар дарёнинг ўнг қирғоғидан қизил аскарларни устма-уст ўтказиб турди. Сал орада III-полкнинг биринчи батальонига қарашли ярим рота аскар иккита қўл пулемёти билан қўзғолончиларнинг базкилик сотнясига қарши ёнбошдан жанг бошлаб юборди.

Очилиб қолган ораликқа янги келган мададчи кучлар бостириб киришди. Лекин қизил аскарлардан биронтаси бу ерларнинг баланд-пастини билмагани, қисмларда йўл кўрсатувчи киши бўлмагани сабабли

зўр машаққат билан олға силжишарди, қоронғуда пай-паслаб юриб гоҳ кўлга, гоҳ сув тошган чуқур жилғаларга рўпара келиб, кечиб ўтолмай сарсон бўлишарди.

Ҳужумга раҳбарлик қилган бригада командири тонг ёришгунча душманни таъқиб этишни тўхтатиб туришга қарор қилди, эрталабгача резервларни келтириб, Вешенская остонасида куч тўпламоқчи, қаттиқ тўпга тутгандан кейин ҳужумни давом эттирмоқчи бўлди.

Лекин рўй берган ўпирилишни тугатиш учун Вешенскаяда шошилиш чора кўрилмоқда эди. Штабдаги навбатчи офицер: «қизиллар дарёдан ўтди» деган хабарни чопардан эшитган заҳотиёқ Қудинов билан Мелеховга одам юборди. Чёрний, Гороховка ва Дубровка қишлоқларидан Қаргин полкининг отлиқ сотнялари чақиртирилди. Умумий раҳбарликни Григорий Мелехов ўз зиммасига олди. У чап қанотни мустаҳкамлаш ниятида Еринский қишлоғига уч юз аскар юборди, бу куч, мабодо қизиллар шарқ томондан айланиб ўтиб, Вешенскаяга ташланадиган бўлса, унинг ҳамласига бардош бериб тўхтатиб туриши, шу билан Татарск ва Лебязен сотняларига ёрдам қилиши керак эди; Ғарбдан, Вешенскаяга кўчиб келганлар дружинасини базкилик сотняга ёрдам учун дарё бўйлаб пастга томон жўнатди; хавфли участкаларга саккизта пулемёт ўрнатиб қўйди, ўзи эса кечаси соат иккига яқин икки сотня отлиқ аскар билан Горелий ўрмони ёқасига жойлашиб, тонг ёришганда қизил аскарларга ҳужум қилмоқчи бўлиб кутиб турди.

Ҳали Ҳулкар юлдузи ботмаган эди, ўрмон бўйлаб Базки томонга кетаётган вешенлик келгиндилар дружинаси чекинаётган базкиликларга дуч келди, уларни душман гумон қилиб, бирпас отишди-да, қоча бошладди. Улар азбаройи ҳовлиққанларидан уст-бош ва оёқ-кийимларини кўл бўйига ташлаб, Вешенская билан ўрмон ўртасидаги катта кўлдан сузиб ўтишди. Сал вақт ўтмай, янглишганликлари маълум бўлди, бироқ «қизиллар Вёшкига яқинлашиб қолибди» деган хабар яшин тезлигида ёйилмоқда эди. Ертўлаларда ётган қочоқлар Вешенскаядан шимолга қараб дув-дув қочишди ва ҳамма ёққа: «қизиллар Дондан ўтибди,

фронтни ёриб ўтиб, Вешенскаяга ҳужум бошлабди» деган овоза тарқатишди.

Тонг ёришар маҳалда Григорий келгиндилар дружинасининг қочганлиги тўғрисида маълумот олиши биланок, отини чоптириб Дон бўйига етиб келди. Дружиначилар ўз хатоларини англаб, шанғиллашиб, окопларига қайтишмоқчи эди. Григорий бир тўда дружиначилар ёнига яқинроқ бориб:

— Кўлдан сузиб ўтаётганларингда қанчанг чўкиб ўлдинг?— деб масхара қилиб сўради.

Жиққа ҳўл кўйлагини йўл-йўлакай сиқиб келаётган йигит уялинқираб жавоб қайтарди:

— Балиқдай сузиб ўтдик! Чўкиб бўппиз...

— Фалокат босса, катта-кичикка қарамас экан,— деб сиполик билан гапга аралашди иштонидан бошқа уст-бошини ечиб ташлаган дружиначи.— Сал бўлса взвод командиримиз чўкиб кетаёзувди. Обмоткасини ечишдан эриниб, ботинкаси билан сузаверди, бироқ обмотка сувда чувалиб кетиб, оёқларига ўралиб қолди денг... Роса додлади-я! Овозини Еландагилар эшитган бўлса керак.

Григорий дружина командири Крамсковни қидириб топди, ўз одамларингни ўрмон четига бошлаб бориб, пайт пойлаб тур. қизиллар цепини ёнбошдан ўққа тутиш учун қулайроқ жой топиб яширин, деб тайинлади-да, ўзи сотнялари ёнига кетди.

Ярим йўлга етганда штаб ординарини учратди. Ординар чарчаган отини шартта тўхтатиб, эркин нафас олди:

— Сизниям топиб бўларкан-а!

— Нима гап?

— Татарскилик сотня окопларни ташлаб қочибди, штабдагилар шуни сизга маълум қилишни менга буюрди. Улар қумга чекинмоқда, қизиллар қуршаб олмасайди деб хавотир бўлишяпти... Тезроқ ўша ерга етиб борармишсиз. Қудинов шуни оғзаки айтиб қўй, деб тайинлади.

Григорий учқур от минган казаклардан ярим взводини бошлаб ўрмон ичидан катта йўлга олиб чиқди. Йигирма минут чамаси от чоптиришиб, Голий Ильмен кўлига етишди. Ваҳимага тушган татарскилик-

лар, улардан чапроқда, пичанзор оралаб подадай тўзиб қочмоқда эди. Фронтда чиниққан ва кўпни кўрган казаклар кўлга яқинроқ жойдан, кўл бўйидаги қўғазор орасидан шошмасдан олға силжишар, кўпчилик эса ора-сира пулемёт ўт очиб турганига қарамай, тезроқ ўрмонга етиб олиш учун рўй-рост югуришарди.

Григорийнинг газаби қўзиганидан кўзлари гилай бўлиб кетди.

— От сол! Савала қамчи билан!.. — деб бақирди-да, ўзи биринчи бўлиб ҳамқишлоқлари устига от қўйди.

Ҳаммадан кейинда лапанглаб, оқсай-оқсай Христоня йўрғалаб борарди. Бир кун аввал балиқ овида товонини қамиш тилиб кетгани учун у ҳозир қадимгидай югуролмас эди.

Григорий қамчисини ўқталганича унга етиб олди. От туёқларининг тапир-тупурини эшитиб, Христоня кетига бир қаради-да, чопишини тезлатди.

— Тўхта! Қаёққа? Тўхта деяпман сенга!.. — деб бақириб кўрди Григорий, бироқ унга қор қилмади.

Қани энди Христоня тўхтаса! У қайтага қадамини янада тезлатиб, ҳурккан туя сингари лўкиллаб чопа бошлади.

Григорийнинг тоқати тоқ бўлиб, болоханадор қилиб сўкинди, отини бир ниқтаб Христонянинг тепасига етди-да, тердан жиққа ҳўл бўлган яғринига қамчи билан аямай солиб қолди. Қамчининг зарбидан Христоня илондай буралиб тушди, жон-жаҳди билан қуёндай ёндамасига бир сакраш қилди-ю, ўтириб қолди, дарҳол пайпаслаб елкасини силай бошлади.

Григорий билан келган казаклар қочоқларни олдидан тўсиб чиқишар, уларни тўхтатишар, лекин ургани қўллари бормасди.

— Савала! Савала ҳаммасини!.. — деб бўғилиб бақирарди Григорий чиройли қамчисини бош устида ўйнатиб.

Остидаги оти турган жойида гир айланар, осмонга сапчир, олға юрмай бўйинтоблик қиларди. Григорий бир амаллаб отини жойидан қўзғатди-да, олдинда чопиб кетаётганлар кетидан қувиб кетди. У отда кетаётиб, бута тагида тўхтаб индамай кулиб турган Степан Астаховни кўрди; кулавериб силласи қуриган

Аникушкани ҳам кўрди; у икки кафтини карнай қилиб хотинчасига чийиллаб:

— Биродарлар! Эсинг борида қочиб қол! Қизиллар келяпти!.. Ол, киш!.. — деб чинқирарди.

Григорий пахтали куртка кийган, физиллаганича чопиб кетаётган яна бир ҳамқишлоғига етиб олди. Букчайган қад-қоматига қараб бу одамни танигандай бўлди-ю, бироқ кимлигини пайқай олмади.

— Тўхта, итвачча!.. Тўхта дейман сенга! Худди чопиб ташлайман!.. — деб олисдан ҳайқириб келарди Григорий.

Пахтали куртка кийган одам чопишини секинлатиб тўхтади, сўнгра кетига бурилаётиб ниҳоятда ҳаяжонланганини билдирувчи ғалати ҳаракат билан Григорийни ҳайратда қолдирди: Григорий унинг афтини кўрмасданоқ отаси эканини таниди.

Пантелей Прокофьевичнинг бети липиллаб учиб турарди.

— Ўз отангни итвачча деяпсанми, ҳароми?! Ўз отангни чопиб ўлдирмоқчимисан ҳали?! — деб чинқирар эди чийиллаб.

Унинг кўзлари қинидан чиққудай бўлиб шу қадар олайиб кетган эдики, бу таниш кўзларни кўриши билан Григорий бирпасда шахтидан тушиб, отини шартта тўхтатди.

— Орқангдан танимадим-да! Мунча бақирасан, дада?

— Нега танимайсан! Ҳали сен отангни танимайдиган бўп қолдингми?

Чолнинг беҳудага бу қадар жиззакилик қилишини кутмаган Григорий жилмайиб унинг олдига борди-да, ярашиш мақсадида:

— Хафа бўлма, дада! — деди. — Эгнингдаги бу сюртукни мен биринчи кўришим, бундан ташқари, ўзинг худди пойгачи отдай учиб кетяпсан, оқсоқлингдан асар йўқ! Қандай қилиб танийман ахир?

Пантелей Прокофьевич қадимгидай бирпасда ҳовуридан тушди; у ҳали ҳам энтикиб нафас олар, лекин мулойимлик билан гапирарди:

— Рост айтасан, эгнимдаги сюртукни янги олдим, пўстинимга айрибошлаб олдим, — пўстини қурғур

оғирлик қилди, — чўлоқликни қўявур... Қоч-қочга келганда чўлоқлик қоладими? Бу ерда чўлоқлигинг кўзга кўринадими, биродари азиз? Орқадан ажал тикилиб турибди-ю, сен оёғимнинг соғми-чўлоқлигини суриштирасан.

— Ажални қўёвер, ҳали-бери келмайди. Изингга қайт, дада! Ишқилиб, патронларни ташлаб қочмаган бўлсанг бўпти!

Чолнинг жаҳли чиқиб:

— Қаёққа қайтаман? — деди.

Шундан кейин Григорий ҳам овозини баландлатиб, ҳар бир сўзини дона-дона қилиб буюрди:

— Изингга қайт! Ҳарбий шаронтда командир буйруғини бажармаган кишига устав бўйича қандай жазо берилади, биласанми?

Бу гап Пантелей Прокофьевичга таъсир қилди: дарҳол елкасидаги милтиғини тўғрилади-да, ноилож орқасига бурилиб секин-аста юриб кетди. Ундан ҳам секинроқ кетаётган бир чолга етиб олди-да, ҳасратга тушди:

— Эндиги болалардан келадигани шу-да! Отам хурсанд бўлсин ёки масалан, шу бечорани жангдан озод қила қолай, деган нарса хаёлига ҳам келмайди, ўзиникини ўзи ажалга рўпара қилмаса, кўнгли жойига тушмайди... Ҳе-е-ей... Жойинг жаннатда бўлгүр раҳматли Петром бундан ўн чандон ортиқ эди! Жудаям беозор, кўнгилчан бола эди, бу шумтака Гришкам, ўзи дивизия командири, кўпни кўрган, оқ-қорани ажратадиган бўлсаям Петрога сира ўхшамайди. Худди кирпитиконнинг ўзгинаси — қўл тегизиб бўлмайди. Шу феъл-атвори бўладиган бўлса, қариганимда менга кўп ҳунар кўрсатса керак ҳали!

Татарскликларни бирпасда тинчитиб олишди.

Бир оздан кейин Григорий ўз сотнясини гўплаб, пана жойга олиб ўтди; от устида туриб воқеани ҳаммага тушунтирди:

— Қизиллар дарёдан ўтишди, Вёшкини босиб олишга уринишяпти. Ҳозир Дон бўйида жанг бошланди. Аҳвол ниҳоятда жиддий, бўлар-бўлмасга қочаверманглар. Яна бир марта қочганларингни кўрсам, Еринскда турган отлиқ аскарларга буюраман: хоин-

лар қатори ҳаммангни қириб ташлайди! — Григорий хилма-хил кийимли ҳамқишлоқларини бир бошдан қараб чиқди-да, нафратланганини яширолмай: — Сотнянгизда аблаҳлар кўпайиб кетибди, ҳаммага ваҳима солаётган шулар. Қочаман деб иштонларингизни ҳўл қилдингиз, балли сиздақа аскарларга! Тагин номингиз казак-а! Айниқса сиз, боболар, кўзларингни каттароқ очинглар! Урушга чиқдингизми, вассалом! Кавакка яширинаман деб овора бўлманг! Ҳозир взвод-взвод бўлиб чопқиллаганингизча ҳув анови маррадан бутазор оралаб тўғри Донга борасиз ва ўшанақаси Доннинг усти билан Семёнов сотнясига етиб оласиз. Улар билан биргалашиб, қизилларга ёнбошдан ҳужум қиласиз. Марш! Тез! — деб гапини тамомлади.

Татарскликлар чурқ этмай унинг гапларини тинглашди ва шу индамаганларича бутазорга жўнашди. Қариялар азбаройи ўсал бўлганларидан инқиллаб, отда ўқдай учиб кетаётган Григорийга ва унинг ҳамроҳларига қараб-қараб қўйишарди. Пантелей Прокофьевич билан ёнма-ён бораётган Обнизов бобо завқланиб:

— Худовандаи карим сенга мард ўғил берган-да! Бургутнинг нақ ўзгинаси! Христонянинг елкасига шундай бошлаб урдик! Бирпасда ҳаммасини тартибга солди-қўйди! — деди.

Бу мақтовдан Пантелей Прокофьевичнинг боши осмонга етиб, дарҳол унинг гапини маъқуллади:

— Нимасини айтасан! Бундай бола оламда йўқ! Кўкси тўла крест, бу ҳазилакам гапми? Жойинг жаннатда бўлгур, раҳматли Петро ҳам ўз ўғлим, бош болам эди-ю, аммо лекин бунақа эмасди. Бирам ювош, бирам шалвиллаган эдики, нималигини билиб бўлмасди. Изми хотинида, хотинининг пинжидан чиқмасди. Буниси менга тортган! Шаддодликда мендан ҳам ошиб кетди.

* * *

Григорий ўзининг ярим взвод казаклари билан Қалмоқ кечувга қараб бормоқда эди. Казаклар ўрмонга етиб, энди хавф-хатардан қутулдик деганда. Доннинг нариги бетидаги кузатиш пунктида турган қизиллар уларни кўриб қолишди. Тўпчилар взводи ўт очди.

Биринчи ўқ толзор тепасидан учиб ўтиб, аллақайси бир ботқоқликка чалпиллаб тушди, лекин портламади. Иккинчи ўқ йўл еқасидаги каттакон бақатеракнинг очилиб қолган илдизларига тегди, лоп этиб алангаланди-ю, гумбурлаб, казаклар устига лой-тупроқ аралаш чириган дарахтнинг чиринди чўп-чорларини ёғдирди.

Қулоғи битиб қолган Григорий беихтиёр кўзларини қўли билан тўсиб, эгар қошига энгашди, назарида, отининг сағрисига бир нарса чалп этиб ёпишгандай бўлди.

Ҳамма ёққа ларза солган портлашнинг ваҳмидан казаклар остидаги отлар, гўё команда берилгандай, кейинги оёқларини букиб, олдинга толпинди. Григорийнинг оти олдинги оёқларини кўтарди-да, тисланиб бориб ёнбошига қулади. Григорий эгардан сакраб тушиб, отининг жиловидан ушлади. Яна икки тўп ўқи тепадан учиб ўтди-да, кейин ўрмон атрофи сув қуйгандай жимжит бўлди-қолди. Кўкатлар устини порох тутини қоплади; ҳамма ёқни титиғи чиққан нам тупроқнинг, пайраҳа билан пўк дарахт чириндиларининг ҳиди босиб кетди; чакалакзорнинг бир бурчагида зағизғонлар безовталаниб чағиллай бошлади.

Григорийнинг оти қалтираган кетинги оёқларини букиб тўхтовсиз пишқирарди. Жон аччиғида унинг сап-сариқ тишлари иржайиб, бўйни чўзилиб қолганди. Кул ранг духобага ўхшаш тумшуғида қизғиш кўпик йилтирарди. Аъзойи бадани дағ-дағ титрар, тўриқ жузли терисининг остлари дириллаб турарди.

Казаклардан бири от чоптириб келди-да:

— Жонивор ўлдими, а?— деб сўради шанғиллаб.

Григорий жавоб бермади, отининг тобора хиралашаётган кўзларига тикилганича қотиб қолди. У ҳатто жароҳатига ҳам қарамади, от типирчилаганда ўзини четга олди: жонивор қадини кўтарди-ю, гўё эгасидан узр сўрагандай бошини қуйи солганича бирданига чўккалаб йиқилди. Сўнгра ингранди-ю, ёнбошига чўзилди, бошини кўтармоқчи бўлиб ҳаракат қилди, бироқ мажоли келмади: қалтироғи тобора заифлашиб, кўзларининг нури сўнмоқда, бўйинини тер босмоқда эди, сўнгги нафас олаётгани кўриниб турарди.

Фақат туёғининг устгинасида сўнги томирлари аста уриб турарди. Устидаги эгарнинг қирилган қаноти билинар-билинимас дирилларди.

Григорий отнинг чап биқинига кўз ташлаб, чуқур жароҳатдан булоқдай қайнаб чиқаётган қоп-қора қонни кўрди; кўз ёшларини артмасдан, дудуқлана-дудуқлана, отдан тушган казакка:

— Бир ўқ билан саранжом қил!— деб ўз маузерини унга тутқизди.

Ўзи казакнинг отига миниб олди-да, шу ҳайдаганича ўз сотиялари ёнига кетди. У ерда жанг қизиган эди.

Тонг отганда қизил аскарлар ҳужумга ўтишди. Уларнинг цеплари қуюқ туман ичида жойларидан қўзғалиб, Вешенская томон чурқ этмай силжимоқда эди. Ўнг томонда, сув босган сойлик жойга етганларида қизил аскарлар бирпас ҳаяллаб туришди-да, сўнгра ўқдон ва милтиқларини баланд кўтаришиб, кўкракларигача сувга кириб кечиб ўтаверишди. Бир оздан кейин Дон устидаги тоғдан тўрт батарея бараварига гумбурлатиб ўт очди. Тўп ўқлари ўрмон устига ёғила бошлагач, қўзғолончилар ўт очишди. Қизил аскарлар энди қадамларини тезлатиб, милтиқларини қўлларига олволиб чопиб келмоқда эдилар. Улардан ярим чақирим олдинроқда шрапнель ўқлари портлар, дарахтлар қулаб тушар, оппоқ булутга ўхшаб ердан тутун кўтариларди. Казакларнинг икки пулемёти калта-калта қилиб, сидирғасига ўқ узиб турарди. Олдинги цепдаги қизил аскарлардан баъзилари қулай бошлади. Цепларнинг гоҳ у ерида, гоҳ бу ерида шинелларини ўраб бўйинларига осиб олган одамларга ўқ тегиб қулата-верар, улар муккасига ёки чалқанчасига тушиб қола-верарди, бироқ қолганлари тап тортмай олға интилишар, тобора ўрмонга яқинлашиб келишарди.

Иккинчи цепнинг олдида новчадан келган бошьяланг командир бир оз энгашиб, катта-катта қадамлар билан қушдай учиб келарди. Цепдагилар бир лаҳза чопишни секинлатди, бироқ командир кетига бурилиб бир нима деб бақирди, шундан кейин одамлар яна астойдил чопа бошлади; хирилдоқ овозларнинг мудҳиш «Ура-а-!»си янада янграб авжига чиқди.

Ана шундан кейин казакларнинг ҳамма пулемёти баравар ишга тушди, ўрмон четидан туриб отилган милтиқлар овози қулоқларни қоматга келтирди... Ўрмон ёқасида турган Григорийнинг орқа томонида жойлашган Базки сотнясининг станок пулемёти сидирғасига ўт очди. Цеплар саросимага тушди, ётиб олиб отиша бошлади. Бир ярим соат чамаси жанг давом этди, бироқ қўзғолончилар мўлжални топиб олиб, кўз очгани қўймадилар, шундан кейин иккинчи цепдагилар ўринларидан туриб чекинди ва орқаларидан келаётган учинчи цепь одамлари билан аралашиб кетди... Салгина вақтдан кейин пичанзорни бетартиб ҳолда қочиб кетаётган қизил аскарлар босиб кетди. Ана шундан кейин Григорий ўз сотняларини ўрмондан чиқариб, сафларни ростлади-да, қувлашга тушди. Бир сотняси қуюндай от солиб, чекинаётганларнинг солга борадиган йўлини тўсиб қўйди. Донга туташган ўрмон ёқасида, қирғоққа яқин жойда, қўл жанги бошланди. Қизил аскарларнинг фақат бир қисмигина ўз солларига етиб ололди. Улар тикилишиб солларга тушишди-ю, жўнаб қолишди. Қолганлари тислана-тислана Донга тақалиб қолди-ю, жон-жаҳдлари билан жанг қила бошлади.

Григорий ўз сотняларини одан туширди, жиловдорларга ўрмондан қўзғалманг, деб тайинлади-да, казакларни дарё бўйига бошлади. Казаклар у дарахт тагидан бу дарахт тагига чошиб ўтишар ва шу йўсинда борган сари Донга яқинлашарди.

Юз элликка яқин қизил аскар бостириб келаётган пиёда казакларни қўл граната ва пулемётдан ўт очиб улоқтириб ташлади. Соллар яна чап қирғоқ томон сузиб келаётганда базкиликлар ўқ узиб, ҳамма эшкакчиларни деярли қириб ташлашди. Бу ёқда қолганларнинг тақдири ҳал бўлган эди. Ўзини тута билмаганлар милтиқларини улоқтириб, сувга ташлаб қочмоқчи бўлишди, бироқ жар бўйида биқиниб ётган қўзғолончилар уларни отиб ўлдираверди. Кўпгина қизил аскар Доннинг тез оқар жойидан ўтолмай, сувга чўкиб ўлди. Фақат икки киши эсон-омон қутулди: биттаси, йўл-йўл матросча кўйлакли одам, ўзи сузишга уста бўлса керак, жар тепасидан туриб боши билан

дарёга ташлади-да, сувга шўнғиганича Доннинг ўртасидан чиқди.

Шохлари тарвақайлаган тол панасида турган Григорий, матроснинг катта-катта қулоч отиб сузишини ва нариги қирғоққа яқинлашишини томоша қиларди. Яна бир киши эсон-омон ўтиб олди. У кўкрагигача сувда туриб, бор ўқини отиб тамомлади; сўнгра казаклар томонга мушт дўлайтиб, алланима деб бақирди-да, қиялаб сузиб кетди. Уқлар унинг атрофида визиллаб сувга чалпиллаб тушар, лекин биронтаси тегмасди. Бу толеи баланд одам бир вақтлар подахона бўлган жойнинг рўпарасига бориб сувдан чиқди-да, силкиниб олди, сўнгра шошмасдан жар бўйлаб қўралар томон кетди.

Доннинг бу ёғида қолганлар қумтепа орқасига биқиниб олишди. Уларнинг пулемёти то кожухидаги сув қайнагунча тўхтовсиз ўт очиб турди.

Пулемётнинг овози ўчиши билан Григорий:

— Кетимдан!— деб команда берди-ю, қиличини қинидан суғуриб, дўнг томон югурди.

Казаклар ҳаллослаб унинг орқасидан эргашди.

Қизил аскарлар билан казаклар орасида эллик саржин келар-келмас масофа қолган эди. Уч карра бараварига ўқ узганларидан кейин новча бўйли, қорачадан келган, қора мўйловли командир қумтепа орқасидан ғоз кўтарилди. Чарм куртка кийган бир аёл унинг қўлтиғидан суяб турарди. Командир жароҳатланган эди. Ярадор оёғини судраб дўнгдан тушди, найза қадалган милтиғини ўнглаб олди-да, бўғиқ овоз билан команда берди:

— Уртоқлар! Олга! Оқларга ўлим!

Бир тўда мардлар «Интернационал» айтиб, ўлимни писанд қилмай, ҳужумга ташланди.

Дон бўйида ҳалок бўлган бир юз ўн олти кишининг ҳаммаси «Интернационал рота»даги коммунистларди.

III

Кечаси алламаҳалда Григорий штабдан қўшхонасига қайтди. Прохор Зиков кўча эшикда кутиб турарди.

Григорий ўзини бепарволикка солиб:

— Аксиньядан дарак йўқми?— деб сўради.

Прохор эснаб:

— Йўқ. Бирор ёққа кетгандир-да,— деб жавоб қилди, лекин ўша заҳоти: «Худо кўрсатмасин: яна қидиртирмаса гўргайди... Илиқишмай ўлинглар, маза-маза шуларники, ташвиши менинг бошимга!» деб ўйлаб, хавотирлана бошлади.

— Сув обкел, ювиниб олай. Терлаб кетдим. Тез бўл!— деди Григорий зарда билан.

Прохор уйдан сув олиб чиқди, Григорийнинг ҳовучига анчагача кружкалаб қуйиб турди. У маза қилиб ювинарди. Тердан бижиб кетган гимнастёркасини ечиб:

— Елкамдан қуй,— деди.

Сув терлаган елкаларига муздек текканидан Григорий сесканиб ҳув-ҳувлар, отдай пишқирар эди; у тасма қавартирган елкаларини, жун босган кўкрагини анчагача қаттиқ-қаттиқ ишқалади. Топ-тоза от ёпқичи билан артинаётиб, очиқ чеҳра билан Прохорга тайинлади:

— Эрталаб менга от беришади, ўзинг қабул қилиб олиб, тозалагин, ем топиб кўйгин. Ўзим турмагунимча мени уйғотма. Лекин штабдан биронтаси келадиган бўлса, уйғотарсан. Тушундингми?

Григорий бостирма тагига бориб ўзини аравага ташлади-ю, ўша заҳотиёқ данг қотиб қолди. Тонгга яқин совқотиб оёқларини йиғиштириб олди, шудрингда намиққан шинелини устига ёпди, қуёш чиққандан кейин яна мудраб уйқуга кетди, фақат соат етиларга яқин гумбурлаган тўп овозидан уйғонди. Станицанинг қоқ тепасида, кўм-кўк булутсиз осмон қўйнида сутдай оппоқ аэроплан айланиб юрганди. Доннинг нариги бетигаги тўп ва пулемётлар уни ўққа тутмоқда эди.

— Бу аҳволда уни уриб туширишлари мумкин!— деди Прохор қозикқа боғланган бўйдор тўриқ айғирни қашлаётиб.— Муни қара, Пантелевич, сенга жудаям ғалатисини юборишибди-да!

Григорий аргумоқни наридан-бери кўздан кечиргач, қаноатланиб:

— Ёши нечадалагини ажратолмадим. Олтига борганмикин-а? — деб сўради.

— Олтида.

— Яхши экан! Оёқлари силлиқ, сийроқлари бинт билан ўралгандай оппоқ. Чиройли от экан... Қани, эгарла, бориб кўрай-чи, ким учиб келибди экан.

— Яхшилигига шубҳам йўқ. Чопиши қандай экан? Кўринишига қараганда жудаям учқур бўлса керак,— деб валақларди Прохор тизгинни тўғрилаётиб.

Осмондаги аэроплан ёнида оппоқ булутга ўхшаб яна битта шрапнель ўқи ёрилди.

Учувчи қўнадиган жойни аниқлаб олгандан кейин, аэроплан тез пастлаб кетди. Григорий дарвозадан чиқиб, станица отхонаси томон от қўйди; аэроплан унинг нарёғига қўнган эди.

Станица айғирларини сақлаш учун станицанинг бир четига харсангдан солинган узун отхонанинг ичи саккиз юздан ортиқ асир қизил аскарлар билан лиқ тўлган эди. Қоровуллар ҳеч кимни ёзилгани чиқармас, ичкарида эса ҳожатхона йўқ эди. Отхона атрофи шиптир ҳиди бўлганидан, яқинига йўлаб бўлмасди. Эшик тағларидан сийдик оқиб чиқиб чалчиқ бўлиб кетган, устида гала-гала ялтироқ пашшалар учарди...

Шу турмада ўлимга маҳкум бўлганларнинг кеча-ю кундуз инграган овози эшитиларди. Юзларча асирлар очликдан, авж олган терлама ва ичкетар касалидан вафот этарди. Баъзан ўликлар суткалаб қолиб кетарди.

Григорий отхонани айланиб ўтиб, энди отдан тушмоқчи бўлиб турганда, Доннинг нариги ёғидан яна тўп отилди. Қалдираган овоз тобора яқинлашиб келаверди, ниҳоят гумбурлаб портлади.

Учувчи билан унга ҳамроҳ бўлиб келган офицер кабинадан чиқар-чиқмас, казаклар уларни ўраб олишди. Шу онда тоғдаги ҳамма замбарак бараварига ўт очди. Тўп ўқлари мўлжалдан адашмай тўппа-тўғри отхона атрофига келиб тушаверди.

Учувчи дарҳол кабинага қайтди, бироқ мотор ишламай қолди.

— Судранглар! — деб Доннинг нариги томонидан

келган офицер буйруқ берди-да, ўзи биричи бўлиб аэроплан қанотига ёпишди.

Аэроплан лапанглай-лапанглай қарағайзор томон филдираб кетди. Орқасидан батарея беомон ўт очди. Бир ўқ асирлар тўла отхонага келиб тушди. Қуюқ тун билан ҳавога чанг кўтарилди, отхонанинг бир чети ўпирилиб тушди. Ваҳим босган қизил аскарларнинг фарёдидан отхона ларзага келди. Ўпирилган жойдан уч асир чопиб чиқди, бироқ казаклар учовини яқиндан ўққа тутиб илма-тешик қилиб ташлашди.

Григорий отини сакратиб ўзини бир четга олди.

Капалаги учиб, кўзлари қинидан чиқаёзган бир казак унинг ёнидан чопиб кетаётиб:

— Ўлдиришади! Қарағайзорга қоч!— деб бақирди.

«Чиндан ҳам қулатишлари мумкин. Ўт билан ўйнашиб бўладими», деб ўйлади-да, Григорий секин-аста отини буриб қўшхонасига жўнади.

Уша куни Қудинов Мелеховга билдирмасдан штабда ниҳоятда махфий мажлис чақирган эди. Аэропланда учиб келган Дон армиясининг офицери, Каменск станицаси ёнига тўпланган зарбдор қисмлар шу яқин кунларда қизиллар фронтини ёриб ўтади, Дон армиясининг отлиқ дивизияси генерал Секретовнинг командаси остида қўзғолончилар билан бирлашмоқ учун келяпти, деб хабар берди. Генерал Секретовнинг дивизияси билан бирлашгандан кейин қўзғолончиларнинг отлиқ полкларини дарҳол Доннинг ўнг томонига ўтказиш мақсадида ҳозирдан бошлаб паром ва солларни тайёрлаб қўйишни таклиф этди; резерв қисмларни Донга яқинроқ жойга келтиришни маслаҳат берди; дарёдан ўтиш режаси ишлаб чиқилиб, қизилларни таъқиб этадиган қисмларнинг маршрутлари аниқлангандан кейин мажлис тугай деганда, офицер:

— Нима учун сиз асирларни Вешенскаяда сақлаётибсиз?— деб сўраб қолди.

— Сақлайдиган бошқа жойимиз йўқ, қишлоқларда бино топилмайди,— деб жавоб берди штаб ходимларидан биттаси.

Офицер сочи тақир қилиб олинган бошининг терини дастрўмоли билан яхшилаб артди, мош ранг кителининг ёқасини очиб чуқур нафас олиб:

— Уларни Казанскаяга юборинг, — деди.

Кудинов ҳайрон бўлиб қошини чимирди:

— Ундан кейин-чи?

— Ундан кейин яна Вешенскаяга қайтарасиз... — деб такаббурлик билан тушунтириб берди офицер кўк кўзларини қисиб. Сўнгра, лабларини қимтиб, қатъият билан гапини тамомлади: — Мен тушунолмадим, жаноблар, нимасига ийманасиз? Ҳозирги шаронт буни кўтармаса керак дейман. Ҳамма жисмоний ва ижтимоий мараз шулардан тарқалади, бу аблаҳларни қириб ташлаш керак. Шунгайм бош қотириб ўтирибсизми? Сизларнинг ўринларингда мен бўлсам, шундай қилардим-кўярдим.

Эртасига асирлардан дастлаб икки юз кишини қумлоққа олиб чиқишди. Қизил аскарларнинг ўзи эмас, сояси қолганди: ҳаммаси чўпдай озиб, рангида қон қолмаган, оёқларини аранг қимирлатишарди. Тартибсиз ҳолда одимини судраб босаётган бир тўда асирни отлиқ соқчилар зич ўраб олган эди... Вешенская билан Дубровка орасидаги ўн чақиримлик йўл устида уларни ёппасига қиличдан ўтказишди. Кечга томон иккинчи тўдани ҳайдаб чиқишди. Соқчиларга: кейинда қолганларни фақат қилич билан чопиб ўлдилинг, фавқулодда ҳодиса рўй бергандагина отинг, деб буйруқ берилган эди. Юз эллик кишидан фақат ўн саккизтаси Казанскаяга етиб борди... Шулардан биттаси, лўли башара қизил аскар йўлда жинни бўлиб қолди. Йўл-йўлакай у ашула айтиб ўйин тушар ва ердан юлиб олган бир тугам хушбўй чўл ялпизини кўксига босиб йиғларди. Дам-бадам қайноқ қум устига юзи билан йиқилиб тушарди; шамол жулдур-жулдур бўз кўйлагини ҳилпиратганда қуруқ елкалари билан чиллакдек оёқларининг қоп-қора товонлари соқчиларга кўриниб кетарди. Уни турғизиб қўйишар, сувдондан сув сепиб ҳушига келтиришарди. Ушанда у ола-кула бўлиб кетган қора кўзларини очиб, пиқирлаб кулар ва гандираклай-гандираклай, яна йўлга тушарди.

Бир қишлоқда раҳмдил аёллар соқчиларни ўраб олишди, орадан савлатли бир кампир чиқиб, соқчилар бошлиғига:

— Сен анови қора болани қўйвор. Ақлдан озибди, худога яқинлашибди, буни қийнаб ўлдирсанглар, гуноҳкор бўласизлар,— деди.

Соқчилар бошлиғи — малла мўйловли олифта подхорунжий масхара қилиб кулди:

— Бувижон, ўзимиз гуноҳга ботган одамлармиз, унча-мунча гуноҳдан қўрқмаймиз. Барибир, биз авлиё бўлолмаймиз!

— Сен уни бўшатиб юбор, гапимни қайтарма,— деб ялинарди кампир.— Ажал тепаларингда қанот қоқиб айланиб юрибди...

Аёллар ёппасига унга қўшилиб ялинганларидан сўнг подхорунжий кўнди.

— Менга барибир, ола қолинглар. Энди унинг зарари тегмайди. Яхшилигимиз учун ҳаммамизга бир хурмачадан қаймоғи олинмаган сут берасиз.

Кампир жиннини уйга олиб борди, қорнини тўйгазди, меҳмонхонага жой солиб берди. У сурункасига бир сутка ухлади, сўнгра уйғониб ўрнидан турди-ю, деразага орқасини ўгириб олиб, оҳиста қўшиқ айта бошлади. Кампир меҳмонхонага кириб сандиқ устига ўтирди, кафтини жағига тираб олди-ю, йигитнинг озгин юзига тикилганича қотиб қолди, ниҳоят:

— Сизникилар шу яқин орада эмиш...— деди эркакча йўгон овоз билан.

Йигит бир дам жимиб қолди, лекин ўша заҳотиёқ эшитилар-эшитилмас қилиб яна ашуласини бошлади.

Кампир жиддий гапирди:

— Айлана қолай, ашулангни қўй, ўзингни жинникка солиб бошимни қотирма. Ёшим анчага борган, мени алдолмайсан, сен айтган тентаклардан эмасман, болам! Кўриб турибманки, эс-ҳушинг жойида... Тушингда кўп гапирдинг, ҳаммасини эшитдим: ақлдан озган одам бундай бамаъни гапиролмайди!

Қизил аскар ҳамон ашула айтишини қўймас, бироқ овози тобора секинлашарди. Кампир гапида давом этди:

— Мендан хавотир бўлма, мен сенга ёмонликни раво кўрмайман, болам. Герман урушида икки ўғлимдан ажрадим, кичигим шу урушда Черкасск шах-

рида нобуд бўлди. Ахир учаласиниям қорнимда тўқ-қиз ой кўтариб юрганман... Кечалари мишжа қоқмай аллалаб, эмизиб катта қилганман... Ана шунинг учун мен, аскарликда, урушда қон кечиб юрган ёш йигитларга раҳим келади, юрагим ачишади...— деди-да, бирпас жимиб қолди.

Йигит ҳам жим бўлди. У кўзларини юмди, икки бетига билинар-билинемас қон югурди, қилтириқ бўйининг кўм-кўк томири тез-тез ура бошлади.

У пайт пойлагандек чурқ этмасдан бирпас туриб қолди, сўнгра қоп-қора кўзларини очди. Унинг қарашлари маъноли сабрсизликдан кўзлари шу қадар чақнар эдики, кампир буни кўриб жилмайиб қўйди.

— Шумилинга борадиган йўлни биласанми?

— Билмайман, бувижон,— деди қизил аскар лабларини сал-пал қимирлатиб.

— Энди қандай қилиб кетасан?

— Билмадим...

— Билмаганинг чатоқ! Сени нима қилишимга ҳайронман, нима қилсам экан?

Кампир анчагача жавоб кутиб турди-да, ниҳоят:

— Ўзинг юра оласанми?— деб сўради.

— Бир амаллаб юраман-да.

— Бир амаллаб юриш билан иш битмайди. Кечалари юришга тўғри келади, тез юриш, жудаям тез юриш керак. Яна бир кун тургин, мен сенга йўлда ейишга овқат бераман, неварамни ёнингга қўшаман, у сенга йўл кўрсатади, ана иннайкейин йўлинг очиқ! Қизилларинг ҳозир Шумилиннинг нарёғида, мен буни аниқ биламан. Эсон-омон ўртоқларинг ёнига етиб оласан. Катта йўлдан юра кўрманглар, даштма-дашт, жарма-жар, ўрмон ичи билан йўлсиз жойлардан юринглар, йўқса казакларга дуч келиб, балога гирифтор бўласизлар. Шундай бўлсин, айланай!

Эртасига қош қорайиши билан кампир йўлга шайланган ўн икки яшар невараси билан казакча чакмон кийиб олган қизил аскарни чўқинтирди-да, совуққина хайрлашди:

— Боринглар, худога топширдим! Ҳушёр бўлинглар, бизнинг казаклар кўриб қолишмасин тагин... Керак эмас, қоқиндиқ менга қуллуқ қилишнинг ҳожати

Йўқ. Яхшиси, худога қуллуқ қилгин! Биргина мен шунақа эмас, дунёдаги оналарнинг ҳаммаси раҳмдил... Сизларга ачинамиз, шумтакалар, эрта-ю кеч сизларни деймиз, холос! Қани энди, боринглар, худойим ўз паноҳида асрасин!— деди-ю, сариқ тупроққа бўялган қийшайган эшикни шартта ёпди.

IV

Ильинична ҳар куни тонг ёришган маҳалда уйғониб сигирини соғар, овқатга уринар эди. Уйдаги печни ёқмасдан ҳовлисидаги ўчоққа ўт қалаб овқат пиширар, кейин яна уйга кириб невараларига қарарди.

Наталья терлама касалидан кейин аста-секин дармонга кирмоқда эди. Троица байрамининг эртаси у биринчи марта ўрнидан туриб, чўпдай озиб кетган оёқларини аранг судраб уйда у ёқдан-бу ёққа юриб кўрди, анчагача болаларининг сочларини қаради, ҳаттоки табуреткага ўтириб, болаларининг уст-бошини ювмоқчи ҳам бўлди.

Унинг озиб кетган юзидан табассум аримас, ичичига кириб кетган икки бети лоладай қизариб, касалдан кейин киртайиб қолган кўзлари янги кўз ёрган хотинларникидай, меҳр-муҳаббат билан нурланиб турарди.

— Полюшка, жажжи қизим! Мен касал бўлиб ётганимда сени Мишатка хафа қилмадимми?— деб сўради секин; у ҳар бир сўзни чўзиб, қийналиб гапирар, қора соч қизчасининг бошини силарди.

— Йўқ, ойижон! Мишка мени бир маттагина урди холос, бошқа вақтларда икковимиз уришмасдан яхши ўйнадик,— деб жавоб берди қизалоқ ва онасининг тиззаларига юзини қўйиб, маҳкам қучоқлаб олди.

— Бувинг сизларни суядими?

— Жудаям суяди.

— Бегона кишилар, қизил солдатлар сизларни безовта қилмадимми?

— Бузоғимизни сўйиб кетишди, лаънатилар!— деди айнан дадасига тортган Мишатка овозини йўғон қилиб.

— Сўкиш мумкинмас, Мишатка. Вой сендақа хўжайинни қара-ю! Катталарга тил тегизиб бўлмайди!— деб насихат қилди Наталья қовоғини солиб.

— Уларга бувим шунақа от қўйган, ишонмасанг, Полькадан сўра,— деб ўзини оқламоқчи бўларди жинқарча Мелехов.

— Рост гап, ойижон, улар товуқларимизниям битта қўймай сўйиб ейишди.

Полюшка қизишиб кетди: қора кўзларини ялт-юлт ўйнатиб, қизил аскарларнинг қўрага қандай кириб келганини, товуқ ва ўрдакларни қандай қилиб тутганини, бувиси Ильинична, тожини совуқ урган сариқ хўрозни насл учун қолдиринглар, деб қандай ялинганини, бироқ аскиябоз қизил аскар хўрозни пеш қилиб: «Бу хўроз Совет ҳокимиятига қарши қичқирган, бувижон, шунинг учун биз уни ўлимга ҳукм қилдик! Минг ялинсанг ҳам биз буни шўрва қиламиз, ўрнига бир жуфт эски пийма берамиз» деганини бирма-бир сўзлаб берди.

— Мана бундай каттакон пиймани бизга қолдирди!— деди Полюшка қулочини ёйиб.— Жудаям каттакон, лекин ҳамма ёғи тешик экан!

Наталья болаларини эркалатиб туриб гоҳ кулар, гоҳ йиғларди, кўзларини қизчасидан ололмас, суюнчини ичига сиғдиролмай шивирлаб гапирарди:

— Онанг садағанг кетсин, Григорьевна! Бу ўзи асл Григорьевна! Дадасининг худди ўзгинаси: қошу кўзи дадасига ўхшайди!

— Мен ҳам ўхшайманми?— деб сўради Мишатка ғайирлик қилиб, онасига суйкалар экан.

— Сен ҳам ўхшайсан. Лекин сен катта бўлганингда зинҳор даданг сингари саёқ бўлмагин...

— Дадам саёқми? Нимаси саёқ?— қизиқсиниб сўради Полюшка.

Наталья хафа бўлиб, ранги ўзгариб кетди, индамай ўрnidан турди.

Шу гапларни эшитиб турган Ильинична хафа бўлиб, юзини тескари ўгириб олди. Наталья бўлса, болаларнинг чуғурлашганига қулоқ солмай, дераза олдида, Астаховлар уйининг ёпиқ дераза қопқоғига тикилганча узоқ туриб қолди; у ранги ўчган эски

кофтасининг бурмаларини ҳаяжон ичида ҳадеб титкилар эди...

Эртасига у тонг отиши билан уйғонди-да, болаларни безовта қилмаслик учун секин-аста ўрнидан туриб ювинди, сўнгра сандиқдан тоза юбкаси билан кофтасини ҳамда оқ рўмолини олди. Натальянинг ҳаяжонланаётгани юзидан билиниб турарди; унинг кийинишига ва маъюслигига Ильинична разм солиб туриб, келини Гришак бобонинг мозорига бормоқчи бўлганини фаҳмлади.

— Қаёққа отланяпсан?— деб сўради Ильинична аниғини билмоқчи бўлиб.

Наталья ўзини тутолмай йиғлаб юборишдан қўриб, бошини кўтармасдан:

— Бувамни зиёрат қилиб келай,— деди зўрға.

Наталья буваси вафот этганини ҳам, Кошевой уларнинг уй ва ҳовлисига ўт қўйганини ҳам биларди.

— Дармонинг йўқ, етиб боролмассан.

— Дам олиб, дам олиб бориб келаман. Болаларга ўзингиз овқат беринг, ойижон, балки мен қабристонда кўп туриб қоларман.

— У ерда узоқ юрадиган нимаям ишинг бор? Фалокат босиб тағин анови шайтонларга дуч келмасанг гўрғайди. Бормай қўя қол, Натальюшка!

— Йўқ, бормасам бўлмайди.— Наталья қовоғини солиб эшик тутқичини ушлади.

— Шошмай тур, оч-наҳор кетасанми ахир? Қатиқ обкелиб берайми?

— Йўқ, ойижон, худо ҳақи, кўнглим тиламаяпти... Қайтиб келгандан кейин ичарман.

Ильинична келинининг қабристонга боришга астойдил бел боғлаганини кўриб шундай маслаҳат берди:

— Доннинг усти ёғидан, полизлар ичи билан юргин. У ёқда сени ҳеч ким кўрмайди.

Дон устини қуюқ туман қоплаган эди. Ҳали қуёш кўтарилмаган бўлса-да, осмоннинг тераклар тўсиб турган шарқ томони шафақдан қип-қизил бўлиб яллиғланар, булутлар остидан муздай тонг шабадаси эсарди.

Наталья чирмовуқ ўраб қулаб ётган четан девор-

дан ҳатлаб, ўз боғига кирди. Қўлларини кўксига маҳкам босганича, янги қабр ёнига бориб тўхтади.

Боғни бошдан-оёқ қичитқи ўт билан бурган ўт босиб кетганди. Шабнамда ивиган отқулоқ ҳиди, нам тупроқ билан туман ҳиди келарди. Кўрага ўт кетганда қуриб қолган олманинг шохида яккаю ягона чуғурчиқ шумшайиб ўтирарди. Қабрнинг тупроғи чўккан эди. Кесаклар орасидан унда-мунда битта-яримта кўкат ниш уриб чиққанди.

Эски хотиралар эсига тушиб, Наталья ҳасрат ичида индамай тиз чўкди ва азалдан мурда ҳидига тўлган бемехр тупроққа юзини қўйди...

Бир соатдан сўнг у биқина-биқина боғдан чиқдида, ёшлик даври ўтган шу жойларга юрак-бағри эзилган ҳолда сўнгги марта назар ташлади: бўм-бўш, ҳувиллаб қолган ҳовли, синчлари қоп-қора кўмирга айланган омборхона, печлар ва пойдеворлар харобаларидан бошқа ҳеч нарса кўзга кўринмасди...

Наталья тор кўча бўйлаб аста юриб кетди.

* * *

Наталья кундан-кунга қувватга кириб тузалмоқда эди. Оёқларига дармон кириб, елкалари тўлишиб, тобора семирмоқда эди. Кўп ўтмай қайнанаси ёнига кириб қозон-товоққа қараша бошлади. Иккиси печь ёнида бўлганларида гаплари сира тамом бўлмасди.

Бир куни эрталаб Наталья хафа бўлиб:

— Бу уруш қачон тамом бўлади, а? Юрак-бағрим эзилиб кетди-ку,— деб нолиди.

— Мана кўрасан, яқинда бизникилар Доннинг нарғидан қайтиб келишади,— деди Ильинична дадиллик билан.

— Сиз буни қаёқдан биласиз, ойижон?

— Кўнглим сезяпти.

— Ишқилиб, бизнинг казаклар соғ-саломат қайтишсин. Балойи қазодан, ярадор бўлишдан худо асра син-да... Гришангиз ўтданам тоймайди, сувданам...— деб хўрсинди Наталья.

— Худо асраса ҳеч нима қилмайди, худойим ўзи меҳрибон. Чолимиз дарёдан ўтиб келиб бизлардан хабар олмоқчи эди, билмадим, келишга қўрқди шекилли.

У келганда-ку, сени бирга ола кетармиди, ҳар ҳолда балонинг оғзидан нарироқда бўлардинг. Бизнинг ҳам-қишлоқларимиз қишлоқнинг рўпарасига жойлашиб олган, дарёнинг бу бетини кўриб ётишибди. У куни мен тонг маҳалида Дон бўйига тушдим, сен ўшанда ўзингни билмасдан беҳуш ётувдинг, сув оляпсам, Доннинг нарёғида Аникушканинг овози келди: «Салом, бувижон! Чолингдан салом!»— деб бақирди.

— Гриша қаерда эмиш?— деб сўради Наталья тортиниб.

— У олисдан туриб ҳаммасига командирлик қилармиш,— деди Ильинична соддадиллик билан.

— Қаердан туриб командирлик қилармиш дедингиз?

— Вёшкидандир-да. Бошқа қаердан бўларди?

Наталья анчагача жим бўлиб қолди. Ильинична унга бир қаради-ю, қўрқиб кетди:

— Сенга нима бўлди ўзи? Нега йиғлайсан?

Наталья жавоб бермас, кир этагини юзига босганича секин-секин пиқирлаб йиғларди.

— Йиғлама, Натальюшка. Кўз ёши дардингга малҳам бўлолмайди. Худо хоҳласа, омон-эсон дийдор кўришамиз. Сен, болам, ўзингга эҳтиёт бўл, бўларбўлмасга қўрадан ташқари чиқаверма, худо кўрсатмасин, анови худобезорилар кўриб қолса борми...

Ошхона ичи қоронғулашгандай бўлди. Аллакмининг гавдаси сирт ёқдан деразани тўсди. Ильинична деразага бурилиб қаради-ю, «воҳ!» деб юборди.

— Ановилар! Қизиллар! Натальюшка! Тез бўл, ўзингни касалликка солиб, каравотда ётавергин... Манови шолчани устингга ёпиб олгин! Бирор фалокат бўлмасайди...

Наталья қўрққанидан дағ-дағ титраб, каравотга ётиши билан эшикнинг лўкидони шарақ этиб очилди, новча бир қизил аскар ошхонага энгашиб кириб келди. Болалар ранги оқариб кетган Ильиничнанинг этагига ёпишиб олишди. Печь ёнида турган кампир курсига ўтириб қолди, бир хурмача пишган сутни беҳосдан ағдариб юборди.

Қизил аскар ошхона ичига наридан-бери кўз ташлаб чиқди-да:

— Қўрқманглар! Сизларни еб қўймайман. Салом!— деди.

Наталья бошини шолча билан буркаб олиб, ёлғондакасига инграрди. Мишатка келган одамга ер остидан қаради-да, бирданига суюниб кетди:

— Бувижон! Бизнинг хўрозимизни худди шу киши сўйган! Эсингдами?

Қизил аскар мош ранг фуражкасини бошидан олди, тилини тақиллатди:

— Оббо валат-эй, танидинг-а! Ҳалиям ўша хўрозни эсингдан чиқармадингми?— деб кулиб қўйди.— Гап бундай, онажон: бизга нон ёпиб беролмайсизми? Унимиз бор.

Ильинична курсига тўкилган сутни артаркан, йигитга қарамасдан:

— Майли... Бемалол... Ёпиб бераман, — деди шошиб.

Қизил аскар эшик олдига ўтирди, чўнтагидан халтасини олди, тамаки ўраб туриб гапга тушиб кетди:

— Кечгача ёпиб берасизми?

— Шошаётган бўлсанг, кечгача ёпиб берай.

— Урушда доим шошилади. Лекин хўрозингизни сўйганим учун хафа бўлманг, онажон.

— Нега хафа бўлайлик?— Ильинична қўрқиб кетди.— Боласи тушмагур гапирди-қўйди-да... Арзимаган нарсани эсга солганини қара!

Йигит эзмалик қилиб Мишаткани гапга соларди:

— Аммо лекин жудаям зиқна экансан,— деб мулоқимгина илжарди.— Менга кўзларингни мунча олайтириб қарамасанг! Қани, бериоқ кел-чи, хўроз масаласини яхшилаб гаплашиб олайлик.

— Бора қол, қўзичоғим!— деб ялинарди Ильинична, неварасини тиззаси билан туртиб.

Бироқ Мишатка бувисининг этагини қўйворгандан кейин ёни билан сурила-сурила эшик олдига бориб, ошхонадан қочиб чиқишни мўлжаллаб қолди. Қизил аскар қўл чўзиб уни ёнига тортди.

— Хафа бўлдингми?— деб сўради у.

— Йўқ,— деди Мишатка шивирлаб.

— Ана энди оғайни бўлдик. Гап хўрозда эмас. Даданг қаерда? Доннинг нарёғидами?

— Ҳа.

— Демак, бизга қарши экан-да?

Ширин гапга учган Мишатка оғзи бўшлиқ қилиб:

— Дадам ҳамма казаклар устидан турган командир!— деб мақтанди.

— Ёлғонниям қойил қилдинг, ука!

— Ишонмасанг бувимдан сўра.

Неварасининг гапдонлигидан куйган кампир нима қилишини билмай, қарс уриб уҳ тортиб қўйди.

— Ростдан ҳаммага командирлик қиладими?— деб сўради қизил аскар таажжубланиб.

Бувисининг хўмрайиб тикилаверганидан гангиб қолган Мишатка:

— Билмадим, ҳаммасига эмасдир...— деди иккиланиб.

Қизил аскар индамай ўтирарди, кейин кўз қирида Натальяга қараб-қараб қўйиб:

— Бу жувон бетобми?— деб сўради.

— Терлама касалига чалинган,— деб жавоб берди Ильинична истар-истамас.

Икки қизил аскар ошхонага бир қоп ун обкириб, остона тагига қўйишди.

— Кампир, печга ўт қалайвер!— деди биттаси.— Кечқурун нонни обкетгани келамиз. Ҳушёр бўл, тагин оби камайиб кетмасин, худди балога қоласан-а!

— Билганимча ёпиб бераман,— деди Ильинична, азбаройи суюнганидан неварасининг чиқиб кетганини кўриб; икки қизил аскар эшикдан кириб келиши билан қалтис савол-жавоблар тўхтаб қолган эди.

Қизил аскарлардан бири боши билан имлаб Натальяни кўрсатиб:

— Терламами?— деб сўради.

— Ҳа.

Қизил аскарлар ўзаро пичирлашиб алланимани гаплашишди-да, ошхонадан чиқиб кетишди. Орқароқ-да кетаётгани муюлишга етмай туриб, Доннинг нариги ёғидан қасир-қусур қилиб милтиқ овозлари чиқди.

Қизил аскарлар энгашган ҳолда чопқиллаганларича, ярми қулаган тош девор тагига бориб ётиб олишди ва милтиқ затворларини шарақлатиб бараварига ўт очишди.

Капалаги учган Ильинична Мишаткани топмоқчи бўлиб, ҳовлига югуриб чиқди. Девор орқасида ётган қизил аскар:

— Ҳой, кампир! Уйга кир! Худди ўлдиришади!— деб бақирди.

— Неварам ҳовлида эди! Мишатка-а-а! Қўзичогим!— деб чақирарди Ильинична йиғламсираб.

Кампир югурганича ҳовлининг ўртасига борди, ўша заҳотиёқ нариги бетдагилар ўқ отишни тўхтатишди. Доннинг нариги қирғоғидаги казаклар уни кўриб қолган бўлсалар керак. Кампир югуриб келган Мишатканинг қўлидан судраб уйга кириб кетгандан кейин отишма яна бошланди ва қизил аскарлар қўрадан чиқиб кетгунларича давом этди.

Ильинична Наталья билан шивирлаб гаплашарди; у хамирни қориб ошгани қўйди-ю, бироқ қорган хамири шундайлигича қолаверди.

Тушга яқин қишлоқда турган пулемёт заставасига қарашли қизил аскарлар шошилиш сураб қўралардан чиқиб, пулемётларини судраганларича, жар ичи билан тоққа чиқиб кетишди.

Тоғдаги окопларда ётган бир рота қизил аскар дарҳол саф бўлиб, шитоб билан юриб Гетман йўлига тушди.

Бутун Дон атрофи бирпасда сув қуйгандай жимжит бўлди-қолди. Тўп ва пулемётларнинг овози ўчди. Ҳамма йўллар, ўт босган сўқмоқлар қишлоқлардан чиқиб Гетман йўли томон узлуксиз кетаётган арава-ю, тўплар билан тўлди; колонна-колонна бўлиб отлиқ ва пиёда аскарлар жўнади.

Кейин қолган қизил аскарларнинг бўр тоғи чўққилари орасидан тармашиб чиқишини деразадан томоша қилаётган Ильинична қўлларини этагига артиб астойдил чўқинди:

— Худонинг меҳрибонлигини қара, Натальяюшка! Қизиллар кетишяпти!

— Йўқ, ойижон, улар қишлоқдан чиқиб, тоғдаги окопларга боришяпти, кечқурун яна қайтиб келишади.

— Бўлмаса, нега мунчалик тез чопишади? Бизникилар ҳайдади! Чекинишяпти, лаънатилар! Қочишяпти, худобезорилар!— деб ёш боладай суюнарди

Ильинична. У яна бошқатдан хамир қоришга киришти.

Наталья даҳлиздан чиқиб остона ёнида тўхтади, кафтини пешонасига қўйиб, қуёш нурига чўмган бўр тоғига, жизгинаги чиққан қўнғир ранг тизмаларга узоқ тикилиб қолди.

Улуғвор сукунатга чўмган ҳайбатли паға-паға булутлар тоғ орқасидан кўтарилар, момақалди роқ бўлишидан дарак берарди. Ер юзи тушки офтоб ҳароратида ўртанарди. Яйловда суғурлар чийиллашар, уларнинг чий-чийлаган мунгли ва майин овози тўрғайларнинг шодиёна сайрашига галати жўр бўлиб тушган эди. Тўпларнинг ваҳимали садоларидан кейин орага чўккан сукунат шу қадар оромбахш эдики, Наталья қимир этмасдан тўрғайларнинг чулдураб сайрашига, қудуқ ҳавозасининг ғижирлашига, тахир шувоқ ҳиди тарқатган шамолнинг шитир-шитирига астойдил қулоқ солар, кўнгли яйрарди.

Шарқдан эсан бу аччиқ дашт шамоли хилма-хил ўткир ҳидларни учириб юрарди. Ундан қизиган қора тупроқнинг ҳовури, қуёш ҳароратида сўлган кўкатларнинг маст қилувчи бўйи анқирди, лекин шу билан бирга, ёмғир ҳиди ҳам келарди: ҳаво намиқиб Дондан муздай шабада турган эди, қалдирғочлар айри қанотларини ёйиб, ер бағирлаб учишар, мовий осмон қўйнида, жуда-жуда баландларда парвоз этиб юрган қарчиғай момақалди роқ яқинлашганини сезиб тобора узоқлашарди.

Наталья ҳовлини айланди. Тош деворнинг нариги ёғида, топталган кўкат устида отилган гильзалар олтиндай сарғайиб уйилиб ётарди. Оқланган деворнинг ўқ теккан жойлари кавак бўлиб қолган, ойналар тешилган эди. Омон қолган товуқлардан бири Натальяни кўриб қочди ва қақиллаганича омборхона томига учиб чиқди.

Оромбахш сукунат узоқ давом этмади. Шамол туриб, эгасиз қолган уйларнинг дераза, қопқоқ ва эшикларини тарақлата бошлади. Оппоқ қорга ўхшаш булут қуёшни ўраб олди-да, ғарб томон сузиб кетди.

Наталья шамол тўзитган сочларини маҳкам ушлаганича ёзги ўчоқ ёнига борди-да, шу ердан туриб яна

тоққа қаради. Уфқда — бұзарған чанг-тўзон булутти ичида физиллаб кетаётган икки ғилдиракли аравалар, от чоптирган битта-ярымта суворийнинг қораси кўри-нарди. Наталья эркин нафас олиб: «Бундан чиқди, кетаётганлари рост экан!» деб ўйлади.

У даҳлизга кирар-кирмас тоғ орқасида, жуда-жуда олисларда отилган тўпларнинг гумбурлаши эшитилди, гўё унга жавобан, Вешенскаядаги икки черков қўнғироқларининг даранглаган шодиёна садоси бутун Дон атрофига ёйилди.

Казаклар Доннинг нариги бетидаги ўрмондан ёпирилиб чиқаверишди. Улар қайиқларни арқон билан судрашиб, кўтар-кўтар қилишиб Дон бўйига келтиришар ва сувга гуширишарди. Эшкакчилар қайиқнинг орқа томонида тикка туриб олиб эпчиллик билан эшкак солишарди. Ўттизга яқин қайиқ бири бирдан ўзиб қишлоққа томон сузиб келмоқда эди.

Ошхонадан чопиб чиққан Ильинична:

— Натальюшка! Жонгинам! Ана, бизникилар келишяпти!..— деб ҳўнграб йиғларди.

Наталья Мишаткани қўлига олиб баланд кўтарди. Унинг кўзлари ўтдай ёнар, нафаси тиқилиб, тутилиб-тутилиб гапирарди:

— Жон болам, яхшилаб қара, сенинг кўзларинг ўт-кир... Яхшилаб қара-чи, казаклар ичида даданг... бор-микин... кўринмайдими? Олдинги қайиқдаги ҳув ано-ви дадангмасми? У ёққа эмас, бу ёққа қара...

Пристанда ёлғиз Пантелей Прокофьевични кутиб олишди. У озиб-тўзиб кетган эди. Чол дабдурустан ҳўкизларини, мол-мулкини, дон-дунини суриштира бошлади, сўнгра невараларини қучоқлаб бир оз кўз ёши қилди. Оқсоқлана-оқсоқлана, қўрасига кирди-ю, ўзини таппа ташлаб тиз чўкди-да, астойдил чўқинди, сўнгра шарққа қараб сажда қилди, оппоқ бошини қақраган қайноқ ерга эгиб узоқ сукутга кетди.

V

Генерал Секретов командаси остидаги Дон армиясининг уч минг кишидан иборат суворий аскарлари от қўшилган олти замбарак, отга юкланган ўн саккизта

пулемёт билан қизилларга қақшатқич зарба бергандан кейин 10 июнда Усть-Белокалитвень станицаси ёнида фронтни ёриб ўтди-да, темир йўл бўйлаб Казанская станицаси томон юрди.

Учинчи куни эрталаб 9-Дон полкига қарашли офицерлар разведкаси Донга яқин жойда қўғолончиларнинг соқчиларига дуч келиб қолди. Казаклар отлиқ отрядни кўрган ҳамано жарга уриб кетдилар, бироқ разведка командири — ясовул казак қўзғолончиларни кийимидан таниб қолди, дастрўмолини қилич учига илиб қимирлата бошлади:

— Бегона эмасмиз!.. Казак оғайнилар, қочманглар!..— деб овози борича бақирди.

Разведкачилар хавотирланмасдан тўғри жар ёқасига от чоптириб келдилар. Соқчиларнинг бошлиғи ёши анчага борган кекса вахмистр эди; у шабнамда ивиган шинелини йўл-йўлакай тугмалаб, яқинроқ келди. Саккизта офицер отдан тушди, ясовул вахмистр ёнига келиб, ялтироқ офицерча кокардалик пистолет раунг фуражкасини бошидан олди-да, кулиб сўрашди:

— Салом, станицаликлар! Қани, келинг, казакларнинг қадимги одатини қилиб, ўпишайлик,— деди-да, вахмистрни ўнг-чап томондан икки марта ўпди, дастрўмоли билан оғиз ва бурнини артди, сўнгра ўз ҳамроҳларининг тикилиб турганини пайқаб, тагдор қилиб илжайди.

— Хўш, қалай, кўзларинг очилдими? Ўз одамларинг большевиклардан кўра яхши эканми?— деб сўради чертиб-чертиб.

— Шундоқ, жаноби олийлари! Гуноҳимизни ювиб ташладик... Уч ойдан бери жанг қиламиз... Сизлар билан кўришишдан умидимизни узувдик!

— Яхшики, эсларинг борида этакларингни ёпиб олдинглар. Ҳа, майли, ўтган ишга салавот. Қайси станицадан бўласиз?

— Казанскаядан, жаноб олийлари!

— Сизнинг қисмингиз Доннинг нариги бетидами?

— Ҳа, нариги бетиди.

— Қизиллар қайси ёққа кетишди?

— Дон бўйлаб юқори томонга, Донец слободасига боришса керак.

— Отлиқ аскарларинг дарёдан ўтмадими?
 — Утгани йўқ.
 — Нега?
 — Билмадим, жаноб олийлари. Ҳаммадан олдин бизни бу ёққа ўтказиб қўйишди.
 — Бу ерда қизилларнинг тўплари бормиди?
 — Иккита батареяси бор эди.
 — Қачон жўнашди?
 — Кеча кечқурун.
 — Кетидан қувишларинг керак эди! Ҳей лапашанглар!— деб ясовул гинахонлик қилди-да, отининг ёнига бориб ҳарбий сумкасидан блокнот билан харита олди.

Вахмистр қўлларини ёнга қилиб таёқдай қотиб турарди. Ундан икки қадам орқароқда казаклар тўпланиб олган эди: улар гоҳ севиниб, гоҳ беихтиёр хавотир бўлишиб офицерларни, эгар-жабдуқларни, олис йўл юриб озиб кетган зотли арғумоқларни томоша қилишарди.

Инглизча ихчам френч, кенггина бриж кийган, погон таққан офицерлар оёқларининг чигилини ёзиб отлари атрофида у ёқдан-бу ёққа юриб туришар, кўз қирида казакларга қараб қўйишарди. Ҳозир биронтасида ҳам 1918 йилдагидай, сиёҳ билан бўялган ясама погон кўринмасди. Пойафзаллари, эгарлари, ўқдону дурбинлари, эгарга танғилган карабинлари — тамоми нарсалари янги ва чет элдан келтирилган эди. Лекин ҳаммасидан кексароқ кўринган ёлғиз бир офицернинг уст-боши бошқача эди: у асл кўк мовутдан тикилган кавказча чакмон, тилла ранг бухорий қоракўл кубанка, тоғлик жойларда расм бўлган пошнасиз этик кийган эди. У оҳиста-оҳиста юриб ҳаммадан олдин казаклар ёнига келди, Бельгия короли Альбертнинг сурати солинган бир пачка папиросни планшеткасидан чиқариб ҳаммага тутди:

— Олиб чекаверинглар, биродарлар!

Казаклар очкўзлик қилиб папиросга қўл чўзишди. Офицерлар ҳам келиб қўшилишди.

— Хўш, большевиклар қўл остида турмушларинг қалай ўтди?— деб сўради яғрини кенг, хумкалла хорунжий.

Эски чакмон кийган казак папиросини устма-уст сўриб:

— Ҳаловатсиз...— деб жавоб берди. У хорунжийнинг семиз болдирларидаги тиззагача тасмаланган гетрлардан кўзларини олмасди.

Казакнинг майишган йиртиқ чориқлари эса оёғида зўрға туради. Чалвор почалари остидан қирқ ямоқ оқ пайпоқларининг йиртиқлари кўринарди; шунинг учун ҳам у умрбод тўзимайдиган инглизча ботинканинг қалин таг чармига, ялтираган мис пистонларига маҳлиё бўлиб қолганди. Ниҳоят, тили қичиб, соддалик билан ҳаваси келганини билдириб қўйди:

— Оёғингиздаги ботинка жудаям антиқа экан-да!

Лекин хорунжийнинг дўстона суҳбатга тоби йўқ эди. У қўрслик қилиб казакни узиб-узиб олди:

— Чет эл уст-бошини қўйиб, Москванинг чипта чорифига учдинглар, энди бировнинг буюмига кўз олайтирасизми?

Казак ўсал бўлиб:

— Хато қилдик. Айб бизда...— дерди ва биронтаси жонга оро кирармикин деган хаёлда шерикларига аланглаб қарарди.

Лекин хорунжий уни масхара қилишини қўймасди:

— Аҳмоқнинг ақли тушдан кейин киради. Хато қилдик эмиш! Кузда фронтни очиб берганларингда нимани ўйловдинглар? Комиссар бўлгингиз келган-да! Балли сиздақа ватан ҳимоячиларига!..

Жиғибийрон бўлиб гапираётган хорунжийнинг ёнига ёшгина юзбоши келиб қулоғига: «Қўйсанг-чи, бўлди-да, энди!» деб шивирлади. Шундан кейин у папиросини оёғи билан янчиб тупуринди-да, лапанглаб оти ёнига кетди.

Ясовул унга хат топшириб, бир нима деб пичирлади.

Хорунжий семизлигига қарамай, лип этиб отга минди-ю, жилловини буриб ғарб томон чоптирганича кетди.

Казаклар ранжиганлари учун чурқ этишмасди. Ясовул уларнинг ёнига келди-да, жўрттага овозини ҳар мақомга солиб, хушчақчақлик билан:

— Бу ердан Варварингача неча чақирим бор?— деб сўради.

— Утгиз беш чақирим,— деб жавоб берди бир неча киши бараварига.

— Жуда соз. Гап бундай, станицалик оғайнилар, ҳозир бориб бошлиқларингга айтингки, отлиқ қисмлар бир минут ҳам кечикмасдан, дарҳол дарёдан ўтишсин. Бизнинг офицерларимиз сизга ҳамроҳ бўлиб дарё бўйигача боради, суворийларга ўзи бош бўлади. Пиёда аскарлар поход тартибида тўғри Казанскаяга бораверсин. Тушунарлими? Гап шу. Йўлларинг беҳатар бўлсин, марш!

Казаклар галалашиб тоғ этаги билан кетишди. Ҳаммаси оғзига сув олгандай, чурқ этмасдан юз саржин чамаси йўл босди, ниҳоят, боя хорунжийдан дакки еган чакмонли кўримсиз казак аламзадалик билан бош чайқатиб:

— Бирлашишни орзу қилувдик, мана бирлашиш...— деб хўрсинди.

Иккинчи казак дарҳол унга қўшимча қилиб:

— Ҳаммаси бир гўр — оқ ит, қора ит, бари бир ит!— деди-да, болохонадор қилиб сўқинди.

VI

Қизилларнинг шошилиш суратда чекинганлиги тўғрисида Вешенскаяга хабар келиши биланоқ, Григорий Мелехов икки суворий полк билан Дондан кечиб ўтди, атрофга кучли разведка юбориб, жануб томон от солдириб кетди.

Дон яқинидаги тепа орқасида жанг кетаётган эди. Тўп ўқларининг товуши бир-бирига уланиб, худди ер остида отилгандай гувиллаб эшитиларди.

Командирлардан бири Григорийнинг ёнига келиб:

— Кадетлар тўп ўқини аямайди дейман! Тўхтовсиз ўт очишини қара!— деди завқланиб.

Григорий индамади. У колоннанинг олдида, тева-рак-атрофга зеҳн солиб келарди. Дон билан Базки қишлоғининг орасидаги уч чақиримлик йўлда қўзғолончилар ташлаб кетган мингларча арава ётарди. Синган сандиқлар, стуллар, кийим-кечак, от абзали,

идиш-товоқ, тикув машина, қоп-қоп дон ва умуман қоч-қочда очкўзлик билан уйдан ола чиқилган буюмлар ўрмоннинг ҳамма ёғида сочилиб ётарди. Йўлнинг баъзи жойларига тизза бўйи қип-қизил тилладай буғдой тўкилиб қолган эди. Унинг ёнгинасида ўлган от ва ҳўкизларнинг шишиб, сасиб кетган жасадлари кўринарди.

— Мана очкўзликнинг оқибати!— деб нидо қилди Григорий. У фуражкани бошидан олди-да, нафасин ичига ютиб, уйилиб ётган буғдойни эҳтиёткорлик билан айланиб ўтди; буғдой устида чакмони қонга беланган, казакча фуражка кийган чолнинг ўлиги ётарди.

Казаклардан бири:

— Мол-мол, деб ахири мол бошига етибди. Бу ерларга уни шайтон бошлаб келган,— деди ачиниб.

— Буғдойдан ажрагиси келмаган-да...

— Қани, ҳайда тезроқ! Бирам сасиб кетибдики, худо ўзи юзини тескари қилсин. Ҳой, ҳайдасанг-чи ахир!...—деб бақирди кейинги сафдагилардан аллаким.

Сотня от чоптириб кетди. Гаплар тўхтади. Фақат бир тўда от туёқларининг дўпир-дўпири-ю шайланган казакча от абзалларининг жаранг-журунги ўрмонда эшитилиб турди.

... Листницкийнинг қўрғонига яқин жойда жанг қизиган эди. Ягодноедан четроқдаги тақир ерда қизил аскарлар ғуж-ғуж бўлиб қочишмоқда эди. Уларнинг тепаларида шрапнель портлар, орқаларидан пулемётлар ўқ узар, дўнг томондан эса, Қалмоқ полки чекинадиган йўлни кесиб, қуюндай ёпирилиб келарди.

Жанг тамом бўлгандан кейин Григорий ўз полклари билан етиб келди. Вешенская домини бўйлаб чекинаётган тарқоқ қисмлар билан 14-дивизия обозларини орқадан ҳимоя қилиб турган икки рота қизил аскарни 3-Қалмоқ полки бутунлай қириб ташлади. Григорий дўнгдан тушмай туриб командирликни Ермаковга топширди:

— Бизсизоқ саранжом қилишибди. Сен улар билан бирлашиш ҳаракатини қилавер, мен бирров қўрғонга кириб чиқаман,— деди.

— Шу топда зарур ишинг борми?— деб сўради Ермаков таажжубланиб.

— Нима десам экан, ёшлигимда шу ерда қарол эдим, ҳозир, негадир, ўша жойларни кўргим келиб қолди...

Григорий Прохорни чақириб, Ягодное томонга кетди; ярим чақиримча йўл юргандан кейин бурилиб қаради-ю, олдинги сотнянинг тепасида казаклардан бири эҳтиёт шарт учун ола келган оқ байроқнинг шамолда ҳилпираганини кўрди.

Дўнгдан тушиб келаётган казакларнинг бўйнидан биров судрагандай имиллашини ва уларнинг рўпарасидан Секретов командасидаги бир группа суворийларнинг кўкаламзор ичидан от солдириб келишини кўргач, Григорийни ваҳим босиб: «Худди таслим бўладиган одамларга ўхшайдилар-а!» деб ўйлади.

Григорий қулаб ётган дарвозадан ўтиб, шўра босиб кетган қўрғон ичкарасига кириши билан бурнига ҳувиллаган вайрона ҳиди урилгандек бўлди. Ягодное таниб бўлмайдиган аҳволга тушган эди. Эгасизлик, вайронагарчиликдан бошқа кўзга ҳеч нарса чалинмасди. Бир вақтлар жудаям чиройли бўлган уй путурдан кетиб, чўкканга ўхшаб қолган эди. Том тунукаси кўпдан бери мойланмагани учун занглаб, сарғайиб кетганди. Тарновлари синиб зинапоя ёнида қулаб ётарди, дераза қопқоқлари ошиқ-мошиғидан чиқиб қийшайганича осилиб қолганди, синган ойналаридан шамол ҳуштак чалиб кирар ва у ердан эгасиз қолган бўлма-ларнинг қўланса ҳидини ҳар ёққа тарқатарди.

Уйнинг шарқ томондаги бурчаги билан зинапояси-га уч дюймалик тўп ўқи тушиб вайрон бўлганди. Коридордаги венецианча деразанинг ўпирилган жойига тўп ўқи қулатган заранг дарахтининг учи кириб қолган, танаси бўлса, пойдевордан чиққан бир тўда гишт парчаларига илдиз томони билан қадалганича чўзилиб ётарди. Унинг сўлган шохларини тез ўсадиган ёввойи чирмовуқ ўраб олган, бутун қолган дераза кўзларига чирмашиб, ундан пирамонга қараб ўса бошлаган эди.

Йил ўн икки ой ёнгарчиликда очиқ-сочиқ ётавергандан кейин аҳвол нима бўларди!.. Қўрадаги иморат-

лар умр бўйи уста қўли тегмагандек нураб қолган эди. Отхонанинг тош девори баҳор ёнгарчилигида захира қулаб тушганди, файтон турадиган бостирманинг томини бўрон очиб ташлаган эди, фақат сўрайиб қолган старापил ва тўсинлари устида онда-сонда бир тутам чириган похол кўринарди, холос.

Хизматкорлар турадиган уйнинг зинапоёси устида ёввойилашиб кетган уч този ётарди. Одамларни кўриши билан учови ўрнидан туриб, ириллаганича даҳлизга кириб кетди. Григорий ёнбошдаги ҳужранинг очиқ деразаси ёнига бориб, эгардан энгашиб туриб:

— Тирик жон борми?— деб сўради.

Анчагача ҳужрадан тиқ этган товуш чиқмади, ниҳоят, овози хастароқ бир аёл жавоб берди:

— Шошмай туринг, барака топкур! Мен ҳозир чиқаман.

Қариб адойи тамом бўлган Лукерья, оёқларини шапиллатиб, яланг оёқ ҳолда зинапоёга чиқди-да офтобдан кўзларини қисиб Григорийга узоқ тикилиб қолди.

— Танимаяпсанми, Лукерья хола?— деб сўради Григорий отдан тушаётиб.

Ана шундан кейингина Лукерьянинг чўтир юзи бирданига ўзгариб, бепарво чеҳрасида ҳаяжонланиш аломати пайдо бўлди. Кампир йиғлаб юборди ва анчагача гапга келмади.

Григорий отини боғлади-да, сабр қилиб тураверди.

— Не-не кунларни кўрдим. Ҳеч банданинг бошига мунақасини солмасин...— деб ҳасрат қила бошлади Лукерья, кир бўз этакка юзини артаётиб.— Мен ўзлари қайтиб кептимикин деб ўйлабман... Вай, Гришенька, бу ерга бир бало бўлди... Гапирсам тамом бўлмайди!.. Елғиз ўзим қолдим, холос...

— Сашка бува қани? У ҳам панларга қўшилиб чекиндими?

— Кошкийди чекинган бўлса, балки тирик қолармиди...

— Ўлдими?

— Отиб ўлдиришди... Уч кундан бери ўлиги ертўлада ётибди... Кўмиш керак эди, бироқ касал бўп қол-

дим. Аранг ўрнимдан турдим... Ёнига борай десам, ўлик кўриб ўрганмаганман, қўрқаман...

Григорий ерга тикилганича, бошини кўтармасдан:

— Нега отишди? — деб сўради бўғиқ овоз билан.

— Биянинг касрига... Панлар бўлса наридан-бери йиғиштириниб жўнаб кетишган эди. Пулларини олишди-ю, бошқа ҳамма буюмларини менга қолдириб кетишди.— Лукерья шивирлаб гапира бошлади:— Ипидан игнасигача асраб ўтирибман. Кўмилган жойида турибди. Йилқидан фақат учта наслдор айғирни ола кетишди, қолганларини Сашка бувага қолдиришди. Қўзғолон бошлангандан кейин казаклар ҳам келиб от олаверди, қизиллар ҳам. Вихорь деган қора айғир эсингдами? Эрта кўкламда уни қизиллар олиб кетишди. Зўрғатдан эгарлашди. Нега десанг, Вихорь умрида эгар бетини кўрганмас. Барибир уни минган одам, ҳузур қилолмади. Бир ҳафтадан кейин каргинлик казаклар келиб, нима бўлганини гапириб беришди. Улар дўнгда қизилларга дуч келиб бир-бирларига ўқ отишипти. Жанг қизиган маҳалда казаклар томонда аллақандай бир бия кишнаб юборибди. Биянинг кишнашини эшитгандан кейин Вихорь туролармиди? Бир юлқинади-ю, бия томон тўрт оёқлаб, чопади, устидаги ҳалиги «чавандоз» бўлса уни тўхтатолмайди. Айғирни эплотмаслигига кўзи етгандан кейин, ўқдай учиб кетаётган отдан ўзини ташламоқчи бўлади. Ташлашга ташлайди-ю, бироқ оёғи узангида қолади. Шундай қилиб, Вихорь уни тўғри казаклар қўлига топширади.

— Қойилман! — деди Прохор, завқланиб.

— Ҳозир ўша айғирни каргинлик подхорунжий миниб юрибди,— деб Лукерья ҳикоясини шошмай давом эттирди.— Пан қайтган заҳоти Вихорни қайтариб бераман, депти. Шундай қилиб, отларни ҳар ким олиб кетавергандан кейин Пример билан Суженаядан тарқаган ёлғиз пойгачи бия Стрелка қолди. Ўзи бўғоз эди, шунинг учун ҳеч ким унга тегмасди. Яқинда қулунлади, Сашка бува қулунини аяб шундай паҳ-паҳлар эдики, асти қўяверасиз! Доим уни қўлдан қўймас, илиги тўлсин деб эмизук билан сут ичирар, аллақан-

дай кўкатни қайнатиб шарбатини берарди. Фалокат босиб, ўзоғи куни кечқурун уч отлиқ кириб келди. Чол боғда пичан ўраётувди. «Ҳой, бу ёққа кел, фалону пиставон!»— деб бақириб-чақиринди. У чалғини ташлади-ю, яқин келиб салом берди, бироқ улар чолга қарамади ҳам, сут ичаётиб: «От борми?» деб сўрашди. У бўлса: «Битта от бору, бироқ урушга ярамайди, ўзи бия, эмадиган қулуни ҳам бор»,— деди. Учовининг ичида энг баттоли бақириб: «Бу масалада ақлинг калталик қилади! Бияни обчиқ, шайтон! Отим яғир бўлиб қолибди, алмашиб олишим керак!»— деди. Чоли тушмагур бияга ачинмасдан «хўп» деб қўя қолса-ку бўлади-я! Қаёғда! Биласан-ку ўзинг, қайсарлигини... Гоҳо панниям жеркиб ташларди. Эсингда бордир, а?

— Шундай қилиб, бияни бермадимми?— деб Прохор гапга аралашди.

— Ҳей, бермасликнинг иложи борми? У фақат: «Сиздан олдин не-не одамлар келиб ҳамма отни олиб кетишди, лекин биронтаси ҳам бияни минишга кўзи қиймади, сиз бўлсангиз...» дейиши билан ҳалигилар ўринларидан туриб: «Ҳаҳ, паннинг малайи, бияни панга асраб қолдирмоқчимисан?» деб ўшқириб чолни судрашди. Бечора бияни обчиқиб эгарлайверишди, жонивор қулуни бўлса елинига тармашарди, холос. Чол бўлса. «Раҳм қилинг, бияни обкетманг! Қулунини қаёққа қўямиз ахир?»— деб ялинди. «Мана бу ёққа!»— деб иккинчиси қулунни онаси ёнидан ҳайдадида, елкасидан милтиғини олиб шартта отиб ташлади. Шундай йиғладимки... югуриб бориб уларга ялиниб-ёлвордим, чолни маҳкам ушладим у бир фалокат бўлмасин деб, судраб кўрдим, бироқ у қулунга мундоқ қаради-ю, соқоли титраб ранги девордай оқариб кетди: «Ундай бўлса, мениям от, итвачча!» деди-ю. юлқиниб бориб уларга тармашди, бияни эгарлатмай туриб олди. Улар қизишиб, жаҳл устида чолни ҳам отиб ташлашди. Унга ўқ текканини кўриб ҳушимдан кетиб қолибман... Мана энди нима қилишимни билмай ҳайронман. Тобут қилиш зарил эди, бироқ аёл кишининг қўлидан нима келади?

— Иккита белкурак билан бўз олиб кел,— деди Григорий

— Сен уни кўймоқчимисан? — деб сўради Прохор.

— Ҳа.

— Сенга зарил кептими, Григорий Пантелевич! Яхшиси мен казакларни чақириб кела қолай. Тобутни-ям ўшалар қилади, бопта қилиб гўр ҳам қазиб беришади...

Аллақандай бир чолни кўмаман деб овора бўлишга Прохорнинг тоби йўқлиги кўриниб турарди; Григорий унинг таклифини қатъиян рад этди.

— Ўзимиз гўр қазлаб, ўзимиз кўмамиз. Бу чол яхши одам эди. Сен боққа кириб, ҳовуз ёнида кутиб тур, мен ўликни кўриб чиқаман...

Ўша қадимги сербутоқ бақатеракнинг тагига, йўсин босган ҳовузнинг яқинига, Григорий билан Аксиньянинг қизалогини ўз қўли билан кўмган жойнинг ёнгинасига Саша бобо ҳам дафн қилинди. Хушбўй бўз кафанга ўралган қотма жасадини лаҳадга қўйишди, устидан тупроқ тортишди. Дўппайган кичкина эски гўр ёнида этик билан текисланган яп-янги қабр пайдо бўлди.

Эски хотиралар кўз олдидан бирма-бир ўтавериб хаёл дарёсига чўмган Григорий, калбига энг яқин бўлган шу кичкина қабристон ёнидаги кўкатга ёнбошлади-да, серсавлат чодирини ёйган кўм-кўк осмонга узоқ тикилиб қолди. Бепоён осмон қўйнида, жуда-жуда баланд жойларда шамол сайр этар, қуёш нурига чўмган булутлар сузиб юришарди. Лекин ҳозиргина қувноқ табиат, ароқхўр Сашка бобонинг жасади кўмилган ерда ҳаёт қадимгидай қайнарди. Кўм-кўк кўкаламзор бўлиб бир ёғи боққа туташган даштда, эски ғарам панжаралари ёнида чакалак бўлиб ётган ёввойи наشا орасида беданалар устма-уст битбилдиқ отишар, юмронқозиқлар чийиллашар, қовоқарилар гўнғиллашар, кўкатлар шамолда эркаланиб шитирлашар, тўрғайлар жимирлаган ҳавода муаллақ туриб сайрашар эди; бирданига қақир ернинг аллақайси томонида, жуда-жуда олисларда пулемёт шитоб билан, ғазаб билан тариллаб, табиатда одамзоддан кучли нарса йўқлигини исбот қилди.

Ўз штаб офицерлари ва бир сотня шахсий соқчилари билан Вешенскаяга келган генерал Секретовни черков жомларининг садолари остида нону туз билан кутиб олишди. Икки черков қўнғироқларининг овози худди пасхадагидай кун бўйи тинмади. Қўйи донлик казаклар узоқ йўл босиб дармони қуриган дон насли ориқ отларида кўча-кўйни айланиб юришарди. Уларнинг елкаларидаги погонлар кўзга ғалати кўринарди. Генерал Секретов учун ажратилган майдондаги ҳашаматли уй ёнида ординарлар тўпланиб туришарди. Улар семечка чақишиб, ёнларидан ясаниб-тусаниб ўтган станица қизларига гап отишарди.

Туш пайти отлиқ қалмоқ ўн бештача асир қизил аскарни генерал қўшхонаси ёнига ҳайдаб келди. Духовой оркестр асбоблари ортилган қўш отлиқ арава орқада келарди. Қизил аскарларнинг кийимлари бошқача эди: шимлари кўк мовутдан, қизил бахяли қайтарма англи курткалари ҳам кўк мовутдан тикилганди. Ёши анчага бориб қолган қалмоқ, дарвоза олдида бекор турган ординарлар ёнига келиб отдан тушди, сопол трубкасини чўнтагига солди.

— Бизникилар қизил карнайчиларни юборишди. Тушундингми?

Бақалоқ ординарец семечка пўчоғини қалмоқнинг чанг босган этигига туфлаб:

— Шуниям тушунмайдими, тентак!— деди.

— Гапни чўзма, асирларни ол. Ўлгудай семирибсан, валақлай берсанг, озиб қоласан!

— Бас! Оғзингга қараб гапир, ирkit!— деди ординарец ва жаҳли чиққанига қарамай, асирлар келганини маълум қилгани ичкарига кириб кетди.

Хипча бел жигар ранг камзул кийган хомсемиз ясовул дарвозадан чиқди. Йўғон оёқларини кериб, олифтагарчилик билан икки қўлини биқинига қилиб, ғуж бўлиб турган қизил аскарларга назар солди.

— Хўш, музика билан комиссарларнинг димоғини чоғ қилган тамбовлик ирkitлар! Қим берди сизга бу мундирларни? Ёки немислардан шилиб олдингларми?

Ҳамма қизил аскарлардан олдинроқда турган бир йигит киприкларини пирпиратиб:

— Йўқ,— деб жавоб берди-да, лаби лабига тегмасдан тушунтира бошлади:— Бизнинг музикачилар командасига бу формани Керенский даврида, июнь ҳужумидан сал олдинроқ тикиб беришувди... Ушандан бери шуни кийиб юрибмиз...

— Кийиб юрасан-а! Кийиб бўпсан! Мен сизларга кийишни кўрсатиб қўяман ҳали! — Ясовул кичкина кубанкасини энсасига суриб қўйган эди, сочи олинган бошида қизғиш бўлиб битиб қолган жароҳат ўрни кўринди, таги ейилган баланд пошнада кескин бурилиб қалмоққа бетма-бет бўлди: — Буларни нега ҳайдаб келдинг, чўқинмаган чулчит? Бошимга ураманми энди? Йўлда ҳаммасини саранжом қила қолсанг ўлармидинг?

Қалмоқ кўз очиб юмгунча ўзини ўнглаб олди, эпчиллик билан қийшиқ оёқларини жуфтлади-да, қўлини мош ранг фуражкасининг козирёгидан олмасдан жавоб берди:

— Сотня командири буюрди: шатга ҳайдаш керак, деб.

— «Шатга ҳайдаш керак!» — деб уни мазах қилди олифта ясовул юпқа лабларини буриштириб, сўнгра у увишган оёқларини аранг босиб, семиз думбасини ликиллатиб қизил аскарларни айланиб чиқди, асб жаллоб сингари тикилиб ҳар бир асирни кўздан кечирди.

Ординарлар секин-аста пиқирлаб кулишар, соқчи қалмоқлар эса парвойи фалак, миқ этмай туришарди.

— Дарвозани оч! Ҳаммасини қўрага ҳайда!— деб буюрди ясовул.

Қизил аскарлар ҳамда музика асбоблари ортилган арава зинапоя олдида тўхтади.

— Капельмейстер ким?— деб сўради ясовул папирос тутатаётиб.

— У йўқ!— бир неча киши баравар жавоб берди.

— Қани у? Қочдимми?

— Йўқ, ўлдиришди.

— Ажаб бўпти. Усиз ҳам чалаверасиз. Қани, асбобларни олинг-чи!

Қизил аскарлар арава ёнига боришди. Черков қўн-гироқларининг кишини безор қилувчи жангир-жунгурига мис трубаларнинг ғат-ғути қўшилиб кетди.

— Тайёр бўл! «Э бор худоё, подшойи аъзам...»ни бошланглар!

Музикачилар ҳайрон бўлиб бир-бирларига қараб қўйишди. Ҳеч ким бошламади. Орага оғир сукунат чўмди, бир минутчадан кейин, яланг оёқ, лекин обмоткалари яхшилаб ўралган бир йигит чиқиб:

— Эски гимни биронтамиз ҳам билмаймиз...— деди.

— Билмайсизми? Қизиқ... Ҳой, ким бор у ёқда? Ярим взвод ординарецлар милтиқларини олиб ёнимга келсин!

Ясовул этигининг тумшугини бир мақомда ерга уриб турарди. Ординарецлар карабинларини шиқирлатиб, коридорда саф тортмоқда эди. Уй олдидаги богчанинг орқасида, шохлаб кетган акацияларда чумчуқлар чирқиллашарди. Тунука томларнинг тафтидан ҳовли ичи ўтдай ёнар, одамларнинг аччиқ тер ҳидлари димоққа уриларди. Ясовул ўзини сояга олди, ана шундан кейин яланг оёқ музикачи ҳасрат билан ўртоқларига боқди-да, ясовулга секин деди:

— Жаноб олийлари, бу ердагиларнинг ҳаммаси ёш музикантлар. Эски машқларни сира чалмаганлар... Кўпинча революцион маршлар чалар эдик... Жаноб олийлари!

Ясовул хаёл суриб, камарининг шокиласини ўйнардди. Ординарлар зинапоя олдида саф тортиб, унинг буйруғини кутиб туришарди.

Бир кўзига оқ тушган ўрта яшар музикант қизил аскарлар орасини ёриб, орқадаги сафдан чиқиб келди-да, йўталиб:

— Рухсат этинг? Мен чаламан,— деди-да, ясовулнинг ижозатини кутмасдан, офтобда қизиб кетган фэготни қалтироқ лабларига қўйди.

Ёлғиз асбобнинг қулоққа ёқмайдиган носоз овози ясовулнинг ғашини келтирди, афти бужмайиб кетди. У қўл силтаб:

— Бас қил! Мунча чўзасан, отанг темирчи ўтганми! Шуюм музика бўптими?— деб бақирди.

Деразадан мўралаб турган штаб офицерлари ва адъютантларнинг башаралари кўринди. Деразадан бошини чиқариб, ярим белигача осилиб турган ёшгина юзбоши ингичка овоз билан:

— Сиз уларга мотам маршини чалдиринг!— деб аския қиларди.

Черков қўнғироқларининг жонга теккан овози бирпас ўчди, ясовул қошларини учириб тилёғламалик билан гапирди.

— Менимча «Интернационал»ни билсангиз керак. Қани, бошланг-чи! Сира қўрқманг! Мен буюргандан кейин чалаверинг!

Орага сукунат чўкди, мисдек қизиган ҳавода «Интернационал» маршининг жангга чорловчи улугвор садолари янгради.

Ясовул худди ҳурккан ҳўкиздай бошини эгиб, оёқларини керганича турган жойида қотиб қолган, қимир этмай қулоқ соларди. Гўштдор бўйни-ю, қисик кўзларининг кўкиштоб соққалари тобора қонга тўларди.

— Бас қил!— деб ҳайқирди у ғазабига чидолмасдан.

Оркестр бирданига жим бўлди, фақат валторна кечикди, унинг эҳтиросли овози жазирама ҳавога кўтарилиб, гўё хитоб қилаётгандай анчагача эшитилиб турди.

Музикачилар қақраган лабларини ялашар, энглар ва кир кафтлари билан артишарди. Улар бепарво, қаттиқ чарчаганлиги юзларидан кўриниб турарди. Ёлғиз биттасининг кўз ёши оқиб, чанг босган юзида из қолдирган эди.

Бу вақтда генерал Секретов, рус — япон урушида бирга хизмат этган бир оғайнисининг отасиникида оққатланаётган эди, у кайфи ошган адъютантининг қўлига суяниб майдонга чиқди. Ҳавонинг иссиқлиги, самогоннинг кайфи уни лоҳас қилган эди. Гимназиянинг гиштин биноси рўпарасидаги бурчакка етганда, генерал қоқилиб кетиб қайноқ қумга муккаси билан йиқилди. Довдираган адъютант уни турғизмоқчи бўлиб уринди, лекин эплаёлмади. Сал нарида турган одамлардан баъзилари ёрдамга келишди. Икки кекса қазқ генералнинг икки қўлтиғига кириб иззату икром билан

турғизиб қўйишди, шу пайт генерал халойиқ олдида қайт қилиб юборди. Шу аҳволда у тағин муштини ўдагайлаб, алланима деб бақирмоқчи ҳам бўларди. Генерални бир амаллаб тинчитишди-да, суя-суя қилиб қўшхонасига олиб кетишди.

Нарироқда турган казаклар унинг кетидан тикилиб секин-аста шивирлашар эди:

— Роса мазаси қочибди! Узини тутолмайди, яна бу генералмиш.

— Самогон амалини суриштирмайди.

— Қуйиб берганини ичаверадимми ахир? Ҳолига қарасин-да...

— Эй, биродар, кўнгил тортгандан кейин ичмай туроладими! Баъзи одамлар мастлигида шундай шарманда бўладики, бинойи умр оғзига олмасликка қасам ичади... Лекин бу тўғрида ғалати гап бор: «Хўроз минбад гўнг титмайман деб тавба қилганда, аксига олдидан бир арава гўнг чиқиб қолибди...»

— Ҳа-я, оқибати шу-да! Ҳой, болаларга айт, нарироқ кетишсин! Умрларида маст кўрмагандай, кўзларини чақчайтириб тикилишади, ҳаромилар...

Кечгача қўнғироқ овозлари тинмади, одамлар бўлса самогондан бош кўтармади. Офицерлар учун ажратилган уйда кечқурун қўзғолончилар қўмондонлиги келганлар шарафига зиёфат берди.

Қад-қомати келишган новча генерал Секретов Краснокут станицасига қарашли қишлоқда туғилиб, шу ерда катта бўлган казак эди. У отга ниҳоят ишқибоз, ўткир чавандоз ва энг абжир суворий генерал эди. Бироқ галга ўлгудай нўноқ эди. Унинг зиёфатда маст-аласт ҳолда сўзлаган нутқи бошдан-оёқ мақтанчоқликдан иборат эди; сўзини очиқдан-очиқ гинахонлик ва юқоридонликларга дўқ қилиш билан тугатди.

Зиёфатда иштирок этган Григорий Секретовнинг ҳар бир сўзини жаҳл аралаш диққат билан тингларди. Қайфи тарқамаган генерал бўлса, панжасини столга тираб оёқда аранг турар, стакандаги бадбўй самогонни чайқалтириб юборарди, ҳар бир жумлани ҳаддан ташқари бўрттириб гапирарди:

—... Йўқ, биз сизларга эмас, сиз бизга раҳмат дейишингиз керак! Ҳа, ҳа, сиз! Уғил болача гап шу!

Биз бўлмасак, қизиллар сизни аллақачон қириб ташларди. Буни ўзингиз ҳам яхши тушунасиз. Лекин биз сизсиз ҳам бу аблаҳларни енга олардик. Мана енгяппиз, бундан бу ёқ ҳам енгаверамиз, бутун Россияни озод этгунча урушамиз. Сиз кузакда фронтни ташлаб, большевикларга йўл очиб бергансиз, уларни казаклар юртига киргизгансиз... Сиз улар билан апоқ-чапоқ бўлиб, тинчгина яшамоқчи эдингиз, бироқ ниятингиз пучга чиқди! Ана шундан кейин сиз ўз молмулкингизни, ўз ҳаётингизни сақламоқ учун қўзғолон кўтардингиз. Тўғриси айтганда, сиз эчкига ўхшаб, жон қайғусига тушиб қолган эдингиз. Мен ўтган гапни қўзғатиб хатоларингизни юзингизга солмоқчи эмасман... Бунинг учун хафа бўлмасангиз ҳам бўлади. Ҳақиқат гапнинг очигини айтган яхши. Сиз хиёнат қилдингиз, лекин биз кечирдик. Биз қонқардош, биродарлик қилиб, бошингизга оғир кун тушганда сизга ёрдамга келдик. Энди сиз ўтмишда қилган жиноятингизни келажакда ювиб ташлашингиз керак. Тушунарлими, жаноби офицерлар? Сиз жангда мардонаворлик билан, тинч Донга ҳалол хизмат қилиш йўли билан ўзингизни оқлаб олмоғингиз лозим. Тушунарлими?

Григорийнинг рўпарасида ўтирган, ёши қайтган лашкар старшинаси сал-пал илжайди, ўзича стаканни кўтариб:

— Қани, ўзимизни оқлаб олиш учун,— деди-ю, бошқаларни кутмасдан ичиб бўлди.

Унинг юзи сал-пал чўтир, лекин мардонавор эди, сарғиш кўзлари кулиб турарди. Секретов гапираётган пайтда у ора-сира лабларини буриштириб, истехзо билан кулгандай бўлар, кўзлари қорайиб, чаросга ўхшаб кетар эди. Разм солиб ўтирган Григорий, лашкар старшинасининг Секретов билан сансираб гаплашганини ва ундан ҳеч ҳайиқмаганини пайқади, лекин бошқа офицерлар олдида ўзини ниҳоятда сипо тутар, совуқ муомала қиларди. Зиёфатдаги одамлардан ёлғиз угина енгига зар уқа қадалган мош ранг кителига погон тақиб олганди. «Аллақандай маслакпараст кўнгиллилардан бўлса керак», деб ўйлади Григорий. Лашкар старшинаси самогонни

чўчқадай шимирадди. Тамаддисиз ичса ҳам сира маст бўлмас, аҳён-аҳёнда камарини бўшатиб қўярди, холос.

— Рўпарамда ўтирган анови чўтир ким?—шивирлаб сўради Григорий ёнидаги Богатиревдан.

— Ким билсин,— деб қўл силтади кайфи ошиб қолган Богатирев.

Кудинов меҳмонлардан самогонни аямасди. Аллақайёқдан спирт пайдо бўлиб столга қўйилди, Секретов бир амаллаб нутқини тамомлади-ю, сюртук тугмаларини ечиб стулга ўтирди. Мўғулга ўхшаш ёшгина юзбоши энгашиб, унинг қулоғига алланима деб пичирлади.

Секретов шолғомдай қизариб кетди:

— Даф бўлсин!— деди-да, Кудинов лаганбардорлик билан кулиб қўйган бир рюмка спиртни бир кўтаришда шимирди.

— Бу қийиқ кўз йигит ким? Адъютантими?—деб сўради Григорий Богатиревдан.

У оғзига кафтини қўйиб туриб жавоб қилди:

— Йўқ, асрандиси. Генерал япон урушида уни Манчжуриядан олиб келган: кичкина бола эди. Тарбия қилиб, юнкерлар мактабига берган. Хитой бола туппатузук одам бўлди. Жудаям абжир! Кеча Макеевка ёнида қизилларнинг бир яшик пулини қўлга туширди. Икки миллион ақчалик бўлди... Уни қара, чўнтақларидан даста-даста пул чиқиб турибди! Лаънатининг омади келган-да! Нуқул червон! Ичсанг-чи, ахир, уларга мунча тикилмасанг!

Кудинов жавоб нутқи сўзлади, бироқ ҳеч ким унга қулоқ солмади. Ичкиликбозлик тобора авжига чиқмоқда эди. Секретов сюртугини ечиб ташлаб, ёлғиз ич кўйлақда ўтирарди. Сочи устарада тақир қилиб олинганлиги учун боши тердан йилтирар, оппоқ сурп кўйлаги эса қип-қизил юзи билан жигар ранг бўйнига янада ўзгачароқ тус берарди. Кудинов шивирлаб алланима демоқчи бўлар, бироқ Секретов унга қарамасдан қайта-қайта такрорлар эди:

— Йў-ў-ўқ, кечирасан! Кечирасан, ундай эмас! Биз сизларга мумкин бўлганича ишонишимиз мумкин... Сизнинг хоинлигингиз ҳаливери эсан чиқмайди.

Кузакда қизиллар томонига қочиб ўтганлар, буни ўнг қулоғи билан ҳам эшитиб олсин, чап қулоғи билан ҳам...

Кайфи ошиб қолган Григорий, ғазаби қайнаса ҳам ўзини босиб: «Биз ҳам сизга мумкин бўлганича хизмат қиламиз» деб ўйлади-да, ўрнидан турди. Фуражкасини киймасдан зинапояга чиқди-ю, муздай тун ҳавосидан енгил тортиб, эркинлик билан тўйиб-тўйиб нафас олди.

Дон бўйида қурбақалар ёмғир ҳидини сезгандай, вақиллашар, сув қўнғизлари гўнғиллашарди. Қумлоқ томонда бир-бирини чақирган лойхўракларнинг мунгли овози эшитиларди. Сойликнинг аллақайси бир бурчагида онасидан адашган қулун ингичка товуш билан ҳиҳилаб кишнарди. Григорий зинапоядан тушиб, хаёлга чўмган ҳолда кўча эшик томон пайпаслаб юра бошлади. «Тўппи тор келгани учун ноилож сенлар билан бирлашишга мажбур бўлдик-да, йўғасам, сенлар билан нону қатиқ ейишга тобимиз йўқ эди. Падар лаънати, аблаҳ! Ўзини биров бир пулга олмайди-ку, нозига ўлайми... Тагин гинахонлиги ортиқча, бир ҳафтадан кейин бўйнимизга миниб олмасайди ҳали... Жудаям ғалати замон бўлди-да! Бошингни қайга урсанг, тақ этиб деворга тегади. Худди ўзим ўйлаган кун келди... Шундай бўлиши аввалданоқ маълум эди. Мана энди казаклар мишиғини тортаверсин! Жаноб олийлари ҳузурида таёқдай қотиб честь бериш эсдан чиққан бўлса, яна эсларига солиб қўйишади» деган гаплар миясидан ўтарди.

Спирт унга ҳам таъсир этганди: боши айланар, оёқлари зилдай оғирлашиб, пойинтар-сойинтар қадам ташларди. Эшикдан чиқаётганда гандираклаб кетди, фуражкасини бостириб кийди-да, оёғини судраганича кўчадан кетаверди.

Аксиньянинг холасининг уйи олдида у хаёл суриб тўхтаб қолди, сўнгра таваккал қилиб зинапояга қадам қўйди. Даҳлиз эшиги очиқ эди. Григорий эшикни тик қирлатмасдан гўппа-тўғри меҳмонхонага кириб бораверди, бирданига стол ёнида ўтирган Степан Астаховга рўпара келиб қолди. Печь ёнида Аксиньянинг холаси ивирсиб юарди. Топ-тоза дастурхон солинган

столда оз-моз самогон қолган шиша, тарелкага тўғраб қўйилган қоқбалиқ кўринарди.

Степан эндигина стаканни бўшатиб, тамадди қилмоқчи бўлиб турган пайтда Григорийни кўриб қолдида, тарелкани нари суриб деворга суюнди.

Григорий шунчалик мастлиги билан Степаннинг ранги мурдадай оқариб кетганини, кўзлари бўриникидай чақнаганини пайқади. Тасодифий учрашувдан эсанкираганлигига қарамай, ўзини дадил тутиб, хириллоқ овоз билан:

— Яхши ўтирибсизми?— деб сўрашди.

— Худога шукур,— деди уй бекаси ҳадиксираб. Кампир Григорий билан Аксинья орасида қандай алоқа борлигини яхши билгани учун эр билан ўйнашнинг учрашувидан яхшилик чиқмаслигини тушунарди.

Степан индамасдан ҳадеб чап қўли билан мўйловини силар, ўтдай ёнган кўзларини Григорийдан олмасди.

Григорий бўлса, оёқларини керганича остонада туриб, лабларини қийшайтириб илжаярди.

— Шундай, ўзим кўриб чиқай деб кирувдим... Кечирасиз,— деди.

Степан чурқ этмади. Учови ҳам нима қилишини билмай, ўнғайсизланиб қолганди, ниҳоят кампир Григорийни дастурхонга таклиф этишга журъат қилди.

— Қани, яқинроқ келиб ўтиринг.

Энди сир яширишнинг нафи йўқлигига Григорийнинг кўзи етган эди. Унинг бу уйга тўғридан-тўғри кириб келиши Степанга ҳамма гапни англаган эди. Григорий дангал:

— Хотининг қани?— деб сўради.

Степан секин, лекин аниқ қилиб:

— Сен ҳам Аксиньяни кўргани келдингми?— деб сўради-ю, киприклари пирпираган кўзларини аста юмиб олди.

— Ҳа,— деб иқрор бўлди Григорий хўрсиниб.

Степаннинг шу онда ҳеч нарсадан тоймаслигини сезган Григорий ҳушёр тортиб, ўзини ҳимоя қилишга тайёрланди. Бироқ рақиби кўзини очиб (ҳалигина ўтдай чақнаб турган кўзлари сузилиб қолган эди):

— Мен уни ароққа юбордим, ҳозир келиб қолар. Утир,— деди.

У ҳатто ўрнидан туриб стулни Григорийга яқинроқ суриб қўйди, сўнгра кампирга қарамасдан:

— Хола, битта тоза стакан беринг,— деб илтимос қилди ва Григорийга бурилиб: — Ичасанми? — деб сўради.

— Озгина ичишим мумкин.

— Қани, ўтир.

Григорий стол ёнига ўтирди. Шиша тагида қолган ароқни Степан баб-баравар бўлиб, икки стаканга қуйди-да, туман босган кўзлари билан Григорийга боқди.

— Яхши ниятлар учун!

— Соғ бўлайлик!

Иккиси уриштириб ичишди. Кейин жим бўлиб қолишди. Кампир эпчил келинлардай югуриб-елиб, меҳмон олдига тарелка билан дастаси майишган вилка қўйди.

— Балиқдан олинг! Шўр эмас.

— Раҳмат!

— Тарелкага солиб, бемалол олаверинг!— деб манзират қиларди у суюниб.

Кампир орада жанжал чиқиб идиш-товоқлар синмаганига, ур-йиқитсиз, тўполонсиз тинчгина ўтиришганига ниҳоятда хурсанд эди. Энди қўзғалиб келаётган қалтис гаплар ҳам тўхтаб, эр билан ўйнаш дастурхон устида тинч-тотув ўтиришарди. Улар бир-бирларига қарамай, индамасдан овқат ейишарди. Ҳар балога ақли етадиган кампир сандиқдан тоза сочиқ олди-да, икки рақибни бир-бирига яраштирмоқчи бўлгандек, сочиқнинг бир учини Григорийнинг, бир учини Степаннинг тиззасига қўйди.

— Сен нега сотняни ташлаб келдинг?— деб сўради Григорий балиқ устихонини тозалаётиб.

Степан ўйланиб туриб:

— Мен ҳам хотинимни кўргани келдим,— деди, бироқ унинг овозидан на жиддий гапирганини ва на қочирим қилганини билиб бўлмасди.

— Сотнядагилар уйларига тарқаб кетишгандир?

— Қишлоқда маза қилиб юришибди. Қани, ичиб тугатамизми?

- Ол бўлмаса.
- Саломат бўлайлик!
- Яхши ниятлар учун!

Даҳлизда эшик лўкидони шарақлади. Қайфи бутунлай тарқаган Григорий ер тагидан Степанга қаради, унинг ранги яна докадай оқариб кетганини кўрди.

Шол рўмолга бурканган Аксинья Григорийни танимасдан стол ёнига келиб ёнбошдан унга қаради-ю, қоп-қора кўзлари қинидан чиқиб кетаёзди. Нафаси тиқилиб, тили зўрға калимага келди:

— Салом, Григорий Пантелевич!

Степаннинг стол устидаги сербўғин қўллари бирданига қалтирай бошлади, буни кўриб турган Григорий индамасдан Аксиньяга таъзим қилди, нафаси ичига тушиб кетди.

Аксинья икки шиша самогонни столга қўяётиб ваҳим аралаш севинч билан яна Григорийга бир марта қараб қўйди-да, орқасига бурилиб, меҳмонхонанинг қоронғи бурчагидаги сандиққа бориб ўтирди, қалтираган қўллари билан сочларини тузатди. Степан ўзини босиб олгандан кейин нафасини бўғиб турган кўйлак ёқасини ечди-да, хотинига қараб:

— Стакан олиб дастурхонга яқинроқ келиб ўтир, — деди.

— Мен ичмайман.

— Ўтир деяпман!

— Ичмаслигимни биласан-ку, Стёпа!

— Ҳадеб такрорлайверишим шартми?— Степаннинг овози ўзгариб кетди.

Григорий Аксиньяга далда бериш учун:

— Кела қол, ҳамсоя!— деб жилмайди.

Аксинья хумор кўзлари билан унга бир қаради-ю, шоша-пиша ўрнидан туриб жавон ёнига борди. Битта тарелка жавондан ерга тушиб, жаранглаб синди.

— Вой, фалокат-эй!— деб қарс урди кампир ачиhib.

Аксинья чурқ этмасдан синиқ парчаларни йиғиштирарди.

Степан хотинига ҳам стаканни тўлдириб қуйди, унинг кўзларида ҳасрат ва адоват ўтлари ёна бошлади.

— Қани, ичайлик...— деди-ю, дами ичига тушиб кетди.

Уй ичи сув қуйгандай жимжит эди, стол ёнига келиб ўтирган Аксиньянинг энтикиб нафас олиши бемалол эшитиларди.

— Қани, хотин, жудолик учун ичайлик. Ичкинг келмаяптими? Ичмайсанми?

— Ўзинг биласан-ку, ахир...

— Мен ҳаммасини биламан... Жудолик учун ичишни истамасанг, азиз меҳмон Григорий Пантелевичнинг соғлиғи учун кўтар!

— Унинг соғлиғи учун ичганим бўлсин!— деб, Аксинья бир кўтаришда стаканни бўшатди.

Кампир ошхонага югуриб чиқиб кетаётиб:

— Пешонанг қурсин!— деб шивирлади.

Кампир бир бурчакка суқилиб олиб, икки қўлини кўксига босган ҳолда, ана энди стол ағдарилиб, уй ичи остин-устун бўлади, қарсиллатиб бир-бирига ўқ отишади, деб ўйларди. Бироқ меҳмонхона жимжит, тиқ этган товуш чиқмасди. Фақат шифтга қўнган пашшаларнинг чироқда безовта бўлиб ғўнғиллашгани-ю, ярим кечада уйғонган станица хўрозларининг қичқиршгани эшитиларди, холос.

VIII

Донда июнь тунлари ниҳоятда қоронғи бўлади. Юракни орзиқтирувчи сукунатга чўмган зим-зиё осмон қўйнида ялт этиб олтиндай чақмоқ чақади, юлдузлар учади ва уларнинг шуъласи жимирлаб оққан. Донда акс этади. Даштдан илиқ шамол эсиб, гулга кирган чўл ялпизининг муаттар ҳидларини қишлоқ томон учириб келади, сойлик ичини шабнамга чўмилган кўкатларнинг ҳиди, балчиқ билан рутубат ҳиди босиб кетади, қизилоёқлар тўхтовсиз чийиллашади, дарё бўйидаги ўрмонни эса, туман худди эртақдаги сингари, ўзининг кумуш ранг чодирин билан буркаб олади.

Прохор ярим кечада уйғониб, уй эгасидан:

— Бизнинг хўжайин келмадими?— деб сўради.

— Йўқ. Генераллар билан кайф-сафо қиляпти.

Прохор эснади ва кўнгли сус кетиб:

— Ароқниям беармон ичишаётган бўлса керак!— деб хўрсинди-да, кийина бошлади.

— Шу топда қаёққа бормоқчисан?

— Отларни суғориб, емини берай. Григорий Пантелевич: тонг отган заҳоти Татарскка жўнаймиз, деган эди. Уша ерда бир кун турамизу, ўз қисмимизга етиб олиш учун яна йўлга чиқамиз.

— Тонг отишига ҳали анча бор. Уйқунгни олаверсанг бўларди.

Прохор чолни жеркиб ташлади.

— Авзойингдан кўриб турибман, ёшлигингда сафга ярамай, чиқитга чиқиб қолганлардан бўлгансан. Ҳарбий хизматда юрган одам агар отига қарамаса, парвариш қилмаса, тирик қолишдан умидини узаверсин. Ориқ отда қайга бороласан? Отинг қанчалик яхши бўлса, душмандан шунчалик тезроқ қочиб қутуласан. Менинг одатим шу: душман кетидан қувлаб юрмайман, лекин тўппи тор келадиган бўлса, отни қамчилаб қочиб қоламан! Шунча йилдан бери ўққа кўксимни қалқон қилиб келаман, энди зарил келгани йўқ... Бува, чироқни ёқ, пайтавамни тополмаяпман. Раҳмат, буважон! Шундай, крест учун, амал учун, жонини жабборга берадиган бизнинг Григорий Пантелевич, мен у хил аҳмоқлардан эмасман, менга унақаси кетмайди. Ана, ўзи ҳам келаётганга ўхшайди, итдай маст бўлса керак.

Эшикни биров секин тиқирлатди.

— Кираверинг!— деб бақирди Прохор.

Эшик очилиб, мош ранг гимнастёрка, кокардалик фуражка кийган, младший урядник погонини таққан нотаниш бир казак кирди.

— Мен генерал Секретов штабининг ординарециман. Мелехов жаноби олийларини кўрсам мумкинми?— деб сўради у остонадан честь бериб.

Унинг ҳарбийларча қотиб туриши ва ўргатилган тўтидай сайраб гапиришига Прохор қойил қолиб:

— Уйда йўқ,— деди.— Мунча қаққаясан ахир? Мен ҳам ёшлигимда сенга ўхшаб шунақа аҳмоқчиликни қилганман, бемалол туравер. Мен унинг адъютантиман. Хўш, нима хизмат?

— Генерал Секретовнинг буйруғи билан мен жаноби Мелеховни чақиргани келувдим. У киши дарҳол офицерлар уйига боришлари керак экан.

— У қош қорайгандаёқ ўша ёққа кетган эди-ку.

— Борди, лекин у ердан чиқиб кетди.

Прохор секин ҳуштак чалиб қўйиб, каравотда ўтирган уй эгасига кўз қисди.

— Тушундингми, бува? Демак, жононникига қараб қийшайибди... Сен боравер, аскар бола, мен уни қидириб топаману, иссиғида қўлларингга топшираман.

Прохор отларни суғориш ва емини бериб қўйишни чолга топшириб, ўзи Аксиньянинг холасиникига кетди.

Бутун станица қоп-қоронғи тун оғушида ухлар эди. Доннинг нариги бетида булбуллар бир-бирини чақириб сайрашарди. Прохор секин-аста юриб, таниш уйга етди-да, даҳлизга кириб, энди эшик тутқичидан ушлаганда, Степаннинг йўғон товушини эшитиб қолди. «Буниси ғалати бўлди-ю! — ўйланиб қолди Прохор.— Нега келдинг деб сўраса, нима дейман? Кел, бўлганича бўлди, бошга тушгандан кейин илож йўқ! Самогон қидириб юрувдим, қўшнилари шу уйни кўрса-тишди дейман-да».

Прохор шу қарорга келиб, дадиллик билан меҳмонхонага қадам қўйди-ю ҳанг-манг бўлиб, оғзи очилганича қотиб қолди: дастурхон тепасида Астахов билан Григорий, орада ҳеч гап ўтмагандай, ёнма-ён ўтиришиб кўкимтир лойқа самогонни бемалол шимиришарди.

Степан Прохорни кўриб зўрма-зўраки илжайди:

— Сўрашмай-нетмай, нега оғзингни очиб қаққайиб турибсан? Ё кўзингга жин-пин кўриндимми?

— Жин ҳам гапми...— деди ҳали ҳам ўзига келмаган Прохор бир оёғини қўйиб, иккинчисини босиб.

— Қани, қўрқмасдан келавер, ўтир,— деб таклиф этди Степан.

— Кошки ўтиришга вақтим бўлса... Мен сени обкетгани келдим, Григорий Пантелевич. Ҳозир генерал Секретов ёнига боришинг керак.

Григорий Прохор келмасдан олдин ўзи ҳам бир неча марта кетишга ҳаракат қилиб кўрган эди. У стакан-

ни нари суриб, ўрнидан турди, бироқ шу топда кетадиган бўлса, Степан, қўрқоқлик қилиб кетиб қолди, дейиши мумкинлигини ўйлаб яна ўтирди. Орияти кучлилик қилиб Аксиньяни Степанга қолдириб кетишга бўйни ёр бермасди. У устма-уст ичар, бироқ самогон сира кор қилмасди. У ҳушёрлик билан ақл югуртириб кўриб, аросатда қолганлигини тушунар, охири нима бўлишини кутарди. Боя Аксинья унинг соғлиғи учун ичганда, назарида, Степан хотинини урворадигандай бўлиб кўринган эди. Бироқ Степан қўлини кўтариб, ғадир-будур кафти билан офтоб олган пешонасини силаб қўя қолганди, бирпасдан сўнг Аксиньяга завқ билан тикилиб: «Баракалла, хотин! Мардлигинг учун сени севаман-да!» деган эди.

Сўнгра Прохор кириб қолди.

Григорий ўйланиб, туриб кетмасликка аҳд қилди, Степаннинг гапини охиригача эшитмоқчи бўлди.

— Сен ўша ерга бориб: «тополмадим» деб қўя қол. Тушундингми?— деди Прохорга.

— Тушунишга тушундиму, лекин ўзинг борсанг яхши бўларди, Григорий Пантелевич.

— Гап қайтарма! Қани, бор.

Прохор энди эшик томон қадам қўйганда бирдан нига Аксинья орага тушди. У Григорийга қарамасдан совуқина қилиб:

— Йўқ, Григорий Пантелевич, яхши эмас, сиз ҳам бирга бора қолинг!— деди.— Бизни йўқлаб келганингиз, борини баҳам кўриб биз билан шунчалик ўтирганингиз учун раҳмат... Кошки, вақт эрта бўлса: хўроз икки чақирди. Ҳадемай тонг отади, Степан билан эрта тонгда туриб уйга жўнашимиз керак... Ароқниям беармон ичдиларинг. Етар энди!

Григорий ўрнидан турди, Степан «ўтир-ўтир» ҳам демади. У хайрлашаётиб, кетар жафосига бир нима демоқчи бўлгандай, Григорийнинг қўлини муздай кафтида бирпас ушлаб турди-ю, бироқ гапиролмади, Григорий эшикка етгунча кетидан индамай тикилиб турди-да, тагида қитдай ароқ қолган шишага секингина қўл чўзди...

Кўчага чиқар-чиқмас, Григорийнинг бутун вужуди зилдай оғирлашиб кетди. Оёқларини зўрба-зўр босиб,

биринчи чорраҳага аранг етиб олди-да, соядай изма-из келаётган Прохордан илтимос қилди:

— Сен бориб отларни эгарлагину, дарров олиб келгин. Мен бу аҳволда етолмайман...

— Келяпти, деб уларга хабар берсаммикин?

— Йўқ.

— Бўлмаса, кутиб тур, мен оёқни қўлга олиб дарров келаман!

Ҳамиша имиллаб юрадиган Прохор бу гал отдай юғриб қўшхонага кетди.

Григорий четан девор тагига ўтириб папирос тутатди. Степан билан учрашиш тафсилотини кўз олдига келтириб, пинагини бузмай: «Мана энди ҳамма сир унга ошкор бўлди. Ишқилиб, Аксиньяни урмаса гўргайди» деб ўйлади. Ниҳоят, бир ёқдан чарчаганлиги, бир ёқдан қаттиқ ҳаяжонланганлиги кор қилиб, ёнбошлашга мажбур бўлди. Уни мудроқ босди.

Кўп ўтмай Прохор отларни олиб келди.

Паром билан Дондан ўтиб олгандан кейин отларни қаттиқ чоптириб кетишди.

Тонг ёришган маҳалда иккиси Татарска киришди. Ўз дарвозаси олдида Григорий отдан тушиб, тизгинни Прохорга тутқизганича, ҳаяжонланиб, шоша-пиша уйга кирди.

Наталья ич кўйлақда, нимагадир, даҳлизга чиқди. Григорийни кўрган заҳоти кўзлари шу қадар севинчга тўлиб чарақлаб кетдики, буни кўрган Григорийнинг юраги шиғ этиб, бирданига кўзлари жиққа ёшга тўлди. Наталья ўзининг яккаю ягона умр йўлдошини маҳкам қучоқлар, бутун вужуди билан унга ёпишар эди. Унинг кифтлари қалт-қалт этганидан Григорий хотини йиғлаётганини пайқади.

У уйга кириб, чол билан кампирни ҳамда ухлаб ётган болаларини бир бошдан ўпиб чиққандан кейин емакхонанинг ўртасида тўхтади.

— Қалай, бир амаллаб чидадингларми? Ҳеч гап бўлгани йўқми?— деб сўради Григорий азбаройи ҳаяжонланганидан энтикиб.

— Худога шукур, болам. Қўрқишга қўрқдик-ку, лекин унчалик жабр-зулм кўрмадик.— Ильинична шоша-пиша жавоб берди-да, кўзлари қизарган На-

тальяга хўмрайиб қараб:— Суюниш керак, эси паст, сен бўлса йиглаб юрибсан!— деб бақирди.— Бекордан-бекор тураверасанми ахир! Утин обкелиб печни ёқиш керак...

Кампир билан Наталья шошилишиб нонушта тайёрлашга киришдилар, Пантелей Прокофьевич ўгли учун тоза сочиқ олиб чиқди.

— Мен сув қуйиб турай, сен ювиниб ол, болам. Бошинг муздай бўлиб, анча енгил тортасан... Оғзингдан ароқ ҳиди келяпти. Кеча хурсандчиликка роса ичгандирсан, а?

— Ичганим рост. Фақат хурсандчиликками ё хафачиликками, у ёғи маълуммас...

— Нега ундай дейсан?— деб сўради чол ҳайрон бўлиб.

— Секретов бутун газабини бизга сочяпти.

— Хафа бўлма, ҳеч бокиси йўқ. Айтгандай, у ҳам сенминам ичишдими, а?

— Ҳа.

— Вой тавия-эй! Иззатинг жойида-ку, Гришка? Ҳақиқий генералминам ёнма-ён ўтирибсан-да! Оширинг олчи, болам?— Пантелей Прокофьевич кўзларини жавдиратиб ўғлига тикилар, кўнгли ийиб кетганлигидан завқ билан тилини тақиллатарди.

Григорий илжайди. Бечора чолнинг лақмалигига, бекорга ҳовлиққанига энсаси қотарди.

Григорий шошилмай, мол-жон омонми, қанча дон қўлдан кетди, деб суриштираётиб, дадасининг рўзгор ишларига илгаригидай қизиқмаганини пайқади. Чолнинг мияси аллақандай бир муҳим нарса билан банд, кўнгли хижил эди.

Пантелей Прокофьевич дардини яшира олмасдан:

— Бу ёғи нима бўлади энди, Гришенька? Яна хизматга бориладими, а?— деб сўраб қолди.

— Ким тўғрисида сўраяпсан ўзинг?

— Қариялар тўғрисида. Масалан, мен...

— Ҳозирча маълуммас.

— Мундан чиқди, қутулиш йўқ, дегин?

— Сен бормасанг ҳам бўлади.

— Ростданми?— деб суюнганидан қичқириб

юборди Пантелей Прокофьевич. У емакхонада у ёқдан бу ёққа диканглаб юра бошлади.

— Жимгина ўтирсанг-чи ахир, маймоқ! Уйни чангитиб юбординг-ку!— деб бақирди Ильинична.— Ўзингдан-ўзинг худди кучук боладай суюниб ирғишлайсан холос!

Лекин чол хотинининг бақирганига парво қилмасдан стол билан печь орасида мокидай бориб келар, қўлларини ишқалаб илжайрди, холос. Бирданига шубҳаланиб:

— Мени хизматдан озод қилишга ҳақинг борми ўзи?— деб сўраб қолди.

— Албатта, ҳақим бор.

— Қоғоз ёзиб берасанми?

— Бўлмаса-чи.

Чол бирпас иккиланиб турди-да, ниҳоят:

— Печатсиз қоғоз қалай бўларкин? Ёнингда печатинг йўқ... Ёки печатсиз ҳам ўтаверармикин?— деб сўради.

— Печатсиз ўтаверади!— деб кулди Григорий.

— Ундай бўлса, масала ҳал!— чолнинг чеҳраси яна очилиб кетди.— Илойим парвардигор умрингни узоқ қилсин! Хўш, ўзинг қачон жўнамоқчисан?

— Эртага.

— Сенинг қисмларинг олдин кетгандир? Усть-Медведицага борасанми?

— Ҳа. Сен кўп хавотир бўлаверма, дада. Сенга ўхшаш қарияларга яқинда бутунлай жавоб берамиз. Қариялар ўз бурчини адо этди, ҳаммаси уй-уйига кетади.

— Илойим айтганинг келсин!— Пантелей Прокофьевич чўқиниб олди. Энди у бутунлай хотиржам бўлган эди.

Болалар уйғонди. Григорий уларни тиззасига ўтқазиб, гоҳ унисини, гоҳ бунисини ўпар, териларига сигмай бидир-бидир қилиб гапиришларига кулимсираб қулоқ солар, сочларини ҳидларди.

Соч ҳам шу қадар хушбўй бўладими! Бу сочлардан офтоб билан кўкат, илимиқ ёстиқ ҳиди, кўнглига жуда-жуда ёқади яна аллақандай бир нарсанинг ҳиди келади. Ўз пушткамаридан бўлган шу гўдаклар

эса, худди даштда энди учирма бўлган паррандаларга ўхшайди. Қоп-қора дағал қўллар бу жўжаларни қучоқлагани сира қовушмасди. Тинчгина оилада бу ҳарбий киши, отда тушган бир кунлик қўноқ, етти ёт бегонадай кўринарди: унинг аъзойи баданига солдатларга хос бадбўй ис, олис йўл босган отнинг қўланса тер ҳиди, қайиш-абзалларнинг сассиғи уриб қолган эди.

Григорийнинг кўзлари ёшланиб, парда босгандай хиралашди, лаблари қалт-қалт қилиб титрай бошладди... Дадаси уч марта гап сўраганда ҳам у чурқ этмади, фақат Наталья енгидан тортгандан кейингина стол ёнига борди.

Йўқ, йўқ, Григорий бутунлай ўзгариб кетган эди. Илгари у бу қадар кўнгли бўш, нозик табиат эмасди, ҳатто болалик чоғида ҳам, аҳён-аҳёнда бир йиғламанса, йиғи нималигини билмасди. Ҳозир эса кўзидан тирқираб ёш келар, юраги дукиллаб тез-тез урар ва назарида, томоғига гўё бир нарса тиқилиб қолгандай эди... Сабаби нима экан? Бугун кечаси у кўп ичиб, тонг отгунча ухлай олмаган эди, ким билсин, балки шунинг учундир...

Сигирни подага ҳайдаб кетган Дарья ҳам қайтиб келди. У илжайган лабини Григорийга тутди, Григорий ҳазил аралаш хушомад билан мўйловини силаб ўпмоқчи бўлганда, у кўзларини юмиб олди. Григорий Дарьянинг киприклари худди шамол ўйнатгандай пир-пираб кетганини кўрди, гуллаб турган бетларига сурилган мой-упанинг чучмал ҳиди ўша заҳоти димоғига урилди.

Аммо Дарья боягисидай эди. Кўринишига қаралса: уни ҳеч қандай ғам буколмайди, бир мўйини ҳам қилолмайди, деб ўйлаш мумкин эди. Оламни сув босса, тўпиғига чиқмасди; хипча бел, чиройли эди.

— Гулдай очилибсанми? — деб сўради Григорий.

— Йўл бўйидаги мингдевонадай! — деди Дарья ўт чақнаган кўзларини қисиб, тўлган ойдай жилмайиб. Рўмол тагидан чиқиб қолган сочларини тузатиб, пардоз қилиб олиш учун дарҳол ойна ёнига кетди.

Дарьянинг бўлган-тургани шу, уни йўлга соламан, деган одам бекорга овора бўларди. Худди Петронинг

Ўлишини кутиб тургандай, азадан боши чиқар-чиқмас, ҳаётга ҳирс қўйиб, ўзига баттар зеб берадиган бўлиб олган эди.

Омборхонада ухлаб ётган Дуняшкани уйғотишди. Бутун оила жам бўлиб чўқинди-да, стол ёнига ўтирди.

— Вой, акажон, анча қариб қопсану!— деди Дуняшка ачиниб.— Ёввойи одамга ўхшаб, бирам хунугинг чиқибдики!

Григорий стол оша унга индамасдан безрайиб қараб турди-да, ниҳоят:

— Одам қариса хунуги чиқади, қиз етилса, эрга тегади...— деди.— Лекин қулоғингда бўлсин: бугундан бошлаб Мишка Қошевойнинг номини тилга олмайсан. Шунча гапдан кейин яна ўшани деб куйиб-пишадиган бўлсанг, бир оёғингни босиб туриб, бир оёғингдан ушлаб, бутингни йириб ташлайман. Тушундингми?

Дуняшка лоладай қизариб кетди, ўртаниб, кўз ёшлари орасидан акасига боқди.

Бироқ Григорий ғазабнок кўзларини синглисидан олмасди: мўйлов остидан иржайиб турган тишлари-ю, қисиқ кўзлари ва умуман, сержаҳл башарасида Мелеховлар зотига ота мерос бўлган ваҳшийлик акс этарди.

Лекин Дуняшка ҳам шу жинсдан эди, хижолатдан ўзини ўнглаб олгандан кейин дангалига жавоб қайтарди:

— Юракка амр қилиб бўлмайди! Шуни биласизми, акажон?

— Амрингга бўйсунмайдиган юракни суғуриб олиб ташлаш керак,— деди Григорий совуққина қилиб.

«Эй, болам, ҳамма гапирсаям бу тўғрида сен гапирмасанг бўларди...»— деди Ильинична ўзича хаёл суриб.

Бироқ гап шу ерга етганда Пантелей Прокофьевич, томдан тараша тушгандай қилиб, столни уриб бақирди:

— Тилингни тий, ҳой қизалоқ! Бошингга солиб қоламан шу, юрагинг тугул, сочларингдан битта қолмайди. Вой, манжалақи-е! Ҳозир бориб чилвирни обкелайми шу...

Дарья содда муғомбирлик билан чолнинг гапини бўлди:

— Дадажон! Қўрада биронта чилвир қолгани йўқ. Ҳаммасини обкетиди!

Пантелей Прокофьевич келинига ўқрайиб қўйди-да, кекирдагини чўзиб, заҳрини сочди:

— ...Айилни олволганимдан кейин ҳамма ёғингни моматалоқ қилиб ташлайман шу...

— Айилларни ҳам қизиллар обкетиди!— Овозини баландроқ чиқариб яна аралашди Дарья; у ҳали ҳам қайнатасидан кўзини олмай соддадиллик билан тикилиб турарди.

Дарьянинг бу гапи Пантелей Прокофьевичга ханжардай қадалди. Чол ғазаби қайнаганидан қизариб-бўзариб, сувдан чиққан балиқдай оғзини каппа-каппа очиб, келинига бирпас индамай тикилганича қотиб қолди, сўнгра овози борича хириллаб:

— Овозингни ўчир, лаънати, тилингга куйдирги чиққур!— деб бақирди.— Оғиз очгани қўйишмайди-я! Бу қандай гап ахир? Сен-чи, Дунька, хомтама бўлма: бу ишга ҳеч қачон йўл қўймаймиз! Отангинг гапи битта! Григорий тўғри айтади: шундай аблаҳни ўйлайдиган бўлсанг, сени ўлдирамизу қутуламиз-қўямиз. Иссиқ-совуқ қилиб бошингни айлантириб қўйибди. Келиб-келиб бир аблаҳга ишқи тушибди-я! Ахир унинг нимаси одам? Шундай худодан қайтган иблисни куёв қиламанми, а? Кўзимга кўринса, ўз қўлим билан бўғиб ўлдираман! Қани, яна оғзингни очиб кўр-чи, таёқни олволиб дабдалангни...

— Қўрада таёқ тугул қоққани қоziқ ҳам қолгани йўқ,— деб хўрсинди Ильинична!— Қўрани бошдан-оёқ айланиб чиқсанг, лоақал тутантириққа арзийдиган биронта чўп тополмайсан. Ёмон кунга қолдик, шўрмиз қўрсин!

Бироқ Пантелей Прокофьевич бу оддий гапни ҳам тескари тушунди. Кўзларини чақчайтириб хотинига бир қаради-ю, худди жинни бўлган одамдай, югурганича уйдан чиқиб кетди.

Григорий қўлидаги қошиқни ташлаб, юзини сочиқ билан тўсганича ўзини тўхтатолмай, қотиб-қотиб кулди. У энди жаҳлидан тушиб шу қадар яйраб куларди-

ки, яқин-орада унинг бунчалик кулганини ҳеч ким кўрмаган эди. Дуняшқадан бошқа ҳамма куларди. Уй ичи шодликка тўлган эди. Бироқ зинапоядан Пантелей Прокофьевичнинг оёқ товуши эшитилиши билан ҳаммаси бирданига жиддийлашиб қолди. Чол узун бир таёқни судраганича қуюндай бостириб уйга кирди.

— Мана! Мана! Ҳаммангга шу таёқ кифоя, тили бурро лаънатилар! Сочи узун алвастилар!.. Таёқ йўқми? Манави нима? Сениям соғ қўймасман, жодугар кампир! Ҳаммангга кўрсатиб қўяман ҳали!..

Таёқ узунлик қилиб емакхонага сиғмади, қозонга тегиб кетиб, уни ағдариб юборди, чол таёқни даҳлизга улоқтирди-да, энтика-энтика, стол ёнига келиб ўтирди.

Пантелей Прокофьевичнинг таъби хира бўлган эди. У чурқ этмас, пишиллаб овқат тушира кетди. Дарья бўлса, кулиб юборишидан қўрқиб, столдан бошини кўтармасди. Иљинична уҳ тортар ва эшитилар-эшитилмасди: «Е парвардигор! Тавба қилдим! Гуноҳкор бандангмиз, ўзинг кечиргайсан!» деб пичирларди. Ёлғиз Дуняшқанинг кўнглига кулги сиғмас, Наталья ҳали чол йўқлигида зўрма-зўраки жилмайган бўлса-да, ҳозир яна хаёлга чўмиб, қовоғини солиб олган эди.

Пантелей Прокофьевич аҳён-аҳёнда:

— Туз обкел! Нон! — деб ўшқирар, кўзларини ўқрайтириб, ҳаммага бир бошдан қараб чиқарди.

Оилада рўй берган хархаша тўсатдан тугади-қолди. Ҳамма сукутга кетганда Мишатка бобосини гап билан бошлади. Уйда жанжал чиқадиган бўлса, кўпинча бувиси бобосини қарғаб, ҳар хил ёмон сўзлар билан сўқар ва буни бола эшитарди; бугун ҳам у бобосининг уйни бошига кўтариб бақиргани ва ҳаммани урмоқчи бўлиб югурганига жаҳли чиқиб, бурни чимирилиб кетди-да, жингиллаб чинқирди:

— Яна тўполон қиляпсанми, чўлоқ ўлгур? Бошингга сўйилминам солиб қоламан, шу менминам бувимни асти қўрқитмайдиган бўласан!...

— Ҳали сен ўз бувангни урмоқчимисан... мени-я?

— Сени!— қўрқмасдан жавоб қайтарди, Мишатка.

— Бу қанақаси... Ўз бувасига шундай дейиш мумкинми?

— Буваман деб бақираверасанми ахир?

— Шумтаканинг гапини эшитяпсизми?— Пантелей Прокофьевич соқолини силаб, ҳаммага бирма-бир қараб чиқди.— Бу гаплар сендан чиқади, жодугар кампир, сендан эшитган! Сен ўргатгансан!

— Оббо, ким ўргатарди? Неваранг нақ ўзингга ўхшаган, дадасига тортган!— деб ўзини оқламоқчи бўларди Ильинична аччиғланиб.

Наталья тура солиб:

— Бувангга ундай дема! Ундай дема!— деб Мишаткани тарсакилади.

Мишатка Григорийнинг тиззасига юзини қўйиб ҳўнграб юборди. Невара деганда жонини аямайдиган Пантелей Прокофьевич кўзлари ёшга тўлиб, ирғиб ўрнидан турди-ю соқолидан томчилаб оққан кўз ёшларини артмасдан, севинчини ичига сиғдиrolмай:

— Гришка! Уғлим! Кампир рост айтди! Узимизга тортибди!— деб бақирди.— Томирида Мелеховлар қони бор!.. Зоти Мелеховлардан эканини ҳозир исбот қилди! Бу бола ҳеч кимдан тап тортмайдиган бўлади, мана кўрасиз!.. Қўзичоғим! Эркатоим!.. Мана, мени ур, йўқ, чолни ур! Нимаминам ургинг келса, уравур, майлига!.. Соқолимдан торт!..— Чол неварасини Григорийнинг қўлидан олиб, бош устида баланд кўтарди.

Нонушта қилиб бўлгач, ҳаммаси турди. Аёллар идиш-товоқ ювишга тутинди, Пантелей Прокофьевич тамаки тутатди, сўнгра Григорийга мурожаат қилиб:

— Бир ҳисобда сен меҳмонимизсан, озиб-ёзиб бир келганингда сени ишга селиш тўғри эмас, бироқ илож йўқ,— деди.— Қарашиб юборсанг, четанларни тиклаб, ғарам жойни ўраб олардим, ҳаммаси қулаб ётибди, қўшнилاردан бирортасини чақира қолай десам, ё келади, ё йўқ. Ҳамманики қулаган, синган, бир-биридан баттар...

Григорий бажону дил унинг гапига кўнди; ота-бола тушгача қўрада четан деворнинг шикаст-рехтини тузатиш билан овора бўлишди.

Боғчада поя қадаётиб чол сўради:

— Яқинда пичан ўриш бошланади, қўшимча пичан сотиб олсаммикан ё керакмасми, ҳайронман. Сен

нима дейсан? Шунга ҳаракат қилсам тузук бўларминкин? Бир ойдан кейин тагин қизиллар қайтиб келиб, ҳаммасини ҳаромга чиқарса-я?

— Мен билолмадим, дада,— деб Григорий ростини айтди-қўйди.— Кети нима бўлишини, ким кимни энгишини билмайман. Борига қаноат қилавер; қўрада ҳам, омборхонада ҳам ортиқча нарса бўлмасин. Ҳозирги замонда дунё орттиришнинг ҳеч кераги йўқ. Қудангни кўрдинг-ку: умр бўйи ўзи ҳам тинмади, бошқаларни ҳам тинч қўймади: ундан юлиб, мундан юлиб ит азобида йиққан дунёсидан нима қолди? Қуйган тўсинлари, холос!

Пантелей Прокофьевич хўрсинди ва ўғлининг гапига қўшилиб:

— Мен ҳам шу ёғини ўйлайман, болам, — деди.

Шундан кейин чол рўзгор тўғрисида оғиз очмади. Фақат чоштгоҳдан кейин Григорийнинг ғарам дарвозасини астойдил маҳкамлаётганини кўриб ўғлига гаши келиб, алам қилгандай гапирди:

— Нимасига мунча уринасан? Бир амаллаб илинса бўлди-да. Барибир умрбод турмайди-

Чол, турмушни қадимги изга солмоқчи бўлиб шу вақтгача қилган ҳаракатлари зое кетганини энди тушунганди...

Кун ботар маҳалида Григорий ишни йиғиштириб уйга кирди. Меҳмонхонада Натальядан бошқа ҳеч ким йўқ эди. У байрамдагидай ясаниб олганди. Жундан тўқилган кўк юбка билан энгига тўр тутилган ва кўксига гул тикилган ҳаво ранг поплин кофтаси ўзига ниҳоятда ярашарди. Икки бети олмадай қизариб турар, совунлаб ювингани учун йилтирарди. У сандиқни титиб, алланима қидирарди, бироқ Григорийни кўриши билан сандиқ қопқоғини ёпди-да, жилмайиб қаддини ростлади.

Григорий сандиқ устига ўтириб:

— Бирпас ёнимда ўтиргин, эртага жўнаб кетсам, гаплашолмаймиз ҳам,— деди.

Наталья итоаткорлик билан эрининг ёнига келиб ўтирди, қўрқа-писа, унга кўз қирини ташлади. Григорий дабдурустдан хотинининг қўлини қўлига олиб силай бошлади, эркалатиб:

— Бирам силлиқсанки, касал бўлганинг сира билинмайди,— деб қўйди.

— Анча тузалиб қолдим... Хотин кишининг жони мушукникиданам қаттиқ бўлади,— деди-да, Наталья билинар-билинемас жилмайиб бошини энгаштирди.

Унинг майин тук босган қулоқ солинчоғига, сочлари срасидан сарғайиб кўринган гарданига Григорийнинг кўзи тушиб қолди.

— Сочинг тўкиляптими?— деб сўради.

— Ҳаммаси тўкилиб тушяпти. Туллаяпман, яқинда тепакал бўламан шекилли.

— Сочингни устара билан қириб ташлайми?— тўсатдан таклиф этди Григорий.

— Йўғ-е!— Наталья чўчиб тушди.— Биратўла кал бўлиб қолмайин тағин!

— Сочингни олдириш керак, олдирмасанг ўсмайди.

Наталья уялинқираб илжайди:

— Ойим қайчиминам обқўймоқчи эди,— деди-да, синкаланган оппоқ қордай рўмолини эпчиллик билан бошига солди.

Мана, кўз очиб кўрган хотини, Мишатка билан Полюшанинг онаси пинжига кириб ўтирибди. Шу эрнинг кўнгли учун ювиниб-таранган, ясанган. Қасалдан кейин сочи тўкилиб хунуги чиққанлигини яшириш учун рўмолга ўраниб, бошини сал-пал ёнига эгиб, мусофирлар сингари жимгина ўтирибди; сиртдан хунук кўринса ҳам аслида ниҳоятда хушрў, руҳан гўзал ва покиза. Бўйнидаги тиртиғини яшириш учун у доим баланд ёқалик кўйлак кияди. Ҳаммасига шу эр сабаб... Бирданига Григорийнинг ҳислари жўш уриб, Натальяга юраги ачиб кетди. Уни эркалатиш, кўнглини кўтариш учун бир нима демоқчи бўлди-ю, бироқ шунга лойиқ сўз тополмади-да, индамай хотинини бағрига босиб, оппоқ пешонасидан, ғамгин кўзларидан ўпди.

Йўқ, илгари уни сира эркалатган эмасди. Натальянинг ўрнини Аксинья эгаллаб олган эди.

Эрининг бу қадар меҳрибонлигидан қаттиқ таъсирланган Наталья унинг қўлини оҳиста лабларига олиб борди.

Иккиси чурқ этмай ўтирарди. Ботаётган қуёш қипқизил нурларини меҳмонхонага сочган эди. Зинапоя

томонда болалар чуғурлашарди. Дарьянинг тарақ-туруқ қилиб қиздирилган сопол кўзачаларни печдан олаётгани ва қайнанасига зарда билан: «Ойи дейман, сигирларни вақтида соғмабсиз ҳам. Қари сигирнинг сути камайиб кетибди...»— деб пўнғиллагани эшитиларди.

Даладан пода қайтди. Сигирлар маърашар, болалар қилдан ўрилган қамчиларини қарсиллатишарди. Буқа хирилдоқ товуш билан калта-калта бўкирарди. Унинг бахмалсимон тўшини, тирсиллаган сағрисини сўна чақиб қонатиб юборган эди. Буқа даҳшат билан бош чайқатарди; кета туриб тарвайган қалта шохига Астаховнинг четанини илиб олиб, ағдариб ташлади-да, яна кетаверди. Наталья деразадан қараб:

— Буқа ҳам Доннинг нариги бетига қочиб кетган эди. Ойимдан эшитдим: қишлоқда қасира-қусур бошланишиминам у оғилхонадан чиқибди-ю, Дондан сузиб ўтиб, ўша ёқда жон сақлаб юраверибди,— деди.

Григорий хаёл сураб, индамасди. Натальянинг кўзлари нега мунчалик ғамгин? Кўзлари аллақандай бир сирни яшираётганга ўхшайди: ялт этади-ю, дарҳол сўнади. Кўзларигина эмас, ўзи ҳам ғамгин, ҳатто шодлик пайтларида ҳам чехраси очилмас, нималигини билиб бўлмасди... Балки у эрининг Аксинья билан Вешенскаяда учрашганини эшитгандир? Григорий:

— Бугун нега мунчалик қовоғинг солиқ? Юрагингда нима дардинг бор, Наташа? Бундоқ ёрилиб айта қолсанг бўлмайдим, а?— деб сўраб қолди.

У энди кўз ёши, гинахонлик бошланади деб кутган эди.... Бироқ Наталья чўчиб тушиб:

— Йўқ, йўқ, сенга шундай кўрингандир, ҳеч гап йўқ...— деди.— Ҳали унчалик тузалганим ҳам йўқ. Бошим айланади, энгашсам ё бир нима кўтарсам, кўзим гинади.

Григорий синчиклаб тикилди-да, яна сўради:

— Мен йўғимда қийналмадингми?.. Биронтаси сенга қўл теккизмадим?

— Йўқ, худо сақласин! Мен ахир касалдан бош кўтармай ётган эдим-ку.— Бу гал у Григорийнинг кўзига рўй-рост тикилди, ҳатто сал-пал жилмайиб ҳам

қўйди. Бир оз ўйланиб туриб сўради:—Эртага барвақт жўнайсанми?

— Тонг ёришганда.

— Кечгача турсанг бўлмайдами?— Наталья ҳали ҳам умидини узолмасдан, юраги дов бермай сўради. Григорий бош чайқади, Наталья хўрсиниб:

— Айтгандай... погон тақишинг керакми? — деб сўради.

— Тақмасам бўлмас.

— Ундай бўлса, кўйлагингни еч, қоронғи тушмасдан қадаб берайин.

Григорий инқиллаб гимнастёркасини ечди. Кўйлаги ҳали қуримаган эди: орқаси жиққа ҳўл, доғ тушиб қолганди, елкага тақиладиган қайиш ишқалайвериб тақир қилиб қўйган жойлари ҳам тердан йилтираб турарди.

Наталья сандиқдан икки допа ранги ўнгиб кетган кўк погон олиб, Григорийдан сўради.

— Шуми?

— Худди шу. Яшириб қўйганмидинг?

Наталья игнага ип ўтқазаётди:

— Сандиқминам ерга кўмиб ташловдик,— деди-да, чанг босган гимнастёркани яширинча юзига яқин обориб, шўртанг тер ҳидини тўйиб-тўйиб искади...

— Бу нима қилганинг?—деб сўради Григорий ҳайрон бўлиб. Наталья кўзларини ўйнатиб:

— Сеңи ҳидлаяпман...— деди-ю, юзлари қизарганини яшириш учун ерга қараб олиб, чеварлик билан погонни қадай бошлади.

Григорий гимнастёркасини кийди, қовоғини солиб, кифтларини қимирлатиб кўрди.

— Сенга жудаям ярашди!— деди Наталья эрига завқ билан тикилиб.

Бироқ у бошини чап томонга буриб кифтидаги погонга кўз қирини ташлади-ю, хўрсиниб қўйди:

— Кўзимга балодай кўринади. Сен барибир тушунмайсан!

Эру хотин меҳмонхонада қўл ушлашиб, ҳар қайсиси ўз ўйи билан банд бўлган ҳолда, сандиқ устида узоқ ўтиришди.

Сўнгра, қош қорайиб иморатларнинг бинафшасимон сояси муздай ер юзига ёйила бошлаганда

ўринларидан туриб овқатлангани емакхонага чиқишди.

Шундай қилиб, тун ҳам ўтди-кетди. Оппоқ тонг отгунча осмонда чақмоқ чақнади, олчазорда булбуллар тинмай сайраб чиқди. Григорий уйғонди, анчагача кўзларини очмасдан хушовоз булбуллар таронасини тинглаб ётди, сўнгра, Натальяни уйғотиб юбормаслик учун оҳиста ўрнидан турди-да, кийиниб қўрага чиқди.

Пантелей Прокофьевич Григорийнинг отига ем едираётган эди:

— Донга обтушиб чўмилтириб келайми?— деди чол итоатгўйлик билан.

— Керак эмас,— деди Григорий эрталабки муздай ҳаводан жунжикиб.

— Уйқуга қондингми?

— Қотиб қопман! Булбулларнинг овозидан уйғондим. Кечаси билан сайраб безор қилишди!

Пантелей Прокофьевич от бошидан тўрвани олиб илжайди:

— Ҳей, болам, уларнинг сайрашдан бўлак иши йўқ. Баъзан шу паррандачаларга ҳавасим келади... На урушни билишади, на вайронгарчиликни...

Дарвоза олдига Прохор келиб тўхтади. У соқол-мўйловини олдирган, қадимгидай димоғи чоғ ва сергап эди. Отини харига боғлаб, Григорийнинг ёнига борди. Эгнидаги сурп кўйлаги яхшилаб дазмолланган, кифтларига яп-янги погон тақилган эди.

— Сен ҳам погон тақиб олдингми, Григорий Пантелеевич!— деб бақирди у.— Бу зормонда сандиқда ётиб чириб кетмабди ҳам! Минг йил тақсанг ҳам тўзимамайди! Ўла-ўлгунингча тақиб юраверасан энди! Ҳали мен хотинимга: «Унча маҳкам тикма, эси паст, сал-пал илинса бас, шамол учириб кетмаса бўлгани!» — дедим. Ҳолимиз ўзингга маълум: асир тушадиган бўлсанг, кимлигингни погондан дарров билиб олишади; ҳарқалай, офицер бўлмасам ҳам старший урядник деган номим бор. «Хўш, фалону пистовон амалдорликни билганингдан кейин, каллангни мундоғ тутиб беришни ҳам билишинг керак!» дейишса нима қиламан? Ўзи-ям сал-пал илиниб турибди холос, кўрдингми? Кўз кўрсинга!

Ҳақиқатан ҳам Прохорнинг погонлари ингичка ип билан омонатгина тикиб қўйилган эди.

Пантелей Прокофьевич хохолаб кулди. Мош-гуруч соқоллари орасидан бут-бутун оплоқ тишлари йилтираб кўринди.

— Улма шоввоз! Бундан чиқди, тўппи тор келганда погонни шартта олиб ташлайман дегин?

— Бўлмаса-чи?— деб кулди Прохор.

Григорий кулимсираб, дадасига қаради:

— Қалай, дада, мен топган вестовой жойидами? Бундай йигит билан қўлга тушмайсан, қўлга тушсанг ҳам дард қолмайсан!

— Ҳей, нимасини айтай, Григорий Пантелеевич... Бугун сен ўлсанг, эртага кетингдан мен бораман,— деб лоф урди Прохор, сўнгра погонини кифтларидан олиб олди-да, тахламасданоқ чўнтагига солиб қўйди. — Фронтга яқинлашганимизда яна тақиб олиш қочмайди.

Григорий наридан-бери нонушта қилиб, ота-она, бола-чақалари билан хайрлашди.

Ильинична ўғлини ўпиб, астойдил дуо қилди:

— Илоҳо, Биби Марям ўз паноҳида асрасин! Сендан бошқа ҳеч кимимиз йўқ...

Григорийнинг ўпкаси тўлиб:

— Кузатганда кўз ёши қутлуғ бўлармиш... Хайр энди!— деди-да, от ёнига кетди.

Наталья қайнарасининг қора дуррачасини бошига ташлаб дарвозага чиқди. Болалар унинг этагига ёпишиб олишган эди. Полюшка ҳўнграб йиғлар, энтикиб-энтикиб онасига ялинарди:

— Дадам кетмасин! Уни юборма, ойижон! Урушда ҳаммани ўлдиришади! Дадажон, у ёққа борма!

Мишатканинг лаблари қалтирар, лекин йиғламасди. Бола ўзини мардонавор тутиб, сингисини койир эди:

— Ёлғон гапирма, эси паст! Урушда ҳаммаям ўлавермайди!

У бувасининг: «Қазаклар ҳеч вақт йиғламайди, казак йиғласа уят бўлади»,— деган гапини сира унутмасди. Бироқ, дадаси отига миниб, уни эгар устига олгандан кейин, дадасининг киприклари ёшланганли-

ғини кўриб ҳайрон қолди. Бу гал Мишатка ўзини тутолмади: кўзларидан тирқираб ёш оқа бошлади. Бола юзини дадасининг қайиш тортилган кўксига яшириб, бақирди:

— Керак бўлса бувам бориб урушсин! Бизга зарил қолгани йўқ!.. Сен борма, керакмас!..

Григорий ўғлини оҳиста ерга қўйди-да, кафтининг орқаси билан кўзларини артиб, чурқ этмай отга қамчи босди.

Ҳар гал остидаги от шу қадрдон зинапоя олдида туёқлари билан ер ўйиб шартта буриларди-ю, катта-ю кичик йўллардан, из тушмаган йўлсиз даштлардан ўтиб, уни тўғри фронтга, казаклар қўшиғида: «Бир кунда минг фалокат, ҳар қадамда ҳалокат» деб аталган ажал бозорига олиб кетаверарди, бироқ ҳеч қачон Григорий шу ёқимли эрталабки пайтдагидай юраги эзилиб жўнамаган эди.

Григорий от жиловини эгар қошига илиб хомуш борарди: кўнгли ғаш бўлиб, бир нарсани сезаётгандай юраги сиқилар, алланимадан хавотирланарди. Дўннга етгунча орқасига қарамади ҳам. Чорраҳада, чанг босган йўл шамол тегирмон томонга бурилган жойда у кетига қаради. Дарвоза олдида ёлғиз Наталья турарди: унинг қўлидаги қора дуррачани шамол учириб кетгудай бўлиб ҳилпиллатарди.

* * *

Кўм-кўк тубсиз осмон қўйнида сузиб юрган булутларни шамол оппоқ кўпикка ўхшатиб ҳайдаб юрарди. Тарам-тарам уфқ чизиги устида ҳаво жимир-жимир қилиб турарди. Отлар секин-аста йўл босишарди. Прохор эгар устида чайқалиб мудраб борар эди. Григорий тишини тишига қўйганича, дам-бадам кетига бурилиб қарарди. Ям-яшил толларнинг учи, илондай буралиб оққан Доннинг кумушдай суви, имиллаб айланаётган шамол тегирмон парраклари анчагача кўриниб турди. Кейин, йўл жанубга бурилди-ю, сойликдаги пайҳонланган экинзор ортида Дон ҳам, шамол тегирмон ҳам кўринмай қолиб кетди... Григорий саман отнинг маржондай терлаган йилтироқ бўйнига

қаттиқ тикилганича, аллақандай бир куйни ҳуштак қилиб чалар ва кетига қайрилиб ҳам қарамасди... «Қуриб кетсин, бу уруш! Чир бўйлаб жанглар бўлди, Дон бўйида ҳам, бундан бу ёқ Хоперда, Медведица ва Бузулук томонларда жанг қизийди. Бир ҳисобда қаерда ўқ еб, қаерда отдан қуласанг барибир эмасми?»— деб ўйлар эди у.

IX

Усть-Медведица станицасининг остонасида жанг қизиган эди. Григорий сўқмоқдан Гетман йўлига чиққандан кейин, замбараклар овози барала эшитила бошлади.

Йўлда қолиб кетган нарсалар қизилларнинг шөшилч суратда чекинганидан далолат берарди. Ҳар қадамда икки ғилдиракли ва тўрт ғилдиракли аравалар учрарди. Матвеево қишлоғининг орқасидаги жарда ўқи синган, люлькаси мажақланган тўп ётарди. Олдинги постромкалари ёндамасига чўрт кесилган эди. Жардан ярим чақирим наридаги шўрхок жойда, қуёшда қовжираган кўкатзор ичида аллақанча жангчиларнинг ўлиги ётарди; ҳаммасининг эғнида мош ранг кўйлагу шим, оёқларида нағал пошнали ботинка-ю обмоткалар. Ҳаммаси отлиқ казаклар қиличидан ҳалок бўлган қизил аскарлар эди.

Григорий ўликлар ёнидан ўтаётиб, уларнинг кўйлақлари бутунлай қонга беланиб қотиб қолганига ҳамда ётишига қараб бу ишни казаклардан бошқа ҳеч ким қйлмаганига ақли етди. Мурдалар ўрилган пичандай қаторлашиб ётарди. Қазаклар ёв кетидан қувиб кетгани учунми, негадир, ўликларнинг кийим-ларини шилиб олишга улгурмаган эдилар.

Дўлана тагида бир казак чалқанчасига тушиб ўлиб ётарди. Унинг оёқлари керилиб қолган, чалворининг икки ёнидаги узун ҳошиялари қизариб кўринарди. Ундан сал нарироқда жигар ранг эски эгар урилган саман отнинг ўлиги ётарди.

Григорий билан Прохорнинг остидаги отлар бир оз чарчади. Отларни ўтлатиб олиш зарур бўлса-да, яқинда жанг майдони бўлган бу ерда Григорийнинг

тўхтагиси келмади. У яна бир чақиримча юриб, чуқурликка тушгандан кейин отини тўхтатди. Сал нарида, тўгонини сув олиб кетган ҳовуз кўринарди. Сувсизликдан қақраб, четлари ёрилиб кетган бу ҳовуз ёнига Прохор етар-етмас, изига қайтди.

— Нима гап?— деб сўради Григорий.

— Борсанг кўрасан.

Григорий отини «чу» деб тўғонга бурди. Сув ўйиб кетган чуқурда бир хотиннинг ўлиги кўринарди. Кўк юбкасининг этаги юзига ёпилган, оёқлари йирилган ҳолда шармандаларча ётарди; сонлари йўғон, болдири офтобда қорайган, тиззаларининг чуқурчаси кўриниб турар эди. Чап қўли орқасига қайрилиб қолганди.

Григорий шошиб отдан тушди, фуражкасини олди-да, энгашиб унинг юбкасини тўғрилаб қўйди. Қорачадан келган бу ёш аёл ўлгандан кейин ҳам чиройини йўқотмаганди. Азоб остида чимирилган қоп-қора қайрилма қошлари тагидан чала юмуқ кўзлари ғира-шира йилтирарди. Билинар-билинемас иржайган нозик лаблари орасида айқашиб қолган зич тишлари садафдай товланарди. Бир тутам сочи кўкатга қадалиб қолган бетини тўсиб турар, ажал ўз тамғасини босиб кетган ана шу сап-сарик бет устида чумолиллар ўрмаларди.

— Шундай жононни нобуд қилишибди-я, итдан тарқаганлар!— деди Прохор, секин.

У бирпас индамай қараб турди-да, газаб билан ту-
пуринди.

— Мен мунақа... мунақанги аблаҳларни мен шартта отиб ташлардим! Қўй, худо хайр берсин, шу ердан кетайлик! Қараган сари юрагим эзиляпти. Тезроқ кета қолайлик!

— Кўммасдан кетсак, қалай бўларкин,— деб сўради Григорий.

Прохорнинг жаҳли чиқди:

— Биз нима, ҳамма ўликни кўмишнинг кафилини олганмизми? У кунни Ягодноеда аллақандай бир чолни кўмдик, бу ерда аёл... Учраган ўликни кўмамандесанг, қўлингда қўл қоладими? Гўрни нимаминам қазийсан? Ерни қиличминан қазиб бўпсан, иссиқдан бир газ жойгача қуриб метинга айланган.

Прохор шу қадар шошардики, узангига оёғини аранг суқди.

Иккиси яна дўнгга чиқишди, алланимани ўйлаб келаётган Прохор тўсатдан савол берди:

— Бу дейман, Пантелеевич, қон тўкилаверганми-нам ер тўярмикин?

— Тўймас.

— Сенинг билишингча, бу уруш яқин орада тугармикин?

— Қачон думимизни тугишса, ўшанда тугайди.

— Бундай ғалати замонни кўрганмасман, шайтоннинг ови юрадиган бўлди! Бундан кўра тезроқ тугиб қўя қолишса яхши бўларди. Герман урушида одамлар жўрттага ўз бармоғини ўққа тутиб, яроқсиз бўлволарди-да, уйига кетаверарди; ҳозир бармоқ тугул қўлингни тагидан кесиб ташласанг ҳам уйга жавоб беришмайди. Қўли майибларниям аскарликка олишадди, чўлоқниям, ғилайниям, даббаниям — ҳаммасиниям олишаверарди, ишқилиб, оёқда турса бас. Бу аҳволда уруш тугайдими? Буларнинг ҳаммасини қириб тамомлаб бўпсан!— деди Прохор умидсизланиб ва ўша заҳоти йўлдан четга чиқиб отдан тушди-ю, ўзидан-ўзи мингиллаб от айилини бўшата бошлади.

* * *

Григорий Усть-Медведицанинг ёнидаги Хованский қишлоғига кечаси кириб борди. 3-полк томонидан қўйилган соқчилар қишлоқ четида уни тўхтатишди, лекин ўз дивизияларининг командирини овозидан таниб қолишди; Григорийнинг саволига жавобан, дивизия штаби шу қишлоқда эканини, штаб бошлиғи Копилев уни сабрсизланиб кутаётганини гапириб беришди. Ниҳоятда сергап одам бўлган соқчилар бошлиғи Григорийнинг ёнига бир казакни қўшиб, штабгача кузатиб қўйишни топширди ва пировардида:

— Қизиллар маҳкам ўрнашиб олибди, Григорий Пантелеевич, яқин-орада Усть-Медведицани ололмайдиганга ўхшаймиз,— деди.— У ёғи нима бўлишини билиш қийин... Биздаги кучлар ҳам ҳазилакаммас.

Морозовская томонидан англиз аскарлари келяпти деган гап бор. Эшитганингиз йўқми?

Григорий отини ҳайдаб:

— Йўқ,— деди.

Штаб жойлашган уйнинг дераза қопқоқлари маҳкам ёпилган эди. Григорий олдин, уйда ҳеч ким бўлмаसा керак, деб ўилади, бироқ коридорга кириши билан говур-ғувур овозларни эшитди. Қоронғи тунда келиб бирдан ёруққа киргани учун кўзлари қамашди, димоғига аччиқ махорка тутуни урди.

Стол устини қоплаб олган кўкмак тутун орасидан Копилев чиқиб келди-да, суюнганлигидан:

— Бормисан ўзинг? Сени кутавериб кўзимиз тешилди, биродар!— деди.

Григорий ҳамма билан кўришди, шинелу фуражкасини ечиб, стол ёнига борди.

— Роса тутатибсиз! Нафас олиб бўлмайди. Лоақал битта ойнани очиб қўйинглар, мунча қамалиб олмасаларинг?— деди юзларини буриштириб.

Копилевнинг ёнида ўтирган Харлампий Ермаков кулиб:

— Димоғимиз битиб қопти, ҳеч нарсани сезмаймиз,— деди-да, тирсаги билан деразанинг бир кўзини синдириб, қопқоқни ланг очиб юборди.

Муздай тун ҳавоси уйга оқиб кирди, чироқ лоп этди-ю, ўчиб қолди.

— Сендақа чаққонга балли! Ойнани нега синдирасан, ахир?— деб ўшқирди Копилев столни тимирскилаб.— Кимда гугурт бор? Эҳтиёт бўл, харита ёнида сиёҳ турибди!

Лампа ёқилди, деразанинг бир табақасини ёпишди, Копилев шоша-пиша сўзлай бошлади.

— Ҳозирги пайтда, ўртоқ Мелехов, фронтдаги аҳвол қуйидагича: қизиллар Усть-Медведицани маҳкам ушлаб туришибди, тахминан тўрт мингга яқин аскар билан уни уч томондан ҳимоя қилишмоқда. Уларда етарли миқдорда тўп ва пулемётлар бор. Монастирь ёнида, яна бирмунча жойларда траншеялар қазиб олишган. Дон бўйидаги тепаликлар уларнинг қўлида. Хуллас, мен уларнинг позицияларини жуда мустаҳкам деб мақтамоқчи эмасману, лекин, ҳар ҳол-

да, осонлик билан ишғол этолмасак керак. Биз томонда эса, генерал Фицхалауровнинг дивизияси ҳамда иккита штурмчи офицерлар отряди бор, бундан ташқари, Богатиревнинг Олтинчи бригадаси билан бизнинг Биринчи дивизиямиз етиб келди. Бироқ дивизиямиз состави бутмас; пиёда полк ҳали ҳам йўқ, Усть-Хопер ёнида бўлса керак, отлиқ қисмлар ҳаммаси етиб келди-ю, лекин сотняларда одам сони каммайиб кетган.

— Масалан, менинг полкимдаги учинчи сотняда фақат ўттиз саккизта казак қолди,— деди 4-полк командири подхорунжий Дударев.

— Илгари қанча эди?— деб сўради Ермаков.

— Илгари тўқсон битта эди.

— Сотнянинг тарқалиб кетишига нега йўл қўйдинг? Командир ҳам шундай бўладими?— деб сўради Григорий столни чертар экан, хўмрайиб.

— Кошки уларни тўхтатиб бўлса? Ҳеч балодан қўрқишмайди. Уй-уйларидан хабар олгани кетишди. Энди тўпланишяпти. Мана бугун уч киши келди.

Копилев харитани Григорийнинг олдига суриб, қисмлар жойлашган нуқталарни жимжилоғи билан кўрсатди:

— Биз ҳали ҳужумга аралашганимиз йўқ. Фақат кеча Иккинчи полкимиз пиёда саф тортиб, манави участкада ҳужум қилди-ю, бироқ муваффақиятсизликка учради.

— Талафот каттами?

— Полк командирининг рапортига қараганда, кечаги кунда ўлган ва ярадор бўлганлар сони йигирма олтига. Агар кучларни солиштириб кўрадиган бўлсак, сон жиҳатидан биз устунмиз, бироқ пиёда аскарларимизга ёрдамлашиш, ҳужумни кучайтириш учун пулемёт етишмайди, тўп ўқи танқис. Анавиларнинг таъминот бошлиғи: ўқ-дори келган заҳоти тўрт юз тўп ўқи, бир ярим минг патрон бераман, деб ваъда қилган эди. Қачон келади деб кутиб ўтираемизми! Биз ахир эртага ҳужум бошлашимиз керак, генерал Фицхалауровнинг буйруғи шундай. Штурмчиларга мадад бериш учун бир полк аскар ажратасиз, деб талаб этипти. Улар кеча тўрт марта ҳужумга киришди, лекин кўп

одамлари қирилди. Жон-жаҳдлари билан бирам қаттиқ жанг қилишдики! Шундай қилиб, Фицхалауров ўнг қанотни кучайтириб, бутун кучни бир жойга тўплаб, мана бу ёқдан зарба беришни таклиф этмоқда, кўрдингми? Бу ернинг баланд-пастлигидан фойдаланиб, душман окопларига юз-юз эллик саржин яқинроқ бориб олишимиз мумкин. Айтгандай, унинг адъютанти ҳозиргина жўнаб кетди. У генералнинг оғзаки буйруғини обкелди: сен билан мен жанг планларини мувофиқлаштириш учун чақирилган мажлисга эрталаб соат олтида етиб боришимиз керак. Генерал Фицхалауров ва унинг штаби ҳозир Большой Сенин қишлоғида. Умуман ҳозирги вазифа: Себряково станциясидан қизилларга мадад келгунча, уларни улоқтираб ташлашдан иборат. Доннинг нариги бетиде одамларимиз жудаям ивирсиб қолишди... Тўртинчи дивизия Хопер дарёсидан ўтган бўлса ҳам, қизиллар унга қарши кучли отряд чиқариб, темир йўлга ўтказмай маҳкам тўсиб турибди. Ҳозирча улар Донга понтон кўприк қуриб, яроғ-аслаҳа ва ўқ-дориларини шошилинич суратда Усть-Медведицадан ташишяпти.

— Казаклар орасида «иттифоқчилар аскарлари келяпти» деган гап юрибди, ростми шу?

— Инглизлар бир неча батарея ва танклар юборибди, деб эшитдим, Чернишевскаядан йўлга чиққан эмиш. Бироқ бу ёғи чатоқ: бу танклар Дондан қандай қилиб ўта олади? Менимча, ҳаммаси бекорчи гап? Йлгари ҳам шунақа миш-мишлар кўп бўлган...

Меҳмонхонадагилар узоқ сукутга кетишди.

Кошилев офицерча жигар ранг френчининг тугмаларини ечди, тикандай сариқ жүн босган лўппи бетини кафтларига қўйиб хаёлга чўмди-ю, ўчиб қолган папиросини анчагача чайнаб ўтирди. Унинг тугмачага ўхшаш қора кўзлари чарчаганликдан сузилган, тунларни уйқусиз ўтказган учун чиройли юзи латтага ўхшаб қолган эди.

Бир вақтлар у черков қошидаги ибтидоий мактабда муаллимлик қилган эди, якшанба кунлари станицадаги купецларникида меҳмон бўлиб, бойвуччалар билан мушткетди, купецлар билан ҳоли бир пулданга преферанс ўйнардди; гитара чалса ҳаммани

эритарди. Узиям хушчақчақ ва дилкаш йигит эди. Сўнгра ёшгина муаллимага уйланди, замона тинч бўлганда то қаригунича станицада хизмат қилиб бемалол пенсияга чиқарди, бироқ уруш бошланиб, уни ҳарбий хизматга чақиришди. Юнкерлик мактабини тамом қилгандан кейин, Ғарбий фронтдаги казаклар полкидан бирига тайинланди. Уруш Копилевнинг характери ва қиёфасини ўзгартиролмади. Тўладан келган пастак гавдаси, ёқимтой чехраси, қилич тақиши, кичик даражадаги кишиларга муомаласидан унинг беозор одамлиги билиниб турар, оддий гражданлардан сира фарқ қилмасди. Ҳатто овозида ҳам командирларга хос кескинлик йўқ, ҳарбийлар сингари ўз фикрини қисқа қилиб ифодамай олмасди; офицерча форма ҳам эгнига ярашмасди, уч йил фронтда юрганига қарамай, ҳарбийча ихчамликка, қаддини тўғри тутишга ўрганолмаган эди. Ўзи урушга адашиб келиб қолган одамга ўхшар, чунки у ҳақиқий офицерга эмас, балки, офицерча форма кийиб олган анчайин обивателга ўхшарди, лекин шунга қарамай, казаклар уни ҳурмат қилишар, штаб мажлисларида унинг сўзини зўр эътибор билан тинглашарди. Қўзғолончиларнинг командир состави эса, зийраклиги, юмшоқ табиатлиги учун, жангда кўп марта ботирлик кўрсатгани учун уни доим қадрлар эди.

Копилевдан илгари Григорийнинг штаб бошлиғи Кружилин эди: у ақли ниҳоятда калта ва саводсиз бир киши эди. Чир бўйидаги жанглардан бирида у ҳалок бўлди, шундан кейин Копилев штабни қабул қилиб олиб, ишни ақл-идрок, устомонлик билан йўлга солиб юборди. Бир вақтлар ўқувчиларнинг дафтаридаги хатоларни тузатиш учун узоқ ўтириб ўрганган муаллим энди жанг операцияларини ишлаб чиқиш учун астойдил қадалиб ўтирар, кечалари билан штабда қолиб кетарди; лекин шароит талаб этганда, Григорийнинг бир оғиз гапи билан штабни ташларди-ю, отга минарди, полк командирлигини қабул қилиб, уни жангга бошлар эди.

Григорий олдин янги штаб бошлиғига унчалик инонмаганди, лекин икки ой мобайнида у билан синашта бўлиб олди. Бир кўни жангдан кейин очигини

айтди: «Илгари мен сенинг тўғрингда ёмон фикрда эдим, Копилев, энди билсам, адашган эканман, мени кечирасан, биродар!»— деди. Копилев кулди, лекин индамади; Григорий узрини қўпол шаклда айтган бўлса-да, унинг боши осмонга етган эди.

Шуҳратпарастлик нималигини билмаган, мустаҳкам сиёсий маслакка эга бўлмаган Копилев урушни, юртга келган офат деб тушунар ва унинг тезроқ туғашини кутарди. Мана ҳозир ҳам у Усть-Медведицани эгаллаш операцияси тўғрисида мутлақо бош қотирмасди, унинг фикри хаёли ўйда эди, ўз станицасини, бола-чақасини ўйлар, бир ярим ойлик отпускаи олиб уйга жўнасам чаки бўлмасди, деб орзу қиларди...

Григорий анчагача Копилевга тикилиб қолди, ниҳоят ўрнидан туриб:

— Қани, атаманик азаматлар, тарқалинг энди, ухлаш керак. Усть-Медведицани қандай оламиз, деб бош қотирганимизнинг нафи йўқ. Бундан буён биз учун генераллар ўзи ўйлаб ҳал қилаверади. Эртага Фицхалауров олдига борамиз, ақлимиз етмаган жой бўлса ақл ўргатсин, бизга барибир... Иккинчи полк масаласига келганда, менинг фикрим бундай: амалдан тушмай туриб биз ҳозирнинг ўзида полк командири Дударевни бўшатиб, ҳамма даража ва орденларидан маҳрум...

— Бўтқадан ҳам маҳрум қилинсин,— деб гап қотди Ермаков.

— Йўқ, ҳазил кетмайди,— Григорий сўзида давом этди,— шу бугундан эътиборан уни юзбошиликка ўтказиб, ўрнига Харлампийни командир қилиб тайинлаш керак. Ҳозир ўша ёққа жўнайсан, Ермаков, тўғри полкка бориб кутгин, эрталаб бизнинг фармонимиз қўлингга тегади. Дударевни бўшатиш тўғрисида Копилев ҳозир буйруқ ёзиб беради, бирга ола кетасан. Қўриб турибман: Дударев полкни эплолмайди. Ҳеч балогоа ақли етмайди, яна бир марта казакларни қиргинга рўпара қилмасайди, деб қўрқаман. Пиёда жанг шундай қалтис нарсаки... командир ношуд бўлса, одамлар тутдай тўкилиши ҳеч гапмас.

— Тўғри. Мен ҳам Дударевни бўшатиш тарафдориман,— деб маъқуллади, Копилев.

— Сен нима, Ермаков, қаршимисан?— деб сўради Григорий Ермаковнинг юзи буришганини кўриб.

— Йўқ, менга барибир. Шунчаки қошимни бир чимириб қўйдим, холос!

— Ундай бўлса, жуда соз. Демак, Ермаков қарши эмас. Унинг суворий полкини Рябчиков олади. Қани, Михайло Григорич, буйруқни ёз, кейин ётиб дамингни ол. Соат олтида йўлга тайёр бўл. Генерал олдига бо-рамиз. Ёнимга тўртта ординарец олноламан.

Копилев ҳайрон бўлиб қошини чимирди:

— Мунча ординарецни нима қиласан?

— Дабдабалироқ бўлади. Биз ҳам ахир, биродар, ҳазилакам одаммасмиз, бутун бошлиқ дивизияга қўмондонлик қиламиз. Билиб қўйсин-да!— Григорий кулиб кифтларини қимирлатди, шинелини елкасига ташлаб уйдан чиқди.

У остига от ёпиғини тўшаб, бостирма тагида ечинмасданоқ ухлагани ётди. Не вақтгача ординарецларнинг қўрада чуғурлашгани, отларнинг пишқиргани, кусирлатиб хашак чайнагани эшитилиб турди. Кундузи қизиган ердан ҳали ҳам иссиқ ҳовур кўтарилар, ҳамма ёқдан қуриган тезак ҳиди келарди. Григорий мудроқ аралаш ординарецларнинг хохолашганини ва шанғиллаб гапиришганларини эшитди: овозига қараганда ёшгина бир йигит от эгарлаётиб, уҳ тортиб пўнгилларди:

— Эй, биродарлар, ўлгудай жонимга тегди-да! Ярим кечада пакет оборасан дейди, на ухлагани қўйишади, на дам олгани... Так эй, ҳаром ўлгур! Оёғингни ол! Оёғингни ол деяпман сенга!..

Иккинчи бир казак шамоллаган йўғон овоз билан:

— «Аскарлик хизмати ҳаммани безор қилди, от минган йигитлар хор-зор бўлди...» деб хиргойи қилиб туриб бирданига жиддийлик билан тамаки сўраб қолди:— Бир чеким тамакидан чўз, Прощка! Ўзинг ҳам ўлгудай зикна бўпсан! Белавинда қизил аскарча ботинка берганим эсингдан чиқдимми? Сендан бошқа одам бўлганда бу яхшилигимни умрбод унутмасди. Сен аблаҳсан! Бир чеким тамаки сўраса, жонинг ҳалқумингга келади!

Юган сувлиғи шарақлади, от уни тишлари орасига

олиб чайнай бошлади. Отнинг пишиллаб оғир нафас олгани, сўнгра туёқларини шиқиллатиб, тошдай қотиб қолган ерни тарақлатиб жўнагани эшитилди. Григорий кулди, хаёлан: «Хамманинг оғзида шу гап... Аскарлик хизмати ҳаммани безор қилди...»,— деган сўзларни такрорлаб туриб, уйқуга кетди. Уйқуга кетиши биланоқ ғалати туш кўрди, (илгари ҳам шу тушни кўрган эди): Ана, экини ўрилган сап-сариқ анғиз бўйлаб қизил аскар цеплари келяпти. Олдинги саф шу қадар кенг ёйилганки, унинг на у чеккасини кўриб бўлади, на бу чеккасини. Унинг кетидан яна олти ё етти саф аскар келяпти. Юракни эзадиган оғир сукунат ичида ҳужумчилар тўбора яқинлашмоқда. Орадаги масофа камайган сари одамларнинг қоралари катталашиб, гавдалар аниқ кўринмоқда. Мана энди улар қоқилиб-суқулиб, юришини тезлатиб, мўлжал оладиган жойгача келиб қолишди; милтиқларини олға қарата қия ушлаган, қулоқчин кийган одамлар оғизлари очилганича чурқ этмай келишяпти. Григорий саёзгина бир окопча ичида ётибди, қўли қалтираб, милтиқ затворини аранг қимирлатади, устма-уст ўқ узади; қизил аскарларни чалқанчасига қулатаверади. Милтиққа яна бир обойма ўқ жойлаганида ёнидаги окоплардан казаклар сакраб-сакраб чиқаётганини кўради. Қазаклар орқага бурилиб қочишади; азбаройи ваҳима босганидан ранглари оқариб кетган. Григорий ўз юрагининг дукуллаб уришини эшитади ва: «Отинглар! Аблахлар! Қаёққа?! Тўхта ахир! Қочма!..» деб бақиради. Овози борича чинқириб бақираётган бўлса-да, товуши аранг чиқади. Бирданига ваҳим босади. У ҳам ирғиб туради-ю, ўзига қараб тўғри чопиб келаётган ўрта ёшли, қорачадан келган қизил аскарга ўқ отади. бироқ ўқи хато кетади. Қизил аскарнинг ҳаяжонланиб келаётгани, ҳеч нарсадан қайтмаслиги юзидан билиниб туради. Гўёки у, оёғини ерга теккизмасдан, худди қушдай учиб келаётганга ўхшайди; қошлари чимирилган, шинель барлари белига қистирилган, шапкаси энсасига суриб қўйилган. Григорий яқин келиб қолган душманига бир лаҳза тикилиб қолади-да, унинг чақнаган кўзини, оқарган юзини, ўсиб келаётган жингалак соқолини, калта қўнжли кенг этинини,

сал-пал учи энгашган милтиқнинг қорайган учини ва тигига қадалган найзанинг қадами билан баравар лопиллашини кўради. Григорий даҳшатли аҳволга тушади; милтиқ затворини тортади, бироқ затвор жойидан қўзгалмайди. Григорий затворни тиззасига уриб кўради, барибир натижа чиқмайди! Қизил аскар бўлса, беш қадам жойда. Григорий кетига бурилади-ю, қочишга туради. Унинг олдидаги шипшидам далада казаклар подадай тўзиб қочишмоқда. Григорий кетидан қувиб келаётган қизил аскарнинг ҳарсиллаб нафас олишини, тапиллаган оёқ товушини бемалол эшити-тади, бироқ тез чополмайди. Мадори қуриган оёқларини илдамроқ босиш учун сўнгги кучини тўплайди. Ниҳоят, аллақандай мудҳиш, ярми вайрона қабристонга етади, қулаган четан деворидан сакраб ўтади, чўкиб қолган гўрлар, қийшайган крест ва сағаналар оралаб чопаверади. Яна бир ҳаракат қилса, қутулгандай бўлади. Лекин кетидан яна тапир-тупур эшитилиб қолади. Ҳаттоки, қувиб келаётган одамнинг иссиқ нафаси Григорийнинг бўйнини куйдираёзади, шу онда душман қўлини чўзиб, шинелининг орқа боғичидан ва этагидан маҳкам ушлаганини сезиб қолади-да, хирилдоқ овоз билан бақриб юборади-ю, уйғониб кетади: У чалқанчасига ётиб қолган эди. Оёқларини этик кисиб, увуштириб қўйганди, пешонасини муздай тер босиб, аъзойи бадани, калтаклангандай, зирқираб оғриди. «Вой касофат-эй!..» деди Григорий хириллаган овоз билан ўз товушидан ўзи суюниб; у шу кўрган-кечирганларининг ҳаммаси туш эканига ҳали ҳам ишонмасди. Сўнгра, ёнбошига ағдарилди, бошини шинелга буркаб, хаёлан: «У яқинроқ келгунча пойлаб тек туравериш керак эди, яқин келиб, ураман деганда, чап бериб қўндоқ билан уриб ағдариб, иннайкейин, қочсам бўларди...» деб пушаймон еди. Григорий шу тушни иккинчи марта кўрганлигига таажжубланиб, бирпас ўйланиб қолди, лекин бунинг ҳаммаси оғир туш эканини, ҳақиқатда эса, ҳозирчалик ўзи учун ҳеч қандай хавф йўқлигини билгач, ниҳоятда суюнди. Григорий яна уйқуга кетаётиб:— «Қизиқ, ўнгимда писанд қилмайдиган нарсдан тушимда нега мунчалик қаттиқ қўрқдим экан? Энг мушкул, энг мудҳиш пайтларни

бошдан кечирганман, бироқ умримда мунчалик қўрққан эмасдим!» — деб хаёл сулар ва роҳатланиб увушган оёқларини чўзарди.

Х

Тонг ёришган маҳалда Копилев уни уйғотди.

— Тур, жўнайдиған вақт бўлди, ахир! Соат олтига етиб келинг, деб буюрилган.

Штаб бошлиғи ҳозиргина соқолини олиб, этигини мойлаб, ғижимланган бўлса-да, тоза френчини кийиб чиққан эди. Шошилганидан бўлса керак, юзини уста-ра билан икки жойидан кесиб олган эди. Унинг қиёфаси ҳам ўзгариб, кўпроқ ихчамликка, совлатига зеб бергани кўриниб турарди.

Григорий уни бошдан-оёқ синчковлаб қараб чиқиб: «Жудаям олифта бўп кетибди-ку! Генерал олдиға жўрттаға озода бўлиб боряпти..» деган фикрни хаёлидан ўтказиб қўйди.

Копилев ҳам унинг фикрини тушунгандай:

— Генерал олдиға исқиртга ўхшаб борсак, уят бўлар. Сен ҳам у ёқ-бу ёғингни тузатиб ол, маслаҳат шу.

— Шундаям бўлаверади!— деб пўнғиллади Григорий керишиб.— Соат олтига етиб келинсин деб буюрилган, дедингми? Сен билан менга ҳалитдан буйруқ бера бошладими?

Копилев кулиб кифтларини қисди:

— Эски ҳаммом — эски тос. Даражаға қаралганда биз бўйсунушга мажбурмиз. Фицхалауров — генерал, у бизнинг олдимизга келмайди. Шундай эмасми?

— Шундайликка шундай-ку, бироқ кўра-била туриб шу аҳволға тушганимизга ҳайронман,— деб, Григорий ювингани қудуқ томон кетди.

Бека югурганича уйға кириб тutilмаган сочиқ олиб чиқди-да, таъзим билан меҳмонға тутди. Григорий муздай сувдан кейин ловиллай бошлаган қизилмағиз юзини сочиқ учи билан ишқалаб артди-ю, ёнига борган Копилевга:

— Шундайликка шундай-ю, бироқ жаноби генералларимиз ҳам мияни ишлатиб, чуқурроқ ўйлаб кўриши

керак,— деди.— Революциядан бери халқ бутунлай ўзгариб кетди, худди онадан янги туғилгандай ҳис қилади ўзини! Лекин улар ҳалиям эски газ билан ўлчашади. Савил қолгур газлари ҳадемай синиб кетади... Бу генералларинг жудаям оғир карвон. Миёларига пича арава мойи қуйиб қўйилса, тузукроқ ўйлайдиган бўларди-да!

Копилев енгига ёпишган хасни пуфлаб туширди-да, паришонҳол бўлиб.

— Нима деяпсан ўзинг?— деб сўради.

— Улар бутунлай эски йўлга қайтди, демоқчиман. Масалан мен герман урушида офицерлик даражасини олганман. Мен бу номга қонимни тўкиб эришганман, биродар! Лекин офицерлар орасига аралашиб қолсам борми, худди қишда қўйлакчан кўчага чиққан одамдай шумшайиб туравераман. Назаримда, улардан совуқ келаётганга ўхшаб аъзойи баданим жунжикиб кетаверади,— Григорийнинг кўзлари ола-кула бўлиб чақнаб кетди, ўзи сезмасдан қаттиқ гапира бошлади.

Копилев ранжигандай бўлиб у ёқ-бу ёғига қараниб шивирлади:

— Секинроқ гапир, ординарецлар қулоқ солиш-япти.

— Қани айт-чи, сабаби нима?— деб сўради Григорий овозини пасайтириб.— Сабаби шуки, мен қора қарғалар орасида адашиб юрган оқ қарғаман. Уларнинг қўли қўлга ўхшайди, меники эса қадоқ бўлавериб туёққа айланган! Улар оёқларини шипиллатиб юради, мен қаёққа бурилмайин, бирор нарсага илинмасдан илож йўқ. Улардан атир совун, хотинлар сурадиган ҳар хил упа-элик ҳиди келади, мендан бўлса отнинг шиптир тер иси келади. Улар ҳаммаси олим, мен шўрлик бошланғич мактабни аранг тамомлаганман. Улар мени етти ёт бегона деб билишади. Буларнинг ҳаммасига сабаб нима? Уларнинг олдидан чиқсам, назаримда, юзимга ўргимчак ини ёпишгандай бўлиб, ғашим келади, тезроқ ювингим келиб, ўзимдан-ўзим жирканаман.— Григорий сочиқни қудуқ тахтаси устига ташлади-да, бир парча синиқ тароқ билан сочини таради. Офтоб тегмаган оппоқ пешонаси

қизил мағиз юзидан ажралиб турарди. У энди шивирлаб гапира бошлади:— Улар эскилик тамом бўлгани, эски замон яна қайтиб келмаслигини тушунишни исташмайди. Гўёки улар одаму, биз одам эмас, авом халқдан чиққан илмсиз кишини улар ҳайвон қатори кўради. Улар мен ва менга ўхшаш одамларни, ҳарбий ишда ҳеч балони билмайдига чиқариб қўйишган. Хўш, қизилларда кимлар командир? Будённий офицерми? Эски армияда анчайин бир вахмистр бўлган одам. Бош штабдаги генералларнинг адабини берган ўша эмасми? Мақталган офицер полклари унга бардош беролмай, думини хода қилиб қочгани эсингдами? Қазак генераллари орасида Гусельшиковдай ботир, донги кетган генерал йўқ, лекин бу йил қишда Усть-Хопердан қўйлақчан қочган ким эди? Биласанми, ким уни шу аҳволга солди? Аллақандай бир москвалик слесарь — анчайин полк командири. Асирлар аниғини айтиб беришди. Буни тушуниш керак! Майли, биз илмсиз офицермиз, хўш, қўзғолонда казакларга ким бош бўлди, ким уларни йўлга солди? Генераллардан бизга нима ёрдам тегди?

— Аяча ёрдам тегди,— тагдор қилиб жавоб берди Копилев.

— Кудинозга ёрдамлари теккан бўлса, эҳтимол, аммо, лекин мен улардан ёрдамсизоқ, ҳеч кимдан маслаҳат сўрамаёқ, қизилларга зарба берганман.

— Бундан чиқди, сен ҳарбий ишда фаннинг родини тан олмас экансан-да?

— Йўқ, фанни тан оламан. Лекин урушда энг муҳим нарса фан эмас.

— Бўлмаса нима?

— Мақсад. Нима мақсадда урушаётганингни олдиндан билиб олишинг керак.

— Бу бошқа масала...— Копилев ўйланиб қолиб жилмайди:— Бу ўз-ўзидан маълум... Албатта, бу ишда идея муҳим ўрин тутади. Қимик, нима мақсадда жанг қилаётганини аниқ билса ва ўз ишига қаттиқ ишонса, ўша енгади. Бу алмисоқдан қолган эски бир ҳақиқат, мен кашф этдим, деб мақтанмай қўя қол. Мен эски давр, қадимги ажойиб даврнинг тарафдориман. Менда шу мақсад бўлмаганда, бу ёқларда сан-

қиб, номаълум нарса учун аллакимлар билан жанг қилиб юрмасдим. Биз билан бирлашганнинг ҳаммаси қурол кучи билан қадимги имтиёзларим учун курашаман, қутурган халқни тинчитаман, деган одамлардан иборат. Сен билан мен ҳам ана шу тинчитувчилар қаторига киремиз. Мен кўпдан бери сенга разм солиб юрибману, Григорий Пантелеевич, лекин нима-лигингни тушунолмаман...

— Кейин тушунасан. Қани, жўнайлик,— деди-да, Григорий бостирма томон юрди.

Ундан кўзини олмай пойлаб турган уй бекаси манзират қилиб:

— Айналай, сут ичиб кетмайсизми?— деб сўради.

— Раҳмат, ойижон, сут ичишга вақтимиз йўқ. Насиб қилса, кейин ичармиз,— деди Григорий.

* * *

Прохор Зиков бостирма ёнида ютоқиб, энтика-энтика қатиқ ичаётган эди. Григорийнинг от ечаётганини кўриб турса ҳам пинагини бузмади. Кўйлагининг этаги билан лабларини артиб бўлиб:

— Қаёққа жўнамоқчисан? Мен ҳам бораманми?— деб сўради.

Григорий тутақиб, жаҳлига чидолмай уни койишга тушди:

— Қорнинг ёрилгур, сен нима, вазифангни билмайсанми? Нима учун отга юган урмадинг? Менга ким от келтириши керак? Ҳаҳ, шайтон! Еганинг еган, сира тўймайсан! Қошиқни ташла! Интизомни унутдингми!.. Вой шайтоннинг урғочиси!

Прохор эгарга ўрнашиб олиб, ўпкалагандай мингиллай бошлади:

— Нега бунчалик тутақишасан ахир? Бақирасан холос, кошки нафи бўлса... Катталигини қара-ю! Йўлда очиқмай деб бир оз тамадди қилсам, гуноҳкор бўлдимми? Нега мунча кекирдагингни чўзасан?

— Дастингдан ўлиб бўлдим, шунинг учун бақираман, тўнғиз! Командирга шундай муомала қиласанми-а? Аттанг, генерал олдига кетяпмиз-да, ҳали қараб тур, сени!.. Аясам, ҳаддингдан ошиб кетяпсан!.. Била-

санми, мен сенга ким бўламан? Беш қадам орқароқ юр, марш!— деб буюрди Григорий, дарвозадан чиқаётди.

Прохор билан уч ординарец кейин қолишди, Копилев билан ёнма-ён кетаётган Григорий чала қолган гапни яна бошлади:

— Қани айт-чи, нимани тушунолмаясан? Ё ўзим тушунтириб бера қолайми?

Копилев Григорийнинг калака қилаётганини овозидан ҳам, саволидан ҳам фаҳмламасдан:

— Бу ишда тутган йўлинг галати, шуни тушунмайман!— деди.— Бир томондан, сен эски давр тарафдорсан, иккинчи томондан, кескин гапирганим учун мени кечирасан, биродар, сал-пал большевикларга ўхшаб кетасан.

Григорий қовоғини солиб, эгарда бир қимирлаб қўйиб:

— Хўш, менинг нимама большевик?— деб сўради.

— Большевик деганим йўқ, большевикларга сал-пал ўхшайсан дедим.

— Бари бир гўр. Нимама ўхшайди? Гапир!

— Масалан, офицерлар тўғрисидаги ҳалиги гапларинг, уларнинг сенга муносабати тўғрисидаги мулоҳазаларинг... Сен бу офицерлардан нимани талаб этмоқчисан? Умуман, ўзинг нима истайсан?—Копилев қамчисини ўйнатиб, мулойимлик билан суриштирарди. У кетига бурилиб ординарецларга қаради ва уларнинг ўзаро баҳслашаётганини кўриб, қаттиқроқ гапира бошлади:— Улар сени менсимай, ораларига аралаштирмаганига, ўзларини катта олганларига хафа бўласанми? Лекин офицерлар нуқтан назаридан қаралса, улар шундай қилишга ҳақли, буни тушунмоғинг лозим. Тўғри, сен ҳам офицерсан, бироқ офицерлар орасига тасодифан аралашиб қолган офицерсан. Мени кечирасану, лекин кифтингда офицерча погонинг бўлса ҳам, барибир, ўша қўпол казаклардан фарқинг йўқ. Сен одоб билан, мулойим муомала қилишни билмайсан, сўзларни нотўғри ишлатасан, гапларинг қўпол, сенда тарбияли кишиларда бўладиган одатларнинг биронтаси ҳам йўқ. Масалан, маданиятли кишилар доим дастрўмол тутишади, сен бўлса, икки

бармоқ билан бурун қоқишга одатлангансан, овқат вақтида қўлингни гоҳ этигинг қўнжига, гоҳ сочингга артасан, ювиниб бўлиб юзингни жирканмасдан от ёпиғига артиб кетаверасан, тирноқ оладиган бўлсанг, ё тишингни ишлатасан, ё қилични... Баъзан жудаям чегарадан чиқиб кетасан: Кургин станциясида қиш куни казаклар эрини қамоққа олган бир интеллигент хотин билан қай аҳволда гаплашганинг эсингдами? Аёл кишининг олдида шимингни тугмалаб олдинг...

— Бундан чиқди, шимимнинг олди очиқ тураверса тузук бўларкан-да!— деб зарда аралаш кулиб сўради Григорий.

Иккисининг отлари ёнма-ён борарди. Григорий кўз қирида соддадил Копилевнинг очиқ чеҳрасига қараб-қараб қўяр, лекин унинг гаплари кўнглини ранжитарди.

— Ундай демоқчимасман!— деди Копилев хуноб бўлиб.— Сен ўзинг қанақасан: умуман хотин кишини шим кия туриб, яланг оёқ ҳолда қабул қилиш мумкинми? Сен, лоақал, кителингни елкангга ташлаб олмадинг, қай алпоздалигинг ҳозиргача кўз олдимдан кетгани йўқ! Булар арзимас гап-ку, лекин ҳаммаси йиғилиб-йиғилиб, сенинг қандай одамлигингни... Ни-ма десам экан...

— Қўрқмасдан очиғини айтавер!

— Масалан, бутунлай тарбия кўрмаган нодон эканингни кўрсатади. Гапларинг қанақалигини ўзинг биласанми? Квартирани фатера дейсан, эвакуация ўрнига эвакуация, билан ўрнига минам, артиллерия ўрнига артиллерия деб гапирасан. Орзуга айб йўқ дегандай, сен ҳам бошқа саводсизлар сингари, ажнабий сўзларга ишқибозсан, керакми, керак эмасми, жойига қарамасдан ишлатаверасан, лекин шундай бузиб гапирасанки, асти қўявер! Агар штаб мажлисларида қулоғингга махсус ҳарбий терминлардан: дислокация, диспозиция, концентрация ва бошқа шу сингари оҳангдор сўзлар кириб қолса борми, гапиратган одамга завқланиб тикилиб қоласан. Менимча, ўлгудай ҳавасинг келса керак.

— Йўқ, бу гапинг ёлғон!— деб пўнғиллади Григорий, лекин оғзининг таноби қочиб, юзи бутунлай

тиржайиб кетди. Отининг қулоқларини силаб, ёл остидаги ипакдай силлиқ ва илиқ терисини қашлаб:— Қани, давом эт, ўз командирингни аяма, адабини беравер!— деди.

— Мен сенинг адабингни бераётганим йўқ, дарров ачишиб кетдими, а? Бусиз ҳам ўз камчилигингни ўзинг билишинг керак эди. Шунчалик нуқсонларингни кўра-била туриб, офицерлар сени яна назарига илсинми? Одоб ва савод масаласида заррача вазнинг йўқ: сен нима-ю пробка нима!— Копилев бехосдан оғзидан шундай ёмон сўз чиқиб кетгани учун чўчиб тушди. У Григорийнинг қизиққонлигини, ғазабланганда ўзини тутолмаслигини яхши билганлиги учун иш чатоққа айланишидан қўрқарди, бироқ унга кўз ташлаши билан кўнгли жойига тушди. Григорий ўзини орқага ташлаб, қотиб-қотиб кулар, садафдай тишлари мўйлов остидан ярқираб кўринарди. Гаплари бундай таъсир кўрсатишини кутмаган Копилев, Григорийнинг бу қадар роҳатланиб кулишидан завқланиб, ўзи ҳам кулиб юборди:— Мана кўрдингни, сендан бошқа одам бўлса, шунча гаплардан кейин йиғларди, сен хохолайсан холос... Бу тентаклик эмасми ахир?

— Шундай дегин, ҳали мен сизларга пробка ҳам бўлдимми? Зарари йўқ!— деди Григорий кулгисини босиб.— Лекин барибир сизлар айтган йўлга юрмайман, сизларнинг сертакаллуф одатларингизни ўрганишни истамайман ҳам. Қўш ҳайдаганимда барибир кераги бўлмайди, худо хоҳласа, ўлмасам, мен ҳўкизлар ёнида бўламан, ишим шулар билан битади. Мен нима, уларга: «Жаноби тулаган ҳўкиз бир оз сурилинг! Кечирасиз, жаноби кўтир! Рухсат этинг, бўйинтурунгни тўғрилаб қўяй! Олий ҳазрат буқа жаноблари, сиздан ўтиниб сўрайман, омочни синдирманг!» дермидим. Уларга бунақа гап кетмайди. «Хўш, ҳаром ўлгур!» десанг дарров тушунади: ҳўкизларнинг дисклокацияси шу.

— Дисклокация эмас, дислокация!— деб тузатди Копилев.

— Ҳа, хўп, дислокация бўла қолсин. Лекин битта фикрингга қўшилмайман.

— Қайси бирига?

— Мени пробка деганингга. Мен бу ерда сизларга пробка бўлсам, ҳали шошмай тур, вақти келсин, қизилларга ўтай, кўрасан пробкани, қўрғошиндан ҳам оғир бўлиб қоларман. Ана ўшанда зинҳор менга рўпара бўла кўрманглар, боодоб ва билимдон текинхўрлар! Ичак-чавоқларингни суғуриб оламан!— деди Григорий ярми ҳазил, ярми жиддий тарзда; сўнгра, отига қамчи босди-да, бирданига чоптириб кетди.

Дон атрофи шу қадар роҳатбахш сукунат қўйнида уйғондики, тиқ этган энг нозик товуш ҳам унга халақит бергандай бўлиб эшитиларди. Фақат тўрғайлар билан беданалар даштни обод этиб сайрашарди. Лекин бир-бирига туташган қишлоқлар томондан ғовур-ғувур аралаш гувиллаган товушлар келиб, йирик ҳарбий қисмлар ўтаётганини билдириб турарди. Унқир-чўнқир жойдан ўтганда тўп ғилдираклари ва ўқ яшиклари шалдирар, қудуқ ёнида отлар кишнашарди, пластунчи сотняларнинг бир хилда қадам ташлагани, фронтга яроғ-аслаҳа ва ўқ-дори ташиётган араваларнинг шалдирагани эшитиларди; кўчма ошхоналар атрофини димлама сўк бўтқанинг, дафна барги солинган гўшт консерванинг, янги ёпилган ноннинг ҳидлари босиб кетганди.

Усть-Медведицанинг ёнгинасида милтиқлар қасирқусурига олиб тўхтовсиз ўқ узишар, аҳён-аҳёнда гумбурлаб тўплардан ўқ отилгани эшитиларди. Жанг энди бошланмоқда эди.

Генерал Фицхалауров нонушта қилаётган пайтда, афти бужмайган ўрта яшар адъютант кириб хабар қилди:

— Қўзғолончилар Биринчи дивизиясининг командири Мелехов билан штаб бошлиғи Копилев келишди.

— Менинг бўлмамагга таклиф эт,— деди Фицхалауров; серпай қўли билан тухум пўчоғи солинган тарелкани суриб, бир стакан янги соғилган сутни шошмасдан шимирди, сўнгра сочиқни тахлаб, жойига қўйгандан кейин, ўрнидан турди.

Эшик кесакиси қийшайган, деразалари хира шу кичкина меҳмонхонада бўйи жуда новча, гавдаси

йўғон, лекин қариликдан хомсемиз бўлиб қолган генерал ниҳоятда катта, ваҳимали кўринарди. У чиройли қилиб тикилган мундирининг тиккайган ёқасини йўл-йўлакай тузатиб, йўтала-йўтала иккинчи хонага ўтди, эшик олдида турган Копилев билан Григорийга қўл бермасдан, бошини сал-пал қимирлатиб саломлашди-да, уларни имлаб, стол ёнига таклиф этди.

Григорий қиличини авайлаб, секингина табуретканинг бир четига ўтирди ва кўз қирида Копилевга қаради.

Фицхалауров ўтираётди стулни қисирлатиб юборди, болдирлари узун оёқларини йиғиб, бесўнақай дастпанжаларини тиззасига қўйди-да, гўнғиллаган йўғон овоз билан гапга ўтди:

— Жаноби офицерлар, мен сизни бу ерга баъзи бир масалаларни ўзаро келишиб олиш мақсадида чақирганман. Қўзғолончиларнинг партизанчилигига ортиқ йўл қўйилмайди! Шу вақтгача бир бутун деб ҳисобланган, ҳақиқатда эса тарқоқ ҳолда юрган сизларнинг қисмларингиз бундан буёқ мустақил қисм бўлмайди. Ҳаммаси Дон армиясига қўшилади. Биз энди план асосида мунтазам ҳужум бошлаймиз, шунинг учун ҳар бир киши бунга яхшилаб тушунмоғи ва берилган буйруқларни сўзсиз бажармоғи шарт. Нима учун кунга кеча пиёда полкингиз бизнинг штурмчи батальоннинг ҳужумини қўлламади? Нега полк менинг буйруғимга итоат этмади, ҳужум қилишдан бош тортди? Номига дивизия деб юраверибсиз, ким дивизия командири?

Григорий секингина қилиб:

— Мен,— деди.

— Саволимга жавоб беринг!

— Ўзим кечагина дивизияга қайтиб келдим.

— Қаерда эдингиз?

— Уйимга бориб келдим.

— Дивизия командири жанг пайтида уйда ётадими? Дивизиянгизда ит эгасини танймайди! Интизомсизлик! Расвогарчилик!— Торгина меҳмонхонада генералнинг йўғон товуши тобора авжига чиқарди; адъютантлар эшик орқасида оёқ учуда юриб шивирлашар, кулишарди. Копилевнинг тобора ранги оқарар,

Григорий бўлса, шолғомдай қизариб кетган генералнинг юзига, кўкариб кетган муштларига қараб ўзининг ҳам ғазаби қайнаб келаётганини сезиб турарди. Фицхалауров лип этиб ўрнидан турди-да, стул суянчиғини ушлаб бақира бошлади.

— Бу ҳарбий қисм эмас, қаланғи-қасанғилар йиғиндиси!.. Сизлар казак эмас, саёқ одамларсиз! Сиз деншикликдан бошқага ярамайсиз, жаноб Мелехов, сизга ким қўйибди дивизия командирлигини?.. Сизнинг вазифангиз — этик тозалаш! Эшиттингизми? Нега буйруғим бажарилмади?! Митинг ўтказилмади-ми? Муҳокама қилинмади-ми? Шунини икки қулоғингиз билан эшитиб олингки: бу ерда ўртоқ-пўртоқ деган гап кетмайди, большевикча тартибларга биз йўл қўймаймиз!.. Йўл қўй-май-миз!..

— Илтимос қиламан: менга кўп бақираверманг!— деб ўшқирди-да, Григорий ўрнидан туриб, оёғи билан табуреткани суриб қўйди.

— Нима-нима, нима дедингиз?!— хириллаб сўради Фицхалауров стол оша энгашиб, ғазабланганидан нафаси тикилиб.

— Илтимос қиламан: менга кўп бақираверманг!— деди Григорий овозини янада баландроқ чиқариб:— Сиз бизни бу ерга баъзи бир масалаларни ҳал қилгани... — Григорий бир лаҳза жимиб қолди, сўнгра Фицхалауровнинг қўлига тикилганича, овозини бутунлай пасайтириб гапида давом этди:— Шунини билиб қўйингки, жаноби олийлари, агар менга жимжилонингизни теккизсангиз икки нимта қилиб қараб туравераман!

Уй ичи шу қадар жимжит бўлиб қолгандики, ҳатто Фицхалауровнинг ўқтин-ўқтин нафас олгани бемалол эшитиларди. Бирпаслик сукунатдан кейин эшик секин ғичирлади. Эшик тирқишидан қўрқа-писа мўралаган адъютантнинг башараси кўринди. Эшик яна астагина ёпилди. Григорий қилич дастасидан қўлини олмай қотиб турарди. Копилевнинг тиззалари қалтирар, кўзлари аланглаб, тўрт деворнинг қаёғига қарашини билмасди.

Ниҳоят, Фицхалауров гурс этиб стулга ўтирди-да, қарияларча инқиллаб:

— Жудаям ғалати гап!— деб пўнғиллади ва Григорийга қарамасдан, хотиржамлик билан:— Утиринглар,— деб таклиф этди.— Шунча қизишганимиз етар. Энди марҳамат қилиб буйруғимни эшитинг: ҳамма отлиқ қисмларни дарҳол... Утиринглар, ахир!..

Григорий ўтирди ва тўсатдан тер босган юзини энги билан артиб олди.

— ...Шундай, ҳамма отлиқ қисмларни дарҳол жануби-ғарбий участкага олиб ўтасиз ва ўша заҳотиёқ ҳужум бошлайсиз. Унг қанотингиз лашкар старшинаси Чумаковнинг иккинчи батальони билан ёнма-ён бормоғи керак...

Григорий ҳорғин овозда:

— Дивизияни мен у ёққа обормайман,— деди-да, дастрўмолини олмоқчи бўлиб, чалвор чўнтагига қўлини суқди. Наталья берган чеги тўрли дастрўмол билан пешона терларини бошқатдан артиб чиқди-да:— Дивизияни у ёққа обормайман,— деб яна такрорлади.

— Сабаб?

— Олди-кетини йиғиб, қисмларни тартибга солгунча анча вақт ўтади...

— Бунинг сизга алоқаси йўқ. Мен жавобгарман.

— Йўқ, алоқаси бор. Ёлғиз сизгина жавобгар эмас...

— Сиз нима, буйруғимни бажаришдан бош тортмоқчимисиз?—хириллаб сўради Фицхалауров, ўзини зўрғатдан босиб.

— Ҳа,— деди Григорий.

— Ундай бўлса, марҳамат қилиб, дарҳол дивизияни топширинг! Кечаги буйруғим нега бажарилмагани менга энди очиқ маълум...

— Нима десангиз деяверинг, лекин дивизияни мен топширмайман.

— Бу жавобингизни нима деб тушунишим мумкин?

— Нима деган бўлсам, ўшандай тушунишингиз мумкин,— деб билинар-билинемас кулиб қўйди Григорий.

— Мен сизни командирликдан бўшатдим! — деб бақирди Фицхалауров, Григорий сапчиб ўрнидан турди.

— Мен сизга итоат этмайман, жаноби олийлари!
— Умуман сиз бирор кимсага итоат этасизми, ўзи?
— Ҳа, қўзғолончи кучлар қўмондони Кудиновга итоат этаман. Боядан бери зўр бериб бақирганингизга ҳайронман... Ҳозирчалик икковимизнинг ҳам ҳуқуқимиз барабар. Сиз дивизия командири, мен ҳам. Шунинг учун менга ўдағайламанг кўп... Олдин мени юзбошилик даражасига туширишсин, кейин марҳамат, бақиришингиз мумкин. Лекин ўшанда ҳам мен...— Григорий кир босган кўрсаткич бармоғини баланд кўтардида, ҳам илжайиб, ҳам кўзларини ола-кула қилиб: —... Ўшанда ҳам қўл тақизишга йўл қўймайман!— деб гапини тамомлади.

Фицхалауров ўрнидан турди, бўйинини қисган ёқасини тузатиб, ярим-ёрти таъзим қилди:

— Сиз билан гаплашадиган гапим қолмади,— деди.— Энди билганингизни қилаверинг. Бу қилиқларингизни мен дарҳол армия штабига маълум қиламан. Ҳарбий-сайёр суд бизда ҳозир тўхтовсиз ишламоқда, амин бўлинг: тезда натижасини кўрасиз.

Григорий, Копилевнинг жон куйдириб имлаганига эътибор бермай, шапкасини бостириб кийди-ю, эшик томон юрди. Остонада тўхтаб:

— Қаерга маълум қилсангиз қилаверинг, лекин мени кўрқитаман деб овора бўлманг, мен сиз айтган кўрқоқлардан эмасман... Ҳозирча мени безовта қила кўрманг, — деди-ю Григорий ўйланиб қолди: — Йўқса, казакларим сизни бир балога гирифтор қилиши мумкин...— деб, эшикни тепиб очди-ю, қиличини шарақлатиб, катта-катта қадам ташлаб даҳлизга чиқди.

Ҳаяжондан энтиккан Копилев зинапояда унга етиб олди.

— Сен эсингни еб қўйибсан, Пантелеевич!— деди у шивирлаб. У ҳовлиққанидан нима қилишини билмай, қўлларини сиқимларди.

— Отларни келтиринг!— деб бақирди Григорий қўлидаги қамчини ёғимлаб.

Проخور зинапоя олдига қуюндай етиб келди.

Григорий дарвозадан чиққандан кейин кетига қаради: уч ординарец қўлтиғидан суяб генерал Фицхала-

уровни серҳашам эгар урилган бўйдор отга мингиз-моқда эди...

Ярим чақирим жойгача чурқ этмай отларини чоптириб бораверишди. Копилев шу топда Григорийга гап ёқмаслигини тушунар, баҳслашишдан фойда чиқмаслигини билар, шунинг учун индамасди. Ниҳоят, Григорийнинг тоқати тоқ бўлиб, тўсатдан:

— Нега индамайсан?— деб сўради.— Сен нима мақсадда келувдинг? Гувоҳ бўлиш учунми? Тилингга куйдирги чиқдими, нега гапирмадинг?

— Э, биродар, жудаям қаттиқ кетдинг-да!

— У-чи?

— Албатта, ундан ҳам ўтди. Биз билан бу хилда гаплашиши мутлақо одобдан эмас!

— У биз билан гаплашибдими? Дабдурустданоқ бақирришга тушди-ку, худди арпасини биров хом ўргандай!

— Ўзинг ҳам беш кетвординг! Ҳарбий шароитда генералга итоат этмаслик... биласанми бу...

— Бунисидан қўрқмайман! Аттангки, менга қўлини тегизмади-да! Қилич билан пешонасига солворардим — калласи икки палла бўларди!

Копилов норози бўлиб:

— Усиз ҳам сени тинч қўйишмас энди,— деди-да, отини секин юргизди.— Улар интизом масаласига қаттиқ киришадиганга ўхшаб қолди, ҳушёр бўл, биродар!

Иккисининг отлари, дам-бадам пишқириб, думлари билан сўналарни ҳайдаб ёнма-ён борарди. Григорий масхара қилгандай кулиб, Копилевга қаради-да:

— Сен нега мунчалик ясаниб-тусандинг, а?— деб сўради.— Чойга таклиф этишади деб ўйлагансан-да! Дастурхонга таклиф қилишини кутганмидинг? Вой бечора-эй! Соқолини олиб, френчини тозалаб, этигини мойлаб юрибди... Боя даструмолингни тупуклаб тиззангдаги доғни ишқалаётганингни мен кўриб турувдим!

— Қўй энди, бўлди-да, ахир! — дерди Копилев қизариб.

— Шунчалик меҳнатларинг зое кетди, аттанг!— деб масхара қилди Григорий.— Зиёфат у ёқда турсин, сенга қўлини ҳам бермади-ку!

— Сен билан юрган одам бундан ҳам беобрў бўлиши ҳеч гап эмас,— деди бидирлаб Копилев ва кўзларини қисиб рўпарасига тикилиб қолди-да, суюнгандан бақириб юборди:— Уни қара! Булар биздан эмас. Иттифоқчилар!

Уларнинг қаршисида, тор кўчадан олти жуфт хачир инглиз тўпини судраб келмоқда эди. Тўп ёнида калта дум саман от минган инглиз офицери кўринарди. Олдинги тўпни ҳайдаган одам ҳам инглизча форма кийганди, бироқ фуражкасида рус офицерлари тақадиган кокардаси, елкасида поручиклик погонлари бор эди.

Григорийга бир неча саржин қолганда офицер икки бармоғини пробка шлёмига қилиб Григорийга салом берди-да, бошини қимирлатиб унинг четроқ чиқишини илтимос қилди. Чунки, кўча шу қадар тор эдики, отларни тош деворга тақаб йўл берилмаса, ўтиб олишнинг иложи йўқ эди.

Григорийнинг лунжлари қимирлай бошлади. У тишини тишига босиб, офицерга бетма-бет бўлиб бораверди, лекин у таажжубланиб, қошини чимириб йўл бўшатди. Иккиси бир амаллаб икки ёққа ўтиб олишди, лекин инглиз йўл бермаганда, болдири гетр билан сирилган ўнг оёғини остидаги биянинг йилтироқ сағрисиغا қўйиб турмаганда деворга тақалиб қолишлари муқаррар эди.

Тўпчилардан бири, сиртқй кўринишидан рус офицери, Григорийга хўмрайиб қаради.

— Сал йўл берсангиз, амалдан тушиб қолмасдингиз-ку! Шу ерда ҳам нодонлигингизни кўрсатишингиз шартми?

— Сен индамай йўлингга кетавер, итдан тарқаган! Йўқса, йўл бериш қанақалигини кўрсатиб қўяман!..— деди Григорий эшитилар-эшитилмас қилиб.

Офицер тўп тегарчи устида оёққа босиб турди-да, кетига бурилиб:

— Жаноблар! Манави сурбетни тутинглар!— деб бақирди.

Григорий қамчисини ўйнатиб, унга таҳдид қилди-да, бемалол тор кўчадан кетаверди. Чарчаган, чангга беланган, ҳали мўйлови чиқмаган ёш-ёш офицер йи-

гитлар Григорийга хўмрайиб қарашар, лекин бирон-таси уни тутишга ҳаракат қилмасди. Олти тўпдан иборат батарея муюлишда бурилиб, кўздан ғойиб бўлгач, Копилев лабларини тишлаб, Григорийнинг ёнига яқин келди.

— Жиннилик ҳам эви билан-да, Григорий Пантелеевич! Ёш боланинг қилиғини қиласан-а!

— Менга тарбия бермоқ учун юборишганми сени?— деб узиб олди Григорий.

— Фицхалауровга зарда қилганинг тўғри, унинг учун ҳеч нарса демайман.— Копилев кифтларини қисиб гапирарди,— лекин бу инглизда нима айб? Ёки бошидаги шлёми ёқмадими сенга?

— Дарвоқе, шу ерда, негадир, унинг шлёми менга ёқмади... Усть-Медведицадан нарироқда, бошқа бир жойда кийса-кияверсин... «Икки ит талашганда учинчиси аралашмасин!» — деган гапни эшитганми-сан?

— Ие! Сен ҳали, ажнабийларнинг аралашишига қарши экансан-да? Лекин менинг фикримча, ёв ёқангга ёпишганда ким ёрдам берса ҳам хурсанд бўласан.

— Сен хурсанд бўла қол, мен уларни юртимизга қадам қўйдирмасдим!

— Қизиллар орасидаги хитойларни кўрганмисан ўзинг?

— Нимайди?

— Барибир эмасми? бу ҳам ажнабийлар ёрдами-ку!

— Бекор айтибсан! Хитойлар ўз ихтиёри билан қизилларга қўшилган.

— Хўш, анавиларни биров мажбур қилиб бу ерга обкелдими?

Григорий нима жавоб қилишини билмай, анчагача ўйланиб қолди. Ўйлай-ўйлай, ниҳоят ўкинч билан шундай деди:

— Сизлар олим одам, сизларга бас келиш қийин.. Қорда изини чалғитган қуён сингари чалғитишга жуда устасиз! Бу масалада сен ҳақли эмаслигингни сезиб турибману, бироқ сени мот қиладиган жавобни тополмаяпман... Кел энди, бас қилайлик бу гапни.

Қалавамнинг учини йўқотиб қўйганман, мени кўп чалғитаверма!

Копилев ранжигансимон жим бўлиб қолди, иккиси қўшхонага етгунча оғиз очишмади. Лекин ҳар нарсага қизиқаверадиган Прохор сабр қилолмай, уларнинг кетидан етиб келди-да:

— Григорий Пантелеевич, жаноб олийлари, марҳамат қилиб бизга тушунтириб беринг-чи, ҳалиги кадетлар тўпга қўшган махлуқ қанақа ҳайвон ўзи?— деб сўради.— Қулоғи худди эшакникига ўхшайди, бошқа ёғи отдан фарқи йўқ! Бунақа ҳайвонни биринчи кўришимиз.. Бу нима бало ўзи, қанақа махлуқ? Шунни сиз ечиб берсангиз... биз пулдан гаров ўйнаганмиз...

Прохор беш минут чамаси орқаларидан эргашиб борди, бироқ ҳеч қандай жавоб бўлмагандан сўнг, жиловни тортиб кейинда қолди, бошқа ординарецлар билан бараварлашгач, шивирлаб деди:

— Чамамда, улар ҳам ҳеч балони билмайди. Ёруғ дунёда шунақа махлуқ борлигига улар ҳам ҳайрон бўлиб, индамай кетишяпти...

XI

Казаклар тўртинчи марта саёз окопларидан туриб кўришди, бироқ қизилларнинг қақшатғич пулемёт ўқларига бардош беролмай, яна ётиб олишга мажбур бўлишди. Чап қирғоқдаги ўрмон ичига яширинган батареялар казаклар позициясини, жарлар орасида тўпланаётган резерв қисмларни эрта тонгдан туриб кун бўйи тўхтовсиз ўққа тутарди.

Дон атрофидаги чўққиларнинг қоқ тепасида кетма-кет шрапнель портлар, сутдай оплоқ тутуни булут сингари секин-аста тарқалиб кетарди. Пулемёт ва милтиқ ўқлари, казаклар ётган эгри-бугри окопларнинг олдидаги ва орқа томонидаги тупроққа тушиб чанг тўзитмоқда эди.

Тушга яқин жанг қизиб кетди, ғарбдан турган шамол тўпларнинг гумбурлаган овозини Дон бўйидаги узоқ жойларгача етказди.

Григорий кўзига дурбин тутиб, қўзғолончилар батареяси жойлашган ердаги назорат пунктдан жанг-

ни кузатиб турарди. Офицер роталари ўлганига қарамай, беш-ўн қадамдан олга югуриб, ётиб олгани унга бемалол кўриниб турарди. Ўқ кучайганда улар ерни қазиб, писиб ётишарди, сўнгра яна ўринларидан туриб янги маррага чопиб ўтишарди; улардан сал чапроқда, монастырь томонда эса, қўзғолончиларнинг пиёда аскарлари бошларини кўтаролмай тек ётишарди. Григорий Ермаков номига хат ёзиб, алоқачи орқали жўнатди.

Ярим соатдан кейин бўриқиб кетган Ермаков от чоптириб етиб келди. У батарея отлари турган ғов ёнида отдан тушди-да, оғир-оғир нафас олиб, назоратчи турган окопга чиқди.

— Казакларни тургизолмаяпман! Қўзғалишмайди, вассалом!— у олисдан бақириб, қўлларини ёйиб келарди.— Бизда ҳалитдан йигирма уч киши асфалософилинга кетди! Қизилларнинг пулемёт билан қиришини кўрдингми?

Григорий тишларини ғижирлатиб:

— Офицерлар қўрқмасдан кетяпти-ю, сен ўз одамларингни тургизолмайсанми?!— деб ўшқирди.

— Бир қарагин, уларнинг ҳар бир взводида биттадан қўл пулемёти бор, ўқи ошиб-тошиб ётибди, бизда нима бор?

— Бас, кўп гап сотма! Дарҳол одамларингни ҳужумга бошла, йўқса, каллангни оламан!

Ермаков болохонадор қилиб сўкинди-да, тепадан чопиб тушди. Григорий ҳам унинг кетидан эргашиди. У энди 2-пиёда полкига ўзи бош бўлиб ҳужум бошлашга аҳд қилган эди.

Дўлана шохлари билан тўсилган энг четки тўп ёнида уни батарея командири тўхтатди:

— Григорий Пантелеевич, инглизлар ясаган қуролнинг ишини томоша қилинг. Ҳозир улар кўприкни тўпга тутишади. Юринг, тепага чиқиб қарамаймизми?

Қизил сапёрлар Дон устига солган понтон кўприк дурбинда ингичка лентага ўхшаб кўринарди. Кўприк устидан кетма-кет тизилишиб аравалар ўтарди.

Ўн минутча ўтгач, чуқурдаги харсанглар ортига жойлашган инглиз батареяси ўт очди. Тўртинчи ўқ кўприкнинг қоқ ўртасига тушиб емириб юборди. Ара-

ва қатнови тўхтаб қолди. Қизил аскарларнинг у ёқдан-бу ёққа юургани, мажақланган араваларни, ўлган отларни Донга ташлагани кўриниб турарди.

Уша заҳотиёқ, сапёрлар тўртта қайиққа тушиб, ўнг қирғоқдан жўнашди. Бироқ, улар тўп ўқи вайрон қилган тахталарни тузатиб бўлар-бўлмас, инглиз батареяси яна бир неча ўқ узди; ўқнинг бири чап қирғоқдаги кўприкка чиқиладиган кўтарманинг титигини чиқарди, иккинчиси кўприкнинг ёнгинасига тушди, сув кўм-кўк устун каби ҳавога кўтарилди. Энди бошланган арава қатнови яна тўхтаб қолди.

— Мўлжал олишга уста экан, итваччалар!— завқланиб тан берди батарея командири.— Энди улар кечгача дарёдан ўтишолмайди, кўприк қуришолмайди!

Григорий дурбинни кўзидан олмасдан:

— Хўш, сен нега отмайсан?— деб сўради.— Ўз пиёда аскарларингга ёрдам беришинг керак. Ҳув ана, пулемёт уялари, от!

— Жоним билан отардим, лекин биронта ўқим йўқ! Сўнгги ўқни отганимга ярим соат бўлди, ўшандан бери рўза оғизман.

— Ундай бўлса бу ерда нима қилиб турибсан, отларингни қўшгин-да, тўпингни судраб қол!

— Кадетлардан ўқ сўрагани одам юбордим.

— Бермайди,— деди Григорий қатъий қилиб.

— Бир марта қуруқ қайтиб келди, яна юбордим. Балки бу гал раҳм қилишар. Лоақал, йигирматача ўқимиз бўлганда, анави пулемётларнинг овозини ўчирардик. Йигирма уч кишининг ёстигини қуритишди-я, ҳазилакам гапмас бу. Яна қанчани қираркин ҳали? Тариллатиб отишини қара!..

Григорий дурбинни 2-полк казаклари томон бурди: окоплар ёнидаги дўнгларга ҳали ҳам боягидай ўқ ёғилиб, қақраган ернинг титигини ўйнатмоқда эди. Пулемёт ўқи сидирғасига тушган жойдан, худди биров окоплар ёнидан узунасига чизиқ тортгандай, кул ранг лентага ўхшаб чанг кўтарилар ва секин-аста тарқалиб кетарди. Қазаклар окопларини чанг-тўзон қоплаб, олисдан тутаётганга ўхшаб кўринарди.

Энди Григорий инглиз батареясини томоша қилишни йиғиштирганди. У бирпас тўп ва пулемётлар ово-

зига қулоқ солиб турди-да, тепадан тушиб, Ермаковга етиб олди.

— Мендан буйруқ бўлмагунча ҳужумга ўтма. Артиллерия мадад бермаса, барибир биз уларни жойидан қўзғатолмаймиз.

Ермаков, ўқ товушидан ҳуркиб, питирлаб турган отига минаётиб:

— Боя мен сенга айтмовдимми?— деб гинахонлик қилди.

Визиллаган ўқлар орасидан қўрқмай от чоптириб кетаётган Ермаковнинг кетидан Григорий тикилиб қолди. «Нега бу тентак тиккасига от солдийкин, а? Пулемёт соғ қўймайди! Жарга тушиб, сой ичи билан кетса-ку, дўнг орқасидан чиқарди, у ёғи бехатар, ўз одамлари ёнига етиб оларди»,— деб хавотирланарди. Ермаков отини ола-тасир учириб жар ёқасига етди-да, шўнғигандай, кўздан ғойиб бўлди. «Ақли жойида! Энди бемалол етиб олади»,— Григорий эркин нафас олиб, тепа ёнига ёнбошлади-да, шошмасдан тамаки ўрай бошлади.

Ҳамма нарсадан кўнгли совуб, у ўзича хаёл сурарди. Йўқ, ўз казакларини пулемётга рўпара қилмайди энди. Ҳеч кераги йўқ. Керак бўлса, офицерлар штурмчи роталари ҳужум қилаверсин. Майли, Усть-Медведицани шулар ишғол эта қолсин... Григорий тепа остида ёнбошлаб ётиб, умрида биринчи марта, жангда бевосита қатнашишдан бош тортди. Шу тобда у қўрқоқлигидан ёки ўлимдан қочганлигидан, ё эса бекорга талафот кўриш мулоҳазасига борганлигидан шундай қарорга келгани йўқ эди. Яқиндагина у, на ўз жонини ва на қўл остидаги казакларни аямай, жанг қилар эди. Лекин ҳозир, мурвати синган соатга ўхшаб қолганди... Бу ур-йиқит, сур-сурларнинг мутлақо кераксизлигини ҳозир ҳар қачонгисидан ҳам очиқ-ойдин тушуниб олган эди. Унинг тўсатдан бундай кайфиятга тушишига Копилев билан тортишиб қолганими, ёки Фицхалауров билан айтишиб қолганими сабаб бўлди, ё эса иккиси барабар таъсир этдими, ишқилиб, энди ўзини ўққа тутиб берадиган аҳмоқ йўқ деган фикрга келган эди. У казаклар билан большевиклар ярашиб, апоқ-чапоқ бўлиб кета олишини

аниқ тасаввур этмас, ўзи ҳам бу фикрни ҳазм қилолмасди, лекин шу билан бирга, том маъноси билан унга ёт бўлган, унга ёв кўзи билан қараган жами Фицхалауровларнинг манфаати учун ортиқ қон тўкишни мутлақо истамасди, чунки улар Григорийдан ҳазар қилишар, Григорий ҳам улардан қаттиқ ҳазар қиларди. Шу равишча яна илгариги қарама-қаршилик, ечилмаган муаммо яна кўндаланг бўлди: «Улар урушаверсин. Мен четдан томоша қилиб юравераман. Дивизияни мендан олишгандан кейин ариза бериб истеъфога чиқаман. Шуям менга етар!»— ўйланиб туриб, хаёли Копилев билан бўлган мунозарага яна қайтганини, қизилларни оқлаш учун важ қидираётганини сезиб қолди: «Хитойлар қурол-яроғсиз қизилларга келиб қўшиляпти, арзимаган маошга қаноатланиб, ўлим хавфи остида хизмат қилишяпти. Очиғини айтганда, бунга маошнинг ҳеч қандай алоқаси йўқ. Қошки унга бирор буюм сотиб олиб бўлса! Карта ўйнаб, бирпас эрмак қилишга ярайди, холос... Демак, бу ерда тамагарлик йўқ, масала бошқа ёқда... Иттифоқчиларимиз-чи! Офицерлар юборишяпти, танклар, тўп-замбараклар юборишяпти, ҳатто хачирлар ҳам қолмабди! Пировардига келиб: «пулини чўзинглар!» дейди, албатта. Мана, фарқи бу ёқда экан! Бу тўғрида у билан тортишиб кўраман ҳали! Штабга борганимдан кейин уни бир четга чақириб оламану: «Сен миямни ачитма, Копилев, фарқи манави, манави деб бетига шартта-шартта айтаман».

Бироқ у билан баҳслашиш Григорийга насиб бўлмади. Туш қайтган маҳалда Копилев, резервда турган 4-полкка кетаётганда, унга дайди ўқ тегиб, ўлган эди. Григорий бу хабарни икки соатдан сўнг эшитди...

Эртасига эрталаб генерал Фицхалауровнинг 5-дивизияси Усть-Медведицани жанг билан ишғол этди.

XII

Григорий жўнагандан кейин уч кун ўтгач, Татарск қишлоғига Митька Қоршунов кириб келди. У ёлғиз ўзи эмас, жазо отрядида хизмат этувчи яна икки кишини

эргаштириб келган эди. Бири, Маничнинг аллақаерида туғилган ўрта яшар қалмоқ бўлиб, иккинчиси, Располинская станицалик афти, хунук бир казак эди. Митька қалмоқни майна қилиб, «ходя» деб чақирар, лекин распопинлик ароқхўр безорига — Силантий Петрович,— деб мурожаат қиларди.

Жазо отрядида хизмат этган Мишканинг дон лашкарига кўп фойдаси текканини билиш қийин эмасди: бир қишда вахмистр бўлиб, ундан кейин подхорунжийлик даражасига кўтарилган, мана энди яп-янги офицерча формада қишлоққа кириб келганди. Доннинг нариги ёғига чекингандан бери егани олдида, емагани кетида экани, роҳатда умр кечиргани кўриниб турарди: мош ранг енгил френч Митьканинг ҳар бирига одам ўтирса сиғадиган елкаларини қисиб қўйганди, қотирма ёқаси тор келганидан, бўйин гўшtlари қатлам-қатлам бўлиб осилиб тушганди, кўк диагоналдан тикилган ҳошияли чалвориннинг орқаси эса тирсиллаб, чоклари сўкилай деб турарди. Агар мана шу дардисар революция бўлмаганда-ю, Митька демаянинг мана шу совлатиминан, албатта лейб-гвардиялик атаманлардан бўларди-я! Иннайкейин, подшо саройида маза қилиб, император ҳазрат олий зот-бобаракотни қўриқлаб юраверарди... Лекин Митька шундоғ ҳам ўз турмушидан нолимасди. Мана, у ҳам офицер, лекин бу даражага Григорий Мелехов сингари жонини жабборга бериб, мардлик кўрсатиб етишгани йўқ. Жазо отрядида мартаба қозонмоқ учун бошқача ҳунарлари бўлиши шарт эди... Митьканинг бунақа ҳунарлари кўп эди: казакларга унчалик ишонмасдан, большевик деб гумон қилинган кишини ўз қўли билан отарди, дезертirlарни қамчи ва шомпол билан савалашни яхши кўрарди, қамоққа олинганларни сўроқ қилишда-ку, бутун отрядда унга тенг келадигани йўқ эди, ҳатто лашкар старшинаси Прянишниковдай одам ҳам кифтларини қисиб: «Йўқ, жаноблар, нима десангиз денг, лекин бу бобда Қоршуновнинг олдига тушадиган одам йўқ! Бу одам эмас — аждар!» деган эди. Яна бир ғалати вазифани Митькадан бошқа ҳеч ким бажаролмасди: маҳбусни бирор сабаб билан отиш мумкин бўлмаса-ю, лекин тириклайин қўйиб юборги-

лари келмаса, уни калтаклашга ҳукм қилиб, Митьканинг қўлига топширишарди. Митька бу ҳукмни шундай бажарардики, эллик таёқдан кейин маҳбус тўхтовсиз қон қусар, юз таёқдан кейин ўлмаса ҳам, ўлдига чиқариб, чиптага ўраб ташлашарди... Ҳали шу вақтгача Митьканинг калтагини еганлардан биронтаси тирик қолган эмасди. Кўпинча у ўз оғзи билан мақтаниб: «Қўлимга тушган қизилларнинг шимларини ва юбкаларини ечиб олганимда бутун Татарск аҳолисига етиб ортарди!»— деб кериларди.

Болалик чоғидан раҳмсизлик суяк-суягига сингиб кетган Митька, жазо отрядидан ўзига муносиб иш топди ва ҳеч ким тергамагандан кейин биратўла тош юрак баттол бўлиб олди. Жазо отрядига ҳар ёқдан келиб қўшилган хилма-хил палид офицерлар — бангилар, босқинчилар, ўғрилар ва шу сингари муттаҳам интеллигентлар орасида юравериб, Митька расвойи жаҳон бўлди: қизилларни жон-жаҳди билан ёмон кўрган бу аблаҳлар нима таълим берса, у астойдил ҳаракат қилиб шуни ўрганди, ҳаттоки устозларини ҳам йўлда қолдириб кетди. Ҳаттоки, асаблари бўшашиб қолган офицерлар маҳбуснинг дод-войига тоқат қиллолмай, ортиқ азоблашга қўллари бормай қолган пайтларда, дарҳол Митька етиб келиб, бирпасда ишни саранжом қиларди.

Митька казаклар қисмидан лашкар старшинаси Прянишниковнинг жазо отрядига ўтиб олгандан кейин энгил хизмат, текин томоқ уни қутуртирган эди.

У қишлоққа кириши билан кеккайиб олди, ҳамқишлоқ аёлларнинг таъзимларига аранг бош қимирлатиб, ўз уйи томон секин-аста кетди. Ярми куйиб, тутундан қорайган дарвоза олдида отдан тушиб, тизгинни қалмоққа берди-да, катта-катта қадамлар билан қўрага кирди. Силантийни ёнига олиб, уйининг пойдеворини айланиб чиқди, ёнғин вақтида эриб тушиб, юмалоқ бўлиб қотиб қолган йилтироқ кўкиш ойна шисасини қамчи учи билан туртиб кўрди.

— Ўт қўйиб юборишди-я...— деди ҳаяжонланганидан хириллаб.— Жудаям ҳашаматли бино эди! Қишлоқнинг олди уйи шў эди. Ўз ҳамқишлоғим ўт қўйди — Мишка Қошевой... Бувамни ҳам шу ўлдирди. Мана.

Силантий Петрович, уйимни кўраман, деб кулини томоша қиляпман.

— Бу Қошевойлардан биронтаси уйида йўқмикин?— ҳовлиқиб сўради Силантий.

— Бўлиши керак. Қўявур, ҳали кўрамиз... Ҳозир қуда бувамникига борамиз.

Митька Мелеховларникига кетаётиб, йўлда Богатиревнинг келинини учратди:

— Менинг онам Доннинг нариги ёғидан қайтмадими?— деб сўради ундан.

— Қайтмаган бўлса керак, Митрий Миронич.

— Қудамиз Мелехов уйдами!

— Чолми?

— Ҳа.

— Чол уйда, Григорийдан бошқаси, ҳаммаси уйда. Петрони қишда ўлдиришди, эшитгандирсан?

Митька «ҳа» дегандай бош қимирлатиб, отига қамчи босди.

У ҳувиллаган кўчадан от чоптириб борарди, лекин мушукникига ўхшаш сарғиш, хунук кўзларида бояги ҳаяжондан асар қолмаганди. Мелеховлар кўрасига яқинлашаётиб, Митька шериклари эмас, ўзи-ўзи билан гапиряётгандай:

— Жонажон қишлоғим шундай кутиб олар деб ўйламагандим,— деди.— Қорин қайғусида қуданикига боришга мажбурсан... Ким зўрлигини кўрамиз ҳали?..— деб қўйди.

Пантелей Прокофьевич бостирма тагида ўроқ машина тузатмоқда эди. Олисдан отлиқларга кўзи тушди, улар орасида Коршуновни таниб, дарвоза ёнига югуриб борди.

— Марҳамат қилинглар,— деди у мамнуният билан дарвозани очиб.— Келганингиз учун жуда хурсандман, меҳмонлар! Қадамлари муборак!

— Салом, қуда бува! Соғ-саломат юрибсизми?

— Худога шукур, ҳозирча юрибмиз. Ие, офицер бўпсанми?

— Бўлмаса-чи! Сенинг ўғилларингдан бошқага оқ погон нмуносиб деб ўйловдингми?— деб мақтанди Митька ва пайдор узун қўлини чолга узатиб кўришди.

Пантелей Прокофьевич кулиб жавоб қайтарди.

— Бизнинг авлод бунақа нарсага унчалик ўч эмас,— деди-да, отларни боғлаш учун жой кўрсатгани йўл бошлади.

Меҳмондўст Ильинична меҳмонларга тушли овқат қўйиб тўғизганидан сўнг суҳбат бошланди. Митька уй ичи, ўз оиласи тўғрисида устма-уст савол бериб кўп суриштирди, лекин на ғазабланганини ва на хафалигини сездирмай, тилини тишлаб ўтирди. Гап орасида Мийска Кошевой оиласидан биронтаси қишлоқда борми деб сўради, сўнгра унинг онаси гўдаклар билан уйда эканини эшитиб, ҳеч кимга сездирмай, Си-лантийга секин кўз қисиб қўйди.

Меҳмонлар кетишга тараддудланишди. Пантелей Прокофьевич уларни кузатаётди:

— Қишлоқда кўп турасизми?— деб сўради.

— Икки-уч кун турсак керак.

— Онангдан хабар олмайсанми?

— Қўлим тегармикин, билмадим.

— Ҳозир қаёққа бормоқчисан ўзинг?

— Шундай... Ҳамқишлоқларимдан баъзисига уч-рашмоқчиман. Биз тез қайтамыз.

Митька ўз ҳамроҳлари билан Мелеховлар қўрасига қайтиб келмасданоқ қишлоққа: «Қоршунов қалмоқлар билан кириб, Кошевойнинг бутун оиласини қиличдан ўтказибди?» деган овоза тарқалди.

Ҳеч гапдан хабари йўқ Пантелей Прокофьевич темирчилик устахонасидан косогон¹ келтириб, энди ўроқ машинани тузатмоқчи бўлганда, уни Ильинична чақириб қолди:

— Прокофич, бу ёққа кел! Тезроқ қимирласангчи; ахир!

Кампирнинг ваҳимага тушиб бу қадар ҳовлиқишидан ҳайрон бўлган Пантелей Прокофьевич дарҳол уйга қараб югурди:

Печь ёнида йиғлайвериб юзлари шишиб кетган Наталья турарди. Ильинична имо билан чолга Ани-кушканинг хотинини кўрсатиб:

— Янги гапни эшиттингми?— деб сўради гўлди-раб.

¹ Косогон — ўроқ машинанинг чалғи юргизадиган қисми.

Пантелей Прокофьевич:

«Воҳ, Григорийга бир гап бўпти.. Худоё ўзинг асра!» деб ўйлади-ю, юраги шигиллаб кетди. Ранги оқариб, ваҳимага тушиб қолди, хотинларнинг оғиз очмай, тикилиб турганига жаҳли чиқиб:

— Тезроқ гапиринглар-чи, лаънатилар!..— Нима гап? Григорийми?..— деб бақириб юборди-ю, ўз овозидан ўзи қўрқиб кетгандай силласи қуриб қалтираган тиззаларини силаганича курсига ўтириб қолди.

Дуняшка дадасининг, Григорий тўғрисида қора хат келди, деган хаёлга борганлигини ҳаммадан олдин фаҳмлаб, дарҳол:

— Йўқ, дадажон, Григорий тинч, Митрий, Кошевойларни сўйибди,— деди.

— Нима, сўйибди?— Пантелей Прокофьевичнинг юрак ўйноғи дарҳол босилди, бироқ у Дуняшканинг нима деганини ҳали ҳам тушунолмай, қайта савол берди:— Кошевойларни? Митрий?..

Бу янгиликни топиб келган Аникушканинг хотини, тутила-тутила бир бошдан гапиришга тушди:

— Вой амакижон, мен бузоқ қидириб юриб, Кошевойнинг уйи ёнидан ўтиб кетяпсам, Митрийминам яна иккита отлиқ қўра олдига келиб, уйига киришди. Бузоқ барибир шамол тегирмондан нари кетмас дедиму, бузоқларни боқиш менинг навбатим бўлса-ямки...

— Бузоғингни бошимга урайми, бу ёғини гапир!— жеркиб ташлади Пантелей Прокофьевич.

— ... Шундай қилиб, учови уйга кирди денг,— энтика-энтика давом этди аёл,— мен қараб турдим. «Булардан яхшилик чиқмайди-ку» деб кутиб туравердим. Бирданига қий-чув бошланди, бировни дўппослашаётгани эшитилди. Жон-поним чиқиб, қочмоқчи бўлдим, энди четан девордан узоқлашганимда кетимдан тапир-тупур овоз келди; бурилиб қарасам, худоё тавба,— Митрийингиз жувонмарг, кампирнинг бўйнига арқон солиб, итни судрагандай судраб кетяпти. Шу аҳволда уни бостирмага довур судраб борди, кампир бечоранинг овозиям чиқмайди, ҳушидан кетган бўлса керак; ёнидаги қалмоқ бир сакраб тўсин устига чиқди... Қараб турсам, Митька арқоннинг бир учини унга узатиб:

«Тўсинга ил, учини сиртмоқ қилиб боғла!» деб буюрди. Вай қарамай ўлай, жон-поним чиқиб кетди-я! Кўз олдида дамбир шўрликни осиб ўлдиришди, кейин яна отга минишиб, тор кўча билан кетишди, чамамда идо-рага боришди чоғи. Уйига киришга юрагим бўлмади... Лекин даҳлизидан, нақ эшик тагидан қон оқиб, зинага тушаётганини кўзимминам кўрдим. Худойим бунақа даҳшатни қайта кўрсатмасин-да!

Ильинична чолга ер тагидан қараб:

— Худойим яхши меҳмонларни бизга юборган экан!— деб қўйди.

Пантелей Прокофьевич зўр ҳаяжон ичида воқеани охиригача тинглади-да, индамасдан, ўша ондаёқ даҳлизга чиқди.

Сал вақтдан кейин дарвоза олдида ўз шериклари билан Митька кўринди. Пантелей Прокофьевич оқсоқлана-оқсоқлана уларнинг олдидан тўсиб чиқди.

— Тўхта!— деб бақирди чол олисдан.— Отларингни қўрага киргиза кўрма!

— Нима гап, қуда бува?— ҳайрон бўлиб сўради Митька.

— Изингга қайтавер!— Пантелей Прокофьевич Митьканинг олдига яқинроқ бориб милтиллаб турган сап-сариқ кўзларига тикилди-да, қатъий қилиб:— Жаҳлинг чиқмасин, қуда, лекин мен сени уйимга киргизмайман, яхшиликча бу ердан жўнаб қол,— деди.

Митьканинг ранги оқариб кетди:

— Ҳа-а-а...— деб чўзди масалага тушуниб.— Демак, мени уйингдан ҳайдаяпсан, шундайми?

— Уйимни ҳаром қилишингни истамайман!— деб такрорлади чол янада қатъийроқ қилиб.— Минбаъд қўрамга қадам босганингни кўрмайин. Биз, Мелеховлар, жаллодларминам нон-қатиқ емаймиз, тушундингми?

— Тушундим! Бироқ сен жудаям раҳмдил бўпқопсан, қуда бува!

— Лекин сен, хотин-халаж, бола-чақани ўлдиришга қўлинг борган бўлса, демак, жудаям раҳмсиз бўп кетибсан. Кўзингни оч, Митрий, бу қилигинг ярамайди... Даданг раҳматли гўрида бир ағдарилиб тушгандир бугун!

— Узингам қариганда эсингни еб қўйибсан чол, мен нима: уларга раҳмат дейми? Дадамни ўлдирган, бувамни ўлдирган кишилар билан оғиз-бурун ўпишсам яхши бўлармиди? Тур-э, бетинг қурсин!..— деди-ю, жаҳл билан от жиловини силтаб кўчага чиқди.

— Сўкма, Митрий, мен отанг тенги одамман. Сенминам мерос талашаётганим йўқ! Сўкмасдан йўлинг-да кетавер-да!

Тобора ранги ўчиб келаётган Митька қамчи ўқталиб ўшқира бошлади:

— Сен кўп жаҳлимни чиқарма! Бекорга қўлимни қичитма! Натальяга ачинаман, йўқса, сендақа раҳмдилни... Биламан ҳаммангни! Ниятларинг бузуқлигини кўриб турибман! Ҳамма Донецга чекинганда сизлар уйда яйраб ўтирдинглар, а? Қизилларга сотилганларинг-чи? Шундай!.. Ҳаммангни Қошевойларга ўхшатиб осиб керак эди, итдан тарқаганлар! Қани кетдик, йигитлар! Сен энди, чўлоқ кўппак, бирор жойда кўзимга кўринма! Қўлимдан тирик чиқмайсан! Берган ош-нонингни эсингга солиб қўяман! Сендақа уруф-аймоқлардан нечтасини савалаганман!..

Пантелей Прокофьевич қалтироқ қўллари билан кўча эшикни беркитиб тамбалади-да, оқсоқланиб уйга кирди.

— Акангни ҳайдадим,— деди у, Натальяга тик қарай олмай.

Наталья қайнатисининг қилган ишини тўғри деб топган бўлса-да, негадир индамади. Ильинична чўқинди ва хурсанд бўлиб:

— Хайрият-э, қоранг ўчкурдан қутулдик-а! Акангни қарғганим учун кечирасану, Натальяюшка, бу Митьканг нақ жаллоднинг ўзи бўпти! Хизматниям шунақасини топиб олибди: бошқа казаклар қатори бирон қисмда ҳалол хизмат қилса бўлмасмиди? Келиб-келиб, одам сўядиган отрядга кирганини қара! Номи казак бўла туриб одам сўйса, кампирларни осса, бегуноҳ гўдакларни қиличдан ўтказса, бу қандай бедодлик? Мишка учун бу бечорадан ўч оладими ахир? Ундай бўлса, қизиллар Гришанинг қасдига сенминам мениям, Полюшкаминам Мишатканиям ўлдириши ке-

рак эди, бироқ улар ҳеч қайсимизни ўлдирмади, раҳм қилишди-ку! Йўқ, худоё тавба қилдим, мен бунга сира розимасман!

— Мен акамнинг ёнини олаётганим йўқ, ойи-жон...— деди-да, Наталья рўмол учи билан кўз ёшини артди.

Митька ўша куниёқ қишлоқдан жўнади. Баъзи бир хабарларга қараганда, у Каргин станицаси ёнида ўзининг жазо отрядига етиб олиб, шу отряд билан биргаликда Донец округидаги украин қишлоқларида тартиб ўрнатгани кетган; бу ернинг аҳолиси Юқори Дон қўзғолонини бёстиришда қатнашгани учун айбдор ҳисобланарди.

Митька жўнагандан кейин, бир ҳафтагача қишлоқда шов-шув гап давом этди. Кўпчилик Кошевой оиласини қириб, йўқ қилиб юборгани учун уни қоралади. Жамоат пулига ўликларни кўмишди; Кошевойнинг кулбасини сотмоқчи бўлишди-ю, бироқ харидор топилмади. Қишлоқ атаманининг буйруғи билан дераза қопқоқларига кўндалангига тахта тўсиб, миҳлаб ташлашди. Болалар кўрқиб анча вақтгача бу мудҳиш жойдан узоқроқда ўйнашар, чол ва кампирлар бу хосиятсиз кулба ёнидан ўтаётиб чўқинишар, шаҳидлар арвоҳига фотиҳа ўқишарди.

Сал орада пичан ўроғи бошланиб қолди-ю, бу воқеа ҳамманинг эсидан чиқиб кетди.

Қишлоқ аҳолиси иш билан овора, фронт янгиликларидан бошқа нарсага қизиқмас эди. От-улови кўлида қолган рўзғор эгалари сўкина-сўкина, ноилож фронт учун арава беришарди. Деярли ҳар куни улар ҳўкиз ё отларини ишдан қўйиб станцияга юборишга мажбур эдилар. Чоллар ўроқ машинадан отларини чиқараётиб кўпинча урушни қарғашар, бу қадар чўзилганидан нолишарди. Лекин минг нолиган билан тўп ўқи, патрөн, ўрам-ўрам тиканли симларни, озиқ-овқатларни фронтга ташимай илож йўқ. Аксига ўша кунлари ҳаво бирам очиқ келган эдики, қани энди етилган барра пичанни ўриб, вақт ғаниматда йиғиштириб ола қолсанг...

Пичан ўриш тараддудига тушган Пантелей Прокофьевич Дарьядан қаттиқ хафа эди. Чунки келини

бир жуфт ҳўкиз қўшиб, патрон ортиб кетганди, юкни нариги бекатга ташлаб тез қайтиши керак бўлса ҳам, бир ҳафтадан бери ундан дом-дарак йўқ эди; бир жуфт ишонган қари ҳўкизи бўлмагандан кейин чолнинг даштга бориши бутунлай фойдасиз эди.

Яхшиси, Дарьяни юбориш керак эмасди... Пантелей Прокофьевич келинининг ўйинқароқлигини, молга тузук қарамаслигини яхши билса-да, юборишга бошқа одам топилмаганидан ҳўкизларни ноилож унга топширган эди. Дуняшкани юбориб бўлмасди, чунки бегона казаклар билан йўлга чиқиш қиз боланинг иши эмас; Натальянинг болалари ёш; нима қилсин энди: Дарья, мен бора қолай деб турганда, бу дардисар патронларни чол ўзи ташисинми? Келини илгари ҳам тегирмонга, сўкжувозга ёки бошқа бирон жойга бориш зарил бўлиб қолса, жон деб борарди, чунки у уйдан нарида доим ўзини эркин ҳис қиларди. Ҳар сафар бир ёққа борса димоғи чоғ, хурсанд бўлиб қайтарди. Қайнатасининг кўзидан нарироқда бўлса, хотинлар билан тўйгунча ғийбат қила олар ва дидига ёққан биронта казакни йўлдан уришни яхши кўрарди: «Пайти келганда ўйнаб қол» деган гап оғзидан тушмасди. Петро ўлгандан кейин ҳам Ильинична уни қаттиқ тергарди: эри тириклигида тийилмаган Дарьяни энди тийиб олмоқчи бўлиб жон куйдирарди.

Пантелей Прокофьевич ҳўкизлар қаровсиз қолишини билган эди-ю, бироқ бошқа илож топилмагандан кейин келинини жўнатишга мажбур бўлган эди. Жўнатишга жўнатиб қўйиб, кетидан бир ҳафтагача роса ташвишини тортди. Гоҳо кечалари уйғониб кетиб: «Ҳўкизларимдан ажрадим!»— деб уҳ тортарди.

Дарья ўн бир кун деганда уйга қайтди. Пантелей Прокофьевич эндигина даладан келиб турган эди. У Аникушканинг хотини билан шерикликка пичан ўраётган эди, Дуняшка билан уни даштда қолдириб, овқат олиб келгани уйга қайтганди. Чолу кампир ва Наталья нонушта қилаётганларида деразадан арава ғилдиракларининг шалдирагани эшитилди. Наталья дераза ёнига югуриб борди-ю, рўмолини кўзигача бостириб

ўраган Дарьяни кўрди: чарчаган, озиб кетган ҳўкизларни у қўрага ҳайдаб киргизмоқда эди.

— Дарьями?— деб сўради чол чайнаётган луқмасини ютолмай.

— Дарья.

— Хайрият, ҳўкизлардан умидимни узувдим-а! Худога шукур! Дайдимамай ўлгур, тезроқ қайта қолса бўлмасканми...— деб пўнғилларди чол ҳам чўқиниб, ҳам кекириб.

Дарья ҳўкизларни боғлаб емакхонага кирди, тўрт қават қилиб тахланган шолчани остонага қўйди-да, уйдагилар билан саломлашди.

Пантелей Прокофьевич ер тагидан Дарьяга тикилиб, саломга жавоб бермасдан:

— Вақтли қайтдингу, келинжон! Яна бир ҳафта юрсанг бўларди!— деб заҳрини сочди.

— Ўзингиз борсангиз вақтли келардингиз!— деб узиб олди Дарья, чанг босган рўмолини бошдан олаётиб.

Ильинична келин билан қайнатанинг орасига тушиб, гапга аралашди:

— Нега мунча кеч қолдинг!

— Юборишмади, шунинг учун кеч қолдим.

Пантелей Прокофьевич шубҳаланиб бош чайқади.

— Христонянинг хотинига нариги бекатдаёқ жавоб беришади-ю, нега сенга жавоб беришмайди?

— Ҳа, менга жавоб беришмади!— Дарья кўзи билан еб қўядигандай ўқрайди.— Ишонмасангиз, ўзингиз бориб, аравалар устидан турган бошлиқдан сўраб кела қолинг.

— Кетингдан суриштириб юрадиган аҳмоқ йўқ, энди сени бир ёққа юбориб бўпман. Бир кунмас, бир кун ўлигинг келар!

— Қўрқитмай қўя қолинг! Ўзим ҳам бормайман энди! Бор десангиз ҳам бормайман!

Чол жаҳлидан тушиб:

— Ҳўкизлар соғми?— деб сўради.

— Ҳаммаси соғ. Ҳўкизларингизни жин ургани йўқ...— Дарья истар-истамас жавоб берар, қовоғидан қор ёғиб турарди.

«Йўлда биронтаси билан топишгану, шундан аж-
ралганига хафа», деб ўйлади Наталья.

У ҳамиша Дарьяга ачинар ва унинг ҳаром-хариш
юриб ўрганганидан жирканарди.

Нонуштадан кейин Пантелей Прокофьевич энди
жўнамоқчи бўлиб турганда, қишлоқ атамани келиб
қолди.

— Йўлингни тўсмаслигим керак эди-ю, Пантелей
Прокофьевич, кетмай тур, гап бор.

Чолнинг жони ҳалқумига келди:

— Ҳойнаҳой, яна аравага келгандирсан?— деб
зўрма-зўраки мулойимлик билан сўради у.

— Йўқ, гап бошқа ёқда. Бугун бутун Дон армияси-
нинг қўмондони, генерал Сидорин бизнинг қишлоққа
келади. Тушундингми? Ҳозир чопар хат келтирди,
станция атамани ёзибди: чоллар билан хотинларни
битта қўймай йиғинга тўпланг, деб буюрибди.

— Эси жойидами ўзи?— бақирди Пантелей Про-
кофьевич хуноб бўлиб.— Шундай долзарб маҳалда йи-
гини нимаси? Менга бир қишлик пичанни ўша сенинг
генералинг ўриб берармикин?

— Генерал менга қандай бўлса, сенгаям ўшан-
дай,— деди атаман қизишмасдан.— Мен нимани бую-
ришса, ўшани қиламан. Ҳўкизларни чиқар! Нону туз
билан кутиб олиш керак. Айтгандай, иттифоқдош ге-
нераллар ҳам бирга келаётганмиш.

Пантелей Прокофьевич арава ёнида бирпас ўйла-
ниб турди-да, индамай ҳўкизларни чиқара бошлади.
Атаман, чолга гапи таъсир этганини кўриб чеҳраси
очилди.

— Биянгдан фойдалансак бўлармикин?— деб сў-
ради.

— Уни нима қилмоқчисан тагин?

— Уч отлик аравадан иккитасини ясатиб, Ёмон
жарга пешвоз чиқарилсин деб буюрибди, арвоҳ ур-
гур. Бунақа тарантасни қаердан оламану, отларни
қайдан топаман — ақлим шошиб қолди! Қаллаисаҳар
туриб, қишлоқни гир айланиб юрибман, қора тер-
га ботиб, тўртта от топдим, холос. Ҳамма одам
далада иш билан банд, дод деганинг билан фойда-
си йўқ!

Пантелей Прокофьевич жаҳлидан тушиб биясини беришга, ҳаттоки рессорли тарантасини ҳам ўз ихтиёри билан атаманга топширишга рози бўлди. Ҳар ҳолда келаётган одам армия қўмондони, ёлғиз ўзи бўлса, бошқа гап эди, ёнида ажнабий генераллар бор! Пантелей Прокофьевич генералларни ҳаминша ҳурмат қилиб ўрганган, ҳатто соясига салом беришга тайёр эди...

Атаманнинг жонбозлиги натижасида иккита уч отлик тарантас бир амаллаб тайёрланди-да, муътабар меҳмонларни кутиб олмақ учун Ёмон жарга жўнатилди. Халқ майдонга йиғилди. Кўп одам пичан ўришни йиғиштириб қишлоққа югурди.

Пантелей Прокофьевич, бўлар иш бўлди деб қўл силтади-да, тоза кўйлагини, ҳошияли мовут чалворини, бир вақтлар Григорий совға қилиб олиб келган фуражкани кийиб ясаиб олди, сўнгра кампирига: «Дарьяни даштга юбор, Дуняшкага сувминам овқат оборсин», — деб тайинлади-да, сипогарчилик билан майдонга равона бўлди.

Бирпасдан кейин катта йўлдан чанг кўтарилиб қишлоқ томон ёпирилиб келаверди, чанг орасидан аланима йилтираб кўринди, ниҳоят олисдан автомобиль сиренасининг товуши эшитилди. Кўк ранга бўялган иккита яп-янги автомобилда меҳмонлар келмоқда эди; автомобилдан анча кейинда икки тарантас даладан келаётган ўроқчилардан ўзиб, қўнғироқларини жингирлатиб бўш қайтмоқда эди. (Почтачилар аравасига тақиладиган бу қўнғироқларни атаман аллақердан топиб, бугунги тантанали маросим учун дугаларга осиб қўйган эди.)

Майдондаги оломон типирчилаб қолди, ғовур-ғувур бошланди, болалар чуввос кўтаришди. Атаман ҳовлиққанидан оломон орасида у ёқдан-бу ёққа югуриб, меҳмонларга нону туз топширишга муносиб қарияларни қидира бошлади. Кўзи Пантелей Прокофьевичга тушиб, суюнганидан унга ёпишиб олди:

— Худо хайр берсин, ўзинг қойил қилмасанг, иш чатоқ! Сен кўпни кўргансан, пасти баландни яхши биласан... Улар билан қўл беришиш ва мағимла қилишни биласан... Ўзинг Кенгаш аъзосисан, ўғлинг

бўлса, ҳалигидақа... Сендан илтимос, нон-тузни ўзинг тутасан, менинг юрагим чопмаяпти, ҳалитдан тиззала-рим қалтирай бошлади.

Бу қадар иззату икромдан боши осмонга етган Пантелей Прокофьевич олдин йўлини қилиб: «йўқ» «йўқ», деб турди, кейин бирданига бўйнини ичига тортиб, наридан-бери чўқинди-да, устига гулдор сочиқ ёпилган лагандаги нон-тузни қўлига олди, тирсаги билан одамларни турта-турта, олдинга чиқди.

Икки автомобиль майдонга қуюндай яқинлашмоқда, овози бўғилган хилма-хил тусдаги бир гала ит кетидан эргашиб ақиллашмоқда эди.

Рангида ранг қолмаган атаман Пантелей Прокофьевичдан:

— Қалай? Сен... Қўрқаётганинг йўқми?— деб сўради шивирлаб.— Бундай каттакон амалдорларни умрида биринчи марта кўриши эди. Пантелей Прокофьевич кўкимтир кўзларини чақнатиб, ер тагидан атаманга бир қараб қўйди-да, меҳмонларнинг салавоти босиб бўғилиб қолган овозини аранг чиқариб:

— Ма, манавини ушлаб тур, мен соқолимни тараб олай, ушласанг-чи, ахир!— деди.

Атаман бажону дил лаганни олди, Пантелей Прокофьевич соқол-мўйловини тараб, чўлоқлигини сездирмаслик учун майиб оёғининг учгинасига босиб, мардонавор кўкрак кериб турди-да, яна лаганни қўлга олди. Бироқ қўллари шу қадар қалтираб кетдики, атаман хавотирланиб:

— Ҳой, кўзингга қара! Ушлаб тура оласанми ўзинг?— деб сўрашга мажбур бўлди.

Пантелей Прокофьевич унинг гапини назарига илмай, кифтини қоқиб қўя қолди. Бу одамнинг аҳмоқона саволини қаранг! Ушлаб туролмай, ташлаб юборармиди? Кенгаш аъзоси бўлган, лашкар атаманининг саройида ҳамма билан бемалол қўл бериб кўришган одам, келиб-келиб аллақандай бир генералдан кўрқсинми энди? Бу шўрлик атаман эсини еб қўйибди!

— Ҳей, биродари азиз, мен Кенгашга борганимда лашкар атаманиминам бемалол...— деб туриб Пантелей Прокофьевичнинг дами ичига тушиб кетди.

Олдинги автомобиль чолдан ўн қадам нарироқда тўхтади. Соқоли олинган, кенг козирёкли фуражка кийган ва ажнабийча ингичка погон таққан шофер жойидан сакраб тушди-да, автомобиль эшигини очди. Мош ранг форма кийган икки ҳарбий автомобилдан тушиб оломон томон юрди. Улар тўғри Пантелей Прокофьевичга қараб келаверишди. Чол эса хода ютгандай қаққайганича қотиб қолди. Ниҳоят, шу соддача кийинганларнинг генерал эканини, уларнинг кетидан келаётганлар эса, кийимлари шинамлигига қарамай, анчайин мулозимлар эканини ҳам фаҳмлаб олди. Тобора яқин келаётган меҳмонларга чол киприк қоқмай тикилар, тикилган сари ҳайрон бўлар, афти бужмаярди. Бу нимаси, генералча эполетлари қани? Аксельбанту орденлари қани? Совлатига қараб генераллигини билиб бўлмаса, важоҳати анчайин солдатдан фарқ қилмаса, бу қандай генерал бўлди? Бирпасдаёқ Пантелей Прокофьевичнинг ҳафсаласипир бўлди-қўйди. Генераллик номига иснод келтирувчи шу бемаъни генералларни тантанали суратда кутиб олиш учун аҳмоқ бўлиб тайёрлангани ўзига алам қилди. Оббо, касофат-э, агар у шўнақа генерал келишини олдинроқ билганда, бунчалик овора бўлиб ясанмасди ҳам, бунчалик ҳовлиқиб кутмасди ҳам, лоақал, мана бу нон солинган дардисар лаганни кўтариб, қоққан қоziқдай қаққайиб турмаган бўларди; нон ҳам чала пишган: сўлагини эпллмаган бирон кампир ёпгандир буни... Умрида бировга сўзини бермаган Пантелей Прокофьевичнинг келиб-келиб шу ерда шармандаси чиқса бўладими! Бундан бир минут олдин орқасида турган болалар ҳиқиллашиб: «Болалар! Уни қаранглар: маймоқ Мелеховнинг қаққайганини томоша қилинглар! Худди хода ютганга ўхшаб турибди!» деб майна қилишганини ўз қулоғи билан эшитган эди. Шунчалик масхара бўлганига, майиб оёғининг учига босиб, қимирламай турганига яраша, арзийдиган генерал келганидаям бошқа гап эди... Пантелей Прокофьевич аламга чидолмай, жони ҳалқумига келган эди. Ҳамма айб ана шу қўрқоқ, ношуд атаманда! Уйга келди-ю, йўқ нарсага ҳовлиқиб, бия билан тарантасни олди, бекорга тилини бир қарич осилтириб,

қишлоққа зир югуриб, қўнғироқ қидиргани қолди. «Мол кўрмаган одам қўтир эчкини бошига кўтаради» дегани ҳаққос рост. Пантелей Прокофьевич кўрган генераллар олдида ип эшолмайди! Масалан, император кўригида шундай генераллар бўлардики: кўкси тўла кресту медаль, зарбоф уст-бош тилладай ярақлайди; қараган сари қарагинг келади: генералмас икона! Булар-чи, ҳаммаси кўк кийимда, уларнинг кўк қаргадан фарқи йўқ. Биттаси, бошига ҳарбийча фуражка топилмагандай, тўр тутилган ғалати котелок кийиб олибди, чироқ ёқиб қидирсанг юзида бир дона тук топилмайди, қирилган пўстдумбадай тап-тақир... Пантелей Прокофьевич қовоғини осилтириб олди, жирканиб энди тупуринмоқчи бўлганда аллаким елкасига туртиб:

— Қўлингдагини обориб тут!..— деб шивирлади.

Пантелей Прокофьевич олға томон юрди. Генерал Сидорин, унинг бошидан оша оломонга назар ташлади-да, баланд овоз билан:

— Салом, жаноби қариялар!— деди.

— Саломат бўлсинлар, жаноби олийлари!— Пойма-пой қилиб чуғурлашди қишлоқликлар.

Генерал Пантелей Прокофьевичнинг қўлидан нону тузни илтифот билан қабул қилиб «раҳмат!» деди-да, лаганни адъютантга берди.

Сидориннинг ёнида турган новча бўйли, қорни ичига кириб кетган инглиз полковниги, кўзигача бостириб кийган шлёми остидан ўқрайиб, казакларни томоша қиларди. Кавказдаги Британия ҳарбий миссиясининг бошлиғи генерал Бриггсинг буйруғига биноан, у генерал Сидоринга ҳамроҳ бўлиб большевиклардан озод этилган ерларни айланиб кўрарди; полковник таржимонлар орқали казакларнинг кайфияти қандайлигини батафсил текшириб юрар ҳамда фронтлардаги аҳвол билан танишарди.

Полковник йўл азобидан, бир хил дашт манзарасидан, бир-бирига қовушмаган гаплардан ва улуғ давлат вакили сифатида зиммасига юкланган мураккаб вазифалардан қийналиб чарчаган бўлса-да, король хизматида юрганлигини унутмас эди. У диққат билан станица атаманининг нутқига қулоқ солар, асосан ҳамма

гапни тушунарди, чунки рус тилини билар, лекин буни бошқалардан яшириб юрарди. У инглизларга хос та-каббурлик билан шу турган жанговар қиёфали, хилма-хил характерли дашт фарзандларининг қорача юзла-рига тикилиб қарар ва қараган сари казаклар омма-сининг ирқий жиҳатдан бу қадар аралаш-қуралаш бўлиб кетганлигидан таажжубланарди: оқ-сарикдан келган славян типли казак ёнида мўғул башарали казак турарди, унинг ёнида кир латта билан ярали қўли боғланган, ҳабашдай қоп-қора йигит иконага ўхшаш нуроний бир чол билан пичирлаб гаплашарди; бу эски бичимда казакча чакмон кийган, ҳасса уш-лаган чолнинг томирида кавказ қони жўш ураётгани шубҳасиз эди...

Полковник тарихни оз-моз биларди; казакларни томоша қилаётиб: «Бу ваҳшийларнинг ўзлари тугул, неваралари ҳам энди бирорта янги чиққан Платов қўл остида Ҳиндистонга юриш қилолмайди»,—деб хаёл суларди. Унинг фикрича, большевиклар устидан ғалаба қозонилгандан кейин, граждандар урушида то-лиқиб, силласи қуриган Россия узоқ йиллар давомида ўзига келолмай, улуг давлатлар сафидан чиқиб қо-лиши ва яқин ўн йиллар орасида Британиянинг Шарқ-даги мустамлакаларига таҳдид сололмаслиги керак эди. Большевиклар устидан ғалаба қозонилишига полковник шубҳасиз ишонарди. Ақли расо, урушдан олдин бир неча йил Россияда яшаган бўлса ҳам, ярим ваҳший мамлакатда коммунизм идеяларининг тан-тана қилишига бутунлай ишонмасди...

Полковникнинг диққатини пичирлашиб гаплаша-ётган аёллар жалб этди. У бошини бурмасдан, кўз қирида уларнинг шамол ялаган япалоқ юзларига на-зар ташлаш билан лаблари буришиб, истехзоли ку-либ қўйди.

Пантелей Прокофьевич нон-тузни топшириб, оло-монга аралашиб кетди. Вешенскаядан келган алла-қандай бир маҳмадананинг казаклар номидан меҳ-монларни табриклаб гапирган нутқиға чол қулоқ ҳам солмасдан, оломонни айланиб ўтди-да, нарироқда турган уч отли аравалар ёнига борди.

Отлар совундай кўпириб кетган, ҳарсиллаб зўр-

ға нафас олишарди. Чол ўртага қўшилган ўз бияси олдига бориб, енги билан унинг тумшугини артди-ю, чуқур нафас олди. Ҳамма нарсадан шу қадар ихлоси қайтган эдики, сўкина-сўкина бияни чиқариб, уйига етаклаб кетгиси келарди.

Шу вақт генерал Сидорин татарскликларга қарата нутқ сўзлай бошлади Орқадан туриб қизилларга қарши жанг қилганлари учун уларни мақтаб кетди:

— Сизлар умумий душманимиз бўлган қизилларга қарши мардонавор курашдингиз. Сизларнинг бу хизматларингизни большевиклар зулмидан энди халос бўлиб келаётган ватанимиз асло унутмайди. Биз, шу қишлоқлик баъзи бир аёлларнинг қизилларга қарши қурол кўтариб чиққанини биламиз; мен иш кўрсатган айрим аёлларга мукофот тақдим эгишни истардим. Ҳозир номлари ўқилган қаҳрамон казак аёлларнинг олдинга чиқишларини сўрайман!

Офицерлардан бири калтагина рўйхатни ўқиб эшиттирди. Рўйхатдаги энг биринчи ўринда Дарья Мелехова турар эди, қолганлари қўзғолоннинг дастлабки кунлари ўлдирилган казакларнинг хотинлари, Сердоб полки таслим бўлгандан кейин Татарскка ҳайдаб келинган асир коммунистларни қийнаб ўлдиришда Дарья қатори қатнашган аёллар эди.

Дарья Пантелей Прокофьевичнинг буйруғини ерда қолдириб, далага бормаган эди. У худди байрамдагидай ясаниб-тусаниб, аёллар тўпида турарди.

Ўз фамилиясини эшитиши билан дарҳол хотинларни нари-бери турткилаб, олға қадам ташлади, бошидаги тўр уқали оқ рўмолини йўл-йўлакай тузатиб, кўзларини сузиб, уялгансимон жилмайганича тобора яқинлашиб бораверди. Шунчалик узоқ йўл босиб чарчаганига, жазман овлаб эндигина уйга қайтганига қарамасдан у ҳозир ҳам танноз ва сўлим эди! Сузилган хумор кўзларининг ялтираб туриши офтоб урмаган оппоқ бетларини равшанроқ қилиб кўрсатарди, бироқ қорага бўялган ўйноқи қошлари билан жилмайган лабларидан беҳаёлиги, дили бузуқлиги сезилиб турарди.

Оломонга орқасини ўгириб турган бир офицер

Дарьянинг йўлини тўсиб турарди. У офицерни астагина итариб:

— Қайинсингилларга йўл беринг!— деди-да, Сидорин ёнига борди.

Генерал адъютант қўлидан георгий лентаси тақилган медални олди, бармоқлари қовушмаса ҳам бир амаллаб Дарьянинг кўксига, кофтасининг чап томони-га тақиб қўйди-да, кўзига кулиб қаради.

— Сиз март ойида ҳалок бўлган хорунжий Мелеховнинг хотини бўласизми?

— Ҳа.

— Ҳозир сиз беш юз сўм оласиз. Пулни манави офицер беради. Лашкар атамани Африкан Богаевский ҳамда Дон ҳукумати, ботирлик кўрсатганингиз учун сизга ташаккур айтиш билан бирга, таъзия билдириб... сизга ҳамдард эканлигини изҳор қиладилар.

Генерал айтган гапларнинг ярмисини ҳам Дарья тушунмади. У «раҳмат» дегандай бош қимирлатди-да, адъютантнинг қўлидан пулни олди-да, кулимсираб ўрта яшар генералнинг кўзига қаттиқ тикилди. Иккинсининг бўйи қарийб баравар бўлганлигидан Дарья бемалол унинг қотма юзини томоша қилар ва ўша онда: «Петромнинг нархини ерга урворишибди: бир жуфт ҳўкиз келади, холос бу пулга... Бинойидай генерал экан, гапга тушунса керак» деб ўзига хос енгил-таклик билан бузуқ хаёлларга борарди. Сидорин бўлса, Дарьянинг тезроқ кетишини кутиб турар, бироқ у негадир жойидан қимирламасди. Сидориннинг орқасида турган адъютант ва офицерлар кўз қисишиб, бу шилқим бева жувонни бир-бирларига кўрсатишар, ҳаммасининг кўзи ўйнар эди; ҳатто инглиз полковниги ҳам жонланиб қолди, камарини тузатиб депсинди, хўмрайган башараси тиржая бошлади.

— Кетсам бўладими?— деб сўради Дарья.

— Ҳа-ҳа, албатта!— шошилиб рухсат берди Сидорин.

Дарья бесўнақай ҳаракат билан пулни кофтасининг ичига тиқди-да, оломон томон юрди. Такаллуф ва нутқлардан безор бўлган офицерлар унинг ипақдай эшилиб қадам қўйишига маҳлиё бўлиб, кетидан тикилиб қолишди.

Мархум Мартин Шамилнинг хотини тортина-тортина Сидорин ёнига борди. Унинг ҳам эғнидаги эски кофтасига медаль тақилгач, бирданига йиғлаб юборди, у шу қадар ҳўнграб, ув тортиб йиғладики, кулиб-ўйнаб турган офицерлар афтларини бирданига бужмайтириб, бевага ачингандай жиддий бўлиб олишди.

— Сизнинг эрингиз ҳам ўлдирилганми?— деб сўради Сидорин қсвоғини солиб.

Йиғлаётган хотин қўли билан юзини тўсиб, бош қимирлатди холос.

— Бечоранинг бир тўда болалари бор!— деди казаклар орасидан аллаким дўриллаб.

Сидорин инглизга бурилиб қаради ва баланд овоз билан:

— Биз большевиклар билан курашда фавқулудда қаҳрамонлик кўрсатган аёлларни мукофотлаётимиз,— деди.— Кўпчилигининг эри қўзғолон бошида большевиклар томонидан ўлдирилган, лекин бу безлар эрларининг қасоси учун ерлик коммунистлардан тузилган каттакон бир отрядни тор-мор қилишди. Ҳали мен мукофотлаган биринчи жувон — офицернинг хотини, зolimлиги билан донги кетган машҳур коммунист-комиссарни ўз қўли билан ўлдирган.

Таржимон-офицер наридан-бери инглизчага таржима қилиб тушунтириб берди. Полковник тинглаб бўлиб бошини эгди:

— Мен бу аёлларнинг қаҳрамонлигига қойилман. Айтинг-чи, генерал, улар эркаклар билан баравар жангда қатнашганми?

Сидорин қисқача қилиб:

— Ҳа,— деб жавоб берди-да, шоша-пиша қўли билан имлаб, учинчи хотинни ёнига чақирди.

Мукофотларни топширилиб бўлгач, меҳмонлар дарҳол станицага жўнадилар. Халойиқ тарқалди, шоша-пиша пичан ўришга кетди; итлар акиллашиб кетидан эргашган автомобилларнинг қораси ўчгандан кейин, черков панжара девори ёнидаги уч чолдан бошқа, майдонда ҳеч ким қолмади.

— Ғалати замон бўлди-да!— деди чоллардан бири қўлларини кериб.— Қадимги замонда Егорьев кресги ё медалини катта-ко-он иш кўрсатган одамга, қаҳ-

рамонларга бериларди, биласанми кимга! Юрагида ўғити бор йигитларга! Довюррак ботирларга бериларди! Крестга ишқибоз бўлиб майдонга чиқадиган азамат камдан-кам учрарди. «Ё крест билан қайтарсан, ё йўлда қолиб кетарсан», деб бежиз айтилганмас. Энди хотинларга медаль беришяпти... Кошки, арзийдиган иш бўлса, бекордан-бекорга... Казаклар қишлоққа ҳайдаб келган асирларни, қуролсиз одамларни калтаклаб ўлдиришди. Шуюм ботирлик бўлиб-дими? Нималигига тушунсам, худо урсин!

Кўзи хира, ўзи нимжон иккинчи чол оёғини кериб, шошмасдан чўнтагига қўл солди, латтадан тикилган ўроғлиқ тамаки халтасини олиб:

— Нималигини Черкасскдаги бошлиқларимиз билади. Ўзларича маслаҳатлашиб: «Хотинларга ҳам медаль бериб кўнглини олсак, ҳаммининг руҳи кўтарилиб, астойдил жанг қиладиган бўлади»,—деб ўйлашган бўлса керак. Бунисига медаль, бунисига беш юз сўмдан пул беравергандан кейин, хотин зоти бундай мукофотга учмай туролармиди? Баъзи бир фронтга боргиси келмай, урушдан қочиш пайига тушадиган казакни хотини уйда тинч қўярмикин энди? Миясини қоқиб қўлига берар! Хотин киши бамисоли ҳаққа: қақиллайвериб ахири енгади. Энди ҳар бир хотин «менгайм зора-мора медаль тегса» деб орзу қилади.

— Йўқ, Федор, бу гапларинг нотўғри, биродар!— деб эътироз билдирди учинчи чол.— Лойиқ топгандан кейин мукофотлашади-да. Бечоралар бева қолишди, шу ёрдам билан рўзгорларини тиклаб олишади, ҳазилакам пулмас ахир! Уктамликлари учун медаль беришди. Ҳамма анқайиб турганда, аввало Дашка Мелехова чиқиб Котляровни отиб ташлади, тўғри қилди! Тўғримми-нотўғримми. бунга парварлигор ўзи қози, лекин хотинларда айб йўқ: ҳар ким ўзидан ўтканини ўзи билади...

Чоллар то кечки ибодат маҳалигача талашиб-тортишишди. Черковда қўнғироқ чалиниши билан учаласи ўрнидан туриб, шапкаларини олиб чўқинишди-да, одоб билан бирин-кетин панжара ичкарисига киришди.

Қизик нарса: Мелеховлар оиласига бир бало бўлди ўзи! Яқиндагина Пантелей Прокофьевич ўз уйида ўзини яккаю ягона хўжайин хис қиларди, уйдагилар ҳаммаси унга сўзсиз итоат этишар, йўқчиликка ҳам қаноат қилишарди, ҳамма иш жойида, ҳамма нарса тахт: кўзи ўткир, пишиқ одамнинг бу рўзгорга кўп йиллардан бери бош бўлиб келгани кўриниб турарди. Тупла-тузук иноқ оилага шу йил кўкламда бир гап бўлди... Дастлаб Дуняшка айниди. Отасига бўйсунмаганини очикдан-очик билдирмаса ҳам, шу вақтгача ўзи билиб қилиб юрган ишларни, худди бировнинг хизматини қилаётгандай қўл учигагина қиладиган бўлди. У бутунлай камгап, одам ёқтирмайдиган бўлиб қолди, илгариги хохолаб кулишларидан асар қолмади.

Григорий фронтга жўнагандан кейин Наталья ҳам чолу кампирдан узоқлашди; у болалар ёнидан бери келмас, фақат улар билан яйраб гаплашар ва нимагадир қаттиқ куюниб, ўз ёғига ўзи қовуриларди. Наталья бирон марта ёрилиб, дардини ўз яқинларига айтмас, бировга ҳасрат ҳам қилмас, юраги эзилиб қийналганини ҳеч кимга сездирмасди.

Дарья тўғрисида оғиз очмаса ҳам бўларди: мажбурият билан арава ҳайдаб бориб келгандан бери у бутунлай ўзгариб кетганди. Кўпинча қайнатасига гап қайтарар, Ильиничнани бўлса-ку назарига илмас, бекордан-бекор ҳаммага заҳрини сочарди, «тобим йўқ» деган баҳона билан пичан ўроғига чиқишни йиғиштириб, бугун-эрта Мелеховлар уйидан кетадиган одамдай, ноилож юарди.

Шундай қилиб, Пантелей Прокофьевичнинг кўз олдида оила тарқала бошлади. Чолу кампир якка мохов бўлиб қолишди. Оила аъзоларини бир-бирига боғлаб турган иплар тўсатдан узилиб, самимий муносабатлар йўқолган, сал нарсага аразлашиб, кўпинча сану манга бориб қолишарди... Қадимгидай стол атрофида ҳамжиҳатлик билан яйраб ўтириш ўрнига, тасодифан тўпланган етти ёт бегоналардай ўшшайиб ўтиришарди.

Ҳаммаси урушнинг касри эканини Пантелей Про-

кофьевич яхши тушунарди. Дуняшканинг ота-онасидан хафалигига сабаб: жонидан азиз кўрган, қизларга хос пок муҳаббат билан севган яккаю ягона кишисига — Михаил Кошевойга тегмайсан, деб бутун умидини пучга чиқаришгани эди; Наталья бўлса, Григорийни яна Аксинья ўзига оғдириб олганидан нафаси ичига тушиб, қон югиб юарди. Пантелей Прокофьевич ҳаммасини билар, лекин оиладаги қадимги тартибни ўрнатишдан ожиз эди. Дарвоқе, чолга ҳам қийин: орада шунча гап ўтгандан кейин, қизининг ашаддий большевикка тегиши учун қандай қилиб розилик беради? Ахир, куёв жувонмарг аллақайси фронтда тентираб юрган бўлса, бунинг устига, ўзи қизил аскар бўлса, розилик беришининг нима аҳамияти қолади? Григорий масаласи ҳам шунга ўхшаш нарса: офицер номи бўлмаганда Пантелей Прокофьевич бирпасда танобини тортиб кўярди. Шундай танобини тортардики, Григорий умрбод Аксиньянинг номини тилга олмайдиган бўларди. Бироқ, уруш турмушни бутунлай остинустун қилиб юборди, чол ўзи истаганча яшаш, ўз билгича рўзгорини тебратиш имкониятларидан маҳрум бўлди. Уруш уни хонавайрон қилди, тўнғич фарзандидан жудо қилди, оиласини тўзитиб юборди, ишдан бутунлай кўнглини совутди. Уруш унинг ҳаётига бало-ю қазолай кириб келди, хулли буғдойзорни пайҳон қилган бўрондай, уни зер-забун қилиб ташлади; буғдой-ку, бўрондан кейин яна боягисидай қад кўтариб, офтобла яйраб ўсаверади, аммо Пантелей Прокофьевич энди қад кўтариб ўнглиниб бўпти... Чол, бўлганича бўлди, деб хаёлан ҳаммасига қўл силтади...

Генерал Сидориннинг қўлидан мукофотни олгандан кейин Дарья терисига сиғмай қолди. Уша куни у майдондан димоғи чоғ бўлиб, ҳовлиқиб қайтди. Кўзларини чақнатиб, Натальяга кўксигадаги медални кўрсатди.

— Сенга нечук беришди?— деб сўради Наталья.

— Бунини Иван Алексеевич учун олдим, жойи жаннатда бўлсин, итваччанинг! Манавини Петро учун...— деди-да, мақтаниб, Донда чиққан шалдирама қоғоз пулдан бир дастасини кўрсатди.

Шундай қилиб, Дарья далага бормади ҳам. Пантелей Прокофьевич овқат билан жўнатмоқчи бўлганда Дарья ўшқириб берди:

— Менга кўп осилаверманг, ота, йўл юриб, итдай чарчаб келдим.

Чолнинг қовоғи осилиб кетди. Дарья буни пайқаб, қўпол жавоб қайтарганини хаспўшлаш мақсадида гапни ҳазилга буриб:

— Шундай кунда мени далага жўнатсангиз гуноҳкор бўласиз, отажон!— деди.— Бугун менга ҳа-йит!

— Ўзим обора қоларман,— деди чол бўшашиб.— Хўш, пулни нима қилмоқчисан?

— Пулни нима қилардим?— Дарья таажжубланиб қошини чимирди.

— Пулни нимага харжлайсан, деяпман?

— Бу менинг ишим. Нимани хоҳласам, шунга харжлайман.

— Ие, бу нима деганинг? Пулни Петро учун беришганми, ахир?

— Пулни менга беришган, сиз хўжайинлик қилмай кўя қолинг.

— Сен нима, оила аъзосимисан ё бегонами?

— Оила аъзоси бўлсам, хўш, нима қилмоқчисиз? Пулни мендан тортиб оласизми?

— Мен ҳаммасини бер деяётганим йўқ! Ахир, Петро менинг ўғлимми ё бегонами? Қампир икковимиз тегишимизни олишимиз керакми, йўқми?

Қайнатасининг даъвоси ўринсиз экани очиқдан-очиқ кўриниб турганлигидан Дарья баланд келиб, чолни масхара қила бошлади.

— Бермайман дедим, бермайман, бир сўм ҳам бериб бўпман! Бу пулда сизнинг тегишингиз йўқ, бўлганда қўлингизга беришарди. Хўш, нима важдан тегишимиз бор деб даъво қиласиз? Бу тўғрида ҳеч қанақа гап бўлгани йўқ-ку! Пул меники, оламан деб овора бўлманг, бермайман!

Пантелей Прокофьевич энди сўнгги далилни пеш қилиб, келинини енгмоқчи бўлди:

— Ахир, сен бизнинг оилада турибсан, ош-нонимизни еяпсан, бас, ҳамма нарса ўртада бўлиши ке-

рак. Оила бир бўлса-ю, ҳар ким ўз ҳолича, билганини қилаверса, бу нима деган гап? Мен бунга йўл қўймайман!— деди чол.

Бироқ Дарья, ўз маблағи бўлган пулга чол эгаллик қилмоқчи бўлиб келтирган бу важга ҳам жавоб топди. Уялмасдан илжайиб, қайнатасининг бетига шундай деди:

— Мен сизнинг никоҳингизда эмасман, отажон, бугун уйингизда бўлсам, эртага эрга тегиб кетишим мумкин, ўшанда қорамниям кўрсатмайман! Еган-ичганимни ҳисоблайдиган бўлсангиз, мен оилангизда ўн йил малайдан баттар эзилиб ишлаганман, орамиз очиқ!

— Узинг учун ишлагансан, манжалақи!— фигони чиқиб бақирди Пантелей Прокофьевич. Чол яна алланималар деб вағиллай бошлади, бироқ Дарья ортиқ тоқат қилолмай, унинг тумшуғи ёнида шартта бурилди-да, этагини силкитиб, ўз ҳужрасига кириб кетди. «Сен айтган анойи мен эмас!»— деб заҳарханда билан ўзича пичирларди Дарья.

Шундан кейин бу ҳақда оғиз очишмади. Ҳақиқатан Дарья ўз ҳақини ҳимоя қилолмайдиган анойилардан эмас, шунинг учун ҳам чолнинг дўқларидан кўрқмади.

Пантелей Прокофьевич далага жўнаш тараддудига тушиб, кетар олдида Ильинична билан қисқача гаплашиб олди:

— Сен Дарьяга кўз-қулоқ бўлиб юргин...

— Нимасига кўз-қулоқ бўламан?— ҳайрон бўлди Ильинична.

— Уйлан бирор нарсани кўтариб жўнаб қолмасин, шунга ҳушёр бўл. Билишимча, у бекорга шундай қилаётгани йўқ... Биронтасини топганга ўхшайди, бугун-эрта эрга тегиб кетади.

— Мен ҳам шуни ўйлайман,— деб уҳ тортди Ильинична.— Шу кунларда унга ҳеч нарса ёқмай қолди... Худди қишлоқдан ташқарига кўчиб чиққан хохолдай, оламга аралашмай қўйди. Чиққан қиз — чигриқдан нари.

— Ёзга унинг энли кераги ҳам йўқ! Маболо ўзи кетишдан гап очса, қайтариб ўтирма, эси паст! Кетса,

кетаверсин. Ўзиям жонимга теккан.— Пантелей Прокофьевич аравага чиқди, ҳўкизларни юргизаётиб:— Иш деса, қочгани-қочган, ош деса, тайёр, овқатнинг мазалигини танлаб ейишни-ю, сайилгоҳда санқиб юришни биледи холос. Раҳматли Петродан кейин бу касофатни уйда сақлашимизнинг ўзи тўғри эмас. Бу хотин эмас — балойи азим!

Чолу кампирнинг гумони бутунлай ўринсиз эди. Эрга тегиш Дарьянинг хаёлига ҳам келмаганди. У эр тўғрисида мутлақо ўйламас, унинг дарди бошқа эди...

Ўша куни кечгача Дарья ниҳоятда хурсанд ва ҳамма билан эл бўлиб юрди. Боя пул масаласида қайнатаси билан айтишиб қолган бўлса-да, бу нарса унинг руҳига заррача таъсир этмаганди. У ўзини ойнага солиб, кўксидаги медални ҳар тарафлама томоша қилиб кўрар, беш марта қайтадан кийиниб, йўл-йўл георгий лентасининг қайси кофтага ярашганлигини билмоқчи бўларди ва: «Яна бир-иккита крест олганимда жуда соз бўларди-да!»— деб ўзича ҳазиллашарди. Ниҳоят, Ильиничнани ҳужрага чақириб, унинг қўлига йигирма сўмлик пулдан иккитасини тутқазди ва Ильиничнанинг сербўғин қўлини иссиқ кўксига босиб: «Бу— Петро учун... Унинг арвоҳига черковда дуойи фотиҳа ўқитинг, ойижон, худойи қилиб тарқатинг...»— деди-да, йиғлаб юборди... Орадан сал вақт ўтар-ўтмас, ҳали кўз ёши қуримай туриб Мишатка билан ўйнаша бошлади, бошидаги яп-янги ипак рўмолини Мишатканинг устига ёпиб, умрида йиғламаган ва кўз ёши нималигини билмаган киши сингари мириқиб кулди.

Дуняшка даладан қайтгач, Дарья ўзида йўқ суюниб кетди. Медални қандай бориб олганини унга гапириб берди, генералнинг дабдаба билан нутқ сўзлаганини, инглизнинг қаққайганича, бақрайиб қараб турганини тақлид қилиб кўрсатди, сўнгра киши билмас Натальяга кўз қисиб қўйди-да, Дуняшкани лақиллатиш учун жиддий қиёфада:

— Биласанми, офицер хотини эканимни, георгий медали олганимни назарда тутишиб, яқинда мениям офицерлик даражасига кўтаришади, бир сотня кекса казакларга командир қилиб тайинлашади,— деди:

Наталья болаларининг кўйлаklarини ямаш билан овора эди, Дарьянинг гапларига кулгиси қистаса ҳам ўзини босиб ўтирарди, Дуняшка эса на ишонишини ва на ишонмаслигини билмай, қўл қовуштириб яли-нарди:

— Дарьюшка! Барака топкур! Худо хайр берсин, тўғриси айтгин! Гапингни қайси бири рост, қайси бири ёлғонлигини ажратолмай қолдим. Ҳазиллашмасдан гапиргин.

— Ишонмайсанми? Демак, сенда мия йўқ! Мен сенга ростини айтяпман. Ҳамма офицер фронтда бўлса, бу ердаги чолларга ким таълим беради, ахир? Солдатчасига юришни, милтиқ ушлашни ким ўргатади? Шунақаларнинг ҳаммасини менга беришади, мен ҳали бу қари шайтонларни шундай боппайинки!.. Командирлик қанақа бўлишини ҳозир кўрсатаман, сен қараб тур!— Дарья қайнанаси кўриб қолмасин учун, ошхона томондаги эшикни беркитиб қўйди; этакларини йиғиштириб чот орасидан ўтказди-да, орқа томондан ушлаб олди, сонигача очилган, болдирлари йилтираган ҳолда меҳмонхонани солдатчасига айланиб чиқиб, Дуняшканинг рўпарасида тўхтади-да, жўрттага овозини йўгон қилиб команда берди:

— Чоллар, смирно! Соқолларингни баландроқ кўтар! Кругом, налево, ма-а-арш!

Дуняшка ўзини гутолмасдан, юзини кафтлари билан тўсиб, пиқирлаб кулиб юборди. Наталья кулги аралаш:

— Ҳой, Дарья, бас энди! Бу хурсандчилик хафагарчиликка айланмаса гўргайди,— деди.

— Хафагарчилик эмиш-а! Ўзинг умрингда хурсандчиликни кўрганмисан? Агар масхарабозлик қилиб кулдирмасам, диққатбозликдан ўласанлар!

Бироқ Дарьянинг хушчақчақлиги узоқ давом этмади, гур этиб ёнган ўтдай бирдан сўнди. Орадан ярим соат ўтар-ўтмас у ўз хужрасига хомуш бўлиб қайтди-ю, кўксидаги хосиятсиз медални жаҳл билан юлиб олиб, сандиққа ташлади; қўлларини жафига тираб, аллавақтгача дераза олдида ўтирди, ўша кечаси қаёққадир кетиб, хўроз бир чақирганда уйга қайтди.

Шундан кейин тўрт кунгача далада астойдил ишлади.

Далада одам етишмаганлигидан иш судралиб борар, кунига атиги икки десятина ернинг пичанини ўришарди, холос. Ём-ир ёғиб, яна иш ортди: тўпланган пичанни ёйиб, офтобда қуритишга тўғри келди. Яна бошқатдан фарам қилишаётган маҳалда яна ёмғир бошланиб, кечқурундан то эрталабгача шатирлатиб қуйди. Кейин ҳаво очилиб, шарқдан шамол турди, ўроқ машиналарнинг иши яна юришиб кетди, қорайган тўп-тўп пичанлардан тахир моғор ҳиди аралаш буғ кўтарилиб, даштни туман сингари бошдан-оёқ қоплади. Лекин кўкимтир буғ орасидан қоровул тепаларнинг қораси, кўм-кўк сойларнинг ўзани ва олисдаги ҳовуз бўйида ўсган ям-яшил толларнинг учи кўзга гира-шира кўриниб турарди.

Тўртинчи кун Дарья даладан тўғри станицага бормоқчи бўлди, тушлик овқатга ўтирганларида шу тўғрида гап очди.

Пантелей Прокофьевич норози бўлиб:

— У ёқда қанақа зарил ишинг бор? Якшанбагача кутсанг бўлмайдими?— деб калака қилди.

— Бўлмайди, шунақа зарил иш.

— Бир кун сабр қилсанг бўлмайдими?

— Йўқ!

— Ҳа майли, ўлиб турган бўлсанг, бир кун сабр қилишнинг иложи бўлмаса, бора қол. Лекин қанақа зарил иш экан ўзи? Билсак мумкинми?

Дарья ҳозиржавоблик билан:

— Ҳамма нарсани билаверсангиз, ажалингиздан бурун ўлиб кетасиз,— деди.

Гап келганда отасини ҳам аямайдиган тили заҳар келинидан чол хафа бўлиб тупуринди-да, яна қайта суриштирмади.

Эртасига Дарья станциядан тўғри қишлоққа қайтди. Уйда Ильинична билан болалардан бошқа ҳеч ким йўқ экан. Мишатка келинойисининг олдига югуриб келди, бироқ у қўли билан тўсиб, ёнига йўлатмади-да, қайнанасидан:

— Наталья, қаерда?— деб сўради.

— Полизда, картошка чопяпти. Нима ишинг бор

эди? Ё чол чақириб кел, деб юбордими сени? Кўп жиннилик қилавермасин! Бориб шундай дегин!

— Ҳеч ким мени юборгани йўқ, Натальяга айтадиган гапим бор эди.

— Пиёда келдингми?

— Ҳа.

— Қачон ўриб бўлишади?

— Эртага.

Кампир зинадан тушиб кетаётган Дарьянинг кетидан эргашиб:

— Тўхта, мунча шошасан ахир? Пичан ёмғирда қолиб кўп нобуд бўлгани йўқми?— деб суриштирди.

— Йўқ, унчалик эмас, Мен борай, вақт зиқ...

— Полиздан қайтишингда уйга келиб, чолнинг кўйлагини ола кет, эшиттингми?

Дарья эшитса ҳам эшитмасликка олиб, шоша-пиша молхона ёни билан кетди. Пристань ёнида тўхтади, кўзларини сузиб, буғланиб ётган ям-яшил Дон бўйларини томоша қилди-да, секин-аста полиз томон юрди.

Дон устида шамол гувиллар, балиқчи қушлар қанотларини йилтиратиб учишарди. Сув тўлқинланиб, қирғоқни оҳиста ялаб қайтарди. Тип-тиниқ кўкиш туман қоплаган бўр тоғлари қуёш нурида жимирлашганга ўхшаб кўринарди, ёмғирда чўмилган Дон бўйидаги ўрмон эса, эрта баҳор пайтидагидай ёшариб, ям-яшил тусга кирган эди.

Дарья чоригини ечиб қаварган оёқларини ювди-да, дарё бўйида, иссиқ шағал устида узоқ ўтириб қолди; у кўзларини кафти билан қуёшдан пана қилиб, балиқчи қушларнинг нолигандай чийиллашига, тўлқинларнинг бир меёрда шалоплашига қулоқ соларди. Атрофдаги жимжитлик, балиқчи қушларнинг юракни эзувчи чийилдоқ овози таъсир этиб, Дарьянинг йиғлагиси келар, тўсатдан бошига тушган фалокатни яна эсига солиб, дардига яна дард қўшарди.

Наталья зўрға белини кўтариб қаддини ростлади-да, қўлидаги кетмонни четан деворга суяб қўйди, бирданига Дарьяни кўриб қолиб, унинг олдига келди.

— Мени чақиргани келдингми, Даша?

— Йўқ, ўз дардим билан келдим...

Иккиси ёнма-ён ўтирди. Наталья рўмолини ечиб сочларини тузатди, гап кутиб Дарьяга тикилди; шу икки-уч кун орасида унинг ранг-рўйи бу қадар ўзгариб кетганини кўриб ҳайрон қолди: унинг бетлари ич-ичига кириб, кўкариб кетган, пешонасида узунасига чуқур ажин пайдо бўлган, кўзлари бежо, аланг-жаланг эди.

— Сенга нима бўлди? Юзларинг кўкариб кетибди-ку!— деб сўради Наталья унга раҳми келиб.

— Кўкармоқ тугул қорайиб кетарсан...— Дарья зўрғатдан илжайди-ю, жим бўлиб қолди.— Чопиладиган жой кўпми ҳали?

— Кечгача бўламан. Гапирсанг-чи, сенга нима бўлди, ахир?

— Менгами? Касал тегди... Мараз юқтирдим... Анави сафар борганимда илаштириб келдим... Бир аблаҳдан юқди, ўзи офицер тагин!

Наталья чўчиб гушди:

— Вой шўринг қурсин!— деди қарс уриб.

— Шўрим қуриди... кимга арз қилишимни, нима дейишимни билмай қолдим... Айб ўзимда... У ёғимдан кириб, бу ёғимдан чиқиб, ахийри авради, итвачча. Тиши оппоқ бўлсаям, ичи мараз экан... Мени худо урди энди.

— Вой шўрлик-э! Энди нима қиласан?— Наталья кўзларини каттароқ очиб Дарьяга тикиларди, лекин у ўзини босиб, кўзини ердан олмасдан бирма-бир сўзлаб берди:

— Йўлда келаётганимдаёқ менга бир бало бўлганини сезган эдим... Бироқ олдин парво қилмадим: ҳалигидақа нарса бўлиши мумкин деб ўйладим... Ўзинг биласан-ку, хотинларнинг ой сайин қийналишини... Кўкламда бир қоп буғдойни ердан узиб оламан деб, уч ҳафтагача қон тўхтамаган эди. Лекин бу галгиси бошқачароқ, унақага сира ўхшамади... Аломати кўринди... Кеча станица фельдшерига бордим. Бирам уялдимки, ер ёрилмади кириб кетсам... Энди шубҳам йўқ... Овсинингни худо урди, Наталья!

— Қаратиш керак, лекин қандай юз чидайди? Бу касални тузатиб бўлармишми!

— Йўқ, овсин, меники тузалмайдиган касал.— Дарья лабларини буриб илжайди ва боядан бери энгашиб турган бошини кўтариб, ўтдай ёниб турган кўзлари билан Натальяга қаради:— Қасалим ёмон — сифлис. Бунн ҳеч ким тузатолмайди. Қимики бунга мубтало бўлса, бурни чириб тушади... Андрониха моманинг бурнига разм солганмисан?

— Энди нима қилмоқчисан, Даша?— йиғламсираб сўради Наталья ва ўша заҳотиёқ кўзлари ёшга тўлди.

Дарья чурқ этмади. У кунгабоқар поясига ўралган чирмовуқ гулини узиб, кўзига яқин олиб борди. Пардан ҳам енгил ва нозик пушти ранг карнайчадан, офтобда қизиган тупроқниқига ўхшаш аллақандай оғир ҳид келарди. Дарья гулга термилиб тўймас, бу кўримсиз оддий гулни умрида биринчи марта кўргандай, таажжубланиб томоша қиларди; ниҳоят, бурун катакларини кериб гулни искади-да, янги чопилган, шамолда сергиган тупроқ устига секингина авайлаб қўйди.

— Энди нима қилишимни сўрасанг...— деди Дарья,— мен станицадан келаётиб бў тўғрида ўйлаб-ўйлаб тагига етолмадим... ўзимни-ўзим ўлдираман, қўлимдан келадигани шу-да! Қимнинг ўлгиси келади, овсин? Лекин нима қилай, бошқа илож йўқ. Агар қаратадиган бўлсам, барибир, ҳамма эшигади, қишлоқда овоза бўлиб, шармандам чиққани, одамлар майна қилиб кулгани, мендан юз ўгиргани қолади... Шу аҳволда мени биров бошига урадимми? Ҳусним кетиб, кундан-кун сўлиб, ишдан чиқаман... Йўқ, истамайман!— Дарья худди ўзича мулоҳаза қилаётган кишига ўхшаб гапирар, Натальянинг куюниб эътироз билдирганига мутлақо аҳамият бермасди.— Мен кеча станицага бормасдан олдин: агар ҳалигидай касаллардан бўлса, албатта қаратаман, деган хаёлда эдим. Шунинг учун ҳам чолга пулни бермадим, фершилларга тўлашга керак бўлар, деб ўйловдим. Ҳозир бошқа қарорга келганман. Турмушдан бездим! Ҳеч нарса кўзимга кўринмайди. Истамайман!

Дарья эркакчасига болохонадор қилиб сўжинди-да, тфу деб тупуриб, узун киприкларида осилиб турган кўз ёшларини қўлининг сирт томони билан артди.

— Бу гапларинг яхшимас... Худодан қўрқинш керак! — деди Наталья шивирлаб.

— Менга энди худонинг кераги йўқ. Умр бўйи халақит берганини кўрдим, лекин кароматини кўрмадим,— деб жилмайди Дарья; унинг мана шу хилда шўхлик ва айёрлик билан жилмайиши Натальяга қадимги Дарьяни эслатди.— Ундай қилиш мумкинмас, бундай қилиш гуноҳ, доим қиёмату дўзах билан қўрқитишади холос... Мен ҳозир етти дўзах азобидан зўр азобни бўйнимга олганман. Жонимдан тўйдим, Наташка! Одамлар кўзимга балодай кўринади... Осонгина ўламону кетавераман: чунки, менга ачинадиган, кетимда йиғлаб қоладиган ҳеч кимим йўқ. Кўз қиймайдиган ғамгузорим ҳам йўқ...

Наталья жон куйдириб, астойдил ялиниб, бунақа хаёлни миянгдан чиқариб ташла, деб қайтариб кўрди, бироқ Дарья олдин паришонлик билан унга қулоқ солиб турган бўлса-да, бирданига жаҳли чиқиб, уни жеркиб ташлади.

— Сен бу гапларни қўй, Наташка! Мен сенинг олдинга насиҳат эшитгани келганим йўқ! Мен сенга ўз дардимни айтгани, бугундан бошлаб болаларингни менга йўлатма деб тайинлагани келдим. Менинг касалим юқимли, фершил шундай деди. Ўзим ҳам буни илгари эшитгандим, болаларингга тагин юқиб-нетиб қолмасин дейман, тушундингми, эси паст? Кампиргаям сен айтгин, менинг тилим бормайди айтишга... Мен... мен ҳали-бери ўзимни осмайман, хавотир бўлма, ёв қуваётгани йўқ... Яна бир оз яшай, ёруғ дунёни томоша қилиб, хайрлашиб олай... Дунёда ҳали нимани кўрибмиз? Пешонанг деворга «тақ» этиб тегмагунча, атрофингда нима бор, нима йўқлигини билмайсан, кўча чангитиб юраверасан. Ўзим шу ёшга кирсам ҳам ҳеч нарсани кўрмай, кўрдан багтар юраверган эканман; станицадан қайтишда Дон бўйлаб келаётиб: «Яқинда бу жойлар билан умрбод хайрлашаман» деган хаёлга боришим билан кўзим шартта очилди! Қарсам, Дон сувлари мавж уриб турибди, қуёш нурида садафдай товланиб жимирлашади, кўриб кўзларим қамашиб кетди. Атрофга қарадим: худоё тавба, олам шундай гўзалки!.. Қошки

мен буни шу вақтгача кўрган бўлсам...— деди-да, дами ичига тушиб кетди; у уялинқираб кулимсирар, қўллари сикарди. Томоғига бир нарса тиқилгандай бўлди, ўпкаси тўлиб кетди; ниҳоят, Дарья ўзини босиб, янада баландроқ овози билан ҳаяжонланиб гапира бошлади:— Йўлда бир неча марта йиғлаб ҳам олдим. Қишлоққа етганда мундоғ қарасам — Донда болалар чўмилишяпти... Қараб туриб, юрагим орзиқиб кетди, ўзимни тугулмай, жинни бўлган одамдай хўнграб йиғладим. Қумга мукка тушганимча икки соат қимирламай ётдим. Ўзинг ўйлаб кўр: менгаям қийин ахир...— Дарья ўрнидан туриб этагини қоқди, бошидаги рўмолини тўғрилаб олди.— Биттагина овунчоғим бор: ўлсам — у дунёда Петро билан кўришишим дарров кўз олдимга келади. «Мана, мен ҳам келдим, Петро Пантелевич, йўлдан озган шармисор хотинингни қабул қил, жонгинам!» дейман.— Дарья яна қадимги қичиқлигини қилиб:— У дунёда маза қилиб юраман, эрим урмайдиям, уришмайдиям, уришқоқларни жаннатга киргизмасмиш, тўғримми? Хайр, Наташенька, яхши қол! Дардим нималигини қайнанамга гапириб бер, эсингдан чиқмасин, хўпми?— деди.

Наталья юзини чўзинчоқ кир кафтлари билан тўсиб, қимир этмай ўтирарди. Бармоқлари орасидан йилтироқ кўз ёшлари тирқираб оқарди. Дарья новдандан тўқилган четан дарвозагача бориб, яна изига қайтди ва жиддий йўсинда:

— Бугундан бошлаб мен алоҳида идишда овқат ейман. Шунини ойимга тайинлаб қўй. Айтгандай, тагин бу гапни отамга айтиб юрмасин, худди чол мени уйдан ҳайдайди-я! Бир камим энли шу эди... Мен бу ердан тўғри далага, пичанзорга бораман. Хайр!

XIV

Эртасига ўроқчилар уйга қайтди. Пантелей Прокофьевич тушдан кейин пичан ташимоқчи бўлди. Дуняшкә хўкизларни Донга ҳайдаб кетди, Ильинична билан Наталья дастурхон ёзишга тутинди.

Дарья ҳаммадан кейин келиб, столнинг бир четига ўтирди. Ильинична унинг олдига бир товоқ карам-

шўрва билан қошиқ, нон қўйди, қолганларга ҳар вақт-дагидай, тоғорада овқат сузиб келтирди.

Пантелей Прокофьевич ҳайрон бўлиб, хотинига қаради ва кўзи билан Дарьяни кўрсатиб:

— Бу нимаси? Нега унга овқатни бошқа солиб бердинг? Дини бўлакми?— деб сўради.

— Нима ишинг бор? Овқатингни есанг-чи!

Чол Дарьяга қараб, истеҳзоли кулди:

— Ҳа, тушундим! Медаль олгандан бери идишдан овқатланишни истамай қолди бу. Сен нима, Дашка, биздан ҳазар қиласанми?

— Ҳазар қилаётганим йўқ, мумкин эмас,— деди Дарья хириллаб.

— Нега мумкин бўлмайди?

— Томоғим оғрияпти.

— Оғриси нима қипти?

— Станицага бориб фершалга кўрсатсам: алоҳида идишда овқат егин, деди.

— Мениям томоғим оғриган, лекин мен идишимни бошқа қилганмасман, худога шукур, касалим бировга юққанмас. Сеники қанақа касал экан ўзи?

Дарьянинг ранги оқариб кетди, у лабларини арди-да, қошиқни қўйди. Чолнинг эзмалигидан жаҳли чиққан Ильинична ўшқириб берди:

— Сен мунча тирғиласан унга? Дастурхон тепасидаям жағинг тинмайди. Одамга елимдек ёпишиб олади-я!

— Менга нима?— деб пўнғиллади Пантелей Прокофьевич.— Менга қолса — тоғорани кўтариб ичмайсанми...

Чол жаҳл устида иссиқ шўрвадан бир қошиғини оғзига солди-ю, оғзи куйиб қайтарган эди, шўрва соқолларидан оқиб кетди:

— Овқат қўйишним билишмайди, лаънатилар!— деб чинқириб юборди.— Қайнаб турган нарсани сузиб келаверадими, ахир?

— Кўп жаврамаганингда оғзинг ҳам куймасди,— деди Ильинична.

Дадаси соқолига илашган карам билан картошка увоқларини териб олаётганини кўриб, Дуняшка пиқ этиб кулиб юбораёзди, лекин бошқалар ниҳоятда

жиддий бўлганлиги учун қўрқиб, у ҳам ўзини босиб олди-ю, юзини тескари ўгирди.

Овқатдан кейин икки келину қайната икки арава билан пичанга кетишди. Пантелей Прокофьевич дастаси узун паншаҳа билан пичанни аравага узатиб турди, Наталья сал-пал моғор ҳиди келган қучоқ-қучоқ пичанни аравага босиб топтайверди.

Наталья билан Дарья кейинроқда қолишди, чол эса йўрға ҳўкизларни ҳайдаб келинларидан анча узоқлашиб кетганди.

Қуёш тепа орқасига ботмоқда. Кечга томон пичандан бурқсиган аччиқ ислар анча пасайди, кун қизиган пайтдаги тахирлигини йўқотиб, хушбўй ҳидлар димоққа урила бошлади. Иссиқ ҳам шаштидан қайтди. Ҳўкизлар илдам-илдам қадам қўйишар, туёқлари остидан кўтарилган чанг йўл ёқасидаги чангалларга қўнарди. Оқ карракнинг ичидаги пушти ранг гуллари қуёшда йилтираб товланарди. Гуллар устида қовоқ-арилар гўнғиллаб айланишарди. Чурраклар чуриллашиб, даштнинг энг четидаги ҳовузга учиб ўтмоқда эди.

Дарья қўлларини жағига тираганича, тебраниб келётган арава устида чўзилиб ётиб олган, аҳён-аҳёнда овсинига қараб қўярди. Наталья хаёлга чўмиб, ботаётган қуёшга тикилиб олганди; қизғиш шуъла унинг беғубор юзларида акс этарди. Дарья овсинига қараб: «Наташка бахтиёр, эри, болалари бор, оилада ҳамма уни яхши кўради, унинг армони йўқ, мен... мен тамом бўлган одам. Ўлиб кетсам ачинадиган ҳеч кимса йўқ», деб хаёл сурарди; бирданига аламини Натальядан олгиси, унга озор бериб, дилини оғритгиси келди. «Дунёнинг ҳамма азоби ёлғиз мен учунми? Туну кун азоб чекиб, барбод бўлган ҳаётимни ўйлаб умрим ўтаверадими?» деган қарорга келиб, яна бир карра Натальяга юзаки қараб олди-да, мумкин қадар мулойим ва самимий овоз билан:

— Наталья, сендан узр сўрамоқчиман...— деди.

Бироқ Натальянинг хаёли бошқа ёқда эди. Кун ботишини томоша қилаётиб, бирданига илгариги бир хотира эсига тушиб кетди. У вақтда Наталья Григорийнинг қайлиғи эди; Григорий юз кўрарга келган

куни Наталья дарвозагача уни кузатиб чиққанди; ўша куни ҳам қуёш лоладай қизариб ботган, толзорда захчалар чағиллашар эди... Григорий эгарда қалмоқчасига қийшайиб олиб жўнаб кетганди, Наталья дукиллаб урган кўксига қўлларини босиб, шодиёна кўз ёшлари аралаш унинг кетидан термилиб қолганди... Дарья хаёлини бузгани учун Натальянинг гаши келиб, нохушлик билан сўради:

— Нима тўғрисида узр сўрамоқчисан?

— Сенинг олдингда айбдорман... Шу йил кўкламда Григорийнинг уйга келиб кетгани эсингдами? Ўша куни кечкурун мен сигир соғаётувдим. Молхонадан уйга қайтиб келяпсам, бирданига мени Аксинья чақириб қолди. Уйига обкириб менга манави узукни зўрлаб ҳада қилди,— Дарья бармоғидаги узукни қимирлатиб қўйди.— Григорийни чақириб берасан деб, унамаганимга қўймади... Менга барибир... Эрингга айтдим. Ўша кечаси иккови... Сенга у,— Кудинов келди, тонг отгунча бирга бўлдик, дегани эсингдами? Ёлғон! Сени лақиллатди. Эринг Аксиньяникида эди.

Ҳанг-манг бўлиб ранги оқариб кетган Наталья қуриган қашқабеда чўпини бармоқлари билан синди-рарди.

— Мендан хафа бўлма, Наташа. Шу гапни сенга очганим учун менинг ҳам дилим сиёҳ...— деди Дарья жўрттага гап ковлаб, у ер тагидан Натальянинг кўзига қараб қўйди.

Наталья чурқ этмай, кўз ёрларини ютиб ўтирарди. Эскирган дардини кўзгаб, ярасига туз сепган бу гап унга шу қадар оғир таъсир этгандики, Дарьяга нима дейишини билмай, фақат юзини тескари ўгирар, мусибатдан бужмайган афтини кўрсатмасликка ҳаракат қиларди, холос.

Қишлоққа яқинлашганларида Дарья ўзини-ўзи койий бошлади: «Негаям айтдим-а? Тилим қичмай ўлсин! Энди бир ойгача кўз ёши тийилмайди! Ҳеч гапдан хабарсиз юргани яхшийди. Бундай бефаҳмларнинг кўрга ўхшаб оламдан беҳабар яшагани маъқул». Дарья гапи оғир ботганлигини пайқаб, Натальяни овутишга тушди:

— Кўп ғам ема, овсин. Шунгайм куясанми? Менинг

дардим сеникидан ўн чандон оғир, лекин пинагимни бузмай, балодай юрибман! У ёғи маълуммас: Аксинья билан бўлдим ё Қудинов ёнига бордим, буни худо билади. У ёғини мен текширганим йўқ. Қўзингминам кўриб, қўлингминам ушламагандан кейин, бировдан гумонсираш тўғримас.

— Ўзим ҳам сезгандим...— деди секингина Наталья рўмол учи билан кўз ёшларини артиб.

— Сезган бўлсанг, нега ўшанда тузукроқ суриш-тирмадинг? Эҳ, шуди йўқ! Менинг эрим бўлганда осон қутулолмасди! Мен уни шундай қистибасга олардимки, она сути оғзидан келарди.

— Чинини билишга ўзим қўрқувдим... Осон эмас,— Наталья ҳаяжонидан тутилиб-тутилиб гапирар, кўзлари мўлт-мўлт қиларди.— Сен Петро билан шу хилда бирга яшай олгансан... Лекин мен агар... кечирган кунларимни... бошимга тушган кулфатларни ўйлайдиган бўлсам... кўзимга дунё қоронғилашади, дод дегим келади.

— Ундай бўлса, бу гапни бутунлай эсингдан чиқар!— деб софдиллик билан маслаҳат берди Дарья.

— Кошки эсдан чиқариш осон бўлса!..— деб чияқирди Наталья хириллаб галати овоз билан.

— Менга қолса, унутиб юборардим. Шуюм дард бўпти-ю!

— Қани бўлмаса, ўз касалингни унутгин-чи!

Дарья кулиб юборди.

— Жон деб унутардим, бироқ бу дардисар ҳар қадамда эслатиб турибди-да! Менга қара, Наташка, агар истасанг анигини Аксиньядан суриштириб билиб оламан, нима дейсан? Ҳамма гапни менга айтади. Худо урсин, айтади! Оламда сирини яширадиган, кимни қандай яхши кўришини бировга айтмайдиган хотин йўқ. Ўзимдан қиёс қилавер!

— Бу хизматинг менга керакмас. Ҳалиги хизматинг ҳам етиб ортади,— деди Наталья совуққина қилиб.— Мен кўр эмасман, нима мақсадда бу гапни очганингни кўриб турибман. Сен қўшмачилик қилганингни менга ачинганинг учун гапириб берганинг йўқ, дилимни оғритиш, мени янада қийнаш учун гапирдинг...

— Топдинг!— деди Дарья хўрсиниб.— Ўзинг ўйлаб кўр: ёлғиз мен азоб тортавераманми, ахир?

Дарья аравадан тушиб, тизгинни қўлга олди-да, оёқлари судралиб қолган ҳўкизларни етаклаб дўнгдан тушира бошлади. Қишлоқ тор кўчасига кираверишда арава ёнига борди:

— Ҳой, Наташка! Сендан бир гап сўрамоқчиман... Ростини айт, эрингни жудаям яхши кўрасанми?

— Қанақа яхши кўрганимни ўзим биламан,— деди Наталья мужмал қилиб.

— Бундан чиқди, жуда яхши кўраркансан,— деб хўрсинди Дарья.— Мен шўрлик умримда бировни севганмасман. Ит мижоз вақтичоғликдан бошқаси менга насиб бўлган эмас... Қани энди тузалиб, янгидан турмуш бошласам... бинойидай бўп кетармидим, а?

Ёз оқшоми бирпасда қоп-қора тунга айланди. Қаронғида аравадан пичанни тушира бошладилар. Хотинлар чурқ этмай ишлашарди. Пантелей Прокофьевич Ҳай-ҳайлаганида ҳам Дарья пинагини бузмасди.

XV

Дон армияси билан юқоридонликларнинг бирлашган қисмлари Усть-Медведицадан чекинган қизилларни шимолга томон қувиб боришмоқда эди. 9-Қизил Армиянинг жангда кўп талафот кўрган полклари Медведица яқинидаги Шашкин қишлоғи ёнида душманни тўхтатмоқчи бўлиб уриниб кўрди, бироқ казаклар яна улоқтириб ташлади, шундан кейин улар қатъий қаршилик кўрсатолмай, то Грязно-Царицин темир йўл тармоғига довур чекинишди.

Григорий ўз дивизияси билан Шашкин ёнидаги жангда қатнашиб, ёнбошдан зарбага учраган генерал Сутуловнинг пиёда бригадасини тор-мор бўлишдан асраб қолди. Григорийнинг буйруғига мувофиқ ҳужумга ўтган Ермаков қўл остидаги отлиқ полк икки юзга яқин қизил аскарни асир туширди, тўртта станок пулемёти ҳамда ўқ ортилган ўн бир аравани ўлжа қилди.

Григорий биринчи полклик бир тўда казаклар билан Шашкин қишлоғига кириб келди. Дивизия

штаби жойлашган уй олдида, хом сурпдан тикилган кўйлак-иштонда ним яланғоч асирлар ғуж-ғуж бўлиб туришарди; ярим сотня казак уларга соқчилик қиларди. Кўпчилик асирларнинг уст-боши тунаб олинган бўлиб, оппоқ ич кўйлакда қолган оломон орасида онда-сонда битта мош ранг гимнастёркали одам кўринарди, холос.

Прохор Зиков асирларни кўрсатиб:

— Ҳаммаси оппоқ ғозга ўхшаб қопти-я!— деди

Григорий жиловни тортиб, отини ёнга бурди-да, казаклар орасидан Ермаковни топди-ю, бармоғи билан имлаб чақирди:

— Бери келсанг-чи, нега одамлар орқасига яширишиб ўзингни опқочасан?

Ермаков муштини оғзига тўсиб йўтала-йўтала яқинроқ келди. Қоп-қора сийрак мўйловлари остида, ёрилган лабларида қотиб қолган қон доғлари кўринар, ўнг бети шилинган, кўкариб-шишиб кетган эди. Ҳужум пайти ўқдай кетаётган остидаги от қоқилиб йиқилганда, Ермаков эгардан чалпақдай учиб, қорни билан қатқалоқ ерга тушган. икки саржинча жойгача сирғаниб борган эди. Ўзи ҳам, оти ҳам баравар ўридан турди, орадан бир минут ўтар-ўтмас, афти башараси қоп-қора қонга бўялган Ермаков бош яланг, қиличини яланглаган ҳолда, ён бағирдан қуюндай учиб бораётган казаклар кетидан от қўйиб етиб олган эди...

Ермаков Григорийнинг ёнига яқин борди-да, сир бой бермасдан:

— Нега сендан ўзимни опқочаман, бирор жиноят қилибманми? — деб сўради-ю, бироқ ўзи уялинқираб қонга тўлган, жанг тугаганига қарамай, ҳали ҳам ўтдай ёниб турган кўзларини опқочарди.

— Нима қилганингни кўзинг айтиб турибди! Хўш, нега орқада келяпсан?— деб сўради Григорий жаҳл билан.

Ермаков шишиб кетган лаблари билан зўрға илжаийиб, кўз қирида асирларга назар ташлади:

— Гапингга тушунолмадим: кўзимга нима қилибди? Менга топишмоқ айтганинг билан барибир тополмайман, бугун отдан йиқилиб, миям айниб турибди...

Григорий қамчиси билан қизил аскарларни кўрса-тиб:

— Сен буюрдингми?— деб сўради.

Ермаков бу асирларни чиндан ҳам энди кўраётгандай, шу қадар айёрлик билан таажжубландики, афти ўзгариб кетди:

— Оббо итваччалар-эй! Тўнаб олишибди-я! Вой лаънати-лар-эй! Бирпасда қандай қилиб улгуришибди-а?.. Оббо олғирлар-эй! Ҳозиргина мен қаттиқ тайинлаб, «буларга тегманглар!» деб кетувдим-а! Кўз очиб юмгунимча бечораларни қип-яланғоч қилиб қўйишибди...

— Сен менга лўттибозлик қилма! Муғомбирлик кетмайди! Асирларни тунаб олишга сен рухсат этдингми?

— Худо сақласин! Эсинг жойидами ўзи, Григорий Пантелевич?

— Буйруқ эсингдами?

— Э, анави буй...

— Ҳа, ўша буйруқ!..

— Албатта, эсимда. Ёдаки биламан! Мактабда шеър ёдлаганимдай қилиб, ёдлаб олганман...

Григорий беихтиёр илжайди-да, эгардан энгашиб туриб, Ермаковнинг елка тасмасидан ушлади. Улимдан қайтмайдиган бу ботир командирни Григорий яхши кўрарди.

— Харлампий, ҳазилни йиғиштир! Бу ишга нега йўл қўйдинг? Копилев ўрнига келган янги полковник юқорига маълум қилса, кети яхши бўлмайди, жавобгарликка тортиласан. Терговга тушиб, сўроқ беравериб, онангни кўрасан...

— Ростини айтсам, чидаб туролмадим, Пантелевич!— деди Ермаков, жиддий ва содда қилиб.— Уларнинг кийими чақмоқдай экан, Усть-Медведицада яқиндагина ҳаммасига янги уст-бош берилган; менинг одамларим кийимдан абгор: на эгнида бор, на уйида. Буларникини биз олмаганимиз билан барибир нарёқдагилар тўнаб олишади? Асирни биз қўлга туширайлику, кийими анави аблаҳларга қолсинми! Мен жавобгарликдан қўрқмайман, қўлларидан келганини қилишсин! Сен ҳам менга кўп тирғилаверма. Минг айлантирганинг билан барибир ҳеч нарса билмайман,

бу гаплар етти ухлаб тушимга ҳам кирганмас. Хулласи, туя кўрдингми, йўқ!

Отлиқлар асирлар ёнига борди. Гурунглашиб турган асирлар жимиб қолди. Четда турган асирлар отлардан ўзларини опқочишар, бир нарсани сезгандай казакларга ҳадиксираб тикилишарди. Қизил аскарлардан бири Григорийнинг командир эканини фаҳмлаб, унга яқин борди-да, узангисидан ушлади:

— Уртоқ командир! Казакларингизга айтинг, ҳеч бўлмаса шинелларимизни қайтариб беришсин. Бизга оталик қилинг! Кечалари совуқ, мана қаранг, қип-яланғоч қолдик.

— Ёз кунни совқотиб ўлмассан, шумшук!— деб ўшқирди-да, Ермаков қизил аскарни оти билан нари суриб, Григорийга ўгирилиб қаради: — Сен хотиржам бўлгин, мен йигитларга тайинлайман, эски-туски кийимларини беришади. Қани, йўлни бўшат, нарироқ тур деяпман, ҳой полвонлар. Казаклар билан жанг қилишини сизга ким қўйибди? Битларингни боқиб уйларингда ўтирсаларинг-ку бўлади-я!

Асир олинган рота командири штабда сўроқ қилинмоқда эди. Эски клеёнка солинган стол ортида янги келган штаб бошлиғи — полковник Андреянов ўтирарди; бу ўзи — ёши қайтган, чакка сочлари оқарган, шалпангқулоқ, бурни пучуқ бир офицер эди. Унинг рўпарасида, столдан икки қадам нарироқда қизил командир турарди. Асирнинг терговда берган жавобларини иккинчи бир штаб офицери — Андреянов билан яқинда дивизияга келган юзбоши Сулин ёзиб борарди.

Қизил командир — новвот ранг сочини калта қилиб олдирган, малла мўйловли киши эди; у оёғи яланглигидан ўнғайсизланиб, сариққа бўялган муздай полда депсиниб турар, ора-сира полковникка қараб қўярди. Казаклар асирнинг эғнидаги ёлғиз сариқ хом сурп ич қўйлақдан бошқа кийимини батамом ечиб олишганди, шим ўрнига дабдаласи чиққан қирқ ямоқ, ҳошияси айниган казакча жулдур чалвор беришган эди. Григорий стол томон ўтаётиб, асирнинг уялинқирагани, чалворнинг думбадан йиртилган жойини қўли билан тўсиб, баданини бекитишга ҳаракат қилганини пайқаб қолди.

Полковник кўзойнак устидан асирга тикилиб:

— Сиз, Орлов губерна военкомати мобилизация қилди, дедингизми?— деб сўради-да, яна пастга қараб, кўзларини сузиб, аллақандай бир гувоҳномага ўхшаш қоғозни қўлида айлантириб кўра бошлади.

— Ҳа.

— Утган йили куздами?

— Кечки куз пайти.

— Елғон айтяпсиз!

— Мен ростини айтдим.

— Елғон айтяпсиз деяпман...

Асир индамай кифтини қисиб қўя қолди. Полковник Григорийга қаради ва нафрат билан имлаб командирни кўрсатди:

— Бу муттаҳамни томоша қилинг: император армиясининг собиқ офицери, ҳозир қип-қизил большевик бўлиб олибди. Қўлга тушиб, энди мени лақиллатмоқчи: қизилларга тасодифан қўшилганман, мажбуран мобилизация қилишди, деб гап сўқади, холос. Хомхаёл гимназистлар сингари келишмаган далиллар билан мени ишонтирмоқчи бўлади; тўғриси айтиб, ватанни сотганига иқроор бўлиш учун гражданлик жасорати йўқ... Қўрқади, аблаҳ!

— Қараб турсам, жаноби полковник, сизда гражданлик жасорати борлиги учун боядан бери асирни ҳақорат қилаётган экансиз-да...

— Аблаҳлар билан мен гаплашмайман!

— Мени гапиришга мажбур қиляпсиз.

— Бас энди! Кўп жаҳлимни чиқарманг, йўқса, ҳақорат нималигини амалда кўрсатиб қўйишим мумкин!

— Асирни қийнаш сиз учун ҳам осон, ҳам хатарсиз...

Боядан бери индамай қараб турган Григорий стол ёнига бориб ўтирди-да, ғазабдан бутунлай ранги оқариб кетган, полковник билан барабар айтишаётган асирга хайрихоҳлик билан жилмайиб қаради. «Полковникни роса бошлади!»— деб Григорий ичида хурсанд бўлди, Андреяновнинг шолғомдай қизариб, асаби кўзиганлигидан лип-лип учиб турган лўппи юзига бадхоҳлик билан тикилди.

Григорий штаб бошлигини биринчи учрашданоқ

ёмон кўриб қолганди. Андреянов жаҳон уруши йилларида фронтга бормай, панада жон сақлаб қолган офицерлардан бири эди; бундай офицерлар баъзи бир обрўли кишиларнинг, қариндош-уруғ ва ошна-оғайниларнинг ёрдами билан хавф-хатарсиз, тинчроқ хизматга кириб олишарди. Полковник Андреянов граждандан уруши даврида ҳам йўлини қилиб, Новочеркасскда мудофаа соҳасида ишларди; фақат Краснов атаманиликдан бўшатиладигандан кейингина у фронтга жўнашга мажбур бўлди.

Григорий, Андреянов билан икки кеча бир уйда тургандан кейин, унинг кимлигини билиб олди. У ўз оғзи билан ниҳоятда художўйлигини, черковдаги диний маросимлар тўғрисида гап очилса, дарҳол кўзига ёш келишини айтди; дунёда унинг хотинидай баодоб аёл йўқлигини, оти Софья Александровна бўлиб, ҳатто бир вақтлари лашкар атамани барон фон Граббе унга мулозамат қилиб, бекорга овора бўлганини гапириб берди; полковник ундан ташқари, марҳум дадасининг қанчалик ер-сув, мулклари борлигини, ўзи қандай қилиб полковник даражаси олганини, 1916 йилда қайси олимақом шахслар билан овга чиққанини бирмабир ҳикоя қилиб берди; қолаверса, қиморда энг яхши ўйин — вист, энг фойдали ичимлик — бодиён солинган коньяк, энг қулай хизмат — ҳарбий интендантликда ишлаш деб тушунганлигини ҳам яширмади.

Полковник Андреянов яқин жойда тўп отилса, чўчиб тушарди, жигар касаллигини баҳона қилиб, отда юришни унчалик ёқтирмасди; у хамиша штаб атрофидаги соқчилар сонини кўпайтиришга кўп аҳамият берарди, казакларни ёмон кўрганини яширмасди, чунки унинг гапига қараганда, казаклар 1917 йилда ватанга хиёнат қилган, ўшандан бери умуман «пастки чиндаги» кишиларнинг ҳаммаси унинг кўзига балодай кўринадиган бўлиб қолган эмиш. «Россияни фақат дворянлар халос этади!» — дерди полковник. Ўзи ҳам дворянлар оиласидан эканини эслатиб, Андреяновлар насл-насаби Донда энг эски ва энг муътабар авлод ҳисобланишини гапириб мақтанарди.

Полковник Андреяновнинг асосий нуқсони маҳмаданалиги эди; у бир хил чоллар сингари оғзи тинмай

гапиравериб, ҳаммани безор қиларди. Бу ҳам бир касаллик; кўпинча бу нарса ёши қайтган, лекин ёшлигида ҳар нарсага сурбетларча қараб, юзаки баҳо бериб ўрганган баъзи ақли калта, тили узун кишиларда учрайди.

Бу қабила сергап кишиларни Григорий умрида кўп кўрган, бироқ ҳар доим улардан қаттиқ нафратланиб келган эди. Андреянов билан танишганининг иккинчи куниеқ Григорий ундан ўзини опқоча бошлади; кундузлар қочиб қутулишининг иложи бўлса-да, қоронғи тушиб бирон жойга қўниши билан Андреянов уни қидириб топарди-ю, шоша-пиша: «Бирга тунаймизми?» деб сўрарди, лекин жавобини кутмасдан булбулигўёдай сайраб кетарди: «Сиз, масалан, биродари азиз, казакларнинг пиёда жангга шудлари йўқ, дейсиз, аммо, лекин мен, жаноби олийлари ҳузурида алоқа офицери сифатида хизмат этган давримда... Ҳой, ким бор у ёгда, менинг чамадоним билан тўшагимни келтириб беринглар!» Григорий чалқанча тушиб ётиб олар, кўзларини юмиб, тишини тишига қўйиб қулоқ соларди, сўнгра ҳурматсизлик бўлса-да, бу жағи тинмас шилқимга орқасини ўгириб бошигача шинелга бурканиб олар, хуноб бўлиб ўйланарди: «Бошқа вазифага кўчирилганим тўғрисида фармон олишим биланоқ бошига биронта оғир нарса билан соламан: лоақал бирон ҳафта тилдан қолиб, ҳамманинг қулоғи тинчир!.. Яна Андреянов: «Ухладингизми, юзбоши?»— деб сўрарди. «Ухладим,»— дерди Григорий овозини пасайтириб. «Сабр қилинг ахир, гапим гамом бўлгани йўқ!»— деб у яна вайсашга тушарди. Григорий уйқу аралаш: «Бу шилқимни жўрттага менга юборишган. Бу, албатта Фицхалауровнинг иши бўлса керак. Шундай бефаҳм киши билан бирга ишлаш мумкинми?..» Уйқуга кетаётганида ҳам полковникнинг гапи тугамас: унинг чийилдоқ овози қулоққа игнадай қадаларди.

Мана шунинг учун ҳам Григорий, асир командир штаб бошлигининг адабини берганини кўриб, терисига сиғмай роҳатланарди.

Андреянов кўзларини сузиб, миқ этмай қараб қолди, шалпайган қулоқларининг солинчоғи қизариб кетган, кўрсаткич бармогига йўғон тилла узук тақилган

бпоқ ва сергўшт қўли стол устида қалт-қалт қилиб зўрға турарди.

— Менга қаранг, ҳой, ҳунасаи даргоҳ!— деди у тутатишганидан бўғилиб.— Мен ади-бади айтишгани сизни бу ерга чақирганим йўқ, шуни унутманг! Минг тонганингиз билан барибир қутула олмайсиз, тушундингизми?

— Жуда яхши тушундим.

— Тушунган бўлсангиз — яхши. Ростини айтсам, сиз қизилларга ўз ихтиёрингиз билан қўшилдингизми ё сизни мажбур этишдим, бу билан мутлақо ишим йўқ. Бунинг аҳамияти йўқ, муҳими шуки, сиз бурч, виждон масаласини нотўғри тушунганлигингиз учун ростини айтишга унамаяпсиз...

— Виждон деган сўзни икковимиз икки хил тушунсак керак.

— Сабаби шуки, сиз ўз виждонингизни бутунлай йўқотгансиз!

— Лекин менга қилаётган муомалангизни кўриб, сиздан виждон деган нарсанинг умуман бўлганига шубҳаланиб қолдим, жаноби полковник!

— Кўриб турибман, тезроқ бир ёқлик бўлишга шошилаётганга ўхшайсиз, а?

— Кечроқ бир ёқлик бўлсам, менга яхши бўлади, деб ўйлайсизми? Мени қўрқитаман деб овора бўлманг, фойдаси йўқ!

Андреев қалтироқ қўллари билан портсигарни очиб, папирос ёндирди, икки марта қаттиқ сўрди-да, яна асирга мурожаат қилди:

— Демак, саволларимга жавоб беришдан бош тортасиз, шундайми?

— Ўз тўғримдаги саволларингизга жавоб бердим.

— Ўзингизни бошимга ураманми? Сиз каби ифлос шахс мени мутлақо қизиқтирмайди. Марҳамат қилиб, мана бу саволга жавоб беринг: Себряково станциясидан қайси қисмлар сизга мададга келди.

— Айтдим-ку ҳали, билмайман, деб.

— Биласиз!

— Хўп, сиз хурсанд бўла қолинг: ҳа, мен билану, лекин айтмайман.

— Ҳозир сизни шомпол билан савалатаман, ундан кейин гапирмаганингизни кўрай-чи!

— Адашасиз!— асир чап мўйловини силаб, қўрқмасдан илжайди.

— Камишин полки шу жангда қатнашдими?

— Йўқ.

— Чап қанотингизда суворийлар бор эди, бу қандай қисм?

— Етар энди! Яна бир карра айтиб қўяй: мен бу хил саволларга жавоб бермайман.

— Ҳой итвачча, ё ҳозир айтасан, ё ўн минутдан сўнг отиласан! Қайсисига розисан?

Шу гапдан кейин асир тўсатдан жарангдор овоз билан полковникнинг юзига шартта-шартта айтди-қўйди:

— Боядан бери жонимга тегдингиз, аҳмоқ чол! Деволи қиёмат экансиз-ку! Вой, бефаҳм-э! Агар қўлимга тушганингизда, мен бу хилда тергов қилиб ўтирмасдим!..

Андряновнинг ранги докадай оқариб кетди, наган ғилофига ёпишди. Ушанда Григорий шошмасдан ўрнидан турди-ю, огоҳлантириш учун қўлини кўтарди.

— Ана холос! Қараб турсам, икковингиз ҳам тез экансиз... Энди бас қилинглар! Шунча гаплашдинглар, етади! Мижозларинг тўғри келмагандан кейин, ортиқча гапнинг нима ҳожати бор? У ўз шерикларини сотгиси келмади, жуда яхши қилди. Унга қойил бўлиш керак! Худо урсин, мен буни кутмадим!

— Йўқ, рухсат этинг!..— деб хезланарди Андреянов, тўппонча ғилофини очмоқчи бўлиб.

— Рухсат этмайман!— деди Григорий кулимсираб. У столга бориб, асирни гавдаси билан тўсиб олди.— Асирни ўлдириш ҳамманинг қўлидан келади. Шу аҳволдаги одамга қўл кўтаришга қандай виждонингиз чидайдди? Ўзи асир, қуролсиз бир кимса бўлса, устбошини яланғоч қилиб тўнаб олишган бўлса, тагин сиз унга тўппонча ўқталасиз...

— Қўйворинг! Бу аблаҳ мени ҳақорат қилди!— Андреянов Григорийни итариб ташлаб, наганни ғилофидан олди.

Асир дарҳол унга тескари ўгирилиб деразага қараб олди-да, совуқдан жунжиккандай кифтларини қисди. Григорий Андреяновни томоша қилиб, илжайиб тураверди. Полковник наганнинг ғадир-будур дастаси кафтига келиб қолганини сезди, беўхшов ҳаракат қилиб тўппонча оғзини ерга қаратди-да, юзини тескари ўгириб олди.

— Қўлимни ҳаром қилгим келмади...— деди нафасини ростлаб, қақраган лабларини ялаб бўлгач, хирилдоқ овоз билан.

Григорий кулгисини тўхтатолмай, йилтироқ тишларининг оқини кўрсатиб кулиб юборди:

— Бекор айтибсиз, барибир отолмасдингиз! Олдин наганингизни бир кўринг: ичида ўқи йўқ! Кеча тунаган жойимизда мен эрталаб туриб олиб қараганман... Биронта патрон йўқ, ўзи икки ойдан бери тозаланмаган бўлса керак. Ўз қуролингизга сиз яхши қарамайсиз!

Андреянов бошини қуйи солиб бош бармоғи билан наган ўқхонасини айлантириб кўрди-да, кулди:

— Вой, эсим қурсин! Дарвоқе, ўқи йўқ..

Боядан бери ичида кулиб, четдан индамай томоша қилиб ўтирган юзбоши Сулин тергов дафтларини ёпди-да, чучук тил билан:

— Мен сизга бир неча марта буни айтган эдим, Семён Поликарпович: қуролни расво қилиб тутасиз,— деди.— Бугунги воқеа гапим тўғрилигини яна бир карра тасдиқлайди.

Андреяновнинг қовоғи осилиб кетди.

— Ҳой, ким бор у ёқда? Солдатлардан бирортасини юбор!— деб чақирди у.

Икки ординарец билан соқчилар бошлиғи даҳлиздан уйга киришди.

— Буни олиб кетинглар!— деди боши билан асирни кўрсатиб.

Асир Григорийга бурилиб қаради-да, унга таъзим қилиб эшик томон юрди. Григорийнинг назарида у, миннатдорлик билан мийиғида сал-пал жилмайгандай бўлди...

Одамлар кетиб, оёқ товуши ўчгандан кейин, Андрея-

нов ҳорғин ҳаракат билан кўзойнагини олиб яхшилаб артди-да, заҳрини сочиб:

— Бу аблаҳни сиз бажону дил ҳимоя қилдингиз,— деди.— Бу сизнинг ишингиз-ку, бироқ унинг олдида нагандан гап очиб мени ерга қаратганингиз... бу нима қилиқ, а?

— Ҳеч боқиси йўқ,— деди Григорий ярашмоқчи бўлгандек, мулойимгина қилиб.

— Йўқ, чакки қилдингиз. Биласизми, мен уни ўлдиришим мумкин эди. Ниҳоятда ярамас одам экан! Сиз келгунча ярим соат роса миямни ачитди. Ундайига алдаб, бундайига чалгитиб кўрди, ғирт ёлгон маълумотларни рўкач қилиб, бирам найранг ишлатдики, асти қўяверинг! Гапидан тутиб олганимдан кейин жавоб беришдан биратўла бош тортиб, индамай туриб олди. Ҳарбий сирни ошкор қилишга офицерлик виждони йўл қўймасмиш. Лекин большевикларга қўшилаётган пайтда офицерлик виждони тўғрисида сира ўйламаган бу итвачча... менимча, буни ва командир составидан яна икки кишини енг ичида отиб ташлаш керак... Булардан керакли маълумот олгунча она сунинг оғзингга келади: ҳаммаси бир сўзлик, тузалмайдиган ашаддий душманлар, аяб ўтиришдан наф йўқ. Сиз нима дейсиз?

Григорий жавоб бериш ўрнига:

— Унинг рота командири эканини сиз қайси йўл билан билиб олдингиз?— деб савол берди.

— Ўз қизил аскарларидан биттаси айтиб берди.

— Менимча, ўша қизил аскарни отиб ташлаб, командирларини тирик қолдириш керак!— Григорий Андреяновга ўсмоқчилаб назар ташлади.

Полковник кифтини қисди, Григорийнинг гапи чин ё ҳазил эканини тушунолмай ғалати қилиб илжайиб:

— Бу қанақаси, гапингиз чинми ё ҳазилми?— деб сўради.

— Бу шунақаси — ҳазил-пазили йўқ.

— Кечирасиз, лекин қайси мулоҳазага асосланиб шундай қилиш мумкин?

— Мулоҳазами? Рус армиясида интизом ва тартиб сақлаш мулоҳазасига асосланиб. Кеча ётар пайтимизда сиз, жаноби полковник, большевикларни енггани-

миздан кейин, ёшлар онгидан қизил маразни томири билан суғуриб ташлаш учун қандай тартиб ўрнатиш зарурлиги тўғрисида ажойиб фикрлар айтган эдингиз. Мен сизга тамоман қўшилгандим, эсингиздами?— Григорий мўйловини силаб, Андреяновнинг юзи тобора ўзгара бошлаганига разм солиб, ўйлаб гапирарди:— Энди нима таклиф этяпсиз? Бундай қиладиган бўлсангиз, солдатларни бузасиз-ку! Бундан чиқди, солдатлар ўз командирларини тутиб бераверсинми? Сиз уларга қанақа таълим бермоқчисиз, а? Борди-ю, сиз билан мен шу аҳволга тушсак, унда нима бўлади? Йўқ, кечирасиз, мен бунга юрмайман! Мен қаршиман.

Андреянов совуққина қилиб:

— Ихтиёр сизда,— деди-да, Григорийга диққат билан тикилди. У қўзғолончилар дивизия командирининг ниҳоятда ўжар, девонафеъл одамлигини эшитган эди-ю, лекин ундан бу хилдаги гапларни кутган эмасди. У фақат шунигина айта олди:— Биз доим қўлга тушган қизил командирларни шундай қилардик, айнақса, собиқ офицерларни... Лекин сизда аллақандай янги фикр... Ойдан равшан бир масалага нима учун бу хилда қараганингизни, тўғриси айтсам, тушунолмаяпман.

— Одам ўлдириш зарил бўлса, биз бу ишни фақат жангда қиламиз, лекин асирларни бекордан-бекорга отиб ўрганганмасмиз!— деди Григорий қизариб-бўзариб.

— Яхши, сизнингча бўлсин: уларни орқага жўнатамиз,— деб кўна қолди Андреянов.— Энди иккинчи масала: асирлардан бир қисми,— Саратов губерниясидан сафарбар этилган деҳқонлар,— бизнинг қаторимизга кириб жанг қилишни истаяпти. Учинчи пиёда полкимиздаги аскарлар сони ҳозир уч юз одамча ҳам келмайди. Кўнгилли асирлардан бир қисмини яхшилаб текширилгандан кейин шу полкка қўшсак бўлармикин, сиз нима дейсиз? Бу ҳақда армия штабидан олинган алоҳида кўрсатма ҳам бор.

— Биронта мужикни мен яқинимга йўлатмайман. Камиган одамлар ўрнига казаклар билан тўлғизишин,— деди Григорий қатъий қилиб.

Андреянов унга ўз гапини маъқуллатишга ҳаракат қилди:

— Менга қаранг, баҳслашганимиздан фойда йўқ. Мен, дивизия бир хил составда, фақат казаклардан иборат бўлиши керак, деган фикрингизни яхши тушунаман, бироқ тўппи тор келгандан кейин асирларни ҳам аралаштиришга мажбурмиз ахир. Ҳатто Кўнгилли армияда ҳам баъзи полклар асирлардан тузилмоқда.

— Улар билганини қилаверсин, лекин мен мужикларни қабул қилишдан бош тортаман. Келинг, бу тўғрида ортиқ оғиз очмайлик,— деб гапни тамом қилди Григорий.

Бир оздан кейин у, асирларни жўнатиш тўғрисида бўйруқ бергани ташқарига чиқди. Кейин тушлик овқатга ўтирганларида Андреянов ҳаяжонини босолмай:

— Уйлаб турсам, иккимиз бирга ишлашолмайдиганга ўхшаймиз...— деди.

— Менинг ҳам фикрим шу,— деб жавоб қилди Григорий бепарволик билан. Сўнгра у, Сулиннинг кулганини сезмай, лагандан бир бўлак қўй гўштини олди-да, иштаҳа билан кемирчак жойини шундай кусурлатиб чайнаб бошладики, Сулин жони оғригандай афтини буриштириб, кўзларини юмиб олди.

* * *

Орадан икки кун ўтгач, чекинаётган қизил аскарларни таъқиб этиш вазифаси генерал Сальников группасига топширилди, Григорийни шошилиш суратда штабга чақириб олишди. Штаб бошлиғи — ёши қайтган, сумбати келишган генерал, қўзғолончилар армиясини қайтадан тузиш ҳақидаги Дон армия қўмондонининг буйруғи билан уни таништириб чиққандан кейин, дангалига шундай деди:

— Қизилларга қарши партизан уруши олиб борган вақтда сиз, дивизия командири вазифасини муваффақиятли равишда бажариб келгансиз, эндиликда биз дивизия тугул полкни ҳам сизга ишониб беролмаймиз. Чунки сизда ҳарбий маълумот йўқ, фронт ниҳоятда кенгайиб кетган шароитда ҳозирги замон жанг

методларини билмай туриб, сиз йирик ҳарбий қисмга командирлик қила олмайсиз. Бу фикрга қўшиласизми?

— Ҳа,— деди Григорий.— Мен ўзим дивизия командирлигидан кечмоқчи бўлиб юрувдим.

— Жуда соз, кимики ўз лаёқатига ортиқча баҳо бермаса, кам бўлмайди. Бизнинг ёш офицерларимизда бу фазилат жуда кам учрайди. Гап шундай: фронт қўмондонининг буйруғига мувофиқ, сиз ўн тўққизинчи полкнинг тўртинчи сотнясига командир қилиб тайинлангансиз. Ҳозир полк бу ердан йигирма чақирим нарида, Вязников қишлоғи яқинида. Шу бугуноқ жўнанг, жуда бўлмаса, эртага. Бирон гапингиз борга ўхшайди, гапиринг.

— Мени хўжалик қисмига кўчирсангиз деб илтимос қилмоқчи эдим.

— Бу мумкин эмас. Сиз фронтда керак бўласиз.

— Мен шу икки уруш давомида ўн тўрт жойимдан ярадор бўлганман.

— Бунинг аҳамияти йўқ. Сиз ҳали ёш, отдайсиз, ҳали кўп иш кўрсатаёсиз. Ярадор бўлганингизни қўяверинг, ярадор бўлмаган офицер борми ўзи? Энди рухсат. Сизга муваффақият тилайман!

Қўзғолончилар армиясини қайтадан тузиш вақтида юқоридонликлар орасида рўй бериши мумкин бўлган норозиликнинг олдини олиш мақсадида, Усть-Медведица ишғол этилган кунлариёқ, қўзғолонда иш кўрсатган кўпгина казакларнинг погонларига лента тақиб, деярли барча вахмистрларни подхорунжийлик даражасига кўтаришди. Қўзғолонда қатнашган офицерларнинг мартабаси оширилиб, ҳаммасига мукофот берилди.

Григорий ҳам қатордан қолмади: унга юзбоши унвони беришди, қизилларга қарши курашда кўрсатган катта хизматларини армия бўйича буйруқ орқали қайд этишиб, ташаккур эълон қилишди.

Қайтадан тузиш иши бир неча кун ичида тамомланди. Дивизия ва полклардаги саводсиз командирлар ўрнига генераллар билан полковниклар тайинланди, сотняларга тажрибали офицерларни командир қилишди; штаб бошлиқлари ҳамда батареяларнинг

командирлари ёппасига янгиланди, оддий казаклар эса Донецдаги жангларда сўлоғи чиққан Дон армиясининг номерли полкларини тўлғазишга жўнатилди.

Кечга яқин Григорий казакларни тўплаб, дивизияни қайтадан тузиш тўғрисидаги буйруқни эълон қилди-да, ўз одамлари билан хайрлашди:

— Станицалик биродарлар, мендан ўтган бўлса, кечиринглар! Шу дамгача бирга хизмат этиб келдик, бугундан бошлаб ҳар ким ўз аравасини тортишга мажбур. Эндиги маслаҳатим шуки, бошларингни эҳтиёт қилинглар, қизиллар тешиб қўймасин тагин. Қалламиз унчалик пишмаган бўлса ҳам, бекорга ўққа тутиб беришнинг фойдаси йўқ. Ҳали бу каллалар керак бўлади, бундан буёнги ишларнинг тагига етиш учун ҳали кўп ўйлашга тўғри келади...

Казаклар маъюс бўлиб, чурқ этмай қулоқ солдилар, сўнгра хилма-хил овозда бараварига чуғурлаша бошладилар:

— Яна эски ҳаммом, эски тос!

— Энди бизни нима қилишмоқчи?

— Энди халқни роса эзишади, аблаҳлар!

— Бизни бўлиб-бўлиб юборишларини истамаймиз!

Бу қандай тартиб?!

— Ана, биродарлар, ўзимизга ўзимиз қилиб, шуларга қўшилдик-а!..

— Бу жаноблар яна бўйнимизга миниб олишади!

— Энди кўзингни оч! Бошимиздан тегирмон тоши юргизишади ҳали...

Григорий одамлар жимигунча кутиб турди, сўнгра:

— Бекорга кекирдагингни чўзаяпсиз. Буйруқларни ўртада муҳокама қиладиган, бошлиқларга бўйсунмаса бўладиган замонлар ўтиб кетди. Жой-жойларингга тарқалинглари ва минбаъд оғизларингга қараб гапиринглари, чунки ҳозирги замонда ўйлаб гапирмасанг, балога қоласан: тили узун одам ҳаммадан олдин трибуналга ё штраф сотнясига рўпара бўлади.

Казаклар взвод-взводи билан Григорийнинг олди-га келиб қўлини қисар:

— Хайр, Пантелеевич! Биздан ўтган бўлса, сен ҳам кечиргин,— деб видолашарди.

— Еттиёт бегона кишилар билан бирга хизмат қилиш осон эмас, Мелехов!

— Бекорга оёқ-қўлимизни боғлаб бердинг. Дивизияни топширмайман, деб туриб олганигда яхши бўларди.

— Сендан ажралганимизга ачиняпмиз! Бу командирлар бизга ёт, сендан илмли бўлганиминам, кошки дардимизга даво топса, қайтага бошга битган бало бўлади, шунисига доғмиз-да!

Ёлғиз бир киши, Наполово қишлоқлик қизиқчи ва аскиябоз казак:

— Сен буларга ишонма, Григорий Пантелевич. Уз одамларингми, бегонами, бари бир гўр, иш кўнглингга ёқмагандан кейин, қийналмай илож йўқ!— деди.

* * *

Григорий Ермаков ва бошқа командирлар билан оппоқ тонг отгунча самогон ичди, эрталаб Прохор Зиковни ёнига олди-ю, 19-полк қайдасан деб жўнаб қолди.

Ҳали сотняни қабул қилиб бўлмасдан, одамлар билан тузукроқ танишмасдан туриб, уни полк командири чақиртирди. Ҳали қуёш кўтарилмаган. Григорий отларни текшириб кўрмоқда эди. Бир оз ҳаяллаб қолиб, командир олдига ярим соат кечикиб кирди. Шунинг учун у, офицерларга нисбатан қаттиққўл командирнинг танбеҳ беришини кутганди, бироқ у очиқ юз билан кутиб олиб кўришди-да: «Қалай, сотня ёқдими? Одамлар жойидами?»— деб сўради, лекин Григорийнинг жавобини кутмасдан, кўзларини опқочиб:

— Гап бундай, азизим,— деди,— сизга қайгули хабарни айтишга мажбурман... Уйингиз нотинч, катта мусибат рўй берибди. Бугун кечаси Вешенскаядан телеграмма олдим. Уйингизни тинчитиб қайтиш учун сизга бир ойлик отпусका бераман. Тез жўнанг.

— Телеграммани беринг,— деди ранги ўчиб кетган Григорий зўрға тилга кириб.

У тўрт букланган қоғозни олди, очиб ўқиди-ю, бирданига тер босган панжалари орасига олиб гижимлади. Бироқ ўзини тезда ўнглаб олди, бир оз тутилиб:

— Мен... Мен буни кутмовдим... Бормасам бўлмас экан. Хайр,— деди.

— Отпуска қоғозини олиш эсингиздан чиқмасин!

— Ҳа, ҳа. Раҳмат, оламан.

Григорий одатдагича қиличини авайлаб, дадил қадамлар билан даҳлизга чиқди, лекин баланд зинадан тушиб келаётганида тўсатдан ўз оёқ товуши ўзига эшитилмай қолди, ўша онда юрагига бир нарса ханжардай санчилганини сезди.

Пастки поғонага етганда у гандираклаб кетиб, лиқиллаб турган панжарани чап қўли билан аранг ушлаб қолди ва ўша заҳотиёқ ўнг қўли билан ёқа тугмаларини шартта ечиб ташлади. Бирпас энтикиб, оғир-оғир нафас олиб турди ва шу туришида юраги ором олгандай бир оз ўзига келиб, панжарани қўйворди-да, гурс-гурс қадам ташлаб, чайқалганича кўча эшикда боғлоғлиқ турган оти ёнига кетди.

XVI

Дарья билан гаплашган кундан бери Наталья, худди ёмон туш кўриб қора босган одамдай карахт бўлиб юрарди. У Прохор Зиковнинг хотини олдига бориб, Вешенскаяга чекинганда Григорий Аксинья билан учрашгани ё учрашмаганини суриштириб билиш учун бирор қулай баҳона изларди. У Дарьянинг сўзига гоҳ инонар, гоҳ инонмасди, шу сабабдан эрининг жиноятини исботлаб олгиси келарди.

Наталья қош қорайган маҳалда қўлида чивиқ ўйнаб, Зиковлар дарвозаси олдига келди. Прохорнинг хотини уй ишларидан қутулиб, дарвоза олдига чиқиб ўтирганди.

— Салом, овсин! Бузоғимизни кўрмадингми?— деб сўради Наталья.

— Саломат бўл! Йўқ, айланай, кўрмадим.

— Бирам дайди бўптики, сира уйда турмайди ҳаром ўлгур! Энди қайдан қидиришимга ҳайронман.

— Сабр қил, пича ўтиргин, топилиб қолар. Писта чақасанми?

Наталья келиб ўтирди. У ёқдан-бу ёқдан гапириша бошлашди.

— Эрингдан хабар борми?— деб сўради Наталья:

— Ҳеч қандай хабар йўқ. Ерга кирдимиз, осмонга учдимиз, дараксиз кетяпти, имонсиз! Сеникидан хатпат келдимиз дейман?

— Йўқ. Ёзиб тураман деган эди, нима бало бўлди, дараги йўқ. Бизникилар Усть-Медведицадан нари ўтиб кетишибди, деб гапиришади-ю, шундан бошқасини эшитганим йўқ.— Наталья гапни секин-аста буриб, Доннинг нариги бетига чекинганлар масаласига ўтди: Вешенскаяда ҳарбийлар қандай яшаганини, қишлоқдан кимлар борганини олисдан айлантириб суриштира бошлади. Прохорнинг хотини айёрлик қилиб, Натальянинг нима учун келганини дарров пайқади, лекин ўзини босиб сиполик билан жавоб қайтариб ўтираверди.

Григорий тўғрисидаги ҳамма гапни у эридан эшитган бўлса ҳам, тили қичиб турганига қарамай, айтишга қўрқди, чунки Прохор: «Бировга оғзингдан гуллаб қўйсанг, бошингни кундага қўяману, тилингни тортиб, тагидан кесиб ташлайман. Шуни билиб қўй! Худо кўрсатмасин, агар шу гап Григорийнинг қулоғига етадиган бўлса, у мени ўлдиради-қўяди! Дунёда ёлғиз сендан безор бўлдим холос, лекин жонимдан тўйганим йўқ, тушундингми? Соқов бўлволиб, тек ўтиргин!»— деб қаттиқ тайинлаб кетгани эсида эди.

Наталья ортиқ сабр қилолмади:

— Прохорнинг Вёшкида Аксинья Астаховани кўрмабдимиз ҳеч?— деб дангалига сўради.

— У қаёқдан кўрсин! Ким бору ким йўқлигини суриштириб юришга уларнинг қўли тегармиди? Худо урсин, ҳеч гапдан хабарим йўқ. Бу тўғрида мени кўп қийнама, Наталья Мироновна. Кошки Маллавойим одамлар сингари мундоғ ёрилиб гапирса, тўғри гапга жавоб бермайди-ку! Анавини обке, манавини обқўйдан бошқани билмайди.

Шундай қилиб, Наталья борганига пушаймон бўлиб, ҳеч нарсани билмай, қайтага юраги баттар эзилгани қолди. Бироқ шу кўйи беҳабар юраверишга ортиқ тоқат қилолмай, Аксиньянинг олдига киришга мажбур бўлди.

Иккиси қўшни бўлганлиги учун сўнгги йиллари тез-тез учрашиб турар, бош қимирлатибгина саломлашар, баъзан бир-икки оғиз гаплашиб ҳам қўйишарди. Илгаригидай, учрашганда сўрашмасдан, бир-бирига хўмрайиб юришлар ҳозир йўқолган, илгариги адоват орадан анча кўтарилганди. Шунинг учун ҳам Наталья, бу гал Аксинья уни уйдан ҳайдаб чиқармаслигига ишонар, Григорийдан гап очсам, тили қичиб жим ўтира олмас керак, деб ўйлаган эди. Натальянинг ўйлагани тўғри чиқди.

Аксинья таажжубланганини яширмасданоқ уни меҳмонхонага таклиф этди, дераза пардаларини тушириб, чироқни ёқди-да:

— Нима, бирор хайрли иш билан келдингми?— деб сўради.

— Сенинг олдингга хайрли иш билан келиб бўлармиди...

— Ёмон гап бўлсаям айтовур. Григорий Пантелеевичга бир нима бўлдимми?

Аксиньянинг бу қадар ҳовлиқиб савол беришидан Наталья ҳамма сирни тушунди. Бир оғиз гап билан Аксинья юрагидаги дардини ошкор қилди-қўйди. Шундан кейин унинг Григорий билан алоқаси тўғрисида ортиқ гап кавлаб ўтиришга ҳожат қолмади, бироқ Наталья кетмади, бир оздан сўнг:

— Йўқ, эрим соппа-соғ, қўрқмасанг ҳам бўлади,— деди.

— Ҳеч қўрққаним йўқ, нимага ундай дейсан? Унинг соғлиғи учун сен қайғуришинг керак, менинг ўз ташвишим бошимдан ортиб ётибди.— Дадиллик билан гапирётган Аксинья, юзига қон югурганини сезгач, лип этиб стол ёнига борди-да, Натальяга тескари туриб, ўзи яхши ёнаётган лампа пилигини тузатмоқчи бўлиб анча уринди.

— Степанингдан дарак борми?

— Яқинда салом деб юборибди.

— Соғ-саломат юрганмишми?

Аксинья кифтини қисиб:

— Ким билсин...— деди.

Аксиньянинг ўз эри тўғрисида шу қадар бепарволик билан жавоб берганини кўриб, Наталья ортиқ

яширгиси келмай, дангал гапиришга мажбур бўлди, беихтиёр кулиб:

— Чамамда, эринг билан унчалик ишинг ҳам йўқ кўринади.. Ҳа, майли, бунинг менга алоқаси йўқ. Мен бошқа иш билан келдим. Қишлоқда ҳар хил гап юрибди: Григорий яна сен билан топишганмиш, ҳар сафар уйга келганида икковинг учрашармишсиз. Ростми шу?

Аксинья мазах қилиб кулиб:

— Роса одамани топиб сўрадинг-ку!— деди.— Қани, ўзинг айт-чи, ростми, ёлғонми?

— Ростини айтишга қўрқасанми?

— Йўқ, қўрқмайман.

— Ундай бўлса, қийнамасдан айт, мен ҳам анигини билай ахир. Бекорга азоблашнинг нима кераги бор?

Аксинья кўзларини сузиб, қора қошларини чимирди:

— Барибир сенга мен ачинмайман,— деди қўполлик билан.— Иккимизнинг дардимиз бир: мен қийналсам сенга яхши, сен қийналсанг — менга... Талашганимиз бир одам, шундайми? Энди мен сенга ростини айтиб қўя қолай: одамларнинг гапи тўғри, ҳеч ёлғони йўқ. Григорийминам яна топишганим рост, бу гал қўлимдан чиқариб юбормасликка тиришиб кўраман. Хўш, энди қўлингдан нима келади? Деразаларимни уриб чил-чил қиласанми ё пичоқ билан сўясанми?

Наталья ўрнидан турди, қўлидаги новдани учма-уч тугди-да, печга ташлади ва шу вақтгача ўзида кўрилмаган қатъийлик билан:

— Ҳозирча сенга ҳеч қандай ёмонлик қилмайман,— деди.— Олдин Григорий келсин, гаплашиб кўрай, кейин у ёғи маълум бўлади, нима қилишимни ўшанда кўрасан. Менинг икки болам бор, сенга бўш келмайман.

Аксинья кулди.

— Демак, ҳозирчалик хавотир бўлмай юраверсам бўлади, а?

Наталья Аксиньянинг кесатиб гапирганини сезмай, унинг олдига бориб, енгидан тортди:

— Аксинья! Умр бўйи сен йўлимга гов бўлиб кел-

япсан, лекин бу сафар сенга ялинмайман, эсингдами Ягодноега борганим? У вақтда мен ёш эдим, ақлим етмасди, ялинсам менга раҳми келар, кўнгли эриб Григорийдан кечар, деб ўйлагандим. Энди ялиниб бўпман! Мен аниқ биламанки, сен уни севмайсан, ўрганган кўнгил ўртанса қўймас дегандай, суйканасан, холос. Сен уни ҳеч қачон мен каби севганмисан ўзинг? Севмаган бўлсанг керак. Сен Листницкийнинг қўйнига кирдинг, бошқа билан юрдинг, юрмаган одамнинг қолдими ўзи, шарманда! Севган одам бундай қилмайди.

Аксинья докадай оқариб кетди, қўли билан Натальяни итариб сандиқ устидан турди.

— У юзимга солмаган нарсани, энди сен солмоқчимисан? Қанақалигим билан сенинг нима ишинг бор? Майли! Мен ёмонман, сен яхши бўла қол, яна гапинг борми?

— Гапим тамом. Хафа бўлма. Ҳозир кетаман. Яширмасдан ростини айтганинг учун раҳмат.

— Арзимайди, менсиз ҳам, барибир, билиб олардинг. Шошмай тур, бирга чиқамиз, дераза қопқоқларини беркитиб оламан.— Аксинья зинапояда тўхтади:— Уришмасдан, сўкишмасдан тинчгина тарқалганимизга хурсандман. Пировардида сенга айтадиган гапим шуки, азиз ҳамсоя: кучинг етса сеники, етмаса мендан гина қилма. Мен ҳам уни осонлик билан қўлдан бермайман энди. Ёшим анчага бориб қолди, ҳали сен мени «шарманда» деддинг, лекин мен Дарьяга ўхшаган эмасман, умримда унинг қилиқларини қилганмасман... Сени-ку болаларинг бор, менинг кимим бор?— Аксиньянинг овози қалтираб зўрға-зўрға чиқди,— оламда ундан бошқа ҳеч кимим йўқ! Кўз очиб шуни кўрдим, шуни деб дунёдан ўтаман... Биласанми нима? Энди Григорий тўғрисида оғиз очмайлик. Омон бўлса, биби Марям бало-ю қазолардан асраб тирик қайтиб келса, иккимиздан биримизни ўзи танлаб олар...

Наталья туни билан ухламай тонг орттирди, эрта-лаб Ильинична билан картошка чопгани полизга кетди. У ишлаганда енгил тортар, унчалик хаёлга берилмасди, кетмон ерга бир текисда тушиб турар, офтобда қизиган майин қумоқ тупроқни юшатар

эди: ахён-ахёнда қаддини кўтариб дам олар, юзининг терини артиб, сув ичарди.

Мовий осмон қўйнида шамол тўзитган парча-парча булутлар сузиб юриб таралиб кетарди. Қуёш нури мисдай қизиган ерни баттар ловиллатарди. Шарқдан ёмғир ҳиди келарди. Наталья бошини кўтармасданоқ, қуёш юзини булут тўсганини сезди; орқасига мўздай шабада теккандай бўлди, тарвуз палакларини-ю, кунгабоқар поялари устига булут сояси тушди. Бора-бора ён бағирдаги полизлар, офтобда сўлган кўкатлар, барглари шалпайиб, парранда ўтириб кетган ёввойи тоғолча-ю дўланаларни соя қоплади. Тезотар беданаларнинг битпилдиқ отгани, тўрғайларнинг ёқимли сайрагани тобора қаттиқроқ эшитила бошлади, ҳаттоки иссиқ кўкатларни тебратган шамолнинг ҳарорати ҳам пасайгандай бўлиб туюлди. Ниҳоят, қуёш нурлари ғарбга томон сузиб кетаётган оппоқ булут орасидан ёриб ўтди, офтоб заррин нурларини яна ерга сочди. Дон бўйидаги кўкимтир тизма тоғлар устида кетаётган булутларнинг сояси ҳали ҳам ерда югуриб юрарди, лекин полизлар ичи яна мисдай қизиб, тушки қуёш тиғида яллиғланар, ердан кўтарилган ҳовур уфқда жимирлашар, тупроғу гиёҳлардан оғир ҳид тарқалиб, нафасни қайтарарди.

Айни туш пайти Наталья жарга тушиб, ўша ердаги қудуқчадан бир кўза муздай сув олиб келди. Ильинична билан иккиси чанқоқлари босилгунча ичишди, қўлларини ювиб, жазирама офтобда овқатлангани ўтиришди. Ильинична фартукни ерга солди-да, нонни чиройли қилиб тўғради, халтадан товоқ-қошиқларни олди, кун тушмасин деб, устига кофта ёпиб қўйилган оғзи тор кўзачадаги қатикни келтирди.

Наталья иштаҳаси йўқ одамдай бўшашиб овқат ерди; кайнанаси:

— Анчадан бери разм солиб юрибман: сенга бир гап бўлган ўзи... Ё Григорийминам ораларинг чатоқми?— деб сўраб қолди.

Натальянинг шамолда қовжираган лаблари қалтираб кетди:

— Ҳей, ойижон, у яна Аксинья билан топишиб олибди.

- Бу гапни... сен қаёқдан эшита қолдинг?
- Мен кеча Аксиньянинг олдида бўлдим.
- Узи бўйнига олдим, манжалақи?!
- Ҳа.

Ильинична узоқ ўйланиб қолди. Юзларидаги ажини, лабларининг четлари буришиб кетди.

— Балким у шаллоқи, мақтаниш учун жўрттага шундай дегандир?

— Йўқ, ойижон, бу рост гап, ёлғони йўқ...

— Гафлатда қолиб, яхши куткиламагансан...— деди кампир мулойим овоз билан.— Бунақа эрнинг кетидан кўз-қулоқ бўлиб юриш керак.

— Минг кўз-қулоқ бўлганинг билан фойдаси йўқ! Мен инсофга келар деб юргандим... Нима қилай ахир, ё этагимга боғлаб қўяйми?— Наталья аламзадалик билан илжайди-да, овозини пасайтириб давом этди:— Кошки у Мишаткага ўхшаб гапимга, кира қолса... Сочи оқарса ҳам эски қилиғини қўймайди...

Ильинична қошиқларни ювиб артди, товоқни чайқади, идишларни халтага солиб бўлгандан кейин:

— Ташвишинг шугинами?— деб сўради.

— Жудаям қизиқсиз-а, ойижон... Оламни кўзимга қоройғи қилиш учун шу ташвиш ҳам етиб-ортар!

— Хўш, энди нима қилмоқчисан?

— Болаларимни оламану онам ёнига кетаман. Бошқа нима қилардим? Григорий билан ортиқ бирга туролмайман: Суйганини уйга обкелиб, бирга яшай-версин. Шунчалик қийналганим ҳам етар.

— Ёшлигимда мен ҳам шундай ўйлардим,— деди хўрсиниб Ильинична.— Қайнатанг ҳам учига чиққан хотинбоз эди. Мени шунчалик куйдирганки, гапирган билан тамом бўлмайди. Лекин кўз очиб кўрган эрни ташлаб кетиш ниҳоятда қийин, фойдаси ҳам йўқ. Миянгни ишлатиб кўрсанг, ўзинг тушунасан буни. Болаларни даласидан ажратиб, тирик етим қилишинг яхшими? Йўқ, болам, бу гапларни қўй. Бу тўғрида ўйлама ҳам, мен розимасман!

— Йўқ, ойижон, мен у билан бирга турмуш қилмайман, барибир гапингиз бекор кетади.

— Нега бекор кетаркан?!— деб газабланди Ильинична.— Сен менга бегона эмассанки, индамай

кетаверсам! Мен ачинмасам, икковингга ким ачинади ахир, лаънатилар?! Қариган онангга шундай дейишга қандай тилинг борди? Мен сенга яна қайта айтаман: бу хаёлни миянгдан бутунлай чиқариб ташла! Топган гапини қара: «Уйдан кетаман!» Хўш, қайга борасан? Шу топда сенга кимнинг кўзи учиб турибди? Даданг йўқ, уйлариингга ўт қўйилган, ойнинг бировларникида сиғинди бўлиб, зўрға юрса-ю, энди сен болаларинг билан бориб суқиласанми? Йўқ, болам, бу ишинг ақлга ҳеч тўғри келмайди. Гриша келсин, нима қилишни ўшанда кўрамиз, лекин ҳозир менга бу гапдан оғиз очма, гапингга қулоқ ҳам солмайман, рухсат ҳам этмайман!

Кўпдан бери Натальянинг юрагида йиғилиб ётган қайғу-аламлар бирданига хуруж қилиб томоғидан хиппа бўғди. У фарёд чекиб, рўмолини бошидан юлиб олди-ю, ўзини таппа ташлади, тошдай бемехр ерга кўксини бериб ҳўнграб йиғлайверди.

Кўпни кўрган, юраги кенг, доно Ильинична жойидан қўзғалмади ҳам. Кампир тагида қатиғи қолган кўзачани яхшилаб кофтага ўраб, сояга қўйгандан кейин товоққа сув солиб, Натальянинг ёнига келиб ўтирди. Бундай оғир пайтда гап билан юпатиб бўлмаслигини у биларди, кўз ёши қилмай, лабларини чирт юмиб, чидаб ўтиргандан кўра, бўтадай бўзлаб йиғлаш дурустлигини ҳам яхши биларди. Шунинг учун Ильинична, Наталья йиғлаб бўлгунча сабр қилиб турди, ниҳоят ишда қаварган қоқшол қўлини келинининг бошига қўйиб, йилтироқ қоп-қора сочларидан силади:

— Етар энди! Минг йиғлаганинг билан кўз ёшинг тамом бўлмайди, кейин йиғлашга ҳам пича қолсин. Ма, сувдан ҳўплагин.

Наталья тинчиган эди. Фақат аҳён-аҳёнда хўрсинганида кифтлари кўтарилиб, аъзойи баданига титроқ югурарди. Бирданига ўрнидан сакраб турди-ю, товоқда сув тутиб турган Ильиничнани итариб юборди, юзини шарққа ўгириб, кўз ёшларидан жиққа ҳўл бўлган кафтларини очиб энтика-энтика қарғай бошлади:

— Эй, тангрим! Жоним ҳалқумимга келди! Бу аҳволда ортиқ яшай олмайман! Ё парвардигор, бу зо-

лим эримга ўзинг жазо бер! Уша ёқдан ўлиги келсин!
Умрини хазон қил, мен ҳам азобдан қутулай!..

Шарқдан бурала-бурала қора булут босиб кел-моқда эди. Олисдан момақалдироқ садоси эшитиларди. Қуббасимон булут чўққилари орасидан чақнаб чиққан яшин осмонга қинғир-қийшиқ из солиб ярақлар эди. Шамол қутуриб, шитирлаётган кўкатларнинг бошини эгиб ғарбга салом қилдирар, дони тўлишган кунгабоқар бошларини ерга довур букар, катта йўлнинг чангини ҳамма ёққа учириб юарди.

Шамол Натальянинг ҳурпайган сочларини ўйнатар, кўз ёшларини ялаб қуритарди, ишга кийилган кул ранг юбкасининг кенг этагини оёқлари атрофида дўмбирадек шиширарди.

Иримчи Ильинична Натальяга тикилганича ангайиб қотиб қолди. Осмонни ярмигача қоплаган қора булутлар фониди келини унинг кўзига ёт ва балодай бўлиб кўринарди.

Ёмғир тобора яқинлашиб келарди. Момақалдироқ олдидаги жимжитлик узоқ давом этмади. Қиялама шўнғиб келаётган қирғий ваҳим ичида чириллаб юборди, юмронқозиқ сўнгги марта чийиллаганча инига кириб кетди, кучли шамол қум аралаш тўзонни учириб келиб Ильиничнанинг юзига урди-ю, гувиллаганча даштга қараб кетди. Кампир аранг ўрнидан турди. Ранги мурдадай оқариб кетган эди; яқин келиб қолган бўроннинг гувиллаши орасидан унинг фарёди эшитилди:

— Ҳой, бу гапингдан қайт! Тепангда худо бор! Кимга ўлим тилаяпсан, а?!

Ақлдан озган одамдай, кўзлари бежо бўлган Наталья, бўрон тўзитган, яшинда ярқираган ҳайбатли қора булутларга тикилганча:

— Худоё, жазосини бер! Худоё, ўзинг жазола!— деб чинқирарди, холос.

Дашт устида момақалдироқ қарсиллаб кетди. Капалаги учган Ильинична чўқиниб олди, гандираклай-гандираклай Натальянинг тепасига келиб, кифтларидан маҳкам ушлади.

— Ҳозир тиз чўк! Эшитдингми, Наташка!?

Наталья нурсиз кўзлари билан қайнанасига ангайиб қаради-ю, беихтиёр тиз чўкди.

— Тавба қил! Худодан гуноҳингни тила!— дўқ билан буюрди Ильинична.— Дуойибадим ижобат бўлмасин деб тила! Кимга ўлим тиладинг, а? Ўз болаларингни отасиз қолдирмоқчимисан? Гуноҳи азимга ботдинг... Дарров чўқин! Сажда қил! «Яратган тангрим, тавба қилдим, ношукур бандангман, гуноҳимни кечгил» де, айт!

Наталья чўқинди, бўзарган лабларини қимирлатиб бир нималар деб шивирлади-да, тишлари юмилиб, жағлари қаришиб ёнбошига қулади.

* * *

Ёмғир ювиб ўтган дашт ажойиб ям-яшил тусга кирган эди. Қавс шаклидаги ранго-ранг камалакнинг бир учи йироқдаги ҳовузга, бир учи Дон бўйига қадалганди. Ғарб томонда момақалдиरोқ гулдурадди. Тоғдан тушган лойқа сув жарда чулдираб оқарди. Кўпирган жилғалар ён бағирлардан, полизлардан ўтиб, Донга қўйиларди, ёмғирда тўкилган барглари, илдизи билан кўчган кўкатлари, қора буғдой бошоқларини оқизиб келарди. Полиздаги тарвуз ва қовун палакларини лойқа ва қум босиб қолганди; жала суви арава изларини ўйиб, қутуриб оқарди. Олисдаги дўнг этагидаги бир ғарам пичанга чақмоқ тушиб, куйиб тамом бўлаёзган эди. Унинг кўкимтир тутуни осмон баравар кўтарилиб, камалакка тегай-тегай деб турарди.

Ильинична билан Наталья этакларини кўтариб, оёқ яланг ҳолда, тайғанчоқ лой йўлдан секин-аста қишлоққа тушиб келмоқда эдилар. Кампир гап бошлади.

— Эндиги ёшлар бирам ношукур-эй, худоё тавба! Сал нарсага чучонглаб кетасизлар. Менинг ёшликда кўрганларимни сен кўрсанг нималар қилмасдинг? Гришка шу вақтгача пешонангга ҳам чертгани йўқ, тагин ношукурчилик қилсанг-а! Ташлаб кетмоқчи бўлдинг, ҳушингдан кетиб қолдинг, нималар қилмадинг, кўрганларимни сен кўрсанг нималар қилмасдинг? Ҳатто эр-хотин орасига худони ҳам аралаштирдинг... Ўзинг айт-чи, шундай қилишинг яхшими, болам? Отинг ўчгур чўлоқ ёшлигимда мени бекордан-бекорга

ўласи қилиб урарди, кошки бир ёмонлик қилган бўлсам! Ўзи хотинбозлик қилиб, аламини мендан оларди. Тонг ёришганда уйга қайтарди, аламимга чидолмай йиғлардим, бетига солиб гапирсам, қўли қичиб ураверарди... Аъзойи баданим моматалоқ бўлиб, бир ойгача кетмасди. Шундай бўлса ҳам чидадим, болаларимни катта қилдим, лекин бирон марта уйдан кетаман деб оғиз очмадим. Мен Гришкани мақтамайман, айби кўп, лекин у билан муроса қилиш мумкин. Анави касофат илон бўлмаганда, қишлоқнинг олди одами ўша бўларди. Боламни ўша жодугар ўзига иситиб олган.

Наталья анча жойгача ўйланиб, индамай келди, ниҳоят:

— Ойижон, энди бу гапдан оғиз очмайлик,— деди,— Григорий келсин, у ёғини кўрамиз... Балки ўзим кетарман, балки у мени ҳайдаб юборар, кейин маълум бўлади, ҳозирчалик уйингиздан ҳеч ёққа кетмайман.

— Ана энди ўзингга келдинг, болам!— кампир суюниб кетди.— Худо хоҳласа, апоқ-чапоқ бўлиб кетасиз. Ула қолсаям у сени ҳайдамас, буни хаёлингга келтирма! Ўзи сени суйса, болаларидан жонини аямаса-ю, қандай қилиб сени ҳайдасин? Йўқ-йўқ! Аксиньяни деб сендан кечмайди, бунга йўл қўймайди у! Эр хотин орасида ҳар хил гап ўтиши мумкин... Ишқилиб боши омон қайтсин...

— Мен ўлишини сира истамайман... Ҳали куйганимдан гапирвордим... Буни юзимга солманг... Уни ҳеч вақт кўнглимдан чиқаролмайман, лекин шу зайилда яшаш ҳам қийин-да, ойижон!..

— Эй, жигаргўшам! Қийналганингни онанг билмайди дейсанми? Биладан, лекин тўсатдан бирон иш қилиб қўймагин, дейман. Рост айтасан, энди бу гапни қўяйлик. Чолга бу гапдан зинҳор оғиз очма, тузукми? Унга дахли йўқ.

— Сизга бир нарса демоқчи эдим... Григорий билан тураманми, йўқми, бу маълуммас, лекин ундан бола туғмайман энди. Борини эсон-омон катта қилиб олсам ҳам катта гап... Ҳозир ҳомиладорман, ойи...

— Қанча бўлди?

— Уч ойлик.

— Нима қилардинг? Туғасан-да, бошқа илож йўқ.

— Керак эмас!— деди Наталья қатъий қилиб.— Шу бугуноқ Капитоновна момога учрашаман. Мени бу ташвишдан халос қилсин... Баъзи хотинлар ўшанга бориб, боласини олдиртирибди.

— Болани ўлдирмоқчимисан? Шундай дейишга қандай тилинг борди, уятсиз?— Ильинична газаби қўзиганидан қарс уриб, йўл ўртасида тўхтаб қолди. У яна бир нима демоқчи эди, бироқ орқа томондан арава филдирагининг шалдирагани, от туёқларининг лойни чалпиллатгани ва аллакимнинг чув-чувлаган овози эшитилди.

Ильинична билан Наталья йўлдан четга чиқиб, этакларини тушириб турдилар. Даладан келаётган Филипп Агеевич Бесхлебнов деган чол асов биясини тўхтатди:

— Қани, аравага чиқинглар, обориб қўяй, лой кечиб юрасизларми...

Ильинична суюниб:

— Барака топинг-эй, Агеевич, лойда тайғалақлай-вериб тинкамиз қуриди,— деди-да, бўш аравага чиқиб олди.

* * *

Овқатдан кейин Ильинична Наталья билан гап-лашгиси келиб, бола олдиришнинг мутлақо керак-сизлигини унга тушунтирмоқчи бўлди. Кампир идиш-товоқларни юваётиб гапни нимадан бошлаш, қандай ишончли далиллар билан келинини бундан қайтаришни кўнглидан ўтказди, ҳатто Натальянинг сирини чолга айтиб: «бу нияти бузуқ келинни ёмон йўлдан қайтариб кўрсакминкан?»— деган хаёлга ҳам борган эди. Бироқ у ишини тамомлагунича, Наталья йиғиштириниб, секингина чиқиб кетганди.

— Наталья қани?— деб сўради Ильинична Дуняш-кадан

— Аллақандай бир тугунчани қўлтиқлаб чиқиб кетди.

— Қаёққа кетди? Нима деди! Қанақа тугунча?!

— Мен қайдан билай, ойижон! Рўмолга тоза юбкасини, яна алланимани тугди-ю чиқди-кетди, ҳеч нарса демади.

— Вой шўрим қурсе-е-ен!— Ильинична бўтадай бўзлаб, курсига ўтириб қолди.

Дуняша ҳанг-манг бўлиб:

— Сизга нима бўлди, ойижон? Нега йиғлайсиз, ахир?— деб сўради.

— Уз ҳолимга қўйсанг-чи, шилқим! Менминан нима ишинг бор? Наталья нима деди, ахир? Йиғиштири-наётганини нега менга олдинроқ айтмадинг?

Дуняшканинг жаҳли чиқди:

— Эсингиз жойидами ўзи? Сизга айтиш кераклигини мен қаёқдан билай? Биратўла кетгани йўқ-ку! Балки ойисини кўриб келгани кетгандир, нимасига йиғлаганингизга сира тушунмайман.

Ильинична зўр ваҳима ичида Натальянинг қайтишини кутарди. Чолнинг сасиб беришидан қўрқиб, унга бу гапни айтмасликка қарор қилди.

Кун ботар маҳалида даштдан пода қайтди. Бирпасда қоронғи тушди. Қишлоқда унда-мунда чироқлар ёқилди, лекин Натальядан дарак бўлмади. Мелеховлар оиласи кечки овқатга ўтирди. Ҳаяжондан ранги оқариб кетган Ильинична, бетига пиёздоғ солинган зиғирмойли угра ошни столга келтириб қўйди. Чол нон ушоқларини тўплаб қошиққа олиб, соқолу мўйлов босган оғзига солди-да, стол атрофида ўтирганларга паришонлик билан қараб чиқди:

— Наталья қани? Нега овқатга чақирмайсиз?

— Наталья йўқ,— деди Ильинична секингина.

— Қаёққа кетди, ахир?

— Онасиникига кетган бўлса керак, меҳмон бўлиб қолган-да.

— Меҳмон бўлса, шу вақтгача юрадими? Тартиб-ниям билиши керак...— деди Пантелей Прокофьевич пўнғиллаб.

Чол ҳар вақтдагидай иштаҳа билан тез-тез ерди; ҳар замонда қошиққа дам бериб, столга тўнкариб қўяр ва ёнида ўтирган Мишаткага меҳрибонлик билан кўз қирини ташлаб, дағал овоз билан: «Бундоғ бурил-чи, қўзичоғим, лабингни артиб қўяй, дайди

онанг сизларга қарашга қўлиям тегмайди...»,— деб пўнғилларди-да, қадоқ босган қоп-қора кафти билан неварасининг пушти ранг нозик лабларини артарди.

Овқатланиб бўлгач, ҳаммалари столдан туришди.

— Чироқни ўчиришлар,— деб буюрди Пантелей Прокофьевич.— Лампамой оз, бекорга исроф қилишнинг ҳожати йўқ.

— Эшикни занжирлайми?— деб сўради Ильинична.

— Занжирла.

— Наталья нима бўлади?

— Келса, тақиллатар. Балки, эрталабгача санқиб юрар ҳали? Бунисиям янги қилиқ чиқарди... Сен индамай юравергин, мияси йўқ кампир! Кечаси меҳмондорчиликни ким қўйибди унга... Еганини эрталаб бурнидан чиқараман. Дашкадан ибрат олган-да...

Ильинична ечинмасдан ётди. Ярим соатгача у ёнбошдан бу ёнбошга ағдарилиб, оғир-оғир нафас олиб миқ этмай ётди, сўнгра энди Капитоновникига бормоқчи бўлиб қўзғалганида, кўча томондаги дераза тагидан биров оёғини судраб секин ўтгандай бўлди. Кампир ёш боладай ирғиб ўрнидан турди-ю, югурганича даҳлизга чиқиб эшикни очди.

Ранги мурдадай оқариб кетган Наталья панжарани ушлаб зинадан зўрба-зўр чиқиб келмоқда эди. Тўлган ой унинг рангида ранг қолмаган юзини, киртайган кўзлари-ю, жон азобида чимирилган қошларини равшан кўрсатарди. У худди ўқ еган оҳудай гандираклар аранг қадам қўяр, оёқ босган жойига қон доғи тушиб қоларди.

Ильинична уни индамай қучоқлади-ю, дарров даҳлизга олиб кирди. Наталья эшикка суяниб бўғиқ овоз билан шивирлади:

— Ҳаммаси ухладими? Ойижон, қон доғларини артиб олинг... Уни қаранг, ҳамма ер из бўлиб кетди...

Ильинична томоғига бир нарса тикилгандай, йиғи аралаш бўғиқ овоз билан:

— Узингга ўзинг нима қилганинг бу?!— деб сўради.

Наталья жилмайиб кулмоқчи бўлди-ю, бироқ жилмайиш ўрнига юзи бужмайиб кетди.

— Жон ойи, шовқин қилманг... Уйдагиларни уй-
ғотиб юборасиз... Мана, мен, бола туғишдан қутулиб
келдим. Энди кўнглим жойига тушди... Фақат қон
тўхтамаяпти... Худди мол сўйгандагидай ичимдан қон
кетяпти... Қўлингизни беринг, ойижон, бошим айланиб
кетди.

Ильинична худди бегона уйга кириб қолган одам-
дай, қоронғида анчагача эшик тутқичини роса қи-
дирди, ахийри бир амаллаб топди-да, лўкидонини со-
либ беркитди. Сўнгра оёқ учида юриб, Натальяни
катта уйга олиб ўтди; Дуняшкани уйғотиб, бу уйдан
чиқариб юборди, Дарьяни чақириб, чироқни ёқди.

Емакхона эшиги очиқ бўлиб, Пантелей Про-
кофьевичнинг барала хуррак отгани эшитиларди;
кичкинтой Полюшка ширин лабларини чапиллатиб
тушида алланималарни гапирарди. Боланинг уйқуси
қаттиқ, ҳеч нарса унга халақит беролмайди!

Ильинична тўшакни тузатиб, ёстиқни тўғрилаб
бўлгунича Наталья курсига ўтириб, дармони қури-
ганидан бошини стол четига қўйиб турди. Дуняшка
меҳмонхонага кирмоқчи эди, бироқ кампир уришиб
берди:

— Йўқол, уятсиз, кўзимга кўринма! Сенга бу
ерда пишириб қўйгани йўқ.

Дарья қовоғини солиб, ҳўл латта билан даҳлизни
артгани чиқиб кетди. Наталья аранг бошини кўта-
риб:

— Каравотдан тоза чойшабни олинг... Шолча
ташлаб қўя қолсангиз ҳам бўлади менга... Барибир
ифлос бўлади...— деди.

— Гапирма!— деб буюрди Ильинична.— Ечиниб
ётгин. Қўнглинг айниятими? Сув обкелайми?

— Бўшашиб кетяпман... Тоза кўйлак билан сув
келтириб беринг менга.

Наталья бир амаллаб ўрнидан турди-да, имиллаб
юриб каравот ёнига борди. Натальянинг юбкаси қон-
дан шалаббо бўлиб, оёқларига ёпишиб қолганига
Ильиничнанинг энди кўзи тушди. Кампир Наталья-
нинг ёмғирда ивиган одам сингари энгашиб этагини
сиққанини, қийналиб ечинганини кўриб қўрқиб
кетди.

— Қон кетавериб мадоринг қурибди, шўрлик!— йиғламсираб гапирди Ильинична.

Наталья кўзларини юмиб, тез-тез энтикиб нафас оларди. Ильинична унга бир қаради-ю, шошилганича емакхонага чиқди. Пантелей Прокофьевични турткилаб аранг уйғотди-да:

— Наталья касал...— деди.— Аҳволи жуда оғир, ўлиб қолмаса гўрғайди. Арава қўшиб ҳозир станицадан фершални топиб кел.

— Бўлмаган гапни қўйсанг-чи! Жин тегибдими унга? Касали нимаси? Кечалари камроқ юрсин эди...

Кампир воқеани қисқача гапириб берди. Пантелей Прокофьевич хуноб бўлиб ўрнидан ирғиб турди. Йўл-йўлакай чалворини тугмалаб, меҳмонхона томон югурди.

— Ҳаҳ, мочағар? Ҳаҳ, итвачча? Бу нима қилганинг, а!? Қим бунни мажбур этдийкин!.. Ҳозир адабини бермасам!..

— Эсингни едингми, лаънати! Нима қилмоқчисан? Яқинига борма, сенсиз ҳам ўзи зўрға турибди!.. Болаларни уйғотворасан, ахир! Қўрага чиқиб тезроқ аравани қўш!..— Ильинична чолни ҳарчанд қайтарса ҳам, у қулоқ солмасдан меҳмонхона эшигини тепиб очиб юборди.

— Бу кунингдан баттар бўл, лаънати!— деб бақирди у остонадан туриб.

— Қирманг, дада! Мумкинмас! Худо ҳақи, кирманг!— деб чинқирди Наталья ечган кўйлаги билан кўксини тўсиб.

Пантелей Прокофьевич сўкина-сўкина чакмон билан фуражқасини, от абзалларини қидира бошлади. Унинг ивирсиганини кўриб, Дуняшканинг тоқати тоқ бўлди, югурганича емакхонага кирди-ю, кўз ёшларини оқизиб, отасига ёпиша кетди:

— Тезроқ жўнасанг-чи, ахир! Қўнғизга ўхшаб мунча ивирсийсан? Наташка ўлай дейди-ю, бу бўлса бир соатдан бери имиллайди, холос! Балли, сендақа отага! Боргинг келмаса. айт, ўзим арава қўшиб бораман.

— Вой, аҳмоқ! Сенга жин тегдими ўзи? Бир камисен эдинг, манжалақи! Дадасига бақиради-я, ҳаро-

ми!— Пантелей Прокофьевич чакмон билан қизини урмоқчи бўлиб юлқинди-да, гўлдираб қарғаганича ҳовлига чиқиб кетди.

Чол жўнагандан кейин аёллар эркин нафас олишди. Дарья эшик ва стулларни тарақлатиб, нари-бери суриб пол юварди; чол кетгандан кейин Ильиничнанинг ижозати билан меҳмонхонага кирган Дуняшка Натальянинг каравоти бошида ёстигини тузатиб, сув бериб ўтирарди; Ильинична ора-сира ёнбошдаги ҳужрага кириб, ухлаб ётган болаларни кўриб чиқар ва қўлини жағига тираб Натальяга яна узоқ тикчлар, ғамгинлик билан бош чайқарди.

Наталья чурқ этмай, ёстиқ устидаги бошини қаерга қўярини билмай ётарди, унинг сочлари тўзиган, кокиллари тердан жиққа ҳўл бўлган эди. Қон тўхтамасди. Ильинична ҳар ярим соатда уни авайлаб кўтариб, остидаги жиққа ҳўл чойшабни олиб, ўрнига янгисини кўярди.

Наталья тобора ҳолдан кетиб бўшашмоқда эди. Тун ярмидан оғганда у кўзини очиб:

— Тонг отишга яқинлашдимиз?— деб сўради.

— Ҳали вақт эрта,— деб тинчитди уни кампир, бироқ ўзича: «Демак, вақт-соати яқин! Болаларини кўролмай кетишини ўйлаб хавотир бўляпти...»— деган гапни кўнглидан ўтказиб қўйди.

Гўё кўнглига келган гапни тасдиқлагандай Наталья секингина:

— Ойижон, Мишатка билан Полюшкани уйғотинг...— деб ялинди.

— Йўғ-э жон болам! Ярим кечада уйғотиб нима қиламиз? Сени бу аҳволда кўришса, қўрқиб фарёд кўтаришади. Уйғотишнинг нима кераги бор?

— Мен уларни кўриб қолмоқчиман... Аҳволим ёмон.

— Худо сақласин, бу нима деганинг? Отанг ҳозир фершални обкелади, дори-дармон қилса енгил тортасан. Бирпасгина ухлаб олсанг бўлармиди, а, жонгинам!

— Ухлаш қайда, ойижон!— деди Наталья афсуслангандай хўрсиниб. Шундан кейин у анчагача бир текисда нафас олиб жим ётди.

Ильинична оҳиста юриб зинапояга чиқди-да, кўз ёшларига эрк бериб, тўйгунча йиғлади. Шарқ томон сал-пал ёришган маҳалда у кўзлари қизарган, юзлари шишган ҳолда меҳмонхонага қайтиб келди. Эшик гижирлаши билан Наталья кўзини очиб янз сўради:

— Тонг ёришдимиз?

— Энди ёришяпти.

— Оёғимни пўстин билан ўраб қўйинг...

Дуняшка унинг оёғига барра пўстинни ташлади, кўрпасининг ёнларини тузатиб қўйди. Наталья унга тикилиб, кўзи билан миннатдорлик билдирди, сўнгра Ильиничнани ёнига чақириб олди:

— Ойижон, менинг бошимда ўтиринг, сен, Дуняшка, Дашка сен ҳам, бирпас чиқиб туринглар, мен ойим билан танҳо гаплашмоқчиман... Кетишдимиз?— деб сўради Наталья кўзини очмасдан.

— Кетишди,— деди Ильинична.

— Отам келмадимиз ҳалиям?

— Тезда келади. Янаям оғирлашдингми?

— Йўқ, боягидай... Мен сизга шуни айтмоқчи эдим... Ажалим яқин, ойижон... Кўнглим аниқ сезяпти. Шунчалик қоп кетдики, тавба! Дашкага тайинланг, печни ёққандан кейин кўпроқ сув қуйсин... Мени ўз қўлингиз билан ювинг, бегона киши ювса розимасман...

— Наталья! Кўзингиз оч, эркатойим! Нега ўлимни тилга оласан, болам? Тангрим меҳрибон, тузалиб кетасан.

Наталья қўлини ожизона қимирлатиб, қайнанасининг жим бўлишини илтимос қилди:

— Сиз энди гапимни бўлманг... Гапиришгаям ҳолим қолмади, бироқ айтадиган гапим кўп... Яна бошим айланяпти... Мен сизга сувни айтдимми? Тагин ҳам бақувват эканман.. Капитонова боя тушдаёқ, борган заҳотим ишимни бажарган эди... Бечора, ўзиям қўрқиб кетди... Бирам қон кетдики... Ишқилиб, эрталабгача ўлмайин-да... Сувни кўпроқ иситинглар... Ўлигим озода бўлишини истайман... Ойижон, эгнимга ҳалиги, бурмаси ҳошияли яшил юбкамини кийгизинг... Шуни Гриша яхши кўрарди... Поплин кофтаминиям... Сандиқнинг ўнг томонида, шолрўмол тагига қўйган-

ман... Кўзим юмилгач, болаларни ойм олдига юборинглар... Оймга одам юборсангиз бўларди, тезроқ келсин... Видолашиб қолай... Остимдагини олинг ҳўл бўп кетди...

Ильинична Натальянинг белидан кўтариб, остидаги чойшабни олиб янгисини қўйди, лекин Наталья:

— Ёнбошимга ётқизинг!...— деб шивирлади-ю, ҳушидан кетди...

Мовий тонг шуъласидан деразалар ёришди. Дунышка челакни чайқаб, сигир соққани кетди. Ильинична деразани ланг очиб ташлади, қон ҳиди, тутаган керосин иси билан тўлган уйга эрталабки шифобахш муздай шабада ёпирилиб кирди. Шамол олча баргларига тушган кўз ёшидек шабнам зарраларини дераза токчасига учуриб туширди; саҳар турган қушларнинг овози, сигирларнинг маърагани, подачи қамчисининг тарсиллагани эшитилди.

Наталья ўзига келиб кўзини очди, тилининг учи билан сарғайиб, қақраб кетган қонсиз лабларини ялаб сув сўради. У энди онасини ҳам, болаларини ҳам суриштирмасди. Тобора аҳволи оғирлашиб, ранги ўчар, энди ўнгланмаслиги кўриниб турарди...

Ильинична деразани ёпиб, каравот ёнига борди. Бир кечада Наталья бутунлай ўзгариб кетганди. Бир кун олдин олмадай гуллаб турган чиройли, соғлом, бақувват жувоннинг ҳозир икки бети бўрдай оқариб, бурни сумакдай бўлиб қолганди, яқиндагина кулибияшнаб турган қип-қизил лаблари сўлиб, юпқаланиб қолган, ҳатто тишларини зўрға ёпиб турарди. Фақат Натальянинг кўзларигина қадимги нурини сақлаган, лекин қараши бошқача, кишига боқиши бутунлай ўзгарган эди. Ёлғиз ўзига маълум бўлган зарурият остида у аҳён-аҳёнда кўкарган қовоқларини кўтариб, меҳмонхонага кўз югуртирар ва бир лаҳза Ильиничнага бегона одамдай тикилиб қоларди; қарашлари бежо, ваҳимали эди.

Кун чиқар маҳалда Пантелей Прокофьевич фельдшерни олиб келди. Туну кун ярадорлар ва терлама касали билан оғриганларга қараб, кечалари уйқудан қолиб чарчаган фельдшер керишиб тарантасдан тушди, тугунини олиб уйга кирди.

У зинапояда туриб эгнидаги брезент плашчни ечди-да, панжарадан энгашиб, қўлини роса совунлаб ювди, кўзада сув қуяётган Дуняшкага ер тагидан қараб, ҳатто икки марта кўз қисиб ҳам қўйди. Сўнгра меҳмонхонага кирди-да, ҳаммани у ердан чиқариб, Натальянинг олдида ўн минутча бўлди.

Пантелей Прокофьевич билан Ильинична емакхонада ўтиришарди.

Иккиси меҳмонхонадан чиққач, чол дарҳол кампиридан:

— Аҳволи қалай?— деб сўради.

— Ёмон.

— Бу ўзидан чиққан ақлми!

— Ўзидан...— деди Ильинична очигини айтишга истехола қилиб.

Фельдшер ҳурпайган бошини эшикдан чиқариб:

— Қайноқ сув; тезроқ!— деб талаб этди.

Сув қайнагунча фельдшер емакхонага чиқиб турди. Чолнинг унсиз саволига у «умид йўқ» дегандай қўл силтади.

— Тушгача қолмайди. Қон кўп кетибди. Асраб қолишнинг иложи йўқ! Григорий Пантелеевичга хабар бердингларми?

Пантелей Прокофьевич жавоб бермасдан оқсаганича шоша-пиша чиқиб кетди. Дарья чолнинг кетидан қараб, унинг бостирма тагидаги ўроқ машина орқасига ўтганини ва уйиб қўйилган бултурги таппиларга бошини қўйиб, ҳўнграб йиғлаганини кўриб турарди..

Фельдшер яна ярим соатча кутди, зинапояга чиқиб эрталабки офтобда бирпас мудраб ўтирди, сўнгра самовар қайнагандан кейин яна меҳмонхонага кириб, Натальяга камфора уколь қилди-да, қайтиб чиқиб сут сўради. Эсноғини аранг қайтариб, икки стакан сут ичди.

— Мени уйга обориб қўйинг,— деди Пантелей Прокофьевичга.

— Станицада касал ва ярадорлар менга маҳтал, бу ерда туришимнинг ҳожати ҳам қолмади. Барибир фойдаси йўқ. Мен Григорий Пантелеевичнинг юз-хотяри учун бажону дил хизмат этардим, лекин ростини айтсам, қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Бизнинг

ишимиз касалларни боқиш — ўликни тирилтиришга ожизлик қиламиз. Келинингизни шундай тилимлашибдики, бу аҳволда тирик қолиши қийин... Бачадони дабдала бўлган, соғ жойи йўқ.. Кампир темир чангак билан тортган бўлса керак. Ҳамма касофат нодонлигимизда, кимга дод деймиз!

Пантелей Прокофьевич тарантасига пичан тўшаб, Дарьяга тайинлади:

— Сен обориб қўясан. Донга тушганда бияни сугориш эсингдан чиқмасин.

Чол фельдшерга пул бермоқчи эди, бироқ у олишга ҳеч унамай, чолни уялтирди:

— Бу тўғрида оғиз очсанг, уят бўлади, Пантелей Прокофьевич. Ошна-оғайничилик орасига пулни суқмагин. Йўқ-йўқ, пул билан яқинимга ҳам келма! Хизматимми? Бунга гапирмасанг ҳам бўлади! Келинингизни тузата олганимда, йўриғи бошқа эди.

Эрталаб соат олтига яқин Наталья ўзини енгил ҳис қила бошлади. У сув келтиртириб ювинди. Дуняшка ойнани ушлаб турди, у сочларини тараб олди. сўнгра чақнаган кўзлари билан уй ичидагиларга кўз югуртирди-да, зўрғатдан жилмайди:

— Мана энди тузала бошладим! Жудаям қўрқиб кетувдим-да... Дунёдан умидимни узувдим... Болалар мунча узоқ ухлаб қолишди бугун? Бориб қара-чи, Дуняшка, уйғонишмадимикин?

Онаси Лукинична билан синглиси Грипашка келди. Кампир қизини кўриб йиғлаб юборди, бироқ Наталья ҳаяжонланганидан тез-тез гапира бошлади:

— Нега йиғлайсиз, ойижон? Аҳволим анча тузук... Мен ўлмай туриб, аза тутасизми? Қўйинг ахир, бекорга йиғлайверасизми?

Грипашка секингина онасини туртиб қўйди, кампир йиғининг вақти эмаслигини пайқаб, дарров кўз ёшларини артди-да, тасалли беришга тушди:

— Айналай қизим, ўзим шундай, беҳосдан кўзимга ёш келди. Сени кўришим билан кўнглим бир хил бўп кетди... Анча ўзгариб қопсан...

Наталья Мишатка билан Полюшканинг овозларини эшитган заҳоти икки бетига сал-пал қизил югурди.

— Тезроқ чақиринг! Бу ёққа келишсин! Қийимларини кейин кийишар... Чақиринг!— деб ҳовлиқиб қолди.

Аввал Полюшка кўринди, остонада тўхтаб, мушталари билан уйқуси очилмаган кўзларини ишқалай бошлади.

Наталья кулимсираб гапирди:

— Ойинг бетоб бўлиб қолди... Ёнимга кела қол, кўзичоғим!

Полюшка ҳайрон бўлиб, тизилишиб ўтирган катталарга бир бошдан қараб чиқди, сўнгра онаси ёнига келиб, ачинган тарзда:

— Нега мени уйғотмадинг? Булар ҳаммаси нега келди?— деб сўради.

— Улар мени кўргани келишди... Сени уйғотиб нима қилардим?

— Сенга сув келтириб берардим, ёнингда ўтирардим..

— Бор, ювиниб, сочларингни тараб олгин, ибодат қилиб иннайкейин келсанг, ёнимда ўтирасан.

— Нонушта қилгани турасанми?

— Билмадим. Туролмасман.

— Бўлмаса, сеникини шу ерга обкелиб бераман, тузукми, ойижон?

Наталья оёғига кўрпа ёпиб, бошини чалқанчасига ташларкан:

— Худди дадасининг ўзгинаси, фақат унинг сингари бағритош эмас, жудаям кўнгли юмшоқ...— деди ожизона илжайиб.

Бир соатдан кейин Наталья яна оғирлашди. У болаларини ёнига имлаб чақириб бағрига босди, чўқинтириб ўпиб бўлгандан кейин, уларни онасига топшириб уйига олиб кетишни илтимос қилди. Лукинична болаларни Грипашка билан жўнатиб, ўзи Натальянинг олдига қолди.

Наталья кўзларини юмди ва тушида гапирган одамга ўхшаб:

— Шундай қилиб, мен уни кўролмас эканман...— Сўнгра алланима эсига тушгандай, бошини кўтариб:— Мишаткани қайтаринглар!— деди.

Йиғлайвериб кўзлари қизариб кетган Грипашка

Мишаткани меҳмонхонага итариб киргизди, ўзи емак-хонада қолиб, эшитилар-эшитилмас айтиб йиғлашга тушди.

Мишатка Мелеховлар зотига хос меҳрсизлик билан қовоғини осилтирган ҳолда секин-аста каравот ёнига борди. Онасининг ранг-рўйи бутунлай ўзгарганлиги учун бола ўз онасини танимагандай, ётсираб турарди. Наталья ўғлини ёнига олди. Мишатканинг юраги қўлга тушган чумчуқнинг юрагидай тез-тез дукиллаб ураётганини сизди.

— Бошингни энгаштир, болам! Қулоғингни тут!..

Наталья Мишатканинг қулоғига бир нима деб шивирлади, сўнгра уни нари итариб, кўзига астойдил тикилиб қаради, қалтираган лабларини чирт юмиб, бир амаллаб зўрма-зўраки кулимсиради-да:

— Унутмайсанми? Айтасанми?— деб сўради.

Мишатка онасининг кўрсаткич бармоғини ўтдай ёнган муштумчасига олиб, бирпас маҳкам сиқиб турди-да:

— Унутмайман...— деб қўйворди. Сўнгра каравот ёнидан узоқлашиб, негадир қўлларини қанотдай ёйиб, оёқ учи билан секин-аста чиқиб кетди...

У эшикка етгунча Наталья орқасидан тикилиб турди, сўнгра индамай деворга ўгирилиб олди.

Туш пайтида жони узилди.

XVII

Фронт билан ўз қишлоғи орасидаги икки суткалик йўлда Григорий кўп нарсаларни эслаб, кўп нарсаларни қайтадан ўйлаб чиқди... Даштларда ёлғиз ўзим Натальяни ўйлай бериб юрагим сиқилмасин, деган мақсадда Прохор Зиковни ёнига олволган эди. Сотня турган жойдан жўнаган заҳотиёқ, Григорий урушдан ган очди. Австрия frontiда 12-полкда хизмат этган даврини, Руминияга борганини, немислар билан қандай жанг қилганини ҳикоя қила бошлади. Оғзи гапдан тинмас, полкдошлари орасида рўй берган қизиқ воқеаларни эслаб, дамба-дам куларди...

Соддадил Прохор олдинига таажжубланиб, Григорийга кўз қирида қараб, унинг бу қадар сергапли-

гига тушунолмади, бироқ кейинчалик, Григорий оғир-
гамдан қутулиш, ўзини чалғитиш мақсадида жўрттага
эски воқеаларни эслаётганини англади-да, гапга тез-
тез аралашиб ҳаттоки ҳаддидан ошириб юборди. Про-
хор бир вақтлар ярадор бўлиб, Чернигов госпиталида
ётганини ипидан-игнасигача қўймай ҳикоя қилаётиб
тўсатдан Григорийга кўзи тушиб қолди, унинг қора-
мағиз бетларидан дувиллаб ёш оқаётганини кўрди...
Прохор одоб юзасидан бир неча саржин кейинроқ
қолди-да, ярим соат чамаси орқада келаверди; сўн-
гра яна етиб олиб, ҳеч аҳамияти бўлмаган бошқа
нарсадан гап бошлаб кўрди-ю, бироқ Григорий гап-
га қизиқмади. Шу аҳволда иккиси чурқ этмасдан
тушгача ёнма-ён от чоптириб бораверди.

Григорий жон-жаҳди билан уйга етишга шошилар-
ди. Кун иссиқлигига қарамай, отини гоҳ чоптирар, гоҳ
елдирар, аҳён-аҳёндагина бирпас секин юргизарди.
Фақат кун тикка келгандагина у жарликда тўхтади,
эгарини олиб отни ўтлагани қўйиб юборди-да, ўзи соя-
га бориб мукка тушиб ётиб олди; шу аҳволда у иссиқ
қайтгунча ётди. Улар бир мартагина отларига сули
беришди, лекин Григорий ем бериладиган вақтга мут-
лақо риоя қилмади. Ҳатто олис йўл босишга ўрганган
остидаги отларнинг ҳам бир кеча-ю кундузда аввалги
чопқирлигидан асар қолмаган эди. Прохор хуноб бў-
лар ва ичида: «Бу аҳволда отдан ажраш ҳеч гапмас.
Қайси аҳмоқ отга шундай азоб беради? Унга барибир,
остидагиси ўлса, бирпасда бошқасини топиб олади,
мен нима қиламан? Бу аҳволда Татарскка етолмай,
йўлда қолиб кетмасак гўргайди, ана иннайкейин, алла-
кимларнинг аравасида ё пиёда юриб, йўлда она сути-
миз оғзимиздан келади» деб ўйларди.

Эртасига эрталаб Федосеев станицасига қараш-
ли қишлоқлардан бирига яқинлашганларида Про-
хор ортиқ тоқат қилолмай, Григорийга шундай
деди:

— Умрида от кўрмаган одамнинг ишини қиляп-
сан... Қандай инсон кеча-ю кундуз отга дам бермасдан
чопади, а? Отларнинг аҳволига бир қарагин! Кел
энди, эрталабки салқинда тузукроқ ўтлатиб олай-
лик.

— Ҳайдайвер, кейин қолма,— деди Григорий хаёли фаромушлик билан.

— Мен кетингдан етиб юролмайман, отим чарчади. Дам берсакмикан?

Григорий индамади. Ярим соғт чамаси иккиси ҳам чурқ этмасдан ҳайдаб бораверди, ниҳоят, Прохор қатъий қилиб:

— Кел энди, бирпас ўтлатиб олайлик, ахир! Мен бу аҳволда узоққа боролмайман! Эшитяпсанми? — деди.

— Ҳайда! Ҳайдайвер!

— Қачонгача ҳайдайди ахир? Туёғи узилиб тушгунчами?

— Кўп гапираверма!

— Григорий Пантелевич, отларга раҳм қил! Мен отимни нобуд қилмоқчимасман, аҳволига қара...

— Майли бўлмаса, жонимгаям тегдинг! Ўттироқ жой топ.

* * *

Григорийга юборилган телеграмма Хопер округининг станицаларида адашиб юра-юра, унинг қўлига жуда кеч теккан эди... Наталья кўмилгандан уч кун ўтгандан кейингина Григорий уйига етиб келди. Кўча эшик олдида у отдан тушди, уйдан йиғлаб югуриб чиққан Дуняшкани қучоқлади-да, қовоғини солиб:

— Отни етаклаб совутгин... Йиғлама кўп! — деди-ю, Прохорга бурилиб: — Уйингга бор. Керак бўлсанг чақиртираман, — деди.

Ильинична Мишатка билан Полюшканинг қўлларида ушлаб, ўғлини кутиб олгани зинапояга чиқди.

Григорий болаларини қучоқлаб олди-да, қалтироқ своз билан:

— Лекин йиғлаш йўқ! Кўз ёши керакмас! Эй гўдакчаларим! Етим қолдингларми-а! Йўқ-йўқ... Йиғламанглар... Онанг шўрликдан ажралдик... — деди.

Григорий йиғлаб юборишга сал қолганда ўзини зўрға тўхтатиб уйга кирди, отаси билан кўришди.

Пантелей Прокофьевич:

— Асраб қололмадик, ўғлим... — деди-ю, ўша заҳотиёқ оқсоқланганича даҳлизга чиқиб кетди.

Ильинична Григорийни меҳмонхонага обкириб, Наталья тўғрисида узоқ гапириб берди. Кампир ҳамма гапни очгиси келмаса ҳам Григорий қўймади.

— Нима учун туққиси келмаганини биласанми?— деб сўраб қолди.

— Биламаң.

— Хўш?

— Наталья шу ишдан олдин анавинг... Аксиньянг олдига кирган экан, бор гапни ўша айтиб берибди...

— Ҳа... Шундайми?— Григорий чўғдай қизариб, ерга қараб олди.

Меҳмонхонадан чиққанда ранг-рўйи оқариб, мункайиб қолган эди; кўкарган қалтироқ лабларини қимирлатиб, стол ёнида болаларини тиззасига олиб, анчагача эркалатиб ўтирди, сўнгра чанг босган бир бўлак қандни халтасидан олиб, пичоқ билан иккига бўлди-да, уялгансимон илжайди:

— Сизларга обкелган бор-йўқ совғам шу... Дада-гаям ялчимадинглар... Қани, чопинглар, бобойни чақиринглар, — деди.

— Қабристонга борасанми? — деб сўради Ильинична.

— Кейинроқ борарман... ўлганлар гинахонликни билмайди... Мишатка билан Полюшка қалай? Эсга олишадими?

— Биринчи кун ийғлайвериб юрагимни эзворишди, айниқса Полюшканг... Иккови тил бириктиргандай, бизнинг олдимизда ҳеч эсга олишмайди, лекин бугун кечаси Мишатканинг секин-секин йиғлаганини эшитиб қолдим... Ҳеч ким эшитмасин деб бошини ёстиқ тагига тиқиб олибди... Ёнига бориб: «Сенга нима бўлди, болагинам? Мен билан ёта қоласанми?»— деб сўрасам: «Мен тушимда йиғлаган бўлсам керак, бувижон, ҳеч зарари йўқ...»— дейди холос. Ўзинг гаплашиб, кўнглини кўтариб қўй... Кеча эрталаб қулоқ солсам, иккиси даҳлизда пичирлашишяпти. Полюшка бўлса: «Онамиз қайтиб келади. У ёш, ёшлар бутунлайнга ўлмайди»,— дейди. Муштдай бўлсалар ҳам, катталар сингари юраклари эзиларкан. Қорнинг очдир, болам? Бирон нарса обкелай, еб оласанми? Негга индамайсан?

Григорий меҳмонхонага кирди. Гўё бу уйни умрида биринчи марта кўраётгандай, деворларига зеҳн солиб қараб чиқди, ниҳоят, тузатиб қўйилган паркү ёстиқли каравотга тикилиб қолди. Наталья шу каравотда жон берган, шу тўшакда сўнгги марта овоз бериб, нафаси ўчган... Григорий Натальянинг болалар билан видолашиш пайтини, қандай қилиб ўпганини, балки чўқинтирганини, бирма-бир кўз олдига келтирди-ю, ўлим хабарини келтирган ўша телеграммани ўқиган пайтидагидай яна юраги жазиллаб, қулоқлари шанғиллай бошлаганини сезди.

Уйдаги ҳар бир буюм Натальяни эслатарди. Унинг хотираси кўз олдидан кетмас, азоб берарди. Григорий негадир ҳамма хоналарни бир-бир айланиб кўрди-да, энтиккан ҳолда зинапояга чопиб чиқди. Юрагини бир нарса чангаллаб олгандай бўлди. Пешонасини муздай тер босган эди. У зинапоядан тушаётиб, қўлини кўксининг чап томонига маҳкам босганича: «Эй, бечора юрак, ғам-ғусса сени тамом қилганга ўхшайди...» деб ўйлади.

Дуняшка ҳовлида отни етаклаб, совитарди. Омборхона ёнида от тўхтаб, ер искади, бўйини чўзиб, устки лабини қайириб тишларини иржайтирди, сўнгра пишқириб, олдинги оёқларини бука бошлади, Дуняшка жиловидан тортиб чув-чувласа ҳам, от бўй бермай, ёта бошлади.

— Ётгани қўйма! — деб бақирди Пантелей Прокофьевич отхонадан туриб. — Кўзинг кўрми, устида эгари бор-ку! Нега эгарини олмадинг, каллаварам?!

Ҳали ҳам юраги ўйнаб турган Григорий, секин-аста от ёнига борди-да, эгарни олди ва қийналаётганига қарамай Дуняшкага кулимсираб боқди:

— Ҳалиям бақирадимми? — деб сўради.

— Қадимги одати, — деб жилмайди Дуняшка.

— Яна бирпас етакла, синглим.

— Тери қотибди, ҳа майли, етакласам-етаклай.

— Ёткиси келса, қўйвор, ётсин.

— Хўп бўлади, акажон... Юрагинг эзиляптими?

— Тағинам эзилмасинми? — деди Григорий ҳаво етишмагандай энтикиб.

Дуняшка, акасига раҳми келиб, кифтидан ўпди-

да, алланарсадан уялгандай, кўзидан ёш чиқиб кетди, юзини тескари ўгириб олганича отни қўра томон етаклаб кетди.

Григорий отаси ёнига борди. Чол уриниб отхонанинг гўнгини тозаламоқда эди.

— Отингга жой тайёрлаяпман.

— Менга нега айтмадинг? Ўзим тозалардим.

— Гапингни қара-ю! Мен нима, кучдан қолибманми? Мен ҳали милтиқдайман. Улгунимча шундай кетаман! Ҳалиям ёшлардан қолишмайман. Эртага бориб бугдой ўрмоқчиман. Сен кўп турасанми?

— Бир ой.

— Жуда яхши! Менминам далага чиқмайсанми? Иш билан анча овунар эдинг.

— Ўзим ҳам шуни ўйловдим.

Чол паншаҳани ташлаб, пешона терини енги билан артди, ўзини аранг босиб, титроқ овоз билан:

— Уйга кирайлик, болам, овқатланамиз...— деди.— Энди минг ўйлаганинг билан бу мусибатдан қочиб қутулолмайсан... Барибир, фойдаси йўқ. Тақдир шу экан...

Ильинична дастурхонга овқат қўйди, тоза сочиқ берди. Григорий: «Бир вақтлар, Наталья ўзи овқат келтирарди...» деб яна ўйлашиб қолди. Ўз ҳаяжонини сездирмаслик учун у овқатни тез-тез ея бошлади. Отаси омборхонадан оғзига пичан тиқилган кўзачада самогон келтирганини кўриб, миннатдорлик билан унга қараб қўйди.

— Натальянинг арвоҳ хотири учун ичайлик, жойи жаннатда бўлсин,— деди Пантелей Прокофьевич овозини дадил қилиб.

Иккиси бир стакандан ичишди. Чол кетидан яна қўйди:

— Бир йилда икки кишини қўлдан бердик. Ажал бизнинг уйга пашшахўрда бўп қолди...

— Қўй энди, шу гапдан оғиз очма, дада!— деб ялинди Григорий.

У иккинчи стаканни ҳам дам олмасдан ичиб юборди-да, анчагача қоқи балиқни чайнаб ўтирди. Григорий тезроқ маст бўлиб, хаёлидан кетмаган ўйлардан тезроқ қутулишни истарди.

— Бу йил экин-текин жуда яхши! Бизнинг экинимиз-ку, ҳамманикидан ҳам олдин!— деб мақтанарди Пантелей Прокофьевич. Бироқ Григорий атайлаб мақтанаётганини унинг овозидан сезиб қолди.

— Буғдой-чи?

— Буғдойми? Сал-пал оласи бор, лекин шундай бўлсаям ўттиз беш, қирқ пуддан дон тўкади. Айниқса, қора буғдойни айт: одамларники бирам етилибдики, асти қўявур! Аксига бу йил биз шуни сепганимиз йўқ эди. Барибир мен унча қайғурмайман. Замона шу аҳволда-ю, донни қайга қўясан? Парамонов пунктига оборолмасанг, омборда сақлай олмасанг... Фронт яқинлашса — яна ўртоқлар келиб бир дон қўймай, ҳаммасини олиб кетишади. Лекин парво қилма: бу йилги ҳосилдан ташқари, яна икки йилга етарли донимиз бор. Худога шукур, хамбаларимиз лиммо-лим, бошқа жойда ҳам бор... — Чол айёрона кўз қисиб қўйди: — Дашкадан сўрагин, қора кунга атаб, қанча дон яшириб қўйганимизни айтиб беради. Чуқурлиги сенинг бўйингдай, эни бир ярим қулоч келадиган ўрани оғзигача тўлғазиб кўмганмиз! Замона нобоп келиб, бир оз камбағаллашиб қолдик-да, бўлмаса биз ҳам ўзига баҳузур хўжайинлардан эдик... — Чол, ўз гапи ўзига таъсир этиб мастона кулди, лекин бирпасдан кейин соқолини сипогарчилик билан силаб, жиддий тусда: — Эҳтимол, ҳали сен қайнананг тўғрисида ўйлаб ҳам еяётгандирсан, лекин мен уни ҳам унутганим йўқ, ёрдам қилдим, — деди. — Бир куни ўзи оғиз очар-очмас, эртасигаёқ бир арава буғдойни ўлчамасдан обориб бердим. Раҳматлик Наталья буни кўриб, азбаройи хурсанд бўлганидан кўз ёши қилиб олган эди... Қани, ўғлим, учинчи стаканниям кўтарамизми? Дунёда сендан бошқа овунчоғим ҳам қолмади!

— Қани қуй, бўлмаса! — деб Григорий стаканни тутди.

Шу пайт Мишатка қўрқа-писа юриб, стол ёнига келди, дадасининг тиззасига чиқди-да, чап қўли билан уни маҳкам бўйнидан қучоқлаб туриб, лабларидан чўлпиллатиб ўпиб олди.

Григорий қаттиқ таъсирланди, унинг ёшланган кўзларига тикилиб, боланинг юзига самогон ҳиди урмаслиги учун дамани ичига тортиб:

— Бу нимаси, ўғлим? — деб сўради.

Мишатка секингина жавоб берди:

— Ойим меҳмонхонада ётганида... ҳали тирик ётган маҳалида... мени олдига чақириб: «Даданг келганда мен учун уни ўпкин, иннайкейин, айтгинки, сизларни хафа қилмасин», — деб тайинлаган эди. Яна бир нима девди, эсимдан чиқибди...

Григорий стаканни столга қўйди-ю, юзини дераза томон ўгириб олди. Ҳаммаси жимиб қолди. Юракни хуноб қилувчи сукунат узоқ давом этди.

Нихоят, Пантелей Прокофьевич аста сўради:

— Ичамизми?

— Истамайман, — Григорий ўғилчасини тиззасидан тушириб, ўрнидан турди-ю, шоша-пиша даҳлиз томон юрди.

— Шошмай тур, болам, гўшт қолди-ку! Товуқ пиширганмиз, ҳали юпқа турибди! — Ильинична печь ёнига югуриб борди, бироқ Григорий эшикни тарақлатганича чиқиб кетди.

Григорий нима қилишини билмай қўрани айланиб, молхона билан отхонага кириб чиқди; отига тикилиб туриб: «Чўмилтириш керак экан» деб ўйлади-да, бостирма тагига кирди. Далага чиқишга тахт қилиб қўйилган ўроқ машина олдида, ерда ётган қарағай пайраҳалари билан қириндиларни, йўнилган бир парча тахтани кўриб: «Натальянинг тобутини дадам ясабди», — деган қарорга келди-да, тез-тез юриб уйга кетди.

Ўғли қистай бергандан кейин Пантелей Прокофьевич ноилож унинг гапига кириб, отларни ўроқ машинага қўшди-да, бир бочка сувни ортди; кечга томон ота-бола далага жўнашди...

XVIII

Григорий бир ҳисобдан Натальяни севгани, у билан олти йил бирга умр кечириб ўрганиб қолгани учунгина эмас, балки хотинининг ўлимига ўзи сабаб

бўлганини сезгани учун азоб чекарди. Агар Наталья тириклигида ўз айтганини қилиб, болаларни олиб онасиникига кетганда, бевафо эрдан бутунлай юз ўгириб, ярашмасдан ўша ёқда ўлиб кетганда, Григорий жудалик ўтида бунчалик ўртанмаган ва балки, бунчалик ичини ит тирнаб, пушаймон емаган бўлармиди... Бироқ Ильинична, Натальянинг чин юракдан севганини, тамомий қилмишларини кечирганини ва сўнги дамигача уни тилга олганини ўғлига бирмабир гапириб берган эди. Мана шу унинг дардига дард қўшиб, виджон азобида қийналишга, ўтмишда нималар қилганини, умр қандай ўтиб кетганлигини аниқлаб олишга, яна ўйлаб чиқишга мажбур этарди...

Бир вақтлар Григорийнинг хотинига унчалик кўнгли йўқ эди, ҳаттоки уни ёқтирмасди ҳам, лекин сўнги йилларда у Натальяга бошқача қарайдиган бўлганди; унда рўй берган ўзгаришнинг асосий сабабчиси болалар эди.

Олдин Григорий қалбида болаларга нисбатан оталик меҳри борлигини сезмасди. Фронтдан қисқа муддатга уйга келган вақтларида у Натальянинг кўнгли учун болаларини эркалатар ва хўжа кўрсинга силаб-сийпаган бўларди, лекин ўзи бундан баҳра олиш у ёқда турсин, Натальянинг оналик меҳри жўш уриб, болаларга парвона бўлганига ишонгиси келмай таажжубланарди. Шу чинқироқ кичкинтой гўдакларни қандай қилиб шу қадар яхши кўриш, жондан ортиқ севиш мумкинлигига сира тушунолмасди; ҳатто илгари, бола сутдан чиқмаган кезлари, кечаси бола уйғонадиган бўлса ғашни келиб, Натальяни кўпинча жеркиб ташлар: «Ёв келдими ўзи, мунча ҳовлиқмасанг? Овози чиқар-чиқмас, сўна чаққандай ирғиб турасан! Қўявер, йиғласа йиғлар, бирпасга ҳеч нима қилмас!» — деб пўнғилларди. Болалар ҳам Григорийни унчалик ёқтиришмасди, лекин катта бўлган сайин улар дадаларига ўрганиб, тобора меҳр қўя бошладилар. Болалар меҳрига жавобан Григорийнинг кўнгида муҳаббат уйғониб, унинг учқуни Натальяга ҳам ўтган эди.

Аксинья билан ора бузилгандан кейин Григорий хотини билан ажралиш масаласи устида мутлақо бош

қотирмайдиган бўлганди; кейинчалик Аксинья билан яна топишгандан кейин ҳам ўгай она Натальянинг ўрнини босиб, болаларига оналик қилишига мутлақо ишонмаган ва бу тўғрида сира ўйламаган эди. Иложи бўлса у иккиси билан ҳам турмуш қилиб, ҳар қайсисини ўзига яраша севиб, бемалол юра беришдан қайтмасди ҳам, бироқ хотинидан айрилгандан кейин бирданига Аксиньядан кўнгли совуганлигини сизди, бунинг устига, у кундошлик қилиб ҳамма сирни Натальяга айтиб, уни қазога гирифтор қилгани учун Аксиньядан қаттиқ хафа бўлган эди.

Григорий далага чиқиб, ҳарчанд ўз аламини унутмоқчи бўлиб ҳаракат қилса ҳам, хаёли яна шунга қайтиб келарди. У чарчаганига қарамай, соатлаб ўроқ машинадан тушмасдан иш билан ўзини овутмоқчи бўлса-да, Наталья ҳадеб эсига тушаверарди; хаёл обқочиб, хотини билан бирга кечирган умрининг илк хотираларини, аллақачонги арзимас воқеаларни, ҳар хил гапларни эсига соларди. Агар хаёл суришдан ўзини тезроқ тўхтатиб олмаса, дарров кўз олдида кулиб турган тирик Натальянинг сиймоси пайдо бўларди. Григорий унинг қадди-қоматини, юришини, сочларини қай хилда тузатиши ва қай хилда гапиришини, овози ва жилмайишини тасаввур эта бошларди...

Учинчи куни арпа ўришга тушишди. Чоштгоҳдан ошганда Пантелей Прокофьевич отларни тўхтатди, Григорий машинанинг кетинги ўтирғичидан ирғиб тушди-да, дастаси калта паншаҳани бир четга қўйиб:

— Дада, мен қишлоққа бориб келай,— деди.

— Нима қиласан?

— Болаларни соғиндим..

— Майли, бор, — жон деб рози бўлди чол. — Сен келгунча биз ўрилган арпани йиғиштириб турамиз.

Григорий ўша заҳотиёқ машинадан ўз отини чиқариб миниб олди-да, ўрилган сап-сариқ буғдойпоя ичи билан секин-аста катта йўл томон кетди. «Айтгинки, сизларни хафа қилмасин!»— деган Натальянинг гапи қулоғидан кетмасди. Григорий кўзларини юмди, жиловни қўйвориб, от билан иши бўлмай, хаёл суриб кетаверди.

Шамол тўзитиб юборган булут парчалари кўм-кўк осмонда қимир этмай муаллақ турарди. Бугдойпояда қузғунлар лапанглаб юришар, ғарамлар устида тўп-тўп бўлиб ўтиришарди; катталари яқинда қаноти чиқиб ҳали учирма бўлмаган болаларини тумшуқдан дон бериб боқишарди. Дала-ю даштни қузғунларнинг қағиллаган-чағиллаган овози босиб кетган эди.

Григорийнинг оти йўл четидан юришга интилар, ора-сира қашқа беда учини каллаклаб, сувлиғини шилдиратиб ковшарди. Икки марта олисдаги отларни кўриб тўхтади-да, кишнаб юборди; Григорий кўзини очиб яна отини ҳайдади, атрофига аланглаб даштга кўз ташлади, чангиб ётган йўл, ҳар жой-ҳар жойга уйиб қўйилган олтиндай ғарамлар, энди пишиб келаётган тахт-тахта қизғиш-кўк тариқ экинлари гўё уйқудагидай, кўзига эласлаб кўринарди.

Григорий уйга келиши билан кетма-кет Христоня кирди. Унинг қовоғи солиқ, кун иссиқлигига қарамай, инглизча мовут френч билан кенг чалвор кийиб олган эди. Шумтол шохидан кесиб олинган каттакон таёққа суянганича, оқсоқланиб келиб Григорий билан кўришди.

— Ҳол-аҳвол сўрагани келдим. Бошларингга мусибат тушганини эшитдим. Шундай қилиб, Наталья Мироновнаниям қўлдан бердингларми?

Григорий унинг гапини эшитмасликка олиб:

— Сен қандай қилиб фронтдан келиб қолдинг? — деб сўради-да, Христонянинг букчайган бесўнақай гавдасини завқланиб томоша қила бошлади.

— Ярадор бўлдим, тузалгунимча менга жавоб беришди. Қорнимнинг икки жойидан ўқ тегди. Иккови ҳам ичагим ёнида, ҳалиям турибди, савил! Шунинг учун ҳасса кўтариб олдим. Кўрдингми?

— Қаерда ярадор бўлдинг?

— Балашов ёнида.

— Айтгандай, Балашовни олишдими? Қандай қилиб сенга ўқ тега қолди?

— Ҳужумга кирганимизда. Балашовниям олдик, Поворинониям. Мен олдим.

— Қани гапир-чи, қайси қисмдасан, ҳамқишлоқлардан ёнингда кимлар бор? Ўтир, ма, тамаки.

Григорий уйига одам келгани, ўз дардидан бўлак гапдан гаплашиб олиш мумкин бўлгани учун ниҳоят-да суюнди. Христоня, ҳозир Григорий унинг тасалли беришига муҳтож эмаслигини тушунди-да, Балашов шаҳри қандай олингани, қандай ўқ текканини сўзлаб бера бошлади. У бир қарич қилиб ўралган каттакон тамакини тутатиб, йўғон овоз билан шошмасдан гап-га тушиб кетди:

— Биз, пиёда жанг қилиб, кунгабоқар экилган жойлардан секин-аста боравердик. Улар, масалан, замбарагу пулемётларидан, қолаверса, милтиқлардан ўққа тутишди денг. Ўзингга маълум, бўйим ўлгур новча, товуқлар орасида юрган ғозга ўхшаб, цепдаги одамлардан бир газ баланд, шунча энгашсам ҳам, барибир, отнинг қашқасидай кўриниб тураман, шундай қилиб, ўқдан қутулолмадим. Яхшики, бўйим новча экан, агар паканароқ бўлганимда нақ бошимга тегарди-я! Хайриятки, ерга тушиб келаётган ўқларга дуч келдим, лекин дами қайтганлигига қарамай, ичимни қулдиратиб юборди, иккаласиям, савил, худди печдан янги чиққандай қайноқ денг... Кирган жойини мундоғ ушлаб кўрдим; теримнинг остида бездай бўлиб юрибди, иккаласининг ораси бир қарич. Бармоғим билан эзиб туриб йиқилдим. Уйлаб қарасам, бунақа ҳазилнинг кети зилга айланиши мумкин! Яхшиси қимирламай ётавериш, йўқса яна бошқаси, ўткирроғи келиб, у ёғимдан кириб, бу ёғимдан чиқиши ҳеч гапмас. Дамимни чиқармай ётавердим. Дамбадам ҳалиги савил ўқларни ушлаб кўраман денг. Иккаласиям ёнма-ён турибди. Бирданига юрагим шув этиб кетди: «Ҳозир-ку турибди, ўшанақаси қорнимга кириб кетса нима бўлади?» Ичагим орасида у ёқдан-бу ёққа юраверса, докторлар тополмай ўлиб бўлишадди-ку» деб ўйладим. Иш пачава! Одамзоднинг бадани, масалан, ўзимдан қиёс қилай, хамирдан ҳам юмшоқ, ўқ савил йўғон ичакка кириб жойлашиб олгандан кейин нима бўлади? Юрасан, иннайкейин, қорнингда қўнғироқ чалиб! Бўлади томоша! Ётган жойимда бир бош кунгабоқарни узиб олдим, семичкасини чақавердим, бироқ юрагимни ҳовучлаб зўрға ётибман. Бизнинг цеплар ўтиб кетишган... Балашовни

олганларидан кейин мен ҳам етиб бордим. Тишанск-даги лазаретга ётқизишди. Чумчуққа ўхшаган олазрак аломат бир доктор бор экан. «Ўқни ёриб олиш керак!» деб мени хўп авраб кўрди. Мен эсимни еганмасман... «Жаноби олий, ўқ қоринга кириб кетиши мумкинми?» — деб сўрадим. — «Йўқ, мумкинмас», — деди. Ундай бўлса, ёрдирадиган жинни йўқ! Оқибати нима бўлишини яхши биламан. Ердирган жойи битмай туриб, яна фронтга жўнатишади. «Йўқ, жаноби олийлари, ёрдирмайман, ичимда юравергани маъқул, мени безовта қилмайди, ҳеч қандай оғирлиги йўқ, — дедим. — Уйга совға қилиб обораман, хотинимга кўрсатмоқчиман», — дедим. Доктор мени роса койиди, кейин бир ҳафтага жавоб берди.

Григорий кулимсираб ўтириб Христонянинг солдатча ҳикоясини охиригача тинглади-да:

— Сен ҳозир қайси полкдасан ўзинг? — деб сўради.

— Тўртинчи терма полкда.

— Ҳамқишлоқлардан яна ким бор у ерда?

— Бизникилардан кўп: Аникушка ҳезалак бор, Бесхлебнов, Аким Коловейдин, Семка Мирошников, Тихон Горбачев бор.

— Хўш, казаклар қалай? Нолимаяптими?

— Ҳаммаси офицерлардан хафа. Шундай аблаҳлар тепамизга келдики, кўз очгани қўйишмайди! Тагин ҳаммаси рус, биронта казаги йўқ.

Христоня гапираётиб, френчининг калта енгини дам-бадам тортиб қўяр ва гўё ўз кўзига ишонмагандай, инглизча асл мовут чалворни қўли билан силаб кўрарди.

— Шунча қидирсам ҳам оёғимга лойиқ ботинка топилмади, — хомуш бўлиб гапида давом этди Христоня. — Англия мамлакатада меникидақа оёғи катта одам бўлмас экан... Бизнинг экишимиз — буғдой, еганимиз — буғдой нони, уларнинг емиши жавдар бўлгандан кейин, бунақа оёқ қайда дейсан? Бутун сотняни бошдан-оёқ кийинтиришди, хушбўй папирослар беришди, лекин барибир чатоқ...

— Нимаси чатоқ? — қизиқсиниб сўради Григорий. Христоня илжайди:

— Сирти ялтироқ бўлганиминам ичи қалтироқ. Биласанми, казаклар яна урушдан бега бошлади. Демак, бу урушдан ҳеч натижа чиқмайди. Хопер округидан нари ўтмаймиз, деган гап юрибди...

Христоняни кузатиб қўйгандан кейин Григорий бир оз ўйланиб: «Бир ҳафта тураману фронтга жўнайман,— деган фикрга келди.— Бу ерда юрагинг тарс ёрилади». У кечгача уйда бўлди. Болалик чоғи эсига тушиб, Мишаткага қамишдан шамол тегирмон ҳамда чумчуқ тутиш учун отнинг қилидан тузоқ қилиб берди; қизига, гилдираклари айланадиган кичкина аравача ясаб, шотисини ола-була ранга бўяди, ҳаттоки латтадан қўғирчоқ ҳам қилиб бермоқчи эди, лекин бунга қўли келмади; қўғирчоқ Дуняшканинг ёрдами билан тайёр бўлди.

Илгари дадалари бунчалик меҳрибон бўлмаганидан болалар олдин унинг ҳаракатларига ишончсизлик кўзи билан қараб, ётсиниб турсалар ҳам, кейинчалик ундан бир қадам нари силжигилари келмай қолди, ҳатто кечга яқин Григорий далага жўнамоқчи бўлиб йўл тараддудига тушганда, Мишка йиғламсираб:

— Сен доим шу! Бирпас турасану яна бизни ташлаб кетаверасан... Қилиб берган тузоғингниям, тегирмонингниям, аравагиням — ҳаммасини ол! Менга керакмас! — деб зарда қилди.

Григорий ўглининг жажжи қўлларини ўзининг каттакон қўллари орасига олди:

— Ундай бўлса, масалани дарров ҳал қиламиз: сен казаксан, бас, шундай экан, мен билан далага жўнайсан: арпа ўрамиз, тўплаймиз, ўроқ машинада буванг ёнида ўтириб от ҳайдайсан. Ўтлар орасида бирам чигиртка кўп-эй! Адирда ҳар хил қушчалар! Полюшка бувиси билан уй пойласин. У биздан аразламайди; қиз боланинг иши — уй супуриш, кичкина челақчада бувисига Дондан сув обкелиш, қиламан деса, қиз болага иш кўп! Розимисан?

— Бўлмасам-чи! — деб қувонганидан бақириб юборди Мишатка. Далада жони киришини сезиб, кўзлари чақнай бошлади.

Ильинична қаршилиқ қилди.

— Буни қайга оборасан? Уйлаб топган нарсангни қара-я! Ётадиган жой йўқ-ку бунга? У ерда ким унга қарайди? Худо кўрсатмасин, отга яқин бориб қолса, тегиб олади, ё илон чақади. Дадангинам борма, уйда қолавер, айланай эркама! — деб ялинди неварасига кампир.

Бироқ Мишатканинг сузук кўзлари бирданига ўқрайди. (Буvasи ғазабланган вақтда кўзлари шундай олайиб кетарди.) Муштлири қисилиб:

— Буви, овозингни ўчир!.. — деб чинқирди йиғламсираб. — Барибир бораман! Дадажон, жон дада, унга қулоқ солма!..

Григорий кулиб, ўғлини кўтариб олди, онасини тинчитди:

— У ерда мен билан ётади. Отни чоптирмасдан, секин кетамиз, йиқитмасдан, бир амаллаб оборарман ахир! Ойижон, бунинг кийимини тайёрланг, ўзим эҳтиёт қиламан, қўрқманг, эртага кечқурун қайтиб келамиз.

Ана шундан кейин ота-бола дўст бўлиб олишди.

Григорий Татарскда икки ҳафта туриб, шу давр ичида фақат уч марта Аксиньяни узоқдан кўрди холос. Идрокли Аксинья одоб сақлаб, жўрттага Григорийдан узоқроқ юрар, шундай вақтда унинг кўзига кўринмаслик лозимлигини яхши тушунарди. Аёлларга хос сезгирлик билан Григорийнинг қандай кайфиятда юрганини сизди: агар эҳтиётсизлик қилиб, ўз туйғусини унга изҳор этса, арзимаган нарсадан кўнгли қолиб, ораларига совуқчилик тушишига ақли етди. У Григорийнинг ўзи гап бошлашини кутиб юрди ва фронтга жўнашидан бир кун олдин шундай пайт келди. Григорий аравага дон ортиб, даладан кечикиброқ келаётган эди; қош қорайган маҳалда, далага туташган энг четки тор кўчада Аксиньяга дуч келди. Аксинья олисдан таъзим қилиб саломлашди, кўрқа-писа жилмайди. Григорий унинг саломига жавоб берди, бироқ индамай кетаверишни ўзига эп кўрмади, от жилвини аста тортиб, юришини секинлаштирди:

— Яхшимисан? — деб сўради у.

— Тузук, ёмон эмас, Григорий Пантелеевич.

— Нега кўринмайсан ҳеч?

— Далада эдим... Бутун рўзғор иши менга қолган.

Аравада Мишатка ҳам бор эди. Григорий, шунинг учун Аксинья билан гапни калта қилиб, отларни тўхтатмай кетаверди. Бир неча саржин узоқлашгандан кейин, Аксиньянинг овозини эшитиб, кетига бурилиб қаради: у четан девор ёнида турарди:

— Қишлоқда кўп турасанми?— деб сўради Аксинья қўлидаги мойчечакнинг гулбаргларини ҳаяжон ичида битталаб юлаётиб.

— Эрта-индин жўнайман.

Аксинья яна бирон гап сўрамоқчи бўлгандай бир лаҳза ийманиб турди-да, негадир сўрамади, қўл силтади-ю, тез-тез юриб ўтлоқ томон кетаверди, бир марта кетига бурилиб қарамади ҳам.

XIX

Осмонни қора булут буркаб олди. Ёмғир майдалаб севалай бошлади. Майса кўкатлар, бурганлар, даштда унда-мунда кўринган ёввойи тоғолча барглари намдан йилтирарди.

Муддатидан илгари жўнашганига ниҳоятда хафа бўлган Прохор, йўлга чиққандан бери Григорий билан гаплашмасдан, индамай қовоғини солиб олган эди. Севастьянов қишлоғидан ўтганларида учта отлиқ казакка дуч келишди. Улар пошналари билан отларини ниқтаб, гурунглашиб ёнма-ён келишарди. Қазаклардан бири — кул ранг чакмон кийган, малла соқолли кексароқ казак Григорийни олисдан таниб ҳамроҳларига: «Ие, биродарлар, бу Мелехов-ку!» — деб бақирди, Григорийнинг олдига етгандан кейин, бўйдор тўриқ аргумоғини тўхтатди.

— Салом, Григорий Пантелеевич! — деб сўрашди у.

— Саломат бўл! — деди Григорий; бу малла соқол, бадқовоқ казакни қаерда кўрганини шунчалик ўйласа ҳам эслай олмади.

Бу одамнинг яқинда подхорунжийлик даражасига кўтарилгани афтидан маълум эди: анчайин казаклардан ажралиб туриш учун чакмонининг кифтига янги погон тикиб олганди.

— Танимадингми? — деб сўради у яқинроқ келиб, лекин сап-сарик жун босган сўлоқмондай қўлини чўзиб кўришганда оғзидан гупиллаб бадбўй ароқ ҳиди келди. Янги амал теккан подхорунжийнинг такаббурлиги башарасидан кўриниб турарди: азбаройи мағрурлигидан бит кўзлари йилт-йилт қилар, лаб-лунжининг таноби қочиб иршаярди.

Мовут чакмон кийган офицернинг турқини кўриб, Григорийнинг кулгиси қистади, уни очиқдан-очиқ мазах қилиб:

— Танмаяпман. Оддий казак бўлиб юрган пайтингда кўрган бўлсам керак... Яқинда подхорунжий қилиб кўтаришганми дейман? — деб сўради.

— Топдинг! Бир ҳафтача бўлди. Иккимиз Қудиновнинг штабида учрашганмиз, Благовешение кунлари бўлса керак. Ушанда сен мени балодан қутқазган эдинг, эсингдами? Ҳой, Трофим! Секип-аста бораверинглар, мен кетларингдан етиб оламан! — деб бақирди у нарироқда кутиб турган шерикларига.

Григорий бу маллавоё подхорунжий билан қаерда ва қандай учрашганини аранг ўйлаб топди, унинг «Семак» лақаби ҳамда Қудиновнинг берган баҳоси эсига тушди: «Аблаҳнинг отган ўқи хато кетмайди. Қуён қочса, милтиқ билан отиб қулатаверади; жангда баҳоси йўқ, энг яхши разведкачи, фақат ақли калтароқ» деган эди. Семак кўзғолон даврида сотня командири эди, аллақандай бир жинояти учун Қудинов уни жазоламоқчи бўлганда Григорий аралашиб, Семакнинг гуноҳидан ўтилган ва ўз вазифасида қолдирилган эди.

— Фронтданми?

— Ҳа, фронтдан, Новохоперск ёнидан чиқдим, отпуска олиб келяпман. Юз эллик чақирим айланма йўл босишга тўғри келди, Славшевская станицасига кириб ўтдим, у ерда қариндошларим бор. Уша яшилигинг ҳалиям эсимда, Григорий Пантелеевич! Сени шу топда сийлагим кепкетди, кўнглим учун йўқ демайсан, тўрвамда икки шиша тоза спирт бор, шуни ичамиз, хўпми?

Григорий ичишга кўнмади, лекин сўна қилинган бир шиша спиртни қайтармай олди.

— Улжанинг кони ўша ёқда экан! Олган ҳам олди, олмаган ҳам. Қазаклар билан офицерлар олганича олишди!— мақтаниб сўзларди Семак.— Мен Балашовдаям бўлдим. Шаҳарга киришимиз билан энг аввал темир йўлга човут солдик; ҳамма йўл тирбанд, вагонлар қатор-қатор бўлиб кетган. Бир вагонда қанд, иккинчисида кийим-кечак, учинчисида ҳар хил буюм. Баъзи казаклар қирқтадан уст-бош олволишди! Иннайкейин, жуҳудларни таламоққа тушдик — ана томоша! Менинг сотнямдан бир олғир йигит жуҳудларни талаб, ўн олтита ён соат тўплади, ўнтаси тилла; ҳаммасини кўксига тақиб олиб, худди катта бойлар сингари кўчада бемалол юраверади, итвачча! Узукларни-ку, сон-саноғи йўқ! Ҳар бармоғига иккитадан, учтадан тақиб олган...

Григорий унинг дўппайган хуржунини кўрсатиб:

— Анавилар нима? — деб сўради.

— Буми... ҳар хил буюм.

— Сен ҳам таладингми?

— Гапингни қара-ю... Мен талаганим йўқ, қонуний йўл билан олдим. Бизнинг командирумиз: «Шаҳарни олсаларинг, икки суткагача уни сизларнинг ихтиёрингизга бераман», — деди. Нима, бошқалардан камманми? Мен фақат давлат молидан олдим, қўлга илинганини олдим холос... Бошқалар ҳеч нарсадан тап тортмади.

— Балли, сиздай аскарларга! — Григорий ҳаромхўр подхорунжийга нафратланиб қаради: — Сен сиёқли одамларнинг жойи кўприк тагида ўтириб йўл тўсиш, урушни ким қўйибди сизларга? Урушниям талон-торожга айлантирдингизми энди! Топган ҳунарларингни қара-ю! Минг лаънат, сенларга! Сен ҳали, бунинг учун ҳеч нарса бўлмайди, деб ўйлаётгандирсан! Полковнигинг билан қўшиб терингни шилиб олишади ҳали!

— Нима учун?

— Ўша қилиқлари учун.

— Қим теримизни шилади?

— Тепада турганлар.

Семак истехзоли кулди:

— Уларнинг ўзи олмабдими? Биз хуржунда ол-

ган бўлсак, улар қатор-қатор араваларда карвон қилиб жўнатишди.

— Ўзинг кўрдингми?

— Кўрдингми? дейди-я! Кўрмоқ тугул шундай араваларни Яриженгача ўзим обориб қўйганман. Кумуш қошиғу идиш-товоқларнинг ўзи бир арава эди! Йўлда баъзи офицерлар тўхтатиб: «Аравалардаги нима? Қани, кўрсат!» деб тиқилинч қилганда: «Фалончи генералнинг шахсий буюмлари» дейишим биланоқ индамай кетаверишарди.

— Қайси генерал экан?— деб сўради Григорий кўзини қисиб, асабийлашганидан жиловни ўйнаб.

Семак муғомбирона илжайди:

— Фамилиясини унутибман... Ҳаҳ, эсим қурсин, оти нимаям эди? Йўқ, эслолмадим, бутунлай ёдимдан кўтарилиб кетибди! Бекорга койияпсан, Григорий Пантелеевич. Ҳамма шундай қияпти, ўлай агар, рост. Ҳалиям мен бошқаларга қараганда инсофлиман; мен йўли билан олдим, бошқалар куппа-кундузи кўчада тунаб олишаверди, жуҳуд хотинларни зўрлашди! Мен унақа ишларни қилганим йўқ, худога шукур, никоҳлик хогиним бор, ўзиям хотинмисан хотин-да! Йўқ, сен мендан чакки хафа бўляпсан. Тўхтасанг-чи, ахир, мунча шошасан!

Григорий бош қимирлатиб, Семак билан совуққина хайрлашди-да, Прохорга:

— Қани, кетдик!— деб отини елдириб кетди.

Йўлма-йўл гоҳ якка, гоҳ тўп-тўп бўлиб отпускаи олиб келаётган казаклар учрарди. Дам-бадам қўшотлиқ аравалар учраб турарди. Ортилган юк устидан брезент ё шолча ёпилиб, маҳкам танғиб ташланган эди. Яп-янги ёзлик гимнастёрка, қизил аскарча мош ранг шим кийган казаклар оёқларини узангига тираб, аравалар кетида от чонтириб келишарди. Казакларнинг офтобда қорайиб, чанг босган юзлари кулиб-яшнаб турар, бироқ улар Григорийни кўришлари билан баббаравар честь бериб, индамасдан, тезроқ ўтиб кетиш пайида бўлишарди, фақат анча узоқлашиб олганларидан кейингина яна гаплашиб кетишарди.

Прохор юк ортган араваларни ва уларни қўриқлаб келаётган отлиқларни олисдан кўриши биланоқ:

— Савдогарлар келяпти!— деб масхараомуз куларди.

Лекин уйига қуруқ қайтиб келаётганлар ҳам йўқ эмасди. Аллақайси бир қишлоқда Григорий отини суғормоқчи бўлиб қудуқ ёнида тўхтаганида, ёнбошдаги ҳовлидан ашула овозини эшитиб қолди. Овозларининг ширалик ва ўткирлигига қараганда ашула айтаётганлар ёш казаклар эдилар.

Проخور қудуқдан сув олаётди:

— Бирон йигитни армияга жўнатишаётганга ўхшайди,— деди.

Кеча бир шиша спирт ичилгани учун ҳозир у бош оғриқ қилгиси келиб ўлиб турарди, шу сабабдан отларни нари-бери суғорди-да, илжайиб:

— Шу ҳовлига тўғри кириб борсак қалай бўларкин, Пантелевич? Балки, бизгаям бир стакандан тегиб қолармиди, нима дединг, а? Уйи қамиш томли бўлсаям эгаси бадавлатга ўхшайди,— деди.

Григорий, йигитчани қандай кузатишаётганини кўргиси келиб, киришга рози бўлди. Иккиси отларини четанга боғлаб, ҳовлига киришди. Бостирма тагидаги айланма охурда тўртта эгарлоғлик от турарди. Успирин бола дон ўлчайдиган тунука идишда лиммо-лим сулини омборхонадан олиб чиқди. У Григорийга бир кўз ташлади-ю, кишнаётган отлар ёнига кетди. Уйнинг нариги томонидан ашула товуши келарди. Ингичка овозли тенор булбулдай сайрарди.

У ерларда қарға учмасди,

У ерларда ҳеч ким юрмасди...

Овози хириллаб қолган бас сўнгги сўзларини такрорлаб тенорга жўр бўлди, унинг кетидан жарангдор овозлар янгради, қўшиққа жон кириб, улуғвор ва маъюс оҳангларга тўлиб жаранглай бошлади. Григорий ашулачи йигитларга халақит бермаслик учун Прохорнинг енгидан тортиб тўхтатди.

— Шошма, кўринмай турайлик, айтиб бўлишсин,— деб шивирлади, унинг қулоғига.

— Бу ерда кузатиш эмас, бошқа гап бор. Худди еланликларнинг қўшиғи бу. Улардан бошқа ҳеч ким

ашулани бундай қойил қилолмайди. Овозларини қара, одамни сел қилади-я! — деб мақтади. Прохор, бу ердан бошоғриқ қиладиган нарса топилмаслигига кўзи етиб алаמידан тупуринди.

Мулойим овозли тенор, ғафлат босиб орқада қолган казакнинг тақдирини қўшиқ билан айтиб тугатди:

Бу йўллардан на пиёда, на отлиқ
Ўтмас эди, бир кун казаклар полки
Ўтиб қолди, энг орқада тулпор от
Чопиб келар эди, черкас эгари
Оғиб қолган, юганининг тасмаси
Қулоғига чувалашган, чилвири
Оёғига ўралишиб борарди.
От ортидан югурарди ёш казак,
Тулпориға ялинарди ёш казак:
«Тўхта, жонивор, мени ёлғиз ташлама
Сенсиз қочиб қутулолмайман чечендан».

Қўшиққа маҳлиё бўлган Григорий уйнинг оқланган пойдеворига суянганича туриб қолган эди, у от кишнаганини ҳам, тор кўчадан ўтган арава шалди роғини ҳам эшитмасди...

Қўшиқ тамом бўлгач, ашулачилардан бири йўталди-да:

— Авжини яхши келтиролмадик, кечирасизлар! Ҳа, маини билганимизча айтиб бердик,— деди.— Энди йўлгаям бирор нарса беринглар, бувижонлар. Қорнимизни яхшилаб тўйғаздингиз. худо хайр берсин, бироқ йўлда ейдиган ҳеч овқатимиз йўқ...

Григорий ўзига келиб, уй орқасидан чиқиб келди. Зинанинг пастки босқичида тўртта казак йигит ўтирарди; қўшни ҳовлилардан келган жувонлар, кампирлар ва бир гала болалар уларни ўраб олганди. Аёллар ўқсиб-ўқсиб йиғлаб кўз ёшларини рўмоллари учига артишарди; Григорий зинапоёга яқинлашганда новчадан келган, нуроний юзли қора кўз кампир:

— Бугинг тасаддуқ бўлсин, болаларим! Бирам одамни сел қиладиган ғамгин ашула эканки, юраги эзилмаган одам қолмади. Уйда ҳар қайсингнинг онанг

қолган бўлса керак, ўғли урушда юргани эсига тушганда, шўрлик она зор-зор йиғламай туроладими...— Кампир салом бериб келган Григорийга кўзларини олайтириб бир қаради-ю, ғазаб билан:— Шу гулдай йигитларни қачонгача ажал сари бошлайсан, жаноби олий? Ҳаммаси урушда қирилиб кетаверса, майлими?— деди.

— Бувижон, бизниям аяшаётгани йўқ,— деб жавоб берди Григорий хўрсиниб.

Казаклар тўсатдан келиб қолган нотаниш офицердан уялиб, дарҳол ўринларидан турдилар, олдиларидаги овқатдан бўшаган тарелкаларни оёқлари билан четга суриб, гимнастёркаларини, ўқдону портупейларини тузата бошладилар. Улар милтиқларини елкаларидан олмай, ашула айтишган эди. Энг каттасининг ёши ҳали йигирма бешдан ошмаганлиги кўриниб турарди.

— Қаердан бўласиз?— деб сўради Григорий бўз йигитларнинг лўппи юзларига боқиб.

— Ўз сотнямиздан келяпиз...— бўшашиб жавоб берди биттаси; унинг бурни пучуқ, кўзлари кулиб турарди.

— Мен қаерлик, қайси станицаликсиз деб сўраяппан! Бу ерлик эмасдирсиз?

— Еланликмиз, отпуска билан келяпмиз, жаноби олий.

Ашулани бошлаган йигит шу эканини Григорий дарров овозидан таниди.

— Сен бошладингми?

— Мен.

— Овозинг яхши экан! Ўзи нима гап, нучук ашула айтяпсиз? Хурсандликданми? Ундай десам, ичганга ўхшамайсиз.

Сочлари чиройли қилиб таралган, ҳамма ёғини чанг босган, икки бети олмайдай қип-қизил йигит, кампирларга кўз кирида бир қараб олди-да, хижолат тортгандай илжайиб, истар-истамас жавоб берди:

— Хурсандлик қайда... Улганимизнинг кунидан! Бу ерларда текинга овқат топилмас экан, бир бурда нон берса беради, бўлмаса йўқ. Лекин ашулани бошлашимиз билан хотинлар дув ёпирлиб келишади;

биронта юракни эзадиган қўшиқдан оламиз, қараб-сизки. ҳаммаси сел бўлиб, униси чўчқа мой, буниси бир кўза сут ё бошқа егулик овқат кўтариб келади...

Ашула бошлаб берган йигит ўртоқларига кўз қисиб, кўзлари билан кулиб:

— Биз попга ўхшаб олдин хониш қиламизу, кетидан садақа тўплаймиз, жаноби юзбоши,— деди.

Казаклардан бири кўкрак чўнтагидан мой босган кир қоғозни олиб Григорийга узатди:

— Отпуска қоғозимиз мана.

— Мен нима қиламан буни?

— Эҳтимол, ишонмаётгандирсиз, биз дезертир-масмиз...

— Буни сен жазо отрядига дуч келганда кўрсатарсан,— деди Григорий энсаси қотиб, бироқ кетиш олдида уларга шундай маслаҳат берди:— Кечалари йўл юринглар, кундузи бирон жойда беркиниб ётаверинглар. Қоғозларингнинг тайини йўқ, бунга ишониб қўлга тушмасаларинг гўргайди... Печати йўқ-ку!

— Бизнинг сотняда печать йўқ.

— Қалмоқларнинг шомполига тобларинг бўлмаса, менинг маслаҳатимдан чиқманглар, тузукми?

Қишлоқдан уч чақиримча нарида, йўл ёқасидаги кичкина ўрмондан юз эллик саржин нарироқда рўпарасидан келаётган икки отлиққа Григорийнинг кўзи тушди. Улар тўхтаб, бирпас тикилиб туришди-да, шартта ўрмонга бурилишди.

— Булар албатта қоғозсиз,— деди Прохор.— Жуфтак уриб қочишини кўрдингми? Куппа-кундуз қўрқмасдан юришларини қара!

Яна бир неча киши Григорийни кўрган ҳамон йўлдан чиқа солиб яширинмоқчи бўлди. Уйига ўғринча қайтаётган ўрта яшар бир казак кунгабоқар орасига уриб уватда бекинган қуён сингари писиб ётаверди. Прохор унинг ёнидан ўтиб бораркан, узангида тикка туриб:

— Ҳэй, шуди йўқ, тузукроқ пана бўл! Бошингни бекитибсану к... кўриниб қопти!— деб бақирди, сўнгра, овозига қаҳрли тус бериб:— Чиқ бу ёққа! Ҳужжатингни кўрсат ҳозир!— деб дўқ қилди.

Казак ўрнидан тура солиб, энгашганича кунгабо-

қар поялари ораси билан қочиб қолди; Прохор овози борича хохолаб кулиб юборди, кетидан қувламоқчи бўлганда Григорий уни тўхтатди:

— Жиннилик қилма! Бошингга урасанми уни? Бу чопишида мадори қуриб йиқилади-ку. Утакаси ёрилиб, ўлиб қолмасин тагин...

— Бел.. Уни този ит ҳам қувиб етолмайди! Шу чопишида ўн чақирим жойга бемалол боради. Кунга-боқарлар оралаб югуришини кўр! Қоч-қочга тушганда одамзоднинг оёғи ерга тегмайди, худди қанот пайдо қилгандай учади-я! Нега бундайлигини сира тушунолмайман.

Прохор умуман дезертирларни ёқтирмай:

— Буларни қара, Пантелеевич, подадай, тўп-тўп бўлиб бемалол келишяпти-я. Худди ёв қувгандай! Бу аҳволда бутун фронт сенминам менга қолмаса гўргайди...— деди.

Григорий фронтга яқинлашган сари Дон армиясининг бузғунликка юз тутганини тасдиқловчи жирканч манзаралар ҳар қадамда дуч келарди, армиядаги бу бузғунлик айни қўл баланд келган вақтда, қўзғолончилар билан бирлашиб, кучга куч қўшилган ва Шимолий фронтда катта муваффақиятга эришилган пайтда бошланган эди. Дон армиясининг қисмлари қатъий ҳужумга ўтиш, қизилларнинг қаршилигини енгиш у ёқда турсин, бирон жиддий сиқувга бардош бера олмайдиган ҳолга келганди.

Резерв қисмлар жойлашган фронтга яқин қишлоқ ва станицаларда офицерлар ароқдан бош кўтаришмасди; талаб олинган ўлжаларни араваларга сиққанча босиб олишган, уларни ҳали жўнатганларича йўқ эди; қисмлари олтмиш процентга етар-етмас одам қолган: казаклар рухсат олмасдан отпускага кетаверишарди; қалмоқлардан тузилган жазо отрядлари даштда изғиб юргани билан, барибир, оммавий тус олган дезертирликка қарши курашишга кучи етмасди.

Саратов губернасининг ишғол этилган қишлоқларида казаклар ўзларини ёт мамлакатни босиб олган босқинчилардай тутишар: халқни талашар, аёлларнинг номусига тажовуз қилишар, дон-дунларига ўт қўйиб; молларини сўйишарди. Армия ёш-яланглар, қари-

қартанглар билан тўлдирилмоқда эди. Мададга келатган сотнялардаги казаклар урушга тоблари йўқлигини очиқдан-очиқ айтишар, Воронеж томон жўнатилаётган қисмларда-ку, казаклар ўз офицерларига рўй-рост бўйсунимасди. Миш-мишларга қараганда, олдинги позицияларда офицерларни ўлдириш каби ҳодисалар кўпайган эди.

Қош қорайган маҳалда Григорий Балашовдан сал беридаги кичкина қишлоқда тунагани тўхтади. Катта ёшдаги казаклардан тузилган 4-нчи алоҳида запас сотняси билан Таганрог полкининг сапёрлар ротаси қишлоқдаги ҳамма уйларни эгаллаб олишганди. Григорий анчагача овора бўлиб, қўнишга жой қидирди. Ҳар доимгидай далада тунаб кетаверишса бўларди-ю, бироқ кечаси ёмғир ёғадиганга ўхшаб ҳаво айниган, бунинг устига Прохорнинг безгаги тутиб, мазаси қочган эди; шунинг учун бирон пана жой топиш зарур эди. Қишлоқдан чиқаверишда, гир айланасига терак экилган каттакон уйнинг олдида тўп ўқи тегиб бузилган броневе-автомобиль турарди. Григорий ўша ердан ўтаётиб автомобилнинг кўк сиртидаги ўчирилмай қолган ёзувни ўқиди: «Аблаҳ оқларга ўлим!» ва пастроқда: «Свирепий»¹,— деб ёзилган эди. Ҳовлининг ичида ёғочга боғланган отларнинг пишқиргани, одамларнинг овози эшитиларди; уй орқасидаги боғда гулхан ёнар, тутуни ям-яшил дарахтлар учини чулғаб олганди; у ёқ-бу ёққа юриб турган казакларнинг қораси гулхан шуъласида аниқ кўринарди. Шамол хашак тутуни аралаш кўйган тўнғиз жунининг исини димоққа опкелиб урарди.

Григорий отдан тушиб, уй томон юрди. Ичи одамга тўлган пастак ҳужрага кириб:

— Бу уйнинг эгаси ким?— деб сўради.

Печга суянган ўрта бўйли мужик жойидан қўзғалмасдан Григорийга қаради:

— Мен. Ҳўш, хизмат?

— Бир кеча тунашга рухсат этасизми? Икки кишимиз.

¹ С в и р е п и й — бераҳм демакдир. (Тарж).

— Узимиз жой торлигидан тиқилиб ётибмиз-ку,— деб пўнғиллади сўрида ётган кекса казак.

Уй эгаси узр сўрагандай:

— Менга барибир-ку, лекин жудаям одам кўп, сифмассиз,— деди.

— Бир амаллаб сифишамиз. Ёмғирда қолсак яхши бўлмас, ахир?— деб қаттиқ туриб олди Григорий.— Орденарецим касал бўлмагандаям майлийди.

Ҳалиги казак сўридан оёғини осилтириб Григорийни бошдан-оёқ қараб чиққандан кейин муомаласи ҳам дарҳол ўзгарди:

— Жаноби олийлари, бизлар уй эгалариминам ўн тўрт киши — икки ҳужрада турибмиз, учинчи хонани инглиз офицери ўз деншиклари билан эгаллаб олган, ёнида яна битта казак офицер ҳам бор.

Старший урядниклик поғони таққан оқ соқолли иккинчи казак жонкуярлик қилиб:

— Шулар билан гаплашсангиз қалай бўларкин?— деган маслаҳатни берди.

— Йўқ, шу ер ҳам бўлаверади. Менга кўп жой керакмас, полда ётавераман, сизни безовта қилмайман.— Григорий шинелини ечди, кафти билан сочларини силади-да, стол ёнига бориб ўтирди.

Проخور отларга қарагани чиқиб кетди.

Нариги хонадагилар буларнинг гапини эшитган бўлсалар керакки, орадан беш минут ўтар-ўтмас, башанг кийинган паст бўйли поручик чиқди.

— Сиз тунашга жой қидиряпсизми?— деб сўради у Григорийдан, сўнгра унинг погонини кўриб, илтифот билан илжайди:— Бизнинг бўлмага марҳамат қила қолинг, юзбоши. Мен ва инглиз армиясининг лейтенанти жаноб Кэмпбелл илтимос этамиз, у ер сизга қулайроқ бўлади. Менинг фамилиям Шеглов. Сизники?— У Григорийнинг қўлини сиқиб кўришди:— Сиз фронтдан келяпсизми? Ҳа, отпускаданми? Қани юринг, марҳамат этинг! Бизга меҳмон бўлсангиз, бошимиз осмонга етади. Қорнингиз очган бўлса керак, сизни сийлайдиган нарса топилади.

Поручикнинг асл мовутдан тикилган оч-яшил френчига тақилган офицерча георгий медали ликиллаб турарди, сочлари бежирим қилиб таралган, эти-

ги яхшилаб мойланганди, соқоли олинган қорамағиз силлиқ юзи, келишган қад-басти бенуқсон, ўзини ниҳоятда озода тутар, ундан қиммат баҳо атирнинг ҳиди гупиллаб келарди. Даҳлизда у Григорийга йўл бериб, одоб билан ўзи кейинроқ қолди:

— Чапдаги эшик. Эҳтиёт бўлинг, яшик бор, қоқилиб кетманг тагин,— деб огоҳлантирди.

Новча бўйли, тўладан келган ёш лейтенант ўрнидан туриб Григорийни кутиб олди: унинг кул ранг кўзлари қаншарига яқин бўлиб, устки лабидаги тиртигини қора мўйлови ёпиб турарди. Поручик инглиз тилида алланима деб, Григорий билан уни таништирди. Лейтенант гоҳ поручикка, гоҳ унга қараб, қўлини маҳкам сиқиб кўришди-да, ўз тилида бир нима деди, кейин имо-ю ишора билан меҳмонни ўтиришга таклиф этди.

Уйнинг ўртасида тўртта йиғма каравот қатор турар, бурчакда аллақандай яшиклар, чарм чамадонлар, қоплар уйилиб ётарди. Сандиқ устида: Григорийга номаълум системадаги қўл пулемёти, дурбин филофи, ўқдонлар, қўндоғи қора, тиғи яп-янги, мойи артилмаган, қўкиштов карабин ётарди.

Лейтенант Григорийга жилмайиб қараб, ёқимли йўғон овозда алланималар дерди. Григорий қулоғига ғалатироқ эшитилган ёт тилни тушунмаса ҳам, гап ўз устида кетаётганини фаҳмлаб, бир оз ўнғайсизланарди. Чамадонлардан бирини титаётган поручик инглизнинг гапига кулимсираб қулоқ солгандан кейин таржима қилиб берди:

— Лейтенант Кэмпбелл, казакларга ҳурматим зўр, дейди, казаклар энг ўткир суворий ва асл жангчи, дейди. Қорнингиз оч бўлса керак, а? Сиз ичасизми? Хавф-хатар кишиларни бир-бирига яқин қилади, дейди... Э, қўяверинг уни, ҳаммаси бемаъни гаплар!— Поручик чамадондан бир неча консерва банкалари, икки шиша коньяк олди-да, яна чамадонга энгашиб, таржима қила бошлади:— Лейтенантнинг гапига биноан, Усть-Медведицада казак офицерлари уни иззат ва ҳурмат билан қарши олишибди. У ерда Дон виносидан каттакон бир бочкасини ичишибди, ҳаммаси фирт маст бўлиб, аллақандай гимназистка қизлар би-

лан роса вақтичоғлик қилишибди. Бунисига ишонса бўлади! Шунинг учун лейтенант, унга кўрсатилган иззат ва меҳмондўстлик эвазига ҳозир сизни меҳмон қилиб, мамнуният билан ўз бурчини адо этмоқчи. Шу азобга чидайсиз энди. Сизга ачинаман холос... Сиз ичасизми?

— Раҳмат. Ичаман,— деди Григорий ва чанг босган, жиловни ушлайвериб кир бўлган бармоқларига кўз қирини ташлади.

Поручик стол устига консерва банкаларини қўйиб, пичоқ билан тез-тез оча бошлади:

— Биласизми, юзбоши,— деб хўрсинди,— бу мечкай инглиз тўнғизи бошимга битган бало бўлди! Эрта-лабдан бошлаб ярим кечагача ичгани-ичган, молдай ичади-я! Мен, ўзим ҳам, ичкилик бўлса жон дейману бироқ бунинг ичганини асло кўтаролмайман. Бу бўлса,— поручик лейтенантга илжайиб қаради-да, бирданига болохонадор қилиб сўкди,— оч наҳоргаям қарамайди, тўқлигигаям.

Лейтенант бош қимирлатиб, тиржайиб кулар, рус тилини бузиб чулдирар эди:

— Та, та!.. Хорошо... Нато вып'ит фаш здор'ов!

Григорий сочларини силкитиб, қотиб-қотиб кулди. Улфатлар дидига жуда ёққан эди, айниқса манави тиржайиб турган, рус тилини бузиб, ҳар бир сўзни чертиб гапирган лейтенантнинг баҳоси йўқ эди.

Поручик стаканларни артаётиб ҳасрат қилиша бошлади:

— Икки ҳафтадан бери она сути оғзимга келди, бу нима кўргилик, а? Бу одам Иккинчи корпусимизга берилган танкларни ҳайдаш масаласида инструкторлик қиляпти, шу дардисарга мени таржимон қилиб беришди, денг. Инглиз тилини яхши билганим қайтага бошимга бало бўлди... Бизда ҳам ичишади, лекин бунчалик эмас. Бу ўзи меш экан, кўрдим демайди! Қанча ичишини ҳозир кўрасиз! Ёлғиз ўзига тўрт-беш шиша коньяк бир суткага етмайди. Дам олиб, дам олиб ичади, лекин асло маст бўлмайди, шунча ичгандан кейин тагин бемалол ишлайверади. Мени бу адоён-тамом қилди. Ошқозонимда ғалати оғриқ пайдо бўлди, шу кунларда таъбим хира, қийналиб юриб-

ман, аъзойи баданимга спирт шу қадар сингиб кетганки, чироқ ёнида ўтиришга қўрқаман денг... Бу нима азоб, а?— Гапириб туриб, икки станканга коньяк тўлдирди, ўзига озгина қўйди.

Лейтенант кўзи билан стаканни кўрсатиб, илжайиб, алланималар деди. Поручик қўлини кўксига қўйиб, унга ялинар, сал-пал кулимсираб гапирарди, аҳён-аҳёнда унинг мўлтираган қора кўзларидан бирданига ғазаб ўти учқунланарди. Григорий стаканни олиб, хушчақчақ мезбонлар билан уриштирди-да, ичиб юборди.

— О!— деди англиз унинг ичишига қойил қолиб, у бир ҳўплади-да, поручикка жиркангансимон қараб қўйди.

Лейтенант меҳнатда чиниққан бақувват қўлларини столга қўйиб ўтирарди, кафтларининг орқа томони, терисининг оралари, машина мойи юқиб қолганлигидан қорайиб кўринар, панжалари доим бензинда ишқаланаверганидан пўст ташлаб, ҳамма ёғи тимдаланиб кетганди, фақат юзи силлиқ, икки бети қип-қизил, йилтиллаб турарди. Лейтенантнинг юзи билан қўллари орасида шу қадар катта тафовут бор эдики, ҳатто Григорий: «бу ўзи маска кийиб олганми!» деган хаёлга ҳам борди.

Поручик икки стаканни лиммо-лим тўлғазиб Григорийга:

— Сиз менинг жонимга оро кирдингиз,— деди.

— У нима, якка ўзи ичмайдами?

— Ҳамма иллат шунда! Эрталаб бир ўзи ичаверади, лекин кечқурун ўла қолсаям ёлғиз ичмайди. Қани бўлмаса, кўтарайлик.

— Жуда ўткир экан...— деди озгинасини ичиб Григорий, бироқ лейтенантнинг ажабсинганини кўриб, қолганини ҳам ичиб юборди.

— Сизнинг ичишингиз бунга ёқибди, азамат экан, деб сизни мақтаяпти.

— Сизнинг ўрнингизда бўлсам, жоним кираркан,— деб кулди Григорий.

— Чидасангиз — бир ҳафта чидайсиз, ўлай агар, ундан кейин қочасиз!

— Шунчалик ноз-неъматни ташлаб-а?

— Менга қолса, бунақа ноз-неъматнинг баҳридан кечиб юборсам дейман.

— Фронтни яхши деб ўйлайсизми?

— Бу ер ҳам фронт. У ерда ўқ ейиш мумкин, тўп ўқининг парчаси тегиб, ярадор бўлиш мумкин, лекин ўшайам даргумон, аммо бу ерда юрсам, жинни бўлишим аниқ. Мевадан қилинган мана бу консерванинг мазасини кўринг. Ветчина истайсизми?

— Раҳмат, мен еяпман.

— Инглизларнинг бунақа нарсаларга суяги йўқ. Улар ўз армиясини яхши боқишади, бизга ўхшаганмас...

— Армиямизни ким боқяпти? Бизнинг армия йўлда топганини еб тириклик қияпти холос.

— Бахтга қарши, бу гапингиз тўғри. Лекин аскарларимизни шу йўсинда таъминлайдиган бўлсак, айниқса, жангчиларга халқни талатиб, индамай қараб тураверсак, узоққа боролмаймиз...

Григорий поручикка диққат билан қараб сўради:

— Сиз нима, олисга бормоқчимисиз ҳали?

— Йўлимиз бир бўлгандан кейин, у ёғини сўраб нима қиласиз?— Поручик, лейтенант шишани олволиб, унинг стаканига тўлғазиб коньяк қуйганини сезмади ҳам.

— Ахийри кўтаришга мажбур бўлдингиз-ку,— деб кулди Григорий.

Поручик стаканни кўриши билан:

— Яна бошланди!— деб инграб юборди. Икки бети лоладай қизариб кетди.

Индамасдан уриштириб, учови ҳам ичди.

— Йўлимиз бирликка бир-ку, лекин бу йўлдан ҳар хил юриш бор...— деб яна гап қўзғади Григорий. У, юзлари бужмайган ҳолда, тарелкадаги сирғаниб кетаверган ўрикни вилкага илиб ололмай гаранг эди:— Биров ярим йўлда қолади, биров нарироқ боради, бамисоли поезддай гап...

— Сиз нима, охирги станцияга етмай, йўлда тушиб қолмоқчимисиз?

Григорий маст бўла бошлаганини сезар, лекин ҳали ҳам эс-ҳушини йўқотгани йўқ эди; кулиб жавоб берди:

— Охиригача бориш учун билетга пулим етмайди. Сиз-чи?

— Йўқ, меники бошқа масала: агар мени йўлда зўрлаб туширишса, пиёда юриб бўлса ҳам, охириги станциягача етиб бораман!

— Ундай бўлса, сизга оқ йўл тилайман! Қани, ичайлик!

— Ичишдан қочмаймиз. Дастлабгиси қийин, у ёғи мойдай кетаверади...

Лейтенант Григорий ва поручик билан қадаҳ уриштириб индамай ичар, бироқ тамадди қилмасди. Унинг юзлари пишган ғиштдай қизариб кетган, кўзлари равшанлашиб, ҳаракатларида вазминлик пайдо бўлган эди. Иккинчи шишани ичиб тамомлашмасдан у секин ўрнидан турди-да, дадил юриб бориб, чамадондан яна уч шиша коньяк олиб келди. Шишаларни столга қўяётиб, лабининг бир чети билан кулимсиради-да, алланима деб чулдиради.

— Мистер Кэмпбелл, улфатчилигимиз давом этиши керак, дейди. Арвоҳ урсин, бу мистерни! Сиз нима дейсиз?

— Майли, давом эттирамиз,— деб рози бўлди Григорий.

— Майли-ю, лекин эви билан-да! Ўзи инглиз бўлсаям қилиғи худди рус купецлариникига ўхшайди. Мен тамом бўлдим...

— Ҳали балодайсиз,— деди Григорий шайтонлик қилиб.

— Гўрдами! Менинг шу топда мазам қочди... Лекин ҳали кўтара оламан, ҳа-ҳа, бемалол кўтара оламан ҳали!

Поручик бир стакан ичгандан кейин карахт бўлиб қолди: қора кўзларини шира босиб, ғилайлашиб кетди, лаб-лунжлари осилиб, силлиқ бетларининг гўшталари лип-лип этиб уча бошлади. Коньяк унга ёмон таъсир этганди. Поручик худди сўйиншдан олдин бошига босқон билан уриб сулайтириб қўйилган ҳўкизга ўхшаб бақрайиб қолган эди.

— Сиз ҳаливери бўш келмайсиз. Ичкилик тортди, энди кор қилмайди,— деб уни мақтарди Григорий, ле-

кин ўзининг ҳам кайфи ошиб қолганини сезар, шунга қарамай, ҳали кўп ича олишига кўзи етарди.

— Ростдан, а? — Поручикнинг чеҳраси очилди, — Олдин бир оз бўшашган бўлсам ҳам, ҳозир отдайман, энди ҳар қанча бўлсаям кетаверади! Ҳа-ҳа, сира қайтармайман! Сиз менга ёқиб қолдингиз, юзбоши. Сиз бақувват экансиз, сизда, масалан, самимийлик хислати бор экан. Шуниси менга ёқди. Келинг энди, манави аҳмоқ пиянистанинг ватани учун ҳам ичайлик. Ўзи молга ўхшаган бир махлуқ-ку, лекин ватани аломат. «Британия, денгизлар ҳукмдорисан!»¹ Ичамизми? Лекин ҳамма денгизларга эмас! Мистер Кэмпбелл, сизнинг ватанингиз учун! — Поручик кўзларини чирт юмиб туриб ичди-да, ветчинадан тамадди қилди. — У шундай ажойиб мамлакатки, асти қўяверинг! Қанақалигини тасаввур этиш қийин, юзбоши, лекин мен у ерда турганман... Қани, ичайлик!

— Ёмон бўлсаям ўз онанг ўгайдама афзал.

— Бу гапни қуйинг, ичайлик!

— Кўтаринг.

— Ватанимиз танидаги фасодни қизиган темир билан куйдириб тозалаш керак, бироқ бунга бизнинг қурбимиз келмайди, ожизлик қиламиз. Умуман, ватанимиз борми ўзи? Тўғриси айтганда, сиз билан биз беватанмиз. Майли, сатқайи саримга! Кэмпбелл, қизилларни энгишимизга ишонмайди.

— Ишонмайдими?

— Ҳа, ишонмайди. У бизнинг армиямизни ерга уриб, қизилларни мақтайди.

— Жангда қатнашганми ўзи?

— Қатнашиш ҳам гапми? Қизилларнинг қўлига тушишига сал қолган... Уҳ, коньяги қурсин-э?

— Уткир экан! Кучи спиртга бараварми?

— Сал-пал бўшроқ. Суворийларимиз жонига оро кирмаганда, Кэмпбеллнинг қўлга тушиши аниқ эди. Бу воқеа Жуково қишлоғи ёнида бўлган. Қизиллар, ўшанда битта танкимизни босиб олишган эди... Хомуш кўринасиз, юзбоши, нима гап?

— Яқинда хотиним ўлган...

¹ Англия гимнининг сўзи. (Тарж.)

— Оғир мусибат! Болаларингиз борми?

— Ҳа.

— Болаларингиз соғлиғи учун! Менда бола йўқ, балки, бордир ҳам, лекин қаердалигини худо билади... аллақаерларда газета сотиб юрибдими — ким билсин... Кэмпбеллнинг Англияда қайлиғи бор. У ҳафтада икки марта қайлиғига хат ёзишни канда қилмайди. Ҳар хил бемаъни гапларни ёзса керак-да... Уни кўрарга кўзим йўқ. Гапирдингизми?

— Ҳеч нарса деганим йўқ. Хўш, нега у қизилларни ҳурмат қилармиш?

— Қим айтди «ҳурмат қилади» деб?

— Сиз айтдингиз.

— Ҳеч бундай деганим йўқ. У ҳурмат қилмайди ва ҳурмат қилиши ҳам мумкин эмас, сиз янглишяпсиз! Ҳар ҳолда ўзидан сўраб кўрай-чи.

Ранг-рўйи оқариб кетган маст поручикнинг сўзини Кэмпбелл астойдил тинглаб бўлгач, узоқ гапириб кетди. Григорий унинг гапи тамом бўлишини кутмай, Поручикдан сўради:

— Нима деб чулдираяпти?

— Қизиллар чориқ кийган ҳолда, танкларга қарши пиёда саф тортиб, ҳужум қилганини ўз кўзи билан кўрганини айтяпти. Эшитияпсизми? У, халқни енгил мумкин эмас, дейди. Аҳмоқ! Бунинг гапига ишонманг, юзбоши.

— Сабаб?

— Буни қўяверинг.

— Нега энди?

— У ҳозир маст, оғзига келганини вайсайверади. Халқни нега енгил бўлмас экан? Ярмини, масалан, қириш мумкин, ярмини бўйсундириш... Нима дедим? Йўқ. бўйсундириш эмас, тиз чўктириш... Нечанчи шишани тамомлаяпмиз ўзи?— Поручикнинг боши шилқ этиб, қўллари устига тушди, тирсаги билан консерва банкасини ерга тушириб юборди; у тез-тез нафас олиб, кўксини столга тираганича узоқ ўтириб қолди.

Ташқари зим-зиё қоронғи эди. Ёмғир дераза қоғини ноғора қилиб чаларди. Жуда-жуда олисдан гумбурлаган товуш келди, лекин бу момақалди роқ овозими ё тўплар садосими, Григорий ажрата алмади.

Кэмпбелл кўм-кўк сигара тутунига ғарқ бўлиб, коньяк симирарди. Григорий, оёқда зўрға турганига қарамай, поручикни туртиб деди:

— Ҳой, менга қара, анавиндан сўра-чи: қизиллар бизни қандай қилиб енга олади?

— Қўйсанг-чи, эй!— деб пўнғиллади поручик.

— Йўқ, сўраб кўр.

— Йўқол-эй!

— Сўра, деяппан сенга!

— Поручик бақрайганича, бирдан Григорийнинг юзига тикилиб қолди, сўнгра астойдил қулоқ солиб тинглаётган Кэмпбеллга дудуқланиб, алланима деди-ю, яна бошини кафтлари орасига қўйиб олди. Кэмпбелл поручикка жиркангансимон илжайиб қаради-да, Григорийнинг енгидан тортиб, тушунтира бошлади: олдин стол устига ўрик данагини қўйди, сўнгра, унга таққослагандай қилиб, кафтини унинг ёнига тикка қўйиб туриб, тилини «так» эткизди-ю, кафти билан данакни таппа босди.

— Топган гапини қара! Буни сенсиз ҳам тушунаман...— деб пўнғиллади Григорий хомуш бўлиб. У гандираклар бориб меҳмондўст лейтенантни қучоқлади, қўлларини ёйиб, столни кўрсатиб таъзим қилди.— Сийлаганинг учун раҳмат! Хайр. Биласанми, сенга нима демоқчиман? Эсинг борида тезроқ уйингга жўнаб қол, бу ерда каллангдан айрилсан. Сенга чин юракдан маслаҳатим шу. Тушундингми? Бизнинг ишимизга аралашмай қўя қолинглар. Тушундингми? Тезроқ жўнаб ол, йўқса, ўлигинг шу ёқларда қолиб кетади.

Лейтенант ўрнидан туриб таъзим қилди, сўнгра ухлаб қолган поручикка дам-бадам қараб, Григорийнинг кифтига қоқиб қўйди-да, тез-тез гапира бошлади.

Григорий эшик лўкидонини зўрғатдан топиб, гандираклай-гандираклай, зинапояга чиқди. Қияламасига ёққан майда ёмғир юзига уриларди. Чақмоқ чақиб, кенг ҳовлини, ивиган панжарани, боғдаги дарахтларнинг йилтироқ баргларини ёритиб юборди. Зинадан тушаётиб, Григорий тойиб йиқилди, ўрнидан тура бошлаганда қулоғига шу гаплар эшитилди:

— Офицерлар ҳалиям ичишяптими?— деб, сўради аллаким, даҳлизда гугурт чақиб.

— Ичаверсин-чи... Ичганлари ахийри бурунларидан чиқар!

XX

Дон армияси Хопер округи чегарасидан ўтгач, 1918 йилдагига ўхшаб ўз кучини, ҳужумга қобилиятини яна йўқотган эди. Юқори донлик қўзғолончи казаклар ва қисман хоперликлар аввалгидек Дон вилоятидан ташқари чиқиб урушишни истамас эдилар; бунинг устига, қизилларнинг қаршилиги ҳам кучайганди: янги кучлар қўшилиб, улар энди аҳолиси Совет ҳукуматига хайрихоҳ бўлган жойларда ҳаракат қилмоқда эди. Қазакларнинг ўзларига қолса, яна мудофаага ўтиб жим ётаверишдан бошқасига мутлақо тоблари йўқ эди: Дон армияси қўмондонлиги ҳийла-ю найранг ишлатиб, казаклар яқиндагина ўз вилоятларида қандай матонат билан урушган бўлсалар, шундай жанг қилишга уларни мажбур эта олмади. Ҳолбуки кучлар ўртасидаги нисбатга қараганда казаклар устун эди: жангда чарчаган 9-нчи Қизил Армиянинг кучи 11 000 пиёда, 5 000 суворий ва 52 тўпдан иборат бўлса, унга қарши қўйилган казак корпусларида 14 400 пиёда, 10 600 отлик аскар ва 53 тўп бор эди.

Энг кучли жанг операциялар ёнбош томонда — жануб ёқдаги Кўнгилли ва Кубань армиясининг қисмлари турган жойларда авж олмоқда эди. Генерал Врангель қўмондонлиги остидаги Кўнгилли армия муваффақиятли равишда Украинанинг ичкарасига бостириб кириб, 10-нчи Қизил Армияни қаттиқ сиқиб қўйди, шиддатли жанглар билан уни Саратов томон суриб бораверди. 28 июлда кубанлик суворийлар Камшин шаҳрига яқинлашиб, уни ҳимоя қилаётган аскарларнинг кўпчилигини асир олди. 10 армия қисмлари бошлаган қарши ҳужум даф этилди. Кубань билан Терск суворийларидан тузилган ҳаракатчан терма дивизиянинг чап қанотга бостириб кириш хавфи туғилди, натижада 10 армия қўмондонлиги ўз қисмларини Борзенкова—Латишево—Қизилжар—Каменка — Банное фронт линиясига олиб ўтишга маж-

бур бўлди. Шу вақт 10-нчи армия сафида 18 000 пиёда, 8 000 суворий ва 132 тўп бор эди; унга қарши турган кубанлик Қўнгилли армия 7 600 пиёда, 10 750 отлиқ аскар ва 68 тўпга эга эди. Бундан ташқари, оқларда танк отрядлари, аллақанча самолётлар бўлиб, булар разведка хизматида ва жанг операцияларида қатнашарди. Лекин Врангелга француз самолётлари ҳам, инглиз танклари ва тўплари ҳам ёрдам беролмади; қанчалик уринса ҳам Камишиндан нари ўта олмади. Бу участкадаги оғир жанглар узоққа чўзилса-да, фронтда айтарли ўзгариш ясай олмади.

Июль ойининг охирларидан қизиллар Жанубий фронтнинг марказий участкаси бўйлаб кенг ҳужумга ўтиш учун тайёрлана бошладилар. Шу мақсадда 9-нчи ва 10-нчи армиялар Шориннинг қўмондонлиги остида бирлаштирилиб, зарбдор қўшин ташкил этилди. Бу қўшинга Шарқий фронтдан олинган 28-нчи дивизия билан собиқ Казанск мудофаа районининг бригадаси ҳамда 25-нчи дивизия билан Саратов мудофаа районининг бригадаси резерв сифатида қўшилмоғи керак эди. Жанубий фронт қўмондонлиги булардан ташқари, 56-нчи ўқчи дивизияни ва фронт яқинидаги резерв аскарларни ҳам қўшиб, зарбдор қўшинни кучайтирмоқда эди. Бунинг устига, 8-нчи армия ва Шарқий фронтдан келтирилиб унга қўшилган 31-нчи ўқчи дивизия ҳамда 7-нчи ўқчи дивизия билан Воронеж томондан ҳам қўшимча зарба бериш кўзда тутилганди.

1 ва 10 август ораларида ялпи ҳужумга ўтиш мўлжалланганди. Қизиллар бош қўмондонлигининг планига биноан, 8-нчи ва 9-нчи армиялар ҳужумга ўтганда, икки қанотдаги армиялар душманни қуршаб олиш учун ҳаракат қилишлари керак эди; айниқса 10-нчи армия зиммасига энг масъул ва мураккаб вазифа юклангандики, бу армия Доннинг чап қирғоғида жанг қилиб, душманнинг асосий кучларини Шимолий Кавказдан ажратиб ташлаши лозим эди. Ғарб томондан 14-нчи армия кучларининг Чаплино — Лозоваяга қараб жадаллик билан намойишкорона юриш бошлаши кўзда тутиларди.

9-нчи ва 10-нчи армиялар жойлашган участкаларда қўшинларни планга мувофиқ қайтадан группаларга

бўлаётган вақтда оқлар қўмондонлиги қизилларнинг ҳужумга тайёргарчилигини барбод этиш мақсадида, Мамонтов корпусини тузиб бўлаётган эди; оқлар фронтни ёриб, бу корпусни қизилларнинг орқа томонига ташлашни мўлжаллаганди. Врангель армиясининг Царицин томонда қозонган муваффақияти у ердаги фронтни чапга томон кенгайтиришга имконият туғдирди ва натижада Дон армиясининг фронт линиясини торайтиб ундан бир неча отлиқ дивизияларни олиш мумкин бўлди. 7 августда Урюпин станицасига 6 000 отлиқ ва 2 800 пиеда аскар ҳамда учта тўрт тўплик батарея келтирилган эди. 10 августда янгидан тузилган корпус генерал Мамонтовнинг қўмондонлиги остида 8-нчи ва 9-нчи армияларнинг орасини ёриб ўтиб, Новахоперскдан Тамбовга юриш бошлади.

Оқлар қўмондонлигининг дастлабки режасида Мамонтов корпусидан ташқари генерал Коноваловнинг суворий корпусини ҳам қизилларнинг орқа томонига ташлашни кўзда тутилганди; бироқ Коновалов корпуси жойлашган участкаларда жанг бошланиб кетгани учун бу корпусни фронтдан қўзғатиш мумкин бўлмади. Шу сабабдан Мамонтовнинг олдига кичикроқ вазифа қўйилди, жудаям олға интилмаслик ва Москвага юриш тўғрисидаги хаёлни кўнгилдан чиқариб ташлаб, фақат қизилларнинг орқа томонини, алоқа йўлларини тор-мор қилиш ва ундан кейин яна ўз жойига қайтиш вазифасигина юкланди; ҳолбуки Мамонтов билан Коноваловга берилган олдинги буйруққа мувофиқ, улар жами отлиқ аскарларни ёппасига ҳужумга ташлаб, қизилларнинг марказий армияларига ёнбошдан ва орқадан қақшатғич зарба беришлари, ана ундан кейин жадаллик билан Россиянинг ичкарасига бостириб киришлари, советларга қарши кайфиятда бўлган кишилардан йўл-йўлакай сафларини тўлғазиб, Москва томон юришни давом эттиришлари керак эди.

8-нчи армия резервидан қўшин келтириб, ўзининг чап қанотини яна мустаҳкамлаб олди. Лекин 9-нчи армиянинг ўнг қаноти барбод бўлган эди. Асосий зарбдор қўшин қўмондони Шорин томонидан кўрилган чоралар натижасида икки армиянинг оралиғи жипс-лаштирилган эди, лекин шунга қарамай, Мамонтов

суворийларини тўсиб қолиш мумкин бўлмади. Шориннинг буйруғига мувофиқ, Кирсановдан 56-нчи резерв дивизия Мамонтовнинг олдидан тўсиб чиқиш учун юборилди. Араваларга солиниб, Сампур станциясига жўнатилган бир батальон аскар, Мамонтов корпусининг ёнбошдаги отряди билан йўлда жанг қилиб, тормор бўлди. 36-нчи ўқчи дивизияга қарашли суворий бригада ҳам шу аҳволга тушди: бу бригада Тамбов билан Балашов орасидаги темир йўлни қўриқлагани бораётганида Мамонтовнинг бутун бошлиқ суворий қўшинига рўпара бўлиб, қисқача жангдан кейин тарқаб кетди.

18 августда Мамонтов бир ҳамлада Тамбовни ишғол этди. Лекин бу воқеа қизилларга халақит беролмади: Шорин Мамонтовга қарши курашиш учун ўз қўшинидан икки пиёда дивизия ажратишга мажбур бўлса-да, зарбдор қўшиннинг асосий кучлари билан ҳужумни бошлаб юборди. Айни вақтда Жанубий фронтнинг Украина участкасида ҳам ҳужум бошланган эди.

Бир учи шимолда ва шарқи-шимолдан, Эски Осколдан то Балашовга довур чўзилган ва бир учи Царинга келиб тақалган фронт линияси текислана бошлади. Казакларнинг полклари қизилларнинг сиқувига бардош беролмай, жанубга чекинишар, ҳар маррада тўхтаб, дамба-дам қарши ҳужумга ўтиб кўришарди. Дон ўлкасига қадам қўйишлари билан казакларда яна илгариги жанговарлик қобилияти пайдо бўлди, дезертирлик камайди; ўрта Дон томонлардаги станицалардан кетма-кет одамлар келиб қўшилаверди. Шориннинг зарбдор қўшини Дон вилоятига кириб борган сари казаклар ҳам шунчалик қаттиқ ва кучли қаршилик кўрсата бошладилар. Юқори Дон округидаги қўзғолончи станицаларнинг казаклари йиғилишларда ўз ихтиёрлари билан ёппасига сафарбарлик эълон қилиб, дуо-ю фотиҳадан кейин тўғри фронтга жўнашарди.

Шорин қўшини оқларнинг шиддатли қаршиликларини енгиб, кўпчилик аҳолиси қизилларга очиқдан-очиқ душман бўлган жойларда узлуксиз жанглар билан Хопер ва Дон дарёлари томон силжиб бормоқда, лекин кундан-кунга ҳужумкорлик қобилиятини йўқот-

моқда эди. Худди ўша кунлари оқлар қўмондонлиги ҳам қараб турмасдан, Качалин станицаси билан Котлубань станцияси атрофида учта кубанлик корпус билан 6-нчи пйёда дивизиядан иборат ҳаракатчан кучли группа тузиб, зўр ғалабалар билан бостириб келаётган 10-нчи Қизил Армияга зарба беришга тайёрланган эди.

XXI

Мелеховлар оиласи бир йилда уч одамидан ажради. Пантелей Прокофьевичнинг: «Ажал бизнинг уйга пашшахўрда бўп қолди» деган гапи тўғри чиқди. Натальяни кўмиб бўлар-бўлмас, Мелеховлар уйи яна бўтакўз билан бухўр ҳидига тўлди. Григорий фронтга жўнаб кетгандан кейин орадан бир ярим ҳафта ўтгач, Дарья Донга чўкиб ўлди.

Дарья шанба куни даладан келиб, Дуняшка билан чўмилгани кетди. Полизлар ёнида иккиси ечиниб, оёқ остида эзилган юмшоқ кўкат устида узоқ ўтиришди. Уша куни эрталабдан бошлаб Дарьянинг таъби хира эди; боши оғриб, тоби қочганини айтиб нолиган, бир неча марта яширинча йиғлаб олган эди... Сувга тушмасдан олдин Дуняшка сочларини тугиб, дуррачасини ўради-да, кўз қирида Дарьяга қаради:

— Бирам озиб кетибсанки, Дарья, қуруқ суягинг қопти-я!— деди ачиниб.

— Яқинда семираман!

— Бош оғригинг қолдимиз?

— Қолди. Қани юр, сувга тушайлик, кун ҳам кетди.— Дарья олдин туриб, югурганича ўзини сувга ташлади, боши билан шўнғиди-да, қайтиб чиқиб, пўркана-пўркана дарёнинг ўртасига қараб сузиб кетди. Тез оқар сув уни оқиза бошлади.

Дуняшка Дарьянинг эркакчасига кенг қулоч отиб сузишига ҳаваси келиб, белигача сувга кирди-да, юзларини ювди, офтобда исиган бақувват, дўмбоққина билакларини ҳамда кўксини хўллади. Ёнбошдаги ползда Обнизовнинг икки келини карам суғоришмоқда эди. Иккиси ҳам Дуняшканинг:

— Дашка, кетингга қайт! Лаққабалиқ тишлаб олиб кетмасин тагин!— деб чақириб кулганини эшитишди.

Дарья кетига бурилди, уч саржинча сузиб келди-да, бир дам тўхтаб, то белигача сувдан кўтарилди-ю, қўлларини осмонга қилиб: «Хайр, хотинлар» деганича сувда йўқ бўлиб кетди...

Чорак соатдан кейин ранги ўчган Дуняшка ёлғиз ички юбкада уйга чопиб келди-да, энтика-энтика:

— Дарья сувга чўкди, ойижон !.. — деди.

Фақат эртаси куни эрталаб Дарьянинг ўлигини қармоқ билан тутиб олишди. Татарсклик энг уста кекса балиқчи Архип Песковатсков тонг маҳалида, Дарья чўккан жойдан пастроққа олтига қармоқ боғлаган чилвирни оқимга кўндаланг қўйиб келди. Пантелей Прокофьевич билан иккиси қайиққа тушиб, текшириб кўргани боришди. Дарё бўйига хотин-халаж, болалар йиғилганди, Дуняшка ҳам шулар орасида эди. Архип тўртинчи қармоқ ипини эшкак учига илиб, қирғоқдан ўн саржин чамаси узоқлашганда Дуняшка унинг: «Илинганга ўхшайди...» деб шивирлаганини аниқ эшитди. Архип чилвирни секин-аста йиғиштириб, тиккасига сув тагига судраб кетаётган ипни авайлаб торта бошлади. Бир оздан кейин ўнг қирғоқда алланима оқариб кўринди, икки чол баравар сувга энгашди, қайиқ бир ёққа оғиб, ичига сув кирди, жасаднинг қайиқ ичига гуп этиб тушгани оломонга эшитилди. Одамлар бараварига эркин нафас олишди. Аллақайси бир хотин пиқирлаб йиғлади. Шу ерда турган Христоня болаларга: «Қани, туёқларингни шиқирлатинглар!» деб ўшқирди. Архипнинг қайиқ кетида тик турган ҳолда эшкакни қимирлатиб, қирғоқ томон келаётганини Дуняшка кўз ёшлари орасидан кўриб турарди. Қайиқ дарё бўйидаги бўр шағалларни қисирлатиб, янчиб, қирғоққа чиқди. Дарья жонсиз оёқларини буккан, бетини қайиқнинг ҳўл тахтасига қўйган ҳолича ётарди. Сал-пал кўкарган оппоқ баданида қорайган тешикчалар — қармоқ излари кўринарди. Қорамағиздан келган озғин болдирида, тиззасидан сал пастроққа боғланган тасма ёнида (Дарья сувга тушиш олдида уни ечиб ташлашни унутган бўлса керак) қон сизиб турган қизғич жароҳат кўринарди. Қармоқ учи оёғда узунасига эгри-бугри, калта-култа из қолдириб, тимдалаб кетган эди. Дуняшка дағ-дағ титраган ҳолда фартуғини ғижимлай-

ғижимлай Дарьянинг жасади ёнига борди-да, чокидан сўкилган қопни устига ёпиб қўйди. Пантелей Прокофьевич чаққонлик билан почаларини қайириб, қайиқни сувдан торта бошлади. Бирпасда, арава ҳам етиб келди. Дарьянинг ўлигини ортишиб Мелеховлар уйига жўнашди.

Дуняшка ўликдан қўрққанига, ҳазар қилганига қарамай, Доннинг муздай сувида тўнғиб қолган танани ювишда онасига қарашди. Дарьянинг шишинқираган қовоғи солиқ юзи, сувда нури кетиб безрайиб қолган кўзлари уни аллақандай бегона аёлга ўхшатиб қўйган эди. Сочлари орасига кумушдай йилтироқ қум кириб қолган, бетларига ипакдай майин сув кўкати ёпишганди, сўридан осилиб тушган жонсиз қўллари гўё ором олаётгандай икки ёққа бемалол ташланганди, Дуняшка бу мудҳиш манзарага кўзи тушган ҳамон дарҳол ўзини четга олди. Бу ўлик кечагина ўйнаб-кулиб, ҳаёт лаззатини суриб юрган Дарьяга мутлақо ўхшамаганига ҳайрон бўлар ва қараган сари уни ваҳима босарди. Анча кунгача Дарьянинг муздай совуқ кўкси-ю, қорни, қотиб қолган таранг оёқ-қўллари Дуняшканинг кўз ўнгидан кетмади, уни эслаб туриб, баданлари жимирлашиб кетар ва тезроқ унутишга ҳаракат қиларди. У Дарья тушимга кирмасайди, деб қўрқиб бир ҳафтагача онаси билан бирга каравотда ётди, ётар олди худога сиғиниб: «Худоё худовандо! Дарья тушимга кирмасин! Ўзинг асрагайсан, тангрим!» деб ёлворарди:

Дарьянинг: «Хайр, хотинлар!» деб бақирганини Обнизовнинг келинлари эшитмаганда, унинг ўлиги гап-сўзсиз, жимгина кўмилган бўларди, бироқ бу гап поп Виссарионнинг қулоғига етди, Дарьянинг ўз жонига қасд қилганлиги ошкор бўлиб қолди, шунинг учун у: «Ўзини ўзи ўлдирган одамга жаноза ўқимайман» деб туриб олди. Пантелей Прокофьевичнинг жаҳли чиқди:

— Нима сабабдан жаноза ўқимайсан? У нима, чўқинмаган кофирмиди?

— Ўзини ўзи ўлдирган одамга лозим эмас, қонун бунга йўл қўймайди.

— Сенга қолса, итнинг ўлигидай қилиб кўмиш керак экан-да, а?

— Менга қолса, истаганингдай қилиб, истаган жойингга кўм, лекин қабристонга эмас, чунки у ерга фақат пок христианлар кўмилган.

— Йўқ, бир иложини қиласан, барака топкур,— деб ялина бошлади Пантелей Прокофьевич.— Оиламизга сира иснод теккан эмас.

— Иложи йўқ, Пантелей Прокофьевич. Энг яхши мухлисим бўлганинг учун мен сени ниҳоятда ҳурмат этаману, лекин бу илтимосингни бажаролмайман. Агар биронтаси ҳазратнинг қулоғига етказса борми, бошим фалокатдан чиқмайди,— деб оёғини тираб олди у.

Бундай шармандагарчиликка чидаб бўлмасди. Пантелей Прокофьевич қайсар попни йўлга солмоқчи бўлиб авраб кўрди, хизмат ҳақини оширишга ва Николай пули билан тўлашга ваъда қилди, битта тўқли ҳадя қилмоқчи бўлди, бироқ попга гап кор қилмагач, пировардида дўқ қилишга ўтди:

— Барибир мен уни қабристондан бўлак жойга кўммайман. У менга еттиёт бегонамас, ўз келиним бўлади. Эри қизилларга қарши жангда ҳалок бўлган, офицерлик даражасида эди, ўзи Георгий медали билан мукофотланган, сен ҳали шунақа пўстаки важларминам қутулмоқчимисан?! Йўқ, отахон, майнавозчилигинг кетмайди, ҳали ўзинг ялиниб, жаноза билан кўмасан! Майли, ўлик уйда ётаверсин, мен ҳозир бориб станица атаманига устингдан арз қиламан. Сенминам ўзи гаплашади энди.

Пантелей Прокофьевич хайрлашмасдан, жаҳл билан эшикни қаттиқ ёпиб, попнинг уйдан чиқиб кетди. Чолнинг дўқи попга таъсир этган эди: ярим соатдан кейин кетидан одам келиб, Виссарион билан ҳофиз ҳозир етиб келишини хабар берди.

Дарьяни иззату икром билан қабристонга, Петронинг ёнгинасига кўмдилар. Гўр қазилаётган пайтда Пантелей Прокофьевич ўзи учун ҳам бир жойни мўлжаллаб қўйди. Белкурак билан ишлаётиб у атрофга қаради, лекин бундан яхшироқ жой кўзига кўринмади. Петронинг қабри устида яқинда экилган теракнинг новдалари шитирлашарди; учидаги барглар куз нафасидан сарғайиб, заводга юз тутган эди. Девор-

нинг қулаган жойидан кириб ўрганган бузоқлар қабрлар орасидан йўл солиб олишганди; шамол тегирмонга борадиган йўл девор ёнидан ўтарди; ўлганларнинг қариндош-уруғи эккан заранг дарахтлари, терагу акаслар, ёввойи тоғолчалар ям-яшил бўлиб яшнаб турарди; дарахтлар тагида ўралиб ўсган чирмовуқ, гули сариқ шўнғия кўринар, ёввойи сули ва донга тўлган ёввойи буғдой пишиб ётарди. Қабр устидаги крестларни бошдан-оёқ кўм-кўк печак гул ўраб кетганди. Бу ер ҳақиқатан ҳам дилрабо, соғ тупроқ жой эди...

Чол гўр ковлаётиб, дамба-дам белкуракни қўйиб, намхуш тупроқ устига ўтирар, тамаки чекиб, ўлим тўғрисида ўйларди. Бироқ у, замона шу хилда кетадиган бўлса, эндиги қарияларнинг ўз уйида оёқ-қўлини узатиб ўлишига, ўз ота-боболари ётган қабристонда дафн этилишига ишонмасди...

Дарьяни кўмиб бўлишгандан кейин Мелеховлар уйи аввалгидан баттар ҳувиллаб қолди. Оила аъзолари даладан дон ташишар, ғалла янчишар, полизларда етилган мўл ҳосилни йиғиштиришарди. Григорийдан хат-хабар кутишар, бироқ фронтга жўнагандан бери ундан дом-дарак йўқ эди. Ильинична кўпинча: «Лоақал болаларига салом юбормайди, газанда! Хотини ўлгандан кейин биз керак бўлмай қолдик...» деб ҳасрат қиларди. Кейинчалик сафдаги казаклар тез-тез Татарскка келиб-кетадиган бўлиб қолишди. «Балашов frontiда казаклар шикаст еб Донга чекинишяпти, сув тўсиғидан фойдаланиб, қиш тушгунча мудофаага ўтишмоқчи» деган овоза тарқалди. Лекин қишда нима бўлишини фронт кўрган казаклар: «Дон музлагандан кейин қизиллар бизни денгиз бўйигача қувиб боришади!»— деб рўй-рост гапиришарди.

Астойдил ғалла янчишга тушиб кетган Пантелей Прокофьевич бу овозаларга унчалик эътибор бермасада, рўй бераётган воқеаларга бепарво қарай олмасди. Чол фронт яқинлашган сари Ильинична билан Дуняшкага кўпроқ бақирадиган, гап кўтармайдиган бўлиб қолган эди. У кўпинча рўзгорга керакли бирор буюм ясамоқчи бўлиб уринар, бироқ қўлидаги иш юришавермаса, уни улоқтириб ташларди-ю, тупурина-

тупурина сўкиниб, хирмон томон югурар ва жаҳлидан тушгунича ўша ёқда юрарди. Дуняшка дадасининг бундай тутақишганини кўп кўрарди. Бир куни Пантелей Прокофьевич бўйинтуруқни тузатмоқчи бўлди, лекин иш юришмади, жаҳолати қўзиган чол шартта болтани олиб бекордан-бекорга бўйинтуруқни майда-майда қилиб ташлади. Хомут тузатишда ҳам шу аҳвол рўй берганди. Кечқурун чироқда Пантелей Прокофьевич ип эшиб, уни мумлаб, чоки сўкилган хомутни тика бошлади; ип чириганиданми ё эса, ўзи асабийлашганиданми, устма-уст икки марта ип узилиб кетди, чолники тутди-қолди: оғзидан боди кириб, шоди чиқаётган Пантелей Прокофьевич ирғиб тураман деб табуреткани ағдарди ва уни печга қарата тепиб юборди-да, итдай ириллаб, хомутнинг устидан қопланган чармни тиши билан узиб ташлай берди, ниҳоят, хомутни ерга ташлаб, ирғишлаб тепкилай бошлади. Барвақт ётган Ильинична унинг тўполонидан чўчиб, ўрнидан турди, бироқ бўлаётган воқеани кўриб, жаҳлига чидамай:

— Қариганда миянгни едингми, лаънати? Хомут сенга нима қилди?— деб қарғай бошлади.

Пантелей Прокофьевич кўзларини ола-кула қилиб хотинига бақирди:

— Овозингни ўчи-ир, бадбахт!!!— чол синган хомутнинг бир бўлагини олиб хотинига отди.

Дуняшка азбаройи кулгиси қистаганидан нафаси тиқилиб, даҳлизга қочиб чиқди. Чол яна бирпас шовқин-сурон солиб, ниҳоят, тинчиди-да, жаҳл устида айтган аччиқ гаплари учун хотинидан кечирим сўради, сўнгра анчагача инқиллаб, бошини қашлаганича, бу дардисар хомутнинг синиқ парчаларини нимага яратиш мумкинлигини ўйлаб, туриб қолди. Чолнинг бу хил тўполонларини кўравериб, безор бўлган Ильинична бошқача тактика ишлатишга мажбур бўлган эди: Пантелей Прокофьевич, оғзидан боди кириб, шоди чиқиб, рўзғордаги бирор буюмни синдира бошлади дегунча, кампир хотиржамлик билан:

«Синдир, Прокофьич! Синдиравур! Омон бўлсақ, бундан яхшисини топамиз!»— деб гижгижларди. Ҳаттоки ўзи ҳам унга қўшилиб, синдиришга ёрдам

берарди, Шундан кейин Пантелей Прокофьевич дар-
ҳол жаҳлидан тушиб, бирпас хотинига анқайиб ту-
рарди-да, қалтироқ қўллари билан чўнтагидан тама-
ки халтасини оларди, ўзига келгунча, тамаки чеккани
бир четга бориб хижолат ичида ўтирар, жаҳли тез-
лиги учун ичида ўзини койиб, қанча зарар етганини
ҳисоблашга тушарди. Уй олдидаги боғчага адашиб ки-
риб қолган уч ойлик чўчқача ҳам чолнинг жаҳолати
касридан нобуд бўлди. Пантелей Прокофьевич уни
қозик билан уриб белини синдирди, орадан беш ми-
нут ўтар-ўтмай, сўйилган чўчқачанинг ёлини мих
билан юлаётиб, қовоғи солиқ Ильиничнага бўйинини
қисиб хокисорлик билан гапира бошлади:

— Ўзиям чўчқа эмас, пуф деса, учиб кетадиган чил-
лашир эди... Барибир ҳаром ўлиб қоларди. Ёз куни
уларга доим ўлат тегаети; бекор кетгандан кўра, ега-
нимиз қолади-ку! Мунча қовоғингдан қор ёғмаса энди!
Падарига минг лаънат бундай чўчқачани! Қошки
чўчқа сиёқи бўлса, мушук ҳам ундан афзал! Қозик
тугул бир чертишгаям чидамасди. Ҳаммасиданам
зараркунданалигини айтмайсанми! Қирқ туп картош-
кани кавлаб ташлабди!

— Боғчада бор-йўғи ўттиз туп картошка бор эди
холос,— деб секингина луқма ташлади Ильинична.

— Яхшики ўттиз туп экан, қирқ бўлганда қирқи-
ниям ҳаромга чиқарарди, бу дардисар! Худога шукур-
ки, бу лаънати зараркунданадан кутулдик!— ўйламас-
дан жавоб қайтарди Пантелей Прокофьевич.

Дадалари жўнагандан кейин болалар зерика
бошлади. Ильинична рўзгордан қўли бўшамай, бола-
ларга тузукроқ қарай олмаганидан улар ўз ҳолига
қолиб, эртадан кечгача боғда ё хирмонда ўйнашар-
ди. Бир куни Мишатка кечгача қорасини кўрсатмади,
фақат кунботар маҳалидагина уйга қайтиб келди.
Ильиничнанинг, қаёқда эдинг, деган саволига Ми-
шатка, болалар билан Дон бўйида ўйнаб юрувдим,
деб жавоб берди, бироқ Полюшка ўша заҳотиёқ
унинг сирини очиб ташлади:

— Елғон айтяпти, бувижон! Аксинья холаникида
эди!

Ильинична бу янгиликдан ҳайрон бўлиб:

- Сен буни қаёқдан биласан!— деб сўради.
- Уша ҳовлидан четан деволдан ошиб тушганини ўзим кўрдим.
- Уникига борувдингми? Қўрқмасдан айтавур, эркатойим, нега қизариб кетдинг?
- Мишатка бувининг кўзига рўйи рост тикилиб:
- Мен ёлғон айтдим, бувижон... Тўғриси, мен Аксинья холаникида эдим, Дон бўйига борганим йўқ,— деди шивирлаб.
- Уникига нега бординг?
- Ўзи чақиргандан кейин бордим-да.
- Ундай бўлса, нега болаларминам ўйнадим, деб ёлғон гапирасан?
- Мишатка бир дам ерга қараб қолди, сўнгра бошини кўтариб, ростини айтди:
- Мени койишингдан қўрқдим... — деди шивирлаб.
- Сени нега койийман, жон болам? Йў-ўқ... У сени нимага чақирибди? Уникида нима қилдинг?
- Ҳеч нима. Мени кўриб қолиб: «Бу ёққа кел!» деб чақирди, мен бордим, уйига обкириб, стулга ўтқазди...
- Иннайкейин-чи? — Ильинична усталик билан ҳаяжонини яшириб, сабрсизлик билан суриштира бошлади.
- ...Совуган юпқа берди, иннайкейин, манавини берди, — Мишатка чўнтагидан бир чақмоқ қанд олиб кўрсатди-да, яна чўнтагига солиб қўйди.
- Сенга ҳеч нима демадимми? Балки, бирон гап сўрагандир?
- Деди. Тез-тез келиб тургин, бўлмаса зерикиб қоламан, деди, ширинлик ваъда қилди... Уйига кирганимни ҳеч кимга айтмагин, деди. Бувинг эшитиб қолса, сени уришади деди.
- Шундай дегин... — Ильиничнанинг ғазаби қайнаганидан нафаси қайтиб аранг овози чиқарди. — Сендан ҳеч гап сўрагани йўқми?
- Сўради.
- Нимани сўради? Қўрқмасдан гапиравер, қўзи-чоғим!
- Дадангни соғиндингми, деб сўради. Мен, со-

ғиндим дедим. Иннайкейин, даданг қачон келади, ҳеч хабар борми, деб сўровди, мен, билмайман, урушда жанг қиляпти, дедим. Иннайкейин, у мени тиззасига ўтқазиб, чўпчак айтиб берди. — Мишатка кўзларини шодиёна чақнатиб, жилмайди. — Яхши чўпчак экан! Ванюшка деган бола тўғрисида. Оққушлар уни қанотига ўтқазиб, осмонга учишибди. Ялмоғиз кампир тўғрисида ҳам айтиб берди.

Ильинична лабларини қимтиб, Мишатканинг гапларини охиригача эшитди-да:

— Бундан буёқ уникига қадам босмагин, — деб қаттиқ тайинлади. — Берадиган ширинлигиниям олмагин, керакмас, буванг билса, сени аямай уради. Худо кўрсатмасин, агар буванг эшитиб қолса, терингга сомон тикади-я! Сира бора кўрма, эркатойим!

Лекин бувисининг қаттиқ тайинлаганига қарамай, Мишатка икки кундан кейин яна Астаховларникига борди. Ильинична Мишатканинг кўйлагига бир қарагандаёқ буни пайқади: эрталаб у неварасининг энгини тикиб беришга вақт тополмаган эди, лекин ҳозир кўйлак энги яхшилаб ямалган, ёқасига яп-янги садаф тугмача қадалганди. Дуняшка ғалла янчишда банд бўлгани учун болаларнинг йиртиқ-ямоғига унинг ҳам қўли тегмаслигини кампир биларди.

— Яна қўшниникига кирдингми? — деб сўради Ильинична ўпкалаб.

Мишатка нима важ қилишини билмай:

— Яна кирдим... — деди-да, ўша заҳотиёқ: — Энди кирмайман, тавба қилдим, бувижон, мени койима... — деб ялина бошлади.

Ушанда Ильинична Аксинья билан тузукроқ гаплашиб олишга, Мишаткани ўз ҳолига қўйиш, совға-ю, чўпчаклар билан болани ўзимга ўргатиб оламан деб хомтама бўлма, деб шартта юзига айтишга жазм қилди. «Натальянинг-ку бошига етди, энди бу бадбахт, болаларига чанг соляпти, шундай қилиб, Гришкани қўлга олмоқчи. Вой жодугар-эй! Эри тирик туриб, бошқанинг пайида... Бекорга овора бўлгани қолади! Шунча гапдан кейин Гришка уни хотин қиларми-ди?» — деб ўйланарди кампир.

Уйда шунча кун туриб, Григорий Аксиньядан ўзи-

ни обқочиб юрганини сезгир она қалби пайқаган эди. Уғли одамлар таънасидан қўрққани учун эмас, балки Натальянинг ўлимига Аксинья сабаб бўлди, деб у билан учрашмай кетганини кампир тушунарди. Ильинична дилида, Натальянинг ўлими Григорий билан Аксиньяни умрбод юз кўрмайдиган қилади ва бу хотин ҳеч вақт Мелеховлар оиласига келин бўлиб қадам қўёлмайди, деб умидвор бўларди.

Уша куни кечқурун Ильинична Дон бўйидаги пристанда Аксиньяни кўриб қолиб, чақирди:

— Бери кел, сенда икки оғиз гапим бор...

Аксинья челагини ерга қўйиб, шошмасдан унинг ёнига келиб салом берди.

Ильинична кўзига балодай кўринган ҳамсоясининг чиройли юзига қаттиқ тикилиб туриб:

— Гап бундай, айланай, — деб бошлади. — Сен бировнинг боласини нега йўлдан уряпсан? Нима учун уни уйингга чақириб гапга соласан? Қим сендан кўйлагини ямаб қўй, ҳар хил ширинлик бер, деб сўради? Сен нима, онаси йўқ, болага қарайдиган одам куриб кетди, деб ўйладингми? Сенсиз иш битмас эканми? Сенда шарм-ҳаё деган нарсаси борми ўзи, юзсиз?

— Мен нима ёмонлик қилдим? Нега уришасиз ахир, бувижон? — деб сўради Аксинья тутатқилиб.

— Тағин нима ёмонлик қилдим, дейди-я? Натальянинг болаларига қўл теккизишга нима дахлинг бор? Ўзини-ку, гўрга тиқиб қутулдинг!

— Нима деяпсиз, бувижон? Уйлаб гапиринг! Қим уни гўрга тиқибди? Ўзига ўзи қилди.

— Сенинг касрингдан эмасми?

— Йўқ, унисини мен билмадим.

— Лекин мен аниқ биламан! — деб жиғибийрон бўлиб чинқирди Ильинична.

— Шовқин солманг, бувижон, мен келинингиз эмасманки, бекорга бақираверсангиз. Мени тергайдиган эрим бор, ахир.

— Дилингда нима борлигини биламан! Ниятинг нималигини биламан! Келин бўлмасанг ҳам келин бўлиш пайдасан! Олдин болаларини қўлга олиб, иннайкейин; Гришканинг пинжиги кирмоқчисан-да, а?

— Мен сизга келин бўлмоқчи эмасман. Эсингизни едингизми, бувижон? Эрим ўлгани йўқ ҳали.

— Биламан! Эринг тирик туриб сен бошқага осилмоқчисан!

Аксиньянинг ранги оқариб кетди.

— Мени нега қарғаб, нима учун шарманда қилипканингизга сира тушунмадим... Мен ҳеч кимга осилганим йўқ ва осилмоқчи эмасман; неварангизни уйга чақирган бўлсам, нима қипти? Биласизки, ўзимда бола йўқ, ўзганикени кўриб овунаман, шунинг учун чақирганман холос... Қошки мен унга арзийдиган нарса берган бўлсам! Берганим бир чақмоқ қанд, шуям гапми? Мен унга нима учун совға берарканман? Билар-билмас, оғзингизга келганини гапираверманг-да!..

— Онаси тириклигида, негадир, сен уни уйингга чақирмасдинг. Наталья ўлгандан кейин жудаям меҳрибон бўлиб қолдинг!

— Наталья тириклигидаям у менинг олдимга келиб-кетиб юрарди, — деди Аксинья билинар-билинемас жилмайиб.

— Ёлғон гапирма, уятсиз!

— Сиз олдин ўздан сўраб кўринг, иннайкейин, мени ёлғончига чиқаринг.

— Нима бўлса бўлгандир, лекин бундан буёқ болани уйингга чақириб, бошини айлантирма. Шу йўл билан Григорийнинг кўнглини оламан, деб хомтама бўлмагин. Барибир сени у хотин қилмайди, шуни билиб қўй!

Аксиньянинг юзи ғазабдан бужмайиб кетди.

— Овозингни ўчир! — деди у бўғилиб. — У сендан маслаҳат сўрамайди. Бировнинг ишига аралашма!

Ильинична яна бир нима демоқчи эди, бироқ Аксинья индамай кетига бурилди-ю, челаги ёнига бориб, шартта обкашни елкасига олди-да, сувни чайқалтириб, ёлғиз оёқ йўлдан кетаверди.

Уша кундан бошлаб у Мелеховларнинг ҳеч қайсиси билан саломлашмай қўйди, мабодо учрашиб қолганда ҳам бегойимлардай кеккайиб олиб, бурун катаklarини кериб индамай ўтиб кетаверарди, аммо бирор жойда Мишаткани кўриши билан атрофга аланглаб қаранарди-да, ҳеч ким бўлмаса, дарҳол

унинг ёнига чопиб борарди ва энгашиб уни бағрига босар, офтобда қорайган пешонасидан, Мелеховлар зотига хос қоп-қора маъюс кўзларидан ўпар, гоҳ кулиб, гоҳ йиғлар: «Ғамгузорим Григорьевич! Холанг айлансин сендан! Сени бирам соғиндимки! Аксинья холанг эсидан ажради... Жинни бўлаёзди!» — деб ўзидан-ўзи чулдирарди. Ҳар учрашувдан кейин анча вақтгача титроқ лабларида табассум ўйнар, ёшланган кўзлари севинчга тўлиб, қиз боланинг кўзларидай чақнаб турарди.

Август ойининг охирида Пантелей Прокофьевич аскарлик хизматига олинди. Милтиқ кўтаришга ярайдиган барча казак Татарскдан жўнаб кетди. Қишлоқда эркаклардан фақат инвалидлар, болалар, қариб-чириб қолган чоллар қолди, холос. Еппасига сафарбарлик эълон қилинганлиги учун, медицина комиссиялари озод этган бутунлай яроқсиз мажруҳлардан бўлак ҳеч ким қолмади.

Пантелей Прокофьевич қишлоқ атаманидан ҳарбий пунктга бориш тўғрисида буйруқ олгандан кейин кампир, қизи ва неваралари билан наридан-бери хайрлашди-да, инқилаб тиз чўкди-ю, икки марта сажда қилиб иконага чўқинаркан:

— Хайр, болаларим! Сизлар билан яна дийдор кўришолмайдиганга ўхшайман, тирик қайтишимга ишонмай қолдим,— деди.— Мендан сизларга насиҳат шу: ғаллани кеча-ю кундуз тўхтовсиз янчиб, ёғингарчиликка қолдирмай йиғиб олишга ҳаракат қилинглар. Лозим бўлса, одам солинглар, тезроқ қутуласиз. Агар кузгача қайтиб келмасам, қараб ўтирмасдан ўзларингни ўзларинг эплайверинглар; кучларинг етгунча шудгор қилинглар, лоақал бир десятина ерга жавдар сочинглар. Сен, кампир, ишга пухта бўл, сира бўшашма! Биз Григорий билан қайтиб келамизми йўқми, лекин ҳаммадан ҳам сизга дон керак бўлади. Уруш ўз йўлига, аммо, лекин дон-дунсиз кунинг ўтмайди. Хайр, сизларни худога топширдим!

Ильинична эрини майдонгача кузатиб қўйди, арава орқасида Христоня билан ёнма-ён оқсоқланиб кетаётган чолига сўнгги марта боқди-ю, шишинқираган кўзларини этаги билан артиб, кетига қарамасдан изига

қайтди. Хирмон тўла янчилмаган бугдой, печга қўйилган сут қолиб кетган, болалар эрталабдан бери овқат емаган, хуллас, кампирнинг иши бошидан ортиб ётарди, шунинг учун у ҳеч ерда тўхтамасдан, онда-сонда учраган хотинларга индамай таъзим қилиб уйга шошиларди, бирор таниши жонкуярлик билан: «Чолинг-ни жўнатдингми?» деб сўраса, гапни чўзмасдан, фақат бош қимирлатибгина қўя қоларди.

Орадан бир неча кун ўтгач, бир кун Иљинична саҳарлаб сигирларини соғди-да, тор кўчага ҳайдаб чиқди, энди ҳовлига қайтмоқчи бўлиб турганда, қулогига аллақандай гулдуреган ғалати товуш эшитилди. Кампир осмонга қаради, бироқ осмонда ҳеч қандай булут кўринмади. Бирпасдан кейин шу товуш яна такрорланди.

Молларни бир ерга тўплаётган чол подачи:

— Музикани эшитяпсанми, кампир? — деб сўради.

— Қанақа музика?

— Овози хунук музикани...

— Эшитишга эшитяпману, лекин нималигини тушунмаяпман.

— Ҳали тушунасан. Дарёнинг нариги ёғидан туриб қишлоққа ўқ ёғдира бошлагандан кейин, дарров тушунасан! Замбарак отишяпти. Чолларимизнинг ичак-чавоғини ағдаришяпти...

Иљинична чўқиниб олди-ю, индамай ҳовлига кириб кетди.

Уша кундан бошлаб тўрт кечаю кундуз тўпвозлик давом этди. Айниқса, саҳар пайтлари аниқ эшитиларди. Лекин шарқи-шимолдан шамол турган пайтларда, олисда бораётган жанглarning садоси, кундузлари ҳам бемалол эшитилаверарди. Ушанда хирмонларда бирданига иш тўхтаб, хотин-халаж чўқина бошларди, урушга кетган болалари, эрлари эсига тушиб, оғир-оғир хўрсинишар, пичирлашиб дуо қилишарди, кейин яна хирмонларда увол тошлар қалдирай бошлар, от ҳайдовчи болалар от ва ҳўкизларни чу-чувлаб ҳайдашар, шамол машиналар шалдираб, иш яна қизиб кетарди. Августнинг охирларида ҳаво очиқ, кун иссиқ келган эди. Шамол сомон чангини қишлоқ сари учириб келар, янчилган жавдар сомоннинг ёқимли ҳиди

димокқа келиб уриларди, офтоб жазиллатиб турганига қарамай, ҳамма нарса куз яқинлашганлигидан далолат берарди. Пода жойдаги кўм-кўк шувоқ гулини тўкиб оқара бошлаган, Доннинг нарёғидаги теракларнинг учи сарғайиб, боғларни олма ҳиди босиб кетган, йироқдаги уфқлар ҳам куз шарофати билан тиниқлашганди, эгалари кетиб бўш қолган далаларда жанубга учиб кетаётган турналарнинг дастлабки галалари пайдо бўлган эди.

Гетман йўлидан кун сайин қатор-қатор арава ғарбдан шарққа қараб ўтиб турар, булар Дон бўйига, дарёдан ўтиладиган жойга ўқ-дори ташишарди. Дон атрофидаги қишлоқларда қочоқлар пайдо бўлди. Улар казакларнинг жанг билан чекинаётгани тўғрисида хабар келтиришди, баъзилари эса: «Қизилларни чалғитиш ва бир четга чиқариб олгандан кейин қуршовга олиб қириб ташлаш мақсадида-жўрттага чекиниш-япти», деб гапиришарди. Татарсклик баъзи бировлар киши билмас йўл тараддудига тушиб қолди. От-уловларини боқиб, дон-дунларини, сандиқлари тўла қиммат баҳо буюмларини кечалари ерга кўма бошладилар. Овози ўчган тўплар бешинчи сентябрда яна қаттиқроқ наъра торта бошлади, лекин бу гал ваҳимаси зўр бўлиб, гумбурлагани аниқ эшитиларди. Жанглр Дондан қирқ чақирим нарида — Татарскнинг шарқшимолида давом этарди. Бир кундан сўнг ғарб ёқда — дарёнинг юқори томонида ҳам қасира-қусур бошланди. Фронт тобора Дон бўйига яқинлашмоқда эди.

Кўпчилик ҳамқишлоқларининг чекинишга тайёргарлик кўриб қўйганидан хабардор бўлган Ильинична Дуняшкага ҳам кетишни маслаҳат берди. Кампир саросималикка тушиб, уйни, рўзгорни нима қилишини билмай боши қотган эди: на ҳамма нарсани ташлаб, одамларга қўшилиб кетаверишини, на уйда қолишини билмасди. Пантелей Прокофьевич фронтга жўнаш олдида галла янчиш, шудгор қилиш, мол-қолга қарашни тайинлаган бўлса ҳам, лекин фронт Татарскка яқин келиб қолганда нима қилиш тўғрисида ҳеч нарса демаган эди. Шунинг учун Ильинична ҳар эҳтимолга қарши, Дуняшка билан болаларни ҳамда энг асл

буюмларни ҳамқишлоқлардан бирортасига қўшиб жўнатишга, ўзи эса, қизиллар қишлоқни олган тақдирда ҳам уйдан силжимасликка жазм қилди.

17 сентябрга ўтар кечаси тўсатдан Пантелей Прокофьевич уйга кириб келди. У Қазанская станицаси ёнидан итдай чарчаб, хуноб бўлиб пиёда келган эди. Ярим соат чамаси дам олгандан сўнг стол ёнига ўтириб, овқатни шундай тушира кетдики, Ильинична умрида унинг бунчалик ютоқиб еганини асло кўрмаганди: бир қозон гўштсиз карам шўрвани паққос тушириб, сўк бўтқага ёпишди. Ильинична ҳанг-манг бўлиб, қарс урди:

— Худоё тавба, бу қанақаси ахир, Прокофьич! Худди уч кундан бери овқат емаган одамга ўхшайсан, а!

— Бўлмаса епманми, эси паст хотин? Оғзимга ҳеч нима олмаганимга роса уч кун бўлди.

— Нима, у ерда сизларга овқат беришмайдими?

— Овқат тугул балоям йўқ! — деб мингиллади оғзини бўтқага тўлғизиб олган Пантелей Прокофьевич. — Нимани топсанг, ўшани ейсан, мен ҳали ўғриликка ўрганганим йўқ. Бунақага ёшлар уста, чунки уларда уят деган нарсадан бир чақалик ҳам қолганмас... Улар шу касофат урушда ўғриликка шундай ўрганибдики, олдин ваҳимам келди, ахийри парво қилмайдиган бўлволдим. Кўзига нима кўринса, олади, ташийверади... Уруш эмас, худонинг ғазаби!

— Бирданига кўп емасанг бўларди. Бўкиб қолмагин тагин. Авзойингга қара, мешдай шишиб кетдинг, ахир.

— Ишинг бўлмасин! Сут обкел менга, каттароқ идишда келтир!

Ильинична ўлгудай ютоққан чолига қараб туриб, чидолмай йиғлаб юборди.

Пантелей Прокофьевич бўтқадан бошини кўтаргач, Ильинична:

— Бутунлай келдингми? — деб сўради.

— Кейин маълум бўлади... — деди чол мужмал қилиб.

— Бундан чиқди, ҳамма чолларга жавоб берилибди-да, а?

— Ҳеч кимга жавоб берилгани йўқ. Қизиллар Донга яқин келиб қолганда жавоб берармиди? Мен ўзимча келавердим.

— Бунинг учун сени жавобгар қилишмасмикин?— деб сўради Ильинична ҳадиксираб.

— Қўлга тушсам, эҳтимол, осон қутулмасман.

— Сен нима, бекиниб юрмоқчимисан?

— Сен, сайилгоҳга ёки меҳмондорчиликка борди, деб ўйловдингни? Улгудай каллаварам бўпсанки!— Пантелей Прокофьевичнинг жаҳли чиқиб, ту-пуринса ҳам барибир кампир бўш келмасди:

— Оббо, касофат-эй! Балога қоладиган бўлдик энди, сени тутиб олиб қийноққа солишмаса гўргайди...

— Майли, милтиқ кўтариб, даштма-дашт санғиб юрганимдан кўра, шу ерда қўлга тушиб, турмага қамалганим яхшироқ, — деди Пантелей Прокофьевич бўшашиб. — Мен улар учун кунига қирқ чақирим йўлни босадиган ёшлардан эмасман, окоп қазиш, ҳужумга кириш, ўқдан биқиниб эмаклаб юришга ҳолим йўқ. Минг биқинганинг билан барибир ўқдан қутулолмайсан! Кривая дарёси томондан келган бир жўрам чап кураги остидан ўқ еб, қулоқ қоқмай кетаверди. Бунақа азобга кимнинг тоби бор дейсан!

Пантелей Прокофьевич милтиғи билан ўқдонини сомон орасига беркитиб келди, Ильинична, чакмонинг қани, деб сўраганда чол қовоғини солиб:

— Сотиб едим, — деб райсизгина жавоб берди. — Тўғрисини айтсам — ташладим. Шумилин станицасининг нарёғида қизиллар бизни шундай қувладик, ҳамма нарсамизни ташлаб, жинни бўлган одамдай, тумтарақай қочишга тушдик. Шундай маҳалда чакмон кўринадими кўзга... Баъзи бировлар ҳатто пўстинидан ҳам кечиб, ташлаб қочди... Шу топда чакмон нега эсингга тушди, бошингга урасанми уни? Кошки чакмон сиёғи бўлса, гадой ҳазар қиладиган нарсани...

Лекин ҳақиқатда яп-янги, асл чакмон эди, бироқ чол нимани йўқотмасин, ҳеч балога ярамайди, деб сира гапини бермасди. Шундай важ билан ўзини овутишга одатланган эди. Ильинична эрининг бу одатини яхши билганлигидан, чакмоннинг сифати масаласида у билан талашмай қўя қолди.

Кечаси ўзаро маслаҳатлашиб, Ильинична билан Пантелей Прокофьевич рўзгорга қараш, янчилган донни яшириб кўмиш учун болалар билан уйда қолишга, бир жуфт қари ҳўкизга сандиқларни ортиб, Дуняшкани Чирга — Латишев қишлоғидаги қариндошлариникига жўнатишга қарор қилишди.

Бироқ бу режани тўла равишда амалга ошириш учун имконият бўлмади. Эрталаб Дуняшкани жўнатишди-ю, лекин туш пайти Татарскка сальсклик қалмоқлардан тузилган жазо отряди келиб қолди. Афтидан, Пантелей Прокофьевичнинг яширинча уйга қайтиб келаётганини биронтаси кўриб қолган бўлса керак; жазо отряди қишлоққа киргандан сўнг орадан бир соатча вақт ўтгач, тўртта қалмоқ Мелеховлар қўраси ёнига от чоптириб келди. Пантелей Прокофьевич отлиқлар қорасини кўрган ҳамона, оёғини қўлга олиб, чаққонлик билан ўзини чордоққа урди; меҳмонлар олдига Ильинична чиқди.

Қомати келишган, старший урядник погони таққан, ўрта ёшли қалмоқ отдан тушди-да, Ильиничнанинг ёнидан ўтиб, остонага қадам қўяркан:

— Сеники чол қаерда? — деб сўради.

— Қаерда бўларди — фронтда, — деб жавоб қилди Ильинична қўрслик билан.

— Уйга бошла, меники обиска қилади.

— Нимани қидирмоқчисан ўзинг?

— Сеники чол қидираман. Кап-катта одам ёлғончи гапирасан! Ай-ай, уят! — деди урядник кампирни изза қилмоқ учун бош чайқаб, оппоқ зич тишларини иржайтириб.

— Кўп иржайверма, ювуқсиз! Уйда йўқ деяпманми сенга, йўқ!

— Бижи-бижи гап тамом, уйга бошла! Бўлмаса, ўзим кирамиз, — деди қатъий қилиб ранжиган қалмоқ ва қийшиқ оёқлари билан катта-катта қадам ташлаб зинапояга чиқди.

Улар ҳамма хоналарни бирма-бир қараб кўришди, қалмоқ тилида ўзаро гаплашиб олгандан кейин иккитаси текширмоқ учун ҳовлига чиқди, пакана бўйли, ҳабашдай қоп-қора, бурни пучуқ, юзи чўғир қалмоқ ҳошиядор кенг чалворини тузатиб олди-да, даҳлизга

чиқди, Ильинична эшик тирқишидан мўралаб, унинг бир сакраб тўсинга осилганини ва ўшанақаси томга чиққанини кўриб турарди. Орадан беш минут ўтгач, қалмоқ томдан сакраб тушди, унинг кетидан, уст-боши чангга бўялган, соқолига ис ёпишган Пантелей Прокофьевич ҳам инқиллаб, эҳтиётлик билан ерга тушди. Чол лабларини қимтиб олган кампирига қаради-ю:

— Топиб олишди, лаънатилар! Бирон киши бориб чаққан-да... — деди.

Пантелей Прокофьевич соқчилар назорати остида Қаргин станицасида турган ҳарбий-дала судига жўнатилди, Ильинична сал-пал кўз ёши қилиб олгандан сўнг, Доннинг нариги томонида яна ўт очган тўпларнинг гумбурлаши ва аниқ тариллаб эшитилган пулемётларнинг овозига бирпас қулоқ солиб турди-да, дон-дундан лоақал пичасини яшириб қўймоқчи бўлиб, омборхонага кетди.

XXII

Қўлга тушган ўн тўрт дезертир судни кутарди. Суд узоққа чўзилмас, бераҳмлик билан ҳукм чиқарарди. Раислик қилувчи кекса ясовул ҳар қайси жавобгарнинг фамилияси, исми, отасининг отини, даражасини, қайси қисмдан эканини сўрар, унинг қанча вақтдан бери қочиб юрганини билгандан кейин ёнидаги суд аъзолари — шапкўр хорунжий ҳамда текин овқатдан семирган афти кепчикдай мўйловдор вахмистр билан икки оғиз шивирлашарди-ю, ҳукми эълон қиларди. Қочоқларнинг кўпчилиги калтакланиш жазосига ҳукм этиларди, қалмоқлар махсус ажратилган эгасиз уйларида ҳукми яширинча ижро этишарди. Дон армияси сафида қочоқлар ниҳоятда кўпайиб кетганлигидан ҳозир уларни 1919 йилдаги сингари эл кўзида очиқдан-очиқ калтаклаб бўлмасди...

Пантелей Прокофьевични беш кишидан кейин чақиришди. У суд столи қаршисида ҳаяжонланган, ранги оқарган ҳолда қўлларини икки ёнга қилганича қотиб турарди.

— Фамилиянг? — деб сўради ясовул унинг бетига қарамасдан.

— Мелехов, жаноби олий.

— Исминг, отангнинг оти?

— Пантелей Прокофьевич, жаноби олий.

Ясовул қоғоздан бошини кўтариб, чолнинг юзига тикилиб қаради.

— Сиз қаердан бўласиз?

— Вешенская станицасининг Татарск қишлоғидан, жаноби олий.

— Сиз юзбоши Григорий Мелеховнинг отаси эмас-мисиз?

— Ҳа, отаси бўламан, жаноби олий. — Калтақдан қутулиш эҳтимоли борлигини сезган Пантелей Прокофьевичга дарров жон кирди.

— Менга қаранг, шундай қилишга уялмадингми-ми? — деб сўради ясовул ўткир кўзлари билан Пантелей Прокофьевичнинг озиб кетган юзига қаттиқ тикилиб.

Шундан кейин чол ҳарбий уставга риоя қилмасдан чап қўлини кўксига босди-да, йиғламсираб ялина бошлади:

— Жаноби олийлари, ясовул жаноблари! Умр бўйи ҳақингизга дуо қилишга розиман, лекин мени калтакламанг! Уйланган икки ўғилнинг отасиман... Каттасини қизиллар ўлдирди... Невараларим бор, мен каби мункайган қарияни калтаклашдан нима фойда?

— Биз, қарияларга ҳам қандай хизмат қилиш лозимлигини ўргатамиз. Сен нима, қочганим учун крест беришади, деб ўйловдингми?— деб чолнинг гапини бўлди шапкўр хорунжий. Унинг лаб четлари асабийликдан лип-лип этиб учарди.

— Крестни бошимга урармидим... Мени ўз қисимга жўнатиш, энди ҳалол хизмат қиламан... Нега қочганимни ўзим билмайман, шайтон йўлдан оздирган бўлса керак...— Пантелей Прокофьевич яна алланималар деб чулдиради, янчилмай қолган дон-дуни, оёғи майиблиги, рўзғор эгасиз қолгани тўғрисида ҳасрат қила бошлади, бироқ ясовул қўл қимирлатиб, овозини ўчириб қўйди, хорунжийнинг қулоғига анчагача шивирлаб гапирди. Хорунжий рози бўлиб бош қимирлатгандан кейин ясовул Пантелей Прокофьевичга қараб деди:

— Ҳамма гапни айтиб бўлдингизми? Мен сизнинг ўғлингизни яхши биламан, лекин унинг отаси шундай одамлигига таажжубланаман, холос. Ўз қисмингизни ташлаб қочганингизга қанча бўлди? Бир ҳафтами? Сиз нима, қизиллар қишлоғингизни босиб олиб, терингизга сомон тиқишини истайсизми? Ёшларга шунақа ўрناق кўрсатмоқчимисиз ҳали? Қонунга қараганда биз сизни суд қилиб калтаклашимиз лозим эди-ю, бироқ ўғлингизнинг офицерлик номини ҳурмат этиб, мен сизни шармандагарчиликдан халос этаман. Сиз рядовоймидингиз?

— Худди шундай, жаноби олий.

— Даражангиз?

— Младший урядник эдим, жаноби олий.

Ясовул овозини баландлатиб, сансирашга ўтди:

— Погонларингни обташла! Ҳозир ўз қисмингизга жўна,— деб қўрслик билан буйруқ қилди.— Ҳарбий-дала судининг қарорига мувофиқ сен урядниклик унвонидан маҳрум этилдинг, шуни сотня командирига бориб айт! Ўтган урушларда ёинки ҳозирги урушларда мукофот олганмисан? Жўна!

Пантелей Прокофьевич азбаройи суюнганидан ҳовлиқиб кўчага чиқди-ю, черков гумбазига қараб чўқина кетди ва ўшанақаси дўнгдан ошганича йўлни қўйиб, далама-дала уйга жўнаб қолди. «Энди кўзим очилди, бу гал шундай бекиниб олайки, уч сотня қалмоқ кетимдан келгандаям мени топиб бўпти!» деб ўйларди ўт босган буғдойпоя орасидан оқсоқланиб кетаётган Пантелей Прокофьевич.

Даштга чиққандан кейин у, ўткинчилар эътиборини ўзига жалб этмаслик учун йўлдан боришни маъқул топди-да, буғдойпоядан ажириқ босган ёзги йўлга тушиб олди: «Бу аҳволда мени дезертир деб гумон қилиши мумкин. Фалокат босиб биронта амалдорга рўпара бўлсам судсизоқ калтакка қоларман», — деб овоз чиқариб ўйлади у, лекин нимагадир ҳозир ўзини дезертир деб ҳисобламасди.

Пантелей Прокофьевич Донга яқинлашган сари қочоқлар тушган аравалар кўпроқ учрай бошлади. Кўкламда қўзғолончилар Доннинг чап томонида чекинган вақтдаги аҳвол яна такрорланган эди: дашт-

нинг гўрт томонидан ашқол-дашқол ортган қатор-қатор аравалар, бўкирган пода-пода қорамоллар, суворий аскардай чанг кўтарган қўтан-қўтан қўйлар босиб келарди... Араваларнинг гижирлаши, отларнинг кишнаши, одамларнинг қий-чуви жимжит бепоён даштни бошга кўтариб, ваҳим соларди.

Уткинчи аравада кетаётган боши боғлиқ нотаниш бир казак;

— Йўл бўлсин, бува?— деб бақирди.— Изингга қайт: кетимиздан қизиллар босиб келяпти!

— Ёлғон гап! Қизиллар қаерда экан? — Пантелей Прокофьевич саросимага тушиб тўхтади.

— Доннинг нарёгида. Вёшкига яқинлашишди. Сен нима, улар ёнига кетяпсанми?

Пантелей Прокофьевичнинг кўнгли жойига тушдида, йўлдан қолмай кетаверди, кечга яқин Татарскка етди. Тоғдан тушиб келаётганда у ҳамма ёқни яхшилаб кўздан кечирди. Қишлоқда одам боласи кўринмасди, кўчаларда зоғ учмасди. Дераза қопқоқлари ёпилган эгасиз уйлар ҳувиллаб қолган эди. На одам овози, на молларнинг маърагани эшитилмасди; фақат Дон бўйида шошиб-пишиб юрган одамлар қораси кўринарди, холос. Пантелей Прокофьевич яқинроқ бориб, булар қайиқларни сувдан тортиб олиб, қишлоққа элтиб қўяётган қуролли казаклар эканини аниқ ажрата олди. Татарскни халқ ташлаб кетгани Пантелей Прокофьевичга равшан бўлди. Чол секин-аста ўз кўчасига кирди-ю, уйга томон юрди. Ильинична билан болалар емакхонада эдилар.

— Ана, бувам келди!— суюнганидан чинқириб юборди Мишатка, бувасининг бўйнига осилиб.

Ильинична шодлигидан йиғлаб юборди ва кўз ёши аралаш:

— Сен билан дийдор кўришишдан умид узган эдим,— деди.— Энди нима десанг ҳам, Прокофьевич, мен бу ерда туришга ортиқ рози эмасман! Менга деса ҳаммасига ўт тушиб, куйиб кул бўлсин, бўм-бўш уйни қўриқлашга сира тобим йўқ. Ҳамма одам қишлоқдан кетиб бўлди, мен бўлса, болаларминам ў-ўтирибман жиннига ўхшаб! Ҳозир бияни аравага қўш,

бошимиз оғган томонга кетамиз! Сени қўйвориш-
дими?

— Қўйворишди.

— Бутунлайми?

— Бутунлай... яна қўлга тушгунимча...

— Ана кўрдингми, бу ерда барибир бекиниб қуту-
лолмайсан! Бугун эрталаб қизиллар нарёқдан бирам ўт
очишдики, ваҳимасига туриб бўлмайди! Мен ўқ то-
вуши ўчгунча болаларминам ертўлада ўтириб жон
сақладим. Ҳозир уларни ҳайдашди чоғим. Қазаклар
сут сўраб келишди, бу ердан тезроқ кетишни масла-
ҳат беришди.

Дераза часпагининг ўқ тешган жойини синчиклаб
кўздан кечираётган Пантелей Прокофьевич:

— Қимлар экан, бизнинг қишлоқлик казаклар
эмасми?— деб сўради.

— Йўқ, бизникилармас, Хопер томоннинг одам-
ларига ўхшатдим.

— Ундай бўлса, жўнаш керак,— деди Пантелей
Прокофьевич уҳ тортиб.

Чол кечаси таппихонада ўра кавлади-да, етти қоп
буғдойни унга солиб, яхшилаб кўмди, устини таппи-
лар билан бостириб қўйди; қош қорайган маҳалда
бияни қўшди, икки пўстин, бир қоп ун, сўк, оёғи
боғланган бир қўйни аравага босиб, икки сигирни
кетига боғлаб, Ильинична билан болаларни аравага
мингазиб бўлгандан кейин:

— Панойи худо!— деди-ю, ҳовлидан кўчага чиқ-
ди, тизгинни кампирга бериб, дарвозани ёпди, сўнг-
ра, дўнгга етгунча дамба-дам бурнини қоқиб, чакмо-
ни енги билан кўз ёшларини артиб арава ёнида
кетаверди.

XXIII

Шориннинг зарбдор қўшинига қарашли қисмлар
ўттиз чақирим йўл босиб, 17 сентябрда Дон бўйига
етиб келди. 18 сентябрь кунни эрталабдан бошлаб
Медведица дарёси қўйиладиган жой билан Қазанск
станицаси ўртасидаги ораликда тўп овозлари янгра-
ди. Қисқача артиллерия тайёргарлигидан кейин пиёда
аскарлар Буканов, Елан, Вешенская станицаларига

қарашли Дон устидаги қишлоқларни ишғол этишди. Доннинг чап қирғоғидаги юз эллик чақиримдан кўпроқ жой бир кун ичида оқлардан тозаланган эди. Қазак сотнялари чекинишар, тартибли равишда Дондан ўтиб, олдиндан тайёрлаб қўйилган маррага жойлашишарди. Дарёдан ўтиш учун керакли ҳамма нарса казаклар қўлида эди, лекин Вешенскаядаги кўприк сал бўлса, қўлдан кетганди. Қазаклар чекингандан сўнг ўт қўйиб юбориш учун элдан бурун кўприк атрофига похол тўплаб, ёғочларига керосин сепиб қўйишган эди; энди ўт қўймоқчи бўлишганда, бирданига чопар келиб, 37-нчи полкнинг бир сотня казаклари Перевозной қишлоғидан тўғри шу кўприкка келаётганини хабар қилди. Қизилларнинг пиёда аскарлари станицага бостириб кирган маҳалда орқада қолган бу сотня от чоптириб кўприкка аранг етиб келди. Қазаклар пулемёт ўқлари остида кўприкдан ўтиб олишга улгурдилар ва унга ўт қўйиб юбордилар, лекин ўлган ва ўқ еганлар бўлиб, ўндан ортиқ одамдан, ўшанча отдан ажрадилар.

9-нчи Қизил Армиянинг 22-нчи ва 23-нчи дивизиясига қарашли полклари ўзлари ишғол этган Доннинг чап қирғоғидаги қишлоқ ва станицаларни сентябрнинг охиригача қўлдан беришмади. Ҳар иккала томоннинг орасини дарё ажратиб турарди, ўша кезларда унинг эни саксон саржиндан ошмас, ҳатто баъзи жойлари ўттиз саржинга келиб қолган эди. Қизиллар дарёдан ўтишга унчалик ҳаракат қилишмасди; баъзи бир саёз кечув жойларда Дондан ўтишга уриниб кўришди-ю, бироқ душман йўл бермади. Шу участкадаги фронтнинг у бошидан бу бошига довур икки ҳафтагача тўпбозлик ва милтиқбозлик қизғин давом этди. Дарё бўйидаги тепаликларга ўрнашиб олган казаклар атрофни бемалол кўздан кечириб қизилларни Донга яқин келтиришмас, кундузи қирғоқ томон силжишга йўл қўйишмасди; бироқ бу участкадаги казаклар жангга чидамсиз кишилардан иборат бўлгани учун (ҳаммаси чоллар ва ўн етти-ўн тўққиз орасидаги ёшлар эди), ўзлари ҳам Дондан ўтиб қизилларни орқага суришга, чап қирғоқ бўйлаб ҳужум бошлашга сира уринишмасди.

Доннинг ўнг қирғоғига чекинган казаклар дастлабки кунни, қизиллар ишғол этган қишлоқлардаги уйларга ана ўт қўяди, мана ўт қўяди деб роса кутишди, лекин чап қирғоқдан ҳеч қандай тутун чиқмаганига ҳаммаси ҳайрон қолди; ҳаммадан ҳам қизиги шуки, кечаси нариги қирғоқдан ўтиб келган одамлар, қизиллар халқнинг ҳеч нарсасига тегмаганини, олган озиқ-овқатлари учун, ҳатто тарвуз, сут-қатиқ учун ҳам совет пули билан тўла ҳақ тўлашганини гапириб берди. Бу хабардан казаклар бира тўла гангиб қолишди. Улар, қўзғолон кўтарганларининг жазоси учун қизиллар энди жами қишлоқ ва станицаларга ўт қўйиб кулини кўкка совуради, деб гумон қилишган эди; улар, чекинмай қолган аҳоли, ҳеч бўлмаганда эркаклар шафқатсиз равишда қириб ташланади, деб кутишган эди; лекин ишончли манбаларга қараганда, қизиллар тинч аҳолидан биронтасига қўл тегизмагани ва ўч олиш ниятида эмаслиги маълум бўлди.

19 сентябрга ўтар кечаси, Вешёнскаянинг рўпарасидаги қоровулхонада турган хоперлик казаклар, қизиллар нега бундай олижаноблик қилаётганини аниқлаб олишга аҳд қилишди; овози баланд бир казак қўлини карнай қилиб бақирди:

— Ҳой, қизилоёқлар! Нега уйларимизга ўт қўймайсиз? Ё гугуртларинг йўқми? Бу ёққа сузиб ўтинглар, сизга гугурт берамиз!

Қоронғилик ичидан йўгон овоз жавоб қайтарди:

— Яхшики, шу ерда қўлга тушмадинг, уйинг билан қўшилиб кул бўлардинг!

— Гугурт тополмадингизми? Шўрларинг қурсин!— деб майна қилиб бақирди хоперлик казак.

Унга жавобан хушчақчақ овозлар янгради:

— Бу ёққа ўт, оқ кўппак, думинг тагига новшадил қўямиз. Умрбод қашлаб кунинг ўтади!

Ҳар икки томонда қоровул турганлар не вақтгача бир-бирларини майна қилиб сўкишишди, сўнгра бир оз ўқ отишгандан кейин жим бўлиб қолишди.

Дон армиясининг Казанск — Павловск участкасида шайланиб турган икки корпусдан иборат асосий кучи октябрь бошларида ҳужумга ўтди. 8 000 пиёда ва 6 000 отлиқ аскардан иборат бўлган 3-нчи Дон корпу-

си Павловскнинг яқинида Дондан ўтиб, қизилларнинг 56-нчи дивизиясини улоқтириб ташлади-да, муваффақиятли равишда шарқ томон силжий бошлади. Сал вақтдан кейин Коноваловнинг 2-нчи корпуси ҳам Дондан ўтди. Бу корпус аксарият отлиқ аскардан ташкил топганлиги учун қизилларнинг ичкари томонига ўтиб олиш ва бир мунча қақшатғич зарба бериш имкониятига эга бўлган эди. Уша вақтгача резервда турган қизилларнинг 21-нчи ўқчи дивизияси жангга кириб, 3-нчи Дон корпусининг олға силжишини бир оз тўхтатиб турган бўлса-да, лекин бирлашган икки казак корпусининг сиқувига бардош беролмай, чекинишга мажбур бўлганди. 14 октябрда казакларнинг 2-нчи корпуси шиддатли жангдан кейин қизилларнинг 14-нчи ўқчи дивизиясини тор-мор қилиб, деярли ҳамма ўдамини қириб ташлади. Бир ҳафтанинг ичида қизиллар Доннинг чап қирғоғидан суриб чиқарилди, фақат Вешенская станицасигина қўлларида қолди. Казак корпуслари кенг плацдармда ўрнашиб олиб, 9-нчи Қизил Армия қисмларини Лузево — Ширинкин — Воробьевка линиясига суриб ташладилар ва 9-нчи армиянинг 23-нчи дивизиясини ғарб томондаги Вешенскаядан Кругловск қишлоғига чўзилган фронтни шошилиш суратда қайтадан тузишга мажбур этди.

Генерал Коноваловнинг 2-нчи корпуси билан бир маҳалда 1-нчи Дон корпуси ҳам Клетск станицаси ёнидаги ўз участкасида дарёдан ўтди.

Чап қанотдаги 22-нчи ва 23-нчи қизил дивизиялар қуршовга тушиш хавфи остида қолдилар. Шарқ-жануб фронтининг қўмондонлиги бу хавфни ҳисобга олиб, 9-нчи армияга Икорец дарёсининг қуйилиши жойидаги Бутурлиновка — Успенск — Тишан — Кумилжен линиясига чекиниш тўғрисида буйруқ берди. Лекин қизиллар бу линияда узоқ тура олмади. Ёппасига сафарбар қилинган сон-саноқсиз казак сотнялари гала-гала бўлиб дарёдан ўтиб олишди-да, 2-нчи корпуснинг мунтазам қисмлари билан бирлашиб, қизилларни шимол томон қувлай бошладилар. 24 октябрдан 29 октябргача оқлар Филоново ва Поворино станицаларини ҳамда Новохоперск шаҳрини ишғол этдилар.

Бироқ октябрь ойида Дон армияси шунчалик ғалабаларга эришганига қарамай, кўкламда вилоятнинг шимолий чегарасига ғолибона юриш бошлаган маҳалда казакларда бўлган руҳий кўтаринкиликдан асар қолмаганди. Фронт кўрган казакларнинг кўпчилиги бу ютуқлар муваққат эканини, қишга бориб бардош бериш мумкин эмаслигини тушунишарди.

Сал вақтдан кейин жанубий фронтдаги аҳвол тубдан ўзгарди. Кўнгилли армиянинг Орлов — Кром ёнидаги ҳал қилувчи жангда мағлубиятга учрагани ҳамда Будённий суворийларининг Воронеж участкасидаги муваффақиятли жанглари натижасида ғалаба таъмин этилди: ноябрь ойида Кўнгилли армия Дон армиясининг чап қанотини очиб бериб, чекинишга мажбур бўлди ва шу чекинганча уни ҳам эргаштириб жанубга қочди.

XXIV

Пантелей Прокофьевич ўз оиласи билан бирга Ла-тишево қишлоғида икки ярим ҳафтагача бемалол жон сақлади, лекин қизиллар Дондан чекинди, деган хабарни эшитиши биланоқ уйга қайтиш ҳаракатига тушди.

Қишлоғига етишга беш чақирим қолганда чол шартта аравадан тушди-да:

— Бу аҳволда имиллаб юришга тоқатим қолмади-ю,— деди.— Манави дардисар сигирларнинг дастидан аравани тез ҳайдаб бўлмаса! Бу ҳаром ўлгурларни негаям ҳайдаб келган эканмиз? Дуняшка! Ҳўкизларни тўхтат! Сигирларни ўз араванга боғлаб ол, мен тезроқ уйга етиб олмасам бўлмайди. Ҳамма иморат куйиб, кулга айланган бўлсаям ажабмас...

Юрагига ғулғула тушган чол болаларни ўз аравасидан олиб, Дуняшканинг катта аравасига ўтқазди. ортиқча буюмларни ҳам ўша аравага ортиди-да, юкини енгил қилиб олиб, қатқалоқ йўлдан шалдиратганча ҳайдади. Бир чақирим йўл босмасданоқ бия терга ботди; илгари бундай қийноқни у сира кўрган эмасди: чол қамчига дам бермай савалар, тўхтовсиз ҳайдарди.

Арава ирғитиб ташлайверганидан жон азобида юзлари бужмайиб кетган Ильинична араванинг ён тахтасига тармашиб олиб:

— Бу аҳволда бияни ўлдирасан-ку! Мунча қаттиқ ҳайдайсан ахир, эсинг жойидами ўзи?— деб нолирди.

— Улса сатқайи сар, барибир мозоримга мраммар тош қўймайди,... Чу, ҳаром ўлгур! Терлаганига ачинади-я!.. У ёқда уйимдан ном-нишон ҳам қолмагандир ҳали...— тишларини маҳкам босиб зарда билан гапирди Пантелей Прокофьевич.

Чолнинг ташвишлангани ўринсиз бўлиб чиқди: уйи жойида, фақат ҳамма деразаларининг ойнаси синдирилган, эшиги ошиқ-мошиғидан суғуриб олинган, деворларини ўқ тешиб юборган эди. Эгасиз қолган ҳовлининг аҳволига қараб бўлмасди. Отхонанинг бир бурчагини тўп ўқи бутунлай ағдариб ташлаган, иккинчи тўп ўқи қудуқ ёнини ўйиб, устидаги тахтасини қулатиб юборган, ҳовозасини икки бўлак қилиб кетган эди. Пантелей Прокофьевич урушдан шунчалик қочса ҳам, барибир қутулолмади, уруш ўзи унинг қўрасига бостириб кириб, ҳамма ёқни вайрон, нест-нобуд қилиб кетди. Лекин қишлоқда турган хоперликларнинг рўзғорга етказган зарари ҳаммасидан ҳам ошиб тушган эди: улар молхонадаги четанларнинг барисини қулатишган, одам бўйи қилиб траншея қазишган эди; жон койнтиб ўтирмасдан омборхона деворларини бузиб, синчлари билан траншеяларни ёпиб олишган; харсанг деворни бузиб пулемёт учун пистирма қуришганди; бир ғарам пичаннинг ярмисини отларига топтатиб, нест-нобуд қилишган; четан деворни бузиб ўтга ёқишган, ёзлик ошхонани булғатиб ташлашганди...

Пантелей Прокофьевич уй ичини, қўрадаги иморатларни айланиб чиққандан кейин бошини чангаллаб қолди. Бу сафар чол қўлдан кетган нарсалар учун қаттиқ ачинди, қадимги одати бўйича: ўзи ёмон эдига чиқариб қўя қолмади. Ахир, қандай қилиб умр бўйи ортирган шунча бойликни: бир пулга арзимас, ташлашдан бошқага ярамасди, дейиши мумкин? Кошки анчайин чакмон бўлса, омборхона-я! Уни қургунча қанча пул кетган?..

— Омборхонадан асар ҳам қолмабди-я!— деб хўрсинди Ильинична.

— Узиям номига омборхона эди...— деб юборди Пантелей Прокофьевич ўйламасдан, лекин гапини тамомламай, қўл силтади-ю, ғарам томон кетди.

Ўйнинг деворларини ўқ илма-тешик қилиб юборганидан кўзга жуда хунук кўринарди. Уй ичида шамол ғувиллар, столу курсилар устини бир энлик чанг босиб ётарди... Ҳамма ёқни супуриб-сидириб тартибга солиш учун озмунча вақт кетмаслиги аниқ эди.

Пантелей Прокофьевич эртаси куниёқ станицага бориб, у ердаги таниш фельдшердан: «Мазкур казак Пантелей Мелехов, оёғи майиб бўлгани учун пиёда юра олмайди, даволатишга муҳтождир» деган мазмунда қоғоз олиб келди. Бу ҳужжат Пантелей Прокофьевични фронтга боришдан озод этди. Чол уни атаманга кўрсатди, лекин қишлоқ маҳкамасига кетаётганда касаллигининг далили учун жўрттага ҳасса таяниб олди-да, гоҳ у оёғида, гоҳ бу оёғида оқсаб бораверди.

Ҳеч вақт Татарскда ҳаёт бу қадар изидан чиққан эмасди. Чекинган жойларидан қайтиб келган одамлар ҳовлиқиб уйма-уй юришар, хоперликлар талаб кетган мол-ҳолларини топиб олишга ҳаракат қилишарди, даштма-дашт, жарма-жар зир югуриб подадан адашиб қолган сигирларини қидиришарди. Татарск тўпга тутилган куни қишлоқнинг юқори томонидан уч юз бош қўй дом-дараксиз кетган эди. Чўпоннинг гапига қараганда, битта тўп ўқи ўтлаб юрган қўйларнинг олди-га тушгану қўйлар ҳуркиб қўйруқларини селкиллатганларича даштга қараб қочган ва ўшанақаси кўринмай кетган. Одамлар қишлоққа қайтиб келгач, орадан бир ҳафта ўтгандан кейин қўйларни қишлоқдан қирқ чақирим нарида, Елан станицасига қарашли ердан топиб келишди, бироқ эгалари ўз қўйларини ажратиб ола бошлаганларида ярмининг қулоғидаги тамғаси бўлак — бегона мол экани маълум бўлди, ўзларининг қўйларидан эллик бошдан кўпроқ қўй кам чиқди. Богатировларнинг тикув машинаси Мелеховлар полизи орасидан чиқди, ўз омборхонасининг тунукасини Пантелей Прокофьевич Аникушканинг ғарами ёнидан топиб келди. Қўшни қишлоқларда ҳам аҳвол шу хилда

эди. Дон атрофидаги узоқ ва яқин қишлоқларнинг одамлари Татарскка пашшахўрда бўлиб қолди; не вақтгача одамлар бир-бири билан учрашганда: «Саман тусли сигир кўрмадингизми? Пешонаси қашқа, чап шохи синган». «Қўнғир тусли новвос йўқотдим, молларингиз орасига адашиб кириб қолмаганмикин?»— деб сўроқлашишиб юрдилар.

Қазак сотняларининг дошқозонида ва дала кухняларида қанча бузоқ гўшти пиширилганини ҳеч ким билмасди, бироқ мол эгалари умидини узолмай, даштма-дашт юриб, топилмаслигига кўзлари етгунча роса қидиришди.

Пантелей Прокофьевич аскарликдан озод бўлиб олгандан сўнг иморатларини тузатишга, қўрани ўраб олиш ҳаракатига тушди. Хирмонда янчилмаган дон қолиб кетган эди, орасида сичқонлар югуришиб юрарди, бироқ чол янчишга киришмасди. Бир ёқда ҳовли деворсиз ҳувиллаб ётса, бир ёқда омборхонада асар қолмаган бўлса, ҳамма ёқ вайронага айланиб, кўзга балодай кўриниб турса-ю, қандай қилиб хирмонга қўл тегади ахир! Куз яхши келиб, ҳаво очиқ бўлгани учун дон янчишга шошилишнинг ҳожати ҳам йўқ эди.

Дуняшка билан Ильинична она-бола уйларни суваб оқлаб чиқишди, қўрани ўраб олишда ва шунингдек бошқа хўжалик ишларида Пантелей Прокофьевичга қарашиб туришди. Бир амаллаб ойна топиб, деразаларга солишди, ёзги ўчоқни, қудуқни тозалашди. Чол ўзи қудуққа тушди, бироқ у ерда шамоллаб қолиб, бир ҳафтагача йўталиб, акса уриб, кўйлаклари тердан жиққа ҳўл бўлиб юрди. Ниҳоят, бир ўтиришда икки шиша самогонни паққос ичиб, иссиқ печь устида ётиб терлади-ю, касал кўрмагандай бўлиб юриб кетди.

Григорийдан ҳали ҳам дарак йўқ эди; фақат октябрь охирларида Пантелей Прокофьевич ўғли соғсаломат ўз полки билан Воронеж губернасида юрганини тасодифан эшитиб қолди. Бу хабарни унга Григорийнинг полкдоши бўлган бир ярадор казак қишлоқдан ўтиб кетаётиб айтган эди. Чол суюниб кетиб, хурсандлигидан сўнгги шиша дорини ҳам ичиб олди-да, жўжахўроздай кеккайиб олиб, эрталабдан кечгача кўчада гап сотиб юраверди.

Учраган одамни тўхтатиб:

— Эшитдингми? — деб сўради. — Бизнинг Григорий Воронежни олибди! Баъзи бир гапларга қараганда катта даража олганмиш, ҳозир яна дивизия командири бўлибди, балки корпус командири бўлсаям ажабмас. Бунақа уришадигани камдан-кам топилади! Ўзинг ҳам биласан-ку... — Чол ўз шодлигини ичига сиғдиролмай, ҳадеб мақтанар, хилма-хил уйдирмалар билан ўзини овутарди.

— Ўғлинг ниҳоятда ботир! — дейишарди унга ҳамқишлоқлари.

Пантелей Прокофьевич шодиёна кўз қисиб дерди:

— Менга тортгандан кейин тағинам ботир бўлмаганими? Мақтанмасданоқ чинини айтсам ёшлигимда мен ҳам ундан қолишмасдим. Аттангки оёғим чатоқда, йўқса, ҳозир ҳам бўш келмасдим. Дивизияга кучим етмасаям, бир сотня аскарга бемалол бош бўлардим! Агар фронтда биздақа қариялардан кўпроқ бўлганда-ку, аллақачон Москвани босиб олардик! Булар бўлса, бир жойдан қимилламайди, мужикларга кучи етмайди...

Уша куни Пантелей Прокофьевич ҳаммадан кейин Бесхлебнов чол билан гаплашди. У Мелеховлар қўраси ёнидан ўтиб бораётганда Пантелей Прокофьевич уни ҳам тўхтатиб гапга тутди:

— Ҳой, Филипп Агеевич, бирпас тўхта! Саломатмисан ўзинг? Бу ёққа кир, гаплашамиз.

Бесхлебнов яқинроқ келиб салом берди.

— Янги гапдан хабаринг борми? Гришкам нималар қилаётганини эшитдингми? — деб сўради Пантелей Прокофьевич.

— Нима гап?

— Унга яна дивизия беришибди! Каттакон бир бўлинмага командир бўлибди!

— Дивизияга?

— Ҳа, ҳа, дивизияга!

— Шундай дегин!

— Ҳа, шундай! Дивизияни ҳар қандай одамга беришмас, сен нима дединг?

— Албатта.

Пантелей Прокофьевич керилиб, улфатига қараб

олди-да, ширин хаёлларга берилиб, гапида давом этди:

— Узиям ҳаммани қойил қолдирадиган аломат ўғил чиқди-да! Кўкраги тўла орден, ҳазилакам гапми бу? Биласанми, неча марта ярадор, неча марта майиб бўлган? Ундан бошқа одам бўлганда аллақачон ўлиб кетарди, лекин у назар-писанд қилмайди. Ҳей, биродар, Донда асл казаклар ҳалиям топилади!

— Топилишга топилади-ю, бироқ уларнинг ҳеч қандай фойдаси тегмаяпти-да,— хомушлик билан деди кўп гапни ёқтирмайдиган Бесхлебнов бобо.

— Ие, нега тегмас экан? Биласанми, улар ҳозир қизилларни Воронеждан нари ҳайдашди, Москвага етай деб қолишди!

— Етай деб қолгани қачон эди...

— Дарров олма пишиб оғизга тушмайди, Филипп Агеевич. Сен шунни билиб қўйки, урушда шошқалоқлик билан иш битмайди. Шошган қиз эрга ёлчимайди, дейилган. Бу ишни секин-аста қилиш керак бўлади, ҳаммасини картада кўриб, ўзлари чизган ҳалигидақа планларга тўғрилаб чиқиш лозим... Россияда мужик демаганинг қайнаб ётибди, казаклар бир сиқим холос.

— Бу гаплар ҳаммаси тўғри-ку, лекин сирасига келганда, казакларимиз узоқ бардош беролмайдиганга ўхшаб қолди. Қишга бориб меҳмонлар яна қайтиб келишади, эл оғзида шундай гап юрибди.

— Ҳозир Москвани олишолмаса, қизиллар қайтиб келиши аниқ, бу гапинг тўғри.

— Сен, нима, олади деб ўйлайсанми?

— Менимча, олишлари керак, у ёғини худо билади. Наҳотки казаклар бўш келса? Ун икки казак дивизи-яси ёппасига отлангандан кейин Москвани ололмай-дими?

— Билмадим. Сен нима, урушни бас қилдингми?

— Менинг аскарлигим қаерга борарди! Оёғим соғ бўлганда-ю, мен уларга душман билан қандай жанг қилишни кўрсатиб қўярдим-а! Биз, қариялар, ҳали михдаймиз.

— Миш-миш гапларга қараганда ана шу михдай қариялар Доннинг нарёғида жуптак уриб, қизиллардан қочишганмиш: биронтасининг эғнида пўстини қол-

мабди, йўл-йўлакай тамоми уст-бошини ечиб ташлайверишибди. Одамлар, даштни бошдан-оёқ нимча пўстин босиб, ҳамма ёқ таргил лоладай гуллаб кетди, деб кулишади!

Пантелей Прокофьевич Бесхлебновга хўмрайиб қаради-да, совуққина қилиб:

— Менимча бу ёлғон гап деди.— Албатта, баъзи бировлар, юким енгил бўлсин, деб кийимини ташлаган бўлиши мумкин, лекин одамлар бирга ўн қўшиб гапиришга уста! Чакмон ёки нимча пўстин нима деган нарса? Қани айт-чи, жон ширинми, уст-бошми! Ҳамма қария бирмас, баъзи чоллар кийими оғирлик қилиб, чополмаслиги мумкин. Бу дардисар урушда тозидан ҳам тез чопадиган, оёғи чаққон бўлиш керак, хўш, мен қайдан оламан бунақа оёқни? Сен ўзинг нега мунча куйиб-пишасан, Филипп Агеевич? Нимасига ташвишланасан ахир, бу пўстинлар сенга зарил қолдими? Масала пўстинда ёки, масалан, чакмонда эмас, душманни устомонлик билан енгилда, шундай эмасми? Хайр биродар, гапимиз чўзилиб, уйда ишим қоп кетди. Айтгандай, бузоғингни топдингми? Ҳалиям қидириб юрибсанми? Дараги йўқми? Бундан чиқди, хоперликлар сўйиб еган, илоё тешиб чиқсин! Лекин уруш тўғрисида хотиржам бўл: казакларимиз мужикларни енгади!— деди-да, Пантелей Прокофьевич гердаийб уйи томон кетди.

Бироқ «мужиклар» осонгина енгил қолмади... Казаклар сўнгги ҳужумда ҳам кўп талафот кўрдилар. Орадан бир соат ўтар-ўтмас, кайфи чоғ бўлиб юрган Пантелей Прокофьевич хунук хабар эшитиб, таъби тирриқ бўлди. Чол қудуқ оғзини тузатмоқчи бўлиб ёғоч йўнаётганида бирданига хотинларнинг ув тортиб йиғлаганини эшитиб қолди. Йиғи овози тобора яқинлашаверди. Пантелей Прокофьевич Дуняшкани ўша ёққа юборди.

— Югуриб бориб билиб кел-чи, ким ўлибди,— деди у болтани хомага тишлатиб.

Бирпасдан кейин Дуняшка, Филоново фронтдан уч казакнинг:— Аникушка, Христоня ва қишлоқнинг нариги четигаги ўн етти яшар болақинг ўликларини олиб келишибди, деган хабар билан қайтди. Бу

воқеадан ҳанг-манг бўлган Пантелей Прокофьевич шапкасини бошдан олиб чўқинди.

— Жойлари жаннатда бўлсин! Қазакмисан казак эди-я...— деб хўрсинди Христоняни кўз олдига келтириб, иккиси яқиндагина Татарскдан ҳарбий пунктга бирга жўнаганини ўйлаб.

Шундан кейин ортиқ ишга қўли бормади. Аникушканинг хотини қишлоқни бошига кўтариб йиғлар, эрини ёдлаб шу қадар ув тортардики, Пантелей Прокофьевичнинг жигар-бағри эзилиб кетди. Унинг фарёдини эшитмаслик учун чол уйга кирди-да, эшикни маҳкам ёпиб олди. Дуняшка меҳмонхонада онасига энтика-энтика сўзларди:

— Мундоғ қарасам, вой ойижон-эй, Аникушканинг бошида бош қолмабди, қатиғи чиқиб кетибди. Бирам ваҳималики! Сассиғига одам туролмайди... ўликларни бу ерга обкелиб нима қиларди? Христоня бўлса, бутун арава бўйлаб ётибди, оёғи шинель тагидан чиқиб, арава кетида осилиб ётибди... Ранги оппоқ докадай оқариб кетибди! Унг кўзи тагида тангадай келадиган жиндай тешик, қулоқ орқаларида қон қотиб қолибди.

Пантелей Прокофьевич жаҳл билан тупуринди-да, ҳовлига чиқиб болтани олди ва ўшанақаси дикангланганича Дон томон кетди. Ёзги ўчоқ ёнида ўйнаб юрган Мишаткага йўл-йўлакай:

— Бувингга айтиб қўй, мен ўтин кесиб келгани Доннинг нарёғига бораман. Эшитдингми, кўзичоғим?— деб тайинлади.

Доннинг нарёғидаги ўрмонда ёқимли кузги сукунат ҳукм сурарди. Хазон бўлган барглар тераклардан шитирлаб тўкиларди. Наъматаклар чўғдай қизариб, сийрак барглар орасидан ҳақиқдай мевалари мўралаб турарди. Ўрмонни бошдан-оёқ эман пўстлогининг димоғни ёрувчи кучли ҳиди босиб кетган эди. Серпалак маймунжон ер бетини ўраб-чирмаб олганди; унинг қорамтир-кўкиштоб тусга кириб пишган ғуж-ғуж мевалари, бир-бирига чирмашиб кетган палаклари тагида офтабдан яшириниб писиб ётарди. Жонсиз кўкатлар устига тушган шабнам сояда тушгача кўтарилмаганди, ўргимчак инлари шабнам зар-

раларидан садафдай йилтирарди. Фақат қизилиштонларнинг така-туки билан қораялоқнинг чуғурлашигина ўрмон сукунатини бузарди.

Ўрмоннинг салобатли гўзаллиги таъсирида Пантелей Прокофьевичнинг кўнгли ором олиб тинчиди. У дарахтлар орасида секин-аста қадам қўяр, шабнамда ивиган хазонларни оёғи билан титиб хаёл сурарди: «Ҳаёт шундай экан: яқиндагина ҳаммаси тирик эди, мана энди мурдаларини ювишяпти. Шундай азамат казакнинг бошига етишди-я! Ахир, кечагина уйга келиб биздан хабар олган, Дарьяни сувдан олаётганимизда Дон бўйида турган эмасмиди! Эй, Христан, Христан! Сениям ёв ўқи бир ёқлик қилди... Бечора Аникушка... қандай шўх йигит эди... ичишга ишқибоз, ўйин-кулгини яхши кўрарди, мана энди бекорга ўлди-кетди...» Пантелей Прокофьевич Дуняшканинг гапини эслаб, доим кулиб турадиган кўса Аникушканинг ҳезалакчалиш афтини кўз олдига келтирди, бироқ ҳозир шу Аникушканинг боши мажақланган ҳолда нафаси чиқмай ётганини асло тасаввур этолмади. Боя Бесхлебнов билан суҳбатлашганида Григорийни мақтагани эсига тушиб: «Бекордан-бекорга худонинг олдида осий бўлдим,— деб ўзини койирди.— Шу топда Григорий ҳам ўқ еб, бирон жойда қулаб ётган бўлса-я? Худо кўрсатмасин-эй! Ундан айрилгандан кейин чолу кампир қайга борамиз?»

Бута тагидан беҳосдан париллаб кўтарилган лой-хўрак Пантелей Прокофьевични чўчитиб юборди. Қияламасига ўқдай учиб бораётган парранданинг кетидан чол қараб турди-да, яна юриб кетди. Кичкина кўл ёнида бир неча туп бутани танлаб, шуларни кесишга тушди. У ишга берилиб, ҳеч нарсани ўйла-масликка ҳаракат қиларди. Бир йил ичида аллақанча яқин кишилари, танишлари ажал чангалида кетди; булар эсига тушган сари чолнинг юраги эзилар, олам қоронғилашиб, кўзига ҳеч нарса кўринмасди.

— Манави тупни қулатиш керак. Қозиқбоп экан! Четан деворга жуда боп,— деб жўрттага ўзига-ўзи гапирарди у оғир хаёлларга берилмаслик учун.

Пантелей Прокофьевич ишлаб чарчагандан кейин кўрткасини ечди-да, кесилган шох-шаббалар устига

Ўтириб, хазон бўлган баргларнинг тахир ҳидини тўйиб-тўйиб искади, кўкимтир туман қўйнида жимирлаган йироқдаги уфққа, куз бағрида олтиндай сарғайиб, сўнгги чиройини кўз-кўз қилаётган олисдаги дарахтзорларга узоқ тикилиб қолди. Яқинида бир туп қоразаранг кўринди. Бу дарахт кечки куз қуёшининг шуъласида зарвароқ тўн кийгандай парпираб турарди, қирмизи барглар билан безанган ажойиб шохлари, учишга ҳозирланган афсонавий қуш сингари қанот ёйган эди. Пантелей Прокофьевич анчагача уни томоша қилди, сўнгра бехосдан кўлга қаради-ю, тип-тиниқ халқоб сувда юрган катта-катта зоғора балиқларга кўзи тушди. Балиқлар сув бетига жуда яқинлашиб сузиб юрганидан қанотлари ва биланглаб турган қип-қизил думлари аниқ кўринарди. Ҳаммаси бўлиб саккизта эди. Улар гоҳ ям-яшил нилуфар карнай гуллари тагига кириб кетишар, гоҳ очиқ жойга сузиб чиқиб, чўкаётган тол баргларини илиб олишарди. Куз келиб кўлчада сув қурий бошлагани учун балиқларни тутиш қийин эмасди. Пантелей Прокофьевич бирпас у ёқ-бу ёқни ахтариб чиққандан кейин ёнидаги иккинчи кўлдан, аллаким ташлаб кетган таги йўқ халта тўр топди, қайтиб келиб шимини ечди-да, совуқдан инқиллай-инқиллай, балиқ овлашга киришди. Чол сувни лойқатиб, тизза бўйича балчиққа бота-бота халтани сув таги билан кўл бўйлаб судраб борарди, дамба-дам қўлини халтага суқиб кўрар, каттакон балиқнинг қўлга тушиб биланглашини сабрсизлик билан кутарди. Чолнинг меҳнати зое кетмади: ҳар битгаси ўн қадоқдан келадиган учта зоғора балиқ тутди; лекин совуқ сувдан майиб оёғининг томири тортишиб қолгани учун овни йиғиштиришга мажбур бўлди. Борига барака деб, сувдан чиқди-да, қамиш попуги билан оёқларини артиб кийинди, ўт ёқиб исиниш учун яна ўтин кеса бошлади. Ҳарқалай, чолнинг ови ўнгидан келган эди. Кутилмаганда бир пудга яқин балиқни тутиб олиш ҳазилакам гапмас, ҳар кимнинг қўлидан келавермайди! Чол овга алаҳсиб, бояги оғир хаёллардан ҳам қутулди. У кейин яна қайтиб келиб, қолган балиқларни ҳам тутиб олиш ниятида халтани бир жойга яхшилаб яширди-да,

ҳар бири чўққа боласидай келадиган, семиз тилла балиқларни сувдан олиб ташлаганимни ҳеч ким кўрмадимикин, деган хаёлда теварак-атрофни кўздан кечириб бўлгандан кейингина ўтинини орқалаб, новдага тизилган балиқларни қўлга олиб, шошмасдан Дон томон равона бўлди.

Оғзининг таноби қочган чол Ильиничнага, овда омади келганини гапириб, қип-қизил мисдай товланган зоғора балиқларни яна бир карра завқланиб томоша қилди, бироқ кампир унинг овига унчалик аҳамият бермади. У ўлганларни бориб кўрган, ўша ердан қаттиқ хафа бўлиб, йиғлаб қайтган эди.

— Аникейни бориб кўрасанми?—деб сўради Ильинична.

— Бормайман. Мен нима, ўлик кўрмабманми? Шунча кўрганим ҳам етар!

— Бир кириб чиқсанг бўларди. Яхши эмас, лоақал видолашганиям келмади, деб гина қилишади.

— Худо хайрингни берсин, мени тинч қўй! Мен у билан офтобда қатиқ ичишганим йўқ, видолашмасам ҳам бўлаверади!—ғазаб билан хотинини жеркиб ташлади Пантелей Прокофьевич.

У жанозага ҳам, қабристонга ҳам бормасдан, эрта-лабданоқ Донга жўнаб, ўша ёқда кунни кеч қилиб келди. Жанозага жом чалинганда у ўрмонда эди: шапкасини бошидан олиб чўқинди, бироқ: «Мунча узоқ жом чалишнинг нима ҳожати бор?—деб попдан ўпкалади.—Бир-икки марта қўнғироқни даранглаттинг, бўлди-да! Бир соат чўзишади-я! Ҳадеб чала-веришдан нима фойда? Фақат одамнинг кўнгли бузилгани, яна бир марта ўлим эсга тушгани қолади, холос. Куз фасли ҳар қадамда ўлимдан дарак беряпти: дарахтдан тушган барг, мовий осмонда ғағиллаб учиб ўтаётган гала-гала ғозлар, ётиб қолган нимжон кўкатлар — ҳаммаси ўлимни эслатапти..»

Гам-ғуссадан юраги безиллаб қолган Пантелей Прокофьевич, ўзини қанчалик эҳтиёт қилмасин, сал орада яна бир кулфатга дучор бўлди. Бир куни овқат маҳалида Дуняшка деразага қараб:

— Ие, яна аллакимнинг ўлигини обкелишяпти!—деди. — Арава кетига боғланган эгарлоғлиқ оти ҳам

бор, секин-аста келишяпти... Аллаким арава ҳайдаб келяпти, ўлик шинель тагида ётибди. Аравакаш тескари ўтириб олибди, танимадим, бизнинг қишлоқликми ё бошқами...— Дуняшка тикилиб қаради-ю, бирданига ранги докадай оқариб кетди.— Ие, бу... бу...— деб лаблари пичирлаганича, бирдан чинқириб юборди:— Гришка-ку... Гришани обкелишяпти!... Унинг оти!— деб ҳўнграб йиғлаганича даҳлизга чопиб чиқди.

Ильинична ўтирган жойидан қўзғалолмай, капти билан кўзларини тўсиб олди. Пантелей Прокофьевич бир амаллаб ўрнидан турди-ю, сўқир одамдай, қўлларини олдинга чўзиб эшик томон юрди.

Проход Зиков дарвозани очди, зинадан чопқиллаб тушган Дуняшкага кўз қирида қараб қўйди-да:

— Меҳмонни қабул қилинглар... Кутмагандирсизлар?— деди тумтайиб.

— Вой, меҳрибоним! Вой, акажоним!— деб фарёд чекди Дуняшка қўлларини қайга қўйишини билмай.

Проход бурилиб қаради-да, унинг юзлари кўз ёшидан жиққа ҳўл бўлганини, Пантелей Прокофьевичнинг зинапояда шағамдай қотиб қолганини кўргандан кейингина масалага тушуниб, тасалли бера бошлади:

— Қўрқманглар, қўрқманглар! Трик. Тиф касалига йўлиққан, холос.

Пантелей Прокофьевич дармони қуриганидан эшик кесақисига суяниб қолди.

— Тирик экан!!!— ҳам кулиб, ҳам йиғлаб овози борица дадасига қичқирарди Дуняшка.— Гришка тирик! Эшитдингми!? Қасал бўлгани учун обкелишибди! Тезроқ ойимга кириб айт! Нега турибсан, ахир?!

Проход отларини етаклаб, аравани ҳовлига киргизаркан:

— Қўрқма, Пантелей Прокофьевич! Уғлинг тирик, лекин соғлигини асти сўрама,— деб шоша-пиша Дуняшканинг гапини тасдиқлаган бўлди.

Пантелей Прокофьевич гандираклай-гандираклай, бир неча қадам босди-да, зинапояга ўтириб қолди. Дуняшка унинг ёнидан қуюндай учиб ўтиб, онасини овутигани уйга кириб кетди. Проход отларни зинапоя тагида тўхтатиб Пантелей Прокофьевичга қаради.

— Утираверасанми, ахир? Шолча олиб кел, аравадан олайлик.

Чол индамай ўтирарди. Қўзларидан тирқираб ёш оқар, бироқ юзидаги бирон томири қимир этмасди. У икки марта қўлини кўтариб, чўқинмоқчи бўлди-ю, лекин пешонасига олиб боришга мажоли келмай, яна туширди. Томоғида бир нима қулқуллаб қайнар эди.

— Бундоқ қарасам, қўрққанингдан эсинг оғиб қолганга ўхшайсан,— деди Прохор унга ачиниб.— Олдинроқ бирор кишини юбориб, сизларга хабар бериш кераклиги нега эсимга келмабди, а? Мен аҳмоқ, ўлай агар, аҳмоқман! Қани, тур, Прокофьевич, ахир касални уйга обкириш керак. Шолча қани? Ёки қўлда обкираверамизми?

— Бирпас шошма...— деб хириллади Пантелей Прокофьевич.— Оёғимга бир бало бўлди... ўлибди, деб ўйловдим... Худога шукур... Умидимни узувдим...— Чол эғнидаги эски кўйлак тугмачасини узиб ташлади-да, ёқасини чок этиб, оғзини каппа-каппа очиб, чуқур нафас ола бошлади.

— Қани тур, тура қол, Прокофьич!— деб қистарди Прохор.— Икковимиздан бўлак буни кўтарадиган одам йўқ!

Пантелей Прокофьевич аранг ўрнидан турди-ю, зинапоядан тушиб, шинелни очди ва беҳуш ётган Григорийнинг устига энгашди. Томоғида яна алланима қулқуллаб бошлаганига қарамай, у ўзини тутиб. Прохорга қаради:

— Оёғидан кўтар. Уйга обкирамиз.

Григорийни хужрага обкиришди, этикларини ва кийимларини ечиб каравотга ётқизишди. Емакхона томондан ҳовлиқиб чақирган Дуняшканинг овози келди:

— Дада! Ойимнинг кўнгли озиб қолди... Бу ёққа кел!

Ильинична емакхонада, қоқ ерда ётарди. Дуняшка тиз чўкиб, унинг кўкарган юзига сув сепарди.

— Югур, Капитоновна момани чақириб кел, тезроқ! У қон олишни билади. Ойимдан қон олиш керак, дегин, асбобларини ола келсин!— деб буюрди Пантелей Прокофьевич.

Буйн етиб қолган Дуняшка бош яланг ҳолда қишлоқ сари ёш боладай чопиб кетаверишни ўзига эп кўрмади, у рўмолини олди-да, нардан-бери ўрай бошлади.

— Болаларни жудаям қўрқитиб юбордик! Худоё, бу нима кўргилик, а... Дада, болаларга қараб туринг, мен бирпасда бориб келаман,— деб тайинлади.

Дуняшка ойнага қараб олишдан ҳам тоймасди-ю, бироқ Пантелей Прокофьевичнинг еб қўйгудек бўлиб хўмрайганини кўргач, емакхонадан ўқдай отилиб чиқиб кетди.

Кўча эшикка чиққандан кейин Аксиньяни кўриб қолди. Унинг оппоқ юзида бир қатра қон қолмаган эди. У бўшашган қўлларини осилтириб, четанга суянганича қотиб қолган эди. Унинг хиралашган қоп-қора кўзлари ёшланмаса ҳам шу қадар зўр изтироб ичида мўлт-мўлт этиб боқардики, Дуняшка бир дам тўхтаб қолди-да, беихтиёр:

— Тирик, тирик! Тиф, холос,— деди-ю, селкиллаган кўксини қўллари билан ушлаб, чопқиллаганича тор кўча бўйлаб кетди.

Ҳар нарсага қизиқувчи аёллар нима гаплигини билиш учун Мелеховлар қўраси томон югуришарди. Улар Аксиньянинг Мелеховлар эшигидан узоқлашганини, сўнгра бирданига қадамини тезлатиб, букчайган ҳолда юзини қўллари билан тўсиб олганини кўрдилар.

XXV

Бир ойдан кейин Григорий тузалди. Ноябрь ойининг йигирманчи кунларида биринчи марта ўрнидан турди, сўррайиб сурати қолган Григорий, эҳтиёткорлик билан аста-секин юриб дераза ёнига борди.

Ер бети-ю, похол ёпилган иморат томлари янги ёққан қордан оппоқ бўлиб кўзни қамаштирарди. Тор кўча бўйлаб чана излари кўринарди. Четан ва дарахтларни кўкимтир қиров босиб, ботаётган қуёш шуъласида камалак сингари раң-баранг тусда товланарди.

Григорий қоқшол бармоқлари билан мўйловини силаб, хаёл ичида жилмайдиганича деразага узоқ тикилиб қолди. У бу хил ажойиб қишни умрида биринчи марта кўраётгандай эди. Ҳамма нарса унга бошқача

янги маъно касб этганга ўхшаб кўринарди. Гўёки, касалдан кейин кўзи ҳам аввалгисидан равшанроқ кўраётгандек, атрофида илгари номаълум бўлган ҳар хил янги буюмлар билан танишди, қадимдан унга таниш бўлган нарсаларда рўй берган ўзгаришларни ажрата бошлади.

Григорийнинг характерида илгари мутлақо кўринмаган хусусият пайдо бўлди: у қишлоқдаги воқеаларга, рўзғор ишларига қизиқа бошлади. Ҳаётдаги жами нарса ажойиб янги маънога эга бўлиб, ҳаммаси унинг эътиборини ўзига жалб этарди. Янгидан ўз сирини очган оламни у бир оз таажжублангандай томоша қиларди, кўпинча оғзининг таноби қочиб, ёш боладай соддалик билан жилмайганича узоқ туриб қоларди, ўшанда хўмрайган башараси билан хунук важоҳати ҳам бир оз ўзгариб, оғзининг бурчакларидаги ажинлар тарқай бошларди. Баъзан у болалик чоғидан кўриб ўрганган рўзғор буюмига қошларини чимириб, худди бошқа юртдан келган ва бундай нарсани умрида энди кўраётган одам сингари, астойдил тикилиб қоларди. Бир куни Ильинична ўғли урчуқнинг у ёғидан ўтиб, бу ёғидан ўтиб томоша қилаётганининг устидан чиқиб, ниҳоятда таажжубланди. Кампир уйга кириши билан Григорий бир оз хижолат тортиб, урчуқдан узоқлашди.

Дуняшка акасининг сўррайган қоқ суяк гавдасига кулмасдан қарай олмасди. У уйда ёлғиз ич кийимда юрарди. Иштони тушиб кетаверганидан бир қўли билан ушлаб, букчайган ҳолда, почалари узун чиллакдек оёқларини судраб зўрғатдан қадам қўярди; ўтирадиган бўлса, йиқилиб тушишдан қўрқиб, бирор нарсага муқаррар тармашиб оларди. Қасал ётгандан бери ўсиб кетган қоп-қора сочлари тўкила бошлади, оқ оралаган жингалак кокили чигал бўлиб қолди.

Дуняшканинг ёрдами билан сочини ўзи устарада олди, сўнгра сингисига бурилиб қараган эди, у устарани ерга тушириб юборди-ю, қорнини ушлаганича, каравотга ағанаб, кула-кула ичаги узилга ёзди.

Сингисининг кулгиси босилгунча Григорий кутиб турмоқчи бўлди, бироқ сабри чидамай, ингичка титроқ овоз билан:

— Кўзингни оч. жувормаг бўп кетасан-а! Кейин уялиб юрмагин тагин, ҳадемай келин бўласан,— деди. Унинг товушидан бир оз ранжигани сезилиб турарди.

— Вой, акажон! Айналай сендан-эй! Яхшиси мен кета қолай... Кулгимни босишга ҳолим қолмади! Аллакимларга ўхшаб қолибсан-ки-и-и! Нақ полиздаги қўриқчининг ўзгинаси бўпсан!— дерди Дуняшка, кулгиси срасидан аранг овоз чиқариб.

— Сениям тифдан кейин қандай бўлишингни бир томоша қилсам эди. Устарани ол, қани бўл!

Ильинична Григорийнинг ёнини олиб, қизини койий бошлади:

— Сен ўзинг мунча ҳингиллайсан? Эси паст, Дунька!

— Унга бир қаранг, ойижон, аллакимга ўхшаб қопти!— дерди Дуняшка кўз ёшларини артиб.— Бошининг ҳамма ёғини ғурра босиб кетибди, дуб-думалоқ қора тарвузга ўхшайди... Вой ўлай!

— Ойнани обкел!— деди Григорий.

У бир парча синиқ ойнага қараб ўзини кўрди-ю, анчагача, қотиб-қотиб кулди.

— Ўғлим, нега сочингни олдинг, шундай юраверганинг яхши эмасмиди?— деди Ильинична ачиниб.

— Сенингча, тепакал бўлсам яхшими?

— Ҳозир ҳам калдан баттар хунугинг чиқибди.

— Ишларинг бўлмасин!— деб жеркиб ташлади-да, Григорий чўтка билан совунни кўпиртираверди.

Кўчага чиқиш имкониятидан маҳрум бўлган Григорий уйда болалар билан ўйнаб вақт ўтказарди. Улар билан ҳар тўғрида гаплашаверар, лекин Натальянинг номини тилга олмасликка ҳаракат қиларди. Лекин бир кун Полюшка, унга эркаланиб:

— Дадажон, ойим энди қайтиб келмайдими?— деб сўраб қолди.

— Йўқ, қўзичоғим, у ёққа кетганлар қайтиб келмайди.

— У ёқ деганинг нима? Гўристонми?

— Хулласи, ўлган одам қайтмайди.

— Ойим бутунлай ўлганми?

— Бўлмаса-чи? Бутунлай ўлган.

— Мен бўлсам, бир кунмас, бир кун бизни соғи-

ниб қайтиб келадн, деб ўйловдим...— деди Полюшка эшитилар-эшитилмас пичирлаб.

— Сен уни ўйлама, жон қизим, керак эмас, — деди Григорий хириллаб.

— Қандай қилиб ўйламайин, ахир? Ҳеч бўлмаса бир келиб хабар ҳам олмайдиларми? Бирпасгина... А?

— Йўқ. Бор энди, Мишатка билан ўйнагин.— Григорий юзини тескари ўгириб олди. Афтидан, касал уни енган, иродасини заифлаштирган эди: дарров кўзларига ёш келди, лекин Григорий буни болаларга билдирмаслик учун, дераза ёнида юзини ойнага қўйганича узоқ туриб қолди.

У болалари олдида урушдан гап очишни ёқтирмасди, бироқ Мишатка ҳамма нарсадан ҳам урушга кўпроқ қизиқарди. У доим дадасига: қандай жанг қилинади, қизиллар қанақа одам, уларни нима билан ва нима учун ўлдирилади, деган саволларни бераверарди. Григорий хўмрайиб, жаҳл аралаш:

— Яна шундан оғиз очди бу қақажон!— дерди.— Урушдан бошқа гап қуриб кетганми, ахир? Яхшиси, бошқа гаплардан гаплашайлик, ёзда қармоқ билан балиқ овлаш тўғрисида маслаҳатлашайлик. Сенга қармоқ қилиб берайми? Қўрага чиқа бошласам, сенга бирпасда от думидан қармоққа ғалати ип ўтказиб бераман.

Ҳар гал Мишатка урушдан гап очса, Григорий ўсал бўлиб, ерга кириб кетай дер, боланинг оддий, тўғри саволларига жавоб беролмай қийналарди. Сабаби нима? Ёки бу саволларнинг жавобини алҳолгача топа олмагани учун шундаймикин? Қандай бўлмасин, лекин Мишатка алданганга кўнадиган анойилардан эмасди: у дадасининг балиқ овлаш тўғрисидаги гапларини астойдил тинглаган бўларди-да, салдан кейин:

— Дадажон, сен урушда одам ўлдирганмисан?— деб яна сўрарди.

— Қўйсанг-чи, шилқим!

— Одам ўлдирганда ваҳимали бўладими? Ўлдирганда қон чиқадими? Қон кўп кегадими? Товуқникиданам, қўйникиданам кўпми?

— Мен сенга айтдим-ку, бу гапларни қўй, деб.

Мишатка бирпас жим бўлар, сўнгра хомушлик билан яна гапирарди:

— Яқинда бувам қўй сўйганида мен қараб турувдим. Ҳеч қўрққанним йўқ... Сал-пал чўчиган бўлсамам, лекин унча қўрққанним йўқ!

— Ҳайдасанг-чи буни ёнингдан!— деб бақирди Ильинична хуноб бўлиб.— Буям бир каллакесар бўлади чоғим! Қотиллардан қолишмайди! Эртаю кеч фикри-зикри уруш, урушдан бошқани билмайди. Зигирдай бошингдан шу лаънати урушни тилга олишинг яхшими, жигаргўшам? Бери кел, манови юпқани олиб, бирпас вайсамай тургин.

Бироқ уруш ҳар қадамда эсга тушаверарди. Фрондан қайтган казаклар Григорийни кўргани кириб, Будённий суворийлари Шкуро ва Мамонтовни тор-мор этганини, Орёл яқинидаги муваффақиятсиз жанглар, фронтда бошланган чекинишлар тўғрисида гапириб беришарди. Грибановка билан Қардаил ёнидаги жангда яна икки татарсклик казак ўлдирилган эди; Герасим Ахваткинни қишлоққа олиб келишди; терлама касали билан оғриган Дмитрий Голошеков вафот этди. Григорий икки уруш давомида ҳалок бўлган ҳамқишлоқларини хаёлан бирма-бир кўз ўнгидан ўтказиб кўрди: Татарскда қурбон бермаган биронта оила йўқлиги маълум бўлди.

Григорий ҳали ҳовлига чиқмай туриб, қишлоқ атамани станица атаманининг буйруғини келтириб берди. Унда: юзбоши Мелехов қайтадан текширишдан ўтиш учун дарҳол медицина комиссиясига келиши лозим, дейилган эди.

— Атаманинга ёз, оёғимга дармон кириб юра бошлаганимдан кейин, улар буюрмаса ҳам ўзимоқ бораман,— деди Григорий аччиғланиб.

Фронт тобора Донга яқинлашиб келмоқда эди. Қишлоқдагилар чекиниш тўғрисида гапира бошладилар. Тез кунда округ атаманидан, ҳамма эркаклар чекинсин, деган фармон келиб, майдонда ўқиб эшиттирилди.

Пантелей Прокофьевич майдондан қайтгач, келган буйруқнинг мазмунини Григорийга гапириб берди-да:

— Энди нима қиламиз?— деб сўради.

Григорий кифтларини қисди:

— Нима қилардик! Чекиниш керак. Буйруқсизоқ ҳамма қўзғалади.

— Мен ўз тўғримизда сўраяпман: икковимиз бирга жўнаймизми ё бошқа-бошқа кетаверамизми?

— Бирга жўнашга тўғри келмас. Бир-икки кундан кейин мен отда станицага бориб келаман, билай-чи: Вёшкидан қайси қисмлар ўтаркин? Шулардан биронтасига қўшилиб кетавераман. Сен, қочоқлар орасида чекинганинг дуруст. Ёки сен ҳам ҳарбий қисмга кирмоқчимисан?

— Худо кўрсатмасин!— деди Пантелей Прокофьевич чўчиб кетиб.— Ундай бўлса мен Бесхлебнов буваминам бирга жўнайман, у кунни менга, бирга ҳамроҳ бўлайлик, деб таклиф этувди. Чол ўзи мулойим одам, отиям жойида, иккала отни аравага қўшамизу «ҳайт» деб жўнайверамиз. Менинг биям ҳам хирсдай семирган. Шундай битиб кетибдики, бу лаънати, тепинади холос, олдига боргани қўрқаман!

— Жуда соз, Бесхлебнов билан ҳамроҳ бўлиб жўнайвер,— деб маъқуллади Григорий.— Ҳозирчалик, қайси йўлдан кетишингизни пухта гаплашиб олайлик, балки йўлим тушса, мен ҳам ўша томондан ўтиб қоларман.

Григорий планшеткасидан жанубий Россиянинг харитасини олди-да, қайси қишлоқлардан ўтиш кераклигини дадасига яхшилаб тушунтирди, сўнгра ўша қишлоқларнинг номини энди қоғозга ёзмақчи бўлганда, ҳурмат билан харитага тикилиб турган чол бирдан нига:

— Тўхта, ёзма,— деди.— Албатта, сен бу ишларни мендан кўра яхшироқ тушунасан, харитаям, албатта муҳим нарсаси, йўлни яқин қилади, тўғри йўлни кўрсатади, бироқ менга тўғри келмагандан кейин қандай қилиб мен унга амал қиламан, ахир? Сен, аввало Каргиндан ўтиш керак, дейсан, Каргиндан йўл тўғрилигини мен ҳам яхши тушунаман, бироқ барибир мен мана бу ёқдан айланмасам сира бўлмайди.

— Айланмасига сарсон бўлиб юришнинг нима зариллиги бор?

— Зариллиги шуки, Латишевода аммамнинг қизи бор, ўшаникида ўзимга ва отимга текин овқат топилади, бегонаникига тушадиган бўлсам, ўз ёнимдан ейишга тўғри келади. Ундан кейин сен, картага мувофиқ Астахово слободасига бориш керак, йўл тўғри, дейсан, лекин мен Малаховскка бораман; у ердаям менинг чатишган қариндошим ҳамда жўрам бор; у ердаям ўзимникини сарф қилмасдан, текин ем-хашакдан фойдаланишим мумкин. Мундоғ ўйлаб кўргин, бир гарам пичанни аравага ортиб юролмайсан, бегона юртларда баъзан ем-хашак деган марса текни тугул пулгаям топилмайди.

— Доннинг у ёғида қариндошларинг йўқми?— деб сўради истеҳзо билан Григорий.

— У ёқдаям бор.

— Уша ёққа жўнай қолгин-да?

— Сен мени калака қилма!— Пантелей Прокофьевич тутатишиб кетди.— Сен менга тўғри гапир, ҳазилнингни қўй! Ҳазилниям вақти бўлади-да, ақлингга балли!

— Қишлоқма-қишлоқ санғиб юришнинг нима кераги бор? Чекинадиган одам тўғри йўлдан чекиनावеради, қариндош-уруғиникига кириб юрмайди, меҳмондорчиликка кетяпканинг йўқ!

— Бўлди, кўп ўргатаверма, қайси йўлдан кетишни ўзим ҳам биламан!

— Ўзинг билсанг, истаган томонингга кетавур!

— Сенинг планинг деб, йўлда қопкетмай тагин? «Тўғри йўлни тўнғизга чиқарган» деган гапни эшитганмисан? Бинойи умр қишда йўл тушмайдиган аллақайси гўрларда қолиб кетарман. Қайси ақлинг билан менга шу бемаъни маслаҳатни беряпсан? Тагин бу дивизия командири бўлган эмиш!

Ота-бола анчагача тортишди, ниҳоят, Григорий ўйлаб кўрди-ю, отасининг гапларида маъно борлигини тан олишга мажбур бўлиб, уни юпатишга киришди:

— Хафа бўлма, дада, сенга ўз маршрутимни мажбуран қабул қилдирмоқчи эмасман, истаган томонингдан боравер. Донецнинг нарёғида сени топиб олишга ҳаракат қиламан.

— Ана, бу гап бошқа!— суюниб кетди Пантелей Прокофьевич.— Боядан бери ҳар хил маршруту планларминам бекорга миямни ачитасан холос, ем-хашак бўлмагандан кейин ҳеч ерга етолмаслигимни, планинг планлигича қолиб кетишини сира тушунмайсан.

Чол Григорий касал бўлиб ётган кезлариёқ секин-аста йўл тараддудини кўриб, бияни яхшилаб боққан, чанани тузатган, янги пийма буюртириб, намгарчиликда сув ўтмасин учун ўз қўли билан унга чарм қоплаб олган эди; элдан бурун қопларни асл сули билан тўлғазиб қўйганди. Ўз ишига пухта бўлган чол чекинганда қийналмаслик учун тайёргарлик кўриб қўйган — йўлда керак бўладиган ҳамма нарсани олдиндан тахт қилиб қўйган эди. Болта, дастарра, искана, косибчилик асбоби, ип, қўш-қўш тагчарм, миҳ болға, бир боғлам қайиш, арқон, бир бўлак мум, от тақасию, тақа миҳлари — ҳаммаси брезентга ўралган бўлиб, аравага ортишга тайёр турарди. Пантелей Прокофьевич ҳаттоки шайтон тарозини ҳам ола кетмоқчи бўлди; Ильиничнанинг: йўлда тарозининг нима кераги бор, деган саволига чол пичнинг аралаш жавоб берди:

— Хотин-эй, қариган сари ақл кирармикин десам, қайтага миянг суюляпти. Наҳотки анчайин бир нарсага ақлинг етмаса? Чекинганимда пичан ёки кепакни ўлчаб тортиб олишим керакми? Ёки у ёқдагилар пичанни газлаб сотишармикин?

— У ёқда тарози қуриб кетибди-да, а?— деб таажжубланди Ильинична.

— У ёқдаги тарозилар қанақалигини сен қайдан биласан?— Пантелей Прокофьевичнинг жаҳли чиқди.— Балки, у ёқдаги тарозиларнинг ҳаммаси нотўғридир, тошдан уриб, шўримизни қуриитар. Шу ёғини ўйлаш керак! У томондаги одамларнинг қанақалигини яхши биламиз! Ўттиз қадоқ нарса олиб, бир пудга пул тўлайсан! Ҳар бекатда гўсхўр бўлиб чув тушгандан кўра, ўз тарозимни ола кетганим яхши, сира оғирлик қилмайди! Бу ерда тарозисиз кунларинг ўтаверади, тарозини бошингга урасанми? Қишлоқдан ҳарбийлар ўтадиган бўлса, пичанни тортмасданоқ олаверади... Арқонига боғлаб беравериб чарчайсан. Мен бунақа

шоҳ-бутоғи йўқ шайтонларни кўп кўрганман, жуда яхши биламан!

Олдин Пантелей Прокофьевич кўкламда арава оламан деб чиқимдор бўлмаслик учун ҳатто ўз аравасини ҳам чанага ортиб ола кетишни мўлжаллаган эди, бироқ кейинчалик ўйлаб кўриб, бу бемаъни фикрдан воз кечди.

Григорий ҳам йўлга тайёрлана бошлади. У маузери билан милтиғини тозалади, жангларда ҳалол хизмат этган қиличини созлади; касалдан турганига бир ҳафта бўлганда ҳовлига чиқиб, отидан хабар олди, унинг йилтироқ сағрисини кўриб, чол бия қатори унга ҳам яхши қараганига қаноат ҳосил қилди. Сўнгра. ўйноқилаган отига зўрғатдан минди-ю, роса чоптирди; уйга қайтиб келаётганида,— назарида шундай туюлдими ёки кўзига чиндан кўриндими.— Астаховлар уйининг деразасидан биров оппоқ дастрўмол қимирлатгандай бўлди...

Татарскликлар йиғинда, бутун қишлоқ баравар жўнаймиз деб қарор қилишди. Хотинлар казакларга йўл харжи тайёрлаб, икки кечаю кундуз нон-пон ёпиб, овқат пиширишди. Ун иккинчи декабрда жўнамоқчи бўлишди. Пантелей Прокофьевич қош қорайганда чанага пичан ва сули ортиб қўйди, эрталаб тонг ёришган маҳалда пўстинини кийиб, белини боғлади, қўлқопини белбоғига қистириб чўқинди-да, бола-чақаси билан хайрлашди.

Сал вақтдан кейин қишлоқдан чиққан аравалар турна қатор бўлиб, тоғ томон йўл олди. Подахонада тўпланган хотин-халаж рўмолларини қимирлатиб, жўнаётганлар билан узоқ хайрлашди, ниҳоят, даштда изғирин турди, оппоқ қор тўзони ичида имиллаб тоққа чиқаётган аравалар ҳам, арава ёнида пиёда кетаётган казаклар ҳам кўринмай қолди.

Григорий Вешенскаяга жўнашдан олдин Аксинья билан учрашди. Қоронғи тушиб, қишлоқда чироқ ёқилган маҳалда уникига кирди. Аксинья ип йигирар, унинг ёнида Аннушканинг хотини пайпоқ тўқиб, алланимани ҳикоя қилиб ўтирарди. Григорий уйда бегона хотинни кўриб, гапни чўзмасдан:

— Аксинья, бирпасга чиққин, ишим бор,— деди:

Даҳлизда у қўлини Аксиньянинг елкасига қўйди-да:

— Мен билан жўнайсанми?— деб сўради.

Аксинья нима дейишини билмай, узоқ ўйланиб қолди, ниҳоят, шивирлаб:

— Рўзгор нима бўлади? Уй-чи?— деди.

— Биронтасига топшириб кетасан. Жўнаш керак.

— Қачон?

— Эртага сени обкетгани келаман.

Аксинья қоронғида жилмайди:

— Эсингдами, бир вақтлар мен сенга, тупканинг тагига десанг ҳам боравераман, дегандим. Ҳозир ҳам ўша гапим гап. Сенинг умри вафоли ёрингман. Қаёққа юр десанг, бораман, ҳеч нарсадан тоймайман! Сени қачон кутай?

— Кечаси. Йўлга кўп нарса олма. Уст-бош, озиқ-овқатдан кўпроқ ол, бошқаси керакмас. Ҳозирчалик хайр!

— Хайр. Уйга кирсанг бўларди... у ҳозир кетади. Сени кўрмаганимга талай вақт бўлди... Ғамгузорим Гришенька! Хаёлимда сен... Йўқ! Айтмайман.

— Вақтим йўқ. Мен ҳозир Вёшкига боришим керак, хайр. Эртага учрашамиз.

Григорий даҳлиздан чиқиб, аллақачон кўча эшикка етган бўлса-да, Аксинья ҳали ҳам даҳлизда туриб жилмаяр, ловуллаган бетини кафти билан ишқаларди.

* * *

Вешенскаяда округ идораларини ҳамда интендант складларини эвакуация қилиш бошланди. Григорий округ атаманининг маҳкамасига кириб, фронтдаги аҳволни суриштирди. Адъютантлик вазифасини ба-жарувчи ёшгина хорунжий унга шундай деди:

— Қизиллар Алексеев станицаси ёнида. Вешенская орқали қайси қисмлар ўтади ва умуман ўтадимми, йўқми, бизга маълум эмас. Ўзингиз ҳам кўриб турибсиз, ҳеч ким ҳеч нарса билмайди, ҳамма тезроқ қочишнинг пайида... Мен сизга шундай маслаҳат бераман: ўз қисмингизни қидириб овора бўлмасдан, тўғри Миллеровога жўнайверинг, ўша ерда сўроғлаб

тезроқ топиб оласиз. Ҳар ҳолда, сизнинг полкингиз темир йўл бўйлаб чекинса керак. Хўш, душман Дон бўйида тўхтатиладими? Буниси даргумон. Лекин Вешенскаяни жангсиз топширишимиз аниқ, бунга шубҳа йўқ.

Григорий кечаси алламаҳалда уйга қайтди. Иљинична овқат пишираётди:

— Сен кетгандан кейин орадан бир соатча ўтгач, Прохоринг келди; яна қайтиб келмоқчи эди, алҳол дараги йўқ,— деди.

Григорий суюниб, наридан-бери овқатини еб олди-да, Прохорникига борди. Прохор аразлаган одамдай, ноилож илжайиб қарши олди.

— Вёшкидан думингни хода қилиб, ўшанақаси жўнавордингми, деб ўйловдим.

Григорий содиқ ординарецининг кифтига қоқиб:

— Қайси шамол учирди, қаердан келдинг?— деб қулиб сўради.

— Қаердан бўларди, фронтдан.

— Қочдингми?

— Худо асрасин, йўғ-э! Шундай азамат жангбоз йигит қочадими? Қонуний йўл билан жавоб олдим, сенсиз якка ўзим иссиқ юртларга жўнаб кетгим келмади. Билла юриб гуноҳга ботганмиз, билла бориб рўз маҳшарда жавоб беришимиз керак. Ишимиз хуржун, биласанми ўзинг?

— Биладан. Қани гапир, сенга нечук жавоб бера қолишди?

— Эй, бу узоқ ҳангама, кейин айтиб бераман,— деди Прохор бўйинтоблик қилиб; унинг таъби хира бўлиб кетди.

— Полк қаерда?

— Қим билади дейсан қаердалигини.

— Сен ўзинг полкдан қачон чиқдинг?

— Икки ҳафтача бўлди.

— Шунча вақтдан бери қаерларда юрувдинг?

— Ўлай агар, жудаям ғалагисан-да...— деди Прохор норози бўлиб ва кўз қирида хотинига қараб қўйдди.— Қаерда, қачон, нега... Босган изим орқамда қолди. Айтдим-ку, гапириб бераман деб, гапириб бераман, ахир. Ҳой, хотин! Ароғинг борми? Командир билан

учрашганда пича тортмасак бўлмас. Борми ўзи? Йўқ-ми? Қани бор, иложини қил, оёғингни қўлга олволиб дарров топиб кел! Эринг йўқ, ҳарбий интизомни унутиб қўйибсан-а! Бўшашмай ўл!

— Нега мунча вағиллайсан?— деб сўради Прохорнинг хотини қулимсираб.— Менга кўп жекираверма, сендақа хўжайинни қара-ю! Йил бўйи икки кун қорасини кўрсатиб, тагин хўжайинлик қилади.

— Ҳамма менга бақиради, мен сенга бақирмасам, кимга бақираман? Сабр қил, генераллик даражасига кўтарилай, иннайкейин бошқаларга бақирадиган бўламан, лекин ҳозирча чидагин ва лаш-лушингни кийиб тезроқ жўна!

Хотини кийиниб, уйдан чиқиб кетгандан кейин Прохор таъна кўзи билан Григорийга қаради:

— Сенда заррача фаҳм йўқ экан, Пантелеевич... Хотиним олдида қандай қилиб сенга ҳамма гапни очиб айта оламан? Қачон, нима дейвериб роса қийнадинг мени. Хўш, терламадан кейин тузукмисан ўзинг?

— Мен-ку, тузукман, сен ўз саргузаштингдан гапир. Ҳароми бир нарсани яширяпсан ўзинг... Ростини айт: нима бало қилдинг, қандай қилиб қочдинг?

— Қочишдан ҳам баттар иш бўлди... Сени касал ҳолда обкелиб қўйганимдан кейин ўз қисмимга қайтдим. Мени сотняга, учинчи взводга жўнатишди. Биласан-ку, жанг деса, жоним киради! Икки марта ҳужумга киргандан кейин ўзимга-ўзим: «Бу ердан туёқни шиқиллатиш керак! Бошқа бирор бошпана топмасанг, каллангдан ажрайсан, Прошка»,— дедим. Аксига ўша кунлари жанглар авжига чиқиб, бизни шундай исканжага олишдики, бира тўла кўз очирмай қўйишди! Қаерни душман ёриб ўтса, бизни ўша ерга рўпара қилишади, қаер бўшашса бизнинг полкни ўша ерга юборишади. Бир ҳафта ичида сотнядан ўн бир казак асфаласофилинга кетди! Шундан кейин юрагим сиқила бошлади, азбаройи хафақонликдан баданимни бит босиб кетди.— Прохор тамаки чекди-да, халтасини Григорийга узатиб, шошмасдан ҳикоясини давом эттирди:— Бир куни Лискининг ёнгинасида разведкага чиқишга тўғри келди. Уч киши йўлга чиқдик. Тепа-

ликдан кетяпмиз, теваарак-атрофни кўздан кечириб боряпмиз, денг; мундоғ қарасак, жардан бир қизил аскар чиқиб қўлини кўтаради. От чоптириб олдига бордик, у бўлса: «Станицалик биродарлар! Мен бегонамасман! Мени ўлдирманглар, сиз томонга ўтаман!»—деб бақиради. Нима бало бўлди-ю, шайтоннинг гапига кириб, ғазабим қайнаб тепасига бордим: «Ҳой, итвачча, дедим,— урушга чиққанингдан кейин таслим бўлмаслигинг керак! Роса аблаҳ экансан-ку, дедим,— шартимиз кетиб, ўзимиз аранг турганимизни кўрмаяпсанми, кўр? Сен таслим бўлиб, бизга қўшилсанг тагин кучимиз ортади-ку!»— дедим-да, от устидан туриб қиличнинг қини билан елкасига солдим. Ёнимдаги бошқа казаклар ҳам уни қойиб: «Бу нимаси ахир, бўзчининг мокисидай гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа ўтаверсанг, шуям уруш бўлдими? Астойдил ёпишиб, қаттиқроқ сиқсаларинг-ку, тезроқ уруш тамом бўларди-я!»— дейишди. Фалокат босмаса, бу қочоқнинг офицер эканини дарров пайқамасмидик? Қочоқ эмас, нақ офицернинг ўзгинаси экан! Жаҳл устида қин билан урганимдан кейин ранги оқариб: «Мен офицерман, мени уришга ҳақларинг йўқ! Илгари мен гусар бўлиб хизмат этганман, мобилизация вақтида қизиллар орасига кириб қолганман, сизлар мени ўз командирингиз олдига оборинг, ҳамма гапни ўша ерда айтиб бераман»,— деди. «Ҳужжатларингни кўрсат!»— десак, у: «Мен сизлар билан гаплашишни истамайман, мени командирларинг олдига оборинглар!»— деб баланд келди.

Григорий унинг гапини бўлди:

— Ҳали сен шуни хотинингдан яшириб, гапиролмай ўтирибсанми?— деб таажжубланди.

— Хотинимдан яширган гапга ҳали етганим йўқ, бирпас гапни бўлмай тур. Шундай қилиб, биз уни сотняга олиб келдик. Аттанг-аттанг, ўша ерда отиб ташлай қолсак-ку, олам гулистон эди... Биз шўрлик, бошимизга бало қилиб, ҳайдаб келдик: бир кундан кейин қарасак, ўшани бизнинг сотняга командир қилиб тайинлашибди. Бунга нима дейсан? Ҳамма касофат шундан бошланди! Орадан бир қанча вақт ўтгандан кейин у мени чақиртирди: «Сен ҳали, итвачча-

ча, бўлинмас ягона Россия учун шунақа хизмат қил-
япсанми? Эсингдами, мени асир туширганда юзимга
айтган гапларинг?»— деб қолди-ку. Ундай деб кўрдим,
бундай деб кўрдим, қани қутулсам! Қилич қини
билан урганим эсига тушса, бирданига дағ-дағ тит-
рай бошлайди: «Биласанми, мен гусарлар полкининг
ротмистри бўлганман, дворянлар табақасиданман,
сен исқирт менга қўл кўтардинг-а?»— дейди. Бир ча-
қириб қўймайди, икки чақириб қўймайди, унинг зул-
мидан ўлар бўлсам ўлиб бўлдим. Взвод командирига
буюриб, мени навбатдан ташқари посбонликка юбор-
тиради, қоровул турғизади, устма-уст наряд бера-
вериб кўз очгани қўймайди, хулласи калом, мени
адойи тамом қилиш учун пайимга тушиб олди бу
хунаса! Мен билан разведкада бўлган икки ҳамро-
ҳимгаям худди шу хилда азоб бераверди. Улар сабр
қила-қила, ниҳоят мени бир четга чақириб олиб: «Шу-
ни ўлдирайлик, йўқсам у бизни кўз очиргани
қўймайди!»— дейишди. Мен ўйлаб кўриб, ҳамма гап-
ни полк командирига айтишга аҳд қилдим, лекин уни
ўлдиришни виждоним қабул қилмади. Ўлдирадиган
бўлсак, ўша қўлга тушган жойида киши билмас ўлди-
риб қўя қолардик, вақт ўтгандан кейин бу ишга,
негадир, қўлим бормади... Хотиним товуқ сўйганда
кўзимни чирт юмиб оламан, бу ахир одам-ку...

— Ишқилиб, ўлдирдингларми уни?— яна гапни
бўлиб сўради Григорий.

— Бирпас шошмагни, ҳаммасини эшитасан...
Шундай қилиб, полк командирига айтдим, гап ўша
жойга келганда, командир кулиб юборди: «Ўзинг уни
ургандан кейин ўпкалашнинг ҳожати йўқ, Зиков, у
тўғри қилади, интизом ўрнатапти. Ўзи билимдон, яхши
офицер»,— деди. Алам қилиб унинг олдидан чиқдим
ичимда: «Яхши офицер бўлса, сен уни крест ўрнига ту-
мор қилиб, бўйнингга тақиб ола қол, лекин мен у билан
бир сотняда хизмат қилиб бўпман!»— деб қўйдим.
Мени бошқа сотняга юборинглар, деб илтимос қилган
эдим, йўқ, юборишмади. Шундан кейин мен қочишга
аҳд қилдим. Бироқ қочиш осонми? Бизларни орқа то-
монга кўчириб, бир ҳафталик дам беришди; ўша ерда
мени шайтон яна йўлдан оздирди... Ўйлаб туриб: би-

ронга триппер касалига йўлиққан хотин топмасам. бўлмас экан, деган қарорга келдим, ўшандагина хизматдан қутулиб, касалхонага тушишим мумкин, бу ёғи ҳеч гапмас, чекиниш бошланади, ҳаммага чекинишимиз маълум бўп қолган эди. Умримда хотинбозлик қилмаган одам, хотинлар кетидан югура бошладим, энг хунук, касал башараларини қидиришга тушдим. Лекин, мановиниси соғ, мановиниси касал, деб пешонасига ёзиб қўйилмагандан кейин қандай билиш мумкин? Ана бош оғриғи!— Прохор жаҳл билан тупурди-да, хотиним келяптимикин, деган хаёлда қулоқ солди.

Григорий кулгисини яшириш учун озғини кафти билан тўсди-да, кулгидан юмилиб кетаётган кўзларини чақнатиб:

— Излаганингни топдингми?— деб сўради.

Прохор ёшланган кўзлари билан унга тикилди. У худди қариб, ўлар ҳолатига етган кўппакдай одамга маънос боқарди. Бирпас жим тургандан кейин жавоб берди:

— Осонгина топди-қўйди, деб ўйлаётгандирсан ҳали, а? Керак бўлмаганда ўзи илашадиган нарса, қидирганда сира топилмаса! Дод десанг ҳам йўқ, фарёд десанг ҳам!

Григорий юзини сал четга ўгириб, овозини чиқармай пиқирлаб куларди; кейин, кафтини юзидан олди-да, энтикиб:

— Худо ҳақи, қийнамасдан тезроқ айтгин: топдингми, йўқми?— деб сўради.

— Албатта, сен учун кулгили кўринади...— деди Прохор ўпкаланиб.— Менимча, эсини еган одам бировдан кулади.

— Мен кулаётганим йўқ.... Хўш, иннайкейин, нима бўлди?

— Иннайкейин, мен хўжайин қизининг пайига тушдим. Қирқларга борган қиз, балки ёшроқдир. Юзига ҳуснбузар тошган, башарасини кўрсанг, кўнглинг айнайди! Яқинда унинг фершалга қатнаганини қўшниларидадан эшитдим: «Бу қиздан албатта илаштирсам керак!» деб ўйладим. Шундан кейин мен жўжа-хўроздай у ёғидан ўтдим, бу ёғидан ўтдим, ҳар хил

гаплар билан аврай бошладим... Қаёқдан мунчалик гапга уста бўп кетганимни ўзим билмайман!— Прохор уялгандай бўлиб илжайди, ҳаттоки ўтган иш эсига тушиб, чехраси очилиб кетди ҳам:— Уйланмоқчи бўлиб ваъда қилдим, ишқилиб, оғзимга келганини айт-тавердим... Ахири бир амаллаб кўндирдим, энди гуноҳга ботадиган маҳалда бирданига кўз ёши қилса бўладими! У деб кўрдим, бу деб кўрдим: «Ёки сен касалмисан?— деб сўрадим,— майли, зарари йўқ, қайтага яхши»— дедим. Лекин ўзим қўрқаман денг: қоронғи кеча, шовқинимизни эшитиб, биронтаси сомонхонага кириб қолса борми!.. «Додлама,— дедим,— худо хайр берсин, овозингни ўчир! Агар касал бўлсанг, сира парво қилма, сенга муҳаббатим зўрлигидан мен ҳаммасига розиман»,— десам, у: «Йўқ, Прошенька жоним! Мен ҳеч бир касал эмасман. Мен ҳали қизман, шунинг учун қўрққанамдан йиғлаяпман»,— деди. Ишонсанг, Григорий Пантелеевич, шу гап оғзидан чиқиши билан аъзойи баданимни муздай тер босиб кетди! «Худоё тавба! Роса қўлга тушибман-ку! Бир камим энди шу қолувди...»— деб ўйладим. Жигибийрон бўлиб сўрадим: «Ундай бўлса, фершалга нега қатнадинг, лаънати? Нега одамни лақиллатасан?»— десам:— «Юзимдаги ҳуснбузарни йўқотиш учун дори олишга борувдим»,— дейди. Аламига чидолмай сочимни юлиб: «Тур ўрнингдан, ҳозир кўзимдан йўқол, минг лаънат сендақа алвастига! Онаси ўпмаган қиз менга керак эмас, сенга сираям уйланмайман!»— дедим. Прохор янада баттароқ ғазаб билан тупуринди-да, раъйи келмасдан гапида давом этди:— Шундай қилиб, ҳамма меҳнатим зое кетди. Уйга кирдим, лашлушларимни олиб, ўша кечасиёқ бошқа жойга кўчдим. Кейин йигитлардан дарагини эшитиб, бир бева хотин билан учрашдим, қидирган нарсамни топдим. Бу гал мен олдин дангалига: «Касалмисан?»— деб сўрадим.— «Оз-моз»,— деди.— «Менга озиям етади, кўпини бошимга ураманми»,— дедим. Ҳожатимни чиқаргани учун Керенский пулидан қўлига йигирма сўлкавой тутқаздим, эртаси куни орттирган матоҳимдан суюна-суюна, касалхонага йўрғалаб қолдим, у ердан тўғри уйга келдим.

— Сен отсиз келдингми?

— Нега отсиз бўлсин? Отим, яроғ-аслаҳаларим, ҳаммаси шу ерда. Йигитлар отимни касалхонага келтириб беришди. Лекин гап ундас; бир маслаҳат бер: хотинимга нима ваз қиламан? Ёки, айбимни ошкор қилмасдан, сеникига бориб тунасаммикин, а?

— Йўқ, йўқ, дийдорингни кўрмай! Уйингда ётавер, Уқ теккан дейсан. Бинт борми?

— Шахсий пакетим бор.

— Пакетинг бўлса, тезроқ ҳаракат қил!

— Барибир ишонмайди,— деди Прохор маъюс бўлиб, лекин ўрнидан турди. Сумкасини титкилаб, ҳужрага кириб кетди ва ўша ёқдан секин овоз билан:— хотиним келса, гапга солиб тур, мен бирпасда бўламан,— деди.

Григорий тамаки ўраётиб, жўнаш тўғрисида ўзича план тузарди. «Икковимиз отларимизни аравага қўшамизу, жўнайверамиз. Қоронғи тушганда жўнаш керак, бўлмаса бизникилар Аксиньяни ола кетаётганимни кўриб қолишади. Лекин яшириш қийин, барибир эшитишади...» деб хаёл сурарди.

Прохор ҳужрадан оқсоқланиб чиқди-да, стол ёнига келиб ўтирди:

— Айтгандай, юзбошининг нима бўлганини сенга гапириб бермабман. Мен касалхонага борганимдан кейин уч кун ўтгач йигитлар уни ўлдиришибди.

— Йўғ-ей!

— Худо урсин! Жанг пайтида орқадан отиб, саранжом қилишибди. Бекорга ўзимни-ўзим дардга чалинтирганим қолди, шуниси алам қилади холос!

Жўнаш ташвиши билан мияси банд бўлган Григорий, хаёли қочган ҳолда:

— Отган одамни топишдими?— деб сўради.

— Бе, топиб бўпти? Шундай бир тикилинч пайтда, у кимнинг эсига келади дейсан. Хотиним нега мунча ҳаяллаб кетди, а? Бу юришида иштаҳа бўғилиб, ичкинг ҳам келмай қолар. Қачон жўнамоқчисан?

— Эртага.

— Яна бирор кун турсак, нима қилади?

— Нимага энди?

— Уст-бошимни битдан тозалаб олардим, йўлда эргаштириб юришнинг нима қизиғи бор!

— Йўлда тозалаб оларсан. Вақт ғанимат. Қизиллар Вёшкидан икки бекат нарига келиб қолшди.

— Эрталаб жўнаймизми?

— Йўқ, кечаси. Бир амаллаб Қаргинга етиб ол-сак, ўша ерда тунаймиз.

— Қизиллар бизни қўлга тушурса-я?

— Ҳушёр бўлиш керак. Айтгандай мен... Мен Аксинья Астаховани ола кетмоқчиман. Сен қаршимас-мисан?

— Менга нима? Менга деса иккитасини ол-вол... Фақат отларга оғир бўлади.

— Унчалик оғир эмас.

— Хотин киши билан сафарга чиқишнинг хосия-ти йўқ... Бошингга урасанми уни? Иккимиз бедахмаза кетаверардик,— Прохор четга қараб хўрсинди-да:— Униям судрашингни ўзим билувдим,— деди.— Хо-тинбозликни сира қўймадинг-да... Эҳ, Григорий Пан-телевич, елканг қамчини соғиниб қолганга ўхшайди!

— Бунинг сенга алоқаси йўқ,— деди Григорий совуққина қилиб.— Хотинингга айтиб қўйма тагин.

— Илгари бирон марта айтганмидим? Уялмай, менга шундай деганингни қара! Хўш, Аксиньянг уйини кимга ташлаб кетади?

Даҳлизда оёқ товуши эшитилди. Хотин уйга кирди. Унинг кул ранг жун рўмолида қор йилтирарди.

— Бўрон турибдими?— Прохор жавондан стакан-чаларни олиб бўлгандан кейингина:— Бирор нарса топиб келдингми?— деб сўради.

Юзлари чўғдай қизарган хотин, тер босган икки шишани қўлтиғидан олиб столга қўйди.

— Мана бу жуда соз, сафар бехатар бўлсин, деб ичамиз!— деди Прохор жонланиб. У самогонни искаб кўриб:— Гули экан! Жудаям ўткир!— деди.

Григорий икки марта стаканчада кўтарди-да, чар-чаганлигини важ қилиб, уйига кетди.

XXVI

— Ана, уруш ҳам тамом бўлди! Қизиллар шундай думимизни тугиб қўйишадики, биз энди то денгизга ет-

гунимизча, шўр сувга бориб тақалгунимизча чекинаверамиз,— деди Прохор тоққа чиққанларидан кейин.

Пастда, кўкиш туман орасидан Татарск қишлоғи кўринарди. Бошдан-оёқ қор босган пушти ранг уфқда қуёш ботмоқда. Чана излари остида қор ғарчилларди. Отлар секин-аста йўл босишарди. Қўшотлик чананинг орқа томонида Григорий эгарларга суйанганича ётарди. Унинг ёнида этакларига уқа тутилган донча пўстинга ўралиб Аксинья ўтирарди. Унинг қоп-қора кўзлари оппоқ тивит рўмол тагидан чақнаб турарди. Григорий кўз қирида унга қараб-қараб қўяр, аёзда лоладай қизарган бетларига, тим қора қуюқ қошларига, қиров қўнган қайрилма киприклариди остида ялтираган кўкиштоб кўз соққаларига тикиларди. Аксинья астойдил қизиқиб атрофидаги қорга кўмилган даштни, қатналавериб шишадай ялтираб кетган йўлни, қоронғилаша бошлаган уфқни томоша қиларди. Уйдан нари чиқиб ўрганмагани учун унга ҳамма нарса янгилик бўлиб, бошқача кўринар, унинг диққатини ўзига жалб этарди. Лекин аҳён-аҳёнда кўзларини ерга қаратиб, киприкларидаги қировнинг жизиллатиб қитиқлаганидан роҳатланарди-да, кўпдан бери хаёлини асир этиб юрган орзуси, яъни Григорийга эргашиб, ўзи туғилиб ўсган ва лекин не-не жафоларни бошига солган шу лаънати юртидан, умрининг ярми севимсиз эр билан ит азобида ўтган шу қишлоқдан, унинг учун энг оғир ва энг мудҳиш хотиралар макони бўлган Татарскдан чиқиб кетиш орзуси қўққисдан рўёбга чиққанига суюниб жилмаярди. У бутун вужуди билан Григорийдан баҳр олар ва шунинг учун жилмаярди, лекин бу бахтга эришгунча қанчалик қон ютганини ҳозир ўйламасди, ҳаттоки келажагим нима бўлади, деб ғам емасди ҳам, келажаги эса кишини ўзига чорловчи уфқдай зулмат ичида эди.

Прохор тасодифан бурилиб қаради-да, Аксиньянинг аёзда дўрдайган қип-қизил лабларида табассум ўйнаганини кўриб, ғаши келди:

— Мунча тиржаймасанг энди, келин пошаларга ўхшаб? Уйингдан кетганингга суюнйпсанми?— деб сўради.

— Тағинам суюнмайинми?— жавоб берди Аксинья кўнғироқдай овози билан.

— Топган севинчини қара... Сенда эс йўқ! Бу ёғи нима бўлиши маълуммас, ҳалитдан тишингнинг оқини кўрсатиб илжаяверма.

— Нима бўлса бўлаверсин, сира қўрқмайман.

— Икковингга қараб турсам, чунонам кўнглим айнайдик...— Прохор отларга аямай қамчи босди.

— Кўнглинг айниса, тескари ўгирилиб туриб, бармоғингни оғзингга суқ,— деди Аксинья кулиб.

— Эсинг йўқлигини яна бир карра тасдиқладинг! Мундан чиқди, денгизга етгунча бармоғимни оғзимдан олмас эканман-да? Ақлингга балли!

— Нега мунчалик кўнглинг айнийдиган бўп қолди, а?

— Сен гапирмасанг ҳам бўлади! Хўш, эринг қани? Бегона одамга эргашиб, аллақайси гўрларга кетяпсан! Степан шу топда қишлоққа кириб келса, хўш, у ёғи нима бўлади?

— Менга қара, Проша, яхшиси сен бизнинг ишга аралашмагин,— деб илтимос қилди Аксинья,— йўқса, сен ҳам бахтеиз бўласан.

— Мен аралашпканим йўқ, аралашиб зарил кептими менга? Фақат ўз фикримни айтмоқчиман холос! Ёки фақат кучерлик қилиб, от билан гаплашиб ўтирверади, деб ўйлайсизми? Топган гапингни қара-я! Йўқ, Аксинья, хафа бўлсанг ҳам ростини айтай: бир боғлам новда билан сени шундай савалаш керакки, даминг ичингга тушиб кетсин! Бахт тўғрисида гапириб мени қўрқитмай қўя қол, бахтимни ола кетяпман. Бу шундай бир ғалати бахтки, на ётгани қўяди, на тургани... Чу, ҳаром ўлгурлар! Индамасанг имиллагани имиллаган, чу, шалпангқулоқ лаънатилар!

Григорий кулиб қулоқ солиб турди-да, ниҳоят бости-бости қилиб:

— Ҳалитдан сўкинаверманглар ахир,— деди.— Йўл олис, сўкишиш бўлса қочмас. Бунга мунча тирғиласан, Прохор?

— Тилини тиймай, гап қайтараверса, тирғилганим-тирғилган,— деди Прохор хуноб бўлиб.— Мен ҳозир ўйлаб қарасам, оламда хотин кишидан баттари

йўқ экан! Хотин зоти бамисоли қичитқи ўтнинг уруғи... Мен сенга айтсам, биродар, худойим яратган махлуқлар ичида энг бедавоси хотин! Ихтиёр менда бўлса, бу зараркунанда алвастиларнинг биронтасини қолдирмай қирардим, токи ер юзини ифлос қилмасин! Мен булардан шу қадар безор бўлганман! Нимасига куласан? Бировнинг устидан кулиш аҳмоқнинг иши! Тизгинни ушлаб тур, пастга тушаман.

Проخور анчагача пиёда юрди, ниҳоят чанага чиқиб олди-да, ортиқ оғиз очмади.

Каргинда тунадилар. Эрталаб нонушта қилганларидан кейин яна жўнадилар ва кечгача олтмиш чақирим йўл босдилар.

Қочоқларнинг сон-саноқсиз аравалари тизилишиб, жануб томон кетар эди. Вешенская станицаси чегарасидан узоқлашган сари, тунаш учун жой топиш масаласи оғирлашмоқда эди. Морозов станицаси ёнида биринчи марта казакларнинг ҳарбий қисмлари кўрина бошлади. Сафида ўттиз-қирққа яқин одами қолган отлиқ қисмлар, кети кўринмайдиган обозлар олға силжишарди. Кечга яқин қишлоқлардаги ҳамма уй билан бўлиб, тунаш у ёқда турсин, ҳатто отларни қўйишга ҳам жой топилмасди. Тавричанлар яшаган участкалардан бирида Григорий тунаш учун жой ахтариб, ҳамма уйни бирма-бир айланиб кўрди-ю, жой топилмагандан кейин бостирма тагида тунашга мажбур бўлди. Қор бўронида ивиган кийимлари эрталабгача музлаб тарашадай қотиб, қайишиб қолганлигидан қимирлаган сари шалдирар эди. Деярли тун бўйи Григорий ҳам, Аксинья ҳам, Проخور ҳам ухламадилар, фақат тонг отар маҳалига яқин ҳовлининг орқатомонида похол ёқишиб, исиниб олдилар.

Эрталаб Аксинья қўрқа-писа:

— Гриша, бугун шу ерда қола қолмаймизми? Туни билан совуқда ухлай олмай чиқдик, бир оз дам олволсак қалай бўларкин?— деди.

Григорий рози бўлди. Бир амаллаб бўш жой топди. Обозлар эрта тонгдаёқ жўнаб кетишган, бироқ юздан ортиқ ярадорларни ҳамда терлама касали билан оғриган кишиларни ортиб келаётган кўчма лазарет ҳам бир кунга қишлоқда қолган эди.

Кичкинагина ифлос ҳужрада ўнтача казак қоқ ерда ётарди. Прохор бир қол озиқ-овқат билан шолча олиб кирди, эшикнинг ёнгинасига похол тўшади, данг қотиб ухлаётган аллақандай бир чолни оёғидан судраб, нари сурди-да, мардонавор овозда меҳрибонлик қилиб:

— Ёта қол, Аксинья, сенга жудаям жавр бўлди, рангингда ранг қолмабди,— деди.

Кечга яқин қишлоқни яна одам босиб кетди. Оппоқ тонг отгунча тор кўчаларда гулхан гуриллади, одамларнинг вағир-вуғури, отларнинг кишнагани, чаналар қўшқароғининг ғирчиллагани эшитилиб турди. Тонг ёришай деганда Григорий Прохорни уйғотиб, қулоғига шивирлади:

— Чанани қўш. Жўнаш керак.

— Нега мунча эрта?— деб сўради Прохор эснаб.

— Хўп дейвур.

Прохор эгар кўрпачадан бошини кўтарди-ю, бирданга олисларда отилган тўпнинг гулдураган овозини эшитиб қолди.

Учови ювинди, чўчқа мойидан тановул қилиб, йўлга тушишди. Участкага яна жон кирган эди. Тор кўчалар қатор-қатор чанага тўлган, ивирсиган одамлар кўринарди, ғира-шира тонг қоронғисида аллаким хириллаб:

— Йўқ, кечирасиз, ўзларинг кўмаверинглар! Олти кишилик гўр қазигунимизча туш бўлади!— деб бақирди.

Иккинчи биров:

— Биз нима, уларни кўмишга мажбурмизми?— деб сўради.

— Керак бўлса кўмарсиз!— деди, овози хириллаган киши.— Истамасаларинг, майли, ётаберсин сасиб, менга барибир!

— Бу қандай гап, жаноби дохтир? Шатдан ўтганлар ўлавурса, ўлиги бизга қолса... ахир биз ўлик кўмамизми, иш қиламизми? Ўзингиз саранжом қила қолинг-да, а?

— Йўқол-эй, башаранг қурсин, исқирт! Мен нима, сенинг гапингга кириб, лазаретни қизилларга топширсам яхши бўладими?

Григорий кўчани тўсиб, тиқилиб ётган араваларни айланиб ўтаркан:

— Ўликлар ҳеч кимга керак бўлмай қолди...— деди.

— Шу топда тирик одамнинг қадри қолмади-ку, сен бўлса, ўликни гапирасан,— деди Прохор.

Доннинг шимолидаги жами станицалар жануб томон йўл олган эди. Қочоқларнинг сон-саноқсиз аравалари Царицин — Лихая орасидаги темир йўлдан ошиб, Маничга яқинламоқча эди. Бир ҳафтадан бери йўл юрган Григорий татарскликларни кўргиси келиб сўроқларди, бироқ унинг йўли тушган қишлоқларда ҳамқишлоқлари учрамасди; ҳар ҳолда, уларнинг чапга бурилгани ва украинлар слободасига кирмасдан, казаклар яшаган қишлоқлар ичи билан тўғри Обливскаяга кетган бўлишлари эҳтимолдан узоқ эмасди. Фақат ўн уч кун деганда Григорий ҳамқишлоқларидан дарак топди. Темир йўлга етиб аллақайси бир қишлоққа киргандан кейин у, тасодифан, шу яқиндаги уйда вешенскаялик бир казакнинг терлама билан оғриб ётганини эшитиб қолди. Григорий унинг қаердан эканини билмоқчи бўлиб борди; пастаккина бир уйга кирди-ю, полда ётган Обнизов чолни кўрди. Чол унга татарскликлар ўтган куни бу қишлоқдан жўнаганини, кўплари терлама касалига мубтало бўлганини, йўлда икки киши ўлганини, уни ўз ихтиёрига кўра шу ерда қолдириб кетишганини сўзлаб берди.

— Бир оз тузалсаму, қизил ўртоқлар менга раҳм қилиб ўлдирмасалар, бир амаллаб уйимга қайтарман, йўқса, ўлигим шу ерларда қолиб кетар. Ўлишга келгандан кейин барибир, ҳамма жой барабар...— деди чол Григорий билан хайрлашаётиб.

Григорий, дадасининг соғлигини сўраган эди, Обнизов, ҳеч нарса билмайман, чунки у энг орқадаги аравада эди, Малахов қишлоғидан чиққандан кейин Пантелей Прокофьевични яна қайта кўрмадим, деб жавоб берди.

Эртаси тунагани тўхталганда Григорийнинг иши ўнгидан келди: жой сўрамоқчи бўлиб кирган биринчи уйдаёқ Юқори Чирлик таниш казакларни учратди. Улар сурилишиб, Григорийга печь ёнидан жой бе-

ришди. Бу хонада ўн бештача қочоқ ерда юмалашиб ётарди, шулардан учтаси терлама касалига йўлиққан, биттасини совуқ чалган эди. Қазаклар кечки овқат учун чўчқа ёғи солинган сўк бўтқа пишириб, Григорий ва унинг ҳамроҳларини дастурхонга таклиф этишди. Прохор билан Григорий, иштаҳа билан роса ейишди, лекин Аксинья овқатдан бош тортди.

Сўнгги кунлари Аксиньяга нисбатан муносабатини бутунлай ўзгартиб, бир оз қўполроқ бўлса-да, қўлидан келганича меҳрибонлик кўрсата бошлаган Прохор:

— Қорнинг очмадими ахир? — деб сўради.

— Негадир, кўнглим айнийди холос...— деди-да, Аксинья рўмолини елкасига ташлаб, ҳовлига чиқди.

— Бетоб эмасмикин?— деб сўради Прохор Григорийдан.

— Ким билсин.— Григорий тарелкани нари суриб, ҳовлига чиқди.

Аксинья қўлини кўксига босиб, зина ёнида турарди. Григорий уни қучоқлади, хавотирланиб:

— Сенга нима бўлди, Ксюша?— деб сўради.

— Кўнглим айнийди, бошим оғрийди.

— Уйга кирайлик, бирпас ётишинг керак.

— Сен боравур, мен ҳозир кираман.

Аксиньянинг овози бўғиқ ва ожиз, ҳаракатлари суст эди. Печь ёқилган иссиқ уйга кирган заҳоти Григорий унга синчиклаб тикилди: икки бети чўғдай қизарганини, кўзлари бежо бўлиб йилтираганини пайқади. Бирданига юраги орқасига тортиб кетди: Аксиньянинг касал бўлгани равшан эди. Кеча ҳам баданим увушади, бошим айланади, деб нолигани Григорийнинг эсига тушди, эрталабга яқин қаттиқ терлаганини, бўйнига тушган жингалак соч толалари, бош ювгандагидай, жиққа ҳўл бўлганини ҳам эслади; бунини у тонг маҳалида уйғонганида кўрган ва ухлаб ётган Аксиньядан кўзини олмай, узоқ тикилиб қолган эди, лекин унинг уйқусини безовта қилмаслик учун қўзғалмай, тек ётаверган эди.

Аксинья йўл азобига мардларча чидарди, ҳаттоки, Прохор: «Бу уруш эмас, балойи азим, бу касофатни ким ўйлаб чиқарган экан? Азондан кечгача итдай

йўл юрсангу, кечаси тунарга жой тополмасанг, қачонгача санқиб юрамиз ахир» деб нолиганда унга далда бериб овуларди ҳам. Лекин бу сафар Аксинья бардош беролмади. Кечаси ётганларидан кейин Григорийнинг қулоғига Аксиньянинг йиғиси киргандай бўлди.

— Сенга нима қилди?— сўради у шивирлаб.— Қатинг оғрияпти?

— Мен касалман... Энди нима қиламиз? Мени ташлаб кетасанми?

— Ундай дема, эси паст! Сени нега ташларканман? Йиғлама, балки, йўлда шамоллагандирсан, шунгаям қўриб кетдингми?

— Йўқ, Гришенька, терлама бу.

— Бекор айтибсан! Ҳеч гап йўқ! Пешонанг совуқ, терлама бўлмаса керак.— Григорий тилида тасалли берса ҳам дилида Аксиньянинг тепкили терлама касалига йўлиққанига шубҳаланмасди, агар касали зўрайиб ётиб қоладиган бўлса, уни нима қилиш кераклигини билмай, боши қотарди.

Аксинья Григорийнинг пинжига кириб:

— Воҳ, бу аҳволда йўлда жудаям қийналамиз!— шивирлаб нолирди.— Тунаган уйларимизда лиқ-лиқ одам! Битлаб-қуртлаб кетамиз, Гриша! Мен бўлса, уст-бошимни қараб оладиган жой тополмайман, ҳамма ёқда эркак... Мен кеча оғилхонага кириб, уст-бошимни ечиб қарасам, кўйлагимни кўриб бўлмайди... Умримда бу фалокатни асло кўрган эмасдим, худоё тавба қилдим-эй! Эсимга тушса кўнглим айнийди, ҳеч нарса егим келмайди... Сен кеча, сўри устида ётган анови чолни кўрдингми? Чакмони устида ўрмалашиб юришибди-я.

— Бунақа нарсани кўп ўйлайверма, боядан бери шуни гапирасан холос! Ҳа, бит бўлса бордир, аскарлик хизматида битни санаб ўтиришмайди,— деди шивирлаб Григорий жаҳл аралаш.

— Аъзойи баданим қичишяпти.

— Ҳаммаям шу аҳволда, илож нима? Чидагин. Екатеринбургга боргандан кейин ювиниб-тараниб оламиз.

— Уст-бошимни алмаштирганим билан барибир

фойдаси йўқ!— деди Аксинья хўрсиниб.— Бир балони бошлаб келмаса гўргайди, Гриша!

— Ухла, эрталаб барвақт жўнашимиз керак.

Григорий анча вақтгача ухлай олмади. Аксинья ҳам ухламади. У пўстин этаги билан бошини буркаб, бир неча марта ҳиқиллаб йиғлади, сўнгра анчагача у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилаверди, ниҳоят Григорий унга ўгирилиб қучоқлагандан кейингина, хўрсина-хўрсина уйқуга кетди. Тун ярмида эшик қаттиқ тақиллади, Григорий уйғониб кетди.

— Тезроқ очинглар! Йўғасам эшикни синдирамиз! Ҳаммаси данг қотибди, лаънатилар!

Уй эгаси — ёши қайтган ювошгина казак даҳлизга чиқиб сўради:

— Ким? Сизга нима керак? Агар тунамоқчи бўлсангиз, жой йўқ, уй ичи одамга лиқ тўла, қимирлаб бўлмайди.

— Оч деяпман сенга!— деб бақирди ҳовлидан туриб.

Эшикни ланг очиб, қурол-яроғлик бештача казак даҳлизга бостириб кирди.

Шулардан биттаси — аезда совқотиб кўкариб кетган казак гезарган лабларини аранг қимирлатиб:

— Уйингда кимлар бор?— деб сўради.

— Қочоқлар ётибди. Ўзингиз ким бўласиз?

Жавоб бермасданоқ яна биттаси ҳужрага қадам қўйди-да:

— Ҳой, ётганлар! Роса чўзилишибди-ку! Дарров уйни бўшатинглар!— деб бақирди.— Бу ерга аскарлар жойлашади. Туринглар, туринглар ҳой! Тезроқ қимирланглар, йўқса бирпасда ҳайдаб чиқарамиз!

— Сен ўзинг кимсан, мунча бақирасан?— деб сўради Григорий хириллаб, у секин-аста ўрнидан турди.

— Қимлигимни ҳозир мен сенга кўрсатиб қўяман!— Казак Григорий томон бир қадам қўйди, қўлидаги наганнинг оғзи ғира-шира чироқ ёруғида йилтиллаб кўринди.

— Ҳо, жудаям чаққон экансан-ку...— деди Григорий тулкилик қилиб,— қани, ўйинчоғингни кўрайчи!— Бир хамла билан казакнинг билагидан ушлаб олди-да, кучи борича қаттиқ қисган эди, казак «вой»

деб панжаларини очиб юборди. Наган «тап» этиб шолча устига тушди. Григорий казакни итариб юборди ва чаққонлик билан энгашиб, наганни олди, чўнтагига солди-да, хотиржамлик билан: — Мана энди гаплашамиз,— деди.— Қайси қисмдансан? Сендақа шоввозлардан бу ерда қанча бор?

Ҳанг-манг бўлиб қолган казак энди ўзига келиб: — Йигитлар! Бу ёққа!— деб бақирди.

Григорий остона ёнига бориб, кесакига суянганича эшикни тўсиб олди:

— Мен, ўн тўққизинчи Дон полкининг юзбоши-си бўламан. Жим! Бақирма! Ким у акиллаётган? Бу нимаси, ҳурматли ҳамқишлоқлар? Кимни уйдан ҳайдаб чиқармоқчисиз? Ким сизларга бунақа ҳуқуқ берди? Қани, туёқларингни шиқиллатинглар!

Казаклардан бири овозини баланд қилиб:

— Мунча дўқ қиласан?— деди.— Сендақа юзбошини кўп кўрганмиз! Биз нима, ҳовлида ётамизми? Уйни бўшатинглар! Бизда шундай буйруқ бор: ҳамма қочоқларни уйлардан ҳайдаб чиқарилсин дейилган, тушундингми? Индамаса, жудаям ҳаддидан ошиб кетяпти! Мунақаларни кўп кўрганмиз!

Григорий гапираётган одамга бетма-бет бўлди-да, тишини тишига қўйиб туриб:

— Лекин мендақасини ҳали кўрганинг йўқ, — деди.— Бир аҳмоқни иккита қиладиганни кўрганмисан? Мен бунга жуда устаман! Қетингга тисарилаверма кўп! Бу менинг наганим эмас, командирларингникини тортиб олдим. Ма, ўзига бериб қўй, ўзинг ҳам калтак емасдан тезроқ қорангни ўчир, йўқса соқол-мўйловингни битталаб юлиб оламан!— Григорий астагина казакни кетига бурди-да, елкасидан итариб, эшикка тўғрилаб қўйди.

— Миясига соп қолайми шу?— сўради туя жундан тўқилган бошлиқ кийган забардаст казак. У Григорийнинг орқасидан унга қаттиқ тикилиб турар, депсиниб, чарм қопланган каттакон пиймасини ғарчиллатарди.

Григорий кетига бурилиб унга юзма-юз бўлди, ортиқ ўзини тутолмасдан муштларини маҳкам қисди, би-роқ казак қўл кўтариб, унга дўстона насиҳат қилди:

— Менга қара, жаноби олий, ёки бошқача мурожаат қилиш керакми, билмадим: сен менга мушт кўтарма! Биз ҳозир кетамиз, жанжалга жудаям тобимиз йўқ. Лекин сен замонага қараб иш қил, казакларга жудаям ўшқираверма. Ўн еттинчи йилдаги аҳвол яна бошланай деб турибди. Биронта аламзадага рўпара бўлсанг, у сени икки эмас, беш бўлак қилиб қўяди! Кўриб турибмиз, довьорак офицер экансан, гапларингга қарасам, бегонамас, ўзимиздан чиққанга ўхшайсан; маслаҳат шуки, шу кунларда ўзингга ниҳоятда эҳтиёт бўл, йўқса балога қоласан...

Григорий наганини тортиб олган одам унга жаҳл билан:

— Қўй уни, сатқайи насиҳатинг кетсин! Юринглар нариги уйга борамиз,— деди-да, дастлаб ўзи эшик томон юрди. Григорийнинг олдидан ўтаётиб унга хўмрайиб гап ташлади:— Жанжалга тобимиз йўқ, жаноби офицер, йўқса яхшилаб адабингни берардик.

Григорий нафратланиб лабларини қийшайтирди:

— Шу аҳволинг билан адабимни бермоқчимидинг ҳали? Жўна, иштонингни ечиб олмасимдан жўнаб қол! Сендақа адаб берадиганни қара-ю! Аттанг, наганингни бекор қайтиб берибман, сендақа абжирга наган эмас, жунтароқ муносиб!

— Кетдик, йигитлар, айтишганинг фойдаси йўқ! Тегмасанг у ҳам сасимайди!— деди гапга аралашмай қараб турган бир казак мулоимлик билан.

Қазаклар музлаган этикларини тўқиллатиб, сўкина-сўкина даҳлизга чиқишди. Григорий уй эгасига жаҳл билан:

— Эшикни оча кўрма! Тақиллатиб-тақиллатиб кетишади, жуда бўлмаса, мени уйғот, — деб тайинлади.

Шовқиндан уйғониб кетган юқоричирликлар ўзаро шивирлашиб гаплашарди.

— Интизом деган нарса қолмади!— деди чоллардан биттаси афсусланиб.— Офицерга гап қайтаришадия, итваччалар... Илгариги вақтда биласанми, бунинг учун нима қилишарди? Тўғри сивирга ҳайдашарди.

— Гап қайтарганини айтасан! Муштлашишга хез-

ланганини кўрдингми? «Миясига солворайми!»— дейди, бошлиқ кийган ҳалиги новчаси. Бу ҳаромилар жудаям бевош бўп кетишди!

— Шунчалик гапдан кейин уларга индамай кетаверасанми, Григорий Пантелеевич?— деб сўради казаклардан бири.

Устига шинель ёпиниб, чолларнинг гапини беғараз кулимсираб тинглаётган Григорий:

— Улар билан гаплашиб барака топиб бўлармиди!— деди.— Улар ҳозир ҳамма нарсадан кечган, ҳеч кимга итоат этишмайди; молдай тўдалашиб, командирсиз санғиб юришибди, на суддан қўрқишади, на бошлиқдан. Қайси бири зўр бўлса, ўша бошлиқ. Уларнинг қисмида биронта офицер ҳам қолмаган бўлса керак. Бундай сотняларни кўп кўрганман, чўпонсиз қолган қўйдан баттар! Қани, ухлайлик энди.

Аксинья шивирлаб:

— Улар билан нега айтишдинг ахир, Гриша? Худо хайрингни берсин, зинҳор уларга дўқ қила кўрма! Бундай безорилар сени ўлдиришдан ҳам тоймайди,— деди.

— Ухла, эртага барвақт турамиз, ухла. Аҳволнинг қалай? Бир оз енгил тортай дедингми?

— Боягисидай.

— Бошинг оғрияптими?

— Оғрияпти. Тузалмайдиганга ўхшаб қолдим...

Григорий Аксиньянинг пешонасига кафтини қўйиб кўриб хўрсинди:

— Худди қизиган печкадай, иссиғинг баланд. Ҳеч нима қилмайди, қўрқма! Бақувват хотинсан, тузалиб кетасан.

Аксинья индамади. У ҳадеб чанқайверарди. Дамбадам ошхонага чиқиб, илиб қолган бемаза сувдан ичар, сўнгра кўнгли айниб, боши айланиб турса ҳам ўзини бардам тутиб, яна жойига бориб ётарди.

Туни билан яна тўрт мўрта эшик тақиллади. Қўноқ жой ахтариб келган одамлар милтиқ қўндоғи билан эшикни уришар, дераза қопқоғини очиб ойнани ноғора қилишарди, фақат уй эгаси Григорийнинг буйруғига мувофиқ даҳлиздан туриб: «Йўқол бу ердан! Бу уйда бригада штаби жойлашган!»— деб бақариб сўка бошлагандан кейингина кетишарди.

Тонг маҳалида Прохор билан Григорий стларни чанага қўшишди. Аксинья зўрғатдан кийиниб, ҳовлига чиқди. Қуёш энди кўринган эди. Мўрилардан кўкимтир тутун чиқиб, кўм-кўк осмонга кўтарилмоқда эди. Остки томонига қуёш шуъласи тушган бир парча булут ҳақиқдай қизариб кўринарди. Четан деворларга, томлар устига қалин қиров тушган эди. Отлардан буғ кўтариларди.

Григорий ёрдамлашиб Аксиньяни чанага ўтқазди.

— Ёнбошлаб ёта қоласанми? Сенга қулайроқ бўларди.

Аксинья рози бўлиб бош қимирлатди. Григорий меҳрибонлик билан унинг оёқларини ўраётганда, миннатдор бўлиб, индамай унга бир қаради-ю, астагина кўзини юмди.

Туш пайти отларни хашаклатиш учун, йўлдан икки чақиримча четроқдаги Ново-Михайлово посёлкасида тўхтаганларида, Аксинья чанадан ўзи туша олмади. Григорий уни суяб, уйга олиб кирди-да, меҳмондўст уй бекаси кўрсатган каравотга ётқизди.

— Оғирлашдингми, жонгинам?— деб сўради у, ранги оқариб кетган Аксиньяга энгашиб.

Аксинья зўрғатдан кўзини очди, хиралашган кўзларини сузиб бир қаради-ю, яна бўшашиб кетди. Григорий қалтироқ қўллари билан унинг бошидан рўмолини олди. Аксиньянинг бетлари муздай, лекин пешонаси ўтдай ёнарди, икки чаккасидан оққан тер сумалак сингари яхлаб қолган эди. Кечга яқин Аксинья ҳушидан кетди. Шундан олдин пичирлаб сув сўради:

— Лекин жуда совуқ, қор суви бўлсин,— деди-да, бир дам жимиб тургач:— Гришани чақиринглар!— деди.

— Мен ёнингданам. Нима дейсан, Ксюша?— Григорий унинг қўлини ушлади, қўли қовушмаса ҳам тортинчоқлик билан силай бошлади.

— Мени ташлаб кетма, Гришенька!

— Ҳеч ташламайман. Нега ташларканман энди?

— Ёт элларда қолиб кетмайин... Мен шу ерда ўламан.

Прохор сув келтириб тутди. Аксинья қақраган лаблари ила мис кружкага ёпишиб, бир неча қултум ютди-да, қаттиқ инграб, бошини ёстиққа ташлади. Беш минутдан кейин у алаҳлаб, бир нималар деб чулдирай бошлади. Унинг бош томонида ўтирган Григорий бир неча сўзларни: «Қир ювиш керак... синька толиб кел... барвақт...»—деганини ажрата олди. Пойма-пой гапириб туриб, шивирлашга ўтди. Прохор Григорийдан ўпкалаб, бош чайқарди:

— Сенга айтувдим-ку, уни олиб юрмайлик, деб! Хўш, энди нима қиламиз? Буюм бўлса пешонамизнинг шўри, ҳақ гап шу! Шу ерда тунаймизми? Нега индамайсан, қулоғинг кар бўлиб қолдимми? Шу ерда тунаймизми ё жўнаймизми, деб сўраяпман сендан?

Григорий чурқ этмади. У Аксиньянинг докадай оқарган юзидан кўзини олмай, букчайганича жим ўтирарди. Уй бекаси — очик чеҳрали раҳмдил аёл кўзи билан имо қилиб Прохорга Аксиньяни кўрсатди-да:

— Хотиними? Болалари борми?— деб сўради.

— Болалари бор, ҳамма нарсаи бор, фақат омади йўқ холос,— деб пўнғиллади Прохор.

Григорий ҳовлига чиқиб, чана устида анчагача тамаки чекиб ўтирди. Аксиньяни шу посёлкада қолдириш керак эди, яна йўлга чиқадиган бўлса, тирик қолиши даргумон. Григорий буни аниқ биларди. У уйга кириб, яна қаравот ёнига ўтирди.

— Тунаймизми шу ерда?— деб сўради Прохор.

— Ҳа. Балки, эртагаям жўнай олмасмиз.

Сал вақтдан кейин бўйи пакана, олазарак, айёр башара, нимжон мужик — уй эгаси кириб келди. Ёғоч оёғини дўқиллата-дўқиллата (бир оёғи тиззадан йўқ эди), тез-тез стол ёнига борди, ечинди, хўмрайиб Прохорга қаради.

— Худойим бизга меҳмон юборганми дейман? Қардансиз?— деб сўради, лекин жавобини кутмасдан, хотинига:— Егани бирор нарса келтир дарров, итдай оч қолдим!— деди.

У овқатни устма-уст оғзига тикар, ҳали-бери тўядиганга ўхшамасди. Унинг олазарак кўзлари дам Прохорга, дам қимирламай ётган Аксиньяга тикилар-

ди. Григорий меҳмонхонадан чиқиб, хўжайинга салом берди, лекин у индамай бош қимирлатиб қўя қолди.

— Чекиняпсизми?— деб сўради у.

— Чекиняпсиз.

— Урушиб бўпсизми-да, жаноби олий?

— Бу ким, хотинингизми? — хўжайин Аксинья томонга имо қилди.

— Хотиним.

У хотинидан норози бўлиб:

— Нега сен уни каравотга ётқиздинг? Ўзимиз қаерда ётамиз?— деб сўради.

— Қасал экан, Ваня, ачиндим.

— Ачиндим? Барибир ҳаммасига ачинолмайсан, бунақаларнинг сон-саногини йўқ! Бизни мушқул аҳволга солиб қўйдингиз, жаноби олий...

Умрида бировга ялинмаган Григорий қўлини кўксига босиб, ожизона овоз билан уй эгасига ялиниб-ёлвора бошлади:

— Жон биродар! Исо ҳурмати, сўрайман, кунимга сиз ярамасангиз, ҳолим хароб! Буни олиб юришнинг иложи йўқ, йўлда ўлиб қолади, сизникида қолдиришга рухсат этинг. Хизматингиз учун оғзингиздан чиққанини берай, умр бўйи бу яхшилигингизни унутмайман... Менга шафқат қилиб, хўп дей қолинг!

Хўжайин олдин, касалга қараш учун қўли тегмаслигини, тор жойда ортиқча даҳмаза бўлишини айтиб, сира унамади, лекин овқатини еб бўлгандан кейин шундай деди:

— Албатта, текинга ҳеч ким уни боқмайди, бу турган гап. Қараганимиз учун, масалан, қанча бермоқчисиз? Хизмат ҳақимиз учун неча пул бера olasиз?

Григорий чўнтагида бўлган бәр пулини олиб, хўжайинга узатди. Бир пачка Дон пулини у бўшашиб олди-да, бармоғини ҳўллаб санаб чиқди.

— Николай пулларида йўқми сизда?— деб сўради.

— Йўқ.

— Эҳтимол, керенскадан бордир? Бу пулга сира ишониб бўлмайди...

— Керенска ҳам йўқ. Истасангиз, отимни қолдиришим мумкин?

Хўжайин анчагача ўйланиб турди-да, ниҳоят хомушлик билан:

— Йўқ,— деди.— Отингизни, албатта, олардим, деҳқончилик ишида отга нима етсин, бироқ ҳозирги замонага сира тўғри келмайди: ё оқлар тортиб олади уни, ё қизиллар, барибир нафи тегмайди. Ўзимда битта чўлоқ бия бор, шунданам айрилмасайдим, деб жоним ҳалак.— У жим бўлиб ўйланиб турди-да, ўзини оқламоқчи бўлгандай яна гапга тушди:— Сиз тагин, бу одам жудаям очкўз экан, деб ўйламанг, худо сақласин! Лекин ўзингиз ўйлаб кўринг, жаноби олий, хотинингиз меникида бир ой, балки кўпроқ ётади, ҳали у керак бўлади, бу керак бўлади, ҳаммаданам овқат масаласини айтинг: нон, сут, тухум, гўшт дегандай, булар ҳаммаси пулга келади ахир, гапим тўғрими? Ундан ташқари, кирини ювиш, ўзини чўмилтириш ва шунинг сингари аллақанча ишлар бор... Шу вақтгача хотиним рўзғордан бўшамасди, энди унинг ёнидан бир қарич силжимайдиган бўлади. Бу осон иш эмас! Сиз жудаям зиқналик қилаверманг, яна пича кўшинг. Мени кўриб турибсиз, инвалидман, бир оёғим йўқ, ишга ярамайман, менинг топганим нима бўларди? Худойим етказганини еб, нон билан квасга қаноат қилиб кунимиз ўтяпти...

Григорийнинг қони қайнаб, жаҳли чиқа бошлади.

— Мен зиқналик қиляпканим йўқ, барака топкур! Бор пулимни сенга бердим, мен пулсиз ҳам кун кўра оламан. Яна нима истайсан мендан?

— Бори шугина эмасдир! — хўжайин ишонмаган одамдай кулиб қўйди.— Оладиган маошингизга қараганда, сизда ҳозир бир халта пул бўлиши керак.

— Сен менга очиғини айт,— Григорийнинг ранги оқариб кетди,— беморни уйингда олиб қолишга розимисан ё йўқ?

— Йўқ, сизки пулни юзига борадиган бўлсангиз, биз уни олиб қололмаймиз, бизга нафи йўқ.— Хўжайиннинг ранжигани овозидан аниқ сезилиб турарди.— Бу ахир, ҳазилакам гапмас... Минг қилгандаям, офицернинг хотини, қўшнилариимиз эшитади, сизлар

кетгандан кейин ўртоқлар келиб, мени судра-судра қилиши мумкин... Йўқ, ундай бўлса, беморингизни ола кетинг, балки, қўшнилардан бирортаси олиб қолишга рози бўлар.— У ичдан ачина-ачина, пулни Григорийга қайтиб берди-да, халтасини олиб тамаки ўрай бошлади.

Григорий шинелини кийиб, Прохорга:

— Сен Аксинья ёнидан қимирлама, мен чиқиб уй ахтараман,— деб тайинлади.

У энди эшик тутқичига қўл узатганида хўжайин уни тўхтатди.

— Сабр қилинг, жаноби олий, мунча шошасиз, ахир? Сиз нима, бемор хотинга ачинмайди, юраги тош экан деб ўйладингизми мени? Жудаям ачинаман, ўзим ҳам солдат бўлиб хизмат этганман, офицерлик ном ва даражангизни ҳурмат этаман. Хўш, ҳалиги пулга яна бирор нарса қўшиб беролмайсизми?

Бу гапдан кейин Прохор чидаб туролмади. Ғазаби қўзиганидан қизариб кетиб, бақириб юборди:

— Нима қўшиб беради сенга, яна нима истайсан, чўлоқ ит! Бу оёғингни ҳам уриб синдириш керак, шуни истаяпқанга ўхшайсан! Григорий Пантелевич, буни менга қўйиб бер, итнинг боласидай қилиб калтаклайин, иннайкейин, Аксиньяни чанага соламизу кетаверамиз, минг лаънат бундай ҳаннотга!

Хўжайин Прохорнинг энтикиб айтган гапларини охиригача чурқ этмай тинглади, ниҳоят шундай деди:

— Бекорга мени хафа қиласиз, йигитлар! Ҳамжиҳатлик билан иш битказган яхши, сўкишиб, сан-манга бориб ўтиришнинг сира ҳожати йўқ. Хўш, менга мунча дўқ қиласан, казак бола? Мен нима, пул тўғрисида гапирдимми? Мён, бир нима қўшинглар, деганимда, пулни хаёлимгаям келтирганим йўқ. Мен бошқа нарсани айтудим: биронта ортиқча қуролларинг, масалан, милтиқми ё тўппончаларинг йўқми, демоқчи эдим... Сиз учун бунақа нарсанинг аҳамияти йўқ-ку, лекин биз учун, айниқса ҳозирги вақтла, жудаям асқатади-да... Уйда албатта қурол бўлиши шарт! Мен гапни шу ёққа бураётган эдим! Ҳали берган пулингизни беринг, устига битта милтиқ қўшасизу барака топ қиламиз, беморингизни шу ерда қол-

дирасиз, биз уни ўз боламиздай парвариш қиламиз, гап шу, мана крест!

Григорий Прохорга қаради, бўшашган овозда:

— Менинг милтиғимни патронлари билан унга бергину чиқиб чанани қўшгин,— деди.— Майли, Аксинья қолсин... Худо қози, йўлда қийналиб ўлишини истамаганим учун ташлаб кетишга мажбурман!

XXVII

Бир-бирига ўхшаган ҳузур-ҳаловатсиз, бефайз кунлар имиллаб ўтаверди. Аксиньядан ажрагандан бери Григорий ҳеч нарсага қизиқмайдиган бўлиб қолди. У эрталаб чанга ўтирар, қорга кўмилган бепоён даштлардан ўтар, кечқурун бирон жой топиб тунагани тушарди-ю, ётиб ухларди. Ҳар куни аҳвол шу эди. Жанубга қараб сурилаётган фронтда нима бўлгани, нима қўйгани билан мутлақо қизиқмасди. Жиддий ва чинакам қаршилиқ кўрсатиш вақти ўтганини, казакларда ўз станицаларини мудофаа қилиш истаги қолмаганини Григорий тушунарди; ҳар томонлама чама-лаб кўриб, оқ армиянинг сафари қариб қолгани, Донда бардош бериб тўхтамагандан кейин Кубанда мутлақо тўхтаб қола олмаслигига ақли етарди...

Урушнинг охири кўриниб қолган эди. Масала яшин тезлигида узил-кесил ҳал бўлган эди. Минг-минглаб кубанлик казаклар фронтни ташлаб, уйларига жўнай бошладилар. Донликлар енгилди. Жангларда қирилиб, терламадан ўлиб, тўртдан бир одами қолган Кўнгилли армия, ғалабалардан руҳланган Қизил Армия жангчиларининг сиқувига бардош бера олмасди.

Қочоқлар орасида, генерал Деникин Кубань кенгаш аъзоларини ваҳшийларча ўлдиргани учун Кубанда норозилик, ғалаён кучайибди, деган овоза тарқалган эди. Одамлар, Кубанда Кўнгилли армияга қарши қўзғолон тайёрланыпти, совет аскарлари учун Кавказга йўл очиб бериш тўғрисида Қизил Армия вакиллари билан музокара олиб борилаётганмиш, деб гапиришарди. Айниқса, Кубань ва Терек станицаларининг аҳолиси донликларга ва шунингдек кўнгиллиллар-

га ёмон кўз билан қарашармиш, гўёки Кореновская ёнида Дон дивизияси билан кубанлик пиёда аскарлар ўртасида биринчи марта катта жанг бўлганмиш, деган гап одамлар оғзидан тушмасди.

Григорий тўхтаган жойларида бу гапларни зўр эътибор билан тингларди. У оқларнинг енгилиши муқаррарлигига кундан-кун аниқ ишона бошлади. Шундай бўлса ҳам у баъзан хом хаёлга берилиб: хавфнинг зўрлиги тўзиб кетган ва бир-бирлари билан ит-мушук бўлган оқларнинг интизомсиз кучларини бирлашишга, ғолибона ҳужум қилиб келаётган қизилларни тўхта-тиб, улоқтириб ташлашга мажбур этса керак, деб умидвор бўларди. Бироқ Ростов шаҳри қўлдан кетгандан кейин умиди узилди, у энди: Батайск ёнида қаттиқ жанглардан сўнг қизиллар чекина бошлади, деган гапга ҳам ишонмай қўйди. Бекорчиликдан нима қилишини билмай, бирор ҳарбий қисмга қўшилгиси келиб, Прохор билан маслаҳатлашган эди, бу таклифни у қатъий рад этди.

— Сен ўзинг бира тўла ақлдан озганга ўхшайсан Григорий Пантелевич! — деди зардаси қайнаб Прохор. — Кўра била туриб, ўзимизни оловга ташлашнинг нима ҳожати бор? Ўзинг кўриб турибсанки, масала ҳал бўлди, бекорга ўзимизни қурбон қиламизни, ахир? Икковимиз қўшилсак, уларнинг мушқули осон бўлади, деб ўйлайсанми? Ҳозирчалик-ку, бизга биров индагани йўқ, мажбур қилиб сафга оляпкани ҳам йўқ, демак, вақт ганиматда мумкин қадар тезроқ бу балодан бошимизни олиб қочишимиз керак, сен бўлса, жудаям ғалати гап қиласан! Йўқ, Пантелевич, чоллар қатори секин-аста чекиनावерганимиз маъқул. Сенминам мен шу беш йил ичида уруша-уруша, роса чарчаганмиз, энди бошқалар ҳам урушиб кўрсин! Урушдан қутулармиканман, деб ўзимга-ўзим юқтириб олдим, энди яна фронтнинг дийдорини кўрайми? Балли-е! Бу уруш шундай жонимга текканки, ҳозир ҳам эсимга тушса, кўнглим айнаб, қусгим келади. Хоҳласанг, ўзинг бор, мен истамайман. Сен кетадиган бўлсанг, мен госпиталга бораман, ҳаммаси жонимга тегди.

Григорий анчагача индамай қолди, ниҳоят:

— Майли, сенингча бўлсин. Кубанга борайлик-чи, у ёғини яна кўраверамиз,— деди.

Прохор ўз дарди билан овора эди: ҳар бир катта қишлоқ ё посёлкага етган заҳоти у фельдшер қидириб кетар, ҳар хил дори олиб келарди, бироқ даволаниш учун унчалик жон куйдирмасди; Григорий нега биттагина порошокни ичиб, бошқасини қорга кўмиб, босиб ташляяпганини суриштирса, бутунлай тузалишга тоби йўқлиги учун шундай қилганини айтиб: «Фақат оғриғи қолса бас, мабодо медицина комиссияси қайта кўрадиган бўлса, фронтга боришдан осонгина қутуламан» дерди. Великокняжеская станицасида кўпни кўрган бир казак, ўрдакнинг оёғини қайнатиб, сувини ичишни маслаҳат берди. Уша кундан эйтиборан Прохор бирон қишлоқ ёки станицага борган заҳоти дастлаб учраган одамдан: «Азизим, менга айтмиг-чи, буерда ўрдак топиладими?» — деб сўрарди. Агарда у одам бу саволдан таажжубланиб, яқин орада сув йўқлиги сабабли ўрдак ҳам йўқ, уни боқишдан наф ҳам йўқлигини айтса, Прохор қаттиқ нафратланиб: «Молдай ўсиб кетаверибсиз-да! Лоақал ўрдакнинг ғағиллашиниям эшитмаган бўлсангиз керак! Вой тўнкалар-эй!» — деб масхара қиларди. Сўнгра Григорийга ҳасрат қила бошларди: «Йўлимизни поп кесиб ўтган, албатта! Йўқса бирон марта омад келмасмиди! Қани энди, буларда ўрдак бўлса-ю, айтганини бериб, биттасини сотиб олсам ё ўғирласам, касалим тезроқ тузалармиди! Кундан-кунга зўрайиб кетяпти бу дардисар! Олдин назар-писанд қилмасдим, фақат йўлда мудрагани қўймай, безор қиларди холос, ҳозир эса, бошга битган бало бўлди! Чанада ўтиролмаёпман!»

Прохор Григорийнинг ачинмаганини кўриб индамай қолар, баъзан қовоғини осилтириб олганича соатлаб «миқ» этмай ўтираверарди.

Эрталабдан кечгача йўл юриб зериккан Григорийнинг назарида кунлар ниҳоятда узайганга, тунларнинг узунлигидан сира тонг отмайдиганга ўхшаб кўринарди. Ўтган ҳаётини эслаш ва ҳозирги турмуши устида бош қотириш учун йўлда бемалол вақти етарди. У ўтган умрини, ҳузур-ҳаловатсиз ўтган серташ-

виш ҳаётини бирма-бир кўз олдига келтириб, узоқ ўйланиб қоларди. Чанада, тиқ этса эшитиладиган сукунат ичида қор босиб ётган даштга хиралашган кўзларини тикиб ўтирганда ё эса ҳавоси бузилган тиқилинч бирор ҳужрада кўзларини юмиб, тишини тишига қўйиб ётган кечалари, хаёли доим бир нарсада бўлар: бетоб ва беҳуш ҳолича номаълум бир қишлоқда ётган Аксинья билан Татарскда қолган оиласини ўйларди, холос... у ёқда, Донда Совет ҳокимияти ўрнатилган эди, лекин Григорий ваҳимага тушиб дамбадам ўзига-ўзи: «Наҳотки менинг касримга онамни ё Дуняшкани қийнашса?» деб савол берар, лекин ўша заҳотиёқ қизил аскарлар ҳеч кимга тегяпкани йўқ, эгаллаган станицалардаги аҳолига яхши муомага қилишяпти, деб йўлда одамлардан эшитган гаплар эсига тушиб, ўзига тасалли берарди. Бора-бора хавотирланмай қўйди, мен учун онамни жавобгар қилишмасайди, деган ваҳимали фикр энди унинг учун бутунлай асоссиз ва қуруқ хаёлдан иборат бўлиб туюларди. Болалари эсига тушганда Григорийнинг юраги орқасига тортиб кетарди; у болаларининг терлама касали билан оғриб қолишидан қўрқарди, лекин қанчалик қўрқмасин, болаларини қанчалик яхши кўрмасин, Натальянинг вафотидан кейин энг оғир мусибат ҳам унга ўшанчалик таъсир эта олмаслигини ичида билар эди...

Сальск даштидаги қишловлардан бирида Прохор билан иккиси, отларга дам бермоқчи бўлишиб тўрт кун туришди. Шу тўрт кун ичида иккиси, энди нима қилиш керак, деб тоза бош қотиришди. Қишловга келганларининг биринчи кунийёқ Прохор:

— Бизникилар Кубанда фронтни ушлаб қолармикин ё Кавказга чекинишармикин? Нима деб ўйлайсан?— деб сўради.

— Билмадим. Сенга барибир эмасми?

— Гапингни қара-ю! Нима учун менга барибир бўлсин? Бу аҳволда бизни мусулмон мамлакатигами, турклар томонигами ҳайдаб чиқаришлари мумкин, ана иннайкейин, ўша ёқда додимизни худога айтиб юраверамизми?

— Мен Деникин эмасман, буни мендан сўрама, қаергача қувиб борадилар, буни билмайман,— деди Григорий гап ёқтирмай.

— Сўраганимнинг сабаби бор; Кубань дарёси бўйида яна мудофаага ўтилади, кўкламда бош оғган томонга кетилади, деган миш-миш гап юрибди...

— Ким экан у мудофаага ўтадиган?— деб кулди Григорий.

— Қазаклар билан кадетлар, бошқа ким бўларди?

— Қачон сенга ақл киради, а? Атрофингда нима бўлаётганини кўрасанми ўзинг? Ахир, ҳамма тезроқ қочиб олишнинг пайида-ю, ким мудофаа қилади?

— Эй, биродар, ишимиз расво эканини ўзим ҳам кўриб турибману, лекин барибир ишонгим келмайди.— Прохор уҳ тортди.— Борди-ю, масалан, тўппи тор келиб, ёт элларга қочиб ўтишга тўғри келса, сен нима қиласан? Бораверасанми?

— Сен-чи?

— Сен қайга борсанг, мен ҳам ўшоққа. Ҳамма кетаверса, мен қолиб нима қиламан.

— Мен ҳам шу фикрдаман. Модомики қўйдек қочдикми, такаларга эргашиб бораверишимиз керак энди...

— Такаларинг ҳам баъзан эсини йўқотиб, боши берк кўчага кириб қолишади... Сен бунақа масалаларни қўй! Менга тўғрисини айт: бу ёғи нима бўлади?

— Қўйсанг-чи, энди! Ушанда кўрамиз. Ҳалитдан бош қотиришимизнинг ҳеч кераги йўқ!

— Хўп бўлмасам, омин! Сенга бошқа савол бермайман,— деб гапга кўна қолди Прохор.

Эртаси кун итларни қарашга чиққанларида у яна шу гапни очди. Гўёки, паншаха дастасини кўраётган одамдай, ўзини билмасликка олиб секингина сўради:

— Яшиллар тўғрисида ҳеч нима эшитганмисан?

— Эшитганман. Хўш, нима демоқчисан?

— Яшил деган нимаси? Улар ким томонда?

— Қизиллар томонида.

— Нега бўлмаса, яшил деб ном қўйишади?

— Ким билади дейсан, ўрмонда биқиниб юргани учун уларга шундай ном беришган бўлса керак.

Прохор узоқ ўйланиб қолиб:

— Биз ҳам яшил бўла қолсакмикин, а?— деб сўради.

— Бунисига тобим йўқроқ.

— Яшиллардан бошқаси йўқмики, тезроқ уйга етиб олишнинг иложини қиладиган? Менинг учун яшилми, кўкми, ёинки сап-сариқми, барибир, ишқилиб, урушга қарши чиқса-ю, ҳаммани уй-уйига юборса бўлгани, жон деб, ўша бўёқчининг хумига туншардим...

— Сабр қил, балки ўшанақаси ҳам топилиб қолар,— деди Григорий.

Январь ойининг охирида ҳаво илиб, туман тушган кун Григорий билан Прохор Белая Глина слободасига келишди. Слободага ўн беш мингга яқин қочоқ тикилиб қолган ва уларнинг тенг ярни терлама касали билан ётар эди. Инглизча калта шинель, нимча пўстин, камзул кийган казаклар кўчама-кўча изғиб уй қидиришар, отлиқ аскарлар ва аравалар ўтиб турарди. Чўпдай озиб кетган ўнларча отлар ҳовлидаги охурлар ёнида бошларини қуйи солганларича киртиллатиб похол чайнашарди; кўча-ю, тор кўчалар ташлаб кетилган чаналарга, араваларга, ўқ яшиқларга тўлган. Бир кўчадан ўтаётганларида, Прохор четан деворга боғлаб қўйилган бўйдор тўриқ отга тикилиб туриб:

— Ие, бу ахир Андрюшка бўламнинг оти-ку! Демак, ҳамқишлоқларимиз шу ерда экан,— деди-ю, лип этиб отдан тушиб, хабар олгани уйга кирди.

Бир неча минутдан кейин, шинелини елкасига ташлаган ҳолда Прохорнинг бўласи ҳам қўшниси Андрей Топольсков чиқди. У Прохордан олдинроқ юриб чана ёнига келди-да, отнинг тер ҳиди уриб қолган кир қўлини Григорийга чўзиб кўришди.

— Ҳамқишлоқларимиз билан бирга келяпсанми?— деб сўради Григорий.

— Ҳа, бошга тушганини бирга кўряпмиз.

— Қийналмай келдиларингми?

— Йўл азоби ўзингга маълум... Тунаган жойларимизда одамлар ва отлар қолиб кетмоқда...

— Бизнинг қария соғ-саломатми?

Топольсков Григорийдан кўзини обқочиб уҳ тортди:

— Чатоқ, Григорий Пантелеевич, иш чатоқ... Отангдан айрилдинг, кеча кечқурун жон таслим қилди, вафот этди даданг...

Григорийнинг ранги қув ўчиб:

— Қўмдингларми?— деб сўради.

— Билолмадим, бугун у ерга борганим йўқ. Қани юр, ўша уйни кўрсатиб қўяй... Унга бур, бўла, ўнг қўлдаги муюлишдан тўртинчи уй.

Тунука томли каттакон иморат ёнига етганда Прохор девор ёнида отларни тўхтатди, бироқ Топольсков ҳовлига киришни маслаҳат берди.

— Бу ер ҳам тор, йигирматача одам бор-ку, лекин бир амаллаб сиғишасиз,— деди-да, дарвозани очгани чанадан сакраб тушди.

Печь ёқилган иссиқ уйга энг аввал Григорий кирди. Ерда аралаш-қуралаш бўлиб ётган ва ўтирган ҳам-қишлоқларини кўрди. Баъзилари оёқ кийими ва от абзалларини ямашар, учтаси (шулар орасида Пантелей Прокофьевич билан бирга жўнаган Бесхлебнов чол ҳам бор эди), стол ёнида атала ичиб ўтирарди. Казаклар Григорийни кўриб, ўринларидан турдилар ва саломга чувиллашиб жавоб бердилар.

Григорий уй ичини кўздан кечириб, папоғини оларкан:

— Дадам қани?— деб сўради.

Бесхлебов астагина қилиб:

— Шўримиз қуриди... Пантелей Прокофьевич вафот этди,— деди-да, чакмон энги билан оғзини артди, қошиқни столга қўйиб чўқинди.—Кеча кечаси оламдан ўтди, худо раҳмат қилсин.

— Эшитдим. Қўмдингларми?

— Йўқ ҳали. Биз уни шу бугун кўймоқ ҳаракати-дамиз, ҳозир манови хонада ётибди, совуқ жойга чиқариб қўйибмиз. Кириб кўр.— Бесхлебнов ёнбошлага хонанинг эшигини очиб, узр сўрагандай қилиб ганирди:— Казаклар ўлик билан бир уйда тунагани унамади, ҳиди бор дейишди, бу ер қайтага яхши... Печь ёқилмас экан.

Кенггина хонадан наша уруғи билан сичқон ҳиди келарди. Бурчагига тариқ ва наша уруғи босиб ташланган эди; скамейка устида ун ва ёғ солинган бочка-

чалар турарди. Уйнинг ўртасида, шолча устида Пантелей Прокофьевич ётарди. Григорий Бесхлебновни нари суриб, дадасининг ўлиги ёнига борди.

— Икки ҳафта касал ётди,— деди Бесхлебнов овозини секин қилиб.— Мечетка ёнидаёқ терлама юқиб, бошини кўтаролмай қолди. Дадангнинг тупроғи шу ёқларда экан... Умр шу-да...

Григорий энгашиб дадасига тикилди. Касал унинг афтини ўзгартириб, бутунлай ёт кишига ўхшатиб қўйган эди. Пантелей Прокофьевичнинг докадай оқарган, чўзилиб қолган юзини тикандай қаттиқ, оппоқ соқол босиб кетган, мўйлов эса ўпирилган ўрага ўхшаш оғзига шалпайиб тушганди, кўзлари чала юмуқ, кўкимтир соққаларининг қадимги жилоси, йилтирашидан асар қолмаган эди. Чолнинг остки жағи осилиб қолганлиги учун қизил рўмолча билан танғиб қўйилганди, шунинг учун оппоқ жингалак соқоли худди кумушга ўхшаб, оқариб кўринарди.

Григорий дадасини сўнгги марта яхшилаб кўрмоқчи ва қадрдон сиймони абадий эсда сақлаб қолмоқчи бўлиб, тиз чўкди-ю, бирданига чўчиб, беихтиёр жирканиб кетди: Пантелей Прокофьевичнинг мумдай қотиб қолган қонсиз юзини, кўз чуқурчаларини, ажинлар орасини бит босиб кетганди. Битлар чумоли сингари юзида ўрмалашар, соқоллари ва қошлари орасида гивирлашар, кўк чакмонининг қатирма ёқасида ғуж-ғуж бўлиб қайнашарди...

* * *

Григорий билан яна икки казак музлаган, метичдай қаттиқ соғ тупроқ ерни чўкич билан ўйиб гўр қазишди, Прохор лахтак тахталардан бир амаллаб тобут ясади. Кун қайтган маҳалда Пантелей Прокофьевични етги ёт Ставрополь тупроғига дафн қилдилар. Орадан бир соат ўтиб, слободада чироқлар ёқилгандан кейин Григорий Белая Глинадан чиқиб, Новопокровская томон жўнади.

Кореновская станицасида унинг тоби қочди. Прохор тушгача докгор ахтариб сарсон бўлди, ниҳоят аллақандай бир ширакайф ҳарбий врачни топди-да, зўр-

гатдан уни кўндириб, тушган уйларига бошлаб келди. Врач шинелини ечмасданоқ Григорийни қараб чиқди, томирини кўрди ва шубҳаланмасдан:

— Қайтарма терлама бўлсиз,— деди.— Жаноби юзбоши, сафарни тўхтатинг, маслаҳат шу, акс ҳолда, йўлда ўлиб қоласиз.

— Қизилларни кутиб ётаверайми?— деб истеҳзо аралаш кулди Григорий лабини қийшайтириб.

— Йўқ, қизиллар ҳали жуда олисда-ку?

— Олисда бўлса яқин келиб қолади...

— Буни мен ҳам тушунаман. Лекин сиз учун бу ерда қолиш яхши. Менга қолса, иккала хатарли йўлдан шунисини танлаб олардим, чунки, бунисида хавф камроқ.

— Йўқ, мен таваккал қилиб кетавераман,— деди Григорий қатъий қилиб, сўнгра гимнастёркасини кия бошлади.— Менга дори берасизми?

— Майли, билганингизни қилинг. Менинг вазифам сизга маслаҳат бериш, маслаҳатимга юрасизми, йўқми ихтиёр ўзингизда. Дори масаласига келсак, энг яхши дори — тинч ётиш, ўз-ўзингизни парвариш қилиш; сизга баъзи бир дорилардан ёзиб берардим, бироқ аптека кўчиб кетди, ўзимда хлороформ, йод ва спиртдан бўлак ҳеч нарса йўқ.

— Бўлмаса, спирт бера қолинг!

— Жоним билан. Сиз барибир йўлда ўласиз, спирт асраб қололмайди. Майли, деншигиз мен билан борсин, минг граммча спирт бериб юбораман, мен сажий одамман...— Врач честь берди-да, бежо қадам ташлаб чиқиб кетди.

Прохор спирт олиб келди, аллақайдан икки от қўшиладиган эски арава топиб, отларни қўшди, сўнгра уйга кириб, пичинг аралаш:

— Жаноби олийлари, фэйтон гайёр!— деди.

Шундай қилиб, яна ҳузур-ҳаловатсиз оғир кунлар бошланди.

Жанубдаги тоғлар этагида уйғонган баҳор кундалкунга Кубанга яқинлашмоқда эди. Текис жойдаги даштларнинг қори ёппасига эрий бошлади. Қори кетган жойларнинг семиз қора тупроғи йилтираб кўринар, қор суви жилға-жилға бўлиб, тўрғайдай чулдираб

оқарди, из тушиб, йўллар очилган эди, умуман ба-
ҳор шарофатидан олисдаги мовий уфқлар парпирарди,
Кубаннинг бепоён қўм-қўк осмони эса, янада кенгайиб,
шаффоф тусга кирган, ҳаво ҳам илий бошлагани се-
зилиб турарди.

Икки кундан кейин кўзги буғдой ҳам қордан озод бўлиб, қуёш юзини кўрди, ердан кўтарилган буғ оп-
поқ туманга ўхшаб, экинзорлар устида сайр эта бош-
лади. Отлар қори эриган йўлда чилпиллатиб қадам ташлашар, тизза бўйи лой кечишар, терлаб-пишиб, бошларини эгиб чиранишарди. Прохор ишнинг кўзини билганидан уларнинг думини тугиб қўйганди; у дам-бадам аравадан тушиб, ёнида борар ва оёқларини аранг лойдан тортиб пўнғилларди.

— Бу лой эмас, ўлай агар, сақичнинг ўзгинаси! Отларга ёпишса уч кунгача қуримайди.

Григорий индамас, бадани увишиб пўстинга ўраларди-ю, аравада тек ётаверарди. Бироқ Прохор ҳам суҳбат йўқлиги учун жуда зерикарди; Григорийнинг оёғидан ё енгидан тортиб:

— Бу ерларнинг лойи жудаям қуюқ экан! Тушиб кўргин! Қасаллик жонингга тегмадими ахир!— дерди.

— Бор-е, арвоҳ ургур!— деб шивирларди Григорий эшитилар-эшитилмас қилиб.

Йўлда учраган одамдан Прохор сўрарди:

— У ёғи бундан ҳам лойми ё шунақами?

Унга кула-кула ҳазил аралаш жавоб қайтаришарди, ўшанда Прохор тирик одамни кўриб гаплашганига суюна-суюна, анчагача индамай борарди, дам-бадам отларни тўхтатиб, ўзининг маржондай терлаб-пишиб кетган пешонасини артарди. Отлиқ одамлар улардан ўзиб ўтишар, лекин Прохор аламига чидай олмай, уларни тўхтатиб салом берар, уларнинг асли қаердан ва қаерга бораётганини суриштирар ва гап охирида шундай дерди:

— Бекорга овора бўласиз. Сира юриб бўлмайди. Нега дейсизми? У ёғи жудаям ботқоқ эмиш,— йўлда учраган одамлар айтди,— отлар қорнигача ботади, арава ғилдираклари айланмайди, дейишади, ҳаммадан ҳам пиёдага қийинмиш: бўйи пакана бўлса, йўлда йиқилиб, лойга ботиб қолаверармиш. Ёлғон айтсам

тил тортмай ўлай! Бизни сўрайсанми? Чекинмасликка иложимиз йўқ, мен бетоб архирейни обкетяпман, у қизиллар билан бир жойда туролмайди...

Отлиқларнинг кўпи аччиғланмай Прохорни койиб кетаверар, лекин баъзилари жўнаш олдидан Прохорга синчиқлаб тикилишарди-да:

— Дондаги аҳмоқлар ҳам чекиндими? Станицангда ҳаммаям сенга ўхшаганми?— деб сўрашарди.

Шунга ўхшаш ва ундан ҳам аччиқ-тирсиқ гаплар билан Прохорни майна қилишарди. Фақат ўз ҳамроҳларидан ажраб қолган бир кубанлик, Прохор гапга тутиб, йўлдан қўйгани учун ростакам жаҳли чиқиб, пешонасига қамчи билан солмоқчи бўлган эди, лекин Прохор чаққонлик қилиб, бир сакрашдаёқ аравага чиқди-да, шолча тагидан карабинини олиб, тиззасига қўйди. Кубанлик сўка-сўка жўнаб қолди. Прохор овози борича хохолаб, кетидан бақирди:

— Бу ер сенга Царицин эмас, сен бекинадиган мак-кажўхориюлар йўқ! Тўнкага ўхшаб ўтиришини қара! Ҳой, аталахўр, кетингга қайт! Дўқ қилиб бўлдингми? Этагингни йиғиштириб ол, йўқса лойга ботасан! Кекирдагини чўзади-я, товуқ ўғриси! Вой, хотинчалиш-э! Битта текин ўқ бўлганда, дўқ қилиш қанақалигини сенга кўрсатиб қўярдим! Қамчингни ташла, эшитдингми, хумпар?

Диққинафаслик ва бекорчиликдан бачканалашган Прохор, ўзини овунтириб вақт ўтказарди.

Григорий бўлса, касал теккан кундан бери ўзини тушдагидай сезар, гоҳ ҳушидан кетиб, гоҳ яна ўзига келарди. Бир куни узоқ беҳуш ётиб, ахийри кўзини очган эди, Прохор энгашиб, хиралашган кўзларига тикилди:

— Тирикмисан?— деб сўради.

Уларнинг тепасида офтоб чақнарди. Кўм-кўк осмонда бир гала қора қанот ўрдаклар гоҳ тўпланиб, гоҳ эгри-бугри узун қора чизиқ ҳосил қилиб, ғағиллашганича учиб юришарди. Илиган тупроқ билан майса ўтларнинг ҳиди кишини маст қиларди. Григорий ўпкасини тўлатиб тез-тез нафас олар, ҳаётбахш баҳор ҳидини ичига ютарди. Прохорнинг овози қўлоғига аранг эшитилар, атрофдаги тамоми нарса ноаниқ ва

олисдан кўрингандай, жуда кичкина бўлиб кўринарди. Орқа томонда отилаётган тўпларнинг овози узоқдан ҳира эшитиларди. Сал нарироқдан, гилдирагига темир қоплаган араваларнинг бир меёрда шалдирагани, отларнинг пишқириб кишнагани, одамларнинг ғовур-ғувури қулоққа чалинарди: янги ёпилган нон ҳиди, пичан иси, отларнинг тер иси димоққа келиб уриларди. Буларнинг ҳаммаси Григорийни гангитиб қўйган, у ўзини бошқа бир оламда юргандай ҳис этарди. У бутун диққатини тўплаб, Прохорнинг овозига астойдил қулоқ солгандан кейин нима деяётганини аранг тушунди, Прохор:

— Сут ичасанми?— деб сўраётган эди.

Григорий зўрға тилини қимирлатиб, қақраган лабларини ялади-да, мазаси таниш, қуюққина ва муздаккина нарса оғзига қуйилаётганини сизди. Бир неча қултум ютгандан кейин оғзини юмиб олди. Прохор фляганинг тиқинини тиқиб, яна устига энгашди; лекин Григорий Прохорнинг овозини эшитмаса ҳам, шамолда қовжирган лабларининг қимирлашидан:

— Ёки сени станицада қолдирайми? Қийналяпсанми, а?— деб сўраганини фаҳмлади.

Григорийнинг жони қийналиб, ваҳима ичида қолганлиги юзидан билиниб турарди. У яна бир карра бутун иродасини тўплади-да:

— Жоним чиққунича... олиб юравур....— деб шивирлади.

Прохорнинг юзига тикилиб, унинг тушунганига қафоат ҳосил қилди, эси оға бошлаганини сезиб, қий-чувлар билан тўлган бу серғалва оламни унутиб ҳушдан кетаётгани учун кўнгли тинчиб, секингина кўзини юмди...

XXVIII

Абинская станицасига етгунларича йўлда нима бўлганини Григорий билмади, фақат суяк-суякларига-ча совуқ ўтгандан кейин қоп-қоронғи тунда кўзини очгани эсида қолган эди. Аравалар уч-тўрт қатор бўлволиб кетаётган эди. Ғовур-ғувур овозларга, гилдиракларнинг тинмай шалдирашига қараганда, обоз

ниҳоятда катта бўлса керак. Григорий тушган арава обознинг ўртариғида эди. Отлар секин-аста юриб борарди. Прохор лабларини чапиллатар, аҳён-аҳёнда шамоллаб хириллаб қолган овоз билан: «Но-о-о, жониворлар!»— деб, қамчи ўхталарди. Григорий қайиш қамчининг визиллашини эшитар, отлар қаттиқ юлқиниб торта бошлаганини, арава тезроқ қимирлаганини, от ёғочининг учи баъзан олдинги арзанинг кетига тақ этиб тегиб кетганини бемалол сезарди.

Григорий зўрғатдан пўстин этагини устига тортиб ёпди-ю, чалқанчасига ётиб олди. Қоп-қора осмондаги паға-паға қора булутларни шамол жанубга ҳайдарди. Аҳён-аҳёнда булутлар ораси қитдай очилганда яккаю ягона юлдуз лип этиб кўринарди-ю, бир лаҳза сарғиш нурини сочарди, сўнгра даштни яна зим-зиё қоронғилик босар, телеграф симларида шамол ҳуштак чалар, марвариддай майда-майда ёмғир томчилари шамол аралаш сепалай бошларди.

Йўлнинг ўнг томонидан суворийлар ўта бошлади. Григорий, қадимдан қулоғи ўрганган, казаклар аслаҳанжомининг бир таҳлит, бир меёрда шиқирлашини ҳамда сон-саноқсиз от туёқларининг бараварига лой чалпиллатиб кетаётганини эшитди. Чамасида икки сотняга яқин аскар ўтиб бўлса-да, отларнинг дўпир-дўпири ҳамон давом этарди; ҳар ҳолда, йўл бўйидан ўтаётган бу қўшин бир полкдан кам эмасди. Бирданга жимжит дашт узра йўғон овозли яккахон ашуланинги мардонавор қўшиғи жаранглаб кетди:

Камишенка сойи бўйида
Саратовнинг бийдек чўлида...

Унга неча юзларча овозлар қўшилиб, қадимий казаклар қўшиғини баравар кўтаришди, тенорнинг чиройли ва кучли говуши ҳамманикидан ҳам ошиб авжига чиқди. Басларнинг пасайиб кетган овози устида тенорнинг юракдан олувчи қўнғироқдай говуши жаранглади, шу пайт яккахон яна олди:

Дон ва Ёйқ, гребенликлар,
Эркиликда яшар эдилар...

Григорий, гўё юрагининг бир томири узилгандай бўшашиб кетди... Упкаси тўлиб, тўсатдан келган йиғидан аъзойи бадани қалт-қалт қилиб, томоғига бир нима тиқилгандай нафаси бўғилиб қолди... У кўз ёшларини ютиб, яккахоннинг яна бошланишини кутар, унга эргашиб, ўспиринлик чоғида ўзи айтиб юрган шу қўшиқнинг сўзларини пичирлаб такрорларди:

Ермак ботир — Тимофей ўғли
Казакларга шиғовул эди.
Лаврентьевич ўғли Асташка
Шоввозларга ясовул эди.

Қўшиқ бошланиши билан араваларда гаплашиб келаётган казаклар дарров жим бўлишди, чу-чулаган овозлар ҳам ўчди; мингларча арава-ю от товуш чиқармасдан ажойиб сукунат ичида қимирларди, фақат яккахон, қўшиқнинг бошланғич сўзларини дона-дона қилиб айтаётган пайтлардагина, арава филдиракларининг тиқирлагани, от туёқларининг лойда чалпиллагани сал-пал эшитиларди. Қоронғи даштда асрлар синовидан ўтган ёлғиз бир кўҳна ашула ҳукмрон эди. Бу қўшиқнинг оддий сўзлари бир вақтлар подшо аскарларини тутдай тўккан эркин казакларнинг довиюрак ота-боболари ҳақида ҳикоя қиларди; қароқчилик қилиб, елканли енгил қайиқларга тушиб, казакларнинг Дондан Волгага боргани, подшога қарашли бургут тамғали кемаларни талагани, савдогарларни, бояр ва лашкарбошиларни қўлга туширгани, Сибирни забт этганини тараннум этарди... Мана ҳозир эса, ўша эркин казакларнинг неваралари рус халқига қарши аҳмоқона урушда даб-дала бўлгандан кейин шармандаларча чекинаётиб, бу қудратли қўшиқни маъюслик билан чурқ этмай тинглашарди...

Полк ўтиб бўлди. Қўшиқ айтганлар аравалардан ўзиб, жуда олислаб кетишди. Лекин ҳамма маҳлиё бўлганлигидан обоз ажойиб сукунат ичида олға силжир, биронта аравадан ё чу деган, ё гаплашган товуш чиқмасди. Фақат жуда олисдан, қоронғилик ичидан эркин қўшиқ садоси кўтарилиб, суви тошган Дон дарёсидай теварак-атрофга ёйиларди.

Тўпланишиб кенгаш қурдилар:
Ез ўтмоқда, қиш қиличини
Яланғочлаб босиб келмоқда.
Биродарлар, қайда қишлаймиз?
Ейиқ — жуда узоқ бу ердан,
Волга томон борсак, ўғри деб,
Айтадилар. Қозон борсакми?
Унда ёвуз подшо Иван
Васильевич Грозний турар...

Бора-бора ашулачилар товуши эшитилмай қолди. лекин тенорнинг овози ҳали ҳам қўнғироқдай жаранглар, гоҳ пасайиб, гоҳ яна авжига чиқарди. Одамлар ҳали ҳам миқ этмасдан ғамгинлик билан унга қулоқ солишарди.

... Яна бир нарсани Григорий тушдагидай эс-эсларди: аллақандай бир қоронғи уйда ўзига келди-ю. лекин кўзини очмасданоқ, бутун вужуди билан янги солинган озода тўшакда ётганини сизди, аллақандай тахир дориларнинг ҳиди димоғига келиб урилди. Дабдурустдан у, лазаретда ётган бўлсам керак, деб ўйлади, бироқ ёнбошдаги хонадан эркакларнинг қийқириб хохолашгани, идиш-товоқ тарақлагани ҳамда ширакайф овозлар эшитилди. Аллакимнинг таниш овози ғўнғиллаб эшитиларди:

— ... Ақлингга балли! Бизнинг қисмимизни сўроглаб топиш лозим эди, дарров ёрдам берардик. Қани, ич, мунча лаб-лунжинг осилиб кетди?!

Маст-аласт Прохор йиғламсираб, жавоб берарди:

— Худоё тавба-эй, мен қаёқдан билай? Менга осон бўлди деб ўйлайсизми? Унга қарайман деб жонимда жон қолмади-ку! Мен уни, чақалоқдай парвариш қилиб, нон чайнаб бердим, сут ичирдим, Исо ҳурмати, рост! Нонни чайнаб-чайнаб, оғзига соламан, худо урсин! Тишларини қилич билан йириб очаман, денг. Бир куни оғзига сут қуяётсам, нафаси қайтиб ўлаёзди... Ҳазилакам гапми!

— Уни кеча чўмилтирдингми?

— Чўмилтирдим ҳам, машинка билан сочларини ҳам олдим, бор пулимни сутга харжладим ҳам... Ахир мен пулимга ачинаяпканим йўқ, кетса, гўрга! Ле-

кин овқатни чайнаб, қўл билан оғзига солиб едирганларим-чи? Сен буни осон деб ўйлайсанми? Бу тўғрида оғзингни очмай қўя қол, йўқса амалиннга қарамай, солвораман ҳозир!

Григорийнинг олдига Прохор, Харлампий Ермаков ҳамда шерози папоғи энсасигача суриб қўйилган, лавлагидай қизариб кетган Петр Богатиров, Платон Рябчиков ва яна нотаниш икки казак киришди.

— Кўзини очяпти!!! — Ермаков суюнганидан бақириб юборди-да, гандираклаб Григорий томон югурди.

Ҳазилкаш Платон Рябчиков қулочларини ёйиб, қўлидаги шишани ўйнатиб, йиғи аралаш бўкирарди:

— Гриша! Жонажон дўстим! Чирдаги кайф-сафоларимизни бир эслагин! Жангда жонбозлик қилганларимиз-чи? Ўша шуҳратимиз қани? Генераллар бизни расво қилди-ку? Армиямизни қандай аҳволга келтиришди?! Ҳаммасининг падарига лаънат, модаригаям! Тирикмисан? Ма, ич, дарров ўзингга келасан! Ўзиям асл спирт!

Ермаков севинчидан шира босган қоп-қора кўзларини йилтиратиб:

— Сени зўрға топдик!— деди-да, Григорий ётган каравотга ўтирди,— каравот унинг оғирлигидан чўкиб кетди.

Григорий кўзларини аланглатиб, таниш казакларни бир бошдан қараб чиқди-да:

— Қаердамиз?— деб сўради эшитилар-эшитилмас овоз билан.

— Екатеринбургнинг оллик! Яқинда ундан ҳам нари кетамиз! Ич, Григорий Пантелеевич! Сени ҳаммамиз яхши кўрамиз! Худо ҳақи, ўрнингдан тур, бу ётишингга тоқат қилолмайман!— Рябчиков Григорийнинг оёғига ўзини ташлади, бироқ индамай кулиб қараб турган, ҳаммага қараганда ҳушёрроқ бўлган Богатиров камаридан ушлаб уни осонгина кўтарди-ю, секингина турғизиб қўйди.

Ермаковнинг капалаги учиб:

— Қўлидан шишани ол! Тўкилади!— деб бақирди-да, мастликдан тиржайиб, оғзи қулоғига етиб, Григорийга деди:— Биласанми, биз нега ичяпмиз? Сабаби

хунобгарчилик, тўсатдан текини топилиб, казакларга жон кирди... Қизилларга ўлжа бўлмасин деб, вино складиани таладик... Бирам кўп экан-э-э-эй... Тушингдаям бунчасини кўрмайсан! Цистернага қарата ўқ ота-вердик; ўқ тешган жойдан, найчадан оққандай, спирт қуйилади дегин. Цистернани илма-тешик қилиб юбордик, ҳар тешикнинг ёнида бир казак: биров шапкасини, биров сувдонини, биров челагини тутиб туради, баъзилар ҳовучини тутиб, ўша ердаёқ симираверди... Склад қўриқлаган соқчилардан иккитасини чошиб ташладик, хуллас жудаям ғалати томоша бўлди-да! Кўз олдимда бир йигитча цистернага чиқди, от суғорадиган пақирни осонгина ботириб олмоқчи бўлди-ю, бироқ ичига тушиб кетиб, чўкиб ўлди. Складнинг поли цемент экан, оққан спирт бирпасда тиззага чиқди; одамлар спиртни кечиб юраверишди, дарёдан суэ ичаётган отлар сингари энгашиб, оёқ остидаги спиртни ичволиб, ўша ердаёқ ағнайверишди... Ҳам кулгинг келади, ҳам йиғлагинг! Аллақанчасининг қулоғи остида қолади ҳали. Шундай қилиб, биз ҳам маза қилдик. Бизга унчалик кўпи керакмас, беш челак келадиган бочкани тўлғазиб олдик, шунисиям етади. Айшингни суриб қол, оғайнилар! Тинч Донни ё кўрамиз, ё йўқ! Сал бўлса Платон чўкиб ўлаёзувди. Одамлар уни ерга йиқитиб, устидан босиб ўтаверди, бечора бир-икки марта ютинди-ю, тайёр бўлди-қолди. Мен уни ўша ердан аранг судраб чиқдим...

Ҳаммасидан спирт, пиёз, тамаки ҳиди келарди. Григорий бир оз кўнгли айниганини, боши айланганини сезди-да, зўрма-зўраки жилмайди-ю, кўзини юмди.

У бир ҳафтача Екатеринодарда, Богатиревга таниш врачнинг уйида ётиб, секин-аста тузала бошлади, сўнгра Прохорнинг таъбирича, «одам бўлай деб қолди», ниҳоят чекиниш бошлангандан бери биринчи марта Абинская станицасида отга минди.

* * *

Новороссийскда эвакуация бошланган эди. Россиянинг пулдор бойлари, помешчиклари, муътабар сиёсий арбобларнинг ҳамда генералларнинг оилалари паро-

ходларга тушиб, Туркияга қочмоқда эди. Пристанларда кечаю кундуз барабар юк ортишарди. Юнкерлар ҳаммоллар қатори юк ташиб, пароход трюмларига ҳарбий анжомларни, жаноби қочоқларнинг чамадон ва сандиқларини ортишарди.

Кўнгилли армия қисмлари донликлардан ва кубанликлардан олдинроқ Новороссийска етиб олиб, транспорт кемаларига туша бошлади. Кўнгилли армия штаби ишнинг кўзини билиб, портда турган «Ҳиндистон императори» номли инглиз дредноутига чиқиб олди. Тоннельная ёнида жанг қизиган эди. Ун мингларча қочоқ шаҳар кўчаларини босиб кетганди. Шаҳарга кириб келаётган ҳарбий қисмларнинг кети узилмасди. Пристанлар тирбанд, ит эгасини танмасди. Эгасиз қолган минг-минг отлар Новороссийск атрофидаги оҳак тоғларида санғиб юришарди. Пристанга туташган кўчалар казакча эгар-жабдуқ, қурол-яроғ ва ҳарбий анжомларга лиқ тўлган эди. Ҳозир бу нарсалар ҳеч кимга керак эмасди. Шаҳарда, фақат Кўнгилли армиягина пароходга тушади, донликлар билан кубанликлар эса, поход тартибида Грузияга бораверади, деган овоза тарқалган эди.

25 март куни эрталаб Григорий билан Платон Рябчиков, Иккинчи Дон корпусининг пароходга тушиш-тушмаслигини билиш учун пристанга боришди, чунки шундан бир кун олдин казаклар орасида гўё Деникин, қурол-яроғи ва оти бўлган ҳамма донликларни Қримга олиб ўтиш тўғрисида буйруқ берибди, деган гап тарқалган эди.

Пристанни бошдан-оёқ Сальск округининг қалмоқлари босиб кетди. Улар Манич ва Салдан уюр-уюр йилқи ва туяларини ҳайдаб, ўтовларини ҳам қолдирмай, денгиз бўйига довури ортиб келган эдилар. Григорий билан Рябчиков қўй ёғининг сучук исини ҳидлай-ҳидлай, ғуж-ғуж қалмоқлар орасидан ўтиб, тўғри лангарда турган каттакон юк пароходининг зинапоёси ёнига келиб тўхташди. Зинани Марков дивизиясининг офицерлари қаттиқ қўриқлашарди. Улар ёнида, пароходга чиқиш навбатини кутиб, донлик тўпчилар турарди. Пароходнинг уч томонида устига кўк брезент ёпилган замбараклар кўринарди. Григорий одам-

ларни турта-турта, ахийри бир амаллаб, мардона қиё-фали қора мўйлов вахмистрнинг олдига борди:

— Бу қайси батарея, ҳамқишлоқ? — деб сўради.

Вахмистр Григорийга хўмрайиб, истар-истамас жавоб берди:

— Ўттиз олтинчи.

— Қаргинникими?

— Шундай.

— Бу ерда ишбоши ким?

— Хув ана, панжара ёнида турибди, аллақандай бир полковник.— Рябчиков Григорийнинг енгидан слтаб, ғазаб билан:

— Қани кетдик бу ердан, арвоҳ урсин буларни! — деди.— Булардан маслаҳат чиқармиди? Биз уларга урушда керак бўлувдик, ҳозир уларга керагимиз йўқ...

Вахмистр илжайди, чиқишга ҳозирланиб саф бўлган тўпчиларга кўз қисиб қўйди:

— Бахтингиз бор экан, тўпчилар! Жаноби офицерларниям пароходга олишмаяпти.

Пароходга одам ва юк ортилишини кузатиб турган полковник зинапоядан чаққонлик билан тушиб келарди; қиммат баҳо пўстин кийган, барлари очиқ тепакал бир амалдор унинг кетидан қоқилиб-суқилиб югурарди. Бу одам котик шапкасини кўксига босиб, алланималар дерди, унинг терлаган юзида, шапкўр кўзларида шу қадар ялинчоқлик бор эдики, полковник азбаройи нафратланганидан ундан юз ўгириб бақирди:

— Мен сизга бир карра айтдим-ку! Кўп хиралик қилаверманг, акс ҳолда сизни тушириб юборишга буйруқ бераман! Сиз эсингизни еб қопсиз! Ашқол-дашқолингизни қаерга жойлаймиз? Кўзингиз кўрми? Нима бўляпканини кўрмаяпсизми, ахир? Э, сизгайи олам кетинг! Ҳа, билганингизни қилинг, менга деса генерал Деникинга бориб арз қилинг! Йўқ, дедимми — йўқ, русча гапга тушунасизми?!

Полковник бу шилқим амалдорни койиб, Григорийнинг ёнидан ўтаётганда, Григорий унинг йўлини тўсиб, қўлини козирёгига қилиб честь берди-да, ҳевлиқиб:

— Офицерлар ҳам пароходга тушишидан умид қилса бўладими?— деб сўради.

— Бу пароходга — йўқ Жой йўқ.

— Хўш, қайси пароходда жой бор?

— Эвакопунктга бориб билинг.

— Биз у ерга бордик, ҳеч ким ҳеч нарса билмайди.

— Мен ҳам билмайман, қани, йўл беринг!

— Ахир сиз ўттиз олтинчи батареяни ортяпсиз-ку! Нима учун бизга мумкин эмас!

— Менга йўл беринг деяпман! Мен справка бюроси эмасман!— Полковник Григорийни секингина нари сурмоқчи бўлди, бироқ у жойидан қўзғалмади, Григорийнинг кўкиш кўзларида ўт чақнаб кетди.

— Энди биз сизга керак бўлмай қолдикми? Илгари керак эдик, а? Қўлингизни олинг, барибир мени жилдиролмайсиз!

Полковник Григорийнинг кўзига бир тикилди-да, атрофига қаради; зинапояда турган марковлик соқчилар милтиқларини чалиштириб, бостириб келаётган оломонни аранг тўсиб туришарди. Полковник Григорийдан кўзини опқочиб, ҳорғин овоз билан сўради:

— Қайси қисмдансиз?

— Мен ўн тўққизинчи Дон корпусиданман, бошқалар ҳар хил полклардан.

— Ҳаммангиз неча кишисиз?

— Ўнтачамиз.

— Иложини қилолмайман. Жой йўқ.

Григорий эшитилар-эшитилмас қилиб:

— Сен нега лўттибозлик қиласан, аблаҳ? Текин-хўр! Ҳозир бизга рухсат бер, йўқса...— деди, унинг бурун катаклари чимирилганини Рябчиков кўриб турган эди.

«Ҳозир Гриша уни икки нимта қилади!» деб ўйлади. Рябчиков аламзада завқ билан, Марков дивизиясининг икки соқчи офицери милтиқ қўндоқлари ила йўл очиб, оломон орасини ёриб, полковникка ёрдам бериш учун шошилиб келаётганини кўриб қолди-да, Григорийнинг енгидан тортди:

— У билан элакишма, Пантелеевич! Кетдик....

Ранги оқариб кетган полковник:

— Сиз аҳмоқ экансиз! Бу қилиғингиз учун ҳали жавобгарликка тортиласиз!— деди-да, етиб келган соқчиларга Григорийни кўрсатди:— Жаноблар! Манови қутурган одамни тинчитинглар! Бу ерда тартиб ўрнатиш ҳам керак, ахир! Мен комендант олдига зарур бир иш билан боришим лозим эди, бўлмағур одамлардан бўлмағур гаплар эшитиб вақтим ўтяпти...— деди-да, шоша-пиша Григорийнинг олдидан лип этиб жўнаб қолди.

Кўк суртюгига поручиклик поғони таққан, инглизча калта мўйлов қўйган бўйдор соқчи Григорийнинг олдига жуда яқин келди:

— Нега тартибни бузасиз? Сизга нима керак?

— Пароходдан жой керак, менга кераклиги шугина холос!

— Қисмингиз қаерда?

— Билмайман.

— Ҳужжатингиз?

Лаблари қалин, пенсне таққан ёшгина иккинчи соқчи раста бўлган овози билан:

— Буни қоровулхонага юбориш керак! Ҳужжати кўраман деб овора бўлманг, Висоцкий,— деди.

Поручик Григорийнинг ҳужжати дикқат билан ўқиб чиққандан кейин ўзига қайтиб берди.

— Ўз қисмингизни топиб олинг. Бу ердан тезроқ кетишингизни ва ишга халақит бермаслигингизни талаб этаман. Интизомсизлик қилганларни, пароходга юк ортишда халақит берганларни, кимлигидан қатъи назар, қамоққа олинсин, деган буйруқ бор.— Поручик лабларини маҳкам қимтиб олди, бир лаҳза жим тургандан сўнг Рябчиковга кўз қирида қараб қўйиб, Григорийнинг қулоғига шивирлади:— Сизга шундай маслаҳат беришим мумкин: ўттиз олтинчи батареянинг командири билан гаплашиб, тўпчилар қатори сафда турсангиз пароходга тушасиз.

Поручикнинг гапини эшитиб турган Рябчиков суюниб кетди:

— Дарров Каргинга учраш, мен оёқни қўлга олиб, шерикларимиз олдига бораман. Буюм халтангдан бўлак яна нималарингни ола келайин?

— Бирга борамиз,— деди Григорий пинагини бузмасдан. Йўлда булар Семёново қишлоқлик таниш казакни учратишди. У каттакон аравада янги ёпилган нон ортиб, устига брезент ташлаб, пристань томоч бормоқда эди. Рябчиков ҳамқишлоғини чақириб, сўрашди:

— Салом, Федор! Қаёққа обкетяпсан?

— Ҳа-а-а, Платон, Григорий Пантелеевич, салом! Ўз полкимизни нон билан таъминлаш ҳаракатидамиз. Зўрғатдан ёпиб беришди, йўқса йўлда нонсиз қолиб, аталадан бошимиз чиқмасди.

Григорий тўхтаган арава ёнига бориб:

— Нонинг тарозида тортилганми? Ёинки саналганми?— деб сўради.

— Ким уни санабди дейсиз? Сизга нон керакми?

— Керак.

— Ол.

— Қанча олай?

— Кўтарганингча олавур, қолганиям бизга етиб ортади.

Григорийнинг буханка устига буханка олаётганини таажжубланиб томоша қилиб турган Рябчиков, фаши келиб:

— Мунча нонни бошингга урасанми?— деб сўради.

— Керак,— деб қисқача жавоб берди Григорий.

У аравакашдан икки дона қоп тилаб олди-да, қолларни нонга тўлғазиб, унга раҳмат айтиб хайрлашди, сўнгра Рябчиковга буюрди:

— Кўтар, уйга оборамиз.

Рябчиков қопни орқалаётди:

— Сен бу ерда қишламоқчимисан?— деб сўради истеҳзо билан.

— Нон ўзим учун эмас.

— Бўлмаса, кимга?

— Отга.

Рябчиков қопни шартта ерга қўйди-да, ҳанг-манг бўлиб сўради:

— Ҳазиллашяпсанми ўзинг?

— Йўқ, чинини айтдим.

— Демак сен... сен бир балони бошламоқчисан,

Пантелеевич! Сен шу ерда қолмоқчисан, дилингдагини топдимми?

— Тўғри, топдинг. Қани, қопни ол, кетдик. Отимга қарасам иш чатоқ, жонивор охур ёғочларини ғажиб ташлабди. От ҳали иш беради, пиёда аскар бўлишдан асрасин...

Уйга етгунларича Рябчиков индамади; у инқиллаб, орқалаган қопини у елкасидан бу елкасига оларди; кўча эшикка етганларида:

— Йигитларга айтасанми?— деб сўради-ю, лекин жавобини кутмасдан, ранжигандай:— Буни яхши ўйлаб топибсан... Хўш, биз нима бўламиз энди?— деди.

— Билганингизни қиласиз,— деди Григорий жўртага ўзини бепарволикка солиб.— Бизни пароходга олишмас экан, ҳаммамиз учун жой йўқ экан, майли, кераги йўқ! Уларга ялиниб зарил кептимиз бизга! Қолаверамиз. Бахтимизни синаб кўрамиз. Қирсанг-чи, ахир нега эшикда анқайиб қолдинг?

— Бу гаплардан кейин анқайиш у ёқда турсин... Мен ҳозир эшикниям тополмай қолдим. Ана холос! Сен томдан тараша тушгандай, мени довдиратиб қўйдинг, Гриша. Бира тўласи эсим оғиб қолди. Мен бўлсам: «Бунча нонни нима қилади?»— деб ҳайрон эдим. Йигитлар эшитса, шов-шув бошланади энди...

— Хўш, ўзинг-чи? Қолмайсанми?— деб ўсмоқчилаб сўради Григорий.

— Йўғ-эй!— сапчиб тушди Рябчиков.

— Уйлаб кўр.

— Уйлайдиган жойи йўқ! Иложи борида жўнаб қолганим маъқул. Қаргин тўпчиларига қўшиламану, кетавераман.

— Бекор қиляпсан.

— Ана холос! Менга бу калла жудаям қимматга тушган, биродар. Бекордан-бекор қизиллар қиличига бошимни тутиб беришга тобим йўқ.

— Сен яхшироқ ўйлаб кўр, Платон! Бу ишнинг оқибати...

— Энди гап кетмайди! Ҳозироқ жўңайман.

Григорий хафа бўлгандай:

— Ҳа майли, ихтиёр ўзингда... Гапирмаганим бўлсин,— деди-да, харсангдан қилинган зинага қадам қўйди.

Уйда на Ермаков, на Прохор, на Богатирев бор эди. Уй бекаси, букри армани кампир, казаклар тез қайтмоқчи бўлиб чиқиб кетишганини айтди. Григорий ечинмасдан, бир буханка нонни катта-катта қилиб тўгради-да, оғилхонага, отлар ёнига кетди. Нонни баб-баравар бўлиб, ярмини ўз отига, ярмини Прохорникига берди, челақни олиб энди сув келтиргани кетмоқчи эди, эшик олдида Рябчиков пайдо бўлди. У катта-катта қилиб бурдаланган нонни шинелининг этагига солиб олган эди. Платон Рябчиковнинг оти эгаси келганини сезиб қисқача кишнади, Платон илжайиб турган Григорийнинг ёнидан индамай ўтиб бориб, нонни охурга солди-да, Григорийга қарамасдан:

— Кўп иржайверма, оғайни! Ишнинг кетишига қараганда мен ҳам отимнинг ғамини ейишим керак бўлиб қолди... Сен ҳали, жон деб кетяпти деб ўйладингми? Ўзимни ўзим, бўйнидан боғлаган итдай судраб, бу лаънати пароходга чиққан бўлардим, иложим йўқлигидан! Ваҳимага тушгандан кейин мажбурсан... биттагина каллам бор, шундайми? Худо кўрсатмасин, шунням шартта кесиб ташлашса, ҳайитгача ўрнидан иккинчи калла ўсиб чиқмас дейман...

Прохор ва бошқа казаклар фақат кечга яқин уйга қайтишди. Ермаков бир шиша идишда тўла спирт, Прохор сарғиш лойқа нарса солиниб, оғзи маҳкам ёпилган банкалардан бир қопини кўтариб келишди.

— Мана, ҳалол меҳнат қилиб олдик! Туни билан ичсанг, бемалол етади!— Ермаков мақтаниб шишани кўрсатди-да, тушунтира бошлади:— Битта ҳарбий доктор учраб, дори-дармонларини складдан пристанга ташиб беришимизни илтимос қилди. Юкчилар ташигани унамабди, фақат юнкерлар ташиётган экан, биз ҳам уларга қўшилиб ишлайвердик. Хизмат ҳақимиз эвазига доктор спирт берди, манови банкаларни бўлса, Прохор ўғирлаб олди, ёлғон айтсам, худо урсин!

— Ичидаги нима экан?— қизиқсиниб сўради Рябчиков.

— Бу-чи, биродари азиз, спиртдан ҳам ўткир нарса!— Прохор банкани чайқалтириб, ёруққа тутиб кўрди, қорамтир шиша ичидаги қуюқ нарсанинг кўпиришини томоша қилиб бўлгач, мағрурлик билан давом этди:— Бу, чет элдан келган энг қиммат баҳо вино! Бунга фақат касалларга беришармиш, инглизча биладиган бир юнкер бола менга шундай деди. Пароходга тушамиз, аламига ичволиб: «Алвидо, жонажон ўлкам»ни айтиб, Қримга етгунча ичаверамиз, банкларини денгизга улоқтираверамиз.

— Ундай бўлса, тезроқ бориб туш, пароход сени кутиб қолди, жўнатишмаяпти: «Қаҳрамонлар қаҳрамони Прохор Зиков қаердайкин? Усиз жўнай олмаймиз!» деб ҳаммаси сенга маҳтал,— деб масхара қилди Рябчиков. Бирпас индамай тургандан сўнг, тамаки тутунидан сарғайган бармоғи билан Григорийни кўрсатди:— Мана, кетишдан бош тортяпти. Мен ҳам айнайдим.

— Йўғ-э!— бақириб юборди Прохор. Эсанкираганидан у қўлидаги банкани тушириб юбораёзди.

— Нима гап ўзи? Яна нима хусусда тил бириктиринглар?— хўмрайиб сўради Ермаков Григорийга қаттиқ тикилиб.

— Кетмасликка қарор қилдик.

— Нима учун.

— Пароходда бизга жой йўқ, шунинг учун.

— Бугун бўлмаса, эртага бўлади,— деди Богатирев ишонч билан.

— Сен ўзинг пристанда бўлдингми?

— Хўш, нимаиди?

— У ердаги сур-сурни кўрдингми?

— Хўш, кўрдим.

— Хўш-хўшламай ўл! Кўрган бўлсанг, гапни чўзишнинг ҳожати йўқ. Мен билан Рябчиковнигина олмоқчи бўлишди, шуниям бир кўнгилли аскар айтди, Қаргин тўпчиларига қўшилишимиз керак экан, бошқа йўл йўқ.

— Бу батареядагилар ҳали пароходга тушгани йўқми?— ҳовлиқиб сўради Богатирев.

Тўпчиларнинг пароходга чнқиш учун навбат кутиб турганини эшитиб, ўша заҳотиёқ йиғиштирина бошлади: буюм халтасига кўйлак-иштони, ортиқча чалворлари, гимнастёркасини жойлади, нон солди-да, хайрлашди.

— Қолсанг бўларди, Петро!— деб маслаҳат берди Ермаков.— Бўлиниб кетсак яхшимас.

Богатирев индамади, герлаган қўлини унга узатиб, остонада яна бир карра таъзим қилди:— Соғ-саломат қолинглар! Насиб бўлса, яна кўришармиз,— деди-ю, югурганича чиқиб кетди.

У кетгандан кейин уй ичига оғир сукунат чўкди. Ермаков емакхонага кириб, уй бекасидан тўртта стакан олиб келди-да, индамасдан тўртталасига спирт қуйди, стол устига каттакон мис чойнақда совуқ сув қўйиб, чўчқа мойни тўғради ва индамаганича стол ёнига ўтирди-ю, тирсақларини қўйиб, бир неча минутгача оёғи остига тикилиб қолди, сўнгра чойнакнинг жўмрагидан симириб сув ичди ва хириллаган овоз билан:

— Кубаннинг ҳамма жойида сувдан керосин ҳиди келади. Нега бундай экан?— деб сўради.

Ҳеч ким унга жавоб бермади. Рябчиков тоза латта билан қиличининг терлаган қайишларини артарди, Григорий ўз қутисини титар, Прохор паришон бўлиб, деразага тикилар, шипшийдам тоғ этакларида юрган уюр-уюр йилқиларни томоша қиларди.

— Столга яқинроқ келиб ўтиринглар, ичайлик.— Ермаков уларга қарамасдан ярим стакан спиртни кўтариб ичиб юборди, устидан сув ичди, сур мойни чайнарган, чақнаб кетган кўзлари билан Григорийга тикилиб сўради:

— Қизил ўртоқлар бизни отиб ташламасмикин?

— Ҳаммани отиб бўпти. Бу ёқда мингдан ортиқ одам қоляпти,— деб жавоб берди Григорий.

— Мен ҳамма учун қайғуряпканим йўқ,— Ермаков кулди.— Мен ўз жонимни ўйлайман...

Устма-уст ичиб олганларидан сўнг суҳбат ҳам қизиб кетди. Сал вақтдан кейин совуқда кўкарган, қоғоғи осилган Богатирев тўсатдан қайтиб келди. У

бир бўхча яп-янги англизча шинелларни остона ёнига ташлаб, ечина бошлади.

— Сафарлари муборак!— таъзим билан ачитиб табриклади Прохор.

Богатирев еб қўйгудай бўлиб унга бир хўмрайди-да, хўрсиниб:

— Энди бу Деникинлар ва бошқа ж...лар ялинса ҳам жўнамайман! Навбат кута-кута, аезда итдан баттар совқотдим, бекорга сарсон бўлганим қолди. Энди менга навбат етганда таққа тўхтатди. Олдим-да икки киши турувди, биттасини чиқаришди, иккинчиси қолаверди. Тўпчиларнинг ярмиси қопкетди, бу қандай гап, ахир?

— Улар сендақа гўсхўрларни сувга обориб, суғормай опкелишади!— Ермаков хохолаб кулди-да, шисани чайқатиб, Богатиревга стаканни тўлдириб спирт қўйди.— Ма, ич, алами босилади! Ёки ялиниб келишларини кутмоқчимикан? Деразага қара, анови генерал Врангель эмасми? Худди сенга келяпти!

Богатирев чурқ этмай спирт ичарди. Шу топда унинг кўнглига ҳазил сиғмасди: Ермаков билан Рябчиков, ширакайф бўлволишиб, бечора кампирни ўлгудай ичириб маст қилишди-да, бирон жойдан гармончи топиб келиш ҳаракатига тушиб қолишди.

— Ундан кўра станцияга боринглар,— деб маслаҳат берди Богатирев,— одамлар вагонларни очиб, олган-олганники қилишяпти. Бутун бошлиқ состав кийим-кечак билан тўла.

— Кийим-кечакни бошимизга урамизми?! — деб бақирарди Ермаков, — ҳали сен обкелган шинеллар ҳам бизга етиб ортади! Ортиқчасини барибир обқўйишади. Петро! Ҳой, шўртумшук, гапга қулоқ сол! Биз қизилларга қўшилиш тўғрисида маслаҳатлашяпмиз, тушундингми? Ахир биз казакми ё йўқми? Агар қизиллар бизни тирик қолдирадиган бўлса, уларга қўшилиб хизмат қиламиз. Биз — Дон казакларимиз! Бегона қон аралашмаган аслзод казакмиз! Бизнинг вази-фамиз — қилич ишлатиш. Биласанми, мен қандай қиличбозман? Зарбимга тўнка бас келмайди! Урнингдан тургин, қиличимнинг дамнини синаб кўрай! Ҳа-а, қўрқдингми? Биз учун қилич ишлатиш бўлса, бас, ким-

нинг калласи кетгани билан ишимиз йўқ. Гапим тўғрими, Мелехов!

— Қўйсанг-чи, ахир! — Григорий ҳорғинлик билан қўл силтади.

Ермаков қонга тўлган кўзларини ўқрайтириб, сандиқ устида ётган қиличини олмоқчи бўларди. Богатирев мулойимлик билан уни итарар:

— Жудаям ҳаддингдан ошма, Айиқполвон, йўқса бирпасда танобингни тортиб қўяман. Чамангга қараб ичгин, сен ахир офицер мансабидасан, — дерди.

— Мунақа мансабга қўйдим! Шу топда бу мансабинг бир чақага арзимаё қолди. Эсингга олма! Узим шунақаман. Кел энди, погонларингни кесиб ташлай қолай? Петя, азизим, тўхта, тўхта, мен ҳозир погонларни...

— Ҳали шошма, вақти келганда кесиб ташлаймиз,— деб куларди Богатирев тўполончи дўстини турткилаб.

Тонг отаргача ичишди. Қош қораймасданоқ аллақайдан нотаниш казаклар келган эди, бирининг қўлида қўшсозли гармонь бор эди. Ермаков ҳолдан кетиб йиқилгунича «Казачокка» ўйин тушди. Уни судраб, сандиқ ёнига оборишди, шундан кейин у оёқларини кериб, чалқанчасига тушганича бошини орқага ташлаб полда ухлаб қолди, эрталабгача диққинафас базм давом этди. Базмга гасодифан аралашиб қолган нотаниш казаклардан кексароғи маст бўлиб қолиб: «Мен кумшатскаяликман!.. Станицанинг нақ ўзидан! Шундай ҳўкизларимиз бор эдики, шохига қулочинг етмасди! Отларимиз ҳар қайсиси бир филдай эди! Мана энди рўзғорда нима қолди? Ёлғиз туллаган кўппак! У ҳам яқинда ўлади, чунки ейдиган нарса йўқ...» — деб йиғлайвериб ҳаммани безор қилди. Кавказча йиртиқ чакмон кийган аллақандай бир кубанлик йигит гармончига «Наур» рақсини чалдириб, қўлларини ўйнатиб шундай рақсга тушдики, Григорийнинг назарида, гуё у кавказча этигининг тагини ифлос полга тегизмай, уй ичида сузиб юргандай туюларди.

Казаклардан бири ярим кечада аллақайси гўрдан иккита оғзи тор, чўзинчоқ хумни кўтариб келди;

хумга ёпиштирилган этикеткалар чирий деб қолган, пробкалари сурғучланган, жигар ранг сурғуч печати остида қўрғошин пломбаси осилиб турарди. Прохор бир челақ келадиган хумни қўлига олволиб, этикеткасидаги ажнабийча ёзувни ўқишга уриниб, қийналганидан лабларини қимирлатарди холос. Энди уйғонган Ермаков унинг қўлидан хумни олди-да, ерга қўйиб, қиличини яланғочлади. Прохор кўз очиб юмгунча, у қияламасига қилич солиб, хумнинг оғзини бир қарич жойдан чўрт учириб юборди-да: «Идишингни тут!» деб бақирди.

Қуюқ ва хушбўй ғалати винони бир неча минут ичида ичиб тамомлашди; шундан кейин Рябчиков анчагача тилини такиллади: «Бу вино эмас, оби ҳаёт экан! Бунни фақат жон чиқар маҳалида ичиш керак, ўшандаям ҳаммага эмас, умрида карта ўйнамаган, тамаки чекмаган, хотин кўрмаган одамга берилса тузук... Умуман авлиёлар ичадиган шарбат экан!»— деб мақтовини келтирди. Бу гапдан сўнг қопда шифобахш винолар борлиги Прохорнинг эсига тушди.

— Шошма, Платон, жудаям мақтайверма! Қопимдаги вино бунни бир чўқишда қочиради! Бунинг мол эмас-ку, анови мен складдан обкелганни вино деса бўлади. Болда пишган шарбат, балки ундан ҳам зўр! Бунни авлиёлар эмас, фақат пошшолар ичади! Илгари бунни пошшолар ичарди, энди бизга насиб қилди...— деб оғиз кўпиртирарди бир банкасини очаётиб.

Ичкилик деса жонини берадиган Рябчиков банкадаги сарғиш лойқа нарсадан бир ҳўплади-ю, ўша он ранги оқариб, кўзлари олайиб кетди.

— Бу виномас, карболка-ку!— деб хириллади, стаканда қолганини жаҳл устида Прохорнинг кўйлагига сепиб юборди, гандираклай-гандираклай, корндорга чиқиб кетди.

Прохор маст-аласт гурунглашаётган казаклардан баланд келмоқчи бўлиб:

— Ёлғон айтяпти бу ифлос! Бу ахир инглиз виноси! Биринчи сорт! Унга ишонманг, биродарлар! — деб бақирди-да, бир стаканни паққос шимириб юборган эди, ранги Рябчиковникидан ҳам оқариб кетди.

Ермаков бурун катакларини кериб, Прохорнинг сузилган кўзларига тикилар ва тиқилинч қилиб сўради:

— Хўш, қалай экан? Пошшоҳон винонг қалай? Ут-кирми? Ширинми? Гапир тезроқ, шайтон, йўқса мана шу банкани қаллангга уриб синдираман!

Прохор ҳадеб бош чайқар, индамай азоб чекарди; ниҳоят бир кекирди-ю, чопқиллаганича Рябчиковнинг кетидан чиқиб кетди. Ермаков кулгиси қистаганидан нафаси қайтиб, Григорийга айёрлик билан кўз қисиб қўйди-да, ҳовлига чиқди. Бир минутдан сўнг у уйга қайтиб келди. Унинг қаҳқаҳаси ҳамманинг овозини босиб кетди.

— Узи нима гап? — ҳорғин овоз билан сўради Григорий.— Мунча хохотлайсан, тентак? Ҳез туғибдими?

— Сен ўзинг бир чиқиб кўр, ўхчишларини томоша қиласан! Биласанми улар нима ичибди?

— Нима?

— Бит ўлдирадиган инглиз дориси!

— Бекор айтибсан!

— Худо урсин! Мен ҳам складга борганимда, олдин вино деб ўйладим, лекин кейин доктордан: «Бу нима, жаноби доктор?» — деб сўрадим, — «Дори», деди. — «Ҳамма дардгаям давоми? Спирт солиб қилинганми ўзи?» — деб сўрасам: — «Йўқ, йўқ, бу мазни иттифоқдошларимиз юборган, бит дориси. Буни баданга суртилади, ичга истеъмол қилиш сира мумкинмас!»—деди.

— Шунин билсанг, нега уларга олдинроқ айтмадинг, доғули?— деб койиди Григорий.

— Майли, қўявер, таслим бўлишдан олдин тозаланиб олишса яхши бўлади, жин урмайди!— Ермаков кулги аралаш келган кўз ёшларини артди-да, заҳарханда қилиб гапида давом этди:— Камроқ ичадиган бўлишади, столдан рюмкангни олгунингча улар ичволиб, қараб тураверишади. Очкўзнинг жазоси шу! Қани, биродар, икковимиз ичамизми ё сабр қилайликми? Кел энди ўз арвоқимиз учун ҳам ичайлик!

Тонг отар маҳалида Григорий ҳовлига чиқди, қалтироқ қўллари билан тамаки ўраб чекди-да, тумандан ҳўлланган деворга орқасини бериб, узоқ туриб қолди.

Уйда мастларнинг қийқириғи, гармоннинг бўғзига

нон тиқилгандек хириллаши, бетартиб ҳуштак овозлари бир дам тинмасди; чарчаш нималигини билмайдиган йигитлар пошналари билан полни дук-дук уриб, ўйин тушишарди. Шамол лимандан пароход гудокларининг бўкирган садосини олиб келарди; пристанларда эса, одамларнинг овози бир-бирига қўшилиб кетган, говур-ғувурдан уларни ажратиб бўлмасди, фақат бақирган команда товуши, отларнинг кишнагани, паровозларнинг гудоги аниқ эшитиларди. Тоннельная станциясининг аллақайси томонида жанг бўлмоқда эди. Тўплар гумбурлар, лекин тўп садоси тинган заҳоти пулемётларнинг жон-жаҳди билан тариллагани эшитиларди. Мархот давони орқасидан отилган мушак осмон баравар кўтарилиб, ҳамма ёқ чароқлаб кетди. Унинг яшил ёғдусидан ёришган ўркачсимон тоғ чўққилари бир дам равшан кўриниб турди-да, сўнгра март тунининг зим-зиё қоронғиси яна тоғларни қоплади, замбарак залплари янада тезлашиб, гумбурлагани янада аниқроқ эшитила бошлади.

XXIX

Денгиздан муздай, шўртанг, кучли шамол эсар эди. Шамол етти ёт бегона юртларнинг ҳидини қирғоққа олиб келарди. Бироқ донлик казаклар учун фақат шамолгина эмас, денгиз бўйидаги шамол ўйнаб турган бу диққинафас шаҳарда тамоми нарса ёт, бегона эди. Улар қўтандаги қўй сингари портга тўпланишиб, пароходга тушиш учун навбат кутишарди... Сув кўпириб қирғоққа уриларди. Булутлар орасидан иссиғи қолмаган қуёш мўралаб ерга боқарди. Рейдда турган инглиз ва француз миноносцларининг тутуни бурқсирди: сув устида афсонавий махлуққа ўхшаш дреноутнинг қораси кўринарди. Унинг атрофини қоп-қора тутун қоплаган эди. Пристанларда даҳшатли сукунат ҳукм сурарди. Кечагина сўнги юк кемаси лангар ташлаб турган жойда ҳозир, офицерча эгарлар, чамадонлар, кўрпа-ю, пўстинлар, қизил ғижим духоба қопланган стуллар, яна алланималар сузиб юрарди, буларнинг ҳаммаси шошилишда сувга ташланган буюмлар эди...

Григорий эрталаб пристанга келди: отини Прохорга топширди-да, оломон орасидан танишларини қидириб, ваҳимали гапларга қулоқ бериб санқиб юрди. Унинг кўз олдига «Святослав» пароходнинг зинапояси ёнида истеъфога чиққан бир кекса полковник, пароходдан жой берилмагани учун ўзини отиб ташлади.

Шу воқеадан бир неча минут илгари бу пакана, соч-соқоли оқарган, кўзлари йиғлайвериб шишиб кетган, қовоқлари салқиган шошма-шошар полковник—соқчилар бошлигининг портупея қайишидан ушлаб, сучук тил билан унга алланима деб ялинган, бурнини қоқиб, тамакидан сарғайган мўйловини, қалтираган лаби-ю, кўзларини кир дастрўмол билан артган эди. Кейин бирданига ўзини-ўзи... Ўқ чиқиши билан бир эпчил казак етиб келиб, ўликнинг илиққина қўлидан кумушдай йилтироқ браунингни тортиб олди, офицерча кул ранг шинелли жасадни, тўнкани думалатгандай қилиб оёқ билан тепа-тепа, тахланган яшиклар ёнига обориб ташлашди, шундан кейин зинапоя олдига янада кўпроқ одам тўпланиб, навбат учун ур-йиқит янада кучайди, қочоқларнинг қичқирган, бўғилган ғазабнок овози янада авжига чиқди.

Сўнгги пароход чайқала-чайқала жойидан қўзғалганда, оломон орасидан аёлларнинг ҳўнграб йиғлагани жазаваси тутиб чинқирган, сўкинган овозлар эшитилди... Пароходнинг бўкирган товуши ўчмай туриб, тулки тумоқ кийган қалмоқ йигит ўзини сувга ташлаб, пароход кетидан сузиб кетди.

— Тоқати тоқ бўлган-да!— деб хўрсинди казаклардан бири.

— Демак, қолиши мумкин эмас экан,— деди Григорийнинг ёнида турган казак.— Демак, у қизилларга кўп ёмонлик қилган...

Григорий тишини тишига қўйиб, сузиб кетаётган қалмоқни томоша қиларди. Унинг қўллари борган сари бўшашиб қулоч отар, елкалари борган сари сувга чўкарди. Ивиган чакмони уни пастга тортарди. Тўлқин бошидаги малла ранг тулки тумоғини юлиб олиб орқага ташлади.

— Чўкиб ўлади энди, лаънати кофир!— ачиниб деди камзул кийган аллақандай бир чол.

Григорий шартта кетига бурилди-ю, оти ёнига кетди. Прохор ҳозир келиб турган Рябчиков ва Богатирев билан гаплашмоқда эди.

Рябчиков Григорийни кўрган заҳоти эгарда типирчилаб, сабрсизлик билан от биқинига пошналарини ниқтаб:

— Тезроқ юр, Пантелеевич, тезроқ!— деб чақирди, лекин Григорийнинг етиб келишини кутмасдан олисдан:— Вақт ганимада тезроқ кетиб олайлик. Ярим сотняга яқин казаклар тўпланди, Геленжикка жўнасақ деган маслаҳат бор, ўшанақаси Грузияга ўтиб оламиз. Сен нима дейсан?!— деб яна бақирди.

Григорий қўлларини шинель чўнтақларига солиб, пристанда санғиб юрган казакларни кифти билан туртиб, индамай келарди.

Рябчиков унга яқинроқ келди-да:

— Борасанми, йўқми?— деб қистади.

— Йўқ, бормайман.

— Бизга бир лашкар старшинаси ҳамроҳ бўлди. Бу ердаги йўлларни яхши билар экан: «Кўзимни юмиб адаштирмасдан тўғри Тифлисга обораман», — дейди. Қетайлик, Гриша! Ўшанақаси турклар юртига ўтиб оламиз, нима дединг? Бир амаллаб қочи олишимиз керак-да, ахир! Қиёмат тепамизга келиб қолди-ю, сен бўлса сувга тушган мушукдай шалпаясан холос...

— Йўқ, мен бормайман. — Григорий Прохорнинг қўлидан жиловни олди-да, чол кишидек аранг отга минди.— Бормайман. Барибир нафи йўқ. Бир оз вақтини ўтказиб юбордик... Ановини кўр!

Рябчиков бурилиб қаради-ю, аламига чидолмай, қиличининг поугини мижиғлаб, узиб олди: тоғдан цепцеп бўлиб қизил аскарлар тушиб келмоқда эди. Цемент заводи ёнида пулемётлар жон-жаҳди билан тариллай бошлади. Бронепоездлар цепларни тўплардан ўққа тутди.

Асланидиннинг тегирмони ёнида биринчи тўп ўқи портлади.

Чехраси очилган Григорий дадиллик билан:

— Қўшхонага кетдик, йигитлар, кетимдан қолманглар!— деб буюрди.

Бироқ, Рябчиков Григорий минган отнинг жилонидан ушлаб, қўрқув аралаш бақирди:

— Қерак эмас! Шу ерда тураверайлик... Ажалимиз етган бўлса, эл олдида ўлганимиз маъқул...

— Э, тентак, чу, де! Ажал нимаси? Нима деб валдираяпсан ўзинг?— Григорий хуноб бўлиб, яна алланима демоқчи эди. бироқ денгиздан кўтарилган момақалди роқ сингари ваҳимали товуш унинг овозини эшиттирмай қўйди. «Ҳиндистон императори» номли инглиз дредноути иттифоқдош Россия билан видолашаётиб ўн икки дюймлик замбаракларидан ёппасига ўт очди. Дредноут лимандан чиққан пароходларни ҳимоя қилиш учун шаҳар четига бостириб келаётган қизил ва яшилларнинг аскарларини ўққа тутди, сўнг-ра қизилларнинг тўплари кўринган давонни мўлжалга олиб ўқ ёғдира бошлади. Пристанда уймалашган казаклар тепасидан инглиз снарядлари хунук овоз билан қалдираб ўтарди.

Богатирев ҳуркиб ўйноқилаган отининг жилонини маҳкам тортиб, гумбурлаган товуш орасидан бақирди:

— Инглиз тўпларининг овози жудаям ваҳимали экан! Лекин бекорга қизилларни безовта қилишяпти! Минг отгани билан наф йўқ, фақат шовқин кўтаргани қолади...

— Билганларини қилишсин! Бизга барибир энди,— деб илжайди-да, Григорий, отини юргизиб, кўча бўйлаб кетаверди.

Унинг рўпарасидаги муюлишдан қиличларини яланғочлаб олтига отлиқ қуюндай учиб чиқди. Олдинги отлиқнинг кўксиде, жароҳатдан оққан қон сингари қил-қизил бант парпираб турарди.

САККИЗИНЧИ ҚИСМ

I

Жанубдан икки кечаю кундуз сурункасига илиқ шамол эсди. Даладаги сўнгги қорлар ҳам эриб кетди. Баҳор ёғингарчилигида кўприб оққан жилғаларнинг шалдираши ҳам босилди, даштдаги жар ва сойларнинг ҳам суви тинди. Учинчи кунни тонг маҳалига бориб шамол тўхтади, даштни қалин туман босди, бултурдан қолган талай ўтлар шабнамда кумушдай йилтираб кетди, қирлар, адирлар, станицалар, черков гумбазлари, осмонга бўй чўзган сарвсимон тераклар кўз илғамас оқиштоб туман пардаси ичида кўринмай қолди. Бепоеън Дон даштларига кўм-кўк баҳор келди.

Эрталабки туманда, Аксинья соғайгандан бери биринчи марта эшик олдига — зинапояга чиқди, шифобахш кўклам ҳавосининг ҳидидан маст бўлиб, узоқ туриб қолди. Боши айлангани, кўнгли айниганига қарамай, бир амаллаб боғдаги қудуқ ёнига борди-да, челакни ерга қўйиб, қудуқ тахтаси устига ўтирди.

Гўё олам бошқатдан бунёдга келгандай, кўзига бошқача, ғоят чиройли бўлиб кўринар, ўзига мафтун этарди. Аксинья ҳаяжонга тўлиб, чақнаган кўзлари ила атрофни томоша қилар, ёш боладай суюниб кўйлак бурмаларини ўйнарди. Унинг учун ҳозир туманга бурканган олис жойлар, қор суви босган боғдаги олмалар, намиққан четан девор ва унинг орқасидаги йўл, сув ювиб кетган бултурги арава излари — ҳамма нарса ниҳоятда гўзал кўринар, бутун борлиқ

қуёш нури билан тўлганга, ранг-баранг тусга кириб гул каби очилганга ўхшаб туюларди.

Туман орасидан кўринган бир парча кўм-кўк осмоннинг тиниқлигидан кўзлари қамашди; чириган похол билан илиган қора тупроқнинг иси шу қадар ёқимли ва таниш эдики, Аксинья уни тўйиб-тўйиб хидлади-да, лабининг бир чети билан жилмайиб қўйди; туман босган даштнинг аллақайси томонида сайраётган тўрғайларнинг соддагина нағмаси кўнглида аллақандай ҳасрат уйғотди. Мусофирчиликда эшитган тўрғай ноласи таъсир этиб, Аксиньянинг юраги дукдук ура бошлади, кўзларига беихтиёр икки қатра ёш келди...

Аксинья бир ўлимдан қайтганига қувониб, ҳар бир нарсани ўз қўли билан ушлаб кўргиси келарди. Гоҳ намгарчиликда қорайиб кетган қорақат бутасини ушлагиси, гоҳ кўкимтир пўпанак босган олма шохига юзини қўйгиси келарди; қулаган четан девордан ҳатлаб ўтса-ю, лой кечиби, йўлсиз бораверса, жарнинг нарёғидаги кети туманли уфқ билан ўпишган, нилдай ям-яшил кузги буғдой даласини томоша қилса...

Аксинья бир неча кунгача Григорийни кутиб, ана келади, мана келади, деб кўз тутди, бироқ уйга кирган қўшнилардан: уруш ҳали тамом бўлмаганини, кўпчилик казаклар Новороссийскдан денгиз орқали Қримга жўнаганини, қолганлари эса, баъзилари Қизил Армия сафига кириб, баъзилари конга кетганини эшитди.

Ҳафтанинг охирида Аксинья уйга қайтишга аҳд қилди, шу орада унга ҳамроҳ ҳам топилди. Бир куни кечқурун, эшик тақиллатмасдан, уйга букчайган бир чол кириб келди. У индамай таъзим қилиб, чоклари сўкилган, эгнига ярашмаган инглизча кир шинелини еча бошлади.

Хўжайин ҳайрон бўлиб, чақирилмаган меҳмонни бошдан-оёқ қараб чиқди-да:

— Бунимаси, яхши киши, салом йўқ, алиқ йўқ, тўғридан-тўғри жойлашиб олмоқчимисан? — деб сўради.

Чол чаққонлик билан шинелини ечиб, остона ёнида қоқди-да, авайлаб қозиққа осиб қўйди, сўнгра калта қилиб дукартланган оқ соқолини силаб:

— Кечирасан, худо ҳақи, кечир, биродари азиз, — деб кулимсиради, — мен ҳозирги замон шароитига қараб иш қилишга ўрганганман: олдин ечиниб, кейин тунашга рухсат сўрамасанг, уйга киргизишмайди. Ҳозир халқ жудаям кўрс, меҳмонга сира тоби йўқ...

Хўжайин бир оз бўшашди:

— Сени қаерга ётқизамиз, ахир? Мана қара, ўзимизга жуда тор, — деди.

— Менга тангадай жой бўлса етади. Манови остона тагида юмалаб ётавераман.

— Сен ўзинг кимсан, бува? Қочоқларданмисан? — қизиқсиниб сўради уй бекаси.

— Ҳа, ҳа, топдинг, қочоқман. Қоча-қоча, денгизга етдим, ана ўша ёқдан секин-аста яна қайтиб келяпман, югуравериб итдай чарчадим... — деди эзма чол, остона ёнида чўнқайиб ўтираётди.

— Хўш, сен ўзинг кимсан? Қаерликсан? — деб суриштираверди хўжайин.

Чол чўнтагидан машиначилар ишлатадиган каттакон қайчини олиб, уни қўлида айлантириб кўрсатди-да, ҳамон бояги кулимсирашини қўймай:

— Менинг ҳужжатим манови қайчи, — деди. — Новороссийскдан чиққанымдан бери шу иш беряпти, аслимни сўрасанг, мен Вешенская станицасидан бўлман. Денгизнинг шўр сувига тўйиб, энди ўз элимга кетяпман.

— Мен ҳам вешенскаяликман, буважон, — деди Аксинья севинчини нчига сиғдиролмай.

— Ҳали шундай дегин! Ўз ҳамқишлоғим билан учрашган жойимни қаранг! Бир ҳисобда, ҳозирги вақтда бунга таажжубланмасаям бўлади: биз ҳозир бамисоли жуҳудларга ўхшаб, ер юзига тарқалиб кетганмиз. Кубанда итга тош отсанг донлик казакка тегади. Ҳамма ёқни донликлар босиб кетди. Ўлгани, ерга кирганини-ку ҳисоби йўқ. Э, яхшилар, шу чекиниш даврида мен не-не ҳодисаларни кўрдим. Халқнинг бошига тушган азобларни гапиришга тил бормайди! Ўтган куни станцияда ўтирсам, ёнимда ўтирган кўзойнакли бир бойвучча, кўзойнакдан эгнига тикилиб бит ахтаряпти. Уст-бошида гуж-гуж бит қайнайди. Қараб турсам, бармоқлари билан битни олади-ю, худди пор-

дон олмани тишлаган одамдай, юзларини буриштириб ижирғанади денг. Битни ўлдираётиб, баттароқ ижирғанади, кўнгли айниганидан ўхчий дейди! Лекин бағритош қонхўр одам ўлдираётиб пинагини бузмайди. Кўз олдимда шунақалардан бири уч қалмоқни чопиб ташлади-да, қиличини от ёлига артди, сўнгра ҳеч нима кўрмагандай, ёнидан папиросини олиб чекди, менга яқин келиб: «Сен нега кўзларингни чақчайтирасан, бува? Сениям бошингни олайми?»— деб сўради. «Йў-ғей, болам, худо сақласин! Бошимни олганингдан кейин қандай қилиб нон чайнайман?»— дедим. Гапимга кулгиси қистаб, ўз йўлига кетаверди.

— Қон тўкиб ўрганган кишига одам ўлдириш бит ўлдиришдан ҳам осон. Инқилоб бўлгандан бери одамзоднинг қадри қолмади,— деди маънодор қилиб хўжайин.

— Ҳақ гап!— деб тасдиқлади меҳмон.— Одамзод молдан хароб, бошига нима келса, кўникиб кетаверади. Мен ҳалиги аёлдан: «Сиз ўзингиз ким бўласиз? Уст бошингизга қарасам оддий кишиларга ўхшаймайсиз», — деб сўрадим. Бечора менга қаради-ю, кўзлари жикқа ёшга тўлди: «Мен, генерал-майор Гречиннинг хотиниман». Ана холос, ана генералу, ана майор! Бити савил қўтир мушукникиданам кўп! «Жаноби олий, агар сиз бу қонхўр махлуқларни битталаб ўлдирадиган бўлсангиз, Покров байрамигачаям тугатолмаймиз. Тирноғингиздан тирноқ қолмайди. Ҳаммасини бирданига мажақлаш керак!» — дедим. «Қандай қилиб?» — сўради у. Мен унга йўлини ўргатдим: — «Олдин уст-бошингизни ечинг, сўнгра қаттиқ жойга ёйиб, шишаминам эзаверинг», — дедим. Қарасам, генерал хоним, водокачка орқасига ўтди: энгашиб олиб, яшил ранг шишани кўйлаги устидан думалатяпти, бирам эпчилликминам думалатяптики, умр бўйи шу иш билан шуғулланган кишиям бунақа қилолмайди. Унинг ишига қараб туриб, ўйланиб қолдим: худойимнинг махлуқи кўп, энди оқсуякларга ҳам бит-бургаларини юборди, уларнинг ҳам ширин қонини сўриб кўрсин, қачонгача меҳнаткашлар қонини сўраверади деб... Худойим Микишкага ўхшаган анойимас! Ўз ишини билиб қилади. Баъзан бандаларига раҳми ке-

либ, шундай ҳаққоний ишлар қиладики, қойил қолмай иложинг йўқ...

Гапга тушиб кетган эзма машиначи уй эгаларининг астойдил қулоқ солаётганини кўриб, усталик билан овқат масаласига шама қилди:

— Яна кўп қизиқ нарсаларни гапириб берардим, бироқ қорним очганидан кўзим юмилиб кетяпти...

Кечки овқатдан кейин ётар жойини тузатаётиб, Аксиньяга савол берди:

— Сен бу ерда кўп турмоқчимисан, элат?

— Йўқ, уйга кетмоқчиман, буважон.

— Ундай бўлса, бирга кетамиз, йўлда зерикмай-миз.

Аксинья бажону дил рози бўлди; эрталаб иккиси уй эгалари билан хайрлашиб, даштнинг бир бурчагида қолиб кетган Ново-Михайловск посёлкасидан жўнашди.

* * *

Ун иккинчи куни кечаси Милютин станицасига етдилар. Ялиниб-ёлвориб, сиртдан бадавлат кишиникига ўхшаш, каттакон бир уйга қўнишди. Эрталаб Аксиньянинг ҳамроҳи, йўлда қавариб-қонаб кетган оёқларига дам бериб, ҳордиқ чиқариш учун бир ҳафта шу станицада қолмоқчи бўлганини айтди. У оёғини босолмасди: Бу уйда унга лойиқ иш топилди, ишни соғиниб қолган машиначи дарҳол қайчисини ва ип тақилган кўзойнагини олиб, дераза ёнига ўрнашди-да, аллақандай бир эски нарсанинг чокини сўта бошлади.

Қизиқчи ва аскиябоз чол Аксинья билан хайрлашаётиб уни чўқинтирди ва тўсатдан кўзига ёш олди, лекин ўша заҳотиёқ кўзини артиб, ҳазил аралаш насихат қила бошлади:

— Йўқчилик — жоннинг азоби, лекин йўқчилик одамларни бир-бирига меҳрибон қилиб қўяди... Сенга жуда-жуда раҳмим келади... Бироқ, иложим йўқ, якка ўзинг кетасан энди, қизим: етакчинг икки оёғидан айрилди, бирон ерда билмасдан арпа нон еган бўлсам керак... Лекин бир ҳисобда, босган йўлимиз ҳам ҳазилакаммас, етмишга кирган ҳар қанақа одам бунга дош

беролмайди. Йўлинг тушса кампиримга айт: кўк кап-таринг соғ-саломат, ўтга солишди — ёнмади, сувга солишди — чўкмади, йўл-йўлакай яхшиларнинг кийими-ни тикиб юрибди, ҳадемай уйга қайтиб келади, дегин... Аҳмоқ чолинг чекинишни йиғиштирди, энди ҳужумга ўтди, қачон уйга бориб печь устига чиқиб ётарканман, деб жони ҳалак, дегин...

Аксинья яна бир неча кун йўл юрди. Ниҳоят, йўлда тўғри келган бир аравага тушиб Боковская станицасидан Татарскка етиб олди. У қоронғи тушганда, кўча эшиги ланг очиқ қолган ўз ҳовлисига кирди, сўнгра Мелеховлар қўрасига бир қаради-ю, тўсатдан хўрлиги келиб, томоғига бир нарса тиқилгандай нафаси қайтиб кетди... Ис босиб, ҳувиллаб ётган емакхонага кирди-ю, йиғлай-йиғлай, кўпдан бери юрагида йиғилиб қолган дардларини бўшатди, сўнгра Донга бориб сув олиб келди, печни ёқди, шалвиллаган қўлларини тиззасига қўйиб, стол ёнига ўтирди. Хаёл суриб ўтириб, эшик «ғийч» этганини ҳам эшитмади, фақат Ильинична кириб, секингина салом бергандан кейин ўзига келди.

— Салом, қўшни! Бегона юртларда жудаям узоқ қопкетдинг... — деди кампир.

Аксинья чўчиб кетиб, унга тикилди-да, ўрнидан турди.

— Менга мунча тикиласан, нега индамайсан? Ё бирон хунук хабар обкелдингми? — Ильинична оҳистагина стол ёнига келиб, скамейканинг четгинасига ўтирди, лекин синчков кўзларини Аксиньядан олмади.

— Йўғ-э, ҳеч қандай гап йўқ... Сизни келади деб ўйламаган эдим, хаёлим қочиб, уйга кирганингизниям пайқамабман... — деди Аксинья шошиб қолиб.

— Жудаям озиб кетибсан, рангингда ранг қолмабди.

— Терлама касал бўлдим...

— Григорий шўрлик... У нима бўлди... Икковинг қаерда ажралишдинг? Тирикми ўзи?

Аксинья қисқача қилиб гаприб берди. Ильинична миқ этмай ҳамма гапни эшитди, пировардида:

— Сенинг олдингдан кетганида касал эмасмиди? — деб сўради.

— Йўқ, касал эмасди.

.. — Уша кетгандан буён ҳеч гап эшитмадингми?

.. — Йўқ.

.. Ильинична эркин нафас олди:

— Хушxabар келтирганинг учун сенга раҳмат. Қишлоқда одамлар ҳар хил бўлмағур гап тарқатиб юришибди...

— Қанақа гап? — эшитилар-эшитилмас сўради Аксинья.

— Бекорчи гаплар... Қим ҳаммасига қулоқ солиб ўтирибди дейсан... Қишлоғимиз одамларидан ёлғиз Ванька Бесхлебнов қайтиб келди. У Григорийни Екатериналарда касал ҳолда кўрибди, бошқаларнинг гапига ишонмайман!

— Бошқалар нима дейишади, бувижон?

— Сингин қишлоқлик бир казак бола, Григорийни Новороссийск шаҳрида қизиллар чопиб ташлади, деган эмиш. Мен яёв юриб Сингинга бордим, она қалби чидамас экан, ўша казак болани топдим. Тонди. Кўрганим йўқ, эшитганимам йўқ, деди. Яна бир кун, уни турмага қамашибди, терлама касалига йўлиқиб, қамоқда ўлибди, деган гап тарқалди...

Ильинична бошини қуйи солиб, зилдай оғир ва томирлари ўйнаб кетган қўлларига узоқ тикилиб қолди. Кампирнинг лаблари маҳкам қимтинган, салқиган юзида ҳеч қандай ўзгариш кўринмасди; бироқ тўсатдан қорамағиз бетлари чўғдай қизариб, қош-қовоқлари пирпир уча бошлади. Утдай ловиллаб ёнган ёшсиз кўзларини Аксиньяга тикиб, хириллаган овоз билан шундай деди:

— Улганига ишонмайман! Сўнгги ўғлимдан ажрашим сира мумкинмас! Худонинг қаҳри келадиган иш қилганим йўқ!... Беш кунлигим ё бор, ё йўқ... Саноғлик куним қолди-ю, лекин дунёда мен тортмаган азоб қолмади!.. Гриша албатта тирик! Дилим башорат бериб турибди, демак, у тирик, меҳрибоним тирик!

Аксинья индамай, юзини четга бурди.

Емакхона ичи анчагача жимжит бўлиб қолди, сўнгра шамол даҳлиз эшигини очиб юборди-да, Доннинг нарёғидаги теракзорда тошқин сувнинг шовиллагани, ёввойи розларнинг безовта бўлиб ғағиллагани эшитилди.

Аксинья эшикни беркитиб печга суянди.

— Сиз унинг учун ташвишланманг, бувижон, — секингина деди у. — Ундай азаматни дард енголармиди? У жуда бақувват, метиндай. Ундайлардан ўлим қочади. У энг қаттиқ аёздаям йўлда қўлқопсиз юра-веради...

— Болаларини эсга олдимми ҳеч? — ҳорғин сўради Ильинична.

— Сизниям, болаларниям кўп эслади. Айтгандай, улар соғ-саломат юришибдимми?

— Юришибди туппа-тузук. Пантелей Прокофьевич бўлса, ўша ёқда қазо қилди. Мана энди ёлғиз қолдик...

Аксинья чўқиниб олди, лекин кампирнинг, эри ўлганлигини бу қадар вазминлик билан куюнмасдан айтганига ўзича жуда ҳайрон қолди.

Ильинична столга суяниб зўрға ўрнидан турди.

— Сеникида кўп ўтириб қолдим, қоронғиям тушди.

— Ўтира туринг, бувижон!

— Уйда Дуняшка ёлғиз, боришим керак. — Ильинична бошидаги рўмолини тузатаётиб, емакхонага кўз югуртирди, сўнгра юзини буриштириб: — Печканг тутар экан. Жўнаётганингда бирон кишига уйингни топшириб кетсанг бўларкан асли. Хайр, яхши қол! — деди-да, эшик тутқичидан ушлаб кетига қарамасдан, Аксиньяга тайинлади: — Жойлашиб олганингдан кейин бизникига кириб тур. Григорий тўғрисида бирон гап эшитсанг менга билдиргин.

Шу кундан бошлаб Мелеховлар оиласи билан Аксинья орасидаги муносабат тубдан ўзгарди. Григорийнинг ҳаёти тўғрисида хавотирланганлари уларни бир-бирларига яқин қариндош қилиб қўйди. Эртаси кун эрталаб Дуняшка, ҳовлида юрган Аксиньяни кўриб чақирди-да, четан девор ёнига югуриб борди, Аксиньянинг озғин кифтларидан қучоқлаб, меҳрибонлик билан жилмайди:

— Вой-бўй, жудаям озиб кетибсану, Ксюша! Қуруқ суягинг қолибди.

Аксинья ҳам жилмайди, бўйи етган қизнинг қипқизил лоладай гуллаган юзига, ҳуснига ҳаваси келиб тикилди.

— Бундай турмушдан озмоқ тугул тўзиб кетарсан, — деди.

— Кеча ойим сенинг олдинга кирдими? — негадир пичирлаб сўради Аксиньядан.

— Кирди.

— Ўзим ҳам билувдим сеникига борганини. Гришани сўрадим?

— Ҳа.

— Йиғламадим?

— Йўқ, кампирнинг чидами зўр.

Дуняшка Аксиньядан кўзини олмай ёрилиб гапира бошлади:

— Йиғласа яхши бўларди, қайтага юрагини бўшатиб оларди... Биласанми, Ксюша, шу қиш ичи у жудаям ғалати бўп қолди, бутунлай бошқача бўп қолди. Дадамнинг хабари келганда, мен, юраги тўхтаб қолади энди, деб жудаям қўрққан эдим, бироқ кўзидан ёш ҳам чиқмади. Фақат: «Жойи жаннатда бўлсин, азобдан қутулди, шўрлик...» деди холос. Уша куни кечгача ҳеч ким билан гаплашмади. Мен у ёғидан ўтиб, бу ёғидан ўтиб, гапга солиб кўрдим — чурқ этмайди, ёнига йўлатмайди холос. Уша куни мен бўлганимча бўлдим! Кечқурун молларнинг тагини тозалаб, кўрадан уйга қайтиб келдим: «Ойижон, кечки овқатга бирор нарса пиширайликми?» — деб сўрадим. Ана шундан кейин кўнгли очилиб гапирди... — Дуняшка чуқур нафас олди ва аллақабларга тикилиб:

— Григорий ўлганми? Одамларнинг гапи ростми? — деб сўради.

— Билмайман, жонгинам.

Дуняшка синчковлик билан Аксиньяга ёндан қаради, яна хўрсиниб қўйди.

— Ойим уни соғиниб, адойитамом бўлди! Ҳар доим уни: «кенжатоғим» деб тилга олади. Лекин ўлганига сира ишонмайди. Биласанми, Ксюша, агар ўлгани рост чиқса, Гришанинг ҳажрида у ҳам ўлади. Ҳозир қуруқ сояси қолган, суянган тоғи — Григорий, фақат шунинг илинжида тирик юрибди. Шу кунларда неваралариниям ёқтирмай қўйди, ишгаям қўли бормай қолди. Ўзинг бир ўйлаб кўр, оиламиздан бир йилда тўрт киши...

Юраги эзилган Аксинья Дуняшканинг дардига малҳам бўлгиси келиб четан девордан энгашиб, уни маҳкам қучоқлади-да, юзидан ўпиб олди.

Ойингни бирор нарсага алаҳситиб овунтиргин, она қизим, кўп қайғуравермасин.

— Нима билан овунтирай, ахир! — Дуняшка рўмолининг учи билан кўз ёшини артди: — Бизникига кириб, ўзи билан гаплашсанг, анча кўнгли кўтариларди. Бизлардан аразлаб ўзингни обқочаверишинг яхшимас!

— Кираман, вақти билан, албатта кираман! — деди Аксинья.

— Эртага мен далага жўнасам керак. Аникушканинг хотини билан шериклик қўш ҳайдаб, лоақал, икки десятина бўлсаям буғдой сочмоқчимиз. Сен ҳам ўзингга нича сочиб олмайсанми?

Аксинья ғамгин жилмайди:

— Менга ким қўйибди деҳқончиликни. Уловим ҳам йўқ, керагиям йўқ бу савдони. Усиз ҳам бир куним ўтар.

— Степанингдан ҳеч дарак борми?

— Йўқ, — бепарволик билан жавоб берди Аксинья ва беихтиёр: — Унинг учун қайғураётганим ҳам йўқ, — деб юборди. Тўсатдан оғзидан чиқиб кетган бу сўздан ўзи хижолат бўлди, лекин хижолатини хаспўшлаш учун шоша-пиша: — Хайр, она қиз, мен кета қолай, бориб уйимни йиғиштириш керак, — деди.

Дуняшка гўё унинг саросималикка тушганини сезмагандай, жўрттага четга қараб гапини давом этдирди:

— Бирпас сабр қил ахир, сенга бир илтимосим бор: бизга қарашиб юборолмайсанми? Ер ўтиб кетяпти, иккаламиз сепиб улгуролмасмиз, деб хавотирдаман, бутун бошлиқ қишлоқда иккита эркак бор холос, улар ҳам чўлоқ.

Аксинья бажону дил розилик берди, Дуняшка хурсанд бўлиб йиғиштирингани кетди.

У кун бўйи югуриб-елиб далага жўнаш учун тайёргарлик кўрди: Аникушканинг хотинини ёнига олиб, уруғлик буғдойни элаб тозалади, сихмоаларни тўзатди, арава филдиракларини мойлади, сеялкани тахт

қилиб қўйди. Кечқурун тозаланган буғдойдан пичасини рўмолига тугиб, қабристонга борди-да, Петро, Наталья ва Дарьянинг қабрлари устига сочди. Дуняшка ҳали ҳам ёш бола сингари соддалигини қўймай: эрталаб қушлар учиб келиб, бу донларни териб еяётганда, уларнинг чуғурлашган шодиёна овозидан ўликлар хушнуд бўлади, деб тинчонарди.

* * *

Фақат тонг отар пайтидагина Дон атрофи бир оз жимигандай бўларди. Тошқин босган ўрмонда сув шувиллар, теракларнинг оч яшил тусдаги таналарини ювиб, сув ичида қолган дарахтларнинг учини чайқалтирарди; тошқин кўллардаги қамишлар сувга салом бериб, секин-аста шитирлашарди, сув тошиб кўл бўлиб қолган жойларда ва ҳалқа бўлиб айланаётган камарлар устида юлдузли осмоннинг ғира-шира шуъласи акс этар ва ўша ёқдан — ёввойи ўрдакларнинг секин-аста бир-бирларини чақиришгани, эркак ўрдакларнинг уйқу аралаш чуриллашгани ва аҳён-аҳёнда тунаб қолган ўткинчи оққуларнинг қўнғироқдай жаранглаган овозлари эшитиларди. Баъзан ўйноқилаб юрган балиқлар сувни шалоплатарди; танга-танга бўлиб йилтираган сув сатҳи баъзан бирданига тўлқинланар, ўшанда паррандалар безовта бўлиб, ғағиллашиб қоларди. Сўнгра, Дон атрофини яна сукунат қопларди. Лекин тонг отиб, бўр тоғларининг чўққиси қизариб, энди ёришай деганда пастдан яна шамол турарди. У кучининг борича ёпирилиб, дарё оқимиغا қарши эсарди. Шундан кейин Донда одам бўйи барабар тўлқин кўтарилар, ўрмондаги тошқин сув шалоплар, дарахтлар чайқалиб нола қиларди. Шамол кун бўйи қутуриб, ярим кечага яқин аранг тинарди. Шў аҳвол бир неча кунгача давом этди.

Даштни бошдан-оёқ кўкиш туман қоплаб олди. Ернинг тоби ўтиб кетди, кўкатлар ўсишдан тўхтади, шудгор қилинган жойлар қатқалоққа айланди. Кундан кунга ернинг нами қочарди, лекин биронта татарсклик эркак далада кўринмасди. Бутун бошлиқ қишлоқда атиги бир нечта мункайган чол қолган, уйи-

га қайтган казакларнинг ҳаммаси касал, совуқ чалган одамлар бўлиб, ишга ярамасди, шунинг учун далада фақат аёллар билан ўспирин болаларгина ишлашарди. Хувиллаб қолган қишлоқда шамол қутуриб, чангларни учирар, дераза қопқоқларини тарақлатар, бос тирма томларининг похолини тўзитарди. «Бу йил донсиз қоладиган бўлдик, — дерди қариялар. — Далада хотин-халаждан бошқа одам йўқ, уч уйдан биттаси уруғ сочяпти холос. Ер ўзидан ўзи ҳосил бермайди...»

Далага чиққанларининг эртаси куни, кун ботар маҳалда Аксинья ҳўкизларни суғоргани ҳовузга ҳайдаб борди. Тўғон ёнида Обнизовнинг ўн яшар ўғли, эгарлоглик отни жиловидан ушлаб турарди. От лабларини қимирлатиб ковшанарди, кул ранг духобага ўхшаш тумшуғидан қатра-қатра сув томарди, отдан тушган бола эса ўйин билан овора эди: сувга кесак отарди-да, ҳалқа-ҳалқа бўлиб сув бетиде тарқалган доирачаларни томоша қиларди.

— Сен қаёққа бормоқчисан, Ванятка?— сўради Аксинья.

— Ҳеч ёққа, ойимга овқат обкелдим.

— Қишлоқда нима гап?

— Ҳеч гап йўқ. Герасим бува бугун кечаси тўр саватминам ка-а-ат-такон зоғора балиқ тутиб олди. Иннайсуғун, чекинган Фёдор Мельников қайтиб келди.

Бола оёғининг учиде чўзилиб, от сувлиғини солди-ю, ёлидан тутамлаб туриб, лип этиб эгарга чиқиб олди. Ҳовуз ёнидан жўнаганда у ўз ишига пишиқ хўжайинлардек, отни секин юргизди, бироқ нарироқ бориб олгач, кетиге бурилиб Аксиньяга бир қаради-ю, шундай тез ҳайдадики, ранги ўнгган кўк кўйлагининг орқаси шамолда ноғора бўлиб кетди.

Ҳўкизлар сув ичиб бўлгунча Аксинья тўғон устига чўзилиб ётиб олди, ётган жойиде қишлоққа боришга аҳд қилди. Мельников сафдаги казаклардан бўлгани учун Григорий тўғрисида бирор нарса билиши керак эди. Аксинья ҳўкизларни чайлага ҳайдаб келгач, Дуняшкага:

— Қишлоққа бораман, эртага барвақт қайтиб келаман, — деди.

— Нега энди?

— Ишим бор.

Эрталаб Аксинья қайтиб келди. У, қўлидаги чивикни ўйнаб, хўкиз қўшаётган Дуняшканинг олдига борди; бироқ унинг қошлари чимирилган, лабининг четлари буришган эди.

Аксинья қисқагина қилиб:

— Фёдор Мельников келибди. Шунга борувдим, Григорийни сўрадим. Ҳеч хабари йўқ экан, — деди-да, шартта бурилиб, сеялка ёнига кетди.

Дон селиш тамом бўлгандан кейин Аксинья рўзгор ишлари билан шуғулланди: полизга тарвуз экди, уйини шуваб, оқлаб олди, бостирма томини похол билан қўлидан келганча ёпди. Иш билан овуниб кунлар ўтаверарди, бироқ Григорий ҳаётмикан деб хавотирланиб, Аксинья бир лаҳза тинч юролмасди. У Степанни эслагиси келмасди ҳам, негадир, унинг келишидан келмаслигига кўпроқ ишонарди, лекин казаклардан биронтаси қишлоққа қайтса, олдин, Степанни кўрмадингизми, деб сўрар, ана шундан кейин секин-аста уни гапга солиб Григорий тўғрисида бирор нарса билишга ҳаракат қиларди. Икковининг орасидаги алоқани қишлоқда ҳамма биларди. Ҳаттоки энг ғийбатчи хотинлар ҳам ҳозир уларни оғизга олмай қўйганди, шундай бўлсада, Аксинья ўз дардини бировга айтишга уяларди, фақат уйга қайтган камгап казак Григорийни тилга олмаган тақдирдагина Аксинья кўзларини сузиб, бир оз уялинқираб: «Айтгандай, бизнинг қўшнини, Григорий Пантелеевични ўша ёқларда учратмадингизми?— деб сўрарди,— онаси шўрлик жудаям хавотир, қуруқ сояси қолди...».

Лекин Дон армияси Новороссийскда таслим бўлгандан буён ҳеч ким Григорийни ҳам, Степанни ҳам кўрмаган эди. Июнь ойининг охирларида, Доннинг нариги томонидаги Колундаево қишлоғидан бўлган Степаннинг полкдоши Аксиньянинг олдига кириб келди. Аниғини фақат шу одам гапириб берди:

— Степан Қримга кетди, мен сенга ростини айтяпман. Пароходга тушганини ўз кўзим билан кўрдим. У билан гаплашининг иложи бўлмади; шундай сурсур бошландики, одамлар минди-минди бўпкетди. — Григорий тўғрисида савол берилганда дудмал қилиб:

— Пристанда кўрдим, елкасида погон, юрувди, кейин ҳеч учратмадим. Кўпгина офицерларни Москвага обкетишди, ҳозир унинг қаердалигини билиб бўлмайдим... — деди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, ярадор бўлган Прохор Зиков Татарскака кириб келди. Уни Миллерово станциясидан бировнинг аравасига солиб юборишган эди. Аксинья бу хабарни эшитган заҳоти, соғаётган сигирига бузоқни қўйиб юборди-да, йўл-йўлакай рўмолини ўраб, шоша-пиша Зиковлар қўраси томон югурди. «Ҳеч ким билмасаям Прохор билди, анигини шу билиши керак албатта! Борди-ю, Григорий ўлди, десачи? Унда нима қиламан?» деган хаёллар ичида қўлини кўксига босар, хунук хабар эшитишдан қўрқиб, тобора юришини секинлатарди.

Прохор уни даҳлизда, чўлтоқ чап қўлини орқасига яшириб, илжайиб туриб қарши олди.

— Салом ойимбека! Салом! Тирик экансан-ку! Биз бўлса, ўша посёлкада сени қулоғи остида қолдига чиқариб юрибмиз. Ҳей, бирам оғир ётган эдингки... Хўш, терлама касали сенга ёқибдими дейман, а? Буни қара, оқ поляклар мени болади, оғзидан қони келсин. — Прохор кўк гимнастёркасининг тугугли енгини кўрсатди. — Хотиним буни кўриши билан дод-вой қилди, мен унга: «Йиғлама, аҳмоқ, бошқаларнинг калласини олишяпти, шундаям гинг дейишмайди, бу қўл-ку, топилмас матахмас! — дедим. — Тез кунда ёғочдан ясаб беришади. Ёғоч қўлдан совуқ ўтмайди, кесилса қон чиқмайди», — дедим. Бироқ ёмони шуки, ойимбека, бир қўллаб ўрганмаган одам жудаям қийналаркан. Шимимни тугмалолмайман, ана кўргилик! Киевдан то уйимга етгунча тугмаламай юравердим. Ана шармандавозлик! Сен ҳам менда бирон камчилик кўрсанг, айбга қўшмагин тагин... Қани, кир, ўтир, меҳмон бўл. Хотиним йўқлигида гаплашиб олайлик. У дажжолни мен самогонга юбордим. Эри бир қўлидан ажраб уйга қайтса-ю, хуш кепсиз деб олдимга қўядиган ҳеч нимаси йўқ. Эрларинг йўқлигида ҳамманг ҳам шунақасан, сенларни мен ҳамма найрангларингни яхши биламан, шайтоннинг урғочилари!

— Ундан кўра менга...

— Биламан, гапириб бераман. Мана бундай таъзим қил деб тайинлади. — Прохор ҳазилакам таъзим қилди-да, бошини кўтариши билан ҳайрон бўлиб қошларини чимирди: — Ана холос! Нега йиғлайсан, эси паст? Хотинларнинг ҳаммаси шунақа думижоз: ўлса, йиғлашади, тирик қолса, яна йиғлашади. Арт, кўзингни артиб ол, мунча обдида қиласан? Тирик дедиму сенга, тирик. соғ-саломат, бўрсиқдай семириб кетган! Новороссийскда икковимиз ўртоқ Будённийнинг Отлиқ армиясига кирдик, ўн тўртинчи дивизияга. Бизнинг Григорий Пантелеевичимиз сотняни қабул қилиб олди, уларда эскадрон дейиларкан, мен ҳам ёнида эдим; шундай қилиб, Киев томон поход тартибида юриш бошладик. Оқ поляк аблаҳларни шундай адабини бердикки, асти қўяверасан, ойимбека! Ўша ёққа кетяпканимизда Григорий Пантелеевич: «Немисларни чопдим, австрияликлар бошида қиличимнинг дамини синаб кўрдим, наҳотки энди, полякларнинг калласига қиличим ўтмаса? Уларнинг калласи русларникига қараганда хомроқ бўлса керак, кесиш ҳам осондир, шундай эмасми?» — деб менга кўз қисиб кулади денг. Қизил Армия сафига киргандан бери у жуда ўзгариб кетди, ахтадай семириб кетди, хушчақчақлигини айтмайсанми... Лекин баъзан сан-манга борган жойларимиз ҳам бўлди... Бир куни мен унга ҳазиллашиб: «Дам олиш ҳам керак, жаноби олий, ўртоқ Мелехов!» — десам борми, кўзларини менга ўқрайтириб: «Сен бунақа ҳазилингни қўй, йўқса, кети ёмон бўлади», — деб ўдағайлади. Кечқурун алланима тўғрисида мени ёнига чақирган эди, тилим қурғур қичиб, яна «жаноби олий» девордим... Бирданига маузерига ёпишиб қолди денг! Ранги оқариб, бўридек тишларини тиржайтирди, оғзи тўла тиш, камида юзтача бордир. Мен эгарга қапишиб, аранг кочиб қутулдим. Сал бўлса, шартта отиб ташларди, бу ўзи шунақа баттол!

— Отпуска олиб, бир келиб кетса... — деб Аксинья энди оғзини очганда, Прохор унинг гапини бўлди:

— Бу тўғрида сира оғиз очма! Утмишдаги жишоятларим учун иш кўрсатиб ўзимни оқламагунча сафдан қайтмайман, дейди. Унинг учун иш кўрсатишдан осон

нарса йўқ... Бир қишлоқнинг ёнида у бизни ҳужумга олиб кирди. Кўз олдимда тўртта уланни чопиб ташлади. Бу лаънати ёшлигидан чапақай эмасми, икки ёқлама қилич солиб тўртталасиниям саранжом қилди... Жангдан кейин ўртоқ Будённий ўзи бориб унга қўл берди, эскадронига ва ўзига ташаккур билдирди. Кўрдингми, Пантелевичинг ана шундай қойил қилипти ҳозир!

Аксинья бутунлай эси оғиб тинглар эди... У фақат Мелеховлар қўрасига етгандагина ўзига келди. Даҳлизда сут сузаётган Дуняшка бошини кўтариб сўради:

— Томизғига келдингми? Обориб бераман деб эсимдан чиқибди, — деди. Лекин Аксиньянинг кўзлари севинчдан ёшланиб чақнаганини кўргач, ҳамма гапни тушунди.

Аксинья Дуняшканинг кифтига ўтдай ловиллаган юзини қўйиб, севинчидан нафаси тикилиб шивирларди:

— Тирик экан, соғ-саломат... Салом юборибди... Югур! Тез бориб ойингга хабар қил!

II

Езга бориб, чекинган казаклардан ўттизтачаси Татарскка қайтиб келди. Буларнинг кўпчилиги чоллар ва катта ёшдаги аскарлар эди, касал ва ярадорларини ҳисобга олмаганда, улар орасида ёшлар ва ўрта яшарлар йўқ эди ҳисоб. Буларнинг бир қисми Қизил Армия сафида, қолганлари Врангель полклари билан Қримга чекиниб, Донга янги поход бошланишини кутаётган эди.

Чекинганларнинг ярмидан кўпи ёт элларда абадий қолиб кетди: баъзилари терлама касалидан ўлди, баъзилари Кубандаги сўнгги жангларда ҳалок бўлди, обоздан ажралиб адашган бир неча киши Маничнинг нарёғидаги даштда совқотиб ўлди, иккитаси қизил-яшилларнинг қўлига тушиб, дом-дараксиз кетди... Татарсклик казаклардан аллақанчаси нест-нобуд бўлган эди. Аёллар қаттиқ ваҳима ичида интизорликда кунни кеч қилишарди, ҳар гал сигирларини подадан кутиб олиш учун чиққанларида кафтларини пешоналарига

қилиб, олисга тикилганларича узоқ туриб қолишарди, мабодо ғира-шира кўкимтир оқшом қоронғиси чулғаган йўлда биронта кеч қолган одамнинг қораси кўринмасмикан, деб кўз тутишарди.

Уст-боши жулдур, битлаб, озиб кетган, лекин болачақасини соғинган биронта казак уйга қайтиб келса борми, бутун уй ичи шодликка тўлар, югур-югур бошланарди: қоп-қора кирга ботган жаҳонгашта учун дарров сув иситишар, болалари «сан қуй, ман қиламан» деб таллашиб дадаларига хизмат қилишар, унинг ҳар бир ҳаракатини мутелик билан кузатиб туришарди, хотини эсанкираб қолганидан гоҳ столга дастурхон солмоқчи бўлар, гоҳ эрининг тоза кўйлак-иштонини олиб бергани сандиқ томон югурарди. Ўша топда аксига кўйлаги тушкур ямалмаган бўлиб, бечора хотин шошганидан қўллари қалтираб игнага ип ўтказолмасди... Шундай шодиёна дақиқада ҳатто, олисдан эгасини таниб, унинг қўлларини ялаб, остонагача эргашиб келган ити ҳам уйга кирса индашмасди; ҳаттоки, болалари бирон идишни синдиришса ёки сутни тўкиб юборишса ҳам, тўполон қилишса ҳам жазо беришмасди... Хўжайин чўмилиб, кийимини алмаштириб бўлгунича, уй ичи хотинлар билан лиқ тўларди. Уйига қайтган бу казак олдига ҳар ким ўз жонкуярининг тақдирини билгани келар ва унинг ҳар бир сўзини зўр диққат билан юрагини ҳовучлаб туриб тингларди. Сал вақтдан кейин хотинлардан биронтаси ҳовлига чиқарди-ю, кўз ёшига тўлиб-тошган юзини кафтлари билан тўсиб, кўр бўлган одам сингари, юрган йўлини билмасдан, тор кўча бўйлаб кетаверарди, ниҳоят қишлоқдаги кулбаларнинг бирида яна битта бева хотиннинг аза тутиб фарёд чеккани, унга қўшилиб йиғлаган етимчаларнинг ноласи эшитиларди. Ўша кунлари Татарскда аҳвол шундай эди: бир уйда шодлик, иккинчисида оғир мусибат...

Соқолларини олиб хийла яшарган уй эгаси эрта лаб кун чиқмасдан туриб оларди-да, рўзғорини айланиб, энг аввал нимани тузатиш, нима қилиш кераклигини аниқлаб оларди-да, нонуштадан кейин дарҳол ишга тушарди. Бостирма тагида, бирор соя-салқинда ранда қиртиллагани ё эса болта тақиллагани эшити-

либ, бу ҳовлида ишсиз туролмайдиган қўли гул эркак — уй эгаси қайтиб келганидан дарак берарди. Лекин кеча эри ўлганлигини эшитган хотиннинг уйида ва ҳовлисида қабристон сукунати ҳукм суларди. Бир кечада улғайиб эслари кирган етимчалар, ғам ўтида чурқ этмай чўзилиб ётган оналарининг бошида шумшайиб туришарди.

Ильинична казаклардан биронтасининг уйга қайтганини эшитса:

— Меники қачон келаркин? Бошқалар келяпти, меникининг дараги йўқ, — дерди.

— Ёш казакларга жавоб беришмайди, ахир, шуни тушунмайсизми, ойижон? — зардаси қайнаб жавоб берарди Дуняшка.

— Нега жавоб беришмас экан? Тихон Герасимовчи? У Гришадан бир ёш кичик-ку!

— У ахир ярадор, ойижон!

— Ярадор-парадормас! — дерди Ильинична. — Кеча мен уни тақачининг ёнида кўрдим, балодай юрибди. Ярадор унақа бўлмайди.

— Ярадор бўлгани рост, тузалгунча дам олишга келган.

— Менинг ўғлим ярадор бўлмабдими? Аъзойи бадани илма-тешик, сенингча, унга тузалиш, дам олиш керак эмасми?

Дуняшка турли йўл билан онасига Григорийнинг ҳозир келолмаслигини тушунтиришга уринса-да, Ильинична ҳеч қандай важни тан олмасди.

— Овозингни ўчир, эси паст! — деб жекирарди у Дуняшкага. — Мен ҳам сенчалик биларман, онангга ақл ўргатишга ҳали ёшлик қиласан. Келади дедимми, демак, келади. Жўна, жўна, сен билан ади-бади айтишиб ўтиришга вақтим йўқ!

Кампир ўғлига мунтазир эди, уни икки кўзлаб кутар, дам-бадам эсга оларди. Борди-ю, озиб-ёзиб Мишатка гапга кирмаса, у дарҳол пўписа қила бошларди: «Сени қараб тур, даданг келганда айтаман, бирам адабингни берсинки, шумтака!» — дерди. Дераза рўпарасидан ўтган арава ёнига янги тахталар қоқилганини кўриб: «Эгаси уйдалиги аравасидан кўриниб турибди, лекин меникидан дарак йўқ, биров

уйдан кўнглини совутдими, билмадим...» — деб хўрсинарди. Ильинична азалдан тамаки ҳидини ёқтирмас, кашандаларни доим емакхонадан қувиб чиқарарди, лекин сўнги вақтларда бу тўғридаги фикри ҳам ўзгарди: «Сен бориб, Прохорни чақириб кел, — дерди у кўпинча Дуняшкага. — Тамаки чексаям майли, гаплашиб ўтирсин, назаримда уйимиздан ўлик ҳиди келяпканга ўхшайди. Гриша хизматдан қайтса, уйимиз ҳам уйга ўхшаб казак ҳидига тўларди...» Кампир ҳар кун и овқатни кўпроқ пиширарди ва овқатланиб бўлганларидан кейин ортган шўрвани декчага солиб, печга қўярди. Дуняшка нега бундай қилганини сўраса, Ильинична таажжубланиб: «Обқўймасам бўладими, ахир? Балким бугун аканг келиб қолар, иссиққина тайёр турса, дарров ейверади, совуган нарсани иситиб бергунимизча, қорни оч ўтирадимиз қараб...» — дерди. Бир кун Дуняшка полиздан қайтгач, емакхонага кирди. Григорийнинг эски фуражкеси билан эски камзули қозикда осиглиқ турганини кўриб, савол назари билан онасига қаради, кампир айбдор кишидай охи зона илжайиб: «Мен илиб қўйдим, Дуняшка, сандиқдан олдим... — деди. — Ҳовлидан уйга кирганимда шунга кўзим тушса, пича овунаман... Ўзини кўргандай бўламан...»

Григорий тўғрисида она ҳасратини эртаю кеч эшитавериб Дуняшка безор бўлди. Бир кун у чидай олмасдан онасини жеркиб ташлади:

— Бир гапни ҳадеб қайтаравериш жонингизга тегмадими, ойижон? Гапиравериш ҳаммани безор қилдингиз. Қачон кўрсам: Гриша, Гриша...

— Ўз ўғлим тўғрисида гапириш нега жонимга тегсин? Олдин сен ҳам бола бўла туғиб кўр, иннайкейин биласан... — деди секингина Ильинична.

Шу гапдан кейин кампир фуражка билан камзулни қозикдан олиб меҳмонхонага кетди ва бир неча кунгача Дуняшканинг олдида ўғлининг номини тилга олмади. Лекин пичан ўриш пайти яқинлашганда Дуняшкага шундай деди:

— Мен Гришани эсласам жаҳлинг чиқади, хўш, усиз нима қиламиз энди? Шунисини ўйлаб кўрдингми, эси паст? Ҳадемай ўроқ маҳали келади, лоақал

хаскашларни тузатадиган одам йўқ... Ҳамма асбоб синиб ётибди, сенминам менинг қўлимдан ҳеч нарса келмайди. Эгасиз қолгандан кейин аҳвол шу-да...»

Дуняшка индамади. Рўзғор масаласи онасини унча ташвишлантирмаслигини у яхши биларди, бу гапларнинг ҳаммаси фақат Григорий тўғрисида гап қўзғаш, ўзини овунтириш учун бир баҳона эканини ҳам яхши тушунарди. Ильинична ўғлини жуда-жуда соғинган ва буни ортиқ яшира олмасди. Кечқурун у овқат ҳам емади, Дуняшканинг—тобинг қочдими? — деган саволига раъйсизгина жавоб берди:

— Мен қаридим... Гришанинг ҳажрида юрагим ёнади, холос... Шундай оғрийдики, олам қоронғилашиб, кўзимга ҳеч нарса кўринмайди, ҳамма нарсдан кечворгим келади...

Бироқ Мелеховлар қўрасида хўжайинлик қилиш Григорийга насиб бўлмади... Пичан ўриш бошланишидан олдинроқ Мишка Кошевой фронтдан қайтиб келди. Мишка узоқ қариндошларининг бириникида қўниб, эрталаб Мелеховлар уйига келди. Меҳмон боодоблик қилиб эшикни тақиллатган пайтда, Ильинична овқат пишираётган эди. Жавоб бўлавермагандан кейин Мишка ошхонага кириб, эскирган солдатча фураж-касини олди-да, Ильиничнага кулимсираб салом берди:

— Салом, Ильинична хола! Мени кутмовдингизми?

— Салом. Сени нега кутарканман, қариндошимидинг? Ёки бузоғимга амакивачча бўласанми? — деб қўпол жавоб қилди Ильинична, нафрат билан Кошевойнинг юзига тикилиб.

Бундай муомаладан заррача ранжимаган Мишка:

— Унчалик ерга урманг... Ҳар ҳолда танишлигимиз бор, — деди.

— Ҳа, таниш эдик.

— Кириб ҳол-аҳвол сўраш учун танишликнинг ўзиям кифоя. Мен сизникида турмоқчи эмасман.

— Бир камии шу қолувди, — деди-да, Ильинична меҳмондан юз ўгириб, қозон-товоқ билан овора бўлди.

Мишка унинг гапига эътибор бермасдан ошхонани диққат билан томоша қиларди:

— Сизлардан бир хабар олай деб кирувдим... Кўришмаганимизга бир йилдан ошди.

— Сени соғиниб кўзимиз учиб тургани йўқ,— деб пўнгиллади Ильинична идиш-товоқни тарақлатиб.

Меҳмонхонани йиғиштираётган Дуняшка, Мишканинг товушини эшитиб, оқариб кетди, унсиз қарс урди. Курсига омонат ўтирган ҳолда, ошхонада бўлаётган можарога қимирламай қулоқ солди. Дуняшканинг гоҳ икки бети чўғдай қизарар, гоҳ ранги ўчиб, шу қадар оқариб кетардики, ингичка қирра бурнининг устига узунасига оқ чизиқ тушиб қоларди. Бечора қиз, Мишканинг дадил қадамлар билан юриб, ғижирлаган курсига бориб ўтирганини ва гугурт чаққанини эшитди. Меҳмонхонага папирос тутуни кирди.

— Чол ҳам қазо қилибди, а?

— Қазо қилди.

— Григорий-чи?

Ильинична анчагача индамади, ниҳоят истар-истамас:

— Қизилларда хизмат этипти. У ҳам сенга ўхшаб, шапкасига юлдуз тақиб олган, — деди.

— Аллақачон тақиб олиши керак эди...

— Қачон тақишини сендан сўрамайди.

Ниҳоят Мишка:

— Евдокия Пантелеевна қани? — деб сўради, унинг хавотирлангани овозидан аниқ билиниб турарди.

— Уйни йиғиштиряпти. Жудаям саҳархез меҳмон экансан, эси бор одам сал кечроқ йўқлайди.

— Бизда эс нима қилсин. Соғингандан кейин эрта ё кеч деб ўтирмай, тўғри келавердим.

— Ҳой, Михаил, ғижинимга тегмасанг бўларди кўп.

— Мен ғижинингизга тегадиган бирон иш қилдимми, холажон?

— Ҳа!

— Қани айтинг, нима қилибман?

— Мана шу гапларинг ғижинимга тегяпти.

Дуняшка Мишканинг оғир нафас олганини ҳам эшитди. Ортиқ чидаб ўтиролмасдан сакраб ўрнидан турди-да, юбкасини тузатиб, ошхонага кирди. Ранг-

лари саргайган, таниб бўлмайдиган даражада озиб кетган Мишка дераза ёнида папирос чекиб ўтирарди. Дуняшкани кўрган заҳоти хомуш кўзлари чақнаб кетди, юзлари бир оз қизаргандай бўлди. Шоша-пиша ўрнидан туриб, хириллаб сўрашди:

— Салом!

— Салом...— деди Дуняшка секингина.

— Бор, сув обкел,— деб буюрди ўша заҳотнёқ Ильинична қизига ўқрайиб. Мишка чурқ этмади, папиросини бармоғи билан ўчириб, сўради:

— Менга мунча зарда қиласиз, холажон? Мен нима, арпангизни хом ўрдимми?

Ильинична, худди ари чаққандай сапчиб тушиб, унга бурилиб қаради.

— Қайси юзинг билан бизникига келдинг ўзинг, виждонсиз?— деди.— Тағин уялмай менга савол берасан, а? Жаллод!..

— Мени нечук жаллод дейсиз?

— Асл жаллодсан! Петрони ким ўлдирди? Сен эмасми?

— Мен.

— Хўш! Шундан кейин сени ким дейиш мумкин? Тағин бизникига келиб... ўтирганингни қара... гўёки биз...— Ильиничнанинг нафаси қайтиб, дами чиқмай қолди, ниҳоят ўзига келиб, яна давом этди:— Мен унинг онасиман ахир, ё йўқми? Қайси юз билан кўзимга қарай оласан.

Мишканинг ранги оқариб кетди. Шу гапни юзига солишларини у биларди. Ҳаяжондан тили тугила-тутила:

— Тилим қисик эмас!— деди.— Хўш, агар Петро мени қўлга гуширса, биласизми нима қиларди? Пешонамдан ўпиб қўйворарди деб ўйлайсизми? Йўқ, у мени ўлдирарди. Ўша жар тепасига биз бир-биримиз билан оғиз-бурун ўпишкани борганимиз йўқ? Ўз оти билан уруш-да!

— Коршунов қудамни-чи? Беозор бир чолни ўлдиришним уруш дейиладими?

— Бўлмаса-чи?— таажжубланди Мишка.— Албатта уруш дейилади. Бу, беозорларни мен хўп биламан! Бунақа беозордан баъзиси ўйида шимини ямаб ўти-

риб ҳам, позициядаги ўнта аскарга қараганда кўпроқ зиён етказиши мумкин... Казакларни бизга қарши қўзғатган худди ўша «безозор» Гришак бува бўлади. Шуларнинг касрига бошланди бу уруш! Ким бизга қарши ташвиқот юргизади? Шулар, худди ана шу безозорлар. Сен мени «жаллод» дейсан тагин... Топган жаллодингни қара-ю! Мен илгари, қўзичоқ ёки чўчқа боласини сўя олмасдим, ҳозир ҳам сўйишга қўлим бормайди. Биров сўяётган бўлса, тепасида туролмай, қулоғимни беркитиб, кўзимам кўрмасин, қулоғимам эшитмасин деб нарироққа қочардим.

— Нега бўлмасам қудамни...

— Қудам, қудам дейсиз холос!— зардаси қайнаб унинг гапини бўлди Мишка.— Унақа қудани ер ютгани яхши, фойдасидан кўра зарари кўпроқ. Мен унга айтдим: чиқ уйдан дедим, чиқмади, ётволди чўзилиб. Бу лаънати чоллардан аламзада эдим. Қоним қизишмас, мол сўйишга қўлим бормайди, аммо, лекин, мени кечирасиз, ана шу қудангиз ва унга ўхшаш ифлос душманларни тап тортмай ўлдиравераман! Ер юзини ҳаром қилган бундай душманларга менда раҳм-шафқат йўқ!

— Ана шу шафқатсизлигинг учун чўпдай озиб кетгансан,— ачитиб гапирди Ильинична.— Виждон азоби осон эмас...

— Виждоннинг бунга алоқаси йўқ!— беғараз илжайди Мишка.— Битта ифлос чолни деб виждон азобига тушадиган аҳмоқ мен эмас. Мени безгак қийнади, тутавериб силламни қуритди, йўқса мен уларни-чи, онажон...

— Мен сенга онамасман! — Ильинична тутақиб кетди.— Қанжиқ итни она деб чақир!

— Оғзингга қараб гапир! — деди Мишка, ғазабидан кўзларини қисиб.— Мен сенинг малайинг эмасманки, гиди-бидингни индамай эшитсам. Мен тўғрисини айтдим, хола. Петро учун мен жавобгармасман. Уғлинг қидирганини топди.

— Сен қотилсан! Жаллодсан! Йўқол бу ердан, дийдорингни кўришга тобим йўқ!— деб қарғади Ильинична.

Мишка яна папирос чекди, вазминлик билан:

— Хўш, қудаваччангиз Митрий Қоршунов-чи, у қотил эмасми? Григорий-чи?— деб сўради.— Уғлинг тўғрисида нега индамайсан? Учига чиққан ҳақиқий қотил ўша бўлади!

— Елғон гапирма!

— Кечадан бери рост гапирадиган бўп қоганман. Қани айт-чи, у ким? Одамларимиздан қанчасининг ёстиғини қуритганини биласанми ўзинг? Қани, гапир! Модомики сен урушда қатнашганларнинг барисига шунақа лақаб қўядиган бўлсанг, демак, ҳаммамиз ҳам жаллодмиз. Масала фақат кимнинг жонини олиш ва нима учун олишда,— тагдор қилиб гапни тамомлади Мишка.

Ильинична индамади, лекин меҳмоннинг ҳаливери кетадиган сиёқи йўқлигини кўриб зарда билан:

— Бас энди! Сенминам гаплашиб ўтиришга вақтим йўқ, уйингга борсанг бўларди,— деди.

— Уйимда сичқонлар ҳасса таяниб юришибди,— деб истехзоли кулди Мишка.

Бундай гаплар ва қарғишлар билан Мишкани енгиб бўлмасди. Қутурган кампирнинг ҳақоратларига эътибор берадиган нозик табиатли кишилар хилидан эмасди у. Дуняшка ўзини севишини Мишка биларди, шундан бошқасини, шу жумладан кампирниям бир пулга олмасди.

Эртаси куни эрталаб Мишка яна келди, орада ҳеч гап ўтмагандай, салом бериб, дераза ёнига ўтирди-да, Дуняшканинг ҳар бир ҳаракатини кузата бошлади.

Ильинична унинг саломига жавоб ҳам бермасдан:

— Жудаям пашшахўрда бўлиб қолдинг...— деб пўнғиллади.

Дуняшка қизариб-бўзариб, кўзларини ўқрайтириб онасига тикилди-ю, лекин индамай ерга қараб олди. Мишка кулимсираб жавоб берди:

— Сенинг олдингга келганим йўқ, Ильинична хола, бекорга хуноб бўлма.

— Менга қолса, сени уйимга асти йўлатмасдим!

— Хўш, бўлмаса, қаерга борай?— деб жиддий сўради Мишка.— Қудаваччангиз Митрийнинг дастидан сўққа бошим қолди, кимсасиз кулда ёлғиз ўзим ўтиролмаяпман. Сизга ёқадими, йўқми, ҳар куни

уйингизга келавераман энди, холажон,— деб гапине тамомлади-да, оёқларини кериб, эркинроқ ўтириб олди.

Ильинична диққат билан унга тикилди. Дарҳақиқат, уни осонлик билан уйдан ҳайдашнинг иложи йўқ эди. Мишканинг букчайинқираган қад-қомати, эгилган боши, қимтинган лаблари ва умуман бутун важоҳати ўтакетган қайсарлигидан далолат берарди...

Мишка кетгандан кейин Ильинична болаларни ҳовлига чиқариб, Дуняшкага шундай деди:

— Минбаъд бу уйга қадам қўймасин. Тушундингми?

Дуняшка рўйирост онасига гикилди; ғазаб билан кўзларини сузиб, ҳар бир сўзни чертиб-чертиб гапираркан, унинг Мелеховлар зотидан эканлиги яққол-кўринди.

— Йўқ! Келаверади! Тергаб бўпсиз! Яна келади!— деди-да, ортиқ чидай олмай, фартуғи билан юзини тўсиб, даҳлизга чопиб чиқди.

Ильинична хўрсиниб қўйди-да, дераза ёнига бориб ўтирди, бошини чайқаб, хиралашган кўзларини даштга тикканича, ер билан осмон туташиб турган ердаги қуёшда кумушдай товланиб ётган шувоқзорга тикилганича узоқ тикилиб қолди.

Она-бола ярашмасдан, бир-бири билан гаплашмасдан, кечга яқин Дон бўйидаги полизнинг қулаган четан деворини тузатмоқда эдилар. Мишка келди. У Дуняшканинг қўлидан белкуракни олиб:

— Саёз қазлаяпсан. Шамол турса, яна қулайди, — деди-да, қозиқ ўрнини кавлай бошлади; сўнгра четанларни тиклаб, қозиқларга маҳкам боғлаб бўлгандан кейин кетди. Эрталаб у янги йўнилган иккита хаскаш ва паншаҳа учун даста келтириб Мелеховлар зина-пояси олдига қўйди; сўнгра Ильиничнага салом бериб, жиддий қиёфада сўради:

— Пичан ўриш хаёлларингда борми? Одамлар аллақачон Доннинг нарёғига ўтиб олишди.

Ильинична индамади. Онаси ўрнига Дуняшка жавоб берди:

— Дарёдан қандай қилиб ўтамиз! Қайиғимиз куздан бери бостирма тагида ётибди, бутунлай қовжираб кетган.

— Кўкламда сувга солиб қўйиш керак эди,—деди Мишка танбеҳ бергандай қилиб.— Балки, тирқишларини лослаш керакдир? Қайиқсиз ҳеч ишларинг битмайди.

Дуняшка итоаткорлик билан, онам нима деркин дегандай, Ильиничнага қаради. Кампир бу гапларнинг унга мутлақо алоқаси йўқдай, индамай хамир қорар эди.

— Уйларингда лос борми?— деб кулимсираб сўради Мишка.

Дуняшка омборхонага бориб, нашапоядан тушган лосдан бир қучоғини кўтариб келди.

Мишка тушгача қайиқни тахт қилиб, ошхонага кирди.

— Қайиқни сувга ташлаб қўйдим, ивиб ётсин. Тўнкага боғлаб қўйинглар, биронтаси судраб кетмасин тағин.— Яна сўради:— Холажон, пичан ўриш масаласида нима дейсиз! Ёки қарашиворайми! Барибир, шу кунларда мен бўшман.

Ильинична боши билан Дуняшкани кўрсатиб:

— Анавундан сўра,— деди.

— Мен уй бекасида сўраяппан.

— Мен уй бекаси бўлмай қолдим...

Дуняшка йиғлаб юборди, меҳмонхонага кириб кетди.

— Ундай бўлса, қарашиворишим шарт,— деди Мишка қатъий қилиб.— Дурадгорлик асбобларинг қарерда? Сизга хаскаш қилиб бермоқчиман, эскилари ншга ярамай қолган бўлса керак.

Мишка бостирма тагига бориб, ҳуштак чалиб, хаскашга тиш йўна бошлади. Кичкинтой Мишатка унинг ёнидан кетмас, унинг кўзларига жавдираб тикилар:

— Михаил амаки, менга кичкина хаскаш қилиб беринг,— деб ялинарди,— бошқа ҳеч кимнинг қўлидан келмайди: бувим билмайди, аммам ҳам... Ёлғиз сиз биласиз, сиз жуда устасиз!

— Албатта қилиб бераман, адаш, худо урсин, қилиб бераман, лекин шarti шуки, сал нарироқ турасан, кўзингга қипиқ тушмасин тағин,— мийиғида кулаб уни алдарди Қошевой, бироқ ичида: «Жудаям ўхшайди-я, бу жинқарча... Дадасининг ўзгинаси! Қош-кўзла-

ри, устки лабини жийириши — ҳаммаси ўхшайди... Зотига гортган-да!» деб таажжубланарди.

Михайло кичкинтой ўйинчоқ хаскаш ясашга киришди-ю, бироқ уни битиролмади: бирданига лаблари кўкариб, сарғайган юзида ғазаб ва айни замонда итоагкорлик аломати пайдо бўлди. У ҳуштак чалишини йиғиштирди, пичоқни бир четга қўйди-да, бадани увишганлигидан кифтларини қимирлатиб керишди.

— Михайло Григорич, менга биронта шолча топиб кел, адаш, мен ётаман,— деб илтимос қилди.

— Нега?— қизиқсиниб сўради Мишатка.

— Касал бўлгим келди.

— Нима учун?

— Э, елим экансан-ку, мунча суриштирасан, ахир... Касал бўладиган вақт келди, ётишим керак! Тезроқ обкел!

— Хаскашим нима бўлади?

— Кейин қилиб бераман.

Мишканинг аъзойи бадани дағ-дағ титрарди. У тишларини такиллайтиб, Мишатка келтирган шолча устига ётди, фуражкасини бошидан олиб, юзига қўйди.

— Бирпасда касал бўлдингми?— ачиниб сўради Мишатка.

— Ҳа, касал бўлдим.

— Нега титрайсан!

— Безгагим тутиб қолди.

— Нега бўлмаса, тишингни такиллатасан?

Мишка фуражка тагидан эзма адашига кўз қирида қараб, кулиб қўйди, унинг саволларига ортиқ жавоб бермади. Мишатка Кошевойга бир қаради-ю, капалаги учиб уйга югурди.

— Бувижон? Михаил амаким бостирма тагида чўзилиб ётволди, қалт-қалт қилади, сапчиб-сапчиб тушади!

Ильинична деразадан қаради, стол ёнига келиб, алланамалар тўғрисида ўйлаб анчагача индамай туриб қолди...

Мишатка унинг енгидан тортиб, сабрсизлик билан:

— Нега гапирмайсан ахир, бувижон?— деб қисгарди.

Ильинична унга бурилиб қаради ва:

— Бор, эркатойим, кўрпани обориб бер имонсизга, устига ёпсин. Уни безгак тутяпти, шунақа касал бор. Кўрпани кўтара оласанми ўзинг?— Кампир яна де-раза олдига бориб, ҳовлига қаради-да, шоша-пиша:— Тўхта, шошмай тур! Оборма, керак эмас,— деди.

Дуняшка ўзининг барра пўстинини Кошевойнинг устига ёпиб, қулоғига энгашиб алланималар дерди...

Безгаги тарқагандан сўнг Мишка қош қорайгунча пичан ўриш тайёргарлиги билан банд бўлди. Унинг дармони қуриган, ҳаракатлари сустлашган эди, лекин шундайлигига қарамай Мишаткага ваъда қилган хаскашни ясаб берди.

Кечқурун Ильинична овқатни келтириб, болаларни стол ёнига ўтқазди-да, Дуняшканинг юзига қарамасдан:

— Бор, чақир ановини... оти нимади... келиб овқат есин,— деди.

Мишка стол ёнига келиб, чўқинмасдан букчайиб ўтирди. Тери қуриб, йўл-йўл доғ тушиб қолган сап-сарик юзидан чарчагани билиниб турар, қошиқни оғзига олиб борганида қўли билинар-билинмас қалтирарди. У кўнгли тортмагани учун овқатни кам ер, аҳён-аҳёнда стол атрофидагиларга бепарволик билан шунчаки қараб кўярди. Лекин Ильинична «жаллоднинг» нурсиз кўзлари ҳар гал Мишаткага тикилганда, негадир, жонланганини, чақнаб кетганини кўриб ҳайрон бўларди, меҳр-муҳаббат ва шавқ-завқ билан яшнаган кўзлари бир дам учқунланиб яна сўнар, бироқ лабининг икки бурчидан билинар-билинмас табассум анчагача кетмасди. Сўнгра у кўзини кўтариб бошқаларга қарар ва ўша заҳотиёқ юзида бепарволик аломати пайдо бўларди.

Ильинична ер тагидан секин-аста Кошевойни кузата бошлади ва ўшандагина унинг касалдан чўпдай озиб кетганини пайқади. Чангдан бўзариб кетган гимнастёркаси остидан қобирғалари саналиб турарди, озиб-тўзиб кетганидан икки кифтининг икки чети туртиб чиққан, ёш боланикидай ингичка бўйни, сарғиш тук босган кекирдаги жуда ғалати таъсир қолдирарди... Кампир «жаллоднинг» букчайган қаддига, сарғайган юзига тикилган сайин, ўзидан-ўзи ўнғайсизла-

наётанини, қалбида иккиланиш пайдо бўлганини аниқроқ сезарди. Бирданига Ильиничнанинг қалбида, кўзига балодай кўринган бу одамга нисбатан шундай зўр меҳр-шафқат ҳисси уйғондики (бу оналик ҳисси энг бағритош аёлларнинг ҳам кўнглини эритиб юборади), унинг таъсири остида бир тарелка тўла сутни Мишканинг олдига суриб қўйди-да:

— Ол, яхшилаб қорнингни тўйғазиб ол! Бирам озиб кетибсанки, қуруқ суягинг қолибди... Тагин куёв бўлман дейди-я!— деб қўйди.

III

Қишлоқда Кошевой билан Дуняшка тўғрисида шивир-шивир гап бошланди. Жувонлардан бири пристанда Дуняшкани кўриб: «Михаилни хизматкорликка олдингларми? Уйларингдан кетмайди сира...» деб пичинг қилди.

Ильинична қизи қанчалик ялиниб-ёлворса-да: «Бу тўғрида оғзингни очма, мен сени унга бермайман! Мендан фотиҳа оламан деб овора бўлма!» дерди ўжарлик қилиб. Ниҳоят, Дуняшка, ундай бўлса Кошевойникига кетаман, деб кийим-кечагини йиғиштира бошлагандан кейин, Ильинична ўз шахтидан тушди.

— Уйлаб кўрсанг-чи, ахир!— ваҳимага тушиб чинқирди она.— Ёлғиз ўзим болаларни қандай эплайман? Ҳамманг қирилиб ўл дейсанми?

Лекин Дуняшка сандиқдан ўз буюмларини олаверди:

— Узингиз биласиз, ойижон, аммо мен қишлоққа масхара бўлишни истамайман,— деди секингина.

Ильинична анчагача лабларини қимирлатиб турди-да, ахийри оёқларини аранг судраб тўрдаги бурчакка борди, иконани олиб:

— Нимаям дердим, она қизим...— деб шивирлади кампир.— Шу ишга аҳд қилган бўлсанг, майли, мен рози, сени худога топширдим...

Дуняшка дарҳол тиз чўкди. Ильинична унга оқ фотиҳа бераётиб, овози титраб кетди:

— Шу икона билан бир вақтларда онам менга оқ фотиҳа берган эди... Шу аҳволингни ҳозир даданг бир кўрсайди... Эсингда борми, қайлигинг тўғрисида нима

дегани? Қанчалик қийналганимни худойим кўриб-билиб турибди...— деди-да, индамай даҳлизга чиқиб кетди.

Кошевой черковда никоҳ ўқитмаслик учун қаллигига қанчалик насиҳат қилиб, ялиниб-ёлворса-да, қайсар қиз ўз гапида қаттиқ туриб олди. Мишка ўз хоҳишига қарши розилик беришга мажбур бўлди. Ичида черковини ҳам, бошқасини ҳам сўка-сўка, худди дор тагига кетаётган жиноятчидай, никоҳга тайёрланди. Кечаси кимсасиз черковда поп Виссарион энг ичида никоҳлаб қўйди. Маросим тугагач, куёв билан келинни табриклаб, шундай деди:

— Мана, кўрдингизми, советчи ёш ўртоқ, турмуш шунақа бўлади: бултур сиз ўз қўлингиз билан менинг уйимга ўт қўйиб, масалан, кулини кўкка совурган эдингиз, бугун эса, мен сизни никоҳладим... Дарахтни кесма, бир кунмас, бир кун соясида ўтирарсан, деган гап бор. Ҳар ҳолда мен хурсандман, кўзингиз очилиб, Исо черковига йўл топганингиз учун ниҳоятда хурсандман...

Буниси Мишкага жуда ботиб кетди. У боядан бери ўзининг иродасизлигидан уялиб, ўзидан нафратланиб, зўрға ўзини тутиб турган эди, энди тоқати-тоқ бўлиб, кек сақлаган попнинг юзига хўмрайиб тикилди-да, Дуняшка эшитмасин учун атайин шивирлаб, жавоб қайтарди:

— Аттанг, ўшанда қишлоқдан қочиб қутулдинг-да, йўқса сен сочи узун шайтонни уйинг билан қўшиб куйдираддим! Тушундингми энди!

Бу гапни кутмаган поп ҳанг-манг бўлиб, кўзларини пирпиратиб Мишкага тикилди, бироқ у ёш келинчакнинг энгидан тортиб, зарда билан: «Кетдик!»— деди-да, солдатча этиги билан гурс-гурс қадам ташлаб, эшикка чиқди.

Уларнинг тўйлари қизимади, самогон ичилмади, кўшиқ айтилмади. Тўйда куёв жўра бўлган Прохор Зиков эртаси кун не вақтгача тупуриниб, Аксиньяга ҳасрат қилди.

— Эй, оймбека, шуюм тўй бўлди-ю! Михаил черковда попнинг қулоғига бир нима девди, бечора чолнинг оғзи қийшайиб кетди! Биласанми, дастурхонга нима қўйишди? Қовурилган товуқ билан қатиқ хо-

лос... Лоақал бир қултум самогон ҳам топишолмабди, жин ургурлар! Ҳм, Григорий Пантелевич сингил-часининг тўйини бир келиб кўрса бўларди.... Сочларини юларди! Йўқ, ойимбека, тамом! Мен энди бунақа янги тўйларга боришни бас қилдим. Бунақа тўйдан итларнинг базми қайтага қизиқроқ бўлади, бири бирининг жунини юлишади, қий-чув, тўполон кўтаришади-ку, бу ерда на ичкилик, на муштлашиш, ҳеч нарса йўқ. Минг лаънат бунақа тўйга! Ишонсанг, тўйдан кейин шундай таъбим хира бўлдики, туни билан ухлолмай, бурга талагандан баттар қийналиб у ёнбошдан бу ёнбошга ағдарилиб тонг оттирдим...

Кошевой Мелеховларникига ўрнашиб олган кундан бошлаб рўзғорга барака кирди: қисқа вақт ичида у четан деворларни тузатди, даштдаги пичанни ташиб, усталик билан чиройли ғарам қилиб босди; буғдой ўришга тайёргарлик кўриб, ўроқ машинанинг паррак ва қанотларини бошқатдан янгилади, хирмон жойни яхшилаб тозалади, шалоғи чиққан эски шамол машинани тузатди, от абзалларини ямаб-ясқади, чунки у бир жуфт хўкизни отга алмаштиришни орзу этар ва бу ҳақда бир неча марта Дуняшкага: «Қандай бўлмасин, от топишимиз керак. Қана босган бу бузрукларга ишонсанг, она сути оғзингга келади», — деган эди. Бир куни у омборхонада ётган ультрамарин билан белила бўёғини кўриб, эскирганидан бўзариб кетган дераза қолқоқларини ўша заҳотиёқ мойлашга киришди. Мелеховлар уйи ярқираган ҳаво ранг деразалари туфайли бирданига ёшариб кетгандай бўлди...

Мишканинг серғайрат, тиришқоқ хўжайин экани ҳаммага маълум бўлди. Қасаллигига қарамай, бир дам бекор турмасди. Дуняшка доим унга қарашар, ҳар бир ишда ёрдамлашарди.

Эрга теккандан кейин кўп ўтмасдан унинг ҳусни очилиб, кифтлари билан сонлари ҳам анча тўлишгандай кўринарди. Кўзларининг боқиши, юриш-туриши, ҳатто соч тузатиши ҳам бошқача бўлиб қолди. Илгариги шўхлигидан, ёш боладай ҳовлиқиб югуриб келиши ва бесўнақай ҳаракатларидан ҳозир асар қолмаганди. Ипакдай эшилиб, жилмайиб юрадиган бўлиб қолди, у эрига хуштор кўзи билан қарар, ундан бошқа

ҳеч нима кўзига кўринмасди. Навқирон бахтнинг кўзи сўқир, деган гап бежиз эмас...

Лекин Ильинична кундан кунга яккаланиб қолаётганини сезиб, изтироб чека бошлади. Умр бўйи яшаган ўз уйида ортиқча одамга ўхшаб қолди. Дуняшка билан эри, гўё, бўш ётган ерга ўзлари учун янгидан иморат солаётган кишилар сингари, астойдил ишга шўнғиб кетишган эди. Улар кампир билан ҳеч маслаҳат қилишмас, рўзғорда қилинаётган баъзи ишлар тўғрисида унинг розилигини олишмасди, ҳаттоки, икки оғиз ширин сўз билан кампирнинг кўнглини кўтаришни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Фақат дастурхон тепасидагина эру хотин у билан учтўрт оғиз гаплашган бўлишарди холос, шундан кейин Ильинична яна ўз дардини ютиб, уйда якка қолаверарди. У қизининг бахтиёрлиги учун суюнмасди, ўз уйида бегона кишининг туриши — куёвини у ҳозир ҳам бегона деб ҳисобларди — унга малол келарди. Бир йилда тўнғич ўғли, эри ва икки келинидан ажраган кампир ғамдан бутунлай қартайиб, хоктуроб бўлиб, ғариблар сингари кун кечирарди. У оғир мусибатларни бошидан кечирди, дарвоқе, бир кишига шунчалик ғам кўплик қилмайдими, ахир! У энди ғам билан олишишга қурби келмас ва биргина умид билан яшарди: хурوفотга қаттиқ берилган бу кампир Мелеховлар оиласига пашшахўрда бўлиб ўрганган ажал бу уйнинг остонасини ҳали кўп босиб ўтади, деб ишонарди. Ильинична Дуняшканинг эрга текканига кўникиб қолган эди, фақат бир нарсани истарди: Григорий келса-ю, болаларини омон-эсон қўлига топширса, шундан кейин умрбод кўзини юмса... Узоқ умр, оғир ҳаёт, азоб-уқубатлар эвазига Ильинична абадий тинчиш ҳуқуқига эга бўлган эди...

Ёз кунлари узун, тезроқ кеч бўла қолмай безор қиларди. Қуёшнинг иссиғига чидаб бўлмасди. Бироқ унинг ҳарорати Ильиничнага таъсир этмас: зинапояда, куннинг тиғида қимирламасдан ўтирар, атрофидаги ҳамма нарсага бепарво эди. Унинг илгариги ғайратидан, рўзғорпарастлигидан асар ҳам қолмаган эди. У ҳеч қандай иш қилгиси келмас, ҳамма нарсадан безганди; назарида, ҳаммаси кераксиз, овора бўлганга

арзимайдигандай туюларди, бир ҳисобда, илгаригидай меҳнат қилишга энди кучи ҳам етмасди. Кўпинча у, кўп йиллик меҳнатда ишдан чиққан қўлларига тикилиб, ўзига-ўзи: «Мана энди қўлларим ҳам меҳнатдан қутулди... Дам оладиган вақти келди... Ошимни ошадим, ёшимни яшадим, бас энди... Гришенькани бир кўрсам, армоним йўқ...» дерди хаёлга берилиб.

Фақат бир мартагина Ильинична қадимгисидай қувонди, лекин бу ҳам узоқ давом этмади. Прохор станицадан келаётиб Мелеховлар ҳовлисига кирди-да, олисдан туриб бақираверди:

— Суюнчини тайёрлайвур, Ильинична хола! Уфлингдан хат!

Кампирнинг ранги оқариб кетди. У ўзича: хат албатта бир шум хабарни келтиради, деб ўйларди. Бироқ Прохор, хатни ўқиб бергандан кейин Ильинична азбаройи қувонганлигидан анчагача тили калимага келмай қолди. Ярни уй ичидагиларга дуойи саломлардан иборат бўлган бу қисқача хатнинг охирида Григорий, кузга яқин уйга бир келиб-кетишга ҳаракат этишини илова қилиб кетган эди. Кампирнинг қорамағиз юзидан, икки бетига чуқур ажинлардан кўз ёшлари тирқираб оқа бошлади. У бошини қўйи солиб, кофтасининг енги билан, ғадир-будур кафти билан юзларини артарди, бироқ ёш тўхтамай, икки бетидан оқиб, худди илиқ ёмғир сувидай этагига томчиларди. Прохор аёлларнинг кўз ёшига чидаб туролмас эди, шунинг учун у ижирғаниб, зардаси қайнаб:

— Э, бувижон, жудаям хуноб қилвординг-ку!— деди.— Ҳамма кўз ёшини хотин зотига берган эканми дейман... Суюниш керак, йиғи нимаси? Хайр, мен кетдим! Кўз ёшингни томоша қилишга тоқатим йўқ.

Ильинична эсини тўплаб уни тўхтатди.

— Шошма ахир, обкелган хушхабаринг учун... вой жонгинам... Вой эсим қурсин... Шошмай тур ахир, сени сийлашим керак...— деб чулдиарди, кўпдан бери сандиқда сақланган бир шиша самогонни олаётиб.

Прохор ўтириб, мўйловини силаб қўйди.

— Хурсандчиликка ўзинг ҳам мен билан ичасанми?— деб сўради-ю, лекин ўша заҳоти хавотир бўлиб ичида ўзини койиди: «Ҳаҳ, тилим қичмай ўлсин!

Қитдай нарсага фалокат босиб кампир шерик бўлса, менга йуқ ҳам бўлмайди...»

Ильинична гапига унамади. У хатни авайлаб тахлади, икона турадиган жойга қўйди, бироқ у ердан яна олди-да, бирпас ушлаб туриб, қўйнига солди-ю, кўксига маҳкам босиб қўйди.

Дуняшка даладан қайтгач, хатни узоқ ўқиди, сўнгра жилмайиб чуқур нафас олди:

— Уҳ, тезроқ кела қолса эди-эй! Уни кутавериб сарғайиб сомон бўлдингиз.

Ильинична қизғангандай хатни қизининг қўлидан олди-да, яна қўйнига солиб қўйди, сўнгра жилмайиб, йилтираган сузук кўзлари билан қизига боқиб:

— Мени қўявер, бўлганим шу, бу ерда мени итми-сан, одамми-сан дейдиган киши йўқ, лекин кенжато-йим онасини унутмабди! Ёзган қўллари-дан айналай! Мени ҳурматлаб, отамнинг номи билан Ильинична деб ёзибди... Меҳрибон онажонимга, яна азиз болаларимга кўпдан-кўп салом йўлламан дебди, сениям унутмабди... Нимага куласан, а? Сенда эс йўқ, Дуняшка, қип-қизил тентаксан!

— Вой тавба-эй, салгина жилмайсам нима қипти ахир, ойижон? Қаёққа отланяпсиз?

— Полизга бораман, картошкани чопиб қўяй.

— Эртага ўзим бораман, уйда ўтирсангиз бўларди. Гоҳ касалман деб инқиллайсиз, гоҳ бирданига ишга чопасиз.

— Йўқ, мен борай... Севинчим ичимга сиғмаяпти, бир айланиб келай,— деб ростини айтди Ильинична ва чаққонлик билан рўмолини ўради.

Кампир полизга кетаётиб Аксиньянинг олдига кирди; аввал одоб юзасидан бошқа тўғридан гап очиб, кейин хатни кўрсатди.

— Кенжато-йим хат юборибди, онам қувонсин деган-да. Отпускаи олиб келмоқчи эмиш. Ма, ҳамсо-яжон, ўқи-чи, яна бир марта эшитай.

Ушандан бери Аксинья бу хатни тез-тез ўқиб берадиган дастёр бўлиб олган эди. Кечқурунлари Ильинична унинг олдига келиб, дастрўмолга яхшилаб ўралган сариқ конвертни узатар ва хўрсиниб илтимос қиларди:

— Аксиньяжон, яна бир ўқинг, негадир, бугун кўнглим ғаш, тушимгаям кирди, худди мактабга қатнаб юрган кичкинтой болалик вақтимиш...

Хат ишқаланаверганидан кейин кўк қалам билан ёзилган ҳарфлари бир-бирига қўшилиб кетган, кўп сўзлар бутунлай ажратиб бўлмайдиган даражага етганди, шундай бўлса-да, Аксинья сира қийналмасди, чунки ўқийвериб хат унга ёд бўлиб қолган эди. Кейинчалик юпқа қоғоз ҳилвираб ўқийдиган жойи қолмаганда ҳам Аксинья тутилмасдан хатнинг бошидан то охиригича ёдаки гапириб бераверарди.

Икки ҳафтадан кейин Ильинична тоби қочганлигини сезди. Уша куни Дуняшка хирмонда банд бўлгани учун Ильинична уни ишдан олиб қолишни истамади, лекин овқат пиширишга ўзининг ҳам қурби келмади.

— Мен бугун туролмайман. Ўзинг бир амалларсан,— деди қизига.

— Қатингиз оғрияпти, ойижон?

Ильинична эски кофтасининг бурмаларини текислади, ерга қараб жавоб берди:

— Ҳамма ёғим оғрийди... Танамда соғ жойим қолмаганга ўхшайди. Ёшлигимда даданг раҳматлик, жаҳли чиқиб, мени ура бошларди... Муштиям чўяндан баттар эди... Бир ҳафтагача сулайиб ётардим. Ҳозир ҳам худди ўшанга ўхшаб ҳамма ёғим зирқирайди, худди биров ўласи қилиб калтаклагандай...

— Михаилни фельшерга юборсакмикан?

— Кераги йўқ, бир амаллаб туриб кетарман.

Эртаси куни Ильинична ҳақиқатан ҳам ўрнидан туриб ҳовлини айланиб юрди, бироқ кечга томон яна ётиб қолди. Юзлари бир оз шишинқираб, кўзларининг остида халтачалар пайдо бўлди. Кечаси у бир неча марта тирсагини тираб, баланд ёстиқдан бошини кўтарди, ҳаво етишмаганидан тез-тез нафас ола бошлади. Ниҳоят, нафас қисиши қўйди. У энди чалқанчасига тинчгина ёта олар, ҳатто ўрнидан туришга ҳам қурби етарди. Шу аҳволда бир неча кунгача хомуш бўлиб, жимгина ётаверди. У ёлғизликни ёқтирарди. Аксинья келиб гапга солган чоқларда, унга тўмтоқ қилиб жавоб қайтарар ва у чиқиб кетгандан кейин эркин нафас

оларди. Болалар эртадан кечгача ҳовлида бўлиб миясини ачитмаганига, Дуняшканинг кириб, гапга солавериб безовта қилмаганига кампир хурсанд эди. У энди ҳеч кимнинг ачинишига, ҳеч қандай тасаллига муҳтож эмасди. Ўз бошидан ўтган бирталай нарсаларни эслаш учун якка қолишга муҳтож бўлиб қолган эди. Шунинг учун у кўзларини сал-пал юмиб, соатларча қимир этмай ётарди, фақат шшинқираган бармоқлари кўрпани тимирскилар ва бутун ҳаёти шу соатларда кўз ўнгидан ўтарди.

Қизиғи шуки, кампир ўз ҳаётининг шунчалик беҳуда, шунчалик тез ўтиб кетганини энди англади; шу қадар оғир, қайғули воқеалар кўп эдики, буларни эслашга тоғдай юрак қерак эди. Ильинична негадир, дамбадам Григорийни эслайверар, хаёлан у билан бирга бўларди. Балки, уруш бошлангандан бери ўғлининг тақдири учун доим хавотир олавериб, унинг илинжида юргани, қолган умри фақат шунга боғлиқ экани бунга сабабдир. Ёинки, тўнғич ўғли билан эрини секин-аста унута бошлаган бўлиши ҳам мумкин. Лекин кампир ўлганларни унчалик эсламас, уларни кўз олдига келтирмоқчи бўлса-да, аниқ тасаввур эта олмасди. У ўзининг ёшлик даврини, эри билан кечирган ҳаётини эслашга унчалик орзуманд эмасди. Ҳаммаси ўтди-кетди, энди эслашнинг кераги ҳам йўқ, ўйлаган билан барибир, дардига малҳам бўлолмасди. То сўнгги вақтларгача у, ўтган умрини эсларкан, порлоқ хотиралар орасига ҳеч қандай икир-чикирни аралаштирмасликка ҳаракат қиларди. Аммо «кенжатоийни» эса, худди ёнида тургандай, аниқ ва равшан тасаввур ётарди. Лекин уни ўйлаши биланоқ, дарров юраги ура бошлаганини сезарди. Унинг кетидан нафаси қисиб, юзи кўкариб кетар ва шу аҳволда анчагача беҳуш ётарди, ниҳоят, ўзига келиб, яна уни ўйларди. Ахир, сўнгги ўғлини она унута оладими ҳеч...

Бир куни Ильинична меҳмонхонада ётар эди. Айни туш пайти, ҳовлига офтоб тушиб, чарақлаб турарди. Жануб томонда, кўз қамаштирувчи кўм-кўк осмоннинг бир бурчида шамол тўзителиб юборган баҳайбат оппоқ булутлар сузиб юришарди. Оғир сукунатни фақат бир хилда чириллашган чигирткаларнинг овози бузар, ки-

шининг уйқусини келтирарди. Дераза остида, пойде-
ворга тақалиб ўсган шўра аралаш ёввойи сули билан
тўнғизтароқни офтоб қовжирата олмаган эди, чигирт-
калар шу кўкатлар орасига кириб олиб чийилла-
шарди. Ильинична уларнинг узлуксиз чириллашига
қулоқ соларкан, қуёш ҳароратидан исиган кўкатлар
ҳиди меҳмонхонага кирганини сезди-ю, ўша заҳотиёқ
унинг кўз ўнгида: август офтобида қақраган жазирама
дашт, буғдойи ўриб олинган анғиз, кўкиш туман синга-
ри нозик пардага бурканган мовий осмон намоён бўл-
ди...

Хаёлан у, шuvoқ ўт босган уватда ўтлаб юрган ҳў-
кизларни, устига чодир қурилган аравани яққол кўрар,
чигирткаларнинг чириллаганини аниқ эшитар, шuvoқ-
нинг тахир ва аччиқ ҳидини ютиб нафас олгандай бў-
ларди... Бирданига ўша ёқда ўзини ҳам кўриб қолди:
қад-қомати келишган, ёш, чиройли келин... Ана, арава
томон шошиб-пишиб кетяпти. Урилган буғдой поялари
оёғи остида шитирлайди, болдирларини қитиқлайди,
иссиқ шамол юбкасига қистирилган жиққа ҳўл кўйла-
гининг елкаларини қуритади, бўйнини ачиштиради.
Юзлари бўриқиб кетган, қон югурганидан қулоқлари
шанғиллайди. У сутга тўлишган, таранг бўлиб кетган
бўлиқ кўксини қўли билан босиб боради, бирданига
чинқириб йиғлаган чақалоқ товушини эшитиб, юриши-
ни тезлатади, йўл-йўлакай ёқа тугмаларини еча бош-
лайди.

Унинг шамолда қовжираган лаблари жилмаяди,
аравага осилган беланчакдан қорача чақалоғини —
Гришаткасини олади. Бўйнидаги крестнинг терлаб ҳўл
бўлган боғичини тишлаб туриб, чақалоққа эмчак бе-
ради ва: «Онанг тасаддуқ бўлсин! Ўзимнинг эркатой
ўғлим! Онанг сени оч қолдирди-я...» — деб шивирлайди.
Гришатка ҳали ҳам ўпкасини тутолмай энтикиб-энти-
киб сўради ва энди чиққан тишлари билан эмчагини
тишлаб олади. Ёнларида эса, қора мўйловли йигит —
Гришатканинг дадаси чалғи ўроқни қайрамоқда. Эри-
нинг қисилган киприклари остидан жилмайиб турган
кўзларининг ҳаво ранг соққаларини ҳам, истехзоли ку-
лишини ҳам у киприклари остидан бемалол кўриб ту-
рибди... Бирданига иссиқдан нафаси оғирлашади, пе-

шонасидан тер қуйиб, бетларини қитиқлайди, кўзла-
ри тиниб, оламни қоронғилик босади...

Кампир кўзини очди, кўз ёшларидан жиққа ҳўл бўл-
ган юзини қўли билан силаб кўрди, нафаси қаттиқ қи-
сиб қолганидан гоҳ худ, гоҳ бехуд бўлиб анча вақтга-
ча қимирламай ётди.

Кечқурун қизи эри билан уйқуга кетганларидан
кейин, у сўнгги кучини тўплаб ўрнидан турди-да, ҳов-
лига чиқди. Аксинья подадан йўқолган сигирини алла-
маҳалгача қидириб, уйига қайтиб келаётганда Ильи-
ничнага кўзи тушди; кампир битта-битта қадам қўйиб,
гандираклаганича ғарам томонга ўтди. Аксинья: «Қа-
сал ҳолига бу ёқда нима қилиб юрибди?» деб ҳай-
рон бўлди-да, оҳиста Мелеховлар ғарамига туташган
четан девор ёнига ўтиб, ғарам томонга қаради. Тўлин
ой нуруни сочар, даштдан шабада эсарди. Тош увал
билан шиббаланган теп-текис хирмон жойга ғарамда-
ги пичаннинг сояси тушиб турарди. Ильинична ғовга
қўлларини тираган ҳолда даштга боқар, олисдан худ-
ди юлдуз сингари милтиллаб кўринган ўроқчилар гул-
ханига тикиларди. Аксинья ойнинг зангори ёруғида
унинг салқиган юзини, қорашол рўмоли остидан чиқиб
қолган бир тутам оппоқ сочини бемалол кўрарди.

Ильинична кўм-кўк тун қўйнида ётган даштга узок
тикилиб қолди, миҳоят гўё ўғли ёнида тургандай, эши-
тилар-эшитилмас қилиб чақирди:

— Гришенька! Жонгинам!— деди-ю, индамай қол-
ди, сўнгра хириллаган йўғонроқ овоз билан: — Нури-
дийдам!.. — дегани эшитилди.

Кўнгли вайрон бўлган Аксиньяни ваҳим босиб, қат-
тиқ сесканди-ю, ўша заҳотиёқ четан ёнидан шартта бу-
рилиб уйига кетди.

Уша кечаси Ильинична вақт-соати яқин қолганини,
ажал тепасига келганини англади. Тонг ёришганда
сандиқни очиб, Григорийнинг кўйлагини олди-да, тах-
лаб ёстиғи тагига қўйди; ўзининг ўлимлигини — сўнг-
ги нафаси чиққандан кейин ўраб-чирмашадиган кийим-
ларини тахт қилди.

Эрталаб Дуняшка ҳар доимгисидай онасини кўрга-
ли кирди. Ильинична ёстиқ тагидан Григорийнинг тах-
лоғлиқ кўйлагини олиб, индамай Дуняшкага узатди.

— Бу нима?— таажжубланиб сўради қизи...

— Гришанинг кўйлаги... Эринга бер, кийсин, эгнидаги кўйлаги эскириб, тердан чириб кетгандир...— деди Ильинична эшитилар-эшитилмас.

Дуняшка сандиқ устида ётган қора юбкани, кўйлакни, матодан қилинган шиппакни кўрд", булар ҳаммаси ўликка кийгизиладиган нарсалар эди,— кўрди-ю, ранги қув ўчиб кетди.

— Сизга нима бўлди, ойнажон, ҳалитдан ўлимлигингизни тайёрлаб қўйибсиз? Исо ҳурмати, яшириб қўйинг! Худойим меҳрибон, ҳали кўп йил умр кўрасиз!

— Йўқ, вақт-соатим яқин...— шивирлади Ильинична.— Навбат менга келди... Болаларни эҳтиёт қил, Гриша қайтгунча, уларга бош бўласан... Мен уни кўролмайдиганга ўхшайман... Оҳ, кўролмайман!..

Ильинична кўз ёшини Дуняшкага кўрсатмаслиқ учун деворга ўгирилиб, юзини рўмоли билан тўсиб олди.

Уч кундан кейин у вафот этди. Тенгқур кампирлар унинг жасадини ювдилар, ўлимлигини кийгизиб, меҳмонхонадаги стол устига ётқиздилар. Кечқурун марҳума билан видолашгани Аксинья келди. Бу ётган кичкинтой жасаднинг чиройи очилган жиддий юзини кўриб, у ҳайрон бўлди, уни қадимги такаббур ва мардонавор Ильиничнага зўрға ўхшата олди. Аксинья марҳуманинг муздай пешонасидан ўпаётиб, оппоқ дуррачаси остидан чиқиб турган бир тола таниш оқ сочига ҳамда келинчакларникидай кунгираддор кичкина қулоғига кўзи тушди.

Дуняшканинг розилиги билан Аксинья болаларни ўз уйига олиб кетди. Иккала бола ҳам ўликдан қўрқиб, индамас бўлиб қолишган эди; Аксинья уларни тўйгизиб, ёнида олиб ётди. Иккиси икки ёқдан миқ этмай унинг пинжига тиқилишарди; Аксинья жонажон кишининг фарзандларини қучоқларкан, кўнглида ғалати бир ҳиссиёт уйғонганлигини сезарди. Болаларни бирон нарса билан юпатиш, бувилари ўлганини эсларидан чиқариш учун, болалик чоғида эшитган эртакни секингина бошлади. У овозини пасайтириб қўшиқ айтаётгандай чўзиб, шўрлик етимча Ванюшка тўғрисидаги эртакни тамомлади:

Гўзал оққувлар,
Қанотларингга
Мени олинглар,
Она юртимга
Элтиб қўйинглар...

Эртақ тугамай турибоқ болалар бир меёрда пишллаб тинчгина уйқуга кетишди. Мишатка каравот четида, Аксиньянинг кифтига юзини тақаб олганича ухлаб ётарди. Аксинья кифтини оҳишта қимирлатиб, унинг ноқулай қайрилиб қолган бошини тўғрилаб қўйди-ю, бирданига юраги ҳасрат ўтида ёна бошлаганини, томоғига бир нарса тиқилгандай нафаси қисганини сизди. Хўрлиги келиб, энтика-энтика, ҳўнграб йиғлади. Аксинья кўз ёшларини ҳам артиб ололмасди, чунки унинг икки қўлида Григорийнинг икки боласи ухлаб ётар, шуларни уйғотгиси келмасди.

IV

Ильиничнанинг вафотидан кейин уйда яккаю ягона хўжайин бўлиб қолган Қошевой, рўзғорни қайтадан тиклаш, уни янада кенгайтириш учун энди астойдил жон куйдириб ишлаш ўрнига, қайтага бўшашиб қолди. Кундан-кунга ишга қўли бормас, кўпинча уйда турмасди, кечқурунлари эса, алламаҳалгача зинапояда ўтирар, папирос чекар, аллақандай ўйларга чўмиб хаёл сурарди. Дуняшка эрининг айниб қолганини сезмаслиги мумкин эмасди. Илгари чарчаш нималигини билмай, жон-жаҳди билан ишга ёпишадиган Мишканинг кўпинча бекордан-бекорга болтани ё рандани улоқтириб, бир четга чиқиб дам олганини кўриб, Дуняшка ҳайрон бўларди. Далада кузги жавдар сепаётганларида ҳам шу аҳвол такрорланди: Мишка икки марта бориб келмасданоқ хўкизларини тўхтатиб тамаки ўрашга киришди, шудгорда ўтириб олиб, пешонасини тириштириб тамаки тутата бошлади.

Отасига ўхшаб рўзғор ишларида фаҳми-фаросати кучли бўлган Дуняшка кети нима бўлишини ўйлаб ваҳимага тушди: «Ғайрати узоққа бормади... Ё касали бор, ё дангасалик қиляпти. Бундай эр билан бо-

шим балога қолади-ю! Худди бировларнинг эшигида юрган одамга ўхшайди: тушгача тамаки чекади, кечгача ивирсийди, бу аҳволда иш бўлармиди... Жигига тегмасдан, ётиги билан гаплашиб олишим керак, аҳвол шу бўлса, рўзгорни ташлаб қўйса, йўқчиликдан бошимиз чиқмаслиги турган гап...»

Бир куни Дуняшка секин-аста сўради:

— Сенга нима бўлди ўзи, Миша, ёки касал енгиб қўйдими?

— Касал нима қилсин менда! Бу ерда соппа-соғ одамнинг ҳам юраги қон бўлар,— деб Мишка пўнғиллади-да, ҳўкизларни юргизиб сеялка кетидан кетди.

Дуняшка ҳадеб суриштираверишни ўзига эп кўрмади, чунки у, эрга таълим бериш хотин кишининг иши эмас, деб биларди. Бошланган гап шундайлигича қолаверди.

Дуняшканинг гумони бутунлай ўринсиз эди. Мишканинг илгаригидай астойдил жон куйдириб ишлашига халақит берган бирдан-бир сабаб, кўнгли алағдалиги эди. У округда чиқадиган газетадан фронт сводкаларини ўқиган сайин, хизматдан бўшаб уйга қайтган қизил аскар — казакларнинг ҳикояларини кечқурунлари эшитган сайин, ўзининг барвақт қайтганига, ҳозир қишлоқда юрадиган вақт эмаслигига кундан-кун кўпроқ қаноат ҳосил қиларди. «Мен шошибман, хўжалик билан шуғулланишга ҳали вақт бор экан...» деб пушаймон ерди Мишка. Айниқса-қишлоқ аҳолисининг кайфияти уни кўпроқ ташвишга солганди: баъзилари очиқдан-очиқ, Совет ҳокимияти қишгача қолмайди, Врангель Таврия ўлкасидан чиқибди, Махно билан бирликда Ростовга яқинлашибди, иттифоқдошлар Новороссийск портига каттакон десант туширишибди, деб гапиришарди. Қишлоқда бир-биридан бемаъни мишмиш гаплар юрарди. Концентрация лагерларидан ва конлардан қайтиб, ёз бўйи уйларида мазали овқатдан семириб кетган казаклар бошқаларга аралашмасди, туни билан самогонхўрлик қилиб, алланималар тўғрисида гаплашишар, Мишкани кўрганларида, ҳеч нарсадан хабари йўқ кишилардай, жўрттага ўзларини бепарволикка солиб: «Газеталарни ўқияпсанми, Кошевой? Бизгаям гапириб берсанг-чи, Врангелни қачон бир

ёқлик қилишармиш? Иттифоқчилар яна ҳужум бошлади дейишади, тўғрими ё қуруқ гапми?»— деб галати саволлар беришарди.

Иттифоқо бир куни — шанба оқшоми Прохор Зиков келди. Мишка далалан эндигина қайтиб, зина олдида ювинмоқда эди. Дуняшка кўзадан қўлига сув қуяр, эрининг офтобда қорайган ингичка бўйнига жилмайиб тикиларди. Прохор сўрашиб бўлгандан кейин зинанинг пастки поғонасига ўтириб:

— Григорий Пантелеевичдан дарак борми?— деб сўради.

— Йўқ, — деб жавоб берди Дуняшка, — хат ёзма-япти:

— Сен уни соғиниб қолдингми?— Мишка юзу қўлларини артиб, кулмасдан Прохорнинг кўзига тикилди.

Прохор хўрсинди, қўли йўқ энгини тузатиб қўйди.

— Бўлмаса-чи! Урушнинг бошидан охиригача бирга азоб тортганмиз.

— Яна бирга тортмоқчимисиз?

— Нимани?

— Хизмат азобини.

— У билан мен ўз хизматимизни адо этиб бўлганмиз.

— Мен, яна бирга хизмат қилгинг келиб кўзинг учиб уни кутяпсанми, деб ўйлабман, — ҳали ҳам кулмасдан, жиддий гапирди Мишка.— Совет ҳокимиятига қарши яна жанг қилмоқчисилар шекилли...

— Йўқ, бу бекорчи гап, Михаил,— деди Прохор ранжиб.

— Нега бекорчи бўлсин? Қишлоқдаги миш-миш гапларнинг ҳаммасидан хабарим бор.

— Мен гапирдимми? Бирон жойда оғзимдан чиққанини эшитдингми ўзинг?

— Сен эмас, сен билан Григорийга ўхшаганлар; «ўз одамларини» икки кўзлаб кутаётганлар гапирди.

— Меннинг кутадиган уңақа «одамларим» йўқ, мен учун барибир.

— Худди шу гапинг, барибир деганинг ёмон-да. Қани, уйга кирайлик, хафа бўлма, мен ҳазиллашдим холос.

Прохор оёғи тортмаса ҳам зинапоядан чиқиб, даҳлиз остонасига қадам қўйди:

— Ҳазилинг ҳам, биродар, одамга ботиб кетади...— деди.— Ўтган ишларни унутиш керак. Қилмишим учун мен ўзимни оқлаб олдим.

Мишка стол ёнига ўтираркан:

— Ўтган ишни унутиб бўлмайди,— деди совуққина қилиб.— Қани, ўтир, биз билан овқатлангин.

— Раҳмат. Албатта, ҳаммасини унутиш қийин. Мана, мен қўлимдан айрилдим, шунчалик унутай деб ҳаракат қилсам ҳам, ҳеч унутиб бўлмапти, дамбадам эсимга тушаверади бу савил.

Дуняшка дастурхонга овқат қўяётиб, эрига қарамасдан савол берди:

— Сенинча, оқларда бўлганларга умрбод кечирим йўқми?

— Сен нима, кечирилади деб ўйловдингми?

— Мен ўтган ишга салавот, деб ўйловдим.

— Икжилдагина шундай дейилади,— совуққина деди Мишка.— Менимча, ҳар бир киши ўз қилмишига яраша жавоб бериши керак.

— Ҳукумат бу ҳақда ҳеч нарса дегани йўқ,— деди Дуняшка секингина қилиб.

У бегона одамнинг олдида эри билан айтишиб ўтиришни истамаса-да, Мишканинг Прохорга қалтис ҳазил қилгани, акасини очиқдан-очиқ ёмон кўргани учун ундан ранжиган эди.

— Ҳукумат сенга буни гапириб ўтирмайди, сен билан маслаҳатлашадиган иши ҳам йўқ, оқларда хизмат қилган одам жавоб бериши шарт.

— Мундан чиқди, мен ҳам жавоб берар эканман-да?— қизиқсиниб сўради Прохор.

— Сен аммамнинг бузоғисан: қорнинг тўйганига суюниб юравергансан. Деншиқлар билан ишимиз йўқ, лекин Григорий уйга қайтгач, жавоб бериши керак. Биз ундан нега кўзғолонга аралашганини суриштирамиз, албатта.

— Сен суриштирасанми ҳали?— Дуняшка кўзларини чақнатиб, кўзадаги сутни столга қўйди.

— Мен ҳам суриштираман,— деди Мишка пинагини бузмай.

— Бу сенинг ишингмас... Сенсиз ҳам суриштиради-
ганлар топилиб қолади. Қизил Армиядаги хизмати
учун унинг гуноҳи кечирилади...

Дуняшканинг товуши титраб чиқарди. У стол ёни-
га ўтириб, фартуғ бурмаларини бармоғи билан текис-
ларди. Мишка бўлса, гўё хотинининг қаттиқ ҳаяжон-
ланганини сезмаган кишидай, вазминлик билан боя-
гисидай давом эттирди.

— Мениям суриштиргим, билгим келади. Лекин
кечириш масаласида ҳали шовшмаслик керак... Кечи-
ришга арзийдиган иш кўрсатдимикин — олдин шуни
билиш лозим. У кўп одамларимизнинг қонини тўк-
кан. Тарозига солиб кўрайлик-чи, палланинг қайси то-
мони босади...

Шундай қилиб, Дуняшка билан Мишка бирга тур-
муш қурганларидан бери ораларига биринчи марта
совуқчилик тушди. Емакхонага оғир сукунат чўкди.
Мишка чурқ этмай сут ҳўплар, аҳён-аҳёнда сочиқ
билан лабларини артарди. Прохор тамаки тортар,
Дуняшкага қараб-қараб қўярди. Ниҳоят, у рўзғор иш-
лари тўғрисида гап очди. Яна ярим соатча ўтириб,
кетар олдида сўради:

— Кирилл Громов келибди. Эшиттингми?

— Йўқ. Қаёқларда юрган экан?

— Қизиллар орасида. У ҳам Биринчи Отлиқ Ар-
мияда бўпти.

— Генерал Мамонтовда хизмат этган ўша Громов
эмасми?

— Худди ўша.

— Бир вақтлар чапдаст жангчи эди,— деб истеҳзэ
аралаш кулди Мишка.

— Гўрдами! Талон-торожга чапдаст эди холос. Бу-
нақа ишга қўли чаққон.

— Эшитишимга қараганда у асирларни раҳмсиз
суратда қиличдан ўтказганмиш. Фақат ботинка учун
солдатни ўлдираркан. Ўлдираркану, ботинкасини ки-
йиб юравераркан.

— Бу гапни мен ҳам эшитгандим,— тасдиқлади
Прохор.

— Уни ҳам кечириш керакмй?— деб сўради Миш-
ка айёрлик қилиб.— Худо, масалан, душманларни

кечирган ва бизгаям кечирмоқни амр қилганми, ё?

— Нима дейишимни билмай қолдим... Ундан нима талаб этиш мумкин, ахир?

— Лекин мен талаб эта оламан. Шундай талаб этардимки, шундан кейин асфаласофилинга кетарди! Барибир у осон қутулолмайди. Вёшкида Донечка бор, жазосини беради ҳали.

Прохор илжайди:

— Дарвоқе, букри одам ўлганда тузалади, деган гап рост гап. У Қизил Армия сафида юриб ҳам ўғрилик мол орттириб қайтди. Хотини менинг хотинимга мақтаниб, унга аллақандай пальто, аллақанча кўйлақлар ва бошқа буюмлар обкелганини гапириб берибди. У Маслакнинг бригадасида экан, ўша ердан тўғри уйга келаверибди. Қочиб келгани кўриниб турибди, ёнида қуроли ҳам бор.

— Қанақа қурол экан? — қизиқсиниб сўради Мишка.

— Қанақалиги маълум: калта карабин, наган, балки бошқа нарсаям бордир.

— Қишлоқ Советига бориб, рўйхатдан ўтдими, билмадингми?

Прохор кулиб қўл силтади:

— Бўйнидан боғласанг ҳам у ерга бормас! Билишимча, у қочиб келган, бугун-эрта уйдан жўнаб қолади. Кирилл шунақа одам, авзойи бузуқ, яна урушга отлангани билиниб турибди, сен бўлса мендан гумонсираб юрибсан. Йўқ, биродар, мен уришиб бўлдим, жуда тўйдим.

Салдан кейин Прохор кетди. Бирпасдан кейин Мишка ҳам ҳовлига чиқди. Дуняшка болаларга овқат едириб, энди кетмоқчи бўлиб турганда, Мишка қайтиб келди. Унинг қўлида мата билан ўралган аллақандай нарса бор эди.

— Қайси гўрда юрувдинг?— деб дағаллик билан сўради Дуняшка.

— Сепимни обкелгани борувдим,— деб жилмайди Мишка.

Кошевой авайлаб ўраб қўйилган милтиқни, патрон тўла ўқдон, наган ва иккита гранатани олди.

Ҳаммасини скамейкага қўйиб, ликопчага авайлаб керосин қуйди.

— Қаёқдан опкелдинг?— деб сўради Дуняшка қошлари билан қуроолларини кўрсатиб.

— Ўзимники, фронтдан обкелганман.

— Қаерга яшириб қўювдинг?

— Қаерга яширмайин, ишқилиб авайлаб сақладим.

— Сен ҳали, шунақа хуфия ишларим бор дегин...

Бир оғиз менга айтмайсан ҳам. Ўз хотинингдан сир сақлайсанми, а?

Мишка ўзини бепарволикка солиб, хушомадгўйлик билан:

— Буни билишнинг сенга ҳеч кераги борми, Дуняшкажон? Бу хотинларнинг ишимас-ку. Қўёвур, бу матахнинг уйда тургани яхши, ортиқчалик қилмайди,— деди.

— Хўш, бу матахни нега уйга обкелдинг? Ўзинг-ку, закончисан, ҳаммасини биласан... Бунинг учун қонун олдида сени жавобгарликка тортишмай-дими?

Мишканинг қовоғи осилиб кетди.

— Сенда эс йўқ! — деди у.—Агар Кирюша Громов уйига қурол обкелса, Совет ҳокимиятига зарар бўлади, лекин мен обкелсам, Совет ҳокимияти учун фойда. Тушуняпсанми ўзинг? Қим мени жавобгар қилиши мумкин? Бўлмагур гаплар билан миямни ачитасан холос, ундан кўра ётиб ухла!

Мишка ўз билгича, бирдан-бир тўғри хулосага келган эди: модомики, урушда жон сақлаб қолган оқлар қурол билан уйга қайта бошлаган экан, демак унинг ҳам ҳушёр бўлиши керак. У милтиқ билан наганни яхшилаб тозалади-да, эрталаб тонг ёришганда пиёда Вешенскаяга жўнади.

Дуняшка сумкага йўлозиқ солаётиб алам қилганидан зарда билан гапирди:

— Мени қачонгача индамай куйдирасан? Гапирсанг-чи, ахир, нима иш билан кетяпсан, қачон келасан? Шуям турмуш бўлди-ми? Кетишга отланибди-ю, бир оғиз гап қилмайди-я!.. Эрмисан ё келиб-кетиб юридиган жазманмисан?

— Вёшкага кетяппан, комиссиядан ўтмоқчиман,

сенга яна нима дейишим мумкин? Қайтганимда ҳам-масини эшитасан.

Мишка сумкасини авайлаб, Дон бўйига тушди, қайиққа ўтирди-да, уни тез ҳайдаб, нариги қирғоқ томон сузиб кетди.

* * *

Вешенскаяда, Мишка тиббий комиссиядан ўтгандан кейин доктор қисқача қилиб шундай деди:

— Азиз ўртоқ, Қизил Армия сафида хизмат этишга сиз ярамайсиз. Сизни безгак енгиб қўйибди. Даволаниш керак, йўқса, оқибати ёмон бўлади. Сиздақалар Қизил Армияга керакмас.

— Хўш, қанақаси керак? Икки йил хизмат қилиб, энди керак бўлмай қолдимми?

— Аввало соғлом кишилар керак. Соғайганингиздан кейин сиз ҳам керак бўласиз. Манови рецептни олинг, аптекадан хин дори оласиз.

— Шун-да-а-ай, тушунарли.— Кошевой, худди хомутдан ҳурккан асов от сингари бош ирғаб гимнастёркасини кияр, ёқасидан бошини чиқаролмай ижирғанарди; шимини кўчага чиқиб тугмалади-да, тўғри округ партия комитетига кетди...

...Мишка қишлоқ ревкомининг раиси сифатида Татарскака қайтди. Хотини билан наридан-бери сўрашиб:

— Ана энди кўрамиз!— деб қўйди.

— Нима гап ўзи? — таажжубланиб сўради Дуняшка.

— Ўша гап.

— Гапирсанг-чи, нима ахир?

— Мени раис қилиб тайинлашди. Тушундингми?

Дуняшка хуноб бўлиб қарс урди. У эрига бир нима айтмоқчи эди, бироқ у гапига қулоқ солмасдан ойнага қараб, ранги ўнгган мош ранг гимнастёркасини, камарини тузатди-ю, Совет идорасига кетди.

Қиш бошидан буён ревком раиси Михеев эди. Бу чол шапкўр, қулоғи оғир бўлиб, ўз вазифасидан ўзи сиқилиб юарди; шунинг учун Кошевой унинг

Ўрнига тайинланганини эшитиб, ниҳоятда хурсанд бўлди.

— Қоғозлар мана, садағанг кетай, мана бу қишлоқнинг печати, ҳаммасини ол, барака топкур,— дерди чол астойдил суюниб, гоҳ чўқиниб, гоҳ қўлларини ишқалаб.— Ёшим етмишдан ошиб, умримда амалдор бўлмаган одам эдим, қариганимда шу савдо бошимга тушди... Бу иш сендақа ёшларга ярашади, менга ким қўйибди буни! Кўзим хира, қулоғим оғир бўлса. Худога ибодат қилиб тинчгина ўтирадиган чоғимда мени раис қилиб қўйишди...

Мишка станица ревкомидан келган ҳамма йўл-йўриқ ва буйруқларни наридан-бери кўриб чиқди-да:

— Секретарь қани? — деб сўради.

— А?

— Э, гумроҳ, секретарь қаёқда деб сўраяппан?

— Секретарь? Жавдар сочяпти. У, қора боскур, бу ерга ҳафтада бир келади, хлос. Баъзан станицадан қоғоз келса, ўқийдиган одам йўқ, искович итминам қидирсанг ҳам уни тополмайсан. Муҳим бир қоғоз бир неча кунгача ўқилмай қолиб кетади. Мен бўлсам, саводхонмасман «Аранг қўл қўя оламан, ўқишни-ку бутунлай билмайман. Фақат печать бошишни биламан, холос.

Кошевой қошларини чимириб, ифлос бўлиб кетган ревком идорасини кўздан кечирар, пашша ўтириб кетган биттагина эски плакатни томоша қиларди.

Чол кутилмаганда ишдан бўшагани учун шу қадар суюндики, ҳатто, латтага ўралган печатни Кошевойга топшираётиб, аския қилишга ботинди:

— Мендаги жамоат мулки шугина холос, маблағдан бир пул ҳам йўқ, атаман чўқмори масаласига келганда, Совет ҳукумати даврида бу нарса бекор қилинган. Истасанг ҳассамни беришим мумкин,— деди-да, тишсиз оғзини очиб илжайганича, кафтда ишқаланавериб силлиқ бўлиб кетган шумтол ҳассани унга узатди.

Бироқ Кошевойнинг ҳазилга тоби йўқ эди. У ревкомнинг қаровсизликдан аянч аҳволга тушган бейфайз идорасини яна бир карра кўздан кечирди, қовоғини солиб чуқур нафас олди.

— Бува, ҳамма иш қабул қилинди, деб ҳисоблаймиз. Энди бу ердан дарров туёғингни шиқиллатиб қол,— ўқрайган кўзлари билан имлаб, чолга эшикни кўрсатди.

Сўнгра у стол ёнига ўтирди, икки тирсагини столнинг икки четига тираганича, иягини олға чиқариб, тишини тишига маҳкам босиб, узоқ ўтирди. «Тавба, одам деган ҳам шу қадар пастлашиб кетадими: атрофда нима бўлаётгани билан ишим бўлмасдан бош кўтармай ер чуқлаб юраверибман-а...» У ўзидан хафа бўлиб, ғазаб билан ўрнидан турди-да, гимнастёркасини тузатди, тишини тишига қўйиб туриб бўшлиққа қараб:

— Шошмай туринглар ҳали, мунофиқлар, Совет ҳукумати қанақалигини мен сизларга кўрсатиб қўяман!— деди.

Занжирини солиб эшикни зич ёпди-да, майдон ичи билан тўғри уйига кетди. Черков олдида Обнизовнинг боласини кўриб, менсимай бош қимирлатиб ўтиб кетди, бирданига алланима эсига тушиб, кетига бурилди-да, уни чақирди:

— Ҳой Андрюшка! Шошма, бу ёққа кел!

Оқ-сарик тортинчоқ бола индамай ўнинг ёнига келди. Мишка катталар қатори у билан қўл бериб кўришди.

— Қаёққа кетяпсан? Нариги томонгами? Демак, ўйнагани чиқибсан-да, а? Иш биланми? Мен сендан бир нарса сўрамоқчи эдим: сен илгари ибтидоий мактабда ўқиганмидинг? Ўқигансан, а? Жуда яхши. Идора ишини биласанми?

— Қанақа иш?

— Росмана иш-да. Ҳар хил кирди-чиқди қоғозларни биласанми?

— Нима деяпсан ўзинг, ўртоқ Кошевой?

— Шунақа қоғозлар бўлади-ку, шуларни биласанми? Масалан, кириб-чиқиб турадиган турли қоғозлар бўлади.— Мишка қандай қилиб тушунтиришини билмасдан нуқул бармоқларини қимирлатарди; боланинг жавобини кутиб ўтирмасдан қатъий қилиб шундай деди:— Ҳа, майли, билмасанг, кейин ўрганиб кетасан. Мен ҳозир қишлоқ ревкомининг

раисман, саводли бола бўлганинг учун сени секретарлик вазифасига тайинлайман. Ревком биносига бориб, ишларни пойлаб ўтиргин, ҳаммаси столда очиқ-чочиқ ётибди, мен тезда қайтаман. Тушундингми?

— Ўртоқ Кошевой!

Мишка қўл силтаб, сабрсизлик билан:

— У ёғини кейин гаплашамиз, бориб вазифангни бажар,— деди-да, бир текис қадам ташлаб, секин-секин кетаверди.

Мишка уйда янги чалворини кийиб, наганни чўнтакка солди, ойнага қараб фуражкасини тузатаркан, хотинига тайинлади:

— Бир жойга борадиган ишим бор. Мабодо биров раис қани деб сўраса, тез келади, дегин.

Раислик амали сипогарчиликни талаб этарди... Мишка шошмасдан, вазминлик билан қадам ташларди; юриши ҳам шу қадар сунъий эдики, ҳамқишлоқлардан баъзи бировлар, уни кўриб тўхташар, кетидан кулиб қараб қолишарди. Прохор Зиков тор кўчада унга рўпара келиб, ҳазил аралаш иззату икром билан кетига чекинди:

— Бу нимаси, Михаил? Байрам бўлмаса ҳам парадга тайёрлангандай, ясаниб олибсан... Яна қайлиқ кўргани кетяпсанми ўзинг?— деб сўради.

— Шунга ўхшаш гап,— деди Мишка тагдор қилиб.

Громовлар қўрасининг дарвозасига етгач, тўхтамасдан тамаки халтасини олиш учун чўнтакка қўл солди, кўзи кенг қўрада, қўрадаги иморатларда, уй деразаларида эди.

Кирилл Громовнинг онаси эндигина даҳлиздан чиқиб келаётганди. Бир тоғора майда қилиб тўғралган ошқовоқни белини буколмай аранг кўтариб келмоқда эди. Мишка ҳурматини бажо келтириб у билан сўрашди-да, зинапояга қадам қўйди.

— Кирилл уйдами, хола?

— Уйда, уйда, киравур,— четланиб йўл берди кампир.

Мишка қоронғи даҳлизга кирди, қоронғида пайпаслаб эшик тутқичини топди.

Кирилл эшикни очди-да, орқага бир қадам ташлади. Соқол-мўйлови топ-тоза қилиб қирилган, ширакайф Кирилл. Мишкага бошдан-оёқ бир кўз ташлади-ю, пинагина бузмай кулимсираб:

— Яна бир аскар бола келди!— деди.— Қани кир, Кошевой, ўтир, меҳмон бўл. Биз бўлса, бу ерда қитдай-қитдайдан тортиб, вақт ўтказяпмиз...

— Нону туз билан қитдай ароққа нима етсин.— Мишка хўжайин билан қўл бериб кўришаркан, стол атрофида ўтирганларга разм солиб чиқди.

Унинг келиши томдан тараша тушгандай бўлди. Михаилга нотаниш, кифтлари кенг, тўрда ўтирган казак савол назари билан Кириллга қаради-да, олдидаги стаканни суриб қўйди. Столнинг нариги томонида ўтирган, Коршуновларнинг чатишган қариндоши— Семён Ахваткин бўлса, тумтайиб четга қараб олди.

Хўжайин Мишкани дастурхонга таклиф этди.

— Меҳмондўстлигинг учун раҳмат.

— Йўқ, ўтир, биз билан ичмасанг, хафа бўламиз.

Мишка стол ёнига ўтирди. Хўжайин қўлидан бир стакан самогонни олиб, бош қимирлатди:

— Эсон-омон қайтганинг учун, Кирилл Иванович!

— Раҳмат. Узинг қачон армиядан қайтдинг?

— Анча бўлди. Ўрнашиб олдим энди.

— Ўрнашиб ҳам опсан, уйланиб ҳам опсан, деб эшитдим, ростми? Ие, бу қанақа муғомбирлик? Ич ҳаммасини!

— Кўнгил тортмаяпти. Сенда ишим бор.

— Қўйсанг-чи! Мен билан бугун ҳазиллашма! Бугун менга ҳеч қанақа гап кетмайди. Бугун мен дўстларим билан хурсандчилик қилмоқчиман. Ишинг бўлса эртага келгин.

Мишка ўрнидан турди, қизишмасдан, жилмайиб деди:

— Ўзи арзимайдиган иш-ку, лекин жудаям зарилда. Бирпасга эшикка чиқайлик.

Кирилл ингичка қилиб бураган қора мўйловини силаб, бирпас уйланиб қолди-да, ахийри ўрнидан турди.

— Шу ерда гапираверсанг бўлмайдими? Улфатчиликни бузишнинг нима кераги бор?

— Йўқ, юр чиқайлик, — вазминлик билан қатъий қилиб гапирди Мишка.

— Чиқа қолсанг-чи, ахир, мунча савдолашасан?— деди яғрини кенг нотаниш казак.

Кирилл ноилож ошхонага чиқди. Печь ёнида ивирсиб юрган хотинининг қулоғига:

— Эшикка чиқиб тур, Катерина!— деб шивирлади-да, курсига ўтираётиб сўради: — Хўш нима гап?

— Уйга қайтганингга неча кун бўлди?

— Нимаиди?

— Неча кундан бери уйда турибсан деб сўраяпман?

— Тўрт кун бўлди шекилли.

— Ревкомга учрашдингми?

— Ҳозирчалик йўқ.

— Вёшкига бориб военкоматга йўлиқиш хаёлингга борми?

— Нега гапни айлантирасан? Иш билан келган бўлсанг, ишдан гапиргин-да!

— Ҳалиям мен сенга ишдан гапиряпман.

— Ундай бўлса, туёғингни шиқиллат! Сен ўзинг ким эдинг-ку, мени сўроқ қилишни сенга ким қўйибди?

— Мен ревком раисман. Қисмдан берилган гувоҳномангни кўрсат.

— Ҳали шундай дегин?— ҳанг-манг бўлиб чўзиб гапирди Кирилл ва мошдай очилган ўткир кўзлари билан Мишканинг кўзига тикилди.— Гап бу ёқда дегин!

— Ҳа, шу ёқда. Гувоҳномангни кўрсат!

— Шу бугун Совет идорасига обориб кўрсатаман.

— Ҳозир кўрсат!

— Уни аллақаергаям яшириб қўювдим.

— Топ.

— Йўқ, ҳозир қидирмайман. Яхшиси уйингга жўна, Михаил, бекорга жанжал чиқади.

— Сенга жанжал нималигини кўрсатиб қўяман...—Мишка қўлини ўнг чўнтагига солди. — Қийин!

— Қўй, Михаил! Яхшиси мени ўз ҳолимга қўй...

— Кетдик, деяпман сенга!

— Қаёққа?

— Ревкомга.

— Негадир, боргим келмаяпти.— Кирилл, ранги оқариб кетган бўлса-да, истехзо билан кулиб гапирарди.

Мишка ўзини чапга олиб туриб, чўнтагидан наганини чиқарди-да, тепкисини кўтариб қўйди.

— Юрасанми, йўқми?— деб сўради у секингина.

Кирилл индамай меҳмонхонага кириб кетмоқчи бўлган эди, Мишка йўлини тўсди-да, кўзи билан даҳлиз эшигини имлаб кўрсатди.

— Оғайнилар!— деб олифтагарчилик билан бақирди Кирилл.— Мени қамоққа олишди чоғи! Ўзларинг бемалол ичаверинглар!

Меҳмонхона эшиги ланг очилиб кетди, Ахваткин остонага энди қадам қўймоқчи бўлганда, унга ўқталган наганни кўриб, дарров ўзини кесаки орқасига олди.

— Юр,— буюрди Мишка Кириллга.

Кирилл лапанглаб эшик томон юрди, имиллаб ҳалқани ушлади, тўсатдан бир сакраб даҳлиздан чиқди-ю, сиртқи эшикни тарақлатиб ёпганича зинадан сакраб қочди. Ҳовли бўйлаб энгашиб қочаётган Кирилл боққа етгунча, Кошевой икки марта ўқ узди, лекин тегиза олмади. Мишка наганни букилган чап қўлининг тирсагига қўйиб, оёқларини кериб, яхшилаб мўлжалга олди. Учинчи ўқдан кейин Кирилл қоқилгандай бўлди-ю, лекин ўзини ўнглаб, четан девордан ирғиб ўтди. Мишка зинапоядан чопиб тушди. Унинг кетидан, уйдан «пақ» этиб милтиқ товуши эшитилди. Ўқ қарсиллаб, рўпарадаги оқланган омборхона деворига тегди, сувоқлар кўчиб ерга дув тўкилди.

Кирилл ўқдек учиб борарди. Унинг энгашган гавдаси ям-яшил олмазор орасида лип-лип этиб кўриниб кетарди. Мишка четан девордан ошиб тушаётиб йиқилди ва ётган жойида, қочиб кетаётган Кириллга қарата ўстма-уст икки ўқ узди-да, бурилиб уй томон қаради. Уйнинг эшиги ланг очиқ эди. Кириллнинг онаси зинада туриб, кафтини пешонасига қилиб боққа тикиларди. «У билан гаплашиб ўтирмасдан жойида отиб ташлаш керак эди» пушаймон еб ўйларди Мишка.

У яна бирпас четан девор тагида уй томонга тикилиб ётди, беихтиёр тиззасига ёпишган лойни то-залай бошлади, ниҳоят ўрнидан турди-да, аранг че-тандан ошиб тушди, наган оғзини ерга қаратиб тўғри уйига кетди.

V

Кирилл Громовнинг кетидан Ахваткин билан Кошевой кўрган, нотаниш казак ҳам ғойиб бўлишди. Кечаси яна икки казак қишлоқдан жўнаб қолди. Вешенскаядан Татарскка Дончеканинг отряди келди. Казаклардан баъзиларини қамоққа олишди, ўз қис-мидан ҳужжатсиз қайтган тўрт кишини Вешенская-даги штраф ротасига жўнатишди.

Кошевой эрталабдан кечгача ревкомдан бўшамас, қоронғи тушгандагина уйга қайтарди, ўқланган мил-тиғини каравоти ёнига, наганини ёстиқ тагига қўйиб, ечинмасдан ётарди. Кирилл воқеасидан кейин орадан уч кун ўтгач, у Дуняшкага:

— Даҳлизда ёта қолайлик,— деб таклиф этди.

— Нега энди?— деди таажжубланиб Дуняшка.

— Деразадан ўқ отишлари мумкин. Каравот де-раза ёнида.

Дуняшка индамасдан каравотни даҳлизга кўчир-ди, кечаси:

— Шу аҳволда, қуён сингари бекиниб умримиз ўтадимиз энди? Ҳадемай қиш келади, биз даҳлизда ёта-верамизми?— деб сўради.

— Ҳали қишга узоқ, ҳозирча шундай қилишга мажбурмиз.

— Бу «ҳозирча» қачон тамом бўлади, ахир?

— Кирюшкани саранжом қилганимдан кейин.

— У сенга кўксини тутиб берадиган анойимас.

— Бир кунмас, бир кун тутиб беради,— дадил жа-воб берди Мишка.

Бироқ Мишканинг ўйлагани тўғри чиқмади. Дон-нинг нариги томонида, аллақайси ерда ўз шериклари билан бекиниб юрган Кирилл Громов, Махнонинг яқин келганини, унинг илғор отряди Краснокут станицасига кирганини эшитиб, Доннинг ўнг қир-

роғига ўтади. Кечаси у Татарскка кириб, тасодифан Прохор Зиковни учратади ва унга: «Мендан Кошевойга қуюқ салом айт, меҳмонга келаман, албатта мени кутсин», — деб тайинлайди. Эрталаб Прохор Кирилл билан кечаси учрашганини ва унинг гапларини Мишкага етказди.

— Майли, келсин. Бир карра қочиб қутулди, иккинчи марта қутулолмайди. Бунақа одамлар билан қандай муомала қилиш кераклигини энди ўргандим, бу сабоғи учун раҳмат, — деди Мишка, Прохор гапини тугатгандан кейин.

Ҳақиқатан ҳам Махно Юқори Дон округининг чегарасидан ўтган эди. Вешенскаядан унга қарши юборилган бир батальон пиёда аскарни Коньков қишлоғи ёнидаги қисқа жангда тор-мор қилди, бироқ у округ марказига бормасдан Миллерово станцияси томон юрди, Миллеровонинг шимолроғидан темир йўлни кесиб ўтиб, Старобельск томонга кетди. Энг актив оқ гвардиячи казаклар унга қўшилди, бироқ кўпчилик казаклар, нима бўлишини кутиб, уйларида силжимади.

Кошевой қишлоқда бўлаётган ишларни доим кўз остига олиб юрар, ҳали ҳам сергаклик билан ҳаёт кечирарди. Лекин Татарскда тирикчиликнинг мазаси қочган эди. Казаклар қийинчилик билан кун кечирганлари учун Совет ҳукуматини аямай сўкишарди. Матлубот жамияти томонидан яқинда очилган кичкина дўкончада ҳеч нарса йўқ эди. Совун, қанд, туз, керосин, гугурт, махорка, арава мойи сингари энг зарил моллар дорига топилмасди, бўм-бўш токчаларида фақат қиммат баҳо асмол папироси билан баъзи бир темир-терсак буюмлардан бошқа ҳеч нарса кўринмас, олувчи бўлмаганидан булар ҳам ойлаб чанг босиб ётарди.

Кечалари керосин ўрнига, эритилган сариқ мой ва мол ёғини ликопчага солиб ёқишарди. Махорка ўрнига жайдари, қўлбола тамаки чекишарди. Гугурт йўқлиги учун тош чақмоқ ва темирчилар наридан-бери ясаган пўлат чақмоқ ҳаммага расм бўлган эди. Пилик тезроқ тутасин учун уни кунгабоқар поясининг кулида қайнатишарди, шундай бўлса-да, ўрганмаганликдан, ўт ёқниш масаласида жуда қийналишарди. Кў-

пинча Мишка кечқурунлари ревкомдан уйга қайтаётганида бирор тор кўчага тўпланиб олишган кашандаларни кўрар, уларнинг эшитилар-эшитилмас онадан сўкишганини: «Совет ҳукумати, оловингдан бер!» деб ёппасига чақмоқ тошларини чирсиллатгани устидан чиқарди. Ниҳоят, бирортасининг пилигига учқун тегиб тутай бошларди, дарҳол ҳаммаси ёпирилиб уни пуфлашарди, тамакиларини тутатиб олгач, индамай чўнқайиб ўтиришарди-да, олди-қочди гапга ўтишарди. Тамаки ўрашга қоғоз ҳам топилмасди. Кашандалар черков қоровулхонасида сақланган метрика дафтарларини ўғирлаб кетишди, уни ҳам чекиб бўлганларидан кейин, уйда ётган эски дарсликларни, ҳатто қарияларнинг диний китобларини ҳам қолдирмай, тамакига ишлатиб юборишди.

Проход Мелеховлар ҳовлисига тез-тез келиб турар, Мишкадан доим тамаки ўрашга қоғоз олар ва ҳасрат қиларди:

— Хотинимнинг сандиқ қопқоғига эски газеталар ёпиштирилган эди, ҳаммасини кўчириб чекиб тамомладим. Янги ривоят номли муқаддас китоб бор эди, униям чеквордим. Эски ривоятни чеквордим. Саҳобаларни қурсин, шунақа ривоятлардан кўпроқ ёзмаган экан-да... Хотинимда бир сажара бор эди: қариндошу уруғнинг ҳаммаси ёзилган, — ўлигиям, тиригиям, — униям тамомладим. Илож бўлмагандан кейин нима қилиш мумкин: карам баргига ёки отқулоққа ўраб чекамани? Йўқ, Михаил, қандай бўлмасин, менга газета бер. Мен чекмасам, туролмайман. Герман урушида мен баъзан ўз паёгимни ним чорак махоркага алиштириб чекардим.

Уша йили кузда Татарскдагиларнинг кўрган кунига одам ачинарди... Араваларнинг ғилдираги мойланмагани учун ғичирлаб безор қилар, чарм асбоблар ва пойабзаллар ёғланмаганидан қовжираб ёрилаверарди, ҳаммасидан ҳам туз йўқлиги ёмон эди. Татарскликлар Вешенскаяга бориб, семиз қўйларини беш қадоқ тузга алмаштиришар ва бундай қаҳатчилик учун Совет ҳукуматини йўл-йўлакай сўка-сўка уйга қайтишарди. Бу дардисар тузнинг дастидан Мишка кўп гап эшитди... Иттифоқо бир куни қариялар Советга ке-

лишди. Улар раис билан сиполарча сўрашиб, шапкаларини олиб, скамейкага қатор ўтиришди.

— Туз йўқ, жаноби раис,— деди қариялардан бири.

— Ҳозир, жаноблар йўқ,— тўғрилаб қўйди Мишка.

— Кечирасан, тилимиз ўрганиб қолган-да... Жанобларсиз яшаш мумкину, тузсиз яшаб бўлмас экан.

— Хўш, нима демоқчисиз қариялар?

— Сен, раис, илтимос қилиб кўр, туз юборишсин. Маничдан ҳўкиз билан ташиб келтиришимиз амри маҳол.

— Мен бу ҳақда округга маълум қилганман. У ердагилар билишади. Яқин орада юборишлари керак.

— Туянинг думи ерга текканда,— деди чоллардан бири ерга қараб.

Мишка тутақиб ўрнидан турди. Азбаройи жаҳли чиққанлигидан қизариб-бўзариб, чўнтаklarини ағдариб кўрсатди.

— Менда туз йўқ. Кўрдингизми? Енимда туз олиб юрмайман, йўқни йўндиришга қурбим ҳам келмайди. Тушундингизми, қариялар?

Бирпаслик сукунатдан кейин Чумаков деган сўқир чол соғ кўзи билан ҳаммага қараб олиб:

— Бу туз қаёққа кетди ўзи?— деди.— Илгари, эски ҳукумат даврида туз демаганинг тоғ-тоғ бўлиб ётарди, ҳеч ким бу ҳақда гапирмасдиям, ҳозир бир қайнатим тузга зормиз...

— Бунга бизнинг ҳукуматимиз айбдор эмас,— деди Мишка хийла ўзини босиб.— Бунинг учун фақат сизларнинг собиқ ҳукуматингиз — кадетлар ҳукумати айбдор! Улар юрт бошига шундай харобгарчилик келтирдик, ҳатто тузни нима билан ташиб олишимизни билмаймиз! Темир йўлларнинг ҳаммаси вайрон, вагонлар ҳам...

Михаил қарияларга: оқлар чекинаётиб, давлат мулкни барбод қилганини, заводларни портлатиб, складларга ўт қўйиб кетганини гапириб берди. Уруш даврида ўз кўзи билан кўрганларини, баъзи бир эшитган нарсаларини мисол келтирар, жонажон Совет ҳукуматига бўлган норозиликни рад этиш учун холис ният билан баъзи нарсаларни ичидан тўқирди. Бу ҳукуматни душман маломатидан ҳимоя қилиш мақса-

дида Кошевой гапига ёлгонни ҳам аралаштираверарди ва ўзича ичида: «Пича ёлгон гапирсам ҳеч бокиси йўқ. Оқларнинг ҳаммаси аблаҳ, барибир, аблаҳлигини қўймайди, лекин биз учун ёлгонниям фойдаси тегиши мумкин...» деб ўйларди.

— ...Сиз, нима, бу буржуйларни анойи деб ўйлайсизми? Улар аҳмоқ эмас! Улар олдинроқ Россиядаги жами қанд ва тузни тўплаб, минг-минг пудлаб Қримга жўнатишди, у ердан пароходларга ортишиб, чет мамлакатларга сотгани юборишди,— деб кўзларини чақнатиб гапирарди Мишка.

— Улар ҳамма мазутниям обкетишдими?— ишонгиси келмай сўради сўқир Чумаков.

— Бўлмаса-чи! Чумаковга қолсин деб ташлаб кетармиди, бува? Сен ва сенга ўхшаш меҳнаткаш халқни улар бошига урадими? Улар мазутни кимга пуллашни яхши билади! Агар олиб кетишнинг иложини топишса, ҳеч нарса қолдиришмасди, бу ерда халқ очликдан қирилса, қайтага суюнишади.

— Бу гапинг тўғри,— деб маъқуллади қариялардан бири.— Бойларнинг ҳаммаси шунақа — ўлгудай очкўз. Қадимдан маълумки, одам қанчалик бойинса, шунчалик очкўз бўлади. Дастлабки чекиниш бошланган кунлари Вёшкида бир бой, рўзғорида бор ҳамма нарсасини, ипидан игнасигача қолдирмай аравага босади; шу пайт қизиллар Вёшкига яқин келиб қолади, лекин бой қўрадан қўзғалмайди: эгнида пўстин, қўлида омбир — уйда зир югуриб, девордаги михларни суғуради, денг. «Бу лаънатиларга битта михниям қолдирмайман!»— дейди. Бойлар шунақа, мазутни обкетганига таажжубланмасаям бўлади.

Суҳбат охирида Макаев деган чол беғаразлик билан:

— Хўш, тузсиз нима қиламиз энди?— деб савол берди.

— Ишчиларимиз яқин орада тузни керагича қазлаб беришади, бироқ ҳозирчалик Маничга араваларни юбориш керак,— деб маслаҳат берди Мишка.

— Халқ унамайди, у ёққа боришга тоби йўқ. У ердаги қалмоқлар бевош, кўлдан туз қазитмайди, ҳўкизларимизни тортиб олади. Меминг битта танишим

ўша ердан ёлғиз қамчи билан қайтди. Кечаси Вели-
кокняжеск томондан қуролланган уч отлиқ қалмоқ
келиб, ҳўкизларини ҳайдаб кетишибди, кекирдагини
кўрсатиб: «Дамингни чиқарма, йўқса, каллангдан
ажрайсан...» — дейишибди. Жонидан тўйган одам бо-
ради у ёққа!

— Сабр қилиш керак,— деб чуқур нафас олди Чу-
маков.

Мишка қарияларни бир амаллаб тинчита олди-ю,
лекин уйда яна туз масаласи кўзғалиб, Дуняшка би-
лан айтишиб қолди. Умуман, эр билан хотин орасига
аллақандай совуқчилик тушган эди...

Бу нарсанинг бошланишига, тунови куни Прохор-
нинг олдида Григорийдан гап очилганлиги сабаб бўл-
ган эди, бу гап ўшандан бери эсдан чиқмасди. Бир
куни кечқурун Мишка овқат тепасида:

— Карам шўрвангнинг тузи паст, хотин, — деди. —
Паст бўлса, туз соласан, шўр бўлса, товонига қо-
ласан, қабилдан бўпти-да!

— Бу ҳукуматнинг даврида овқат шўр бўлиб бўп-
ти. Биласанми, уйда қанча тузимиз қолди?

— Хўш?

— Икки қайнатим.

— Иш чатоқ,— деб хўрсинди Мишка.

— Одамлар ёз куниёқ Маничга бориб туз ғамлаб
олишди, сенинг бўлса бу тўғрида ўйлашга вақтинг
йўқ,— деб гина қилди Дуняшка.

— Мен нимани кўшиб боришим мумкин эди? Уй-
ланганимнинг биринчи йилиёқ хотинимни аравага
кўшсам уят бўларди, новвосларнинг аҳволи ўзингга
маълум...

— Ҳазилни йиғиштир! Олдин тузсиз овқатни ичиб
кўргин, иннайкейин ҳазиллашарсан!

— Мунча менга заҳрингни сочасан? Мен сенга туз-
ни қайдан оламан ахир? Хотин зоти жудаям ғалати
бўлади-да... Йўқни йўнсанг ҳам топасан, деб туриб
олишади. Ҳеч ерда туз бўлмаса, нима қилай ахир, минг
лаънат-эй, бунақа тузга!

— Одамлар ҳўкиз билан Маничга боришди. Ана
ҳозир уларда туз ҳам бор, бошқасиям, бизнинг ку-
нимиз тузсиз чўчмал овқатга қолди энди.

— Бир амаллаб кунимиз ўтар, Дуня. Тез кунда туз юборишлари керак. Бизда туз сероб!

— Сизларда ҳаммасиям сероб.

— Сизларинг ким?

— Қизиллар.

— Сен қанақасисан?

— Мен шунақасиман. «Бизда ҳамма нарса сероб бўлади, ҳаммамиз тенг, бадавлат яшаймиз...» деб вайсашгани қани? Мана сиз айтган бадавлат турмуш: лоақал шўрвага солиш учун туз топилмайди!

Мишка ваҳимага тушиб хотинига қаради, ранги оқариб кетди.

— Сенга нима бўлди, Дуняха? Нима деяпсан ўзинг? Шундай дейишга қандай тилинг боради?

Бироқ Дуняшка тўнани тескари кийиб олган эди: унинг ҳам жаҳли чиқиб, зардаси қайнаганидан ранги оқариб кетганди: бора-бора овози борича қичқириб гапира бошлади:

— Нега тилим бормас экан? Хўш, кўзингни нега олайтирасан? Тузсиз овқатдан одамларнинг милклари шишиб кетяпканини биласанми, раис? Одамлар туз ўрнига нима ишлатяпканини биласанми ўзинг? Не-чаев қўрғонининг нарёғидаги шўр тупроқни кавлаб олиб, овқатларига солишяпти... Шуни эшитганмисан?

— Кўп бақираверма, эшитганман... Хўш, иннай-кейин нима бўпти?

Дуняшка қўлини қўлига уриб қарсиллатди:

— Яна нимасини айтай?

— Бу қийинчиликларга бир амаллаб чидаш керакми, ахир?

— Бўлмасам, ўзинг чидайвер!

— Мен-ку, чидай оламан, лекин сен... Сендаги Мелеховлар мафкураси ҳозир очиқдан-очиқ хуруж қилди...

— У қанақа мафкура экан?

— Аксилинқилобий мафкура, тушундингми?— де-ди-да, Мишка ўрнидан турди. У кўзини ердан олмас, хотинига қарагиси келмасди; лаблари пир-пир уча бошлаб яна гапирди:—Агар шунақа гаплар яна оғзингдан чиқадиган бўлса, сен билан турмуш қилолмайман, шуни билиб қўй! Бу — душманнинг гапи...

Дуняшка бир нима деб эътироз қилмоқчи эди, бироқ Мишка кўзларини олайтириб, муштини кўрсатди:

— Гапирма!..— деб ўшқирди у.

Дуняшка пинагини бузмай, эрига астойдил тикилиб қараб қолди, салдан кейин ўзини босиб, шўх-шўх гапира бошлади:

— Ҳа, майли, арзимаган нарсага гижиллашиб ўтирибмиз... Тузсиз ҳам кунимиз ўтади!— У бирпас жимиб қолди-да, сўнгра Мишкага ёққан қадимги майин табассуми билан жилмайиб деди:— Хафа бўлма, Миша! Биз, хотинлар, шунақамиз, хотин кишининг ҳар бир гапига хафа бўлаверсанг, бошинг хафачиликдан чиқмай қолади. Кетини ўйламасдан гапираверамиз... Сен квас ичасанми ё қатиқ солиб берайми?

Ёшлигига қарамай, турмуш икир-чикирларини кўравериб пишган Дуняшка, жанжал пайтида қачон қаттиқ туриш, қачон бўйсунуш кераклигини яхши биларди...

Шу воқеадан кейин, орадан икки ҳафтача ўтгач, Григорийдан хат келди. У Врангелга қарши жангда ярадор бўлганини, тузалгандан сўнг хизматдан озод бўлиш эҳтимоли борлиги тўғрисида ёзган эди. Дуняшка хатнинг мазмунини эрига билдириб, секингина сўради:

— Акам уйга қайтса, нима қиламиз, Миша?

— Менинг уйимга кўчиб ўтамиз. Бу ерда ўзи тураверсин. Майда-чуйдани бўлиб оламиз.

— Ҳа, бирга туришимиз мумкин эмас. Билишимча, у Аксиньяни олса керак.

— Мумкин бўлгандаям мен, барибир, аканг билан бир уйда туролмайман,— деди Мишка тўсатдан.

Дуняшка ҳайрон бўлиб, қошларини чимирди:

— Нима учун, Миша?

— Ўзинг биласан-ку.

— Оқларда хизмат қилгани учунми?

— Ҳа, шунинг учун.

— Сен уни бирам ёмон кўриб қолдингки... Бир вақтлар қандай дўст эдингиз!

— Мен унинг нимасини яхши кўрай? Дўст эдик, дўстлигимиз тамом бўлди.

Дуняшка чарх айлантирарди. Ғилдираги бир меёрда ғувилларди. Бирданига ипи узилди. Дуняшка кафти билан ғилдиракни тўхтатди, ипни улаётиб эрига қарамасдан савол берди:

— У келса, оқларда хизмат қилгани учун нима қилишади?

— Суд қилишади. Трибуналга беришади.

— Суд қандай жазога ҳукм қилиши мумкин?

— Унисини билмайман, мен судьямасман.

— Улим жазосигаям ҳукм қилиши мумкинми?

Мишка Мишатка билан Полюшка ётган каравотга қаради, уларнинг бир текис нафас олишига қулоқ солди-да, овозини пасайтириб:

— Мумкин,— деди.

Дуняшка бошқа ҳеч гап сўрамади. Эрталаб сигирни соғиб бўлгандан кейин, Аксиньянинг уйига кирди.

— Яқинда Гриша келади, суюнчи олгани келдим.

Аксинья индамасдан, бир декча сувни печнинг қўрхонасига қўйди-да, қўлларини кўксига босди. Дуняшка унинг юзи лоладай яшнаганини кўриб:

— Жудаям суюнма.— деди.— Эрим, аканг суддан қутулолмайди, дейди. Қанчага кесишини худо билади ҳали.

Аксиньянинг шодиёна чақнаган намли кўзларида ваҳим аломати кўриниб кетди.

— Нега энди судга тушаркан?— энтикиб сўради Аксинья, лекин азбаройи бўшашиб кетганидан жилмайган лабларини ҳам йиғиштириб ололмади.

— Қўзғолон учун, бошқа ишлари учун.

— Бекорчи гап! Уни судга беришмайди. Сенинг Михаилинг ҳеч нарса билмайди, фолбинлигини қара-ю!

— Балки, беришмас.— Дуняшка жим бўлиб қолди, сўнгра ютиниб олиб, шундай деди:— У акамни кўрарга кўзи йўқ... Шунинг учун кўнглим жойида эмас, лекин ўзига айтолмайман. Акамга бирам ачинаманки! Яна ярадор бўпти... Бечоранинг боши азобдан чиқмади ҳеч...

— Ишқилиб келсин-чи! Болаларни оламизу, бир ёққа йўқоламиз,— ҳаяжонланиб деди Аксинья.

У негадир, бошидан рўмолини олиб, яна қайта ўради, ўзидан-ўзи идиш-товоқларни у ёқдан бу ёққа

олиб қўйди, бироқ ҳовлиққан юрагини, кучли ҳаяжонини боса олмади.

Аксинья скамейкага ўтириб, эскирган фартугининг бурмаларини тиззаси устида текислай бошлаганда, Дуняшка унинг қўллари қалтираганини пайқади.

Дуняшканинг томоғига бир нарса келиб тиқилгандай бўлди. У ёлғиз ўзи қолиб, тўйгунча йиғлагиси келарди.

— Онам бечора уни кўролмади...— деди у эшити лар-эшитилмас.— Мен кета қолай. Печь ёқишим керак.

Даҳлизга чиққанларидан кейин Аксинья шошиб-пишиб унинг бўйнидан ўпди, қўлидан ушлаб яна ўпди.

— Ишқилиб, суюндингми?— товушини йўғон қилиб энтика-энтика сўради Дуняшка.

— Андак суюндим, сал-пал...— деди Аксинья, у кўзларига ёш келганини ҳазил билан, жилмайиш билан яширмоқчи бўларди.

VI

Григорий хизматдан бўшаган қизил командир бўлгани учун унга Миллерово станциясида арава беришди. Уйга қайтишда у йўл-йўлакай, ҳар бир украин слободасида отларни алмаштириб, бир сутка деганда Юқори Дон округининг чегарасига етди. Биринчи казаклар қишлоғида ревком раиси — яқинда армиядан қайтган ёш қизил аскар унга:

— Ҳўкиз аравада кетишга тўғри келади, ўртоқ командир,— деди.— Бутун қишлоқда биттагина от бор, унинг ҳам бир оёғи чўлоқ. Чекиниш вақтида ҳамма отни Кубанда қолдиришиб қайтишибди булар.

Григорий столни чертиб, хушчақчақ раиснинг ўйноқи кўзларига тикилиб қаради-да:

— Ўша от билан бир амаллаб етиб олмасмиканман?— деб сўради.

— Етиб ололмайсиз. Бир ҳафта юрсангиз ҳам барибир етолмайсиз. Қўп ташвишланманг, жуда семиз, йўрға ҳўкизларимиз бор; биз Вешенскаяга арава жўнатмоқчимиз, урушдан кейин бу ерда қолиб кетган

телефон симларни обориб ташлаши керак; сизга қулай бўлади: йўл-йўлакай арава алмаштириб юрмасдан, тўғри уйингизга етиб оласиз.— Раис кулиб туриб айёрлик билан чап кўзини қисиб давом этди:— Сизга энг яхши ҳўкизларимизни берамиз, ёшгина бева жувон аравакаш бўлади... Қишлоғимизда битта ғалатиси бор, тушингиздаям бунақа савилни кўрмагансиз! Йўлда вақтичоғлиқ билан уйингизга қандай етганингизни билмай қоласиз. Менинг ҳам бошимдан ўтган, ҳарбийларга нима зариллигини яхши биламан...

Григорий чурқ этмай, ўзича ўйлаб кўрди: бошқа бирор йўловчи арава кутиш — бемаънилик, пиёда юрай деса — ораси узоқ. Ҳўкиз аравада бўлса ҳам кетишдан бошқа чора йўқ.

Бир соатдан кейин арава келди. Шалоғи чиққан эски араванинг ғилдираклари ғичиллаб нола қиларди, кетинги катагининг ёғочлари тилка-тилка бўлиб кетган, арава устига пичан палапартиш босилгани учун ерга осилиб ётарди. Григорий араванинг аҳволини кўриб: «Урушнинг оқибати шу-да!» деб ғижинди. Аравакаш хотин қамчини қимирлатиб, ҳўкизлар ёнида келарди. У ҳақиқатан ҳам чиройли, қад-қомати келишган ғалати жувон эди. Фақат кўксининг ҳаддан ташқари катталиги бўйига ярашмасди, дум-думалоқ иягидаги эгри чандиғи юзини ўйноқи хотинларникига ўхшатиб қўйган, қаншар атрофидаги тариқдай майда, тилладай йилтироқ сепкиллари қорачадан келган қип-қизил юзини қаримсиқ қилиб кўрсатарди.

Жувон рўмолини тузатаркан, Григорийга зеҳн солиб тикилди:

— Сени обкетишим керакми?— деб сўради.

Григорий зинадан туриб, шинелининг барларини ўраб олди.

— Мени. Симни ортдингми?

— Мен ҳали уларга ортиб ҳам берайми?— деб бақирди казак аёл.— Ҳар куни арава қўш, ҳар кун ишла! Мен уларга анойи бўлдимми? Керак бўлса, симни ўзлари ортсин, бўлмаса шундай жўнайвераман.

У ўрам-ўрам симларни аравага ортар, раис билан бақириб сўкишар, лекин ғазабланмасди, ора-сира Григорийга ер тагидан қараб-қараб қўярди. Раис бу

ёшгина жувонни астойдил завқланиб томоша қиларкан, дам-бадам ҳазиллашиб куларди. Баъзан Григорийга: «Бизда шунақа аёллар бор! Сен бўлса, гапимга ишонмадинг!»— дегандай кўз қисарди.

Қишлоқнинг нарёғидаги бўзарган кузги дашт жуда-жуда олисларгача чўзилиб кетган. Шудгорлардан кўтарилган кўкимтир тутун йўл устидан сузиб ўтади. Қўшчилар қуриган янтоқ билан ўрилган буғдой илдизларини ёқишмоқда. Тутун ҳиди Григорийнинг хаёлида мунгли хотираларни уйғотди: у ҳам бир вақтлар химсасиз даштда кузги шудгор қилган, кечалари қоп-қора осмонга, йилтироқ юлдузларга тикилган, баландлардан учиб ўтган гала ғозларнинг қийқириғига қулоқ солган эди-ку... У безовталаниб пичан устидан у ёнбошдан бу ёнбошга ағдарилди-да, аравакаш аёлга ёндан қаради.

— Неча ёшга кирдинг, оймтилла?

— Олтмишга бориб қолдим,— бир кўзи билан кулиб, нозу ишва билан жавоб берди жувон.

— Ҳазиллашмасдан ростини айт.

— Йигирма бирга қадам қўйдим.

— Бевамисан?

— Беваман.

— Эрингни нима қилдинг?

— Ўлдиришди.

— Қачон?

— Бир йилдан ошди.

— Қўзғолонда ҳалок бўлдимми?

— Ундан кейин, кузга яқин.

— Қандай тирикчилик қиляпсан?

— Бир амаллаб.

— Зерикмайсанми?

Жувон унга қаттиқ тикилди-да, кулгисини яшириш учун рўмолини лабларига суриб қўйди. У гапира бошлаганда овози секинлашиб, аллақандай янги интонация пайдо бўлди:

— Иш кўп, зерикишга вақтим йўқ.

— Эрсиз зерикмайсанми, ахир?

— Мен қайнана билан тураман, рўзғорда ишдан қўлим бўшамайди.

— Эрсиз қандай чидай оласан?

У Григорийга бурилиб қаради. Қорамағиздан келган ёноқлари қизариб кетди, кўзлари учқунланиб яна сўнди.

— Нимани сўраяпсан ўзинг?

— Нимани бўларди, ўшани-да...

Жувон рўмолини лабидан суриб қўйди-да, чўзиб гапирди:

— Э, бунақа матаҳ топилади! Йигит зотига қаҳатчилик келгани йўқ...— деди-да, бир дам жимиб яна давом этди:— Мен эрга тегиб, эру хотинлик гаштини тузуккина суролмадим ҳам. Бир ойгина турмуш қилганимдан кейин, эримни аскарлик хизматига олиб кетишди. Эрсиз бир амаллаб иложини қиляппан. Ҳозир яхши бўлди, ёш-ёш казак йигитлар кўпайди, илгари қийин эди. Ҳўк, жонивор! Эй, аскар бола, гап кўп, кўмир оз! Умрим шундай ўтяти.

Григорийнинг дами ичига тушиб кетди. Шу тариқа гап ташлагани учун энди пушаймон еди.

Қатта-катта семиз ҳўкизлар ҳали ҳам боягисидай бир меёрда қадам ташлашар, эгри-бугри одимлар билан олға интилишарди. Биттасининг ўнг шохи бир вақтлар синган бўлиб, манглайига қараб қийшайиб ўсганди. Григорий тирсагини тираб, кўзини юмиб жим ётарди. У ёшлик чоғида ва кейинчалик, йигитлик маҳалида ўзи ишлатган ҳўкизларни бирма-бир кўзи олдига келтирарди. Ҳаммаси ҳар хил эди: туси ҳам, соҳти ҳам, турқи ҳам бир-бирига ўхшамас, ҳатто шоҳларининг шакли бир-бириникидан тафовут қиларди. Қадимда Мелеховлар қўрасида худди шу ҳўкизга ўхшаш шоҳлари ёнига қайрилган бир ҳўкиз бўлгувчи эди. У жудаям асов, бадфеъл эди; қонга тўлган кўз соққаларини доим олайтириб кўз қирида тикилар, орқадан келган одамни тепмоқчи бўларди; кўпинча у, далада айни иш қизиган кезларда, кечалари молларни ўтга қўйиб юбориши билан уйга қараб жўнаб қоларди, баъзан ундан ҳам баттар қилиқ чиқариб, ўрмон орасида ёки олисдаги жарлардан бирида писиб юраверарди. Григорий отга миниб, кун бўйи даштма-дашт уни излар ва ниҳоят, топишдан бутунлай умидини узганди, тўсатдан бирон жар тагида ёки ёввойи тоғолча буталари орасида, ё эса ёввойи олма тагида, сояда ётгани-

ни кўриб қоларди. Бу якка шохли махлуқ шу қадар муғомбир эдики, шохидан арқонни шипириб ташлашни, кечаси молхона эшигининг занжирини шохи билан илиб очишни биларди, ташқарига чиқиб қолгандан кейин, Дондан сузиб ўтарди-ю, яйловда санғиб юраварарди. Ўша кезларда бу ҳўкиз Григорийни кўп сарсону саргардон қилган эди...

— Анови шохи синган ҳўкизинг қанақа, ювошми? — деб сўради Григорий.

— Ювош. Нимаиди?

— Шундай, ўзим.

— Оғзига сув олволган одамнинг «шундай» деганига ҳам шукур қилиш керак, — истехзо билан кулди аравакаш жувон.

Григорий индамади. У урушдан олдинги даврни ўйлар: тинч турмуш, осойишта меҳнат — урушга алоқаси бўлмаган жами нарсалар тўғрисида роҳатланиб хаёл суларди, лекин етти йилдан бери чўзилиб жонига теккан бу уруш тўғрисида сира ўйлагиси келмасди, чунки у эсига тушса, унинг бирон эпизоди кўз олдига келса, юраги орқасига тортиб, ўзидан-ўзи хуноб бўлаверарди.

У энди урушиб бўлди. Шунча урушгани ҳам етар. У қўлларининг чигилини ёзиб ишга киришиш, болалари билан, Аксинья билан тинчгина яшаш учун уйга қайтаётган эди. У фронтда юрган вақтидаёқ Аксиньяни уйига обқелишга, болаларини унинг қўлига топширишга, доим у билан бирга бўлишга аҳд қилган эди. Бу масалани ҳам бир ёқлик қилиш керак эди, қанчалик тезроқ ҳал қилинса, шунчалик яхши бўларди.

Григорий ширин хаёллар оғушида борар, уйга егандан кейин шинель ва этикларини ечиб ташлаб, дарров кенгина чориқ кийиб олишини, казаклар одати бўйича, оқ пайпоқлар ичига чалворининг почаларини суқиб, иссиққина курткеси устидан хонаки чакмон кийиб, далага жўнашини кўз олдига келтирарди. Қани энди, омоч қулоғидан ушласа-ю, нам эгат ичи билан қўш кетидан бораверса, ҳайдалган ернинг ажойиб намхуш ҳидини, омоч тиши кесиб кетган кўкатларнинг аччиқ исини искайверса... Ёт элларда тупроқ ҳам, кўкатлар ҳам бошқачароқ ҳид беради. У Польшада,

Украинада ва Қримда кўкимтир шувоқ баргини неча марта кафтида ишқалаб, искаб кўрган, гамгин хаёл ичида: «Йўқ, сира ўхшамайди, бутунлай бошқа...» — деган эди.

Аравакаш жувон зериккан, унинг гаплашгиси келарди. У ҳўкизларни ўз ҳолига қўйиб, қулайроқ ўтириб олди-да, қамчининг чарм шокиласини ўйнаб, ер тагидан Григорийга тикила бошлади, унинг жиддий юзига, чала юмуқ кўзларига қаради. «Сочлари оқарган бўлса ҳам ўзи унчалик қари эмас. Бир оз девонафеъл экан, — деб ўйларди у. — Ҳадеб кўзини сузади, нега сузаркан энди? Ўзиям уззукун аравадан чиқмаган ахтадай силласи қуриб, адойи тамом бўпти... Лекин кўриниши чаккимас... Фақат сочлари оқаргани, мўйловигача оқ босиб кетгани бўлмаса, ўзи бинойидай. Нега мунча ўйларкин? Олдин бир оз гап ташлагандай бўлди-ю, кейин яна жимиб қолди, негадир ҳўкизни сўради холос. Гаплашишга гап тополмаяпти-микин? Ёки, юраги бормаяпкан бўлса-чи? Йўқ, унақага сира ўхшамайди. Кўзлари жуда ўткир. Йўқ, асл казак, фақат бир оз ғалатилиги бор холос... Индамасанг, индамай ўтиравур букчайиб! Сени деб ўлиб турганим йўқ! Индамасликни мендан ўрган! Хотинингни соғиниб жонинг ҳалак. Индамасанг, сатқайи саримга!»

У араванинг ён тахтасига орқасини тираб олди-да, хиргойи қилиб ашула бошлади.

Григорий бошини кўтариб қуёшга қаради. Ҳали кун эрта эди. Йўл бўйида шумшайиб турган бултурги оқ карракнинг сояси ярим қадамча жойга энди чўзилганди; ҳар ҳолда, соат иккидан ошган эмасди.

Дашт маҳлиё бўлган каби сукунат оғушида ётарди. Қуёш унча қизитмас, майин шабада қовжираган сапсарик ўтларни оҳиста тебратарди. Бутун теварак-атрофда на қушларнинг сайрагани ва на юмронқозиқнинг чийиллагани эшитиларди! Оч-кўк тусга кирган осмон қўйнида парвоз этувчи калхату бургутлардан дарак йўқ эди. Фақат бир мартагина қорайган соя йўлни кесиб ўтди; Григорий бошини кўтармасданоқ, каттақон парранданинг оғир-оғир қанот қоқишини эшитди: кўк тувалоқ қанотлари остидаги оппоқ парларини қуёшда йилтиратиб учиб ўтди-да, олисдаги

тепа ёнига — қуёш тушмаган жарлик бора-бора бинафшасимон қоронғилик билан қўшилиб кетган жойга бориб қўнди. Григорий илгари фақат кечки куз маҳалидагина даштнинг нақадар оғир ва ҳазин сукунатга чўмганини кўрган эди. Ушанда унинг назарида, ҳатто олисда шамол думалатиб кетаётган ковракнинг ҳам шитирлагани қулоққа киргандай туюларди.

Йўлнинг поёни кўринмас — сира тугамайдиганга ўхшарди. У ён бағир бўйлаб илон изидек чўзилар, сойликка тушиб, яна қир устига кўтариларди. Қаёққа қарасанг, кўз илғамас, бепоён кимсасиз дашт, йилқи боқадиган ажойиб яйлов.

Григорий жар ёқасида ўсган бир туп заранг дарахтини томоша қиларди. Дастлабки совуқ урган барглари, худди қип-қизил чўғ сингари йилтирарди.

Аравакаш жувон Григорийнинг кифтига қамчи билан астагина туртиб сўради:

— Амаки, отинг нима?

Григорий сесканиб тушди, унга ўгирилиб қаради. Жувон четга қараб ўтирарди.

— Григорий. Сеники-чи?

— Менинг отим от...

— Ундай дегандан кўра индамай ўтиравер.

— Индамай ўтиравериш жонимга тегди! Эргалабдан бери индамай ўтириб, томоғим қақраб кетди. Сен нега мунчалик хафасан, Гриша амаки?

— Нимасига суюнишим керак?

— Уйингга қайтапсан, хурсанд бўлишинг керак.

— Хурсандчилик даври ўтиб кетди — қаридим.

— Қариган эмиш, ҳали бинойидайсан. Менга айт-чи, ўзинг ёшу, нега ҳалитдан сочларинг оқариб кетди?

— Ҳаммасини билишинг шартми?.. Турмушнинг яхшилигидан оқарган бўлса керак,

— Уйланганмисан ўзинг, Гриша амаки?

— Уйланганман. Сен ҳам тезроқ эрга тегишинг керак.

— Нега энди тезроқ дейсан?

— Жудаям ўйноқи экансан...

— Ўйноқи бўлсам ёмонми?

— Баъзан ёмон бўлади. Мен сендақа бир хотинни

билардим, у ҳам бева эди, қичиқлик қила-қила, ахий-ри бурни ўпирилиб тушди...

— Худоё тавба, жудаям қўрқитвординг-эй!— деб ёлғондақасига чўзиб қичқирди у, лекин ўша заҳотиёқ очигини айтди:— Беваларда шундай гап бор: чумчуқдан қўрқсанг, тариқ экма!

Григорий унга тикилди. У майда-майда оппоқ тишларини кўрсатиб, унсиз куларди. Очилиб қолган устки лаби пир-пир учар, киприклари остида кўзларининг ажинаси ўйнаб турарди. Григорий беихтиёр илжайди-да, қўлини унинг тирсиллаган иссиқ тиззасига қўйди.

— Эй бечора, пешонанг жудаям шўрлик экан!— ачиниб гапирди Григорий.— Ёшинг йигирмадан ошар-ошмас, турмуш сени адойи тамом қилибди.

Кўз очиб юмгунча жувоннинг шўхлигидан асар қолмади. У Григорийнинг қўлини итариб ташлади ва шу қадар қизариб кетдики, ҳатто қаншаридаги сепкиллари ҳам кўринмай қолди.

— Сен уйга борганингда ўз хотинингга ачингин, тузукми? Сенсиз ҳам менга ачинадиганлар кўп!

— Нега жаҳлинг чиқди, шошмасанг-чи, ахир?

— Гапирма-э!

— Мен сенга раҳмим келгани учун айтдим.

— Раҳмингминам қўшилиб қўшмозор бўл-эй, сендақа... — эркакчасига болохонадор қилиб сўқди, кўзлари аланг-жалаанг бўлиб кетди.

Григорий қошларини чимирди-ю, уялинқираб мингирлади:

— Жудаям ҳаддан оширвординг-ку, яхши эмас! Одам деган мунчалик енгил бўлмайди.

— Ўзинг қанақасан? Шинель кийган битлиқи авлиёсан холос! Биламан сизларни! Эрга тег, унда-ю, мундай деб насиҳат қиласан менга, ўзинг қачондан бери оғир бўлволдинг?

— Яқиндан бери,— деб кулди Григорий.

— Нега бўлмаса, менга насиҳат қиласан? Менга насиҳат қиладиган қайнанам бор.

— Вой жинни-е, мунча тутақишасан, бўлди энди! Мен пайрави келганда бир гапирдим-қўйдим-да,— бўш келиб гапирди Григорий.— Ановини қара: га-

пимиздан қўрқиб ҳўкизлар йўлдан четга чиқиб кетди.

Григорий ўрнашиб ўтираётиб, кўз қирида шўх жувонга қаради-ю, унинг кўзлари ёшланганини кўрди. Унғайсизланиб дили сиёҳ бўлиб кетди: «Ўзимга-ўзим дардисар орттирдим! Хотин зоти доим шунақа...» — деб пушаймон еди.

У шинель барини юзига ёпиб чалқанчасига ётиб олди-да, дарров уйқуга кетди, қоронғи тушгандагина кўзини очди. Оқшом қоронғисида юлдузлар ғирашира йилтирашарди. Хушбўй пичан ҳиди кўнгилни очарди.

— Ҳўкизларни хашаклатиб олиш керак,— деди жувон.

— Майли бўлмаса, тўхтатайлик.

Григорий ҳўкизларни ўзи аравадан чиқарди, сумкасидан бир банка гўшт консерва, нон олди, қуруқ бурган ўтдан бир қучоғини териб келди-да, аравадан сал нарироққа ўт ёқди.

— Қани ўтир, овқатланиб олайлик, жаҳлингдан тушсанг бўлар энди, оти от қиз.

Жувон гулхан ёнига келиб ўтирди, сумкани қоқиб нон ҳамда эскириб, сарғайиб кетган бир бўлак сур мойни олди. Овқат тепасида унчалик гапиришмади, тинчгина еб ўтиришди. Сўнгра, жувон аравага чиқиб ётди, Григорий гулхан ўчиб қолмасин деб тезак қалади-да, солдатчасига гулхан ёнига узала ётди. У сумкасини бош остига қўйиб, милт-милт қилиб турган юлдузлар тўла осмонга тикилганича болалари тўғрисида, Аксинья тўғрисида ўйлай бошлади, ниҳоят ухлаб қолди, лекин хотин кишининг шивирлаган овозидан уйғониб кетди.

— Ухлаяпсанми, аскар бола? Ухлаяпсанми ё уйғоқмисан?

Григорий бошини кўтарди. Ҳамроҳи тирсагига тираниб, аравадан энгашиб уни чақирарди. Сўнаётган гулхан шуъласи пастдан ёритиб тургани учун юзи чўғдай яшнаб кўринар, четига тўр тутилган рўмоли ва оппоқ тишлари садафдай товланиб кўзни қамаштирарди. Орадан ҳеч гап ўтмагандай, у қошларини учириб яна жилмайди:

— Совқотиб қолмасанг деб хавотирдаман. Ер муздай. Агар совқотган бўлсанг, ёнимга кела қол. Пўстиним бирам иссиқки, жонинг киради! Келасанми?

Григорий ўйланиб туриб чуқур нафас олди.

— Раҳмат, ойим қиз. Бир-икки йил илгари бўлганда бошқа гап эди... Олов ёнида совқотмасман.

У ҳам чуқур нафас олиб:

— Ихтиёр ўзингда,— деди-да, пўстинини бошигача буркаб олди.

Бирпасдан кейин Григорий туриб майда-чуйдаларини йиғиштира бошлади. У тонг отгунча Татарскака етиб олиш учун пиёда жўнашга аҳд қилган эди. Ҳарбий хизматдан қайтиб келаётган командир бўла туриб, куппа-кундуз ҳўкиз аравада уйига кириб боришга номус қиларди. Буни кўрган одамлар уни гап-сўз қилиши, кулиши мумкин...

У аравакаш жувонни уйғотди:

— Мен пиёда кетаман. Даштда ёлғиз қолишга қўрқмайсанми?

— Йўқ, мен унақа қўрқоқлардан эмасман, қишлоқ ҳам узоқ эмас. Эрталабгача сабринг чидамаяптими?

— Топдинг. Хайр, оти от қиз, яхши-ёмон гапирган бўлсам хафа бўлма!

Григорий йўлга тушиб, шинелининг ёқасини кўтариб олди. Биринчи қор учқуни кипригига қўнди. Григорийнинг назарида шимол ёқдан турган шамолнинг муздай нафаси аралаш ёқимли қор ҳиди келганга ўхшаб туюлди.

* * *

Кошевой станицадан кечқурун қайтди. Дуняша унинг дарвоза олдига келиб тўхтаганини деразадан кўриб, рўмолини елкасига ташлади-да, югуриб ҳовлига чиқди.

У кўча эшик олдида эрига:

— Эрталаб Григорий келди,— деди-ю, хавотирланиб унинг юзига тикилди.

— Хурсандчилик билан табриклайман,— сиполик билан мийиғида кулиб қўйди Мишка.

У лабларини қимтиб емакхонага кирди. Икки лунжида бездай нарса нари бориб, бери келиб турарди. Григорийнинг тиззасида, аммаси ясантириб қўйган Полюшка ўтирарди. Григорий қизини авайлаб ерга қўйди-да, қорайган қўлларини чўзиб, жилмайганича куёви томон борди. У Михаил билан кучоқлашиб кўришмоқчи эди, бироқ унинг кўзлари ўқрайган, қовоғи солинганини кўриб шахтидан қайтди.

— Салом, Миша!

— Салом.

— Кўришмаганимизга талай вақт бўлди! Назаримда юз йил ўтганга ўхшайди.

— Ҳа, талай вақт бўлди... Хуш келибсан!

— Раҳмат. Уруғ-аймоқ бўлибмиз-да, а?

— Шундай бўлди... Юзинг нега қонаяпти?

— Зарари йўқ, шошганимдан устара билан кесиб олдим.

Иккиси стол ёнига бориб ўтиришди, ўнғайсизланиб, ётсирашиб, бир-бирига индамай тикилиб қолишди. Уларнинг гаплашадиган гапи кўп эди, бироқ ҳозир вақти эмасди. Михаил ўзини босиб олиб, вазминлик билан рўзгор масаласи, қишлоқдаги ўзгаришлар тўғрисида гапира бошлади.

Григорий деразага қараб, биринчи қор босган ерни, шипшийдам олма шохларини томоша қиларди. У Михаил билан бундай учрашувни кутмаган, ўзича буни бошқачароқ тасаввур этиб юрган эди...

Бир оздан сўнг Михаил эшикка чиқди. Даҳлизда пичоқни яхшилаб қайради-да, Дуняшкага:

— Биронта кишини чақириб тўқли сўйдирмоқчиман,— деди.— Хўжайинни тузукроқ зиёфат қилиш керак, ахир! Самогон топиб кел. Шошма, олдин Прохорникига кир, унга айтгинки, тупканинг тагидан бўлсаям самогон топиб келсин. Сендан кўра бу ишга ўша эпчил. Овқатга таклиф этгин.

Дуняшка суюнганидан лоладай яшнаб, миннатдорлик билан эрига жимгина қараб қўйди... Прохорникига кетаётди: «Балки, тинч-тотув бўлиб кетишар... Урушдан қутулишди, энди нимани таллашишади? Ишқилиб, икковигаям худо инсоф берсин!»— умид билан ўйларди у.

Орадан ярим соат вақт ўтар-ўтмас, Прохор ҳаллослаб югуриб келди.

— Григорий Пантелевич! Қадрдон дўстим! Сен билан кўришишдан умид узувдим,— ингичка, йиғлоқи овоз билан қичқирди Прохор, остонага қоқилиб кетиб, сал бўлса, қарийб бир челак самогон солинган кўзани синдирарди.

Григорийни қучоқлаётиб, пиқирлаб йиғлади, мушти билан кўз ёшини артиб олди. Григорийнинг томоғига бир нарса тикилгандай бўлди-ю, бироқ у ўзини босиб олди, азбаройи таъсирланганидан содиқ ординарецининг кифтига қўполлик билан қоқиб қўйиб, поймапой гапира бошлади:

— Ахийри кўришдик, а... Сени кўрганимга хурсандман, Прохор, ниҳоятда хурсандман! Эҳе, қария, нега кўз ёши қиласан? Турмуш энгиб қўйдими? Винтларинг бўшашиб қолдими? Қўлинг тузукми? Иккинчисини хотининг синдирганича йўқми ҳали?

Прохор бурнини қоқди, нимча пўстинини ечди.

— Хотинимминам ҳозир жудаям иноқмиз. Мана иккинчи қўлим, ҳалиям соппа-соғ, оқ поляклар синдирган манависи бўлса, тагидан ўса бошлади, худо урсин, рост! Бир йилдан кейин панжа битади,— қадимги одати бўйича Прохор гап сотишга тушди, қўли йўқ энгини ўйнатиб.

Уруш уларни гапни ҳазилга бурвориб ўзини овутишга, нонга туз сепиб еган каби, суҳбатга ҳам ҳазил аралаштиришга ўргатган эди; шунинг учун Григорий ҳазил аралаш савол бера бошлади:

— Турмушинг қалай, қариган така? Ирғишлаб юрибсанми?

— Қарияликка яраша турмуш секин-аста ўтяпти.

— Мен йўғимда яна илаштирмадингми?

— Нимани?

— Булбулни, бултур қишда тутволувдинг-ку?

— Пантелевич! Худо сақласин! Шу топда унақа матони бошимга урамани? Бир қўллик ногиронга булбул энди тутқизиб бўпти! Бу энди сенга ярашади: ёшсан, бўйдоқсан... Менинг шартим кетиб, партим қолди, бору йўғимни йиғиштириб хотинимга топширмоқчиман ҳали, тутантириққа ишлатар...

Икки дўст, эски окопдош ўртоқлар яна юз кўришганига қувонишиб, бир-бирларига узоқ тикилиб жилмайишарди.

— Бутунлай келдингми?— сўради Прохор.

— Бутунлай. Бутунлай бўшадим.

— Қайси даражага кўтарилдинг?

— Полк командирининг ёрдамчиси эдим.

— Нима учун сенга тез жавоб беришди?

Григорийнинг қовоғи осилиб кетди:

— Керак бўлмай қолдим, — қисқагина жавоб қилди.

— Сабаб?

— Билмадим. Эски ишлар сабаб бўлса керак.

— Сен ахир, Особий отдел қошидаги офицерларни чигриқдан ўтказадиган комиссиядан ўтгансан-ку, эски ишлар нимаси тагин?

— Ўтиш бошқа...

— Михаил қани?

— Қўрада. Молларга қараяпти.

Прохор Григорийга яқинроқ ўтирди-да, овозини пасайтириб:

— Бир ой муқаддам Платон Рябчиковни отишди,— деди.

— Йўғ-эй?!

— Худо урсин!

Даҳлиз эшиги гичиллади.

— Кейин гаплашамиз,— деб шивирлади-да, Прохор овозини баланд қилиб:— Қани бўлмаса, ўртоқ командир, шундай зўр хурсандчилик учун ичамизми? Михаилни чақириб келайми?— деди.

— Бор, чақир.

Дуняшка дастурхон ёзди. У қандай қилиб акасини хурсанд этишини билмасди: тоза сочиқ келтириб, унинг тиззасига қўйди, тузланган тарвуз солинган тарелкани унга яқинроқ суриб, стаканни тўрт-беш марта қайта-қайта артди... Синглиси уни «сиз»лаб гапиргани учун ўзича кулиб қўйди.

Михаил дастурхон тепасида анчагача миқ этмай, Григорийнинг гапига қулоқ солиб ўтираверди. У камичар, кўнгли тортмасди. Аммо лекин Прохор бўлса,

стаканни тўлғазиб пайдарпай ичарди, борган сайин қизариб, дам-бадам мўйловини силарди.

Дуняшка болаларни овқатлантириб, ётқизиб бўлгач, бир лаган пишган қўй гўштини столга қўйиб, Григорийнинг қулоғига шивирлади:

— Акажон, мен бориб Аксиньяни чақириб келсам майлими, нима дейсиз?

Григорий бош қимирлатиб розилик берди. Унинг назарида, бутун оқшом кўнгли алағда бўлиб аранг ўтирганини ҳеч ким сезмаётгандай туюлса ҳам Дуняшка, тик этган товушга акаси ҳадиксираб қулоқ солганини, кўз қирида эшикка қараб-қараб қўйганини кўрган эди. Дуняшка ҳаддан зиёда ҳушёр ва зийрак бўлгани учун унинг ўткир кўзларидан ҳеч нарса қочиб қутулолмасди..

— Анави кубанлик Терешченко ҳалиям взвод командирими?— деб сўради Прохор, қўлидаги стаканни худди биров тортиб олаётгандай маҳкам чангаллаб.

— Львов ёнида ҳалок бўлди.

— Жойи жаннатда бўлсин. Яхши одам эди.— Прохор нари-бери чўқиниб, яна стаканга ёпишди. Кошевойнинг заҳарханда қилиб илжайганини пайқамад ҳам.

— Анови-чи, ҳалиги, фамилияси ғалати одам? Унг ёнбошда турадиган бор-ку, ҳаҳ, падарига лаънат, тилим учуда турибди, Май-Борода? Ҳўппа семиз аскиябоз хохол-чи, Броди шаҳри ёнида поляк офицерни икки нимга қилган, ўша тирик борми?

— Отдай. Уни пулемёт эскадронига олишди.

— Отингни кимга топшириб келдинг?

— Менга бошқа от беришганди.

— Оқ қашқани нима қилдинг?

— Уқ парчаси тегиб ўлди.

— Жангдами?

— Бир қишлоқчада эдик, тўп отишмаси бошланиб, мирохурнинг қўлида ўлди.

— Агтанг! Топилмайдиган от эди-да!— Прохор хўрсинар, яна стаканга ёпишарди.

Даҳлиз эшигининг лўкидони шарақ этиб очилди. Григорий сесканиб тушди. Аксинья остонадан ўтиб, эшитилар-эшитилмас салом берди-да, катта очилган

йилтироқ кўзларини Григорийдан олмасдан энтикиб рўмолини еча бошлади. У стол қошига бориб, Дуняшка билан ёнма-ён ўтирди. Унинг қош ва киприкларига, оппоқ юзига қўнган майда-майда қор учқунлари эрий бошлади. Кўзларини юмиб, юзини кафти билан арди-да, чуқур нафас олди, шундан кейингина бошини кўтариб, ҳаяжондан қорайган теран кўзлари ила Григорийга қарашга журъат этди.

— Эй, ҳамсоя! Ксюша! Бирга чекиниб, битларга ем бўлган ҳамроҳим... Сен бечорани биз Кубанга ташлаб кетганмиз, а? Бошқа иложимиз ҳам йўқ эди-да!— Прохор унга стакан тутди, ичидаги самогони чайқалиб столга томди.— Ол, Григорий Пантелеевич учун ичасан! Эсон-омон келгани учун табрикла... Қалай, гапим тўғри чиқди: эсон-омон уйга қайтади девдимми сенга? Ана, келди, оловур, нархи бир сўм йигирма тийин! Аразлаган боладай ўтиришини қара!

Григорий кўзи билан имлаб Прохорни кўрсатди:

— У кўп ичиб қўйди, ҳамсоя, гапига қулоқ солма.

Аксинья Григорийга ва Дуняшкага таъзим қилди, бироқ қўллари қалтираганини сездирмаслик учун стаканни столдан салгина кўтарди, холос.

— Хуш келибсиз, Григорий Пантелеевич, табриклайман, сениям табриклайман, Дуняшка, шодиёналик билан табриклайман.

Прохор Михаилнинг биқинига туртиб, хохолаб кулди:

— Сени нима билан табриклайлик? Қайғу биланми?

Аксинья қизариб кетди, ҳаттоки қулоқларининг кичкинтой солинчоқлари ҳам чўғдай қизарди, бироқ у ғазаб билан Прохорга қаттиқ тикилиб туриб, шундай жавоб берди:

— Мениям шодлик билан... Анчайин шодлик эмас бу!

Аксиньянинг бу жавобидан Прохор енгилиб, унинг юрагига қойил бўлди:

— Кўтар-э, барака топкур, тагида бир томчиям қолмасин! Ўғил болача гап қилган одам, ўғил болачасига ичишням билиши керак! Тагида қолдиргандан кўра, мени ўтмас пичоқ билан сўйган яхши.

Аксинья меҳмондорчиликда унчалик узоқ ўтирмади, одоб нуқтаи назаридан қанча керак бўлса, ўшанча ўтирди холос. Шу вақт ичида у икки-уч марта, фақат кўз қиридагина ўз ошиқига қарай олди. У ўзини мажбур этиб бошқаларга қарар, Григорийнинг кўзидан кўзини обқочарди, чунки бир ёқдан бошқаларга сир бой бериб қўйишдан қўрқса, иккинчи ёқдан, бошқаларни деб, унга бепарво кўринишдан ҳайиқарди. Фақат бир мартагина Григорий унинг остонадан туриб рўйи рост ошиқона вафодорлик билан боққанини кўрди ва ўшандаёқ нима демоқчилигини англаганди.

Григорий Аксиньяни кузатгани чиқди. Қайфи ошиб қолган Прохор унинг кетидан бақириб қолди:

— Узоқ юрма! Ҳаммасини ичиб қўямиз!

Григорий даҳлизда Аксиньянинг пешонасидан, лабларидан ўпиб:

— Аҳвол қалай, Ксюша?— деб сўради.

— Гапирсам, тамом бўлмайди... Эртага келасанми?

— Келаман.

Аксинья уйга тезроқ етишга шошар, худди уйида зарил иши бор одамдай тез-тез юрарди; фақат уйнинг олдига етгандагина қадамини секинлатиб, ғичирлаган зинапоядан оҳиста чиқа бошлади. У ўз севинчи, ўз ўйлари билан танҳо қолишни, кутилмаган бахт тўғрисида ширин хаёл суришни истарди.

У кофтасини ва рўмолини ечди, чироқ ёқмасдан меҳмонхонага ўтди. Қопқоғи ёпилмаган деразадан уйга туннинг бинафшасимон ёруғи тушиб турарди. Печь тоқчасининг орқасида чигиртка чирилларди. Аксинья ўз одати бўйича ойнага қаради, лекин қоронғида ўз аксини кўрмаса ҳам сочларини тузатди, муслин кофтасининг кўкрак бурмаларини текислади, сўнгра дераза ёнига бориб, ҳорғинлик билан скамейкага ўтирди.

Аксиньянинг ўйлаган ўйлари, орзу ва умидлари кўпинча рўёбга чиқмай юраги безиллаб қолгани учунми, негадир, севинчга тўлган кўнглига ҳар доимгидай, яна ғулғула тушди. Бундан буёқ турмуши қайси шаклда қарор топади? Келажаги нима бўлади? Бу бахтсиз жувошнинг қора бахти кечикиб очилган бўлса-чи?

Оқшомдан бери ҳаяжон ичида ҳолдан тойган, дили вайрон Аксинья, бетини қиров босган муздай ойна-

га қўйиб, бир оз ғамгин ва ҳорғин кўзларини қор шарофатидан ғира-шира ёришган қоронғиликка тикканича узоқ ўтириб қолди.

* * *

Григорий стол ёнига келиб ўтирди, стаканни тўлғазиб самогон қўйди-да, бир кўтаришда ичиб юборди.

— Яхши эканми?— қизиқсиниб сўради Прохор.

— Ажратолмадим. Кўпдан бери ичганим шу.

— Николайникидан қолишмайди, худо урсин! — деб мақтади Прохор, гандираклаб кетиб, Михайлни қучоқлади.— Сен, Миша, ичкилик нима-ю, мағзава нима — ажратолмайсан, аммо ичкилик масаласини мендан сўрайвер! Дунёда мен кўрмаган вино қолмади! Бир хил вино борки, пробкасини очар-очмас, шишадан кўпик отилиб чиқади, худди қутурган итнинг оғзидан чиққан кўпикдай, тепамда худо турибди, ёлғони йўқ! Польшада фронтни ёриб ўтиб, Семён Михайлович билан оқ поляклар устига от қўйдигу, бир ҳамлада помешчик қўрғонини забт этдик, қўрғон ўртасида икки қаватли уй, қўраси тўла лиқ-лиқ қорамол, ҳовлида ғуж-ғуж парранда—оёқ қўядиган жой йўқ, хуллас, бу помешчик пошшодай яшар экан. Бир гала офицерлар, бизнинг келишимиздан беҳабар, хўжайин билан айни кайф-сафо қилишаётган пайтда бизнинг взвод қўрғонга бостириб кирди. Ҳаммасини зинада, боғда қиличдан ўтказдик, биттасини асир қилиб олдик. Жудаям димоғдор офицер экан, бироқ қўлга тушгандан кейин мўйловлари шалпайиб, сувга тушган мушукдай шумшайиб қолди. Григорий Пантелевични шошилинич суратда штабга чақиришди денг, ўзлигўзимиз хўжайин бўлволдик, пастки хонасига кирдик, қарасак, каттакон столга дастурхон ёзилган, дастурхонда тамомий нарсадан бор! Қараб туравердик, ўлгудай оч бўлсак ҳам ейишга қўрқамиз. «Борди-ю, ҳаммаси заҳарланган бўлса-чи?» деб гумон қиламиз. Асиримиз балоқазодек тикилиб турибди денг. «Е!» деб буюрдик унга. Егиси келмасаям тушираверди. «Ич!» дедик. Ичаверди. Ҳар лагандан бир луқмадан егиздик, ҳар шишадан бир стакандан ичкиздик. Лаънати ейвериб, ичавериб,

кўз олдимизда шишиб кетди, уни кўрган сайин оғзимиздан сўлагимиз оқади денг. Қараб турсак, офицер ўлмайдиган, ана иннайкейин, биз ҳам киришдик. Еганимизча едик, кўпирадиган винодан тўйиб ичволдик. Бирданига офицернинг мазаси қочиб икки ёғидан баравар кета бошлади. «Бизниям худо урди энди! Бу аблаҳ бизни алдаб заҳарланган овқатни еяверибди», деган хаёлда капалагимиз учиб кетди. Бўғзига қилич қададик, у бўлса жон ҳалпида: «Ҳеч гап йўқ, панлар, мен сизларнинг қистовингиз билан овқатни кўп еб қўйибман, овқат заҳарланган эмас, сира шубҳаланманг!»— дейди. Шундан кейин биз яна винога ёпиша кетдик. Пробкасини очсанг, милтиқдай пақиллаб отилади, кўпириб-тошиб чиқади, четдан қараган одамнинг капалаги учади! Уша винонинг кайфидан мен кечаси уч марта отдан қуладим! Эгарга ўтиришим билан шамол учиргандай учиб тушаман. Ана шунақа винони ҳар кун эрталаб наҳорга бир-икки стакандан ичиб турсанг, юз йил умр кўрасан, лекин бу аҳволда қандай узоқ яшаш мумкин? Масалан, шуюм ичкилик бўптими? Ичкилик эмас, заҳар! Манови савилни ичаверсанг ажалингдан бурун қулоғинг остингда қолади...— Прохор бош иргатиб, кўзадаги самогонни кўрсатди-ю, тагин бир стаканни тўлғазиб қуйди.

Дуняшка болалар билан меҳмонхонага ухлагани чиқиб кетди, бир оздан кейин Прохор ҳам ўрнидан турди. Гандираклай-гандираклай пўстинини кифтига ташлади-да:

— Кўза қолсин, бўш идишни кўтариб юришга тобим йўқ...— деди.— Уйга киришим билан хотиним қийноққа солади мени энди. Бунақага уста! Тили заҳар, бунақа сўзларни қаёқдан ўрганади, а? Ўзим ҳам билмайман! Уйга кайф билан бордимми, у дарров сайрашга тушади, масалан, шундай бошлайди: «Пияниста кўппак, қўлсиз маймоқ, фалону пиставон!» Мен бўлсам, ҳовлиқмасдан, секин-аста уқтира бошлайман: «Ҳой, мияси айниган алвасти, итдан тарқаган қанжиқ, сен ўзинг пияниста кўппакни, қўли йўқ итни бирон жойда кўрганмисан? Унақанги махлуқ оламда йўқ»,— дейман. Бу гапига жавоб берсам, иккинчисини бошлайди, иккинчисини рад этсам, учинчиси, шу аҳволда

оппоқ тонг отгунча туни билан можаро... Баъзи вақтда унинг гапларидан безор бўлиб, бостирма тагига бориб ухлайман, баъзан кайфим ошиб келсам ҳам индамайди, қарғамайди ҳам, ана ўшанда сира ухлолмайман, худо урсин! Назаримда бир нарса етишмаганга ўхшайди, баданларим қичишаверади, ухлай олмайман, вассалом! Ноилож хотинчамни секин узволаман, яна бошлайди, мени шундай қарғайдики, кўзларимдан ўт чақнаб кетади! Бу хотин эмас, шайтоннинг урғочиси, лекин илож йўқ, чидашга мажбурман, қайтага жаҳли чиққани яхши: жон-жаҳди билан ишлайдиган бўлади, гапим тўғрими? Хайр, мен кетдим, яхши ётинглар! Бугун уни безовта қилмасдан тўғри бориб охурга тушиб ёта қолсаммикин, а?

— Уйингга етиб ололасанми?— кулиб сўради Григорий.

— Эмаклаб бўлсаям етиб оламан! Ёки мени казак эмас деяпсанми, Пантелевич? Бу гапинг жудаям ботиб кетди-ку...

— Ундай бўлса, сени худога топширдим!

Григорий дўстини кўча эшиккача кузатиб қўйди-да, емакхонага қайтиб келди.

— Хўш, Михаил, гаплашиб оламизми?

— Майли.

Иккиси столнинг икки ёғида бир-бирига бетма-бет ўтиришар, индашмасди. Ниҳоят, Григорий гап бошлади:

— Орамиз тузук эмас... Буни авзойингдан кўриб турибман. Келганим сенга ёқмаяпти шекилли? Ёки мен янглишдимми?

— Йўқ, топдинг, ёқмаяпти.

— Нима учун?

— Ортиқча ташвиш.

— Мен ўз кунимни ўзим кўрмоқчиман.

— Гап унда эмас.

— Бўлмаса нимада?

— Сен билан мен бир-биримизга душманмиз.

— Душман эдик.

— Афтидан, душманлигимизча қоладиган кўринамиз.

— Тушунолмадим. Нимага энди?

- Сен ишончли киши эмассан.
- Йўқ, ундай эмас. Ҳеч асоссиз гапиряпсан!
- Йўқ, асоссиз эмас. Шундай вақтда сенга нима сабабдан жавоб беришди? Очигини айт?
- Билмадим.
- Йўқ, биласану айтгинг келмайди! Сенга ишонишмаган, шундайми?
- Ишонишмаган бўлса, бир эскадронни менга бериб қўйишмасди.
- Дастлабки пайтда шундай қилиб кўришган, сени армияда қолдиришмагани, масала равшанлигини кўрсатади, биродар!
- Ўзинг менга ишонасанми?— рўйи рост тикилиб сўради Григорий.
- Йўқ! Бўрини қанчалик боқмагин, барибир, одамга эл бўлмайди.
- Сен бугун кўпроқ ичиб қўйдинг, Михаил...
- Бекор айтибсан! Сенчалик маст эмасман. У ердаки сенга ишонишмадим, демак, бу ерда ҳам сенга унчалик ишонч бўлмайди, шуни билиб қўй!
- Григорий индамади. Тарелкадаги тузланган бодрингдан бир тўғрамини имиллаб олди, чайнаб-чайнаб туфлаб ташлади.
- Хотиним сенга Қирюша Громов воқеасини гапириб бердимми?— деб сўради Михаил.
- Ҳа.
- Ўнинг келганиям менга ёқмовди. Эшитган заҳотим, ўша куниёқ...
- Григорийнинг ранги оқариб, кўзлари олайиб кетди.
- Мени Қирюша Громовга тенг қилмоқчимисан!
- Бақирма. Ундан нимаг ортиқ?
- Олдин билиб...
- Билишнинг кераги йўқ. Ҳаммаси маълум. Иннайкиейн, Митка Қоршунов кириб келади, унгаям суюнайми? Йўқ, қораларингни кўрсатмасаларинг қайтага яхши бўларди.
- Сен учун яхши бўлардимми?
- Мен учун ҳам, халқ учун ҳам яхши бўларди, тинчгина яшарди.
- Сен мени улар билан тенглаштира!

— Мен сенга ҳали айтдим-ку, Григорий, хафа бўлиш керакмас: сен улардан яхшимасан, қайтага баттарсан, улардан кўра хавфлироқсан.

— Нима хавфли? Нима деб валдираяпсан ўзинг?

— Улар оддий казак, сен бўлсанг бутун қўзғолонга раҳбарлик қилгансан.

— Мен раҳбарлик қилганмасман, мен фақат дивизия командири бўлганман холос.

— Озмунча гапми?

— Озми, кўпми, масала унда эмас... Агар ўша кечаси базмда қизил аскарлар мени ўлдирмоқчи бўлишмаганда, балки қўзғолонга қатнашмасдим ҳам.

— Офицер бўлмаганингда ҳеч ким сенга қўл теккизмасди ҳам.

— Агар мени ҳарбий хизматга олишмаганда, офицер бўлмасдим... Бу жуда эски гап!

— Ҳа, жуда эски ва ярамас гап!

— Энди буни ҳадеб чайнайверишнинг кераги йўқ, вақти ўтди.

Иккиси индамай тамаки чекишди. Кошевой тирноғи билан тамаки кулини туширди:

— Қанақа ботирлик қилганингни биламан, ҳаммасини эшитганман. Жангчиларимиздан кўпининг ёстиғини сен қуритгансан, шунинг учун сени кўришга кўзим йўқ... Бу нарса ҳеч вақт эсдан чиқмайди.

Григорий мийиғида кулиб қўйди.

— Кўнгилга тугиб қўйибсан-да! Сен ҳам акам Петрони ўлдиргансан, бироқ мен буни эсингга соляпканим йўқ... Утган гапни эсга олаверадиган бўлсак, итмушук бўлиб яшашга тўғри келади.

— Ўлдирганим рост, тоняпканим йўқ! Ўшанда сени қўлга туширсам, сениям жойлаб қўя қолардим.

— Мен бўлсам, Усть-Хоперда Иван Алексеевичнинг асир олинганини эшитгач, сениям қўлга тушган гумон қилиб, казаклар сени отиб ташлашидан қўрққанимдан роса югурган эдим... Мундан чиқди, бекорга овора бўлган эканман.

— Сендақа жонкуярни қара-ю! Агар сизлар енгиб, шу топда кадетлар ҳукумати бўлгандами, мен билан бундай гаплашиб ўтирмасдинг ҳам... Елкаминг те-

рисидан тасма тилиб олардинг! Энди мўминтой бўлиб қонсан...

— Балки, бошқа биронтаси тасма тилмаса, аммо мен қўлимни сенга теккизиб ҳаром қилмасдим.

— Демак, иккимиз икки хил одам... Мен умр бўйи душманни ўлдириб, қўлимни ҳаром қилишдан ҳазар қилган эмасман, агар зарил бўлса, ҳозир ҳам қараб ўтирмайман.— Михаил қолган самогонни стаканларга куйиб сўради:— Ичасанми?

— Майли, ичайлик, бу тўғрида гаплашиш учун етарли даражада маст бўлмаганга ўхшаймиз...

Иккиси сўзсиз коса уриштириб ичишди. Григорий столга кўксини тираб, кўз қисиб Михаилга тикилар, мўйловини бурарди.

— Нимага мунчалик қўрқасан, Михаил? Яна Совет ҳукуматига қарши чиқади деб хавотирдамисан?

— Мен ҳеч нарсадан қўрқмайман, лекин ҳар ҳолда, шуни биламанки, бирон ғавго чиқиб қолса, сен дарҳол нариги томонга ўтиб оласан.

— Мен ўша ёқдаёқ полякларга ўтиб кетишим мумкин эди, шундай эмасми? Бир қисм аскаримиз улар томон ўтиб кетди.

— Сен пайт тополмадингми?

— Йўқ, истамадим. Мен хизмат қилиб бўлдим, менда ҳеч кимнинг ҳақи қолмади. Энди ҳеч кимга хизмат қилмайман. Урушдан тоза чарчаганман, жонимдан тўйганман, уруш деса юрагим безиллайди. Ҳаммасидан безор бўлганман: революциядан ҳам, контрреволюциядан ҳам. Менга қолса ҳаммаси... жаҳаннамга кетсин! Ўз болаларим олдида тинч яшамоқчиман, рўзгор ишлари билан шуғулланмоқчиман, орзум шугина холос. Гапимга ишон, Михаил, мен сенга юракдан чиқариб, ростини айтяпман!

Бироқ қанчалик куйиб-пишиб гапирмасин, барибир, Кошевой ишонмади, ўз фикрида қолаверди. Григорий бунга тушуниб, дами ичига тушиб кетди. У ўзини ўзи еб қўйиш даражасига етганини бирданига сезиб қолди. Унинг олдида нега ўзини оқлашга уринди-ю нимани исботламоқчи бўлди? Мастликда шу гапдан оғиз очиб, Михаилдан аҳмоқона ваъз эшитиш, дакки

ейишинг нима кераги бор эди! Эсиз одам!.. Григорий ўрнидан турди.

— Бу бемаъни гапларни тамомлайлик! Етар энди! Пировардида сенга шуни айтмоқчиман: агар ҳукумат гирибонимдан олиб судрамаса, мен унга қарши чиқмайман, борди-ю, гирибонимдан оладиган бўлса, ўзимни ҳимоя қиламан! Ҳар ҳолда мен Платон Рябчиков сингари қўзғолон учун бошини тутиб берадиган анойимасман.

— Бу қанақаси тағин!

— Шундай. Менинг Қизил Армиядаги хизматларимни, ўша ерда ярадор бўлганларимниям ҳисобга олишсин, қўзғолонда иштирок этганим учун, майли, қамалишга розиман, лекин бунинг учун отишадиган бўлса, кечирасиз, азизим! Буниси жуда ортиқча бўлади!

Михаил нафрат билан кулди.

— Талабинг жудаям қизиқ! Ревтрибунал ёйинки Чека сендан: нимани хоҳлайсан, нимани йўқ, деб сўрамайди, сен билан савдолашиб ўтирмайди ҳам. Жиноят қилдингми, ўшанга яраша жазони пича қўшимчаси билан олаверасан. Эски қарзларни батамом узиш керак!

— Ундай бўлса, кўрамиз.

— Кўрамиз, албатта.

Григорий камарини, кўйлагини ечди, инқиллаб этигини торта бошлади.

У этигининг кўчган таг чармини астойдил синчиклаб кўздан кечираркан:

— Рўзғорни бўламизми?— деб сўради.

— Сен билан менинг бўладиган нарсамиз йўқ: уйимнинг шикаст-реҳтини тузатаману, кўчиб ўтаман,

— Ҳа, ҳар ҳолда бошқа-бошқа турганимиз маъқул. Сен билан мен чиқишолмаймиз.

— Чиқишолмаймиз,— тасдиқлади Михаил.

— Менинг тўғримда шундай фикрда эканингни сира ўйламовдим... Нимаям дейман энди...

— Мен тўғрисини айтдим. Дилимдагини юзингга айтдим-қўйдим. Вешенскаяга қачон борасан?

— Шу яқин кунларда борарман.

— Шу яқин кунлардамас, эртага боришинг керак.

— Мен қирқ чақирим пиёда юриб келдим, оёқларим қаварган, эртага дам олай, индинга бориб рўйхатдан ўтаман.

— Дарҳол рўйхатдан ўтилсин, деган буйруқ бор. Эртагаёқ жўна!

— Бир кунгина дам олсам, нима қилади? Қочиб кетмасман ахир!

— Қим билсин нима қилишингни. Сен учун жавобгар бўлишни истамайман.

— Жудаям аблаҳ бўп кетибсан-ку, Михаил!— собиқ дўстининг хўмрайган башарасига ҳайрон бўлиб тикилди Григорий.

— Оғзингга қараб гапир! Мен бунақа гапга чидаб ўрганган эмасман...— Михаил нафасини ростлаб олди:— Офицерча қилиқларни йиғиштириш керак! Эртагаёқ жўнайсан, яхшиликча бормасанг, соқчи билан жўнатаман. Тушундингми?

— Энди ҳаммасига тушундим...— Григорий кетаётган Михаилнинг орқасидан нафрат билан тикилиб турди-да, ечинмасдан каравотга чўзилди.

Оқибат шу бўлиши муқаррар эди, энди хафа бўлишдан наф йўқ... Хўш, нимасига уни қучоқ очиб кутиб олиш керак экан? Қайси асосга суяниб у, Қизил Армия сафида қисқа вақт ҳалол хизмат қилганим учун ўтмишдаги ҳамма гуноҳларим ювилиб кетади, деб ўйлаган экан? Балки, Михаил ҳақлидир: ҳаммаси кечирилмайди, эски қарзларни батамом тўлаш керак дегани, тўғри эмасмикин?..

... Григорий тушида бепоён даштни кўрди: полк кенг ёйилиб. ҳужумга тайёрланган эмиш... У от устида, айили тортилмагани эсига тушиши биланоқ, олисдан: «Эскадро-о-он..!» деган чўзиқ команда овози эшитилади. У бор оғирлиғи билан чап узангига оёқ қўйган ҳамон бирданига остидаги эгар оғиб кетади... Уялиб кетади-ю, уни бирдан ваҳим босиб, отдан сакраб тушади, айилини тортиб олмоқчи бўлади, бироқ ўша онда олислаб кетаётган от туёқларининг ола-тасири қулоғига киради. Полк уни кутмасданоқ ҳужумга от қўяди...

Григорий ёнбошдан ёнбошга ағдарилди, ўзининг хирллаб инграган товушидан уйғониб кетди.

Дераза ортида ғира-шира тонг ёришган эди. Кеча-

си шамол дераза қопқоғини очиб юборган бўлса керак, қиров босган ойнадан чақнаб турган яшил ой ўроғи кўринарди. Григорий тимирскилай-тимирскилай тамаки халтасини топди, ўраб чекди. Ҳали ҳам юраги ўйнаб, гупиллаб урарди. У чалқанчасига ётиб илжайди: «Тушга ҳар бало киравераркан! Аттанг, жангда қатнашолмадим-да...» Лекин ўша субҳидам пайтида Григорий, бунақа ҳужумларни тушида ҳам, ўнгида ҳам ҳали кўп кўришини мутлақо ўйламаган эди.

VII

Дуняшка эрта турди, сигир соғиш керак эди. Григорий емакхонада у ёқдан-бу ёққа юрар, секин-аста йўталиб кўярди. Дуняшка болаларнинг устини ёпди, нари-бери кийиниб емакхонага чиқди. Григорий шинелини тугмалаётганди.

— Саҳарлаб қаёққа отланияпсиз, акажон?
— Қишлоқни айланиб чиқай, кўргим келди.
— Олдин нонушта қилиб, иннакейин...
— Истамайман, бошим оғрияпти...
— Нонуштага етиб келасизми? Мен ҳозир печга ўт қалайман.

— Мени кутманглар, тез қайтмайман.

Григорий кўчага чиқди. Жанубдан рутубат аралаш илиқ шамол эсар, ер бир оз эрий бошлаган эди. Этик пошналарига қор аралаш лой ёпишарди. Григорий секин-аста қадам қўйиб, қишлоқ маркази томон бораркан, худди бегона юртга келиб қолган мусофирдай, ёшлик чоғидан бери унга таниш бўлган уйларни, омборхоналарни диққат билан кўздан кечирарди. Майдондаги бойларнинг уйлари, дўконлари вайрон бўлиб, кўмирга айланиб ётарди (бултур Қошевой бу иморатларга ўт қўйганди), черков девори нураб қолган, кўп жойидан ўпирилган эди. «Ғиштини одамлар ташиб печга ишлатишган», деб ўйлади Григорий пинагини бузмасдан. Боягисидай пастаккина черков ердан аранг қад кўтариб турарди. Кўпдан бери мойланмаган тулука томи занглаб сарғайиб қолган, деворлари захлаб, қорақура доғ босиб кетганди, сувоғи кўчган жойларидан, ғиштлари қип-қизил бўлиб чиқиб ётарди.

Кўчаларда ҳеч ким кўринмасди. Қудуқ ёнида иккитами-учта қовоғи шишган хотин йўлиқди холос. Григорий ёнларидан ўтаётганда улар танимагандай, индамасдан таъзим қилишар ва кетидан анчагача тикилиб қолишарди.

«Қабристонга бориб, онам билан Натальянинг қабридан хабар олишим керак» деб ўйлади-да, Григорий қабристонга бориладиган тор кўчага бурилди, лекин бир оз юргандан кейин тўхтади. Усиз ҳам шу топда дили вайрон, кўнгли ғаш эди. «Кейинчалик борарман,— деган қарор билан Прохорникига йўл олди.— Улганларга барибир эмасми, мен бордим нима-ю, бормадим нима? Ҳозир улар тинчгина ётибди. Абадий кўз юмишган. Гўрлари устида бир қават қор. Ер совуқ бўлса керак, ости муздай, албатта... Оламга келиб узоқ умр кўрмай ўтдилар. Ҳаммаси ёнма-ён ётишибди энди: хотиним ҳам, онам ҳам, Петро билан Дарья ҳам... Бутун оила қабристонга кўчиб ўтиб, ёнма-ён ётишибди. Уларга яхши, лекин отам шўрлик ёлғиз ўзи ёт элда қолиб кетди. Ётлар орасида ётиш қийин...» Григорий ортиқ атрофига қарамас, оёғи остига, сал-пал эрий бошлаган оппоқ ва юмшоқ қорга тикилганича индамай қадам қўярди, қор ҳам шу қадар юмшоқ ва майин эдики, босганда унинг бор-йўқлиги сезилмас, ҳаттоки оёқ тагида ғирчилламас эди ҳам.

Ниҳоят, Григорий болалари тўғрисида ўйланиб кетди. Иккала бола ҳам, ёшлигига қарамай катталар сингари жиддий, индамас бўлиб олган, оналари бор вақтдагига қараганда бутунлай ўзгариб кетган эди. Мусибат уларни кўп нарсадан маҳрум этганди. Улар юрак олдириб қўйишган. Нега бўлмасам кеча Полюшка уни кўрганда йиғлаб юборди? Болалар ҳеч вақт дадаси билан кўришганда йиғламайди, бу уларнинг аҳвол-руҳиясига сира тўғри келмайди. Нимани ўйлаган бўлиши мумкин? Дадаси уни қўлига олганда қўрққанидан кўзлари нега олайиб кетди? Балки у, дадам ўлган, энди қайтиб келмайди, деб юрган бўлса-ю, бирдан нига уни кўриб қўрқиб кетдимикан? Ҳар ҳолда у, яъни Григорий, болалар олдида айбдор эмас, фақат бир нарсани Аксиньяга тайинлаб қўйиши зарил: уларга эртаю-кеч ғамхўрлик қилсин, она ўрнига она бўлиш

учун, ҳаракат этсин. Ҳар ҳолда улар ўғай онага ўрганиб кетиши мумкин... Аксинья хушфезл, ширин сўз, кўнгли юмшоқ аёл. Дадасини севиб, болаларини ташлаб қўймас, ахир.

Бу ҳақда ўйлашнинг ўзи оғир, ниҳоятда оғир, ҳазилакам масала эмасди. Турмуш унинг ўйлаганидан бутунлай бошқача, жуда мураккаб экани энди маълум бўлди. Яқиндагина у ёш бола сингари аҳмақона хом хаёлга берилиб, уйга қайтиши билан шинелини ечиб чакмон кийиши биланоқ: иш юришиб кетади, на суриштирадиган бор, на ўтмишни юзига соладиган, деб ўйлаган, фақат деҳқончилик билан шуғулланиб, болачақадан бошқасини ўйламай, тинчгина умр кечиришни мўлжаллаган эди. Бироқ ҳақиқат унинг ўйлаганича бўлиб чиқмади.

Григорий Зиковлар қўрасининг ёлғиз ошиқ-мошиқда илиниб турган кўча эшигини астагина очди. Таги ейилган маймоқ пийма кийган, тумоғини кўзигача бостириб олган Прохор сут соғиладиган бўш челақни қўлида ликиллашиб, пинагини бузмай зина томон бормоқда эди. Оппоқ сут томчиларининг қорга сачрагани кўринмасди.

— Салом, ўртоқ командир, яхши ётиб турдингизми?

— Худога шукур.

— Бош оғриқ қилсакмикан девдим, каллам худди ана шу челақдай бўм-бўш.

— Бош оғриғига мен ҳам талабгор, лекин челагинг нега бўш? Сигирни ўзинг соғдингми?

Прохор бошини силкитиб, тумоғини энсасига суриб қўйди. Ушандан кейингина Григорий унинг афт башараси ҳаддан ташқари тумтайганлигини кўрди.

— Ўзим соғмасам, опалар келиб соғиб берармиди менга! Шундай соғдимки, лаънати хотинининг кўзи мошдай очилади энди. Бу соғишимдан кейин сигир ич оғриғига мубтало бўлмаса гўргайди!..— Прохор зарда билан челақни улоқтириб юборди-да:— Қани юр, уйга кирайлик,— деди.

— Хотининг борми ўзи?— иккиланиб сўради Григорий.

— Хотинимни ажина чалиб кетди! Тонг отмай туриб йиғиштиринди-ю, ёввойи тоғолча кесгани Кружилинга жўнаб қолди. Сизларникидан келдиму, қолдим балога! Оғзига келганини айтиб алжирайверди-алжирайверди, бирданига сапчиб турди-ю: «Тоғолчага бораман, Максаявнинг келинлари кетяпти, мен ҳам бораман!»— деди. «Менга десанг, нашвотига бор, тўрт томонинг катта кўча!» дедим ичимда, кейин туриб печни ёқдим, сигир соққани кетдим. Соғмай ўлай! Бир қўлда бунақа ишни эплаш осон деб ўйлайсанми?

— Биронта аёлни чақирсанг бўлмасмиди, тентак?

— Бузоқни тентак деса бўлади, чунки у қор ёқунча онасини эмгани-эмган, мен шу ёшга кириб тентаклик қилган эмасман. Ўзим эпларман деб ўйладимда! Эпламай ўлай! Эмаклаб, сигирнинг у ёғидан ўтиб, бу ёғидан ўтиб, соғмоқчи бўлдим, ҳаром ўлгур, сира тек турмайди, тепади холос. Ҳуркмасин деб тумоғим-ниям олиб ташладим, барибир йўлатмайди. Соғиб бўлгунимча, кўйлагим тердан ивиб кетди, энди челақни тагидан олмоқчи бўлиб, қўл узатарманми, бир тепдики, челақ у ёққа кетди, мен бу ёққа бориб тушдим. Ана сигир соғиш. Бу сигирмас, шохлик шайтон! Тумшуғига тупурдиму келавердим. Сутсиз ҳам куним ўтаверади. Бош оғриғи қиламизми?

— Борми ўзи?

— Бир шишагина бор. Бекитиб қўйибман.

— Бемалол етади.

— Қани кир, меҳмон бўласан. Қуймоқ пиширайми? Кўз очиб юмгунча тайёр қиламан.

Григорий ёғ тўғради, уй эгасига қарашиб, ўчоққа ўт ёқишди. Иккиси тикилиб, товада пишиллаб эриётган пушти ранг ёғ парчаларини томоша қиларди. Прохор иконалар орқасидан чанг босган шишани олди.

— Хотинимдан яширадиган ҳамма нарсани шу ерда сақлайман,— деб гапни лўнда қилди у.

Улар исиб кетган кичкина ҳужрада ичишиб, тамадди қилишиб, секин-секин гаплашиб ўтиришди.

Ахир Григорий ўз дардини Прохорга ёрилмаса, кимга ёрилади? У узун серпай оёқларини барала кериб стол ёнида ўтирар, хириллаган йўғон овози зўрға эшитиларди:

— ... Армияда юрганимдаям, йўлда келаётиб ҳам, деҳқончилик билан шуғулланишни, бу лаънати урушдан нарироқда — бола-чақам ёнида дам олишнигина ўйловдим. Ахир, етти йил муттасил отдан тушмадима, ҳазилакам гапми бу? Ҳатто тушимдаям доим шу фалокатни кўраман: гоҳ мени ўлдиришади, гоҳ мен бировни ўлдираётган бўламан... Лекин, Прохор, менинг ўйлаганларим рўёбга чиқмайдиганга ўхшайди... Афтидан, ер ҳайдаш менгамас, бошқаларга насиб бўладиган кўринади...

— Кеча Михаил билан гаплашдингми?

— Гаплашмаган гап қолмади.

— Нима дейди?

Григорий бармоқларини панжара қилиб кўрсатди:

— Дўстлигимизнинг оқибати шу бўлди. Оқларга хизмат қилганимни юзимга соляпти, янги ҳукуматда қасди бор, унга қарши чиқиш учун қўйнида пичоқ асраб юрибди, деб гумон қиляпти. Қўзғолон кўтарди деб хавотир, мен энди қўзғолонни бошимга ураманми, кошки шунисини тушунса, бу аҳмоқ.

— У менгаям шу тўғрида гапирувди.

Григорий, энсаси қотиб кулди.

— Польшага кетаётганимизда Украинада бир хохол қишлоқни мудофаа қилиш учун биздан қурол сўратди. Бандитлар босқинчилик қилиб, молларини сўйиб, уларни тинчитмас экан. Полк командири, — гап тепасида мен ҳам бор эдим, — унга шундай деди: «Қуролни берамизу, лекин ўзларинг ҳам бандитларга қўшилиб кетасанлар-да! Хохол кулди: «Олдин сиз қуролни бериб кўринг-чи, ўшанда биз бандитларнигина эмас, сизларни ҳам қишлоғимизга йўлатмаймиз», — деди. Мен ҳам ҳозир ўша хохол сингари ўйланиб қолдим: иложи бўлса оқларниям, қизилларниям Татарскка йўлатмасак, жудаям яхши бўларди. Меним учун ҳаммаси бир гўр, қайнағам Митька Коршунов нимаю Михаил Кошевой нима — фарқи йўқ. У мени, ўтакетган оқлар тарафдори, уларсиз яшай олмайди, деб ўйлайди. Аҳмоқона хаёл! Мен уларга тарафдормишман, балли-эй! Яқинда, Қримга бостириб кираётганимизда корниловчи бир офицер билан тўқнашиб қолдим: инглизчасига мўйлов қўйибди-ю, мўйлови бурнидан оқ-

қан мишиққа ўхшаб кўринади, ўзи абжир, ғалати полковник экан, мен шу қадар ғазаб билан қилич солдимки, юрагим қинидан чиқиб кетаёзди! Бечора полковник бир палла калласи ва яримта фуражкеси билан қолаверди... оппоқ офицерча кокардаси учиб кетди... Мана менинг оқларга тарафдорлигим! Улар бошимга не-не кунларни солишган. Бу лаънати офицерлик даражасига мен қонимни тўкиб эришганман, бироқ офицерлар орасида ўзимни доим бегона ҳис қилганман. У аблаҳлар мени одам қатори кўришмасди, мен билан қўл бериб кўришишга ҳазар қилишарди, шунчалик гапдан кейин мен уларга хизмат қилгунча... Онаизорларини... Бу тўғрида гапирсанг, хуноб бўласан холос! Мен уларнинг ҳукуматини тиклаб берайинми тағин! Фицхалауров сингари генералларни яна бошимизга олиб келайинми, а? Бунинг мазасини бир татиганман, мана бир йилдан бери ҳиқичоқ азобини тортяпман, етар энди, кўзим мошдай очилди, ҳаммасини кўравериб, бошдан кечиравеиб, мулла бўлдим!

Прохор қайноқ ёққа нон ботириб гапира бошлади:

— Ҳеч қандай қўзғолон бўлмайди. Аввало, казакларнинг баракаси учди, тирик қолганлари саводхон бўлиб олишди. Бир-бирлари билан урушиб, қон тўкиша-тўкиша, ахийри ҳаммаларининг ақли кирди, қўйдан ҳам ювош бўлволишди, энди уларни арқонга боғлаб судрасанг, ҳам қўзғолондан қочади. Бир томондан халқ тинч турмушни соғинган. Бу йил ёзда одамлар ишга қандай ёпишганини бир кўрсайдинг: ғарам-ғарам пичан ғамлашди, ғаллани, бир дон қўймай йиғиб олишди, ўлган-йитганига қарамай ер ҳайдашади, дон сочишади, худди юз йил умр кўрадигандай жон кўйдирришади! Йўқ, қўзғолон тўғрисида оғиз очмасаям бўлади! Бекорчи гап. Шундай деймизу, аммо лекин казакларнинг ичидагини ким билади, яна бир балони бошлашим мумкин...

— Қанақа балони бошлаши мумкин? Нима деяпсан ўзинг?

— Қўшниларибиз бошлабди-ку...

— Нима?

— Нима дейди-я, тағин. Қўзғолон! Воронеж губернасида, Богучарнинг нарёғида қўзғолон кўтарилибди.

— Ёлғон гап!

— Нега ёлғон бўлсин, кеча милиционер ошнамдан эшитдим. Уларни ўша томонга жўнатмоқчи эмиш.

— Қайси жойда бошланибди, анигини билмадингми?

— Монастиршинада, Сухой Донецда, Пасекада, Эски ва янги Калитвада, яна қаерлардаям. Жудаям улкан қўзғолон эмиш.

— Кеча менга шуни нега айтмадинг, нодон?

— Михаилнинг олдида айтгим келмади, айтарди-маму, лекин шу гапдан оғиз очилса, кўнглим гум кетади. Қўзғолон деган сўзни эшитишга тобим қолмабди,— деди Прохор энсаси қотиб.

Григорийнинг қовоқлари уйилиб кетди. Узоқ ўйланиб туриб:

— Хунук гап,— деди.

— Сенга унинг алоқаси йўқ. Хохоллар бош қотирсин, сенга нима? Думлари бошлаб тугилгандан кейин қўзғолон кўтариш қанақалигини билишади. Сен билан менга ҳеч алоқаси йўқ. Мен хохоллар учун заррача ачинмайман.

— Энди менга қийин бўлади.

— Нимага?

— Нимага бўларди? Агар Округ ҳукуматиям Кошевой сингари, менинг тўғримда ёмон фикрда бўлса, жазодан қутулиб бўпман. Ёнгинамизда қўзғолон, мен бўлсам, собиқ офицер, бунинг устига, қўзғолончи... Тушундингми энди?

Прохор кавшанмай қўйди, ўйланиб қолди. Бундай фикр унинг миясига сира келмаган эди. Самогон кайф қилганлигидан гангиб, қанча ўйласа ҳам бу гапнинг тагига етолмасди.

— Қўзғолон у ёқда, сен бу ёқда, ахир сенга нима алоқаси бор, Пантелевич?— ҳайрон бўлиб сўради у.

Григорий энсаси қотганидан, юзларини бужмай-тирди, лекин индамади. Бу янгилик унга ёмон таъсир этгани, ваҳимага тушгани кўриниб турарди. Прохор стакан узатган эди, бироқ Григорий унинг қўлини қай-тариб, қатъийлик билан:

— Ортиқ ичмайман,— деди.

— Яна биттадан ичсак, ҳеч нима қилмас? Ич, Григорий Пантелеевич, йиқилгунингча ичавер. Бу роҳатижон дунёда самогон ичишдан бошқа ишимиз қолмади.

— Ўзинг ич йиқилгунча. Усиз ҳам миям гангиган, ичсам бир балога гирифтор бўламан... Мен бугун Вёшкига бориб рўйхатдан ўтишим керак.

Проخور унга астойдил тикилиб қаради. Григорийнинг офтоб олган, шамол ялаган юзи бўриқиб кетган, ловилларди, фақат орқага қарата таралган сочларининг остидан териси оқариб кўринарди. Кўпни кўрган, уруш азобларини бирга тортавериб Проخور билан ака-укадай бўлиб кетган бу одам ҳозир ҳам пинагини бузмасди. Сал-пал шишинқираган кўзлари ҳорғинлик билан хўмрайиб қарарди.

— Борди-ю, ҳалигидақа... қамаб қўйишса... қўрқмайсанми?— деб сўради Проخور.

— Худди шунисидан қўрқаман-да, ошна! Умримда турма бетини кўрганмасман, ўлимдан мунчалик қўрқмайман. Ўйлаб турсам, бу кўргиликдан ҳам қутулмайдиганга ўхшайман.

— Бекорга уйга қайтдинг-да,— ачиниб гапирди Проخور.

— Уйга қайтмай, қайга бораман, ахир?

— Бу ғалвалар тинчигунча бирон шаҳарда туриб, кутиш керак эди, ана иннайкейин, келаверардинг.

Григорий қўл силтаб кулиб юборди:

— Буни менга гапира кўрма! Кутиш ва қувиб етиш — оламда энг ярамас нарса. Болаларимни қолдириб қайга бора олардим?

— Гапингни қара! Болаларинг сенсиз ҳам бир кунини кўриб келди-ку! Кейинроқ уларни олиб, кетардинг-да, жононингням ёнингга олволардинг. Айтгандай, сенга айтаман деб эсимдан чиқибди! Урушдан олдин сен билан Аксинья хизмат қилган хўжайининг оламдан ўтибди, отасиям ўлибди, боласиям.

— Листницкийларми?

— Ҳа. Худди шулар. Менинг бўлам Захар чекиниш даврида ёш Листницкийга деншиклик қилиб, доим билла бўлган, ўша гапириб берди: чол Морозов станица-сида терлама касалидан ўлибди, уғли Екатеринодар

гача борибди, бироқ хотинининг генерал Покровский билан юрганига чидолмай, ўзини ўзи отиб қўйибди.

— Арвоҳ урсин уларни, қўявер,— деди Григорий бепарволик билан.— Не-не яхши одамларнинг ўлганига ачинаман холос, буларга ҳеч ким қайғурмайди.— У ўрндан туриб шинелини кийди, эшик тутқичидан ушлаб туриб, ўйланқираб гапирди:— Лекин тўғриси-ни айтсам, ёш Листницкий билан бизнинг Қошевой сингари кишиларга доим ҳавасим келарди... Улар учун ҳамма нарса олдиндан ойдай равшан эди, менга алҳол-гача ҳамма нарса туманли. Иккаласининг ҳам ўз йўли бор: шундай каттакон тўғри йўлки, боши ҳам маълум, охири ҳам, мен шўрлик ўн еттинчи йилдан бери сўқмоқ йўлдан чиқолмайман, маст одамга ўхшаб гандираклайман холос... Оқлардан кечдим, қизилларга қўшилолмадим, худди сув бетиде қалқиган тезакдай сузиб юрибман... Биласанми, Прохор, агар мен охири-гача Қизил Армия сафида қолганимда эди, эҳтимол, ишим анча тузук бўлармиди? Олдин мен Совет ҳукумати учун қанчалик жон куйдириб хизмат қилганимни бошқалар билмасаям, сен яхши биласан-ку, кейин ҳаммаси остин-устун бўлди кетди... Оқлар орасида мен бегона эдим, уларнинг қўмондонлиги доим мендан шубҳаланарди. Бу табиий нарса, қандай қилиб бошқача бўлиши мумкин? Ахир мен деҳқон боласи, саводсиз казак бўлсаму, қандай қилиб улар мени яқин кўрсин? Улар менга ишонишмасди! Кейин қизиллар орасида яна шу аҳвол юз берди. Мен кўр эмасман, эскадрондаги комиссар билан коммунистлар менга қайси кўз билан қараганини кўриб турдим... Жангда мендан кўзини олишмасди, ҳар бир қадамимни кузатиб юришарди ва албатта: «Э-э, аблаҳ, казакдан чиққан оқ офицер, бизга панд бериб кетмасайди» деб гумонсиратганларига сира шубҳам йўқ. Мен буни сездиму бирданига кўнглим совий бошлади. Бу қадар ишончсизликка чидаб юраверишга тоқатим қолмади. Қизийверса ахири тош ҳам тарс ёрилади-да. Яхшики, менга жавоб беришди. Ҳар ҳолда у машмаша тезроқ бир ёқлик бўлади-ку.— У хириллаб йўталди-да, жим бўлиб қолди, сўнгра Прохорга қарамасдан, бошқача овоз билан:— Меҳмон қилганинг учун раҳмат,— деди.—

Мен кетдим. Соғ бўл. Агар кечгача қайтсам, олдинга киранман. Шишани беркитиб қўй, хотининг келиб кўрса, това билан уриб бошингни ёради.

Прохор уни кузатиб чиқди, даҳлизда қулогига шивирлади:

— Ҳой, Пантелевич, ҳушёр бўл, бир балога гирифтор қилишмасин тагин!

— Ҳушёр бўламан,— сустигина жавоб берди Григорий.

У уйига кирмасдан тўғри Дон бўйига тушди-да, аллакимнинг пристань ёнига боғлаб қўйилган қайиғини ечди, ичига йиғилган сувни ҳовучлаб олиб ташлади, четан деворнинг қозигини суғуриб олди-да, сув четидаги музларни синдириб, нариги қирғоққа жўнади.

Тўқ-яшил бўлиб кўпирган тўлқинларни шамол Дон бўйлаб ғарб томонга думалатиб оқизиб борарди. Камарлар атрофидаги, қирғоқ яқинидаги тип-тиниқ юпқа музларни тўлқин синдириб, яшил ипакдай майин сув кўкатларини алғоқ-далғоқ қиларди. Музларнинг қисирлаган товуши, тўлқин суви юваётган қирғоқ шағалларининг шувиллаши дарё бўйидан келиб турарди, лекин дарёнинг ўртасида, тез оқар жойида бўлса, фақат қайиқнинг чап томонига урилган сувнинг биқирлаши билан ўрмонда қутурган шамолнинг ғувиллашидан бошқа овоз эшитилмасди.

Григорий қайиқни ярмигача сувдан тортиб олди, ўтириб этигини ечди, йўл юриш осон бўлсин учун пайтаваларини бошқатдан яхшилаб ўради.

Тушга яқин у Вешенскаяга келди.

Округ ҳарбий комиссариатида одам гавжум эди. Телефонлар жингирлагани, эшиклар тарақлагани, бўлмалардан ёзув машинкаларнинг чиқирлагани эшитилар, қурулланган одамлар узлуксиз кириб-чиқиб туришарди. Коридорда йиғирматача қизил аскар қўй терисидан белбурма пўстин кийган пакана одамни ўртага олволиб, алланима деб чуғурлашар ва хоҳлаб кулишарди. Григорий коридордан кетаётганда икки қизил аскар энг четдаги хонадан станок пулемётини судраб чиқди. Унинг ғилдиракчалари, тахтаси ғадир-бўдур бўлиб кетган полда дукур-дукур қилиб, ғилдираб борарди. Пулемётчилардан бири — новча

бўйли семиз йигит — ҳазиллашиб: «Ҳой штраф рота, четга чиқ, йўқса, тагида қоласан!»— деб бақирарди.

«Дарвоқе, чиндан ҳам булар қўзғолонга қарши отланяпканга ўхшайди», деб ўйланиб қолди Григорий.

Рўйхагдан ўтишда уни кўп тутишмади. Военкомат секретари наридан-бери гувоҳномасини қайд этди-да:

— Донечка ҳузуридаги сиёсий бюрога¹ кирасиз. Собиқ офицерлардан бўлганингиз учун сиз уларнинг рўйхатидан ўтишингиз керак,— деди.

— Хўп бўлади,— Григорий честь берди, лекин юрагига гулгула тушганини сездирмади.

Майдонда ўйланиб тўхталиб қолди. Ҳозир сиёсий бюрога бориш керак, лекин боришга оёғи тортмас. юраги чопмасди. «Қамаб қўйишади!» дерди кўнгли унга: Григорий ваҳим ичида қолиб, нафратига чидолмай, сесканарди. У мактаб девори ёнида, тинган қўзлари билан гўнг босган ерга тикилар ва ўзини қўллари боғлиқ, ифлос зинадан подвалга тушиб келаётган ҳолда кўрарди, кетидаги соқчи, наганнинг ғадир-будур дастасидан маҳкам ушлаган... Григорий муштарини маҳкам қисди-да, ўйнаб чиққан кўм-кўк томирларига қаради. Шу қўллар боғланадими ҳали? Қон гуп этиб юзига тепди. Йўқ, бугун у ерга бормайди! Эртага марҳамат, бориши мумкин, бугун у қишлоққа қайтади, бир кунни болалари билан ўткази, Аксиньяни кўради, эрталаб Вешенскаяга қайтиб келади. У фақат бир кунга уйига бориб қайтади, албатта қайтиб келади. Эртага нима бўлса бўлар, лекин бугун эмас.

— Ҳа-а, Мелехов, кўпдан бери қорангни кўрсатмайсан бу...

Григорий бурилиб қаради. Петронинг полкдоши, Дон армияси 28-нчи қўзғолончи полкнинг собиқ командири Яков Фомин унинг ёнига келаётган эди.

Ҳозир у илгари Григорий кўрган бесўнақай, беўхшов кийинадиган ўша атаманли Фоминга сира ўхшамасди. Икки йилнинг орасида бутунлай ўзгариб

¹ 1920—21 йилларда округ ва уезд чека органларини сиёсий бюро деб аталарди. (Авт.)

кетганди: ихчам қилиб тикилган суворийча шинель эгнига ярашган, новвот ранг мўйловлари шопдай қилиб буралган эди; унинг қад-қомати, олифтахасига қадам ташлаши, мағрурона илжайиши ва бутун ва-жоҳатидан манманлик, шуҳратпарастлик ҳиди келиб турарди.

— Қайси шамол учириб келди?— деб сўради у Григорийнинг қўлини сиқиб, чақчайган кўк кўзлари билан унинг кўзига тикилиб.

— Ҳизматдан озод бўлиб, военкоматга учрашгани келувдим.

— Қачон келдинг?

— Кеча.

— Аканг Петро Пантелеевич тез-тез эсимга тушиб туради. Яхши казак эди, бекорга нобуд бўлди.... Икковимиз қалин оғайни эдик. Бултур сизлар чакки қўзғолон кўтардинглар, керак эмасди, Мелехов. Катта хато қилдинглар!

Григорий индамай тураверишга уялиб:

— Ҳа, казаклар хато қилди,— деди.

— Сен қайси қисмда бўлдинг?

— Биринчи Суворий Армияда.

— Вазифанг?

— Эскадрон командири.

— Ҳо! Мен ҳам ҳозир эскадрон командириман.

Шу ерда бизнинг ўз соқчи эскадронимиз бор.— У, у ёқ-бу ёғига қараб қўйди-да, овозини пасайтириб:— Қани юр, нарироқ борайлик-чи, сен мени бир оз кузатиб қўясан, бу ерда одам кўп экан, гаплашгани қўйишмайди,— деди.

Иккиси кўча бўйлаб кетишди; Фомин кўз қирида Григорийга қараб-қараб қўярди.

— Уйда турмоқчимисан энди?— сўради у.

— Бошқа қайга боришим мумкин? Уйда...

— Рўзгор билан шуғулланасанми?

— Ҳа.

Фомин ачинган бўлиб бош чайқади, чуқур нафас олди:

— Ёмон вақтда уйга қайтибсан, Мелехов, чакки қайтибсан, эй ука... Яна бир-икки йил юра турсанг бўларди.

— Сабаб?

У Григорийнинг тирсагидан ушлади, сал-пал энгашиб қулоғига шивирлади:

— Округ нотинч. Галла мажбуриятдан казаклар жудаям норози. Бугун қўзғолонни бостиришга жўнаямиз. Яхсиси, сен бу ердан кет, тезроқ қорангни ўчир. Петро билан мен қалин огайни эдим, шунинг учун сенга шу маслаҳатни беряпман, тезроқ жўнаб қол!

— Жўнайдиган жой қолмади.

— Ҳой, кўзингни оч! Сиёсий бюро офицерларни қамоққа ола бошлади, шунисини сенга эшиттириб қўймоқчи бўлиб гапиряпман. Шу ҳафта Дударевкадан учта подхорунжийни олиб келишди, Решетовкадан яна биттасини, Доннинг нариги ёғидан бўлса-ку, тўда-тўда қилиб ҳайдаб келишяпти, ҳатто амали йўқ оддий казакларниям текширишга тушишди. Уёғини ўзинг топиб олавер, Григорий Пантелеевич.

— Маслаҳат берганинг учун раҳмат, бироқ мен ҳеч ёққа кетмайман,— деди Григорий ўжарлик билан.

— Ихтиёр ўзингда.

Фомин бошқа гапга ўтиб, округдаги аҳвол, округ бошлиқлари ҳамда округ ҳарбий комиссари Шахаев билан муносабати тўғрисида сўзлай бошлади. Бироқ Григорий ўз ташвиши, ўз ўйлари билан бўлиб, унга унчалик қулоқ солмасди. Уч маҳаллани босиб ўтганларидан кейин Фомин тўхтади.

— Мен бир жойга учрашишим керак... Ҳозирча хайр,— деди-ю, қўлини кубанкасига қилиб, Григорий билан совуққина хайрлашди-да, яп-янги елка қайишларини ғижирлатиб, одамнинг кулғисини қистатадиган такаббурлик билан тор кўчага қираб кетди.

Григорий унинг кетидан қараб турди-да, изига қайтди. Сиёсий бюро жойлашган икки қаватлик иморатнинг харсанг зинасидан чиқаркан, «Бир ёғлик қиладиган бўлсанг, тезроқ қил, нимасига чўзасан буни? Нима бўлса пешонангдан кўр, Григорий, гуноҳ иш қилишни билган азамат, энди жазосиз тан бериши керак!» деб ўйлади.

Эрталаб соат саккизга яқин Аксинья печнинг қўрини олди, чўғдай қизариб, терлаб пишган юзини этаги билан арта-арта, скемайкага ўтирди. У қозонтовоқдан барвақт қутулиш учун тонг отмай туриб олганди; товуқ гўшти солиб угра пиширди, юпқа қилди, пишлоқ солинган чучварага анча қаймоқ солиб, яхшироқ қовурилсин учун уни ўтга қўйди; бунақа чучварани Григорий яхши кўргангани у биларди, шунинг учун байрам кунига муносиб таомлар тайёрлаб, ўз ошиқини меҳмон қилиш ниятида эди.

Бирор баҳона билан Мелеховларникига боргиси келарди, бирпасгина бўлса-да, ўша уйда бўлишни, лоақал кўз қирида бўлсаям Григорийни кўришни истарди. Севгани шу ерда, бир қадам жойда бўлса-ю, уни кўролмаса, бу қандай гап? Лекин Аксинья оғирлик қилиб ўзини босди, бормади. У ахир ёш бола эмаски, чопқиллаб кетаверса... Бу ёшдаги аёлга бачканалик, энгилтаклик мутлақо ярашмайди.

Аксинья ҳар доимгисидан ҳам ортиқча ҳафсала билан юз-қўлларини яхшилаб ювди, тоза кўйлагини, бахя тикилган яп-янги ички юбкасини кийди. Қопқоғи очилган сандиқ ёнида «нимани кийсам экан?» деган хаёлда узоқ ўйланиб қолди. Бегойи кунни ясанай деса кўни-қўшнидан истиҳола қилар, шу оддий иш кийимида юраверишга кўнгли бўлмасди. Қайси бирини кийишини билмай боши қотган Аксинья ҳадеб юзини бужмайтирар, дазмолланган юбкаларни бирма-бир олиб кўрарди. Ниҳоят у, тўқ-кўк юбкаси билан қора тўр тутилган ҳаво ранг кофтасини шартта олди. Бисотидаги кийимларнинг энг яхшиси шу эди. Қўшнилар нима деса дер, шуниям мулоҳазасига бориб ўтирсинми? Улар учун бугун бегойи кун бўлса, унинг учун — байрам. Аксинья нарибери кийиниб ўзини ойнага солди. Таажжублангандай, лабларида билинар-билинемас табасум пайдо бўлди: аллакимнинг ўйноқи кўзлари ойнадан тикилиб, кўзланиб қараб турарди. Аксинья диққат билан ўз юзини кўриб чиқди-да кўнгли жойига тушиб эркин нафас олди. Йўқ, ҳуснига футур етмабди ҳали! Ҳали кўп йигит уни кўрганда махлиё бўлади.

кўзларини мужгон қилиб, кетидан узоқ тикилиб қолади!

Ойна олдида юбкасини тузатаркан овозини чиқариб: «Мана мен, Григорий Пантелевич, кўзингни оч!..»— деди, лекин қизара бошлаганини сезиб, эшитилар-эшитилмас кулиб қўйди. Бироқ чакка сочларига битта-яримта оқ оралаганини кўриб пинагини бузмасдан, шартта-шартта юлиб ташлади. Григорий сочлари оқарганини кўрмаслиги, ёши анчага борганини сезмаслиги керак. Аксинья унинг кўзига етти йил илгаригидай ёш кўринишни истарди.

Тушгача у бир амаллаб уйда ўтирди, лекин тушдан кейин сабри чидамай, эчки тивитидан тўқилган оппоқ рўмолини елкасига ташлади-ю, Мелеховларникига борди. Дуняшка уйда ёлғиз эди. Аксинья у билан кўришди:

— Овқатланганингиз йўқми?— деб сўради.

— Бу дайдиларнинг дастидан вақтида овқат еб ҳам бўлмайди! Эрим Советда, Гриша бўлса, станицага кетган. Болаларни тўйғизиб, катталарни кутяпман.

Аксинья ўзини бепарволикка солиб, тарвузи қўлтигидан тушганлигини сира сездирмасдан:

— Мен бўлсам, ҳамманг уйдасан, деб ўйловдим,— деди.— Ахир Гриша... Григорий Пантелевич қачон қайтади? Бугунми?

Дуняшка ясанган ҳамсоясига бир қараб олди-да, сустгина жавоб қилди:

— У рўйхатдан ўтмоқчи эди.

— Қачон қайтишини айтувдим?

Дуняшканинг кўзлари ёшланди, тутилиб-тутилиб:

— Роса вақтини топиб... келибсан... Билмайсанки, қайтиб келадими, йўқми, балки, бутунлай келмас...— деб гинахонлик қилди.

— Нима? Бутунлай келмас?

— Михаил, уни станицада қамоққа олишади, дейди...— Дуняшка аламига чидолмай йиғлаб юборди, кўз ёшларини артаётиб бақирди:— Қуриб кетсин бу турмуш! Бу машмашалар қачон тамом бўлади, ахир? У кетгандан бери болалари кўз очгани қўймайди: «Дам қаерга кетди, қачон келади?» деб сўрашади холос.

Мен қайдам билай? Икковиниям ҳовлига ҳайдадим. Ўзимнинг юрагим қон бўлиб турганда... Бу қандай қарғиш теккан турмуш, а? Бирпас ҳаловат йўқ, дод дегинг келади!

Аксинья, гўё ташвишланишга арзимайдиган анчайин масала устида гап бораётгандай бепарволик билан:

— Кечасиям қайтмаса, эртага ўзим станицага бориб, нималигини билиб келаман,— деди пинагини бузмасдан.

Дуняшка унинг вазминлигига ҳайрон қолиб хўрсинди:

— Чамамда энди уни кутиб ўтиришдан наф йўқ. Шўринг қурғур ўз оёғи билан келиб балога рўпара бўлди-я!

— Ҳозирчалик ҳеч гап йўқ. Ҳадеб йиғлайвермансанг-чи, ахир болалар сезиб қолади... Яхши қол!

* * *

Григорий кеч қайтди. Уйда бирпас туриб, Аксинья олдига борди.

Узун кун бўйи хавотирланиб юргани учун Аксинья уни ўзи истаганидек хурсанд бўлиб кутиб ололмади. Кечга яқин у, кун бўйи қаттиқ ишлаган одамдай, шалвайиб қолган эди. Кутавериб чарчаб, силласи қуриган ҳолда каравотга чўзилганди; энди мудроқ босганда, дераза тагида оёқ товушини эшитиб, қиз боладай чаққон ирғиб турди.

— Нега Вёшкига кетяпганингни менга айтмадинг?— деб сўради у Григорийни қучоқлаб, шинелларини ечаркан.

— Шошганимдан айтишгаям улгуролмадим.

— Дуняшка билан иккимиз икки ёқда, энди қайтмайди, деб роса йиғладик.

Григорий мулойимгина илжайди:

— Йўқ, ҳозирчалик иш у даражага етгани йўқ,— деди-ю, жимиб қолди, яна такрорлади:— Ҳозирчалик йўқ...

Оқсоқланиб бориб стол ёнига ўтирди. Очиқ эшикдан меҳмонхонанинг ичи, бурчакдаги кенг ёғоч каравот,

сандиқ кўринар, унинг жез қопланган сирти йилт-йилт қиларди. Бу ердаги ҳамма нарса қадимгисича, йигитлик чоғида, Степан уйда йўқлигида кирган вақтларида уй ичи қандай бўлса, шундоқлигича қолган эди; гўё ойлар ва йиллар бу уйни четлаб ўтгандай, унда биронта ўзгариш рўй бермаган эди; ҳаттоки илгариги ҳиди ҳам сақланиб қолганди: ачиган хамиртуруш ҳиди, янги ювилган полнинг иси аралаш чўл ялпизнинг билинар-билимас бўйи димоққа уриларди. Григорийнинг назарида, яқиндагина охириги марта, тонг маҳалида шу уйдан чиққандай эди, ваҳоланки орадан кўп вақт ўтиб кетган эди.

У хўрсингиси келса ҳам нафасини ютди-да, шошмасдан тамаки ўрай бошлади, бироқ негадир, қўллари қалтираб, тамакини тиззасига тўкиб юборди.

Аксинья шоша-пиша дастурхон ёзди. Совуб қолган уграни иситиш керак эди. Чопиб бориб бостирмадан пайраҳа олиб келди-да, ранги оқарган, ҳаллослаган ҳолда ўчоққа ўт ёқди. У учқуни чарсиллаган чўғни пуфлаётиб ҳам, индамай тамаки тутатиб, букчайиб ўтирган Григорийдан кўзини олмасди.

— У ердаги ишларинг нима бўлди? Ҳаммасини тўғриладингми?

— Ҳаммаси жойида.

— Нега бўлмасам, Дуняшка: Григорийни албатта қамашади, деб ҳовлиқди? Мениям қўрқитворди, жон-поним чиқиб кетди.

Григорий афтини бужмайтириб, жаҳл билан папиросини ерга ташлади:

— Эри қулоғига қуйган. Бу гап Михаилдан чиқши мумкин, бошимни балога қўймоқчи бўлган ҳам ўша.

Аксинья стол ёнига борди. Григорий унинг қўлидан ушлади.

— Ростини айтсам,— деди Григорий пастдан унинг кўзларига тикилиб,— ишларим унчалик яхши эмас. Ўша сиёсий бюрога кетаётиб у ердан соғ чиқшимга ўзимнинг ҳам кўзим етмовди. Минг қилгандаям мен кўзғолонда дивизия командири бўлганман, юзбоши деган номим бор. Мендақаларни ҳозир бир бошдан териб олишяпти.

— Улар сенга нима дейишди?

— Анкета беришди, тўлғазасан деб. Шунақа қоғоз бор: ҳамма хизматларингни шунга ёзишинг керак. Менинг саводим ўзингга маълум. Умримда мунчалик кўп ёзганмасман, икки соат қадалиб ўтириб, бошимдан ўтганларни батамом ёздим. Сўнгра, яна иккитаси уйга кириб келди, қўзғолон тўғрисида сўрамаган гапи қолмади. Ҳайтовур, бинойидай одамлар экан. Каттаси: «Чой ичасизми? Фақат сахарин солинган»,— деди. Ичимда: «Чойга бало борми шу топда! Олдингиздан эсон-омон чиқиб кетсам ҳам гўрғайди», деб қўйдим.— Григорий бир дам жим бўлиб, аллакимдан жиркангандай гапини тамомлади:— Юракданам худо берган экан ўзи... капалагим учиб кетди-я!

Григорий ўша ерда, Вешенскаяда қўрқиб кетгани ва ўзини босиб ололмагани учун ўзини ўзи еб қўйгиси келарди. Йўқ нарсага ваҳимага тушганини ўйласа, баттар хуноб бўларди. Бекорга шунчалик хавотирланганлари ҳозир кулгили кўринар, ўзидан ўзи уяларди. У кела-келгунча йўлда шу нарсани ўйлаб келгани ва балки, шунинг учун ҳам ҳозир Аксиньяга гапираётиб, ўзини ўзи масхара қилар, қўрққанлигини ҳаддан зиёда бўрттириб кўрсатишга уринарди.

Аксинья унинг ҳикоясини охиригача диққат билан тинглади, сўнгра, қўлларини Григорийнинг қўлидан аста чиқариб олиб, печь ёнига борди. Оловни тузатаётиб сўради:

— Кети нима бўлади энди?

— Бир ҳафтадан кейин яна бориб қайд эттиришим керак.

— Сени, барибир, қамашади деб ўйлайсанми?

— Ҳа, афтидан, шунга ўхшаб қолди. Ахийри қамашади.

— Энди нима қиламиз? Қандай яшаймиз, Гриша?

— Билмайман. Қе, кейинроқ гаплашармиз буни. Ювинишга сувинг борми?

Иккиси овқатлангани ўтирди. Аксинья яна ўзини эрталабгидай бахтиёр ҳис қила бошлади, чунки Григорий шу ерда, ёнгинасида эди; энди ундан кўзини олмасдан, биронтаси кўриб қолади деб истиҳола қил-

масдан тўйгунича тикилиши, кўнглидаги дардини яширмасдан, қизармасдан кўз орқали бемалол ифода этиши мумкин эди. Уни ниҳоятда соғинганди, эркалатишга ўрганмаган ана шу каттакон қўлларнинг бир силашига бадани интизор эди! Аксинья овқатга қарамас, сал-пал олға энгашган ҳолда Григорийнинг зўр бериб овқат ейишини томоша қиларди, хиралашган кўзлари билан унинг юзига, гимнастёркасининг қотирма ёқаси қисиб турган қорамтир бўйнига, кенг кифтларига, стол устида ётган қўлларига завқланиб тикиларди... Ундан анқиган бўйларни, фақат ўзига хос тер билан тамакининг ўткир исини Аксинья орзиқиб ҳидлар ва бу ҳидлар қадимдан таниш ва ёқимли бўлгани учун ҳидлаб тўймасди. Агар унинг кўзини боғлаб қўйилса ўз Григорийсини мингларча эркаклар орасидан фақат ҳидидан ажратиб ола биларди... Аксиньянинг икки бети чўғдай ёнар, юраги гупиллаб урарди. Шу оқшом унга тузукроқ хизмат қилолмади ҳам, чунки у Григорийга маҳлиё бўлиб ҳамма нарсани унутиб қўйганди. Лекин Григорий илтифот талаб этмасди: нонни ўзи кесди, у ёқ-бу ёққа кўз югуртириб, печь токчасидан туздонни топди, ўзи туриб яна бир тарелка угра қуйиб келди.

— Ўлгудай қорним оч,— деди Григорий узр сўрагандай илжайиб.— Эрталабдан бери оч-наҳор юрибман.

Фақат шу гапдан кейин Аксиньянинг ўз вазифаси эсига тушиб, ўрнидан ирғиб турди.

— Вой, шўрим қурсин! Пишлоқ чучвара билан юпқа бутунлай эсимдан чиқибди-я! Товуқ гўшtidан ол, бемалол оловур! Қорнингни яхшилаб тўйғизгин, жонгинам! Ҳозир ҳаммасини олиб келаман.

Григорий бир ҳафтадан бери туз тотмаган одамдай, овқатдан бошини кўтармай, чангини чиқариб туширарди. Унга ол-ол қилишнинг ҳожати ҳам йўқ эди. Аксинья сабр қилиб анчагача кутди, ниҳоят чидай олмай, унинг ёнига бориб ўтирди-ю, чап қўли билан Григорийнинг бошини ўзига яқинроқ тортиб, ўнг қўлига гул тикилган тоза сочиқни олди-ю, севганининг ёғ юққан лабу даҳанини артиб қўйди-да, нафас чиқармай, кўзларини шу қадар чирт юмиб олдики, кўз ўнгида ўт

чақнаб кетгандай бўлди, сўнгра лабини унинг лабларига қўйиб, маҳкам сўрди.

Бир ҳисобда, инсон ўзини бахтли ҳис этмоғи учун кўп нарса керак ҳам эмас. Шу оқшом Аксинья умуман бахтиёр эди.

IX

Кошевой билан бир уйда туриш Григорий учун жуда оғир эди. Уларнинг муносабатлари қандайлиги биринчи кунидек маълум бўлиб, ортиқ гаплашадиган гап қолмаган, энди гаплашишнинг фойдаси ҳам йўқ эди. Авзойига қараганда, Михаил ҳам Григорийни кўргиси келмасди. Михаил икки дурадгор ёллаб, уйининг ремонтини тезлатиб юборганди; усталар чирий бошлаган том страпилларини алмаштиришар, қийшайган бир деворини тезлашар, янги пешайвон, янги ром ва эшиклар қилишарди.

Григорий Вешенскаядан қайтгач, қишлоқ ревкомга бориб, военкомат қайд этган ҳарбий ҳужжатларини Кошевойга кўрсатди-да, хайрлашмасдан чиқиб кетди. У болаларини, баъзи бир буюмларини олиб, Аксиньяникига кўчиб ўтди, Дуняшка уни кузатаётиб йиғлади.

— Акажон, мендан хафа бўлманг, менда заррача айб йўқ,— деди жавдираган кўзлари билан акасига тикилиб.

— Сендан нега хафа бўлай, Дуня? Йўқ, йўқ, асло хаёлингга келтирма,— деб тасалли берди синглисига Григорий.— Тез-тез кириб биздан хабар олиб тур... Бутун авлодимиздан сенга жон куйдирадиган ёлғиз мен қолдим. Мен доим сенга ачинардим, ҳозир... Эринг масаласига келганда, у бошқа гап. Сен билан мен бир-биримиздан сира кечмаймиз.

— Яқинда биз уйни бўшатамиз, хафа бўлма,— деди Дуняшка.

— Ҳеч кераги йўқ!— деди Григорий хуноб бўлиб.— Лоақал кўкламгача шу уйда тураверинглар. Менга ҳеч қандай оғирлиги йўқ, болаларим билан Аксиньяникига сиғиб кетавераман.

— Уни олмоқчимисан, Гриша?

— Кейинчалик кўрамиз,— мужмал қилиб жавоб берди Григорий.

— Тезроқ олавур, акажон, яхши аёл,— деди Дуняшка қатъий қилиб.— Раҳматлик онажоним, Григорий фақат Аксиньяга уйланиши керак, дерди. Сўнгги кунлари уни жудаям яхши кўриб қолувди, ўлишидан бурунроқ унинг олдига тез-тез кириб турарди.

— Сен мени авраяпсан чоғи,— деди Григорий кулимсираб.— Унга уйланмай, бошқа кимга уйланардим? Ёинки Андрюниха момога уйланади деб ўйладингми?

Татарскда Андрюнихадан кексароқ кампир йўқ эди, ёши юздан ошганига анча бўлганди; шунинг учун Дуняшка бу мункайган момонинг кичкина гавдасини кўз олдига келтириб, кулиб юборди:

— Гапингни қара-ю, акажон! Мен сўрадим холос. Ўзинг бу ҳақда оғиз очмаганингдан кейин, сўрадим-да!

— Ҳеч кимни тўйга чақирмасам ҳам, сени албатта чақираман.— Григорий ҳазиллашиб, синглисининг кифтига қоқиб қўйди-да, енгил тортиб ўз ҳовлисидан чиқиб кетди.

Сирасини айтганда, Григорий учун ҳозир қаерда туришнинг аҳамияти йўқ эди, фақат тинч, хотиржам яшашнигина истарди. Лекин у бундай хотиржамликдан маҳрум эди... Юраги сиқилиб, кўнгли ғаш бўлиб, бир неча кунни бекорчиликда ўтказди. Аксиньянинг кўрасида баъзи бир нарсага қўл урмоқчи бўлиб кўрди-ю, бироқ ўша заҳотиёқ ҳеч иш қилолмаслигини сезди. Юрагига ҳеч нарса сиғмасди. Тақдирининг номаълумлиги уни азоблар, яшашга халақит берарди; у доим қамалиши тўғрисида ўйлар, энг ками турма жазоси билан қутулиши, йўқса, отиб ташлашлари ҳам мумкинлиги тўғрисидаги ўй бирпас ҳам миясидан чиқиб кетмасди.

Аксинья кечалари уйғонганида унинг уйғоқ ётганини кўрарди. Одатда у қўлларини бошига қилиб, қоронғиликка тикилиб чалқанчасига ётарди, кўзлари совуқ, ғазабга тўлган бўларди. Аксинья у нимани ўйлаётганини биларди. Лекин бирор ёрдам кўрсатишга ожиз эди. Унинг қийналганини кўриб ўзи ҳам қийналар ва

бирга турмуш қуриш тўғрисидаги орзу-тилакларининг яна рўёбга чиқмаслигига ақли етиб жигар-бағри эзиларди, лекин бу тўғрида Григорийга савол бермасди. Ўзи ҳал қилсин деб ташлаб қўйган эди. Фақат бир мартагина кечаси уйғониб, қип-қизил тамаки чўғига кўзи тушганда сўради холос:

— Гриша, ҳалиям ухламабсан... Замона тинчигунча қишлоқдан кета турсанг бўлармиди, а? Ёки иккаламиз ҳам бирон ёққа қочганимиз тузукми?

Григорий меҳрибонлик билан унинг оёқларига кўрпа ёпди-да, раъйсизгина жавоб қилди:

— Уйлаб кўраман. Сен ухла.

— Ҳаммаси тинчигандан кейин яна шу ерга қайтиб келардик, нима дединг?

У яна гўё ҳеч қандай қарорга келмаган одамдай, мужмал қилиб жавоб берди:

— Кўрайлик-чи, кети нима бўларкан. Ухла, Ксюша,— деди-да, унинг пешонасидан, ипакдай майин кифтидан лаб учи билан оҳистагина ўпиб қўйди.

Лекин ўзи аллақачоноқ бир фикрга келиб, энди Вешенскаяга бормасликка қарор қилган эди. Утган сафар уни сиёсий бюрода қабул қилган киши энди бекорга кутиб овора бўлади. Ушанда стол ёнида шинелини елкасига ташлаб ўтирган, ёлғондакамига эснаб, суякларини қисирлатиб керишган бу одам Григорийнинг қўзғолон тўғрисидаги гапларини тинглаган эди. Унақа гапларни энди эшитиб бўпти. Айтадиган гап қолмади.

Григорий сиёсий бюрога бориши лозим бўлган кунни қишлоқдан кетишга, шароит талаб этса, узоқ вақт қорасини кўрсатмасликка қарор қилди. Қаерга боришини ҳали ўзи билмас, лекин кетишга маҳкам бел боғлаганди. На отилишга, на турмага тушишга тоби бор эди! Уйлаб-уйлаб шунга аҳд қилган бўлса-да, олдиндан буни Аксиньяга айтгиси келмади. Бусиз ҳам Аксинья хафагарчиликдан боши чиқмай зўрға юрибди, сўнгги кунларини заҳарлашнинг нима кераги бор? Буни фақат охирги кунни — жўнар пайтида айтиш керак, ҳозир тинчгина ухлайверсин, қўлтиғига кириб олиб ётаверсин. Аксинья кўпинча: «Сенинг қанотинг остида маза қилиб ухлайман»,— дерди. Майли, ҳозир-

чалик ухлайверсин. Унинг пинжига кириб ётиш ҳам яқинда барҳам топади.

Григорий эрталабки пайтларда болаларга қарар, кейин бекорчиликдан зеркиб қишлоқни айланарди. Одамларга аралашса кўнгли очиларди.

Бир куни Прохор Никита Мельниковникига тўпла-нишни, ҳарбий хизматда бирга бўлган казак йигитлар билан ичкилик қилишни таклиф этди. Григорий сира унамади. У ҳамқишлоқларининг ғалла солиғидан но-розилигини, ўтиришда муқаррар шундан гап очилиши-ни биларди. Шунинг учун шубҳа остида қолишни истамас, ҳаттоки, танишлари билан учрашганда сиёсатдан гап очилишидан қўрқарди. Шунчалик сиёсатга аралашгани ҳам етар, ахийри бошига бало бўлди.

Григорийни эҳтиёткор ва пишиқ бўлишга мажбур этган яна бир нарса — белгиланган миқдорда ғалла топшириш иши жудаям сусайиб кетгани эди; шу му-носабат билан чоллардан уч кишини гаров тариқаси-да қамоққа олинган эди, солиқ отрядидан икки соқчи уларни Вешенскаяга ҳайдаб кетганди.

Эртасига Григорий матлубот жамияти дўкони ол-дида, Қизил Армия сафидан яқинда қайтган собиқ тўпчи Захар Крамсковни кўриб қолди. У ниҳоятда маст, гандираклаб аранг қадам қўярди, лекин Гри-горийнинг ёнига келаётиб, лой тегиб булғанган курт-касини тугмалаб олди-да, хириллаб:

— Салом бердик, Григорий Пантелеевич!— деди.

— Салом,— Григорий чорпаҳилдан келган бақув-ват тўпчининг куракдай кафтини қисди.

— Таняпсанми?

— Бўлмаса-чи!

— Бултур бизнинг батарея Боковская ёнида жо-нингга оро киргани эсингдами? Агар биз бўлмасак от-лиқ аскарларнинг тутдай тўкиларди. Ушанда биз қи-зилларни роса қирганмиз-да! Олдин тўғри ўқ билан, кейин шрапнель билан... Биринчи тўпнинг мўлжалчи-си мен эдим. Мен!— Захар ўз кўксига мушт билан уриб мақтанди.

Григорий у ёқ-бу ёғига кўз ташлаб қўйди, нарироқ-да бир тўп казак уларга қараб, гапларига қулоқ со-

либ туришарди. Григорийнинг лаблари титради, ғаза-
бидан оппоқ зич тишлари иржайиб кетди.

— Маст бўпқопсан,— деди у овозини секин чиқа-
риб, тишларини очмасдан.— Бориб ухла, кўп алжий-
верма.

— Йўқ, мен мастмасман!— деб бақирди кайфи
ошиб қолган тўпчи.— Эҳтимол, мен аламига ичган-
дирман! Уйга қайтиб қарасам, ҳамма ёқ расвой
жаҳон! Қазакларга кун йўқ, казакларнинг ўзи ҳам
йўқ! Қирқ пуд ғалла солишибди, бу қанақаси, а?
Донни улар экибдимики, менга жарима солиша-
ди? Улар дон нима-ю, қаерда битишини билишар-
микин?

У қонга тўлган маъносиз кўзларини бақрайтириб
тикилди-да, беҳосдан гандираклаб кетиб, Григорийни
айниқдай қучоқлаб олди, унинг юзига ачиган самогон
ҳиди гуп этиб урилди.

— Сен нега ҳошиясиз чалвор кийиб олдинг, Григо-
рий Пантелеевич? Мужикларга қўшилдингми? Йў-ўқ,
юбормаймиз! Эй, садағанг кетай, Пантелевич. Яна
бошқатдан жанг қилиш керак! Яна бултурги шиорни
ўртага ташлаш керак: Битсин коммуна, яшасин Совет
ҳукумати!

Григорий уни қаттиқ итариб ташлади-да:

— Уйингга жўна ҳозир, аблаҳ, пияниста! Оғзинг-
дан чиққан гапни биласанми ўзинг?— деб шивир-
лади.

Крамсков қўлини олға қилиб, тамакидан сарғайиб
кетган панжаларини тарвайтириб, ғулдирай бошлади:

— Гапим ножўя бўлса, кечиргин. Мени кечира-
сану, бироқ командирим бўлганлигинг учун сенга
ростини айтяпман... Ўз командиримсан. Ўз отамдай
ишонаман сенга: қайтадан уришиш керак!

Григорий индамай бурилди-да, майдон ичи билан
уйига кетди. Кечгача шу аҳмақона учрашувнинг таъ-
сири остида юрди: Крамсковнинг маст-аласт бақир-
ганлари, унга хайрихоҳлик билан индамай қараб тур-
ган казакларнинг илжайганлари ҳадеб эсига тушавер-
ди: «Йўқ, тезроқ кетиш керак! Охири ёмон бўлиши
мумкин...» деб ўйланарди у.

Вешенскаяга шанба куни бориши лозим эди. Уч кун-

дан кейин туғилиб ўсган ўз қишлоғидан жўнаши керак эди, бироқ бошқача бўлиб чиқди: пайшанбага ўтар кечаси, Григорий энди ётмоқчи бўлиб турганда, эшикни аллаким қаттиқ тақиллатди. Аксинья даҳлизга чиқди. Григорий унинг: «Ким у?» деб сўраганини эшитди-ю, лекин жавоб берган овозни эшитолмади. Шундай бўлса ҳам юрагига аллақандай ғулғула тушиб, каравотдан туриб, дераза ёнига борди. Даҳлиз эшигининг лўкидони шарақлаб очилди. Уйга Дуняшка кирди. Григорий унинг юзи оқариб кетганини кўрди-ю, ҳеч нарса сўрамасданоқ папоғи билан шинелини скамейкадан олди...

— Акажон...

— Нима?— деб секин сўради Григорий шинель энгига қўлини суқа ётиб.

Дуняшка энтикиб, шоша-пиша:

— Акажон, ҳозир қоч!— деди.— Станицадан тўрт отлиқ бизникига кириб келди. Даҳлизда ўтиришибди... Улар шивирлашиб гаплашди-ю, лекин мен эшитдим... Эшик орқасида туриб ҳамма гапни эшитдим... Михаил, Григорийни қамаш керак, деди... Сенинг тўғрингда гапириб берди... Тезроқ қоч!

Григорий югуриб бориб уни қучоқлади-да, пешонасидан ўпди.

— Раҳмат, синглим! Уйга қайт тезроқ, йўқлигингни билиб қолишади. Хайр.— Аксиньяга бурилди:— Нон бер! Тезроқ! Озгина бўлса, етади, буханкани нима қиламан?

Ана шундай қилиб беш-тўрт кунлик тинч турмуши ҳам тугади... У жангга кирган одамдай тез ва дадил ҳаракат қиларди, меҳмонхонага кириб ухлаб ётган болаларини ўпди. Аксиньяни қучоқлади.

— Хайр! Қаердалигимни яқинда биласан. Прохор хабарини етказди. Болаларни сенга топширдим. Эшикни беркитиб ол. Сўрашса, Вёшкига кетди, дегин. Хайр энди, қайғурма, Ксюша!— Уни ўпди, илиқ ва шўртанг кўз ёшлари лабига текканини сездди.

Аксиньяни юпаташ, ёки унинг уқувсиз ва поймапой гапларига қулоқ солиш учун вақти йўқ эди. Бўйнидан қучоқлаган ёрининг қўлларини оҳиста олиб қўйди-да, даҳлизга чиқди, эшикка қулоқ солиб кўрди-

да, шартта очди. У қоронғига ўрганиш учун бир дам кўзини юмиб турди.

Аксинья олдин Григорийнинг оёқлари остида қор ғарчиллаганини бемалол эшитиб турди. Унинг ҳар қадами юрагига болгадек уриларди. Сўнгра қадам товуши босилди, четан девор қасирлагани эшитилди. Ниҳоят, бутунлай жимжит бўлди-қолди; фақат Доннинг нарёғидаги ўрмонда шамол гувилларди. Аксинья шамол орасидан бирон товуш келармикан деб астойдил қулоқ солди-ю, лекин ҳеч нарса эшитилмади. У совқота бошлади. Емакхонага кириб чироқни ўчирди.

Х

1920 йилнинг кеч кузида, ғалла топшириш иши су-сайиб кетгани сабабли уни ундириш учун отрядлар тузилгандан кейин, Дон казаклари орасида норозилик кучайди. Дон вилоятининг юқори станицаларида — Шумилин, Казанск, Мигулин, Мешков, Елан, Слашевск, Вешенская ва бошқа станицаларда қуролланган бандалар пайдо бўлди. Бу — кулак ва бадавлат казакларнинг Совет ҳукумати томонидан тузилган ғалла отрядларига, белгиланган миқдорда ғалла топшириш чораларига қарши жавоби эди.

Кўпинча бу бандитлар тўдаси беш-йигирма кишидан иборат бўлиб, ўтмишда фаол оқ гвардиячи бўлган маҳаллий казаклардан ташкил топганди. Улар орасида: ўн саккиз ва ўн тўққизинчи йилларда жазо отрядларида хизмат этганлар, сентябрь ойида мобилизациядан қочиб қолган собиқ Дон армиясининг урядниклари, вахмистр ва подхорунжийлари, бултур Юқори Дон округида қўзғолон кўтарилганда жанг қилиб, асир қизил аскарларни отиб ном чиқарган қўзғолончилар, умуман, Совет ҳокимиятини жон-жаҳди билан ёмон кўрган одамлар бор эди.

Улар қишлоқлардаги ғалла отрядларига ҳужум қилишар, дон ортиб ғалла пунктига кетаётган араваларни тўсишар, коммунистларни ҳамда Совет ҳукуматида содиқ бўлган партиясиз казакларни ўлдиришарди.

Бандит тўдаларини йўқ қилиш вазифаси, Вешенскаяда ва Базки қишлоғида жойлашган Юқори Дон округининг соқчи батальонига юкланган эди. Бироқ, кенг ўлка бўйлаб изғиб юрган бу тўдаларни тор-мор этишга қаратилган чоралар натижа бермади, чунки биринчидан, маҳаллий аҳоли бандитларга хайрихоҳ бўлиб, уларни озик-овқат билан таъминлар, қизил аскар қисмларининг ҳаракати тўғрисида огоҳлантириб, қочганларини яшириб турарди, иккинчидан, батальон командири Капарин, ўзи собиқ чор армиясининг штабс-капитани ва эсер бўлганлигидан, Юқори Донда энди ташкил топиб келаётган аксилинқилобий кучларни тор-мор қилишни истамас ва бунга ҳар хил йўллар билан халақит берарди. Фақат онда-сонда бир марта, ўшанда ҳам, округ партия комитети раисининг талаби билан бандитларга тўсатдан ҳужум қилиб қолар, лекин сал орада яна Вешенскаяга қайтиб келар: кучларни ҳар ёққа таратиб юбориб, бекорга таваккалчилик қилишни истамайман, Вешенскаяни, округ идоралари билан омборларини ёлғиз ташлаб кетолмайман, деб важ қиларди. Тўрт юзга яқин аскари, ўн тўрт пулемёти бор батальон гарнизон хизматини адо этарди: қизил аскарлар қамоққа олинган кимсаларга соқчилик қилишар, сув ташишар, ўрмонга бориб ўтин кесишарди, бундан ташқари, меҳнат мажбурияти бўйича, эман дарахтининг сиёҳ бўладиган ёнғоғини териб сиёҳ қилишарди. Батальон округнинг хилма-хил ташкилот ва идораларини ўтин, сиёҳ билан мўл-кўл таъминлаш билан овора эди, округда эса бандит тўдаларининг сони кундан-кунга кўпаймоқда эди. Фақат декабрь ойидагина, Юқори Дон округи билан туташган Воронеж губерниясининг Богучар уездида катта қўзғолон кўтарилгандан кейингина, сиёҳ ва ўтин тайёрлаш иши ноилож тўхтатилди, Дон области қўмондонининг буйруғига мувофиқ, уч рота аскар ва пулемёт взводидан иборат бўлган батальон соқчи эскадрон ва 12-нчи ғалла йиғувчи полкнинг 1-нчи батальони ҳамда иккита кичкина қўриқчи отряди билан бирга қўзғолонни бостиришга жўнатилган эди.

Сухой Донец қишлоғи ёнидаги жангда Яков Фомин командаси остидаги Вешенская эскадрони қўзғо-

лончиларга ёнбошдан ҳужум қилиб, уларни янчиб ташлаб, қочишга мажбур этди ва кетидан қувлаб бир юз етмиштачасини қиличдан ўтказди, батальондан фақат уч кишигина ўлди. Эскадрондагиларнинг деярли ҳаммаси Доннинг юқори станицаларида туғилган казаклар эди. Улар бу ерда ҳам қадимги казак одатини қилишди: эскадрондаги икки коммунистнинг норозилик билдиришига қарамай, жангчиларнинг ярмига яқини эски шинель ва эски пўстинларини ташлаб, ўлган қўзғолончиларнинг ошланган асл пўстинларини кийиб олишди.

Қўзғолон бостирилиб, орадан бир неча кун ўтгандан кейин эскадрон Казанск станицасига чақириб олинди. Фомин ҳарбий хизмат машаққатларидан ҳордиқ чиқариб, Казанскда кайф-сафога берилиб кетди. Ўлгудай хотинбоз, шўх ва улфатчиликни яхши кўрадиган бу одам туни билан йўқолиб тонготар маҳалида қўшхонага қайтарди. Фомин билан қалин оғайни бўлган жангчилар кечқурун ўз командирларининг этиклари мойланганини кўриб, бир-бирларига кўз қисисарди:

— Бизнинг айғир яна модабозлик қилгани кетяпти! Тонг отмай қайтмайди энди.

Агар Фомин самогон борлигини, ичкилик бўлишининг дарагини эшитса, комиссарга ва политрукка билдирмай, эскадрондаги таниш казаклариникига ҳам бораверарди. Бу аҳвол тез-тез бўлиб турарди. Лекин сал орадаёқ бу лобар командир зерикиб, қош-қовоғи осилиб, маишатпарастликни йиғиштириб қўйди. У энди кечқурун баланд пошнали олифта этигини ярқиратиб мойламас, ҳар кун соқол олишни ҳам тарк этган эди, ўз эскадронида хизмат этган шу қишлоқлик казакларнинг қўшхонасига ҳам аҳён-аҳёнда, ичкиси келганда борар, ўшанда ҳам кўп гапирмасди.

Вешенскаядан отряд командирига қуйидаги маълумот келган кундан бошлаб Фоминнинг феъли айниб қолганди: Дончеканининг сиёсий бюроси, Усть-Медведица округига туташган Михайловкадаги соқчи батальон ўз командири Вакулин билан бирга қўзғолон кўтарди, деб қисқача хабар қилган эди.

Вакулин Фоминнинг ҳам сафдоши, ҳам дўсти эди.

Илгари иккови Миронов корпусида бирга хизмат этганди, Саранскдан Донга бирга қайтишган, Будённий суворийлари фитначи Миронов корпусини қуршаб олганда қуролларини баравар топширишган эди. Фомин билан Вакулин ўртасидаги дўстона муносабат сўнгги вақтгача давом этиб келганди. Яқиндагина, сентябрнинг бошларида Вакулин Вешенскаяга келган эди. Ушандаёқ у эски дўстига: «Комиссарлар елкамизга миниб олди, деҳқонларни ғалла мажбурияти билан хонавайрон қилишяпти, мамлакатни ҳалокатга элтишяпти»,— деб ҳасрат қилган, ала-мидан тишларини ғижирлатган эди. Фомин дилида Вакулиннинг фикрларига қўшилса ҳам, лекин доғулилик қилиб сир бой бермаганди, зотан, ўзининг ақли калта бўлса ҳам шу доғулилиги, устомонлиги билан шайтонга дарс бера оларди. Умуман, у эҳтиёткор, пишиқ эди, ҳеч шошмас, дабдурустдан «ҳа», «ё» йўқ демас эди. Бироқ, Вакулиннинг қўзғолон кўтарганини эшитгандан кейин аввалги эҳтиёткорлигидан асар қолмади. Бир куни кечқурун, эскадрон Вешенскаядан жўнаш олдида эскадронликлар взвод командири Алферовникига тўпланишди. От суғориладиган каттакон челақда тўла самогон келтирилганди. Стол атрофида суҳбат қизиган эди. Фомин ҳам шу базмда иштирок этди; у индамай, гап ўғирлаб ўтирар ва индамай, челақдан самогон олиб шимиради. Лекин жангчилардан бири Сухое Донец ёнида қандай ҳужум қилинганини эслаб гапирар бошлаганда, Фомин хомушлик билан мўйловини бураб унинг сўзини бўлди:

— Хохолларнинг адабини берганимиз рост, бироқ ўзимиз ҳам яқинда войвойламасак гўргайди, йигитлар... Вешенскаяга қайтганимизда, масалан, ғалла отрядлари оиламизда бор дон-дунимизни олиб кетганини кўрсак, нима қиламиз? Қазанскликлар бу отрядлардан жудаям норози. Омборда бир дон қолдирмай шибириб олишяпти...

Ҳамма жим бўлиб қолди, Фомин ўз эскадрон жангчиларини кўздан кечириб, зўрма-зўраки илжайди:

— Ҳазиллашиб гапирдим... Ҳушёр бўлинг тагин шу гапни сақич қилиб чайнаб юрманглар, ҳазилнинг

кети зилга айланиши мумкин,— деб тайнлади.

Вешенскаяга қайтганларидан сўнг Фомин ярим взвод аскарни ёнига олиб уйига — ўз қишлоғи Рубежнийга жўнади. Дарвоза ёнида, қўрага кирмасдан отдан тушди-да жиловни қизил аскарлардан бирига бериб, уйга кирди.

У хотини билан бош қимирлатиб совуққина сўрашди, онасига икки букилиб таъзим қилди-да, қўл бериб эъзоз-икром билан кўришди, болаларини кучоқлади.

У табуреткага ўтириб қиличини икки тиззаси орасига оларкан:

— Дадам қани?— деб сўради.

— Тегирмонга кетди,— деди кампир ва ўғлига қаради-ю, қаҳр билан: — Шапкангни олсанг-чи, кофир!— деб буюрди.— Иконалар тагида шапка билан ўтириш мумкинми? Ҳой, Яков, бошинг оғирлик қилаётганга ўхшайди...

Фомин истар-истамас жилмайди-да, кубанкасини бошидан олди, лекин ечинмади.

— Нега ечинмайсан?

— Мен сизни бир кўриб кетгани келдим, хизматдан сира қўл бўшамайди.

— Биламиз хизматинг қанақалигини...— деди кампир ўғлининг саёқлигига, Вешенскаяда хотинбозлик билан шуғулланганига шама қилиб.

Бу гап Рубежнийга аллақачон ёйилган эди.

Фоминнинг бевақт қариган, ранг-рўйи бир ҳолатда бечора хотини қайнанасига қўрқа-писа бир қаради-ю, печь ёнига кетди. Қандай қилиб бўлса-да, эрига ёқиш, унинг кўнглини олиш, лоақал бир кулиб боқишига муяссар бўлиш учун, шўрлик хотин печь тагидан латтани олди-да, чўкка тушиб икки бўкилганича эрининг этигига ёпишган лойларни тозалай бошлади.

— Этигинг бирам асл эканки, Яша... Жудаям лойга ботибсан... Мен ҳозир артаман, топ-тоза бўлади!— деб эшитилар-эшитилмас шивирлар, бошини кўтармасдан эрининг оёғи атрофида чўккалаб юрарди.

Фомин кўлдан бери хотини билан бир ёстиққа бош қўймас, ёшлигида яхши кўрган бу аёлни ҳозир мут-

лақо севмасди, фақат унга бир оз ачинарди холос. Лекин хотини уни яхши кўрар ва кўнглида, бир кунмас, бир кун яна қайтиб келади, деган умид билан унинг ҳамма кирдикорларини кечирарди. Неча йиллардан бери рўзғорга ўзи қарар, болаларни тарбиялар, ишқилиб, қаҳрли қайнанага ёқиш учун уринарди. Дала ишлари бутунлай унинг бўйнида эди. Оғир меҳнат, иккинчи болани туққандан кейин касалга чалиниш натижасида йилдан-йилга соғлиғининг мазаси қоча бошлади. У озиб-тўзиб, юзларида қон қолмади. Бемаҳал қариб, юзларини ажин босиб кетди. Кўзлари касал бўлиб қолган эсли ҳайвоннинг кўзига ўхшаб итоаткорона мўлтираб қолди. Бу қадар тез қарий бошлаганини, кундан-кунга соғлиғини йўқотаётганини ўзи сезмасди, ҳали ҳам алланимадан умидвор бўлиб, ойда-йилда бир келадиган чиройли эрининг юзига муҳаббат ва завқ билан тикилиб тўймасди.

Фомин бўлса, баланддан пастга — қул каби букчайган хотинининг елкасига, кофтасини туртиб чиққан озгин куракларига, этик лойларини зўр бериб тозалаётган қалтироқ қўлларига қарар ва ўзича: «Шуям хотин бўпти-ю! Бир вақтлар мен шу алвасти билан бир тўшакда ётганман, а... Лекин ўзи жудаям қарибди... Нега бунчалик қариганига ҳайронман!» деб ўйларди.

— Бўлди, кўп тозалайверма! Барибир яна лой қиламан,— деди у энсаси қотиб, сўнгра оёғини хотинининг қўлидан тортиб олди.

Хотин аранг қаддини ростлаб ўрнидан турди. Сарғайган бетларига бир оз қон югурган эди. Унинг эрга тикилган намли кўзлари шу қадар меҳр-муҳаббат, вафодорлик туйғулари билан тўлган эдики, Фомин бунга тоқат қилолмай, юзини тескари ўгириб, онасидан гап сўради.

- Турмушларинг қалай?
- Қадимгидай,— деди она қовоғини солиб.
- Қишлоққа ғалла отряди келдими?
- Кунни кеча Нижне-Кривскийга жўнаб кетди.
- Бизнинг уйдан ғалла олишдими?
- Олишди. Қанча дон олишди, Давидушка?

Дадасига ўхшаган, кўзлари ҳам худди дадасиникидай кўм-кўк ўн тўрт яшар бола жавоб берди:

— Бувам ёнларида эди, қанчалигини ўша киши билди. Ўн қоп бўлса керак.

— Шун-да-а-ай...— Фомин ўрнидан туриб, ўғлига қаради, португяларини тузатиб қўйди.— Кимнинг донини олишяпканини уларга айтдингларми?— деб сўради-ю, ранги оқариб кетди.

Кампир қўл силгаб истеҳзоли кулиб қўйди:

— Улар сени назаригаям илмайди! Каттакони шундай деди: «Кимлигидан қатъи назар, ҳамма ортиқча донини топшириши лозим. Фомин тугул, округ райси ҳам топширишга мажбур, ортиқча донни олаверамиз!» Шунини деб омборхоналарни тита бошлади.

— Мен улар билан орани очди қиламан, онажон! Албатта очди қиламан!— деб пўнғиллади Фомин, уйдагилар билан нари-бери хайрлашиб чиқиб кетди.

Фомин уйига бориб келгандан кейин ўз эскадронидаги жангчиларнинг кайфиятини секин-аста ўрганга бошлади, натижада, кўпчилиги ғалла мажбуриятидан норози эканини сал орадаёқ билиб олди. Қишлоқ ва станицалардан жангчилар олдига хотинлари, узоқ ва яқин қариндошлари келиб-кетиб туришарди; улар ғалла отрядлари уйларини тинтиганини, уруғлик ва егуликдан бўлак ҳамма дон-дунни олиб кетганини галлириб беришарди. Натижа шу бўлдики, январь ойининг охирларида Базки қишлоғида ўтказилган гарнизон мажлисида, округ ҳарбий комиссари Шахаев нутқ сўзлаётган пайтда эскадрон жангчилари очиқдан-очиқ ғавғо кўтиришди. Улар орасидан:

— Ғалла отрядларини йўқотинг!

— Дон олиш тўхтатилсин!

— Битсин ғалла комиссарлари!— деган овозлар эшитилди.

Соқчи рота қизил аскарлари уларга жавобан:

— Аксилнқилобчилар!

— Бу аблаҳларни қуролсизлантириш керак!— деб бақирдилар.

Мажлис тўс-тўполон ичида узоқ давом этди. Гарнизондаги коммунистлардан бири ҳаяжонланиб Фоминга таклиф этди:

— Сен чиқиб гапиришинг керак, ўртоқ Фомин! Уни қара, эскадронингдаги одамлар нималар деяпти ўзи?

Фомин билинар-билинемас мийиғида кулди.

— Мен партиясизман, ахир улар менга қулоқ солармиди?

У сўзга чиқмади ва мажлис тугамасданоқ, батальон командири Капарин билан бирга чиқиб кетди. Вешенскаяга келаётиб рўй берган вазият ҳақида йўлда гап очилиб, иккови бирпасда оғиз-бурун ўпишиб кетди. Бир ҳафтадан кейин Капарин Фомин турган қўшхонага келиб, овлоқда гаплашди:

— Ҳозир бош кўтарадиган пайт, агар биз ҳозир қўзғолмасак, кейин ҳеч қачон қўзғолмаймиз, шуни билиб қўй, Яков Ефимович! Вақт ғанимат. Ҳозир айна қулай пайт. Қазақлар бизга эргашади. Оқругда сенинг обрўйинг зўр. Аҳолининг кайфияти ҳам бизга жуда қўл келади. Нега индамайсан? Иккиланма!

— Бунинг нимасига иккиланади?— Фомин шошмасдан, ҳар бир сўзни чўзиб, ер остидан қараб гапирарди.— Масала ҳал бўлган. Фақат шундай план тузишимиз керакки, кетидан ишкали чиқмасин, гафлатда қолқисин. Мана шу ёғини гаплашиб олайлик.

Фомин билан Капарин орасидаги ғалати дўстликдан баъзилар шубҳаланиб юрарди. Батальондаги коммунистлардан бир нечаси уларнинг кетидан тушиб пойлашди, ўз гумонларини Дончека сиёсий бюросининг бошлиғи Артемьевга ва военком Шахаевга айтишди.

— Оғзи куйган одам қатиқниям пуфлаб ичади,— деб кулди Артемьев.— Капарин ўлгудай қўрқоқ одам, қайси юрак билан журъат эта олади? Лекин Фоминдан кўз-қулоқ бўлиб турамиз, албатта; кўпдан бери уни кўз тагига олиб юрибмиз, бироқ Фоминнинг ҳам қарши чиқишига кўзим етмайди. Ҳаммаси бекорчи гаплар,— деди у қатъий қилиб.

Бироқ кўз-қулоқ бўладиган вақт ўтганди: фитнесчилар тил бириктириб бир қарорга келишган эди. Қўзғолон 12 март куни эрталаб соат саккизда бошланиши керак эди. Белгиланган режага кўра Фомин шу куни эрталаб от совутиш баҳонаси билан эскадронни тўла қуролланган ҳолда станицадан олиб чиқиши,

сўнгра станица четида жойлашган пулемёт взводига ҳужум қилиб, пулемётларни қўлга олиши ва ундан кейин округ идораларида «тозалаш» ўтказиш учун соқчи ротага ёрдам кўрсатиши лозим эди.

Капарин ўз батальонидаги одамларнинг ҳаммаси уни қўллаб-қувватлашига ишонмасди. Бу тўғрида ўз фикрини Фоминга айтганида у диққат билан тинглади-да:

— Пулемётларни қўлга олволсак бўлди, сенинг батальонингни бирпасда танобини тортиб қўямиз...— деди.

Фомин билан Капаринни қанчалик назорат қилишмасин, барибир, натижа чиқмади. Иккиси камдан-кам, фақат иш вақтидагина учрашарди; лекин февраль ойининг охирларида, бир куни кечаси патруль уларни кўчада бирга кетаётганини кўрди. Фомин эгарлоғлиқ отини етаклаб олган, Капарин унинг ёнида эди. Патрулнинг: «Ким у?» деган овозига, Капарин: «Ошна» деб жавоб берди. Иккиси Капаринникига киришди. Фомин отини зинапоя панжарасига боғлади. Уйда чироқ ёқишмади. Эрталаб соат учдан ошганда Фомин эшикка чиқди-да, отига миниб ўз қўшхонасига кетди. Фақат шу нарсагина аниқланди холос.

Округ ҳарбий комиссари Шахаев Фомин билан Капарин ҳақидаги ўз шубҳаларини шифрли телеграмма орқали Дон областининг қўмондонига маълум қилди. Бир неча кундан сўнг қўмондондан жавоб келди, унда, Фомин билан Капаринни ишдан бўшатиб, қамоққа олишга ижозат берилган эди.

Округ партия комитетининг бюро мажлисида, округ ҳарбий комиссариатининг буйруғига биноан Фомин Новочеркасск шаҳрига, ҳарбий қўмондон ихтиёрига юборилсин, эскадрон командирлигини ўз муовини Овчинниковга топширишни унга таклиф этилсин, деб қарор қилинганди; ўша куниёқ эскадронни, бандитлар пайдо бўпти, деган баҳона билан Казанскаяга жўнатиш ва ундан кейин ҳамма фитначиларни қамоққа олиш мўлжалланганди. Фоминнинг қамоққа олинганлиги билиниб қолса, эскадронда қўзғолон кўтарилиши эҳтимоли борлиги учун уни станицадан жўнатишга қарор қилинганди. Соқчилар батальонининг иккинчи

рота командири коммунист Ткаченкога, батальондаги ҳамма коммунистларга ҳамда взвод командирларига қўзғолон чиқиш эҳтимоли борлигини айтиб, огоҳлантириб қўйишини, станицадаги ротани ва пулемёт взводини жанговар ҳолатга келтириш топширилган эди.

Эртасига эрталаб Фомин буйруқни олди.

— Қани бўлмаса, эскадронни қабул қил, Овчинников. Мен Новочеркаска жўнайман,— деди у пинагини бузмасдан.— Ҳисобот ишлариниям кўриб чиқасанми?

Ҳеч ким огоҳлантирмаган, ҳеч гапдан хабари йўқ взвод командири — партиясиз Овчинников қоғоз ўқишга тушиб кетди.

Фомин пайт топиб, Капаринга қуйидагича хат ёзди: «Бугун қўзғаламиз. Мени ишдан олишмоқчи. Тайёр бўл!» Даҳлизда хатни ординарецига бериб, қулоғига шивирлади:

— Хатни оғзингга сол. От чоптирмасдан тўғри Капарин олдига борасан, тушундингми? Чопмасдан. Йўлда биронтаси тўхтатса, хатни ютиб юборгин. Ўз қўлига топшириб, дарров изингга қайт.

Овчинников Қазанска жўнаш тўғрисида буйруқ олгандан кейин эскадронни черков майдонида саф тортқизганда Фомин отда унинг ёнига келди:

— Эскадрон билан хайрлашишга рухсат эт.

— Марҳамат, лекин қисқароқ бўлсин, бизни йўлдан қўйманг.

Фомин эскадрон олдига ўтди, ўйноқилаган отининг жиловидан тортиб жангчиларга мурожаат қилди:

— Уртоқлар, ҳаммангиз мени биласиз. Нима учун доим курашиб келганимни яхши биласиз. Мен ҳамиша сизлар билан бирга бўлдим. Лекин эндиликда мен, казакларнинг таланганини, умуман деҳқонларнинг таланганини кўриб, чидаб туролмайман. Мана шунинг учун мени бўшатишди. Мени нима қилишларини биламан. Шунинг учун сизлар билан видолашмоқчиман.

Қий-чув овозлар Фоминнинг гапини бирпас бўлиб қўйди: у узангида тик турволиб, овози борича бақариб гапира бошлади:

— Агар сиз таланишдан, босқинчиликдан халос бўлишни истасангиз, ғалла отрядларини бу ердан ҳай-

данг, галла комиссари Мурзовни, военком Шахаевни ва ҳамма комиссарларни ўлдилинг! Булар бизнинг Донга келиб...

Фоминнинг сўнгги сўзларини қий-чувлар босиб кетди. Пайт пойлаб туриб, йўғон овоз билан команда берди:

— Ўнг ёқдан учтадан бўлиб, шагом арш!

Эскадрон миқ этмай командани бажарди. Бундай ҳодисадан ҳанг-манг бўлган Овчинников Фомин ёнига от чоптириб келди

— Қаёққа, ўртоқ Фомин!

Бироқ Фомин бурилиб қарамади ҳам, уни майна қилиб кулди-да:

— Черковни бир айланиб келамиз...— деб жавоб берди.

Ана шундан кейингина Овчинников шу тўрт-беш минут ичида қандай ҳодиса юз берганини тушунди. У колоннадан ўзини четга олди; политрук, комиссар муовини ҳамда биттагина қизил аскар унга қўшилди. Улар икки юз қадамча жойга борганда Фомин пайқаб қолди. Отини буриб чақирди:

— Овчинников! Тўхта!

Йўртиб кетаётган тўрт отлиқ отларни ҳайдади. Туёқлар остидан тўрт томонга эриган қор парчаларни сачрай бошлади.

— Милтиқлар шайлансин!— деб команда берди Фомин.— Овчинниковни тутинглар!.. Биринчи взвод! Кетидан от сол!..

Палапартиш ўқ товуши эшитилди. Биринчи взводдан ўн олти киши уларни қувиб кетди. Шу орада Фомин қолганларни икки группага ажратди: бир группага учинчи взвод командирини бош қилиб, пулемётчилар взводини қуролсизлантириш учун жўнатди, иккинчисига ўзи бош бўлиб, станицанинг шимол томонидаги собиқ отхоналарга жойлашган соқчи рота томон от қўйди.

Биринчи группа ҳавога қарата ўқ отиб, қиличларини яланглатиб катта кўчадан от чоптириб борарди. Исёнчилар йўлда учраган тўрт коммунистни қиличдан ўтказиб, шоша-пиша станицанинг четида саф бўлиб

олишди-да, овоз чиқармасдан, уйлардан чопиб чиқа бошлаган пулемётчилар устига ҳужум қилишди.

Пулемётчилар взводи турган уй энг чеккада эди. Бу уй билан энг четки қўраларнинг ораси юз саржиндан ошмасди. Манглайдан пулемёт ўтига дуч келган исёнчилар шартта кетларига бурилиб қочишди. Улардан уч киши яқиндаги тор кўчага етолмай отдан қулади. Пулемётчиларни ғафлатда қолдириб босиш нияти пучга чиқди. Иккинчи марта ҳужум қилишга исёнчиларнинг юраги бўлмади. Учинчи взвод командири Чумаков ўз группасини пана жойга олиб ўтди; у отдан тушмасдан гиштин иморат бурчагидан оҳиста мўралаб қаради-ю:

— Яна иккита «максимни» судраб чиқишди,— деди. Сўнгра папоғи билан пешона терларини артди:— Йигитлар, кетимизга қайтганимиз маъқул!.. Керак бўлса, пулемётчиларни Фомин ўзи тутиб олсин. Нечта одам қорда қопкетди, учтами? Аҳвол шундай бўлгандан кейин ўзиям уриниб кўрсин.

Станицанинг шимол тарафида қасира-қусур бошланган ҳамоноқ, рота командири Ткаченко уйдан чопиб чиқди-ю, йўл-йўлакай кийиниб, казарма томон югурди. Казарма ёнида ўттизга яқин қизил аскар саф тортиб турарди. Улар нима гаплигини билолмай, рота командирига устма-уст савол беришди.

— Ким отяпти?

— Нима гап ўзи?

Ткаченко чурқ этмай, саволларга ҳам жавоб бермасдан, казармадан олдинма-кейин чопиб чиқаётган қизил аскарларни сафга тиза берди. Округ идораларида ишлаётган бир неча коммунист у билан бир вақтда етиб келиб, сафга кирди. Олатасир отилган пулемёт товуши станицанинг ҳар ёғидан эшитиларди. Станицанинг ғарб томонида қўл гранатаси гумбурлаб портлади. Ткаченко ярим сотня суворийнинг қилич яланғочлаб казарма томон от чоптириб келаётганини кўрди-да, шошмасдан наганини филофидан олди. У команда бермасданоқ сафда турган қизил аскарлар бирданига жимиб, милтиқларини отишга шайладилар.

— Эй, булар ўзимизнинг одамлар-ку! Уни қаранглар, бизнинг комбат Капарин келяпти!— деб бақирди бир қизил аскар.

Отлиқлар кўчадан чиққан заҳотиёқ от бўйнига энгашганларича казарма томон от чоптириб келишаверди.

— Яқин келтирма!— деб бақирди Ткаченко.

Бараварига отилган ўқ товуши унинг овозини эшиттирмай қўйди. Зич турган қизил аскарлар сафидан юз қадамча нарироқда тўрт киши отдан қулади, қолганлари отларининг бошини орқага буриб, тумтарақай қочди. Уларнинг кетидан устма-уст узилган ўқларнинг қасира-қусури эшитилди. Авзойига қараганда енгил ярадор бўлган бир отлиқ, эгардан учиб тушди-ю, бироқ жиловни қўйвормади; ўқдай учиб кетаётган отнинг ёнида ўн саржин жойгача судралиб бораверди, ниҳоят, у оёққа турди-ю, узангига тармашиб, кўз очиб юмгунча яна отга миниб олди-да, жиловни қаттиқ силтаб, отни шартта бурди-ю, тор кўчага кириб кўринмай кетди.

Биринчи взводдаги эскадрончилар Овчинниковни қувалай-қувалай бекорга овора бўлиб станицага қайтишди. Комиссар Шахаевни қидиришдан ҳам натижа чиқмади. На кимсасиз қолган военкоматда, ва на уйда топишолмади. У отишма товушини эшитиши билан Донга тушиб, муз устидан ўрмонга чопиб ўтган, ўшанақаси Базки қишлоғига бориб, эртасига Вешенскаядан эллик чақирим наридаги Усть-Хопер станицасига етиб олган эди.

Раҳбар ходимларнинг кўпчилиги вақтида яшириниб олишганди. Уларни қидириш хавфли эди, чунки пулемёт взводининг қизил аскарлари қўл пулемётлар билан станицанинг марказига яқинлашиб, майдонга туташган ҳамма кўчаларни ўққа тутиб турардилар.

Эскадрончилар одам овлашни тўхтатиб Донга тушишди ва ўша ердан боя Овчинниковнинг кетидан от қўйишган черков майдонига чиқишди. Бирпасда ўша ерга ҳамма фоминчилар тўпланишди. Улар яна саф бўлишди, Фомин соқчилар қўйишни буюрди, қолганларга қўшхоналарга боришга ижозат берди, лекин отларнинг эгарини олманглар, деб тайинлади.

Фомин билан Капарин ҳамда взвод командирлари энг четдаги уйлардан бирида холи қолишди.

Капарин дармони қуриганидан курсига ўзини ташлади-ю:

— Иш расво бўлди!— деб қичқириб юборди умидсизланиб.

— Ҳа, станицаники ололмадик, демак, бу ерда узоқ туролмаймиз,— деди Фомин секингина.

— Яков Ефимович, бу ердан кетиш керак, округда айланиб юраверамиз. Энди нимасидан қўрқамиз? Қайга борсанг ҳам бир ўлим. Қазакларни қўзғатамиз, ана иннайкейин, станица ҳам бизники, бошқаси ҳам,— деди Чумаков.

Фомин индамай унга бир қаради-да, Капаринга ўгирилиб боқди.

— Одам ҳам шунчалик шалпаядим, жаноби олий? Мишиғингни артиб ол! Аввало, мингашма, мингашганингдан кейин вой дема. Бирга бошладикми. энди охиригача баравар тортишасан бу юкни. Фикрингни айт, станицадан кетганимиз маъқулми ёки яна бир карра уриниб кўрсакмикин?

Чумаков тўсатдан:

— Бошқалар уриниб кўрсин! Мен пулемётга қарши бориб бўпман. Бемаъни ҳаракат,— деди.

— Овсзингни ўчир, мен сендан сўраётганим йўқ.— Фомин Чумаковга тикилган эди, у ерга қараб олди.

Бирпас жим қолишгандан кейин Капарин:

— Ҳа, энди иккинчи марта овора бўлишдан ҳеч қандай наф йўқ,— деди.— Улар қурол жиҳатидан биздан устун. Уларда ўн тўрт пулемёт бор, бизда лоақал битта ҳам йўқ. Уларнинг одамлари ҳам кўп... Бу ердан кетиб, казаклар қўзғолонини уюштиришимиз керак. Буларга мадад етиб келгунча бутун округ қўзғолон ичида бўлади. Бутун умидимиз шунда.

Фомин анчагача чурқ этмай ўтирди, ниҳоят:

— Бошқа илож йўқ, шунга қарор қиламиз,— деди.— Взвод командирлари! Ҳозир бориб, ўқ-анжомларни текширинг: кимда қанча патрон борлигини санаб чиқинг. Қатъиян буюраман: беҳудага биронта ўқ отилмасин. Кимики бунга бўйсунмаса, ўз қўлим билан чопиб ташлайман. Жангчиларга шуни тайинлаб қўйинг.— У бир дам индамай турди-да, аламига чидолмай, забардаст мушти билан столни урди.— Ат-

танг, п... пулемёт бўлмади-да! Ҳамма касофатга сен сабаб, Чумаков! Лоақал тўрттасини қўлга туширганимизда ҳам!.. Энди улар бизни станицадан ҳайдайди... Қани, тарқалинг! Агар бу кеча тинч қўйишса, шу ерда тунаймизу, тонг отиши билан йўлга чиқиб, округни чарх урамиз.

Кечаси тинч ўтди. Вешенскаянинг бир четида қўзғолон кўтарган эскадрон, нариги четида соқчи рота ва унга қўшилган коммунистлар билан комсомоллар турар эди. Душманлар орасини фақат иккита маҳалла ажратиб турарди, лекин иккала томон ҳам кечаси хуруж қилишга журъат этолмасди.

Фитначи эскадрон эрталаб станицани жангсиз бўшатиб, шарқи-жануб томон жўнаб кетди.

XI

Григорий уйдан кетгач, дастлабки уч ҳафтани Елан станицасининг Юқори Кривск қишлоғидаги ўз таниши, полкдоши бўлган бир казакникида ўтказди. Кейин Горбатов қишлоғига бориб, Аксиньянинг узоқ қариндошиникида бир ойдан ортиқроқ истиқомат қилди.

У куни билан меҳмонхонада ётар, фақат кечалари ҳовлига чиқарди. Гўё турмага тушган одамдай кун кечирарди. Григорий хафақонликдан, бекорчиликдан зерикиб, ўзини қайга уришини билмасди. Ҳадеб уйга қайтгиси, болаларини ва Аксиньяни кўргиси келаварарди. Кўпинча, кўзига уйқу келмаган тунлари у шинелини кийиб, Татарскка жўнашга аҳд қиларди, бироқ ўйлаб кўриб, яна ечинар ва уҳ тортиб, ўзини каравотга ташларди-ю, мукка тушиб ётарди. Шу тахлит кун кечириш унинг учун охири чинакам азобга айланди. Аксиньянинг тоғаваччаси бўлган уй эгаси Григорийга раҳми келса-да, бироқ, қочоқ кишини уйда узоқ сақлаш унга оғирлик қилар эди. Бир куни Григорий кечки овқатдан кейин ўз бўлмасига кирганида, эр-хотиннинг гапларини эшитиб қолди. Хотини чийиллаб сўради:

— Ахир, бу қачон тамом бўлади?

— Нима? Нима деяпсан ўзинг?— деб йўғон овоз билан сўради хўжайин.

— Анови текинхўрни қачон йўқотасан?

— Овозингни ўчир!

— Ўчирмайман! Бор-йўқ донимиз тугай деб қолса-ю, сен анови барзангини эртаю-кеч боқиб ўтирсанг. Мен сендан шуни сўраяпман: қочонгача боқасан? Борди-ю, Совет пайқаб қолса-чи? Қалламизни олади-я, болаларимиз етим қолади!

— Овозингни ўчир, Авдотья!

— Ўчирмайман! Болаларимиз бор ахир! Бор-йўғи йигирма пудга етар-етмас дон қопти-ю, сен бу текинхўрни уйингда боқасан! У киминг бўлади? Туғишган укангми? Қудангми! Бўлангми! Сенга ҳеч қандай қариндошлиги йўқ! Етти ёт бегона, шўрвасининг шўрваси! Сен бўлса ҳадеб егизасан, ичкizasан. Ҳув мохов кал! Кўп акиллаверма, йўқса эртагаёқ ўзим Советга бориб, уйингда кимни асраб ўтирганингни айтиб бераман.

Эртасига хўжайин Григорийнинг олдига кирди-да, ерга қараб гапира бошлади:

— Григорий Пантелевич! Мендан хафа бўлсанг ҳам айтишга мажбурман: меникида туришинг энди мумкинмас... Мен сени ҳурмат қиламан, марҳум отангни танирдим, яхши кўрардим, бироқ ҳозир сенга овқат бериш малол келиб қолди... Бунинг устига, ҳукумат сенинг бу ердалигингни билиб қолмасайди деб хавотирдаман. Истаган жойингга бор. Менинг бола-чақам бор. Сени деб бошимдан айрилишга тобим йўқ. Исо ҳақи, кечирасан, бизни бу ташвишдан қутқазмасанг бўлмайди...

— Яхши,— деди Григорий қисқагина қилиб.— Нону тузларинг учун, уйингдан жой берганинг учун раҳмат. Сенга малол келганини ўзим ҳам кўриб турибман, бироқ қайга бораман? Йўлим берк.

— Қайга борсанг, боргин.

— Хўп. Бугун кетаман. Менга қилган яхшиликларинг учун раҳмат, Артамон Васильевич.

— Арзимаёди, миннатдорчиликка арзимаёди.

— Мен бу яхшилигингни эсимдан чиқармайман. Балки, бир кунмас-бир кун мен ҳам қайтарарман. Хўжайин таъсирланиб Григорийнинг кифтига қоқди.

— Нимасини гапирасан, ука! Менга қолса яна ик-ки ой турсанг ҳам майлийди, хотиним кўнмаяпти, ҳар куни қарғайди лаънати! Мен — казак, сен ҳам казаксан, Григорий Пантелевич; икковимиз ҳам Совет ҳукуматига қаршимиз, шунинг учун сенга йўл кўрсатай: бугун Ягодний қишлоғига жўнайсан, у ерда менинг қудам бор, у сени қабул қилади. Менинг номимдан: Артамон айтди дегин, сени ўз ўғлидай кўриб, қўлидан келгунча овқат бериб асрасин. У ёғини ўзимиз ҳисоблашамиз. Лекин сен бугундан қолмай жўнагин. Сени энди сақлаб туrolмайман, бир ёқдан хотиним баланд келяпти, иккинчи ёқдан Совет билиб қолади, деб хавотирдаман... Шунча турганинг ҳам бўлар, Григорий Пантелевич. Мен ҳам қўрқиб қолдим, эчкига жон қайғу деган гап бор...

Ярим кечада Григорий қишлоқдан чиқиб йўлга тушди. Лекин тепаликдаги шамол тегирмонига етмасданоқ, қайси гўрданам тўсатдан уч отлиқ пайдо бўлиб уни тўхтатди:

— Тўхта, итвачча! Қимсан?

Григорийнинг юраги «шиғ» этиб кетди. У индамай тўхтади. Қочишнинг иложи йўқ эди. Йўл бўйида на жар ва на бирон туп дарахт бор, ҳамма ёқ шипшийдан дашт. Қани, икки қадам юриб кўрсин-чи!

— Коммунистмисан? Қайт кетингга, онаизорингни! Тезроқ қимирла.

Иккинчи одам Григорийнинг устига оти билан бос-тириб келиб:

— Қўлларингни чиқар! Чўнтагингдан ол қўлларингни! Чиқар деяпман сенга, йўқса, каллангни оламан!

Григорий индамай қўлларини шинель чўнтагидан чиқарди, лекин нима ҳодиса рўй берганини ва булар кимлигини ҳали ҳам тушунолмай:

— Қаёққа юрай!— деб сўради.

— Қишлоққа. Изингга қайт.

Отлиқлардан биттаси уни қишлоққа ҳайдаб кетди, ўтлоқда улардан иккитаси ажралиб, катта йўлга тушиб кетган эди. Григорий индамай келарди. Йўлга чиққандан кейин, у юришини секинлатиб сўради:

— Менга қара, амаки, сизлар ким бўласиз?

— Юр-юр! Гаплашма! Қўлларингни орқангга қил, эшитдингни?

Григорий индамасдан бўйсунди. Бирпасдан кейин яна сўради:

— Айта қол, кимсизлар?

— Православлармиз.

— Мен ҳам эски мазҳаб одами эмасман.

— Яхши бўпти.

— Мени қаёққа обкетяпсан?

— Командир олдиға. Юр, аблаҳ, солиб қоламан шу...

Конвоир қиличининг учи билан Григорийни секин туртди. Уткир қилиб чархланган муздай пўлат қиличининг тиғи Григорийнинг бўйнига, шинель ёқаси билан папоғи орасидаги очиқ жойга теккан заҳоти бадани сесканиб, қўрқиб кетди, кейин ғазаби келиб тишини тишига қўйди: Григорий ёқасини кўтариб олди, сал-пал бурилиб конвоирга қаради-да, ижирғаниб:

— Ҳазиллашма! Эшиттингни? Манови ўйинчоқни қўлингдан тортиб олмайин тағин...— деди.

— Юр, аблаҳ, гапирма! Тортиб олишни кўрсатиб кўярман сенга! Қўлларингни орқага қил!

Григорий икки қадам жойгача индамай борди-да, яна гапирди:

— Ҳалиям индаганим йўқ, сўкаверма кўп. Тасқарага амал тегиб...

— Кетингга қарама!

— Ҳалиям қарагим йўқ.

— Гапирма, тезроқ юр!

Григорий киприкларига ёпишган қор учқунларини артаркан:

— Бўлмасам чопақолайми?— деб сўради.

Конвоир индамай отини ниқтади. Тердан ва тунги намгарчиликдан жиққа ҳўл бўлган от тўши билан Григорийни орқасидан туртиб юборди, оёғи тагидаги эриган қорни туёғи билан чалпиллатиб сачратди:

— Секинроқ!— деб бақирди Григорий кифтларини от ёлига тираб.

— Юр деяпман, қанжиқ... тилингни тий, йўқса, йўлдаёқ бир ёқлик қилиб, қараб туравераман. Буна-

қага құлим жуда чаққон. Яна овозингни чиқарсанг, кўрасан!

Қишлоққа етгунларича чурқ этмай боришди. Энг четки ҳовли ёнида у отини тўхтатиб:

— Манови эшикка кир,— деди.

Григорий ланг очиқ дарвозадан ичкари кирди. Ҳовлининг этак томонида тунука томли каттакон уй кўринарди. Бостирма тагида отлар пишқиришар, курсиллатиб хашак ейишарди. Зинапоя олдида олтигача қуролли киши турарди. Конвоир қиличини гилофига солди, отдан тушаётиб:

— Зинадан тўғри чиқиб уйга кирасан, чап қўлдаги биринчи эшик,— деди.— Кетингга қарамасдан юр дедим сенга, неча марта такрорлашим керак, оғзингга, бўғзингга!..

Григорий зинапоядан секин-аста чиқа бошлади. Панжара ёнида турган, будённийча шапка, суворийча узун шинель кийган одам:

— Тутиб олдингларми?— деб сўради.

— Ҳа, тутиб олдик,— деб жавоб берди Григорийни ҳайдаб келган ҳалиги отлиқ хириллаган овоз билан.— Шамол тегирмони ёнида қўлга туширдик.

— Ячейка секретарими, ким экан ўзи?

— Ким билади, дейсан. Қандайдир бир аблаҳ-да кимлигини ҳозир биламиз.

Григорий даҳлизда жўрттага имиллаб, эс-ҳушини йиғиштириб олишга ҳаракат қилар ва ўзича: «Булар ё бандитлар, ё вёшкилик чекистлар, менга найранг қилиб, лақиллатишяпти. Қўлга тушдим! Аҳмоқ бўлиб қўлга тушдим» деб ўйланарди.

Григорий эшикни очиши билан дафъатан Фоминга кўзи тушди. У стол ёнида ўтирарди, ҳарбийча кийинган аллақанча нотаниш кишилар атрофини ўраб олган эди. Қаравот устига шинелу пўстинлар уйиб ташланган, карабинлар скамейкага қатор қилиб суяб қўйилганди; скамейка устида қиличлар, ўқдонлар, сумка ва хуржунлар тартибсиз ҳолда ётарди. Одамлар, шинелу абзаллардан терлаган от ҳиди келиб турар эди.

Григорий папоғини бошидан олиб секингина:

— Саломатмисиз?— деб сўрашди.

— Мелехов! Ана холос! Дашт кенгу йўли тор, де-

ган гап ҳаққос рост экан! Улмаган қулга яна кўришиш насиб бўлди! Қаёқлардан сўрай? Ечин, ўтир,— Фомин ўрнидан турди, Григорийнинг ёнига бориб, қўл берди.— Бу ёқларда нима қилиб адашиб юрибсан?

— Иш билан юрибман.

— Қанақа иш? Жудаям олисга ишинг тушибди...— Фомин Григорийга синчковлаб тикилди.— Ростини айт, бу ёқларда қочиб юрибсанми?

— Ростиям шу,— ноилож жилмайиб жавоб берди Григорий.

— Йигитларим сени қаерда ушлашди?

— Қишлоқдан чиқаверишда.

— Қаёққа кетятувдинг?

— Бошим оққан томонга...

Фомин яна бир карра Григорийнинг кўзига астойдил тикилди-да, илжайди.

— Хаёлингга сен: «Мени тутиб олиб Вёшкига жўнатишади»,— деб ўйлаётгандирсан? Йўқ, биродар, у ёқда йўл берк... Қўрқма! Биз Совет ҳукуматига хизмат қилишни йиғиштирдик. Чиқишолмадик...

— Талоқ хатимизниям олволдик...— деб дўриллади печь ёнида тамаки тортиб ўтирган ўрта яшар казак.

Стол атрофида ўтирганлардан бири кулиб юборди.

— Менинг тўғримда сен ҳеч гап эшитмадингми?— деб сўради Фомин.

— Йўқ.

— Ундай бўлса, ўтир, гаплашамиз. Меҳмонга шўрва, гўшт келтиринг!

Григорий Фоминнинг биронта гапига ишонмасди. У вазминлик билан, ранги оқарган ҳолда ечинди ва стол ёнига келиб ўтирди. Тамаки хумор қилиб чеккиси келди-ю, бироқ икки кундан бери тамакиси йўқлиги эсига тушди.

— Чекадиган нарса топиладими?— деб сўради у Фоминдан.

Фомин мамнуният билан чарм портсигарини унга тутди. Григорийнинг папирос олаётган бармоқлари билинар-билинемас қалтираганини Фомин пайқади-да, яна мийиғида кулиб қўйди.

— Биз Совет ҳукуматига қарши қўзғалдик. Биз — халқ тарафдоримиз, ғалла развёрсткасига ҳамда ко-

миссарларга қаршимиз. Улар бизни кўпдан бери лақиллатиб келишди, энди биз уларни лақиллатамиз. Тушундингми, Мелехов?

Григорий индамади. У папиросни ёндириб, бир неча марта устма-уст сўрди. Боши сал-пал айланиб, кўнгли айнай бошлади. Сўнгги бир ой ичида овқатининг тайини бўлмагани учун анча дармони қуриган эди; лекин бунга ўзи ҳозиргина сезди. Папиросни ўчириб, овқатга ёпиша кетди. Фомин унга қўзғолон тўғрисида гапириб берди; бу санқишларни у дабдабали ном билан «рейд» деб атарди. Григорий индамай қулоқ солар, чала пишган ёғли қўй гўшти билан ноғна чайнамаздан ютарди.

— Аммо лекин жудаям озиб кетибсан,— деб бегараз кулиб қўйди Фомин.

Григорий қорни тўйганлигидан кекира-кекира:

— Турган жойим қайнаманники эмасди-да,— деб пўнғиллади.

— Афтинг ҳам айтиб турибди. Бемалол туширавер, қорнингга сиққанича еявер. Биз унақа нокаслардан эмасмиз, олавер.

— Раҳмат. Энди бир чексам девдим...— Григорий тутилган папиросдан олди, скамейкада турган декча ёнига бориб, ёғоч қопқоғини суриб қўйди-да, сув олди. Сув муздай, тами бир оз шўртангроқ эди. Қорни тўйиб, кўнгли жойига тушган Григорий икки кружка сувни энтикиб-энтикиб ичди, шундан кейин роҳатланиб папирос чекди.

— Қазаклар бизга у қадар хайрихоҳ билдиришмаяпти,— деб гапида давом этди Фомин Григорийнинг ёнига ўтириб.— Бултурги қўзғолондан кейин ҳаммаси юрагини олдириб қўйибди... Лекин кўнгиллилар йўқ эмас. Қирқ киши бизга қўшилди. Бироқ бу билан ишимиз битмайди. Бизга бутун округ қўзғалиши, ҳатто қўшни Хопер, Усть-Медведица округлари ҳам бош кўтариб, кўмаклашивориши керак. Ана ўшанда биз Совет ҳукумати билан орани очди қила оламиз.

Стул атрофидагилар шанғиллашиб гаплашиб ўтирар эдилар. Григорий, Фоминнинг гапларини тинглар, ҳамроҳларига кўз қирида назар ташлаб ўтирарди. Биронтаси ҳам таниш эмасди. Григорий ҳали ҳам Фо-

минга ишонмас, назарида, у найранг ишлатаётгандай туюларди, шунинг учун ҳар эҳтимолга қарши индамасди. Бироқ индамай ўтираверишнинг ҳам иложи йўқ эди.

— Уртоқ Фомин, бу гапларни менга чиндан гапирётган бўлсанг, айт-чи, нима қилмоқчисанлар? Янгидан уруш бошламоқчимисанлар?— деб сўради Григорий, босиб келаётган мудроқни аранг енгиб.

— Ҳали сенга айтдим-ку буни.

— Ҳукуматни ўзгартирасизми?

— Ҳа.

— Кейин қандай ҳукумат ўрнатилади?

— Ўзимизнинг ҳукумат, казакларники!

— Яна атаманларникими?

— Йўқ, атаманлар масаласида бир оз сабр қиламиз. Халқ қайси ҳукуматни сайласа, ўшани ўрнатамиз. Лекин бунга вақт бор ҳали, шошиш керакмас, сиёсат масаласи билан менинг ишим йўқ, чунки мен ҳарбий кишиман, менинг вазифам — комиссар ва коммунистларни қириш, қанақа ҳукумат кераклигини менинг штаб бошлиғим Капарин сенга гапириб бериши мумкин. Бунақа ишга унинг суяги йўқ. Мияси бутун, саводхон.— Фомин энгашиб, Григорийнинг қулогига шивирлади:— Собиқ чор армиясининг штабс-капитани. Ниҳоятда ақлли одам! У ҳозир меҳмонхонада ухляяпти, чамамда бир оз тоби қочганга ўхшайди, қаттиқчилик кўрмаган-да, ҳар кун олис йўл босамиз.

Даҳлиздан ғовур-ғувур овоз, дупур-дупур оёқ товуши, аллакимнинг инграгани, яна аллакимнинг: «Сол тумшуғига» дегани эшитилди. Стол атрофидагилар бирданига жимиб қолишди. Фомин ҳадиксираб эшикка қаради. Аллаким эшикни ланг очиб юборди. Оппоқ буғ ер бағирлаб уйга ёпирилиб кирди. Мош ранг пахталик эски пийма кийган новча бўйли, бош яланг одам елкасига тушган мушт зарбидан олға энгашган ҳолда бир неча қадамгача туртилиб, учиб борди-да, печь қиррасига кифтини қаттиқ уриб тўхтади. Даҳлиз эшигини ёпаётиб аллаким мағрурона овоз билан:

— Яна биттасини қабул қилинглар!— деб бақирди.

Фомин ўрнидан туриб камарини тузатди.

— Сен кимсан?— деб сўради у дўқ билан.

Пахталик камзул кийган одам энтикиб, бошини силади, куракларини қимирлатмоқчи бўлди-ю, бироқ жони оғриганидан юзи бужмайиб кетди. Уни оғир нарса билан,— афтидан, милтиқ қўндоғи билан,— умурт-қасига урган бўлсалар керак.

— Нега индамайсан? Тилдан қолдингми? Кимсан ўзинг, гапирсанг-чи!

— Қизил аскар.

— Қайси қисмдан?

— Ун иккинчи ғалла йиғувчи полкдан.

— Э-ҳе, мана ўлжа!— деб кулди стол ёнида ўтирганлардан бири.

Фомин сўроқни давом эттирди:

— Бу ерда нима қилиб юрувдинг?

— Қўриқчи отряди... бизни шу ёққа юборди...

— Тушундим. Қишлоққа неча киши бўлиб келдинглар?

— Ун тўрт киши.

— Шерикларинг қаерда?

Қизил аскар индамади, лабларини аранг қимирлатиб оғзини очди. Томоғида бир нима қулдураб, оғзининг чап бурчидан иягига қон сизиб оқди. У лабларини қўли билан артди, кафтига қаради-ю, қонни кўриб, уни шимиға артди.

У оғзидаги қонни қултиллашиб ютаркан, аранг гапирарди:

— Бу аблаҳ сизнинг одамингиз... ўпкамини туширди...

— Қўрқма! Ўзимиз даволаймиз!— калака қилиб кулди гирдиғумдан келган казак, шерикларига кўз қисиб.

— Бошқалар қани?— деб иккинчи марта сўради Фомин.

— Еланга кетишди, обоз билан.

— Сен қаерликсан? Қайси юртда туғилгансан?

Қизил аскар жавдираб турган ҳаво ранг кўзларини Фоминга тикди, оёғи тагига лахта қон туфлади-да, энди тиниқ ва йўғон овозда жавоб берди.

— Псков губернасида.

— Псковлик, московлик... бунақаларни кўп кўр-

ганмиз...— деб кулди Фомин.— Бировнинг донига кўз тикиб, олис жойга адашиб кепқопсан, бола... Гап та-мом! Сени нима қилиш керак, а?

— Мени қўйвориш керак.

— Жудаям содда экансан... Ростдан ҳам буни қўй-ворсакмикин а, йигитлар? Сиз нима дейсиз?— Фомин мийғида кулиб, стол ёнидагиларга мурожаат қилди.

Боядан бери разм солиб ўтирган Григорий, шамол ялаган қўнғир башараларнинг тагдор қилиб сал-пал илжайишганини кўрди.

— Олдин бизда бир-икки ой хизмат қилсин, иннай-кейин, уйига — хотинчасининг ёнига кетаверсин,— деди фоминчилардан бири.

— Айтгандай, ростдан ҳам бизда хизмат қилавер-майсанми?— деб сўради Фомин, кулгисини яширишга уриниб.— Сенга от, эгар берамиз, пийма ўрнига қўнжи кенг янги этик берамиз... Командирларинг сиз-ларни тузукроқ таъмин этмабдиям. Шуям устивош-ми? Ҳамма ёқ эриб ётса-ю, сен пийма кийиб юрсанг? Бизга қўшила қол, а?

Казаклардан бири жўрттага ингичка овоз билан пичинг аралаш гапирди:

— Бу ўзи мужик, умрида от минмаган-ку!

Қизил аскар индамади. У орқасини печга суяб, рав-шанлашган кўзлари билан ҳаммага бирма-бир қараб чиқди. Жони оғриганига чидолмай ора-сира юзини бужмайтирар, нафас олишга қийналганидан оғзини каппа-каппа очарди.

— Бизда қоласанми, йўқми?— сўради Фомин.

— Сизлар кимсиз ўзингиз?

— Бизми?— Фомин қошини камон қилиб, мўйло-вини силади.— Биз, меҳнаткаш халқнинг жангчилар-имиз. Биз коммунистлар билан комиссарлар зулмига қарши бош кўтарганмиз, бизлар ана шунақа одам-лармиз.

Шу гапдан кейин қизил аскарнинг юзиде табассум пайдо бўлганини Григорий кўрди.

— Ҳали шунақа одамлармиз денг... Мен бўлсам бу қанақа одамлар экан деб ҳайронман.— Асир қонга бўялган тишларини кўрсатиб илжаяр, гўё бу янгилик-дан суюнгандай гапирарди, бироқ унинг овози шу қа-

дар дадил эдики, буни эшитган ҳамон ҳаммасининг қулоғи динг бўлди.— Демак, сизнингча, халқ жангчилари, а? Шунда-а-й. Лекин бизнингча, анчайин бандитларсиз. Мен ҳали сизларга хизмат этаманми, а? Ҳазил ҳам эви билан-да!

— Қараб турсам гапга чечан кўринасан...— Фомин кўзларини сузиб калта савол берди:— Коммунистми-сан?

— Йўғ-э! Партиясизман.

— Лақиллатяпсан.

— Азбаройи шифо, партиясизман!

Фомин йўталди ва стол томон сурилиб:

— Чумаков! Буни саранжом қил,— деди.

— Мени ўлдиришдан нима фойда? Ҳеч қандай жиноятим йўқ,— деди қизил аскар овозини секин чиқариб.

Биронтаси ҷурқ этмади. Енгсиз чарм нимча кийган, чиройли норғил казак — Чумаков имиллаб ўрнидан турди-да, орқага қарата таралган сип-силлиқ малла сочини силади.

— Бу вазифа жудаям жонимга тегди,— деди-да, скамейка устида уйилиб ётган қиличлар орасидан ўзиникини ажратиб олди, бош бармоғи билан қилич дамини кўра бошлади.

— Ўзинг саранжом қилишинг шарт эмас. Ҳовлидаги йигитларингга топшир,— деб маслаҳат берди Фомин.

Чумаков ўқрайиб қизил аскарни кўздан кечирди.

— Олдимга туш, азизим.

Қизил аскар печь ёнидан гандираклаб кетиб, букчайган ҳолда эшик томон юрди, қадам босган жойларига ивиган пиймасининг изи тушиб қолди.

Чумаков асир кетидан бораркан, жўрттага мингиллаб нолир эди:

— Уйга кираётиб оёғингниям артмабсан! Ҳамма ёқни из, лой қилвординг... Ўзинг ҳам жуда ифлос экансан, биродар!

— Тайинлаб қўй, буни тор кўчага ёки ғарам ортига олиб ўтишсин. Уйдан нарироқ оборишсин, йўқса уй эгаси хафа бўлади!— бақариб қолди Фомин Чумаковнинг кетидан.

Фомин Григорийнинг ёнига келиб ўтирди-да:

— Судимиз қалай экан?— деб сўради.

— Бирпаслик экан,— кўзини обқочиб жавоб берди Григорий.

Фомин чуқур нафас олди.

— Бошқа иложимиз йўқ. Ҳозир шундай бўлиши керак.— У яна бир нима демоқчи эди, бироқ зинапоя томонда тапир-тупур оёқ товуши, аллакимнинг чинқиргани ва ёлғиз ўқ қарсиллагани эшитилди.

— Қутуриб ўлгурлар, нима қилишяпти?— деб бақирди жаҳл билан Фомин.

Стол ёнида ўтирганлардан биттаси ирғиб турди-да, эшикни бир тепиб очворди.

— Нима гап ўзи?!— деб ҳовлига қараб бақирди у.

Чумаков ҳовлиқиб кириб гапирди:

— Бирам чаққон эканки! Вой фалокат-эй! Зинанинг устидан ташлаб қочди-я! Уқ ишлатишга мажбур бўлдим. Йигитлар ўша ёқда уни саранжомлашяпти...

— Бориб айт, кўрадан тор кўчага судраб чиқишсин.

— Айтдим, Яков Фимович.

Уй ичи бирпас жимжит бўлиб қолди. Ниҳоят, аллаким эснаб савол берди:

— Ҳаво қалай, Чумаков? Ёмғир қуйгани йўқми ҳали?

— Ҳаво булут.

— Агар ёмғир ёғса, сўнгги қорниям ювиб кетади.

— Сенга қор керакмиди?

— Менга керак эмас-ку, лекин лой кечишга тобим йўқ.

Григорий каравот ёнига бориб папоғини олди.

— Қаёққа?— деб сўради Фомин.

— Ёзилиб келаман.

Григорий пешайвонга чиқди. Булутлар орасидан мўралаган ой ғира-шира нур сочарди. Кенг ҳовли, омборхона томлари, осмонга қад кўтарган шипшийдам теракларнинг учлари, охур ёнида устига ёпқич ташланган отлар — ҳаммаси, туннинг кўкиштоб қоронғи-сида ғира-шира кўринарди. Зинапоядан бир неча саржин нарироқда, халқоб бўлиб қолган йилтироқ сувга боши билан тушганича, ҳалиги қизил аскар ётарди.

Унинг тепасида уч казак энгашиб олиб, секин гаплашарди. Улар ўлик ёнида аллақандай нарса билан банд эдилар.

— Ҳалиям нафаси бор, худо урсин!— деди биттаси аччиғланиб.— Ҳой, қўлинг сингур, қилич солиш шунақа бўладими? Бошини ол, девдим-ку сенга! Ошмаган хамирга ўхшамай кет!

Григорийни ҳайдаб келган казакнинг хириллаган овози эшитилди:

— Улади! Питирлаб-питирлаб, барибир, ўлади... Бошидан кўтаришворсанг-чи, ахир! Сира ечолмаяпман. Сочидан кўтар, ҳа, балли. Энди ушлаб тур.

Сув чўлп этди. Ўлик тепасида турганлардан бири қаддини ростлади. Хирилдоқ казак чўккалаб ўтирган ҳолда, ўликнинг эғнидаги пахталикни инқиллаб еча бошлади. Бирпасдан кейин яна овози чиқди:

— Менинг қўлим енгил, шунинг учун у тезда жон бермади. Илгари уйда чўчқа сўйганимдаям кўпинча шундай бўларди... Ушлаб тур, қўйворма! Шайтон!.. Мен сенга айтсам, кабанни бўғизлайман, шу, пичоғим то қулоғига бориб тақалгандаям, лаънати ўрнидан турволиб қўрани гир айланаверади. Анчагача йиқилмайди! Ҳамма ёғи қон, лекин биғиллаб юраверади. Нафас ололмасаям жони чиқмайди. Бунинг сабаби шуки, қўлим енгил. Бўлди энди, ташла уни... Ҳалиям нафаси борми? Жудаям қаттиқ экану. Бўйнидан то суягига довур бўғизладим-а.

Учинчи казак қизил аскардан шилиб олинган пахталикни қулочида ёйиб кўрди-да:

— Чап томонини қонга булабмиз... — деди. — Қўлга ёпишади, туф-эй, ушлагани жирканади киши!

— Ишқаласа кетади. Ёғ эмас-ку, — деди пинағини бузмасдан хирилдоқ казак ва яна чўнқайиб ўтирди. — Ишқаланар ёки ювилар — ҳеч боқиси йўқ.

Биринчи казак норози бўлиб:

— Сен нима, шиминиям ечиб олмоқчимисан? — деб сўради.

Хирилдоқ казак унга кескин жавоб қайтарди:

— Мабодо шошаётган бўлсанг отлар ёнига боравер, сенсиз ҳам ишимиз битади! Шундай буюм нобуд бўлаверсинми?

Григорий шартта бурилди-ю, уйга кирди.

Фомин унга синчков назар билан бир тикилди-да, ўрнидан турди:

— Юр, меҳмонхонага кирайлик, бу ерда вағир-вуғур қилишиб, гаплашгани қўйишмайди,— деди.

Печи қизиган кенг меҳмонхонада сичқон ҳиди, наша уруғининг иси келарди. Мош ранг френч кийган, ўрта бўйли бир одам қаравотда чўзилиб ётарди. Унинг сийрак сочлари ҳурпайган, майда-майда парлар ёпишган эди. У жилдсиз кир ёстиққа бетини маҳкам босиб ухлаб ётарди. Кўпдан бери соқоли олинмаган қонсиз юзини осма лампа ёритиб турарди.

Фомин уни уйғотди:

— Тур, Капарин. Меҳмон келди. Бу ўзимизга қарашли одам — Мелехов Григорий, ахборинг учун, ўзи собиқ юзбоши.

Капарин оёқларини қаравотдан осилтириб, қўллари билан юзини ишқалади-да, ўрнидан турди. Сал энгашиб Григорийнинг қўлини қисди:

— Ғоят хурсандман. Штабс-капитан Капарин..

Фомин мамнуният билан Григорийга курси қўйди, ўзи сандиққа ўтирди. Қизил аскарни бўғизлаб ўлдирилганлиги Григорийга ёмон таъсир этганини унинг авзойидан пайқаган эди, шунинг учун:

— Сен, қўлга тушган ҳар бир кишини шундай қилишаркан, деб ўйлама тағин,— деди.— Бу тентак ғалла отрядидан экан. Бунақаларга ва комиссарларга омон йўқ, бошқаларни доим озод қиламиз. Кеча, масалан, учта милиционерни тутиб келишди; оту эгарларини, қуролларини олиб, ўзларини қўйвордик. Унақаларни ўлдириб зарил кептими бизга.

Григорий чурқ этмади. У қўлларини тиззасига қўйганича ўз ташвишини ўйларди. Фоминнинг гаплари қулоғига, гўё тушдагидай эшитиларди.

— ... Ҳозирча шу хилда урушяпмиз,— деб гапида давом этди Фомин.— Ҳар ҳолда казакларни қўзғат-сак керак, деб ўйлаймиз. Совет ҳукумати узоқ яшай олмайди. Эшитишимга қараганда, яна ҳамма ёқда уруш бошланибди. Ҳамма ёқда қўзғолон: Сибирдаям, Украинадаям, ҳаттоки, Петрограднинг ўзидаям. Бутун

флот қўзғолон кўтарибди, ҳалиги крепостда... ҳаҳ, оти қурғур...

— Кронштадтда, — деб луқма солди Капарин.

Григорий бошини кўтарди, хаёл обқочиб, бақрайган кўрмас кўзлари билан Фоминга, ундан кейин Капаринга қаради.

— Ма, чек, — деб Фомин партсигарини узатди. — Масала шундай, Петроградни олишибди, Москвага яқинлашиб қолишибди. Ҳамма ёқда шунақа тўполон! Биз ҳам иш кўрсатишимиз керак... Казакларни қўзғатамизу, Совет ҳукуматини ағдариб ташлаймиз, у ёғига кадетлар ёрдамлашиб юборишса борми, ишларимиз ўнгидан келди дейвер. Майли, кадетларнинг билимдон кишилари ҳукумат тепасида бўла қолсин, биз улардан ёрдამимизни аямаймиз. — У тўхтаб қолди, сўнгра Григорийдан сўради: — Сенингча, қандай бўларкин, Мелехов, борди-ю, кадетлар Қора денгиздан туриб ҳужум бошлашса, биз улар билан қўшилсак, бу ёқдан туриб қўзғолон кўтарганимизни инобатга олишармикин? Капарин, албатта инобатга олишади, дейди. Наҳотки улар, ўн саккизинчи йили йигирма саккизинчи полкни фронтдан олиб кетганимни, Совет ҳукуматига атиги икки йил хизмат қилганимни юзимга солишса...

«Ҳо, гап тагида гап бор экану! Ақли калта бўлсаям айёрликка уста...» кўнглидан ўтказиб қўйди Григорий беихтиёр жилмайиб. Фомин ундан жавоб кутарди. Бу масала кўпдан бери унинг миясини қотириб юрган бўлса керак. Григорий, рўйхуш бермай, жавоб қилди:

— Бу жуда чалкаш масала.

— Албатта, албатта, — деб маъқуллади Фомин. — Мен гап келгани учун айтдим, холос. Кейинчалик бир гап бўлар, ҳозир биз ҳаракат қилишимиз, ичкаридан туриб коммунистларни қиришимиз лозим. Барибир, биз уларни кўз очгани қўймаймиз! Улар пиёда аскарларни аравага солиб, бизнинг кетимиздан қувиб етмоқчи бўладилар. Майлига, қувлаб кўришсин. Уларга суворий қисм мададга етиб келгунча, биз бутун округни оёққа турғизамиз!

Григорий яна оёғи остига тикилиб, яна ўйга чўмди. Капарин узр сўраб, каравотга чўзилди.

— Жудаям чарчабман. Манзил оралари ниҳоятда олис, кам ухлаймиз, — деди Капарин, ожизона илжайиб.

— Биз ҳам ётайлик энди. — Фомин ўрнидан туриб сўлақмондай қўлини Григорийнинг кифтига қўйди. — Балли, Мелехов, ўша Вёшкида айтган гапларимни қулоққа олганинг учун раҳмат! Ўшанда қочмаганингда сени аллақачон отиб ташлашарди. Ётардинг ҳозир Вёшкининг аллақайси бир култпасида, тирноқларингача ириб-чириб кетарди. Мен буни фолбинданам яхши биламан. Хўш, нимага қарор қилдинг? Гапир, иннайкейин ётайлик.

— Нимани гапираман?

— Бизга қўшиласанми, ё!.. Ахир, умр бўйи ҳар кимларнинг ҳужрасида беркиниб юриш қийин.

Григорий шу саволни кутганди. Уч йўлдан бирини танлаб олиши керак эди: ё қишлоқма-қишлоқ дайдиб очлигига, зерикиб ўлганига қарамай дайдиб юриш, уй эгаси ҳукуматга тутиб бергунча сиғинди бўлиб ҳаёт кечириш, ёки ўз оёғи билан сиёсий бюрога бориб тавба қилиш, ё эса Фоминга қўшилиш. Григорий ахийри танлади.

Оқшомдан бери у биринчи марта Фоминнинг юзига рўйи рост тикилди, лабларини қийшайтириб илжайди-ю, шундай деди:

— Менда илож йўқ, эртакдаги паҳлавонларнинг куни бошимга келган: чапга юрсанг — отингдан ажрайсан, ўнгга юрсанг — каллангдан... Уч йўл бор, лекин учаласининг ҳам охири вой...

— Бу ишга эртакни аралаштирмай танлайвер. Эртак айтишни кейинроққа қолдирайлик.

— Борарга жой қолмади, шунинг учун бирини танладим.

— Хўш?

— Сенинг шайкангга кираман.

Фомин нохушланиб, афтини бужмайтирди, мўйловини тишлади:

— Сен бу гапни оғзингга олма. Нима учун шайка дейсан? Бу лақабни бизга коммунистлар берган, сен-

дан шу гап чиқмаслиги керак эди, соддагинаси — кўзғолончилар. Қисқаси ва аниғи шу.

Унинг нохушлигидан бирпасдаёқ асар қолмади. У Григорийнинг қарорини эшитиб, ниҳоятда суюнган эди, буни яшира олмади: ҳовлиқиб қўлини қўлига ишқалай бошлади:

— Сонимизга сон қўшилди! Эшиттингми, штабс-капитан? Сенга взвод берамиз, Мелехов, взвод командирлигини истамасанг, Капарин билан бирга бўлиб штабни терватаверасан. Сенга ўз отимни бераман. Узимда яна бошқаси бор.

XII

Тонготарга яқин аёз турди. Халқоб сувлар бетини юпқа муз қоплади. Қор ҳам қотиб, ғарчиллайдиган бўлди. Сидирғасига қумоқ қор босиб ётган ерларда от туёқларидан думалоқ излар тушиб кўмилиб қоларди, бироқ кеча ҳаво илиган маҳалда қори эриб, бултурги жонсиз кўкатлар очилиб қолган яйдоқ ерларда от туёқлари сал-пал ботар ва қарсиллагани эшитиларди.

Қишлоқнинг нарёғида Фомин отряди поход тартибида колонна бўлиб саф тортмоқда. Олдинда катта йўлдан жўнатилган олти отлиқнинг қораси олисда липиллаб кўринарди.

Фомин Григорийнинг ёнига келди-да:

— Мана менинг лашкарим! — деди. — Бу йигитлар билан тоғни талқон қилса бўлади!

Григорий колоннани кўздан кечирди-да, маъюс бўлиб ўйланиб қолди: «Шу аскарларинг билан менинг Будённий қўшинидаги эскадронимга рўпара бўлганинда, ярим соат ичида ҳаммангни бурда-бурда қилардим!»

Фомин қамчиси билан сафдагиларни кўрсатиб:

— Кўриниши қалай? — деб сўради.

— Асирларни ўлдиришга уста, ўлганларни шилиб олишгаям эпчил экан, лекин жангда қанақалигини билолмадим, — совуққина қилиб жавоб берди Григорий.

Фомин эгарда шамолга тескари ўгирилиб папирос чекди-да:

— Ҳали жангда кўрасан уларни. Одамларимнинг кўпчилиги иш кўрган, булар ҳеч вақт дард қолдирмайди, — деди.

Озиқ-овқат ва ўқ-дори ортилган олтига қўш отли арава колоннанинг ўртасига олинди. Фомин от қўйиб, колоннага юришга команда берди. Дўнгда у яна Григорийнинг ёнига келиб:

— Отим қалай? Еқдимми? — деб сўради.

— Яхши экан.

Улар анчагача ёнма-ён, индамай кетаверишди, ниҳоят Григорий сўради:

— Татарска бориш ниятинг йўқми?

— Уйдагиларингни соғиндингми?

— Кўргим келувди.

— Балки, борармиз ҳам. Ҳозир Чирга бурилиб у ердаги казакларни йўлга солсак, бир оз қўзғатиб кўрсак девдим.

Бироқ казакларнинг «қўзғалишга» унчалик тобла-ри йўқ эди... Дастлабки уч-тўрт кун ичидаёқ Григорий буни англади. Фомин бирон қишлоқ ё станицани қўлга олгандан кейин дарҳол аҳолини мажлисга тўплашни буюрарди. Кўпинча ўзи сўзга чиқар, баъзан унинг ўрнига Капарин гапирарди. Иккиси ҳам казакларни қурол кўтариб чиқишга даъват этар: «Совет ҳукумати деҳқонларни эзяпти», «агар Совет ҳукумати ағдарилмаса, ҳамма хонавайрон бўлади» деб гапирарди. Фомин Капарин сингари унчалик саводхон, гапга чечан бўлмаса-да, казакларга тушунарли тилда, узундан-узоқ гапирарди. Умуман нутқини ҳар доим ёд олволган қуйидаги жумлалар билан тамомларди: «Бугундан эътиборан биз, сизларни ғалла развёрсткасидан озод этамиз. Бугундан бошлаб сиз қабул пунктига дон топширишни тўхтатинг. Текинхўр коммунистларни қачонгача боқасиз ахир? Сизнинг донларингизни еб улар жудаям семириб кетишди, лекин бундай текинхўрликка барҳам берилди. Сиз — озод кишиларсиз! Қўлга қурол олиб, бизнинг ҳукумати-мизни қўллаб-қувватланг! Ура, казаклар!»

Бироқ казаклар ерга қараб олиб чурқ этишмасди, ammo лекин хотинлар оғзига келганини шартта-шартта гапираверишарди. Зич бўлиб турган аёллар тўпи-

дан аччиқ саволлар тушар, қийқириқлар эшитиларди:

— Ҳукуматинг яхши бўлса, бизга совун ола келдингми?

— Ҳукуматинг қани ўзи, хуржунга солволганми-сан?

— Ҳадемай, уйма-уй кириб тиланчилик қиларсиз, а?

— Уларда қилич бор. Эгасидан сўрамасданоқ товуқларнинг калласини олиб, қорин тўйғизишади ҳали!

— Дон топширма деганингиз нимаси? Бугун сиз бу ердасиз, эртага қайси гўрда, балога биз қолайликми?

— Эрларимизни сизга бермаймиз! Ўзларинг урушаверинглар!

Аёллар яна шунга ўхшаш аччиқ-аччиқ сўзларни айтиб, овозлари борича тутақиб бақирарди, чунки, улар уруш йиллари давомида ҳеч кимга ишонмайдиган бўлиб қолишган, яна уруш бошланишидан қўрқишар, шунинг учун эрларининг этагига жон-жаҳдлари билан ёпишишарди.

Фомин пинагини бузмасдан уларнинг тутуриқсиз қий-чувига қулоқ солиб тураверарди. Бу гаплар унинг учун бир пул эди. У тўполон босилиши билан казакларга мурожаат қиларди. Лекин улар маъноли қилиб калтагина жавоб беришарди:

— Бизни кўп қистайверманг, ўртоқ Фомин, шунча уришганимиз ҳам етар.

— Ун тўққизинчи йили қўзғолон кўтариб кўрганмиз!

— Қўзғолон кўтарадиган ҳолимиз ҳам йўқ, керагиям йўқ. Ҳозирчалик тинчмиз.

— Ҳадемай, дон-дун экадиган вақт келади, урушга бало борми?

Бир куни йиғинда орқада турганлардан биттаси:

— Энди тилинг чиқиб қопти-да! Ун тўққизинчи йили биз қўзғолон кўтарганда, сен қаёқда юрувдинг? Эсинг кечроқ кирибди, Фомин! — деб бақирди.

Григорий, Фоминнинг ранги ўзгарганини кўрди, бироқ у ўзини босиб, индамай қўя қолди.

Бир ҳафтача Фомин мажлисларда уни қўллаб-қувватлашдан бош тортган казакларнинг айтган кал-

та-култа гапларини ва эътирозларини умуман қизишмасдан тинглади; ҳаттоки аёлларнинг қийқиргани, қарғашлари ҳам унга унчалик таъсир этмасди. «Зарари йўқ, ахири кўндирамыз!» — деб мақтанарди у миёғида кулиб. Бироқ казаклар оммасининг кўпчилиги, асосий қисми ундан юз ўгирганини кўргач, мажлисда чиқиб гапирганларга нисбатан тўнини тескари кийиб олди. Энди у отдан тушмасдан нутқ сўзларди, насиҳат қилишни йиғиштириб қўйиб, дўққа кўчганди. Барибир, дўқдан ҳам натижа чиқмади: Фомин, ишонган тоғим, деб юрган казаклар унинг нутқини индамай тинглашарди-да, миқ этмай тарқалиб кетаверишарди.

Бир қишлоқда унинг нутқиға жавобан бир казак аёл сўзга чиқди. Баланд бўйли, суяклари йўғон ва келишган бу бева хотин қўлларини эркакчасига пахса қилиб, эркакча овоз билан гапирарди. Чечак излари қолган кепчикдай чўтир юзидан аламзадалиги, ҳеч нарсадан тоймаслиги кўриниб турар, сиртига қайрилган қалин лабларида нафрат аралаш истеҳзоли кулги ўйнардди. Қип-қизил семиз қўлини бигиз қилиб, от устида тошдай қотиб қолган Фоминни кўрсатар, оғзидан аччиқ сўзлар отилиб чиқарди:

— Сен бу ерда нега фитна қўзғаяпсан, а? Казакларимизни яна қайси жарга итариб юбормоқчисан? Бу лаънати урушда бева қолган хотинлар камлик қилдими? Шунча болаларнинг етим қолгани етмайдими? Бошимизга яна бир балони обкелмоқчимисан? Рубежни қишлоғидан чиқиб ҳаммани озод қиладиган бу қанақа подшо экан ўзи? Олдин сен ўз уйингга бориб тартиб ўрнатгин, шикаст-реҳтини тузатгин, иннайкейин келиб, қайси ҳукумат керак, қайсиси керак эмаслигини бизга ўргатарсан! Уйингда хотининг туну кун меҳнатдан бош кўтармайди-ю, бошқаларни ўргатганига ўлайми! Сен мўйловингга зеб бериб отда юришни, халқ орасида иғво тарқатишни биласан, холос. Агар шамол деворларингни тираб турмаганда уйинг савил аллақачон қулаган бўларди. Сендақа таълим берувчини қара-ю! Хўш, нега индамайсан, малла мушук, ёки гапим нотўғрими?

Оломон пиқиллаб кулди. Кулги товуши «гурр» этиб

бир кўтарилди-ю, яна босилди. Фоминнинг эгар қошида турган чап қўли аста-секин жиловни тимирскилар, ғазаби қайнаганидан юзи қорайиб кетган эди. лекин у чурқ этмас, бу ноқулай аҳволдан қутулиш учун обрў кетказмайдиган жавоб қидирарди.

Лекин ғазаби қайнаган бева аёл ҳали ҳам бўш келмасди;

— Сенинг ҳукуматинг қанақа ўзи? Унинг нимасини биз қўллаб-қувватларканмиз?

У икки қўлини белига тираб олди-да, йўғон сонларини ликиллашиб секин-аста Фомин томон бораверди. Қазақлар кулгиларини яшириб, кулиб турган кўзларини ердан олмай унга йўл беришди... Улар бир-бирларини туртиб, ўзларини четга олишар, гўё биров ўйин тушадигандек, ўртани очиб, доирани кенгайтиришарди...

— Сенинг ҳукуматинг кетингда доим эргашиб юради, — йўғон овоз билан давом этди бева. — Бир жойда бир соатдан ортиқ яшай олмайди! Бугун отда, эртага қарабсанки лойга ағнаб ётибди. Сен шунақа одамсан, ҳукуматингниям аҳволи шу-да!

Фомин жон-жаҳди билан отининг биқинига ниқтаб, оломон устига бостириб келаверди. Одамлар «дув» қочиб четга чиқишди. Каттакон доира ўртасида ёлғиз бева хотин қолди. Кўпни кўрган кампир отнинг иржайган тишларига, ранги ўчган Фоминнинг башарасига пинагини бузмай рўйи рост қараб тураверди.

Фомин унинг устига от солиб, қамчисини баланд кўтарди:

— Овозингни ўчир, чўтир ялмоғиз!.. Бу ерда нега ташвиқот юргизяпсан?

Довюррак аёлнинг қоқ тепасида от тишларини иржайтириб осмонга сапчиди: сувлиғидан оч-яшил кўпик отилиб, беванинг қора рўмолига томди, ундан бетига тушди. Бева кўпикни қўли билан сидириб ташлаб, бир қадам орқага тисарилди.

— Сен гапирсанг майли-ю, биз гапирсак алам қиладимиз! — деб бақирди у ғазабидан чақнаган кўзларини Фоминга ўқрайтириб.

Фомин уни урмади. Қамчи ўқталиб бақирди:

— Ҳаҳ, большевик аблаҳ! Мен ҳозир адабингни бераман! Этагингни кўтартириб шомпол билан савалатаман, бирпасда ақлинг киради-қолади!

Бева хотин икки қадам кетига чекинди-ю, бирданига Фоминга орқасини ўгириб энгашди-да, юбка этагини кўтарди.

— Мановини кўрганмисан ўзинг, мишиқи паҳлавон?— деб чинқирди-да, қадинни ростлаб, кўз очиб юмгунча яна Фоминга бетма-бет бўлиб олди.— Мени-я? Мени калтаклатмоқчимисан? Ҳали ёшлик қиласан!..

Фомин жаҳл билан тупуринди, ўйноқилаб тисланган отининг жиловини тортди.

— Этагингни ёп, қисир байтал! Семизлигингни пеш қилмоқчимисан?— деди-да, сипоргачиликни қўлдан бермасликка ҳаракат қилиб, қовоғи осилган ҳолда отини бурди.

Оломоннинг пиқирлаб кулгани эшитиларди. Фоминчилардан бири шарманда бўлган ўз командири учун орияти келиб, беванинг ёнига югуриб келди-да, милтиқ қўндоғи билан урмоқчи бўлди, бироқ бўйи ундан икки қарич баландроқ бир казак норғил кифтини қалқон қилиб аёлни тўсди, маънодор қилиб, бошиқ овоз билан:

— Бунга тегма! — деди.

Ҳамқишлоқларидан яна уч киши келиб, бевани орқага суриб чиқардилар. Сочлари ҳурпайган ёшроғи фоминчи казакнинг қулоғига:

— Мунча ўшқирасан, хўш? Хотин кишини уриш осон, ҳунаринг бўлса, ҳув анови дўнгда кўрсат, қўралар панасида ботирлик қилишга ҳаммаям уста...— деб шивирлади.

Фомин отини юргизиб четан девор ёнига борди, узангида тикка турволиб:

— Казаклар! Яхшироқ ўйлаб кўринглар!— деб бақирди тарқала бошлаган оломонга қараб.— Ҳозир яхшиликча сўраяпмиз, бир ҳафтадан кейин қайтиб келамиз, ўшанда сизлар билан бошқача гаплашамиз.

Негадир, унинг чеҳраси очилиб, кулди, турган жойида ўйноқлаган отини жиловидан тортиб яна бақирди:

— Биз сиз айтган қўрқоқлардан эмасмиз! Бунақа... (бир неча беҳаё сўзлар оғзидан чиқди) хотинлар билан бизни қўрқита олмайсиз! Биз чўтириниям, бошқасиниям кўп кўрганмиз! Яна қайтиб келамиз, ўшандаям ҳеч ким ўз ихтиёри билан отрядимизга ёзилмаса, ёш казакларнинг ҳаммасини мажбуран сафарбар қиламиз. Шунини билиб қўйинг! Сизлар билан ади-бади айтишиб, қош-қовоғингизга қараб ўтиришга вақтимиз йўқ!

Бир лаҳза тўхтаб қолган оломон орасидан кулги кўтарилди, вағир-вуғур овозлар эшитилди. Фомин ҳали ҳам илжайишини қўймай:

— Отланинг!— деб команда берди.

Григорий кулгиси қистаганидан шолғомдай қизариб, ўз взводи ёнига от чоптириб кетди.

Лой йўлда чувалиб кетаётган Фомин отряди дўнгга чиқди, нодўст қишлоқ ҳам кўзга кўринмай қолди; лекин Григорий ҳамон жилмаяр: «Яхшиям биз казаклар хушчақчақ одамлармиз. Уйимиз ғам-ғуссадан кўра кўпроқ ҳазилкашлик, аскиябозлик билан обод. Агар ҳамма жиддий бўлволгандами, худо кўрсатмасин, бундай турмушдан одамлар аллақачон ўзини осиб ўлдирган бўларди...» деб ўйларди. Анчагача димоғи чоғ бўлиб юрди, лекин манзилга бориб отдан тушилгандагина Григорийни ваҳима босиб, казакларни қўзғата олишларига шубҳалана бошлади, Фоминнинг нияти муқаррар пучга чиқишини ўйлаб қолди.

XIII

Баҳор келди. Октябр борган сари қиздира бошлади. Дўнглариинг жануб томонидаги қорлар эриб кетди; бултурги ўтлардан қўнғир тусга кирган ерларни туш маҳалида бинафша ранг тиниқ буғ тумани қопларди. Октябрўя жойларда, қўрғонлар атрофида, соғ тупроқ ер тагидан чиқиб қолган харсанг тошлар панасида тупроқдан ниш уриб чиққан дастлабки зағзағ ўтнинг ям-яшил найчаси кўринарди. Зағчалар одам юрмай қўйган қишки йўлларни ташлаб хирмон жойларга, қор суви тўпланган кузги экинзорларга учиб ўтишганди. Жар ва чуқурликлардаги кўкиш

қор ҳали ҳам эриб эрмай, қолиб қолмай, билчиллаб ётарди; ўша ёқлардан ҳали ҳам муздай шамол келарди, лекин шунга қарамай, қор тагидан эриб турар, кўзга кўринмас жилғалар шилдираб оқар, ўрмондаги тераклар танаси нозик яшил тусга кириб, баҳор ҳавосида ўзларини кўз-кўз қилишарди.

Дала ишлари яқинлашган сари Фоминнинг тўдасидан футур кета бошлади. Ҳар тунаганда эрталаб бир-икки кишининг қочиб кетгани маълум бўларди; бир куни ярим взводга яқин одам бирданига қочди: саккиз киши оту қуроллари билан таслим бўлгани Вешенскаяга жўнади. Ер ҳайдаш, дон сочиш пайти келиб, ер одамларни ишга чорларди; фоминчиларнинг кўпчилиги курашдан ҳеч нарса чиқмаслигига кўзлари етиб, бандадан яширинча уйларига жўнаб қолишарди. Фақат қайтиши мумкин бўлмаган, Совет ҳокимияти олдида ҳеч кечирилмайдиган зўр жиноят қилган муттаҳамларгина тўдада қолганди.

Апрель ойининг бошларига келиб Фомин тўдасида саксонга яқин одам қолди, холос. Григорий ҳам қолди. Уйига қайтишга юраги бўлмади. Фоминнинг иши чиппакка чиққанига, эртами, кечми унинг шайқаси тор-мор қилинишига у сира шубҳаланмасди. Қизил Армиянинг бирор мунтазам суворий қисмига дуч келиши биланоқ батамом қирилишини ҳам биларди. Шунга қарамай, у Фоминнинг дастёри бўлиб юраверди, аммо бир амаллаб ёзга чиқволиш, ўшанда тўданинг энг яхши отларидан иккитасини ўмариб, кечаси Татарскка бориш, Аксиньяни ёнига олиб у ердан жануб томон қочишни кўнглига тугиб қўйди. Дон даштлари бепоён, одам юрмаган йўллар, пастқам жойлар кўп... Бирон ерда отларни ташлаб, Аксинья билан Кубанга, тоғ этакларига, ўз юртдан нарироққа бориб олишни ва бу нотинч замонни ўша ёқларда ўтказишни ўйларди. Шундан бошқа нажот йўқ деб тушунарди у.

Фомин Капариннинг маслаҳати билан, муз кўчмай туриб Доннинг чап томонига ўтиб олишга қарор қилди. Мабодо бир кори ҳол юз бериб қочишга мажбур бўлишса, Хопер округининг чегарасида, кенг ўрмонлар ичида яшириниб жон сақлашни кўзларди у.

Рибний қишлоғидан юқориқоқда бандитлар Дондан ўтишди. Дарёнинг баъзи бир тез оқар жойларида муз қолмаган эди. Чарақлаган апрель қуёши остида сув жимирлаб, кумушдай товланарди, бироқ муз устидан тушган бир газ баландликдаги қишки йўл атрофида ҳали ҳам Дон қўзғалмаган эди. Музи юпқалашган жойларга четан тўшадилар, отларни етаклаб биттадан олиб ўтдилар. Доннинг нариги қирғоғида ҳаммаси саф тортди, разведка юбориб, Елан станицаси томон жўнашди.

Орадан бир кун ўтгач, Григорий ўз ҳамқишлоғи — бир кўзи йўқ Чумаков чолни кўриб қолди. У Грязнов қишлоғидаги қариндошиникига кетаётиб, қишлоққа яқинлашганда бандитларга йўлиқди. Григорий чолни йўлдан четроққа обориб:

— Болаларим қалай, бува, омон-эсон юришибдими?— деб сўради.

— Худқ меҳрибон, Григорий Пантелевич, соғ-саломат юришибди.

— Сенга каттакон бир илтимосим бор, буважон, болаларимга, синглим Евдокия Пантелеевнага ҳамда Прохор Зиковга мендан кўпдан-кўп салом де. Аксинья Астаховага айтингки, мени кутсин, яқинда бориб қоламан. Лекин шулардан бўлак ҳеч кимга мени кўрганингни айтма, тузукми?

— Хўп бўлади, ўғлим, бажараман. Сира шубҳаланма, худди айтганингдай қиламан.

— Қишлоқда нима янгиликлар бор?

— Янгилик йўқ, ҳаммаси илгаригидай.

— Қошевой ҳалиям раисми?

— Ҳалиям.

— Оиламни безовта қилишяпкани йўқми?

— Унисини эшитганим йўқ, демак тинч бўлса керак. Бола-чақангни нима учун безовта қилишсин? Сен учун улар жавобгар эмас...

— Қишлоқда одамлар менинг орқамдан нима дейишади?

Чол бурнини қоқиб, бўйнидаги рўмол билан мўйлов ва соқолини шошмасдан артди-да, дудмал жавоб берди:

— Ким билсин уларни... Ҳар оғизда ҳар хил гап. Совет ҳукумати билан тезроқ ярашасизларми?

Бу саволга Григорий нима дея оларди? Узоқлашиб кетган отряд кетидан юлқинган отини жиловидан тортиб, кулимсиради:

— Билмадим, бува. Ҳозирчалик маълуммас.

— Ахир нимаси маълуммас! Черкасларминам урушганимиздаям, туркларминам урушганимиздаям, ахир ярашминам битган, энди ҳаммангиз бир одам бўла туриб, ўзаро келишолмайсиз... Бу яхшимас, Григорий Пантелевич, рост айтаман, яхшимас! Худо меҳрибон, у ҳаммасини кўриб турибди, лекин бу ишларингни кечирмайди, шу гапим эсингдан чиқмасин! Бу қандай майнабозчилик: ҳаммаси рус, православ динида бўлса-ю, бир-бирига кушандалик қилса. Бир оз урушгандан кейин бас қилиш керак-да, булар бўлса, тўрт йилдан бери муштлашгани муштлашган. Мендек бир қариянинг маслаҳати шу: эсларинг берида этакларингни ёпиб олинглар!

Григорий чол билан хайрлашди, олислаб кетган ўз зводи кетидан от чоптириб кетди. Чумаков ҳассасига суяниб, ёшланган сўқир кўзини арта-арта, узоқ туриб қолди. Соғ қолган ёлғиз ва лекин ўткир кўзи билан у Григорийнинг кетидан тикилар, унинг отга ярашгани, чавандозларча эгарда ихчам ўтирганини завқланиб томоша қилар, лабларини қимирлатиб пичирларди:

— Асл казак! Абжирлигиям, келишганлигиям, ҳамма нарсаси жойида, фақат дайдилиги бор, холос... Ўз йўлидан адашди! Черкасларминам жанг қиладиган йигиту, аттанг, аҳмоқона ишминам умри ўтяптида! Ҳукумат талашиб нима қилар экан? Бу ёш казаклар нимани ўйлашади ўзи? Гришка-ку, майли-я, бутун авлоди шунақа ҳовлиқма одамлар эди, бобоси Порфирийниям билардим... Тили заҳар, ўтакетган жоҳил эди... Лекин бошқа казаклар нимани ўйлаганини тушунсам, худо урсин!

* * *

Фомин ҳар қишлоқни эгаллаганда энди аҳолини мажлисга чақира бермас эди. У ташвиқотдан наф

йўқлигини тушунган эди. Янгидан одам олишни қўя туриб, аввало ўз жангчилари тарқалиб кетмаслигининг иложини қилиш керак эди. У дилтанг, қовоғи солиқ, камгап бўлиб қолди. Фақат самогон билан ўзини овута оларди. Қаерга қўнмасин ўша ерда ичкиликбозлик бошланарди. Атаманга эргашиб бошқалар ҳам ичишарди. Интизом барбод бўлди. Талон-торож, ўғрилик авжига минди. Бандитлар яқинлашганини эшитиб бекинган совет хизматчиларининг уйларига киришиб, отга ортиш мумкин бўлган жами буюмларини олиб кетишарди. Кўпчилигининг бўктармаси қаппайиб кетганди. Бир куни Григорий ўз взводадаги йигитлардан бирида тикув машина кўриб қолди. У жиловни эгар қошига илиб қўйиб, машинани чап қўлтиғига олволганди. Григорий қамчини ишга солиб, казакни ўз ўлжасининг баҳридан ўтишга мажбур қилди. Уша куни кечқурун Фомин билан Григорий сану манга бориб қолишди. Уйда икковидан бўлак ҳеч ким йўқ эди. Ичкиликдан қовоқлари шишиб кетган Фомин стол ёнида ўтирар, Григорий эса, катта-катта қадам ташлаб, уйнинг бу бошидан у бошига бориб келарди.

— Утирсанг-чи, ликкиллайверма,— деди Фомин, фаши келиб.

Григорий унинг гапига эътибор бермасдан, тор хона ичида у ёқдан-бу ёққа юраверарди, ниҳоят:

— Бу аҳвол жонимга тегди, Фомин! Талон-торожни, базмларингни йиғиштир!— деди.

— Бугун чап ёғинг билан турдингми?

— Ҳазилниям йиғиштир... Халқ норози бўлиб, бизларни ёмон отлиққа чиқаряпти!

— Ўзинг кўриб турибсан-ку, йигитларни тиёлмаяпман, қўлимдан ҳеч иш келмайди.

— Сен ҳеч қандай иш қилаётганинг йўқ.

— Ҳаддингдан ошма, сен менга хўжайин эмассан! Халқ, халқ дейсан, халқинг бир пулга қиммат. Шу аблаҳларни деб, қон тўқяпмизу, улар бўлса... Мен ўзимни, ўз ғамимни ўйлайман, бошқасини қўявур.

— Ўз ғамингниям тузукроқ ўйлолмай қолдинг ҳозир. Мастликдан бошинг чиқмай, ўйлашга вақт

тополмаяпсан. Тўрт суткадан бери кўзингни очолмайсан, сени кўриб бошқалар ҳам ичишяпти. Ҳатто соқчиликда турганлар ҳам ичишяпти. Мақсадинг нима? Бирон қишлоқда бизни маст-аласт ҳолда таппа босишиб, ҳаммамизни бўғизлашса майлими?

— Сен нима, тирик қоламиз деб ўйлаяпсанми?— деб истехзоли кулди Фомин.— Бир кунмас бир кун ахийри ўласан. Тулкиям ахийри тумшугидан илинган экан... Эшитганмисан?

— Ундай бўлса, эртагаёқ ўзимиз Вешенскаяга бориб: мана, биз таслим бўлдик, деб қўл кўтара қолайлик.

— Йўқ, биз яна айш қиламиз ҳали...

Григорий оёқларини кериб стол рўпарасида тўхтади ва овозини пасайтириб:

— Агар сен тартиб ўрнатмасанг, талон-торож ва ароқхўрликни тугатмасанг, мен сендан ажраламан, йигитларнинг ярмини ўзимга эргаштириб кетаман,— деди.

— Қимирлагин-чи!— дўқ қилди Фомин.

— Қимирламаёқ кўрсатиб қўяман!

— Сен... сен менга кўп пўписа қилаверма!— Фомин қўлини наган филофига оборди.

— Филофга ёпишма, йўқса, мен сендан олдинроқ ўтирган жойингда жойлаб қўя қоламан!— деди Григорий ранги оқарган ҳолда қиличини ярмигача қиндан суғуриб.

Фомин қўлини столга қўйиб илжайди.

— Сен менга мунча тирғиласан, а? Бошим оғриб, ўзим зўрға турганимда, сенинг бемаъни гапларинг ошиб тушди-ку. Қилични солиб қўй! Сен билан ҳазиллашиш мумкин эмасми? Оббо, сира гап кўтармайдиган бўп кетибсану! Ун олти яшар қиз болаям мунчалик бўлмас...

— Нима қилишимни ҳали сенга айтдим, бу гап доим қулоғингда бўлсин. Ҳамманиям ўзингга ўхшатаверма, бошқачароқ ўйлайдиганлар ҳам бор.

— Биламан.

— Билсанг, шуни унутма! Эртагаёқ буюргин, ҳаммаси хуржунларини бўшатсин. Биз — суворий қисмиз, шара-бара ортган обозмасмиз. Хуржун тўлға-

зишга бира тўла барҳам беришинг керак! Шулар ҳам халқ жангчилари бўлтимми? Талаб олинган буюмларни отларига ортишиб, қишлоқма-қишлоқ савдогарчилик қилишади, қадимги «игна кетди, ип кетди» деб юрувчи латтафурушлардан сира фарқлари йўқ... Уялганимдан ерга кириб кетгим келади! Қандай фалокат босиб мен сизларга қўшилдим, а?— Григорий тупуринди-да, деразага ўгирилиб, азбаройи нафратлангани ва ғазабланганидан ранги оқариб кетганди.

Фомин кулиб юборди:

— Шу вақтгача бирон марта суворийлар калтагини еганимиз йўқ... Қорни тўйган бўри, кетидан отлиқлар қувлаганда, еган нарсасини йўл-йўлакай қусиб қочади. Агар бизни ҳам исқанжага олишса, менинг олғирларим ҳамма юкини ташлаб енгил бўлволарди. Зарари йўқ, Мелехов, хафа бўлма, ҳаммасини тўғрилайман! Бир оз руҳим тушиб, бошвоқларини қўйворгандим, энди маҳкам ушлайман! Лекин сен билан менинг ажралишимиз сира мумкинмас, бошга тушганини барабар кўраверайлик.

Уларнинг суҳбатига халақит беришди: бир товоқ қайноқ карам шўрва кўтариб уй бекаси кирди, унинг кетидан Чумаков бошлиқ бир гала казак кириб келди.

Фоминга Григорийнинг гаплари таъсир этганди. Эрталаб у, ҳамма хуржунларни бўшатилсин деб буйруқ берди, буйруқнинг бажарилишини ўзи текшириб чиқди. Хуржунларни текширилаётганда қаршилик кўрсатиб, олган буюмидан ажрагиси келмаган энг ашаддий талончини Фомин сафдаёқ нагандан отиб ташлади. Уликни оёғи билан туртиб, пинагини бузмасдан:

— Манави тўнғизни кўзимдан йўқотинг!— деди-да, сафга кўз ташлаб овозини баландлатиб гапира бошлади:— Сандиқ титишни бас қилинглар, итваччалар! Мен сизларни шу ниятда Совет ҳукуматига қарши қўзғатган эмасман! Ўлдирилган душманни бошдан-оёқ шилиб олишларинг мумкин, агар ҳазар қилмасаларинг, ҳатто кир иштониниям ечиб олсаларинг майли, лекин оилаларига қўл теккизманглар! Биз

аёллар билан урушмаймиз. Кимки шунга буйсун-маса, жазоси шундай булади.

Сафда шивир-шивир кўтарилди-ю, яна босилди...

Ҳарқалай, тартиб ўрнатилгандай бўлди. Уч кунгача бандитлар Доннинг чап томонида изғиб, маҳаллий аҳоли томонидан тузилган майда-чуйда мудофаа отрядларини тор-мор қилиш билан шуғулланди.

Шумилин станицасида Капарин Воронеж губерниясига ўтишни таклиф этди. У бу таклифга асос қилиб: — яқинда Совет ҳукуматига қарши қўзғолон кўтарган ўша ёқнинг аҳолиси бизларни тўла равишда қўллаб-қувватлайди, — деган фикрни ўртага сурди. Фомин бу қарорни казакларга эълон қилганида улар бир оғиздан: «Биз ўз округимиздан нари бормаймиз!» деб туриб олишди. Бандада митингбозлик бошланди. Қарорни ўзгартиришга мажбур бўлдилар. Тўрт кун сурункасига улар, нақ Қазанск станицасидан бери кетма-кет қувиб келаётган суворий группа билан жанг қилишдан ўзларини обқочиб, шарққа томон тўхтовсиз чекиндилар.

Суворий группани адаштириб кетиш осон эмасди, чунки ҳамма ёқда дала ишлари авж олиб, ҳаттоки даштнинг энг пастқам жойларида ҳам қайнарди. Шунинг учун улар кечаси йўл юришарди, лекин эрталаб бирон ерда отларини хашаклатмоқчи бўлиб тўхташлари биланоқ, яқин атрофда отлиқ разведка пайдо бўлар, қўл пулемётдан ўт очишарди, фоминчилар шоша-пиша отларига яна юган уриб, қочишга мажбур бўлишарди. Вешенская станицасига қарашли Мельниково қишлоғи ёнида Фомин қизил аскарларга панд бериб, қочиб қутулди. Ўз разведкачилари келтирган маълумотга кўра Фомин, суворий группанинг командири — Буканов станицалик ҳарбий ишни яхши тушунган, балодан қайтмайдиган Егор Журавлев деган казак эканини биларди; сон жиҳатидан суворий группа унинг шайкасига қараганда, икки марта кўплигини, олтига қўл пулемёти борлигини, отлари чарчамаганини ҳам биларди. Шунинг учун у ҳозир юрак бетлаб жанг қилолмасди, олдин отларга, одамларга дам беришни, ундан кейин пайтини топиб, очиқ жангда эмас, балки қўққисдан бостириб бориб,

группани тўзитиб юборишни ва шундай қилиб, сил-ласини қуритган бу қувғиндан қутулишни кўзларди. Бундан ташқари, у душмандан пулемётлар ва милтиқ ўқлари ўлжа қилишни ўйларди. Бироқ унинг ўйлагани бўлмади. Григорийни доим хавотир қилиб келган нарса 18 апрелда Славеск ўрмони четида воқе бўлди. Шундан бир кун олдин Фомин ва аксарият оддий жангчилар Севастьяново қишлоғида ўлгидай маст бўлишиб, тонг отганда қишлоқдан жўнашган эди. Кечаси билан ҳеч ким миужа қоқмагани учун кўпчилиги эгарда ухлаб қолганди. Эрталаб соат тўққизга яқин Ожогин қишлоғидан сал нарироқда отдан тушишди. Фомин атрофга соқчи қўйиб, отларга сули беришни буюрди.

Шарқдан кучли шамол турганди. Чангу қум ҳавога кўтарилиб, қўнғир булут сингари уфқни тўсиб олган, даштни қоронғилик босганди. Осмонга кўтарилган чанг булути орасидан қуёш ғира-шира кўринарди. Шамол шинель этакларини, отларнинг дум ва ёлларини тўзитарди. Отлар орқаларини шамолга тескари қилиб, онда-сонда ўсган дўлана буталари ёнида писиб туришарди. Қум аралаш чангдан кўзлар ачишиб ёшланар, ҳатто яқиндаги нарсанинг нималигини ажратиб бўлмасди.

Григорий ўз отининг тумшуғини ва кўз атрофларини яхшилаб артди, тўрвасини бошига илиб қўйдида, отига этагида ем егизаётган Капарин ёнига борди.

— Дам олишга топган жойини қара-ю!— деди Григорий қамчиси билан ўрмонни кўрсатиб.

Капарин кифтини қисди.

— Мен бу аҳмоққа айтувдим шуни, кошки гапга кира қолса!

— Даштда ёинки қишлоқнинг четида тўхташ керак эди.

— Сиз, ўрмон ёқдан ҳужум бўлиши мумкин, деб ўйлайсизми?

— Ҳа.

— Душман олисда.

— Бирпасда етиб келиши мумкин, остида оти бор, пиёда эмас.

— Урмон шипшийдам, бир гап бўлса, ҳар ҳолда, кўрармиз.

— Кўрадиган одам қолмади, ҳаммаси ухляпти. Соқчилар ҳам ухлаб қолмаса гўргайди.

— Кечаги базмдан кейин ҳаммасиям оёқда туролмай қолди, энди уйғотиб бўпмиз.— Қапарин бир ери огригандай юзини бужмайтирди, эшитилар-эшитилмас:— Бошлиғимиз шу бўлгандан кейин қирилишимиз турган гап,— деди.— Қовоқбош, ўлгудай аҳмоқ, шундай аҳмоқки, асти қўяверинг! Нега сиз командирликни ўз зиммангизга олишни истамайсиз! Қазаклар сизни ҳурмат этишади. Сиз командир бўлсангиз, халқ бизга эргашарди.

— Менга амал керакмас, мен сизларда бирпаслик меҳмонман холос,— деб Григорий совуққина жавоб қайтарди-да, шу гап оғзидан чиқиб кетганига пушаймон еб, ўз оти ёнига кетди.

Қапарин этагида қолган емни ерга тўкиб, Григорийнинг кетидан борди.

— Биласизми, Мелехов,— деб у, дўлана новдасини синдириб олди-да, бўртган куртакларини кўчира бошлади,— менинг фикримча, агар биз бирор каттакон антисовет ҳарбий қисмга, масалан, Маслак бригадасига қўшилмасак, узоқ бардош бера олмаймиз. У бригада ҳозир вилоятнинг жанубида, аллақайси жойларда санқиб юрибди. Уша ёққа ўтиб олишимиз керак, акс ҳолда бир кунмас бир кун бизларни бу ерда қириб ташлашади.

— Ҳозир сув тошган. Дондан ўтолмаймиз.

— Ҳозир деяпканим йўқ, лекин сув пасайиши билаоқ кетиш керак. Сиз қандай фикрдасиз!

Григорий бирпас ўйланиб туриб жавоб берди:

— Тўғри. Бу ердан кетиш керак. Бу ерда туришдан наф йўқ.

Қапаринга жон кирди. У гапга тушиб кетиб, казаклар қўллаб-қувватлайди, деган умиднинг пучга чиққани, бу округда бекорга дайдиб вақт ўтказмасдан, кучлироқ тўдага қўшилишга Фоминни кўндириш зарурлиги тўғрисида узоқ сўзлади.

Григорий унинг вайсашига қулоқ сола-сола, охири зерикди. У отининг ем ейишига диққат қилиб тур-

ди, тўрвани бўшатган ҳамон бошидан олди-да, сувлигини солиб, айилини тортиб қўйди.

— Ҳали бери жўнамаймиз, бекорга шошяпсиз,— деди Капарин.

— Яхшиси, сиз ҳам бориб отингизни тайёрлаб қўйинг, кейин эгарлашга улгуролмай юрманг тагин,— деди Григорий.

Капарин унга астойдил тикилиб қаради-да, обоз извоши ёнида турган ўз оти ёнига кетди.

Григорий отини етаклаб Фомин ёнига борди. У оёқларини кериб, ерга солинган кавказча чакмон устида ётар, пиширилган товуқ қанотини чайнарди. У сурилиб жой бўшатди-да, Григорийни имлаб ёнига таклиф этди.

— Утир, бирга овқатланамиз.

— Овқатни қўя тур, бу ердан жўнаб қолиш керак,— деди Григорий.

— Отларни тўйғизайлик, иннайкейин, жўнаймиз.

— Кейинроқ тўйғизсак ҳам бўлади.

— Мунча ҳовлиқиб қолдинг?— Фомин тозаланган устухонни ташлаб, қўлини чакманга артди.

— Жойимиз нобоп. Таппа босишлари мумкин.

— Қайси азамат босади, а? Ҳозир разведкачилар қайтиб келди; дўнгда ҳеч ким кўринмайди, дейди. Демак, Журавлев бизни йўқотиб қўйди, йўқса кетимизга тушиб кўз очирмасди. Буканово томондан ҳеч қандай хавф йўқ. У ерда Михай Павлов военком. Ўзи мард йигит бўлсаям, кучи кам, бизга рўпара бўлишига кўзим етмайди. Яхшилаб дам олайлик, манови шамол тўхтасин, иннайкейин, Слашевскаяга жўнаймиз. Утир, товуқ гўштидан егин, тепамда қаққайиб тураверасанми? Чумчуқ пир этса, юрагинг шир этадиган бўп қопти, Мелехов, яқинда қорайган нарсани кўрсанг, ҳув анавинақаси айланиб ўтадиган бўласан!— Фомин қўлини чўзиб атрофни кўрсатди-да, хохолаб қулди.

Григорий ичида сўкиниб четга чиқди, отини бу-тага боғлади-да, шамол тегмасин деб, шинель этагини юзига ёпиб ўша ерда ётди. У шамолнинг гувиллаши, боши устидаги қаққайган қуруқ ўтнинг шилдираши остида мудрай бошлади.

Сидирғасига тариллаган пулемёт товушидан сап-чиб оёққа турди. Тариллаган товуш тугамаёқ Григорий отини ечиб бўлди. Фоминнинг: «Отлан!» деган хайқириғи жами овозларни босиб кетди. Унг томондан, ўрмон ёқдан яна иккитами-учта пулемёт ўт очди. Григорий эгарга ўтириши билан, кўз очиб юмгунча вазият қандайлигини билиб олди. Унг томондан, сийрак дарахтлар орқасидан элликка яқин қизил аскар кенг ёйилган ҳолда дўннга қочадиган йўлни кесиб ҳужумга ўтган эди; чанг булути орасидан уларнинг қораси зўрға кўринарди. Қуёш хира бўлганидан кўкиштов тусда товланиб бош устида ялт-юлт қилган қиличлари кўзга таниш ва жуда хунук кўринар эди. Тўғри ўрмондан, бутазор бўлиб кетган тепаликдан пулемётлар ўққа тутиб кўз очирмас, пайдарпай дискларини бўшатишарди. Чап томондан ярим эскадронга яқин қизил аскар қиличларини яланғочлаб, тобора қисиб қуршаб олмоқда, шовқин-суронсиз от чоптириб келмоқда эди. Ёлғиз биргина йўл қолганди: чап ёндан ҳужум қилиб келаётганларнинг сийрак сафини ёриб ўтиш ва ўшанақаси Дон томон қочиш. Григорий Фоминга: «Кетимдан қолма!» деб бақирди-ю, қиличини яланғочлаб отини хайдади.

Йигирма саржинча жойга боргач, кетига қаради. Фомин, Капарин, Чумаков ва яна бир нечта жангчи қуюндай учиб ундан тахминан ўн саржин орқада келмоқда эдилар. Ўрмондаги пулемётларнинг овози ўчди, фақат ўнг томондагиси калта-калта ўқ узиб, обоз аравалари атрофида ўралашган фоминчиларни қирмоқда эди. Охири бу пулемётнинг овози ҳам ўчди, Григорий, қизил аскарлар қароргоҳга етиб келганини ва ҳаммани қиличдан ўтказа бошлаганини англади. Буни у жон ҳалпида чинқирган овозлардан, ўзини мудофаа қилмоқчи бўлиб отилган битта-яримта ўқ товушидан фаҳмлаган эди. Бироқ кетинга қарайдиган вақт эмасди. Қаршисидан қуюндай ёпирилиб келаётган отлиқларга мислсиз тезликда яқинлашаркан, улардан биттасини кўз тагига олди. Ошланган калта пўстинли қизил аскар Григорийнинг рўпарасидан от қўйиб келаверди. Остидаги кўк оти

унчалик учқур эмасди. Худди чақмоқ чаққан пайт-даги каби, Григорий кўз очиб юмгунича, отининг ўмилдириғидаги юлдуз сурат тўқасини ҳам, унга сачраган кўпикларни ҳам, от устидаги юзи чўғдай қизариб кетган йигитни ҳам, унинг ортидаги Донга туташган ғира-шира дашт манзарасини ҳам кўрди... Бир зумда қизил аскарнинг зарбига чап бериши ва ўзи қилич солиши керак эди. Оралари беш саржинча қолганда Григорий лип этиб чапга энгашди, боши устида қилич дамнининг визиллаган товушини эшитгач, ирғиб эгарда ўнгланиб олди-да, ёнидан ўтиб кетган қизил аскарнинг бошига фақат қилич учини тегизиб олди. Григорийнинг қўли қилич зарбини унчалик сезмади ҳам, бироқ кетига бурилиб қараши билан, қизил аскарнинг шалпайиб эгардан сирғилиб секин қулаётганини, пўстинининг орқасидан қоп-қора қон оқаётганини кўрди. Чопиб кетаётган кўк от энди гўё ўз соясидан ҳурккандай, бошини қаққайтириб олганича ёндамасига елиб борарди...

Григорий от бўйнига энгашди, чаққонлик билан қиличини пастга қаратиб олди. Унинг боши устидан ўқлар ҳуштак чалиб ўтарди. Отнинг қапишиб қолган қулоқлари дириллар, учини мунчоқдай тер босган эди. Григорий фақат кетидан отилган ўқларнинг визиллашини-ю, отининг ҳарсиллаб нафас олишини эшитарди, холос. У яна бурилиб қаради, Фомин билан Чумаковни, улардан эллик саржинча орқада келаётган Капаринни кўрди; ундан ҳам нарида — иккинчи взводлик чўлоқ Стрелятников ўзига тармашган икки қизил аскарнинг ҳужумини йўл-йўлакай даф қилиб келмоқда эди. Шундан бошқаси — Фоминга эргашиб қочган тўққизтача одамнинг ҳаммаси чопиб ташланганди. Эгасиз қолган отлар шамолда думларини ҳурпайтириб ҳар ёққа тўзиб кетган, қизил аскарлар уларни тутиб олишарди. Фақат Фоминчи Прибитковнинг бўйдор тўриқ отигина, қулаганда оёғи узангида қолган эгасини судраб, Капариннинг оти ёнида пишқириб чопарди.

Қум тепанинг орқасида Григорий отини тўхтатиб ерга тушди, қиличини ғилофига солди. Отини ётқи-зиш учун бир неча секунд вақт кифоя эди. Григорий

бир ҳафта овора бўлиб отни шунга ўргатган эди. Пана жойдан туриб бир обойма ўқни отиб тамомлади, бироқ мўлжалга олишда шошгани ва ҳовлиққани учун фақат охирги ўқ билангина қизил аскарнинг отини қулата олди. Шундан сўнг бешинчи жангчи ҳам таъқибдан қутулди.

Фомин Григорийга етар-етмас:

— Отга мин! Ҳалок бўласан!— деб бақирди.

* * *

Фомин отряди тор-мор бўлган, фақат беш киши тирик қолганди. Қизил аскарлар уларни Антоновск қишлоғига довур қувиб боришди, беш қочоқ қишлоқ атрофидаги ўрмонга бекинганларидан кейин, таъқиб этишни тўхтатишди.

Қочиб кетаётган пайтларида беш кишининг биронтаси ҳам чурқ этган овоз чиқазмади.

Сой бўйида Капариннинг оти йиқилди, уни ўрнидан турғизолмадилар. Бошқаларнинг остидаги отлар гандираклаб аранг оёқ қўяр, тумшукларидан паға-паға оппоқ кўпик ерга тушарди.

Григорий отдан тушаётиб:

— Сен отряд командирлигига эмас, қўй боқишга боп одам экансан!— деди Фоминнинг афтига қарамасдан.

У индамай отдан тушиб эгарни олмоқчи бўлди-ю, бироқ эгар қолиб, ўзи бир четга чиқди-да, қирққулоқ ўсган пуштага ўтирди.

— Илож йўқ, отларни қолдиришга тўғри келади,— деди-да, қўрқа-писа у ёқ-бу ёғига қараб қўйди.

— Иннайкейин-чи?— деб сўради Чумаков.

— Пиёда нарёққа ўтиш керак.

— Қаёққа?

— Қоронғи тушгунча ўрмонда бўламиз, кечаси Дондан ўтиб, беш-тўрт кун Рубежнийда жон сақлайми? — ерда менинг қариндошларим кўп.

— Яна бир аҳмоқчилик!— ғазабланиб бақирди Капарин.— Сен нима, у ерда бизни қидиришмайди деб ўйлайсанми? Улар энди сени фақат ўз қишлоғингда кўтиб олишади! Умуман сенда мия борми?

— Бўлмаса, қайга борайлик ахир?— довдираб сўради Фомин.

Григорий халтасидан патрон ва бир бурда нон олди.

— Машмашаларинг тезроқ тугайдими, йўқми? Қани, кетдик! Отларни боғланг, эгарларни олинг, тезроқ кетиш керак, йўқса, бу ергаям босиб келишлари мумкин.

Чумаков қамчисини ерга ташлади-да, оёқлари билан топтаб уни лойга тиқди, титроқ овоз билан:

— Ана, биз ҳам энди пиёда қолдик... Ўртоқларимиз бўлса, ҳаммаси қирилди...— деди.— Худоё тавба, дабдала қилишди-я, бизни! Тирик қолишдан умидимни узувдим...

Улар чурқ этмай отларнинг эгарини олишди, тўрт отни бир дарахтга боғлашди, эгарларни кўтариб, бир-бирининг кетидан юриб, бўри сингари чакалак-ма-чакалак Дон бўйига тушишди.

XIV

Ҳар йили баҳорда Дон тошиб, сойликдаги ўтлоқларни бутунлай сув босиб кетади, лекин Рубежний қишлоғининг рўпарасидаги баланд чап қирғоқдан бир бўлаги қуруқ қолади.

Бу оролни бошдан-оёқ майда сандип, эман ва сербутоқ қоратол босиб кетган бўлиб, кўкламда сув тошқин кезлари олисдаги тоғдан уни бемалол кўриш мумкин.

Ёз пайти бу ердаги дарахтларни то учигача ёввойи чирмовуқ ўраб олади, ер бетини босиб кетган сертикан маймумжоннинг қалинлигидан юриб бўлмайди, буталар устида оч-кўк рангли печак гул ўрмалаб, буралиб ўсади, ернинг серҳосиллигидан авж олган ўтлар баъзи жойларда одамни кўмиб кетади.

Ёзда ўрмон ичи ҳатто туш пайтларида ҳам жимжит, сояси қалин ва салқин бўлади. Фақат зарғалдоқларнинг биёв-биёвю, аллакимнинг яна неча йил умр кўришини санаётган каккуларнинг товушигина¹

¹ Баъзи одамлар бу қушнинг каккулаганини санаб, яна шунча йил яшарканман, деб гапиришади. (Тарж.)

сукунатни бузади, холос. Қишда эса, ўрмон бутунлай жимжит, шипшийдам, қабристон каби ҳувиллаб қолади. Дарахт учлари қишки осмон фонида қорайиб, ниҳоятда хунук кўринади. Фақат бўри болалари йилдан-йилга кўпайиб, куни билан қор босган бурган тагидан чиқмай, чакалакзорда жон сақлашади.

Мана шу оролга Фомин, Григорий Мелехов ва бошқа тирик қолган фоминчилар ўрнашиб олишди. Улар амал-тақал кун кечирарди: Фоминнинг амакиваччаси кечалари қайиқда келтирган ғози йўқ овқатга қоринлари тўймаса ҳам қаноат қилишарди, аммо лекин эгар кўрпачасини бошга қўйволиб истаганларича ухлашарди. Кечалари навбатма-навбат қоровул туришарди. Бирон киши турган жойларини пайқаб қолмасин учун ўт ёқишмасди.

Тошқин Дон орол четларини ювиб, жануб томонга шитоб билан оқарди. Йўлини тўсган каттакон тераклар орасидан шалдираб ўтар, сувга ботган буталарнинг учини липиллатиб, гўё аллалагандай шувиллар эди.

Дарёнинг тўхтовсиз шовиллашига Григорий тезда ўрганиб қолди. У тиккасига ўйилиб тушган жар устида ётволиб, тошқин сувнинг кенг сатҳини, оч бинафша ранг туман орасидан ярқираб кўринган бўр тоғларининг чўққиларини томоша қиларди. Туғилиб ўсган қишлоғи, болалари, Аксинья ўша ёқда... Фикри-зикри ўша ёқда. Уйдагилар эсига тушганда, азбаройи уларни соғинганидан юраги эзилиб ўтдай ёнар, Михаилга нисбатан ғазоби қайнаб-тошарди, лекин Григорий ўз ҳисларини босиб, тоққа қарамасликка, ўтган воқеаларни яна эсга олмасликка ҳаракат қиларди. Ўтган ишни қайта-қайта эслайверишдан наф йўқ. Усиз ҳам аҳволи ниҳоятда оғир, усиз ҳам кўкраги шу қадар оғирдики, назарида, худди юраги тилимланиб ташланган, тўхтаб қолгандай, ичига қон кетаётгандай туюларди. Демак, неча марталаб ярадор бўлгани, терлама касали, уруш азоблари — ҳаммаси қўшилиб қиладиганини қилган: Григорий дамба-дам юраги ўйнаганини, уриши бежолигини сеза бошлади. Баъзан чап эмчагининг ости шу қадар санчиб оғирдики, бирпасда лаблари қақраб кетарди, додлаб юборишдан

ўзини зўрга тутиб қоларди. Охири у оғриқдан халос бўлиш чорасини ҳам топди: чап ёнини зах ерга бериб ётса ёки, кўйлагини совуқ сувга ҳўлласа, оғриғи секин-секин босилиб, жони ором оларди.

Шамол йўқ, ҳар кун ҳаво очиқ эди. Фақат аҳён-аҳёнда тип-тиниқ осмонда оппоқ барра булутлар пайдо бўлиб, уларнинг акси тошқин сувда оққувлар сингари сузиб ўтар ва олисдаги қирғоққа етганда ғойиб бўларди.

Қутурган дарёнинг қирғоқ яқинида кўпириб тўлқинланишини томоша қилишдан, унинг ҳайқирган, шовиллаган хилма-хил товушини эшитишдан яхши нарса борми? Қани энди ҳеч нарсани ўйламаса-ю, юракни эзадиган ҳамма нарсани унутишга ҳаракат этиб, сувнинг шовиллашини эшитиб томоша қилиб ўтираверса... Григорий сувнинг ғалати-ғалати бўлиб турланишини, гоҳ унақасига, гоҳ бунақасига буралиб оқишини соатлаб томоша қиларди. Оқим дамба-дам шаклини ўзгартириб турарди: ҳалигина сув бетда синган қамиш, чириган барг ва кўкат илдизлари сузиб кетаётган текис жойда, бирпасда ғалати гирдоб пайдо бўлиб, ёнидан ўтган ҳамма нарсани дамига тортарди, салдан кейин гирдоб ўрнида сув бўтана бўлиб қайнар, гоҳ қорайган қиёқ илдизини, гоҳ эман баргини, гоҳ аллақайси ёқдан келиб қолган бир тутам похолни юзага чиқариб ташларди.

Оқшомлари ғарб томонда уфқ тўқ-қизил рангда товланарди. Баланд теракнинг орқа томонидан ой кўтариларди. Унинг шуъласи садафдай жимир-жимир қилиб турган Дон узра узунасига ёйилар, лекин сув сатҳини шамол мавжлатган жойлар гоҳ йилтираб, гоҳ қорамтир тусга кириб парпирар эди. Кечалари бўлса, сувнинг шовиллаши орқасидан, шимолга учиб кетаётган беадад ғоз галаларининг узлуксиз ғағиллагани эшитиларди. Ҳеч ким безовта қилмагани учун бу паррандалар кўпинча оролнинг нарёғига, шарқ томонидаги сувга қўнишарди. Шамол йўқ пайтларда сув босган ўрмон ёқдан эркак чурракларнинг ҳовлиқиб какиллагани, мода ўрдакларнинг ғиқиллагани, қашқалдоқ ва ғозларнинг секин-секин ғағиллагани эшитиларди. Бир кун Григорий оҳиста сув бўйига бо-

риб, оролнинг ёнгинасида сузиб юрган бир га-ла оққушни кўрди. Вақт эрта, ҳали қуёш чиқмаганди. Олисидаги бир туп дарахтлар ортида тонг эндигина яллиғланмоқда эди. Шафақнинг ёруғи сувда акс этгани учун сув қизариб кўринар, ҳаттоки сувда сузиб юрган бу савлатли каттакон оққушлар ҳам пушти ранг бўлиб кўринарди; ҳаммаси мағрур бошини кун чиқар томонга бурган эди. Қирғоқ ёқда шитирлаган товушни эшитгач, улар карнай овозига ўхшаш товуш чиқариб, ҳавога кўтарилишди, ўрмондан ҳам баландроқ кўтарилганда, қордан ҳам оппоқ, ажойиб патларининг йилтирашидан Григорийнинг кўзи қамашди.

Фомин ва унинг ҳамроҳлари ҳар қайсиси ўзича вақт ўтказарди: ишнинг кўзини биладиган Стерлядников, чўлоқ оёғини қулайроқ қўйиб олиб, эрталабдан кечгача уст-бошини, этигини ямар, астойдил ҳафсала қилиб милтиғини тозаларди; зах ерда тунаб ўрганмаган Капариннинг мазаси қочиб, куни билан офтобда ётар, пўстинини бошигача ўраб, ўххўлаб йўталарди; Фомин билан Чумаков қоғоздан карта қилволиб, ўйиндан бош кўтаришмасди; Григорий оролни айланар, сув бўйида узоқ ўтиришни яхши кўрарди. Улар кам гаплашишар (гаплашадиган гап ҳам қолмаган эди), фақат овқат маҳалида ва кечқурунлари Фоминнинг амакиваччаси келадиган вақтлардагина тўпланишарди. Ҳаммаси зерикиб ўлиб бўлганди; оролга келганларидан бери Григорий фақат бир мартагина Чумаков билан Стерлядниковнинг, негадир, чеҳралари очилиб курашаётганларини кўрди. Иккови анчагача бир жойда депсиниб, инқиллаб тўхтаб қолди, бир-бирига ҳазил-мутойиба гап отишди. Оёқлари тўпигигача оппоқ қумга ботиб кетганди. Чўлоқ Стерлядников Чумаковга қараганда кучлироқ бўлса ҳам, лекин Чумаковнинг ҳадиси зўр эди. Улар қалмоқчасига бел ушлашиб, кифт тирашиб курашар ва бир-бирининг оёғидан кўзларини олишмасди. Азбаройи зўриққанидан иккаласининг ҳам ранги оқариб, юзлари жиддийлашиб кетганди, энтикиб ва пишиллаб нафас олишарди. Григорий қизиқиб уларнинг курашнини томоша қилди. Чумаков пайтини топиб бирданига ўзини чалқамчаси-

га ерга ташлади-ю, Стерлядниковни ҳам тортиб, букилган оёқлари билан уни ўз устидан ошириб олди. Кўз очиб юмгунча, кураш ҳадисини олган Чумаков бургут каби Стерлядниковнинг устига чиқиб олди-да, унинг елкасини қумга ниқтай бошлади. Стерлядников нафаси қайтиб энтикар ва кулиб: «Оббо муғомбир-эй! Бошдан ошириб отиш тўғрисида... келишганимиз йўқ эди-ку!..» деб вағилларди.

— Жўжахўрозга ўхшамай ўлинглар, бас энди, бекорга уришиб қолманглар тағин,— деди Фомин.

Бироқ улар уришишни хаёлларига ҳам келтиришмасди. Иккиси апоқ-чапоқ бўлиб қўлтиқлашиб, қум устига бориб ўтиришди, Чумаков хиргойи қилиб ёқимли йўғон овоз билан шўх-шўх ашула бошлади.

Қаҳратон қиш совуғи,
Қамишзорда бўрини
Аямасдан тўнгдирдинг,
Кошонада бир қизни
Музлатдинг улдирдинг.

Стерлядников ингичка овоз билан унга жўр бўлди, иккови барабар сайраб, қўшиққа жон киргизишди:

Қора пўстин кўтариб
Бир қиз кела бошлади.
От минган ёш казакнинг
Елкасига ташлади.

Стерлядников қизишиб кетди: ўрnidан ирғиб турди-ю, чўлоқ оёғи билан қумни титиб, бармоқларини қарсиллатганича ўйин тушиб кетди. Чумаков ашулани тўхтатмасдан қиличини олди-да, қумни кавлай бошлади, чуқурча тайёр бўлгач:

— Шошма, чўлоқ ўлгур! Бир оёғинг калта экан, текис жойда ўйин тушишга қийналяпсан...— деди.— Сен ё ён бағирда ўйнашинг керак, ёйинки узун оёғинг чуқурчада, калтаси сиртда туриши керак. Узун оёғингни чуқурчага тиқиб ўйнагин, қандай чиройли чиқишини кўрасан... Қани, бошла!

Стерлядников пешона терини артиб, соғ оёғини Чумаков қазиган чуқурчага қўйди.

— Ростданам яхши-ку, жудаям қулай бўларкан,— деди.

Чумаков кула-кула, чапак чалиб, ашулани тезлатиб юборди.

Стерлядников ҳам, ҳамма ўйинчилар сингари юзига жиддий тус бериб, балодай ўйнай бошлади, ҳаттоки у чўккаламоқчи бўлиб уриниб ҳам кўрди...

Кунлар бири бирига ўхшаб имиллаб ўтарди. Қоронғи тушиши билан ҳаммаси сабрсизланиб, Фоминнинг амакиваччасини кутишарди. Бешови сув бўйига тўпланиб, секин-аста гаплашар, шинель барларига пана қилиб папирос чекишарди. Улар яна бир ҳафта оролда туришга, ундан кейин кечаси Доннинг ўнг томонига ўтиб, ўзларига от топиб жануб сари йўл олишга қарор қилишганди. Эшитишларига қараганда жануб томонда аллақайси гўрдаям Маслакнинг шайкаси изғиб юрган бўлиши керак эди.

Фомин ўз қариндошларига, шу яқин орадаги қишлоқлардан қайси бирида минишга яроқли от борлигини билиб келишни топширди; бундан ташқари, округда бўлаётган ҳамма воқеалар тўғрисида кунига хабар бериб туришни тайинлади. Улар келтирган хабарлар ёмон эмасди: Фоминни Доннинг чап томонида қидириб юришгани, Рубежнийга қизил аскарлар келиб Фоминнинг уйини тинтишиб, ўша заҳотиёқ қайтиб кетишгани маълум бўлди.

— Бу ердан тезроқ йўқолишимиз керак. Бу ерда бизга пишириб қўйибдими? Эртагаёқ кета қолайлик, а!— таклиф этди Чумаков нонушта тепасида.

— Олдин қаерда от борлигини билишимиз керак,— деди Фомин.— Нимасига шошамиз? Овқатимиз жойида бўлганда-ю, қишгача қимирламай шу ерда ётаверардик. Уни қаранг, атрофимиз қандай гўзал! Олдин дам олволайлик, кейин яна иш бошлаворамиз. Қўлларида келса, қани, бизни тутиб олсин-чи, тириклайин қўлга тушиб бўпмиз. Менинг аҳмоқлигимдан фойдаланишиб, бизларни тор-мор қилишди, ўзим ҳам пушаймонман, шундай алам қиладики, асти қўявер, бироқ масала унда эмас. Ҳали биз яна одам тўплаймиз!

Отга минамизу яқин орадаги қишлоқларни айланиб чиқамиз, бир ҳафтага қолмай, атрофимизга камида эллик одам тўпланади, элликка етгандан кейин юз бўлиши ҳеч гапмас. Қарабсизки, ҳамма ёқ одам!

— Бемаъни гап! Аҳмоқона умид!— қизишиб гапирди Қапарин.— Қазаклар хиёнат қилишди, улар бизга эргашмади, энди ҳам эргашмайди. Шунинг эркакчасига тан олиб ҳақиқатдан кўз юммаслик керак, аҳмоқона хаёлларга берилаверган билан фойда чиқмайди.

— Нима учун эргашмас экан?

— Шунинг учун: олдин эргашмадим, энди эргашиб бўлти.

— Йўқ, биз ҳали кўрсатиб қўямиз!— ўдағайлаб гапирди Фомин.— Мен таслим бўлмайман!

— Ҳаммаси қуруқ гап,— деди Қапарин бўшашиб.

— Бекор айтибсан, хомкалла!— деб бақириб юборди Фомин қизишиб.— Сен мунча ваҳима қиласан? Доим қарасам, мингиллаб кўз ёши қиласан, сур пашшаданам баттар жонимга тегдинг! Аҳволинг шу экан, нега олдин ўйламадинг? Қўзғолон кўтаришнинг нима кераги бор эди? Шу юрагинг билан нима қилардинг аралашиб? Қўзғолон кўтариш керак деб мени дастлаб сен йўлдан урганмасмидинг, энди ўзингни панага олмоқчимисан? Гапир, нега индамайсан?

— Сен билан гаплашадиган гапим йўқ, бетинг қурсин-эй, аҳмоқ!— деб Қапарин чинқириб юборди-да, бадани увишганидан пўстинга ўралиб, ёқасини кўтариб нарёққа кетди.

— Бу жанобларнинг ҳаммаси шунақа, ўлгудай нозик табиат. Сал нарсага қўлтиғидан тарвузи тушиб, сувга тушган нондек бўкиб қолади...— деди Фомин хўрсиниб.

Аллавақтгача улар чурқ этмасдан, сувнинг бир меёрда шувиллашига қулоқ солиб ўтиришди. Уларнинг тепасидан иккита нар ўрдак қувлаган мода ўрдак ғафиллаб учиб ўтди. Бир гала қораялоқ чуғурлашиб сайҳонликка қўнмоқчи бўлиб пастланди-ю, бироқ одамларни кўриб, қоп-қора чилвир сингари эшилиб яна ҳавога кўтарилди.

Бирпасдан кейин Қапарин яна қайтиб келди.

— Мен бугун қишлоққа бормоқчиман,— деди у Фоминга қараб, кўзларини пирпиратиб.

— Нега?

— Ғалати савол! Қаттиқ шамоллаб, оёқда аранг турганимни кўрмайсанми ўзинг?

— Хўш, шамолласанг нима қипти? Қишлоқда тарқармиди?— деб сўради Фомин пинагини бузмасдан.

— Лоақал, уч-тўрт кеча иссиқроқ жойда ётмасам, аҳволим оғир.

— Ҳеч қаёққа бормайсан,— узил-кесил қилиб деди Фомин.

— Шу ерда ўлиб кетаверсам майлими?

— Ўзинг биласан.

— Нега энди бормас эканман? Ахир, ҳадеб совуқда тунайверсам, бутунлай расво бўламан-ку!

— Қишлоқда қўлга тушсанг, нима бўлади? Унисини ҳеч ўйладингми? Ҳаммамиз қўлга тушамиз-ку. Қошки мен сени билмасам! Биринчи терговдаёқ сен бизни айтиб берасан, ҳа! Терговдан олдиноқ Вёшкига кетаётиб йўлдаёқ айтасан.

Чумаков кулиб юборди-да, тўғри, дегандай бош қимирлатди. У Фоминнинг фикрига бутунлай қўшилганди. Бироқ Капарин ўжарлик қилиб:

— Йўқ, мен боришим керак. Бемаъни важдларинг мени қаноатлантирмайди,— деди.

— Мен сенга айтдим-ку, ўтир қисиб...

— Ахир тушунсанг-чи, Яков Ефимович, мен ҳайвонлар сингари кун кечирिशга ортиқ чидолмайман! Упкам яллиғланган, балки, зотилжам бошланган бўлсаям ажаб эмас!

— Тузалиб кетасан. Офтобда ётиб-ётиб, отдай бўп кетасан.

— Барибир мен бугун кетаман. Мени бу ерда обқолишга ҳеч қандай ҳақинг йўқ. Нима қилсанг ҳам кетаман, вассалом!— деди қатъий қилиб Капарин.

Фомин гумонсирагандай кўзларини сузиб Капаринга қаради, Чумаковга кўз қисиб, ўрнидан турди.

— Сен, Капарин, ростданам касалга ўхшайсан... Иссиғинг баланд бўлса керак... Қани, бошингни ушлаб кўрай-чи, иссиғинг қалай экан?— у қўлини чўзиб, Капарин томон бир неча қадам қўйди.

Бироқ Қапарин унинг авзойидан нияти бузуқлигини фаҳмлаб, тисарилди-да:

— Яқинлашма!— деб чинқирди.

— Шовқин солма! Нега бақирасан? Мен иссиғингни кўрмоқчиман, холос. Мунча қўрқасан?— Фомин бир ҳамлада Қапариннинг гирибонидан ушлаб олди.— Таслим бўлмоқчимисан, аблаҳ?— деб гудранди-да, Қапаринни ерга йиқитмоқчи бўлди.

Григорий бутун кучини ишга солиб, уларни зўрға ажратиб қўйди.

... Тушки овқатдан кейин Қапарин, ювган кирларини бута шохига илаётган Григорийнинг ёнига борди-да:

— Сиз билан овлоқда гаплашмоқчиман... Келинг, ўтирайлик,— деди.

Қапарин ўххўлаб йўтала-йўтала, сўради:

— Анови аҳмоқнинг қилиғига нима баҳо берасиз? Бу даҳшат-ку! Ажратиб қўйганингиз учун чин кўнгилдан сиздан миннатдорман. Сиз олижаноблик қилдингиз, офицерга муносиб иш қилдингиз. Лекин мен ортиқ чидолмайман. Биз ҳайвон қаторига кирай деб қолдик... Иссиқ овқат емаганимизга қанча кун бўлди? Ҳаммасидан ҳам муздай зах ерда ётишни айтинг... Мен шамолладим, биқиним қаттиқ оғрияпти. Зотилжамга йўлиққан бўлсам керак. Олов ёнида ўтиргим, иссиқ уйда ётгим, ички кийимимни алмаштиргим келади... Тоза кўйлак, тоза чойшабни орзу қиламан денг... Йўқ, ортиқ чидай олмайман!

Григорий жилмайди:

— Сиз нима, урушдаям роҳатни кўзлайсизми?

— Менга қаранг, шуюм урушми?!— деди, қизишиб Қапарин.— Бу уруш эмас, доимий кўчманчилик, айрим совет ходимларини ўлдириш, иннайкейин, яна қочқоч. Халқ бизни қўллаб-қувватласа, қўзғолон кўтарилса, ана ўшанда уруш бўларди, бу уруш эмас, йўқ, мутлақо уруш эмас!

— Бошқа иложимиз йўқ! Таслим бўлишимиз сира мумкинмас, тўғрими?

— Тўғри, лекин нима қилиш керак?

Григорий кифтини қисди. Кўпинча шу оролда ён-

бошлаб ётган пайтларида мясига келадиган бир фикрни айтди:

— Турмадаги роҳатдан кўра, азоб чексанг ҳам озод юрган яхши. Биласизми халқдаги мақолни: турманинг иморати яхши-ю, лекин ҳеч бандани унга рўпара қилмасин, дейди халқ.

Капарин қўлига чўп олиб қумга аллақандай нарсаларнинг суратларини солди, анчагача индамай ўтирди-да, ахири гапга тушиб кетди:

— Таслим бўлиш шарт эмас, бошқа бирон йўл топиш, большевикларга қарши курашнинг янги усулларини излаш керак. Бу пасткаш кишилар билан бир йўла хайрлашиш керак. Сиз — интеллигент киши-сиз.

— Менинг интеллигентлигим қаёққа борарди,— деб кулди Григорий.— Бу сўзга тилим зўрга келади-ю!

— Сиз офицерсиз.

— Адашиб офицер бўлганман.

— Йўқ, ҳазиллашманг, сиз ахир офицерсиз, офицерлар орасида юриб, ҳақиқий одамларни кўргансиз, сиз ахир Фомин сингари совет тузини ичиб амалга минган эмассиз, ана шунинг учун ҳам, бу ерда қолишимиздан ҳеч қандай наф йўқлигини тушунишингиз лозим. Жонида қасди бор одам бу ерда туриши мумкин. Фомин ўрмон ёқасида бир карра бизни балога йўлиқтирди, агар бундан буён ҳам ўз тақдиримизни шунга боғлайдиган бўлсак, яна бир балога рўпара қилади. Тўғриси айтганда, у қутурган ҳайвон, бунинг устига, жиннилиги, овсарлиги ҳам бор! Ундан ажрамасак, қириламиз!

— Демак, таслим бўлиш эмас, Фоминдан қочиш керак, шундайми? Қайга борамиз? Маслак ёнигами?— деб сўради Григорий.

— Йўқ. У ҳам шунга ўхшаган бир авантюрист, фақат у кенгроқ миқёсда иш кўради, холос. Ҳозир мен бу масалага бошқача қарайман. Маслак ёнига боришнинг ҳожати йўқ...

— Хўш, қаерга бориш керак?

— Вешенскаяга.

Григорий энсаси қотганидан кифтини қисиб деди:

— Яна эски ҳаммом—эски тос денг, бу менга тўғри келмайди.

Капарин кўзларини аланг-жаланг қилиб унга тикилди:

— Сиз гапимга тушунмадингиз. Сизга ишонсам бўладими?

— Ҳа.

— Офицерчасига сўз берасизми?

— Казакчасига сўз бераман.

Капарин кетига бурилиб, Фомин билан Чумаков турган томонга қаради, улар билан оралари анча узоқлигига ва буларнинг гапини эшитиши асло мумкин эмаслигига қарамай, овозини жуда пасайтириб гапира бошлади:

— Мен сизнинг Фомин ва бошқалар билан алоқангиз қандайлигини биламан. Сиз ҳам мен каби улар орасида ноилож юрган одамсиз. Сизни Совет ҳукуматига қарши чиқишга мажбур этган сабаблар мени мутлақо қизиқтирмайди. Агар тўғри тушунсам, ўтмишдаги ишларингиз ва қамоқдан қўрққанингиз бунга сабаб бўлса керак, шундай эмасми?

— Ўзингиз ҳозир сабаби мени қизиқтирмайди, дедингиз-ку.

— Ҳа-я, тўғри айтасиз, энди ўз тўғримда икки оғиз гапириб берай. Мен илгари офицер бўлиб, социалист-революционерлар¹ партиясига аъзо эдим, кейинчалик мен ўз сиёсий маслагимни қайтадан кўриб чиқдим... Россияни фақат монархия қутқара олади. Фақат монархиягина! Парвардигор ватанимиз учун ўзи шу йўлни кўрсатмоқда. Совет ҳокимиятининг эмблемаси болға ва ўроқ, шундайми?— Капарин қумга ёзди: «Молот, серп», сўнгра у ўтдай чақнаган кўзлари билан Григорийнинг юзига қаттиқ тикилди:— Тескарисига ўқиб чиқинг-чи!² Уқидингизми? Энди тушундингизми? Фақат тож-тахтнинг тикланиши билангина револция ва большевиклар ҳокимиятига хотима берилади. Биласизми, шу нарсани билган заҳотим, бир-

¹ Эсерлар партиясига.

² «Престолом»— яъни тахт билан, деган маъно чиқади. (Тарж.)

данига мени тушуниб бўлмайдиган аллақандай мистик ваҳима босди! Дағ-дағ қалтирай бошладим, чунки бу, мен сизга айтсам, қудрат қалами билан ёзилган амр: мана шу йўл билангина сарсону саргардонликдан халос бўласиз, дейилган...

Капарин азбаройи ҳаяжонланганидан энтикиб, дами ичига тушиб кетди. Унинг ўткир телбанамо кўзлари Григорийга тикилганича қотиб қолганди. Бироқ Григорий бу кашфиётдан ларзага келмади ҳам, ҳеч қандай мистик ваҳима босганини сезмади ҳам. У доим ҳар бир нарсани ақл тарозисига солиб кўришга ўргангани учун шундай жавоб берди:

— Бу қудрат қалами эмас. Сиз герман уруши вақтида фронтда бўлганмисиз?

Саволдан довдираб қолган Капарин бирданига жавоб бермади.

— Кечирасиз, нима учун буни сўрадингиз? Йўқ, умуман бевосита фронтда бўлганмасман.

— Ахир уруш даврида қаерда яшагансиз? Мамлакат ичкарисидами?

— Ҳа.

— Доим, а?

— Ҳа, йўқ, кечирасиз, доим эмас, аммо лекин аксарият...

— Мен ўн тўртинчи йилдан тортиб то шу бугунгача фронтдан. Энди сиз айтган қудрат қаламига келайлик... Ўзи йўқ худонинг қудрат қалами қандай бўлсин? Мен бундай аҳмоқона гапларга ишонишни аллақачон йиғиштирганман. Ўн бешинчи йилда уруш фалокатларини кўра-кўра, худо йўқ деган қарорга келганман. Мутлақо йўқ! Агар худо бўлса, одамлар бошига шунчалик мусибат келтиришга нима ҳақи бор? Биз, фронтчилар худонинг паттасини қўлига бериб юборганмиз, уни қари-қартанг, хотин-халажларга топширганмиз. Шулар овина қолсин! Ҳеч қандай қудрат қалами ҳам йўқ, монархиянинг ҳам қайта тикланиши мумкинмас. Халқ уни абадий йўқ қилди. Манови ҳарфларни тескарисича ўқиб, сиз кўрсатган нарсаям мени, кечирасиз, анчайин болалар ўйини, лўттибозликдан бошқа нарсамас. Лекин мен бир оз анг-лолмаяпман, нима мақсадда буларни орага суқяпсиз?

Сиз менга солдатча, калта қилиб гапиринг. Мен юнкерлар мактабида ўқиганмасман, номим офицер бўлсаям, унчали саводхон эмасман. Саводим яхши бўлганда, балки, сизлар билан бу оролда, чор атрофини сув ўраб олган оролда бўри сингари шумшайиб ўтирмасдим,— деб, пушаймон бўлгандек гапини тамомлади Григорий.

— Бунинг аҳамияти йўқ, — деди Капарин шошиб-пишиб. — Сиз худога ишонасизми, йўқми, гап унда эмас. Бу маслагингизга, виждонингизга боғлиқ нарса. Чинини айтганда, сиз монархистми, дума тарафдорими ёинки, ўз мўстақиллигини ёқловчи казакмисиз — бунинг ҳам ҳеч қандай аҳамияти йўқ. Биз учун муҳими шуки, икковимиз ҳам Совет ҳокимиятига нисбатан бир хил фикрдамиз. Бу гапимга қўшиларсиз?

— Гапираверинг.

— Биз казакларнинг ёппасига қўзғолон кўтаришидан умидвор бўлгандик, шундайми? Умидимиз пучга чиқди. Энди бу мушкул аҳволдан бир амаллаб чиқволишимиз лозим. Большевикларга қарши кейинчалик ҳам курашавериш мумкин, бунинг учун аллақандай бетайин Фоминнинг бизга бошлиқ бўлиши шарт эмас. Ҳозирги шароитда биз учун энг муҳим нарса — жон сақлаш; шу мақсадда мен сиз билан иттифоқ тузмоқчиман.

— Қанақа иттифоқ? Қимга қарши?

— Фоминга қарши.

— Гапингизга тушунмадим.

— Жудаям осон гап. Икковимиз тил бириктириб шерик бўламиз...— Капарин қаттиқ ҳаяжонлангани учун энтикиб нафас оларди.— Икковимиз анови уч кишини ўлдирамузу Вешенскаяга жўнаймиз. Тушундингизми? Шу иш бизни қутқазади. Совет ҳукуматига кўрсатган бу хизматимиз учун биз жазодан қутуламиз. Тирик қоламиз! Тушунапсизми, тирик қоламиз!.. Ўз ҳаётимизни сақлаб қоламиз! У ёғи маълум: пайтини топиб келгусида яна большевикларга қарши чиқамиз. Лекин бу бадбахт Фоминникига ўхшаш авантюрадамас, чинакам ҳаракат бошланганда. Розимисиз? Шунини билиб қўйингки, ҳозирги мушкул аҳволдан қу-

тулишимиз учун бирдан-бир йўл — шу, лекин йўл бўлгандаям энг чиройлиги.

Григорий ичида нафратланиб, ғазаби қайнаб турган бўлса-да, ўзини аранг босиб сир бой бермасликка ҳаракат қиларди.

— Буни қандай бажариш мумкин?— деб сўради у.

— Мен ҳаммасини ўйлаб чиққанман: биз уларни кечаси тўғрилаймиз, ўқ узмасдан, қилич билан... Эртаси куни кечқурун анови казак овқат обкелиши билан, қайиқда Дондан ўтиб оламиз, вассалом. Ҳаммадан ҳам ўнғайлигини айтмайсизми, ҳеч қандай ҳийла-ю найранг керак бўлмайди.

Григорий содда муғомбирлик билан илжайиб гапирди:

— Жуда соз! Ростини айтинг, Капарин, эрталаб қишлоққа бориб исинаман, деганингизда... Вёшкига жўнамоқчимидингиз? Фоминнинг гумони тўғримиди?

Капарин соддадиллик билан жилмайиб турган Григорийнинг юзига зеҳн солиб тикилди-да, бир оз хижолат тортгандай ғамгинлик билан ўзи ҳам жилмайди.

— Ростини айтсам — тўғри! Биласизми, қандай қилиб жон сақлаш масаласи кўндаланг турганда, киши ҳеч нарсадан ҳазар қилмайди.

— Бизларни айтиб берармидингиз?

— Ҳа,— деб иқрор бўлди Капарин.— Аммо лекин, сизни шу ерда, шу оролда қамоққа олишса, мен шахсан сизни оқлашга ҳаракат этардим.

— Бир ўзингиз ҳаммамизни нега ўлдириб қўя қолмадингиз? Кечаси буни осонгина қилиш мумкин эди.

— Қўрқдим. Биринчи ўқдан кейиноқ бошқалар...

— Қуролни ташла!— деди Григорий, овозини қаттиқ чиқармасдан, наганини суғуриб...— Ташла, йўқса ўтирган жойингда отиб ташлайман! Мен ҳозир ўрнимдан туриб, сени тўсиб тураман, Фомин кўрмасин, сен наганингни оёғим тагига ташлайсан. Қани? Отаман деб овора бўлма! Қимирласанг — ўласан.

Капарин мурдадай оқариб ўтирарди.

— Мени ўлдирманг!— бўзарган лабларини қимирлатиб шивирларди у.

— Ўлдирмайман. Лекин қуролингни оламан.

— Сиримни ошкор қиласиз энди...

Капариннинг соқол босиб кетган икки бетидан тирқираб ёш оқарди. Григорий ҳам жирканиб, ҳам раҳми келиб, афтини бужмайтирди-да, баланд овоз билан буюрди:

— Ташла наганни! Айтишим керак эди-ю, лекин айтмайман, қўрқма! Шум экансан-ку! Вой, шайтон-эй.

Капарин тўппончасини Григорийнинг оёғи ёнига ташлади.

— Браунинг-чи? Браунингниям ол бу ёққа. Френчингнинг кўкрак чўнтагида турибди.

Капарин ярқироқ никель браунингни чиқариб ерга ташлади-да, қўллари билан юзини тўсиб олди. У қалт-қалт қилиб, ҳиқиллаб йиғларди.

— Бас қилсанг-чи, аблаҳ!— деб ўшқирди Григорий. Қўли қичиб турса ҳам мушт солишдан ўзини аранг тийиб қолди.

— Ановларга айтасиз.. соб бўлдим.

— Айтмайман, дедим-ку сенга. Лекин оролдан нарёққа ўтиб олганимиздан кейин қорангни кўрсатмагин. Сендай одам ҳеч кимга керакмас. Ўз аравангни ўзинг торт.

Капарин қўлларини юзидан олди. Қип-қизил жиққа ёш юзи, шишган кўзлари, қалтираган пастки жағи ва умуман башараси жуда хунук эди.

— Ундай бўлса... Нега мени қуролсизлантирдингиз? — дудуқланиб сўради у.

Григорий истар-истамас жавоб берди:

— Орқамдан отиб қўймасин деб шундай қилдим. Сендақа ўқимишли кишилардан ҳар нарсани кутиш мумкин... Боядан бери қудрат қалами, подшо, худо тўғрисида менга гап солганига ўлайми... ўзингам чала туғилган бузоққа ўхшайсан.

Григорий энди Капаринга қайрилиб ҳам қарамасдан, тупурина-тупурина, турар жойлари томон кетди.

Стерлядников ҳуштак чалиб, мумланган пишиқ ип билан эгар қайишини тикарди. Фомин билан Чумаков ҳар доимгидай, тўқим устида карта ўйнашарди.

Фомин Григорийга бир қараб қўйди-да:

— Сенга нима деди у? Нима тўғрида гаплашдинглар?— деб сўради.

— Турмушдан нолиб ҳасрат қилди.. Валдирайди холос, гапининг тайини йўқ...

Григорий ваъдасида туриб Қапариннинг сирини очмади. Лекин кечқурун ҳеч кимга билдирмай унинг милтиғидан затворни олиб, яшириб қўйди. Ётишга ҳозирланаркан: «Ким билсин, кечаси бир балони бошлашдан ҳам тоймайди бу...» деган фикр миясига келганди.

Эрталаб уни Фомин уйғотди. У энгашиб секин сўради.

— Сен Қапариннинг қуролини олганмидинг?

— Нима? Қандай қурол?— Григорий ўрнидан туриб ўтириб, аранг кифтларини кериб қўйди. У тонготарга яқин уйқуга кетган ва эрталабки аёзда совқотиб қолган эди. Шинели, папоғи, этиклари — ҳаммаси эрталабги шудрингдан ҳўл бўлганди.

— Қуролини тополмаяпмиз. Сен олдингми? Қўзингни очсанг-чи, ахир, Мелехов!

— Ҳа, мен олдим. Ўзи нима гап?

Фомин индамай нари кетди. Григорий ўрнидан туриб, шинелини силкитди. Чумаков нарироқда нонушта тайёрламоқда эди: у бисотларида бўлган ёлғиз товоқни чайқади, бир буханка нонни кўксига қўйиб туриб, баб-баравар тўрт бўлак қилиб кесди, товоққа кўзадан сут солди-да, қотиб қолган сўк бўтқани қошиқ билан эзиб, Григорийга қаради:

— Бугун жудаям кўп ухладинг, Мелехов. Офтобга қара, қаерга келди!

— Виждони пок одам доим яхши ухлайди,— деди Стерлядников, ювилган ёғоч қошиқларни шинель этагига артаётиб.— Қапарин бўлса, туни билан ухлаёлмай, ёнбошдан ёнбошга ағдарилиб чиқди...

Фомин кулимсираб Григорийга қаради.

— Ўтиринглар, қароқчилар, нонушта қиламиз!— таклиф этди Чумаков.

У ҳаммадан олдин овқатга қошиқ урди, бир тишламда бир тўғрам ноннинг ярмиси оғзига кетди. Григорий ўз қошиғини олди, ҳаммага бир-бир қараб чиққач:

— Қапарин қани?— деб сўради.

Фомин билан Стерлядников овқатдан бошларини

кўтаришмас, Чумаков Григорийга қаттиқ тикилар, у ҳам чурқ этмасди.

Григорий кечаси нима ҳодиса рўй берганини тахминан англаб:

— Капаринни нима қилдинглар!— деб сўради.

— Капарин ҳозир узоқда,— пинагини бузмай кулиб жавоб берди Чумаков.— У Ростовга сузиб кетди. Ҳозир Усть-Хопер ёнида лопиллаб кетяпкан бўлса керак... Пўстини осиглик турибди, ҳув ана.

— Ростдан ўлдирдингларми??— деб сўради Григорий Капариннинг пўстинига кўз ташлаб.

Буни сўрамаса ҳам бўлар эди. Нима воқеа юз бергани аниқ кўриниб турса-да, у негадир савол берган эди. Тезда жавоб беришмагани учун у саволини такрорлади.

— Ҳа, ўлдирдик,— деди-да, Чумаков, қиз боланикидай чиройли кўкимтир кўзларини юмди. — Мен ўлдирдим. Қасбим — одам ўлдириш...

Григорий унга зеҳн қўйиб тикилди. Қорамағиздан келган тип-тиниқ, қирмизи юзи хотиржам, ҳаттоки қувноқ кўринарди. Тилла каби товланган новвот ранг мўйлови қуёшда қорайган юзидан яққол кўзга ташланиб турар ва қора қошлари билан орқасига қарата таралган сочларини янада қорароқ қилиб кўрсатарди. Фомин бандасида жаллодлик билан ном чиқарган бу йигит ҳақиқатан ҳам чиройли, сиртдан қараганда жуда камтар кўринар эди... У қошиқни брезент устига қўйди, кафтининг орқа томони билан мўйловини силаб:

— Яков Ефимовичга раҳмат дегин. Сенинг жонингга ўша оро кирди, йўқса, сен ҳам ҳозир Капарин билан Донда сузиб кетаётган бўлардинг...— деди.

— Нега энди?

Чумаков шошмасдан, доно-дона қилиб гапира бошлади:

— Авзойига қарасак, Капарин таслим бўлмоқчи, кеча алланима тўғрисида сен билан узоқ гаплашди... Шунинг учун Яков Ефимич иккимиз уни бир ёқлик қилмоқчи бўлдик. Бунга ҳамма гапни очиб гапираверсам бўладими?— Чумаков савол назари билан Фоминга қаради.

Фомин, ҳа мумкин, дегандай қилиб бош қи-мирлатди, шундан кейин Чумаков чала пишган сўкни тишлари билан қисирлатиб гапида давом этди:

— Кеча кечқурун мен эман сўйил тайёрлаб, Яков Ефимовичга: «Мен бугун кечаси икковиниям, Капаринния, Мелеховния саранжом қиламан» дедим. Бироқ у: «Капаринни ўлдиравер, лекин Мелеховга тегма» деди. Шунга келишдик. Мен Капариннинг ухла-шини пойладим, мундоғ қулоқ солсам, сен ҳам хуррак отяпсан. Эмаклаб ёнига бордиму, бошига сўйилминам сопқолдим. Бечора штабс-капитан оёғиниям қимир-латмади. Бир керилди-ю, жон таслим қилди... Ёнла-рини тинтиб кўрдим, сўнгра, оёқ-қўлидан кўтариб, дарё бўйига обордик, этигини, френчини, калта пўс-тинини ечиб олдигу, ўзини сувга ташладик. Сен бўл-санг уйқуни уриб ётибсан, ҳеч нарсани сезмадинг ҳам... Мелехов, кечаси ажал тепангга келганди. Яков Ефимич, тегмагин, деб тайинлаган бўлсаям, феълим айнади: «Иккови нимани гаплашган экан? Беш киши-дан иккитаси четга чиқиб, пичир-пичир қилгандан кейин охири бахайр бўлмас...» дедиму биқиниб ёнингга бордим, энди урмоққа чоғланиб сўйилни кўтарганим-да ўйланиб қолдим: уришга урарсану, лекин биттада саранжом қилолмасанг, бу бадбахт тўнғиздан кучли, ирғиб туриб ўқ отишга бошлайди... Шу пайт Фомин тепамга келиб яна ишни бузди: «Бунга тегма, у ўз одамимиз, бемалол ишониш мумкин»,— деб шивир-лади. Шуниси қизиқки, Капариннинг қуроли қайга кетганини тушунолмайд ҳайрон бўлдик. Шундай қилиб, сендан нари кетдим. Ўзинг ҳам қаттиқ ухларкансан, ҳеч балони сезмадинг-а!

Григорий пинагина бузмай:

— Бекордан-бекорга бегуноҳ одамга зомин бўлар-динг, тентак! Мен Капарин билан тил бириктирган эмасман,— деди.

— Ундай бўлса, нега унинг қуроли сенда?

Григорий кулди:

— Мен унинг тўппончаларини кундузиёқ обқўйган эдим, затворни кечқурун олиб, тўқим тагига яшириб қўйдим.

Григорий Қапарин билан бўлган кечаги суҳбатни ва унинг қандай ниятда эканини гапириб берди.

— Нега шуни бизга кеча айтмадинг?— деди Фомин, хафа бўлиб.

— Раҳмим келди мишиқига,— деб ростини айтди Григорий.

— Эҳ, Мелехов, Мелехов!— чин кўнгилдан таасуфланиб гапирди Чумаков.— Раҳмдилликни йиғиштириб, ўша Қапарин милтиғининг затворини қўйган жойга — тўқим тагига қўйгин, йўқса, шу раҳмдиллигинг бошингга етади!

— Сен менга ўргатма! Сенчалик биламан,— деди Григорий совуққина қилиб.

— Ўргатишни менга ким қўйибди? Аммо лекин, ана шу раҳмдиллигинг сабаб бўлиб, борди-ю, кечаси сени бекордан-бекорга у дунёга юборганимда, нима бўларди?

— Нима бўларди, кетаверардим, — ўйланиб туриб оҳиста жавоб берди Григорий. Сўнгра у, бошқаларга эмас, ўзига ўзи гапиргандай қилиб: — Одамзод ўнгида ўлимдан қўрқади, лекин уйқуда ўлишдан осон нарса бўлмаса керак...— деди.

XV

Апрель ойининг охирларида улар қайиққа тушиб, Дондан ўтиб олишди. Рубежнийда уларни Нижне-Кривск қишлоғидан бўлган казак йигит — Александр Кошелев қирғоқда кутиб турарди

— Мен сизга қўшиламан, Яков Ефимич. Уйда ётавериш жонимга тегди,— деди у Фомин билан кўришаётиб.

Фомин Григорийни тирсаги билан туртиб шивирлади:

— Кўрдингми? Айтувдим-ку... Оролдан бу ёққа ўтар-ўтмас халқ кела бошлади — мана! Бу йигит менинг танишим, ботир казак. Бу яхшилик аломати! Демак, ишимиз ўнгидан келади!

Фоминнинг хурсанд бўлиб илжаяётгани овозидан билиниб турарди. Янги шерик топгани учун у ғоят мамнун эди. Дарёдан эсон-омон ўтилгани, ўша заҳотиёқ

яна бир одам келиб қўшилгани унга далда бериб, кўнгилида янги-янги умидлар пайдо қилган эди.

— Ие, сенда милтиғу нагандан бошқа қилич билан дурбин ҳам борми дейман? — суюниб, деди Фомин, қоронғида Кошелевнинг қурол-яроғини пайпаслаб кўраркан.— Мана буни казак деса бўлади! Асл казаклиги, қони тозалиги кўриниб турибди.

Фоминнинг амакиваччаси кичкина от қўшилган аравани ҳайдаб, дарё бўйига келди.

— Эгарларни аравага ортинглар,— деди у овозини пасайтириб.— Тезроқ қимирланглар, вақт ҳам кетди, йўлимиз ҳам олис...

У ҳовлиқар, тез бўл деб қистарди, бироқ Фомин оролдан бу ёққа ўтгач, ўз қишлоғининг ҳидини сезиб, бирор соатга уйига боргиси, таниш ҳамқишлоқларини кўргиси келиб ўлиб турарди...

Тонготардан олдинроқ улар Ягодное қишлоғи ёнидаги уюрдан энг яхши отларни ажратиб олиб, эгарлашди. Йилқи боқиб юрган чолга Чумаков шундай деди:

— Отлар учун кўп қайғурма, буважон. Бир пулга арзимайдиган отлар экан, вақтинча миниб турамиз, тузукроғини топган заҳотиёқ биз буларни эгаларига қайтариб берамиз. Мабодо, отларни ким обкетди? — деб сўрашса, краснокутлик милиция обкетди, дегин. Эгалари ўша ерга боришсин... Биз бандитлар кетидан қувлаб юрибмиз, шундай дегин!

Катта йўлга чиққанларидан кейин, Фоминнинг амакиваччаси билан хайрлашиб, чапга бурилишди-да, отларни йўрттириб, ғарби-жанубий томонга кетишди. Одамларнинг гапига қараганда, шу яқин кунларда Мешков станицаси теварагида Маслакнинг бандаси пайдо бўлганди. Фомин унинг тўдасига қўшилиш ниятида ўша томонга жўнади.

* * *

Улар уч сутка Маслак шайкасини излаб, катта қишлоқ ва станицаларга яқинлашолмай, чап қирғоқдаги дашт йўлларида изғиб юришди. Қаргин станицаси билан чегарадош тавричанлар посёлкасида ёмон отла-

рини тавричанларнинг семиз ва учқур аргумоқларига алиштириб олишди.

Тўртинчи куни эрталаб Вежа қишлоғидан нарироқда, Григорий олисдаги давондан тушиб келаётган бир колонна суворийларни кўриб қолди. Йўлда икки эскадронча аскар келарди, олдинда ва икки ёнбошида майда-майда разъездлар бор эди.

— Ё Маслак, ё...—Фомин дурбинни кўзига қўйиб қаради.

— Ё қорни оч, ёки тўқ, ё келади, ёки йўқ,— деб кулди Чумаков.— Яхшироқ қарагин, Яков Ефимович, агар улар қизиллар бўлса, тезроқ қочиб олганимиз маъкул!

— Қимлигини бу ердан билиб бўладими?— деди хуноб бўлиб Фомин.

— Қаранглар! Улар бизни кўрди! Разъезддан чопиб келяпти!— деб бақирди Стерлядников.

Буларни ҳақиқатан ҳам пайқаб қолишганди. Унг ёқда келаётган разъезд отларини шартта буриб, шу томонга йўртиб келаверди. Фомин шоша-пиша дурбинни филофига солди, бироқ Григорий илжайиб энгашдида, Фомин отининг жиловидан ушлади:

— Шошмай тур! Яқинроқ келишсин. Улар фақат ўн икки киши экан. Олдин кимлигини билайлик, қизиллар бўлса, қочиб қутулиш осон. Отларимиз чарчамаган, нимасидан қўрқасан? Дурбинга қара!

Ўн икки отлиқ минут сайин яқинлашиб келар, тобора каттароқ кўринар эди. Ям-яшил ўт қоплаган дўнг ён бағрида уларнинг гавдаси аниқ кўрина бошлади.

Григорий ва бошқалар сабрсизлик билан Фоминга тикилишарди. Лекин унинг дурбин ушлаган қўли қалтқалт қилиб турарди. Зўр бериб дурбинга тикилаверганидан унинг офтобга ўгирилган бетидан ёш оқа бошлади.

— Қизиллар! Фуражкаларида юлдузи бор!..— деб бақирди ниҳоят Фомин ва дарҳол отини бурди.

Қоч-қоч бошланди. Уларнинг кетидан аҳён-аҳёнда ўқ узилгани эшитиларди. Тўрт чақирим жойгача Григорий ўқтин-ўқтин кетига бир қараб, Фомин билан ёнма-ён борарди.

— Ана Маслакка қўшилиш!..— деди у ачитиб.

Фомин ғиринг дея олмай қолди. Чумаков от жилонини сал-пал тортиб бақирди:

— Қишлоқлар ёни билан қочиш керак. Вешенская ўрмонига бекинамиз, ўша ёқ яхши, қалин тўқайзор.

Яна бир неча чақирим шу аҳволда тез чопиладиган бўлса, отларнинг таппа-таппа ташлаши муқаррар эди.

Чўзилган бўйинлари совундай кўпириб, терилари қатлам-қатлам бўлиб кетди.

— Секинроқ ҳайдаш керак! Жилонини тортиброқ юр!— деб команда берди Григорий.

Кетларидан қувган ўн икки отлиқдан фақат тўққиз киши қолди, учтаси орқада қолиб кетди. Григорий орадаги масофани кўз билан чамалаб кўриб:

— Тўхтанглар! Уларни ўққа тутамиз!..— деб бақирди.

Бешови ҳам отларини елдириб кетаётиб эгардан тушишди, милтиқларини елкадан олишди.

— Жилонини қўйворма! Чап ёқдаги энг четки одамни доимий мўлжалга олиб... ўт оч!

Улар бир обоймадан ўқни отиб тамомлашди, қизил аскарлардан бирининг отини қулатиб яна қочишга тушишди. Таъқиб этувчиларнинг ҳафсаласи пир бўлиб, онда-сонда олисдан туриб ўқ узишарди, ниҳоят, бутунлай қолиб кетишди.

Стерлядников қамчиси билан олисдан кўм-кўк бўлиб кўринган даштдаги ҳовузни кўрсатиб:

— Ҳув анови ҳовуздан отларни суғориб олиш керак,— деди.

Улар энди отларни секин юргизиб борар, йўлда учраган жару сойларни яхшилаб кўздан кечиришар, пастқам жойлардан писиб боришарди.

Ҳовузда отларини суғориб, яна йўлга тушишди, олдин секин-аста юриб, кейин йўрттириб кетишди. Туш маҳалида улар, даштни ёндамасига кесиб ўтган кўм-кўк-сой бўйидаги ён бағирликка етгач, отларни ўтлатиб олмоқчи бўлишди. Фомин Кошелевга, ёнларидаги дўнғга чиқиб, ўша ердан атрофни кузатиб ётишни буюрди. Даштнинг бирор ерида отлиқлар қораси кўриниши билан Кошелев сигнал бериши ва дарҳол отлар ёнига чопиб келиши лозим эди.

Григорий отини тушовлаб ўтга қўйворди-да, ўзи

тепа ён бағридан қуруқроқ жой топиб, ёнбошлаб олди.

Жарнинг кунгай томонидаги майса ўт ўсиқ ва қалинроқ эди. Офтобда қизиган қора тупроқнинг иссиқ нафаси гуллаб бўлаёзган дашт бинафшаларининг нозик ва муаттар ҳидини босиб кета олмасди. Улар ташландиқ бўз ерда, қуриган қашқабеда поялари орасидан, қадимги уватлар четидан ўсиб чиқиб, мунчоқдай сочилиб ётарди. ҳаттоки тошдай қўриқ ердаги сарғайган бултурги ўтлар орасидан ҳам бинафшаларнинг қиз боланикидай тип-тиниқ ҳаво ранг кўзлари мўралаб турарди. Бу бепоён кимсасиз даштда очилган бинафшаларнинг қисқа умри тугаб, жар бўйларидаги шўр тупроқда гуллайдиган ранг-баранг лолаларга навбат келганди; улар қирмизи, тарғил ва оппоқ қадаҳларини қуёшга тутиб салом қилишар, ўшанда шамол хилма-хил гуллар бўйини даштнинг энг узоқ жойларига до-вур учириб борарди.

Жар соясидаги қуёш тушмаган шимолий томондаги тик ён бағирликда эса остидан эрий бошлаган яхлит-яхлит қорлар ҳали ҳам ётарди. Ўша ёқдан қор совуғи келарди, лекин шу совуқ туфайли гулини тўка бошлаган бинафшаларнинг ноаниқ ва ҳазин бўйи янада муаттарроқ туюлар, гўё аллақандай бир азиз, қадимги хотирани эслатаётганга ўхшарди...

Григорий кўксини ерга бериб, оёқларини икки ёққа узатганича, қўлларини жағига тираб ётар, кўзларини гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа югуртирар: қуёш нурига чўмган даштни, олисдаги чўққида кўринган кўкимтир қоровул тепаларни, ён бағирлик атрофида товланиб жи-мирлашган буғларни томоша қилиб тўймасди. Бирпас кўзини юмиб, олис ва яқинда сайраётган тўрғайларнинг ноласини тинглар, ўтлаб юрган отларнинг аста-аста қадам қўйгани, пишқиргани, сувлиқлари шилдирагани, ҳаттоки, майса кўкатлар орасида шабада эсгани ҳам қулоғига чалинарди... Григорий заранг ерга бағрини бериб ётаркан, дунё ташвишларини унутиб, кўнгли таскин топганини ҳис қиларди. Бу ҳолат унга таниш эди. Ҳар сафар бирон фалокатни бошдан кечиргандан кейин, албатта, шу ҳолатга тушар ва ўшанда теварагидаги ҳамма нарсани гўё, биринчи

марта кўраётгандай бўларди. Гўёки, қаттиқ ҳаяжондан кейин бутун вужуди кўзу қулоққа айлангандай, илгари эътибор берилмаган нарсалар энди унинг бутун диққатини ўзига жалб этарди. Мана ҳозир у аллақандай бир кичкинтой паррандани қувган қирғийнинг қияламасига шувиллаб учишини ҳам, икки тирсаги орасидаги масофани аранг босиб ўтаётган қора қўнғизнинг имиллашини ҳам, қиз боланинг ҳуснидай очилган қип-қизил лоланинг шамолда оҳиста тебранишини ҳам қизиқсиниб томоша қиларди. Лола унинг ёнгинасида, ўпирилган суғур инининг четида ўсган эди, Қўл узатса, узиб олиши мумкин эди, бироқ Григорий унга тегмас: гулнинг чиройини, қалин баргларини, барг орасида сақланиб қолган эрталабки шабнам дурдоналарини завқланиб жимгина томоша қиларди! Шундан сўнг осмонга қарар, эгасиз қолган суғурлар макони устида, осмон-фалакда парвоз этиб юрган бургутга узоқ тикилар, ҳеч нарсани ўйлагиси келмасди...

Икки соатдан кейин улар яна отга минишиб, кечгача Елан станицасига қарашли таниш қишлоқлардан биронтасига етиб олиш мақсадида йўлга тушишди.

Қизил аскарлар буларнинг қайси томонга кетганини телефон орқали маълум қилган бўлсалар қаракки, Каменка слободасига кираверишда сойнинг нариги ёғидан уларни ўққа тутиб қолишди. Ўқ визиллаганини эшитган ҳамон, Фомин отини бурди. Ўқлар товуши остида улар слободанинг чети билан қочишиб, сал вақтдан кейин Вешенскаяга қарашли йилқи боқиладиган яйловга етишди. Топкая Балка посёлкасининг нарёғида милиция отряди уларнинг йўлини тўсмоқчи бўлди.

— Чап ёндан айланиб ўта қолайлик,— деди Фомин.

— Хужум қиламиз,— деди Григорий қатъийлик билан. — Улар тўққиз киши, биз бештамиз. Ериб ўта-миз!

Чумаков билан Стерлядников унинг гапини маъқуллади. Қиличларини яланғочлаб, чарчаган отларга қамчи босишди. Милиционерлар отдан тушмасдан устма-уст ўқ узиб кўришди-ю, бироқ хужумни қайтариш ўрнига, четга бурилишди.

— Жудаям заиф команда экан. Булар протокол ёзишга уста, жанг қилишга шудлари йўқ! — мазах қилиб кулди Кошелев.

Фомин билан шериклари, кетларига тушган милиционерлар яқинлашганда ўқ отишар ва шу аҳволда, қувғинга учраган бўрилар сингари, аҳён-аҳёнда бир човут солиб, тўхтовсиз шарққа томон кетишарди. Шундай отишмалардан бирида Стерлядников ярадор бўлди. Уқ чап оёғининг болдирига кириб, илик суягига ҳам тегиб ўтди. Стерлядников оёғи зирқираганига чидолмай додлаб юборди-да, ранги оқарган ҳолда:

— Оёққа тегди... Яна чўлоқ оёғимга тегди... Оббо аблаҳлар-эй! — деди!

Чумаков ўзини орқага ташлаб, овози борича хоҳолаб кулиб юборди. Азбаройи кулгининг зўридан кўзларидан ёш чиқиб кетганди. Қўлига суянган Стерлядниковни отга мингазаётиб ҳам кулгисини босолмай қалтирар ва дерди:

— Оёғинг чўлоқлигини қаёқдан билишибди, а? Улар атайлаб чўлоқ оёғингни пойлаб отишган... Мундоқ қарасалар, аллақандай бир оқсоқ от чоптириб кетяпти, ке энди, ўша оёғини бутунлай синдириб қўя қолайлик, дейишган-да... Эҳ, Стерлядников, Стерлядников! Вой шўргинанг қурсин!.. Оёғинг яна бир қарич қисқарадиган бўлди... Энди қандай қилиб ўйин тушасан? Оёғингни қўйиб туриш учун мундан буёқ бир газлик чуқур кавлаб беришим керак...

— Овозингни ўчир, лақма! Сенсиз ҳам ўзим зўрға турибман! Худо ҳақи, жим бўлгин ахир!— деб оғриқнинг зўрлигидан юзини бужмайтириб ялинарди у.

Орадан ярим соатчадан кейин, сонсиз жарлар орасидаги йўллардан бирига чиққанларида, Стерлядников илтимос қилиб:

— Шу ерда бирпас тўхтайлик... Ярамни боғламасак бўлмайди, этигим қонга тўлди,— деди.

Ҳаммаси тўхташди. Григорий отларни ушлаб турди, Фомин билан Кошелев олисдан қораси кўринган милиционерларга қарата онда-сонда ўт очиб туришди. Чумаков Стерлядниковнинг этигини тортди.

— Ростдан ҳам қон кўп кетибди,— деди-да, у

юзини бужмайтириб, анчагина қип-қизил қонни этикдан ерга тўкди.

У шимнинг қонга бўялган бир почасини қиличи билан тилмоқчи эди, бироқ Стерлядников унамади.

— Шимим ҳали бус-бутун, бекорга нобуд қилишдан наф йўқ,— деди-ю, ярадор оёғини кўтариб, қўллари ерга тираб олди. — Шимнинг почасидан торт, секинроқ торт.

— Бинтинг борми!— деб сўради Чумаков чўнтақларини ахтариб.

— Бинтингни бошимга урамани? Бинтсиз ҳам иложини топамиз.

Стерлядников ўқ тешиб чиққан жойни синчиклаб кўздан кечирди, сўнгра патроннинг қўламини тиши билан олиб ташлади-да, дорисини кафтига солди, бир чимдим тупроқни тупуги билан ҳўллаб, анчагача дорини тупроққа қориштирди. Ўқ тешиб ўтган жароҳатнинг икки оғзини ҳам ҳалиги малҳам билан чаплаб бўлгандан кейин кўнгли жойига тушиб:

— Буни кўп синаб кўрганмиз. Жароҳат қотгандан сўнг икки кунга етар-етмас тузалиб кетади,— деди.

Чир бўйига довур улар тўхтамай йўл юришди. Милиционерлар бўлса, яқинлашмасдан анча кейинда келишар, аҳён-аҳёнда ўша ёқдан битта-яримта ўқ отилгани эшитиларди. Фомин дам-бадам кетига қарар ва:

— Изимизга тушиб олишди энди... Ёинки, четдан мадад кутишётганмикин? Олисан пойлаб келиши бежиз эмас,— дерди.

Вислогузово қишлоғида улар Чир дарёсини кечиб ўтиб, секин-аста ясси дўнгга чиқишди. Отлар ниҳоятда чарчаган эди. Тепаликдан пастга бир амаллаб елиб тушишар, бироқ тепага чиқилганда отдан тушиб етаклашар, тақим ораларидаги ва сонларидаги кўпикларни кафтлари билан сидириб ташлашарди.

Фоминнинг мўлжали тўғри чиқди: Вислогузовдан беш чақирим нарироқда етти отлиқ уларни қувлай бошлади. Уларнинг отлари учқур ва чарчамаган эди.

— Агар улар бизни шу аҳволда қўлдан қўлга топшириб қувлашадиган бўлса, кунимиз битди деявер!— пўнғиллаб нолиди Кошелев.

Улар йўлни қўйиб, даштнинг йўл тушмаган жойларидан юришарди, иккитаси отдан тушарди-да, ўтлар орасига биқиниб, таъқиб этувчиларни ўққа тутиб турар, қолганлари икки юз саржин ерга етиб оларди, сўнгра, навбат уларга келар, ортда қолган икки киши тўрт юз саржин жойга бориб олиб отишга тайёрлангунча, милиционерларни ўққа тутишарди. Улар бир милиционерни ўлдиришди ё оғир ярадор қилишди, иккинчисининг остидаги отни ўлдиришди. Сал вақтдан кейин Чумаковнинг оти ҳам ўқ еб ўлди. У Кошелев отининг узангисига тармашиб чопа бошлади.

Соялар узайди. Қуёш ҳам уфққа бош қўйди. Григорийнинг маслаҳатига кўра, тарқалишмасдан, ҳаммаси бирга жўнади. Чумаков улар ёнида пиёда келарди. Ниҳоят, дўнг тепасида келаётган қўш отлиқ аравага кўзлари тушиб, йўлга чиқишди. Ёши қайтган, серсоқол аравакаш казак дарҳол отларини ҳайдаб қолди, бироқ кетидан отилган ўқлар уни тўхташга мажбур этди.

— Аблаҳни ҳозир чопиб ташлайман! Қочиш қанақалигини билиб қўйсин...— Кошелев тишлари орасидан ўшқириб, отини қамчилаганича олға югурди.

— Сашка, унга тегма, уришга рухсат йўқ!— деб Фомин уни танбеҳлади-да, ўзи олисдан бақирди: — Отни чиқар, эшитдингми, бува? Ўлгинг келмаса, дарҳол отни чиқар!

Чолнинг кўз ёши қилиб ёлворганига қулоқ солмасдан ўзлари отларни чиқариб, бўйинча ва қуюшқонларини олиб ташлаб, бирпасда эгарладилар.

— Ўрнига отларингдан лоақал биттасини қолдириб кетинглар!— йиғлаб илтимос қилди чол.

— Яна нималарни истайсан, қулоғинг тагида шовла қайнатайми?— деди Кошелев.— Отлар ўзимиздан ортмайди. Тирик қолганинг учун ҳалиям худога шукур қил...

Фомин ва Чумаков янги отларни миниб олишди. Изма-из таъқиб этиб келаётган олти отлиққа сал орада яна уч киши қўшилди.

— Тезроқ юриш керак! Ҳайданглар, йигитлар!—

деди Фомин.— Кечгача Кривскдаги жарларга етиб ололсак, қутулиб кегамиз...

У отига қамчи босиб, олдинга тушиб олди. Унинг чап томонида жилови калта қилиб боғлаб қўйилган иккинчи от ёнма-ён борарди. От туёқлари тегиб каллалари узилган қип-қизил лолалар, лахта-лахта қон каби, четга отилиб чиқарди. Фоминдан орқароқда келаётган Григорий қон доғини эслатувчи лолаларга бир қаради-ю кўзини юмиб олди. Нима учундир, унинг боши айланиб, кўксига ханжар санчилгандай, эски дарди кўзигандай бўлди...

Отлар мадори қуриганидан аранг юрарди. Одамлар ҳам оч-наҳор, тўхтовсиз йўл босиб, итдай чарчашган эди. Стерлядников эгарда чайқалиб борар, қон кўп кетгани учун ранги докадай оқариб, бир ҳолатда бўлиб қолганди. Унинг кўнгли айнир, ҳадеб сув ичгиси келарди. Бир бурда қаттиқ нон еган эди, ўша заҳотиёқ қайт қилди.

Қош қорайган маҳалда Кривск қишлоғининг ёнида улар даштдан қайтган уюр орасига кириб, охири марта таъқиб этувчиларга қарата бир неча ўқ узишди ва уларнинг олисда қолиб кетганини кўриб ниҳоятда суюнишди. Тўққиз отлиқ бир ерга тўпланди, маслаҳатлашгандай тўхтаб турди-да, отларини буриб кетига қайтди.

* * *

Кривск қишлоғида улар Фоминга таниш бир казакникида икки кун турдилар. Хўжайин ўзига тўқ эди, уларни яхши кутиб олди. Қоронғи ертўлага киргизиб қўйилган отлар олдиларидаги сулини еб тамомлай олмасди: ўлгудай чарчаган отлар икки кун ичида яхши дам олди. Отлар ёнида казаклар навбатма-навбат туришар, ис босган салқин сомонхонада ағнашиб ётишар ва оролда оч қолганларининг ҳиссасини чиқариб, қоринларига сиққунча овқат ейишарди.

Улар эртаси куниеқ қишлоқдан жўнашлари мумкин эди-ю, бироқ Стерлядниковнинг аҳволи огирлашиб қолди: жароҳати газак олиб, эрталабгача четлари қизариб кетди, кечга яқин оёғи шишиб, ҳушидан

кетди. Чанқоғи босилмас, кечаси ҳушига келди дегунча сув сўрарди, сувни ҳам энтика-энтика, кўп ичарди. Кечаси билан у қарийб бир челак сувни ичиб тамомлади: бироқ ўзи тугул бировнинг ёрдами билан ҳам ўрнидан туролмас, қимирласа, яраси қаттиқ оғрирди. Утирган жойида ёзиларди, инграйвериб безор қиларди. Инграганини эшитмаслик учун уни сомонхонанинг нариги бурчагига обориб ётқизишди, бироқ нафи бўлмади. Баъзан у жуда қаттиқ инграрди, ҳушидан кетган пайтлари алаҳсираб додлар, валдираб бақиршга тушарди.

Унинг ёнида ҳам навбатчилик қилишга мажбур бўлишди. Унга сув беришар, ловиллаб ёнган пешонасини дамба-дам ҳўллашарди, ҳаддан зиёда бақирадиган ёки алаҳсирайдиган бўлса, оғзини шапка ёки қўл билан ёпиб туришарди.

Иккинчи кун кечга томон у ўзига келиб, анча тузалиб қолганлигини айтди. Чумаковни бармоғи билан имлаб ёнига чақирди-да:

— Бу ердан қачон жўнамоқчисизлар?—деб сўради.

— Бугун кечаси.

— Мен ҳам жўнайман. Худо хайр берсин, мени бу ерга ташлаб кетманглар!

— Сен ишдан чиқдинг!—деди Фомин овозини паст қилиб.— Лоақал қимирлай олмайсан-ку.

— Нега қимирлолмас эканман? Мана, кўр!—Стерлядников зўрға ўрнидан турди-да, ўша заҳоти яна ётди.

Унинг юзи ўтдай ёнар, пешонасини майда-майда тер босган эди.

— Обкетамиз,—деди Чумаков қатъий қилиб.— Сени қолдирмаймиз, қўрқма, оғайни! Кўз ёшингни арт, хотин эмассан-ку, ахир.

— Бу ёш эмас—тер,—деб шивирлади-да; Стерлядников шапкасини кўзигача бостириб қўйди...

— Сени шу ерда қолдиришнинг иложи бўлганда жон дердик-ку, лекин хўжайин унамаяпти. Қўрқма, Василий! Оёғинг тузалиб кетади. Ҳали икковимиз кўп курашамиз, казачёк ўйинига тушамиз. Мунча шалпаясан, хўш? Қўрқинчли жароҳат бўлгандаям бошқа гап эди, анчайин бир яра!

Ҳамиша бошқаларга қўпол муомала қилиб ўрганган бадқовоқ Чумаков бу гапни шу қадар меҳрибонлик ва майинлик билан чин юракдан чиқариб айтдики, Григорий унга таажжубланиб қаради.

Улар тонготарга яқин қишлоқдан жўнашди. Стерлядниковни аранг отга мингазишди; бироқ у ўзини эплай олмас, гоҳ у томонга, гоҳ бу томонга оғиб кетаверарди. Чумаков ўнг қўли билан суяб, унинг ёнидан силжимасди.

Фомин Григорийга яқин бориб, ғамгинлик билан бош қимирлатди.

— Ана дардисар... Баҳридан ўтишга тўғри келади, — деди шивирлаб.

— Отиб ташламоқчимисан?

— Бўлмаса-чи! Токайгача қош-қовоғига қараймиз! У билан қайга бора оламиз ахир!

Улар анчагача отларни секин юргизиб бораверишди, ҳеч ким чурқ этмасди. Чумаков ўрнига Григорий ўтди, унинг ўрнини Кошелев олди.

Офтоб чиқди. Пастда, Дон устида ҳали ҳам пағапаға туман сузиб юрар, лекин дўнг усти тип-тиниқ, бепоён дашт манзараси аниқ кўринарди, қоқ тепада укпарга ўхшаш барра булут қотиб қолган, минут сайин осмон равшанлашиб, тобора мовий тусга кириб борарди. Кўкатлар шабнамга чўмилиб, садафдай товланишар, от ўтган жойларда қорамтир из тушиб қоларди. Даштни бошдан-оёқ қоплаган улуғвор ва роҳатбахш сукунатга фақатгина тўрғайлар халақит берарди...

Отнинг қадам қўйишига монанд бош чайқатиб келаётган Стерлядников секингина инграб:

— Уҳ, жуда қийналдим!— деди.

— Дамингни чиқарма!— деб қўполлик билан жеркиб ташлади Фомин.— Сенинг касрингга биз ҳам қийналяпмиз!

Гетман йўлидан сал четроқда от туёғи остидан базгалдоқ учиб, мушакдай ҳавога кўтарилди. Қанотларининг шувиллаган товушидан Стерлядников кўзини очди:

— Мени отдан туширинглар, биродарлар,— деб илтимос қилди у.

Кошелев билан Чумаков уни оҳиста ерга олиб жиққа ҳўл кўкатга ётқизишди.

— Қани кўрайлик-чи, оёғинга нима қипти ўзи. Шимингни еч! — деди Чумаков чўнқайиб ўтираётиб.

Стерлядниковнинг оёғи ноғорадай шишиб кетган, таранглашиб кенг шимнинг почасига сиғмай қолган эди. Териси то сонигача моматалоқ бўлиб, ушласа қўлга билинадиган қорамтир доғлар босиб кетганди. Ичига тортиб кетган қорнида ҳам шундай доғлар пайдо бўлганди, фақат ранги очроқ эди. Унинг жароҳатидан ва шимида қотиб қолган қонлардан қўланса ҳид келгани учун Чумаков ўз дўстининг оёғини кўраркан, бурнини бармоқлари билан қисар ва кўнгли айнаганидан ижирғаниб аранг турарди. Ниҳоят у, Стерлядниковнинг кўкарган қовоқларига яхшилаб тикилиб бўлгандан кейин, Фомин билан кўз уриштириб:

— Гангренага айланиб, чирий бошлаганга ўхшайди... — деди.

— Ҳе-е-ей.. Иш чатоқ, Василий Стерлядников... Бутунлай расво!.. Эҳ Вася, Вася, келиб-келиб сенга текканини қара...

Стерлядников энтикиб тез-тез нафас олар, лекин чурқ этмасди. Фомин билан Григорий баб-баравар ордан тушишди, шамол уриб турган томондан ярадорнинг тепасига келишди. Стерлядников бирпас ётгандан кейин қўлини тираб қаддини кўтариб ўтирди, хиралашган кўзлари билан дунёдан умидини узган одам сингари, ҳаммага жиддий қараб чиқди.

— Биродарлар! Отиб ташланглар... Мен энди одам бўлмайман... Жоним ҳалқумимга келди, ортиқ тоқат қилолмайман...

У яна чалқанчасига ётиб, кўзларини юмди. Фомин ҳам, бошқалар ҳам шундай илтимос бўлиши муқаррарлигини билишган ва буни кутишган эди. Фомин Кошелевга кўз қисиб, четга чиқди. Кошелев ҳам бўйинтоблик қилмасдан милтиғини елкасидан шартта олди. Узини четга олган Чумаковнинг овозини эшитмаса-да, лабларининг қимирлаганидан: «От!» деганини англади. Бироқ Стерлядников яна кўзини очиб, қатъий овоз билан:

— Мана шу еримдан от,— деб қўлини кўтарди ва бармоғи билан қаншарини кўрсатди.— Кўзларим дарров юмилсин... Қишлоғимга йўллариңг тушса, хотинимга шундаю. шундай бўлди, денглар... Мени кутмасин.

Кошелев, ҳали ҳам имиллаб затворни ўйнар, негадир, сусткашлик қиларди; Стерлядников кўзини юмиб гапини тамомлай олди:

— Дунёда ёлғиз хотиним бор холос... Болаларим йўқ... Биттагина бола туққан эди, у ҳам ўлик тушди... Шундан бошқа бола кўрмадик...

Кошелев икки марта милтиқни кўксига олди-ю, пастга туширди... ранги мурдадай оқариб кетди. Чумаков кифти билан уни итариб юборди-да, қўлидан милтиғини тортиб олди.

— Қўлингдан келмаса нега аралашасан, итвачча! — деб бақирди-да, шапкасини олиб сочини силади.

— Тезроқ! — деб талаб этди Фомин оёғини узангига қўяётиб.

Чумаков видошлашиш учун сўз қидиар, шошмасдан, секин-секин чўзиб гапирарди:

— Василий! Хайр энди, дўстим, мени кечир, Исо ҳурмати, ҳаммамизни ҳам кечиргин! У дунёда юз кўришамиз, ўшанда ажрим қилишар... Сен айтган гапни хотинингга албатта етказамиз.— У бирпас жавоб кутиб турди, бироқ ажалини кутган Стерлядников, мурдадай оқариб кетди, индамади. Фақат унинг офтобда сарғайган киприклари, худди шамол ўйнаётгандай пириллар, чап қўли билан негадир, гимнастёркасининг кўкрагидаги синиқ тугмачани солмоқчи бўлар, бармоқлари оҳиста қимирларди.

Григорий умрида ўлимни кўп кўрган эди, лекин буни кўргиси келмади. У кучи борича отининг жиловини тортиб, шоша-шоша юриб кетди. Ўқ товушини у, худди ўзи икки курагининг ўртасидан ўқ ейдиган одамдай, қаттиқ ҳаяжон билан кутарди... Григорий ўқ товушини кутар, юраги дук-дук уриб, ҳар бир секундни санаб тургандек эди; бирданига орқадан қарс этиб ўқ чиқиши билан оёқлари бўшашиб кетди, ҳуркканидан осмонга сапчиган отини аранг ушлаб қолди...

Улар икки соат чамаси чурқ этмай йўл босишди. Фақат лам олиш учун тўхтаганларидан кейин Чумаков

Энг аввал жимликни бузди. У кафти билан кўзини тўсиб, пушаймон бўлиб гапирди:

— Менга нима зарил келувди уни отиб? Даштда қолдириб кетаверсам-ку, мунчалик гуноҳга ботмасдим. Кўз олдимдан сира кетмайди...

— Ҳалиям нозиклигинг қолмадими?— деб сўради Фомин.— Шунча одам ўлдириб, ҳалиям ўрганмадингми? Кошки сенда раҳм-шафқат бўлса, бағритош махлуқсан...

Чумаков бўзариб кетди, Фоминга ғазаб билан тикилди:

— Шу тобда менга тегажаклик қилма, Яков Ефимич!— деди у секингина.— Кўнглимга ҳеч қандай гап сиғмай турганда, ғижинимга тегма, йўқса, шартта отиб қўйишим мумкин... Ҳа, бу жудаям осон!

— Сенга тегиб зарил кептими менга? Сенсиз ҳам ўз ташвишларим бошимдан ошиб ётибди,— деди, муросасозлик қилмоқчи бўлиб Фомин ва чалқанчасига чўзилиб ётди; у офтобдан кўзларини қисар ва роҳатланиб керишар эди.

XVI

Бир ярим ҳафта ичида уларга қирқтача казак қўшилди, Григорий бунга сира кутмаган эди. Булар ҳаммаси, жангда тор-мор бўлган майда-чуйда тўдалардан қолган-қутган одамлар эди. Улар, атаманларидан ажраганларидан кейин округда дайдиб юришарди, шунинг учун ҳам жон деб Фомин атрофига тўпланишди. Улар учун кимга хизмат қилиш, кимни ўлдиришнинг мутлақо аҳамияти йўқ эди, фақат эркин ҳаёт кечиринг-са, дуч келган одамни тунаб олишса бўлгани эди. Булар ҳаммаси ўтакетган каллакесарлар эди; Фомин уларга жирканиб қарар ва Григорийга дерди: «Эҳ, Мелехов, нуқул қаланғи-қасанғилар келяпти, одам эмас булар... Ҳаммаси дор тагидан қочганлар!» Фомин ўз кўнглида ҳали ҳам ўзини «меҳнаткаш халқ жангчиси» деб ҳисоблар, ҳозир ҳам ора-сира: «Биз — казакларнинг халоскоримиз...» дейишни қўймасди; хали ҳам аҳмоқона орзулардан воз кечгиси келмасди... Ҳамроҳларининг таланчилик қилишларига Фомин яна панжа.

орасидан қарайдиган бўлди, бу фалокатларнинг ҳаммаси ноиложкорликдан келиб чиққан нарса, ҳозирча мурасо қилиш зарур, деб билар, вақти келганда босқинчилардан қутулиб, бир кунмас, бир кун кичкина шайканинг атамани эмас, балки, қўзғолончи армиянинг саркардаси бўлишни орзу қиларди...

Бироқ Чумаков ҳамма фоминчиларни дангалига «қароқчи» деб атар ва тап тортмасдан Фоминнинг анчайин йўл тўсовчи қароқчи эканини ўзига исботлаб бериш учун овози бўғилгунча у билан тортишарди. Иккови холи қолганда кўпинча қизгин баҳс бошланарди.

— Мен Совет ҳокимиятига қарши чиққан ғоявий жангчиман!— ғазабидан қизариб-бўзариб бақирарди Фомин.— Сен бўлсанг мени нуқул ерга уриб, қароқчи, дейсан! Биласанми, аҳмоқ одам, мен ғоя учун курашяпман!

— Миямни кўп ачитаверма!— деб эътироз билдирарди Чумаков.— Мени лақиллатаман деб овораям бўлма. Мен сенга ёш боламасман! Сендақа ғоявийни қара-ю! Сен қароқчининг нақ ўзгинасисан. Бу сўзнинг нимасидан қўрқасан? Сира тушунолмадим!

— Нега мунча мени шарманда қиласан? Гапир, тилиннга куйдирги чиққур! Мен Совет ҳукуматига қарши қурол кўтариб чиқдим, қурол билан жанг қиляпман. Нима учун мени қароқчи дейсан!..

— Ҳукуматга қарши чиққанинг учун сени қароқчи дейман. Қароқчилар қадим замонлардан бери ҳукуматга қарши бўлган. Совет ҳукумати, ҳар қалай, ўн еттинчи йилдан бери тепамизда турибди, кимики унга қарши чиқса, ўша қароқчи.

— Қалла деб хом қовоқни кўтариб юрибсан! Генерал Краснов ёки Деникин ҳам қароқчимиди?

— Бўлмаса ким? Фақат эполет таққан қароқчи... Лекин гап эполетда эмас. Сен билан мен ҳам тақиб олсак бўлаверади...

Фомин ерни муштар, тупуринарди, бироқ гапини маъқуллаш учун далил келтиролмади, фойдасиз тортишувни тўхтатишга мажбур бўларди. Чумаковга гап уқдириш ўлимдан қийин эди.

Тўдага қўшилганларнинг кўпчилиги яхши қуролланган, бекам-кўст кийинганди. Деярли ҳаммасининг

оти учқур бўлиб, тўхтовсиз йўл юришга ўрганган эди, кунига юз чақиримлик йўлни бемалол босаверарди. Баъзиларида иккитадан от бор эди: бирини миниб олар, иккинчисини етаклаб кетаверарди. Керак бўлса, бунисини қўйиб, унисини минишар, шундай қилиб, отлар навбатма-навбат дам оларди; икки отлик жангчи бир суткада икки юз чақиримга яқин йўлни кўрдим демасди.

Бир кун Фомин Григорийга шундай деди:

— Агар бошданоқ иккитадан отимиз бўлганда, ҳеч ким бизга етолмасди! Милиция ва қизил аскар қисмлари халқнинг отини тортиб ололмайди, улар учун бу мумкинмас, лекин бизга мумкин! Ҳар қайсимиз яна биттадан от топишимиз керак, иннайкейин, бизга етиб олишсин-чи! Мен қариялардан эшитганман: қадимги замонда татарлар урушга чиққанда иккитадан, баъзилари учтадан от олволишаркан. Ундайларга ким бас келсин? Биз ҳам шундай қилишимиз керак. Татарларнинг бу иши менга жуда ёқади.

От масаласи тезда ҳал қилинганлиги натижасида бир қанча вақтгача улар ҳақиқатан ҳам тутқич бермайдиган бўлиб олишди. Вешенскаяда янгидан тузилган суворий милиция группаси уларга етолмай, роса сарсон бўлди. Запас отлар Фоминнинг кичик тўдаси учун қулай имконият туғдирарди: таъқиб этувчиларни орда қолдириб кетишга, хатарли тўқнашувлардан сақлаиб қолишга ва бир неча манзил жойгача узоқлашиб олишга ёрдам берарди.

Шундайлигига қарамай, сон жиҳатидан тўдага қараганда қарийб тўрт марта кўп бўлган бир группа аскар, май ойининг ўрталарида, Усть-Хопер станицасига қарашли Бобров қишлоғи ёнида Фоминни Донга тақаб қўйишга муваффақ бўлди. Бироқ қисқача жангдан сўнг тўда, ўлганлар ва ярадорлар бўлиб, саккиз кишини қурбон бериб, қуршовни ёриб ўтди-да, Дон бўйлаб қочиб қутулди. Шундан кейин салгина вақт ўтар-ўтмас, Фомин Григорийга штаб бошлиғи вазифасини таклиф этди.

— Бизга саводли киши керак, энди план билан, картага қараб ҳаракат қилмасак бўлмайди, йўқса, бир кунмас, бир кун яна сиқувда қолиб, дабдала бўлиши-

миз мумкин. Шу ишни сен ўз қўлингга олгин, Григорий Пантелевич.

— Милиционерларни тутиб калласини олиш учун штаб керак эмас,— деди қовоғини солиб Григорий.

— Ҳар бир отряднинг ўз штаби бўлиши лозим, бекорчи гапни қўй.

— Штабсиз кунинг ўтмай қолган бўлса, бу вазифага Чумаковни қўя қол.

— Сен нега хоҳламайсан?

— Штаб нималигини билсам ўлай.

— Чумаков биладими?

— Чумаков ҳам билмайди.

— Ундай бўлса, нима учун уни менга рўпара қиласан? Сен офицерсан, билишинг шарт, тактика масаласига ва бошқа йўл-йўриқларга уста бўлишинг керак.

— Менинг офицерлигим худди сенинг ҳозирги командирлигингдай бир гап эди! Бизда биттагина тактика бор холос: даштма-дашт дайдиб юришу, дам-бадам орқага қараб қўйиш... — деб пичинг қилди Григорий.

Фомин Григорийга кўз қисиб, бармоғи билан таҳдид қилди:

— Ҳа, муғомбир, мақсадингни билиб турибман! Ўзингни четга оляпсанми ҳали? Панада жон сақламоқчимисан? Барибир, бу билан қутулолмайсан! Взвод командири нима-ю, штаб бошлиғи нима — бари бир гўр. Қўлга тушсам шу ёғини инобатга олишади-ю, жазоси енгилроқ бўлади, деб ўйладингни? Инобатга олганини кўрарсан.

— Бу тўғрида мутлақо ўйлаганим йўқ, бекорга фолбинлик қилиб овора бўласан,— деди Григорий қиличининг тасмасига тикилиб. — Хуллас, қўлимдан келмайдиган ишни бўйнимга олишни истамайман...

— Истамасанг керак эмас, сенсиз ҳам бир амалини қилармиз,— деди Фомин ўпкалаб.

Округдаги вазият тубдан ўзгарганди: илгари Фоминни меҳмондўстлик билан кутиб олган бой казаклар, ҳозир дарвозаларига қулф солиб очишмасди, қишлоққа бандитлар келиши билан уй эгалари ёппасига қочиб, боғ ва чорбоғларга беркиниб олишарди. Вешенскаядан келган ревтрибунал сайёр сессияси, илгари Фоминни иззату икром билан қабул қилган кўп-

гина казакларни қаттиқ жазога тортди. Бу хабар ҳамма станицаларга тарқалиб ўз таъсирини кўрсатди. Натижада, ҳатто бандитларга очиқдан-очиқ хайрихоҳ бўлган кишиларнинг ҳам кўзлари мошдай очилди.

Икки ҳафта мобайнида Фомин Дон юқорисидаги жами станицаларни гир айлланиб чиқди. Тўдада ҳозир бир юз ўттизга яқин суворий бор эди; энди наридан бери тузилган отлич группалар эмас, балки, жанубдан келтирилган 13-суворий полкка қарашли бир неча эскадрон унинг пайига тушганди.

Сўнги кунлари Фомин отрядига келиб қўшилганларнинг кўпчилиги узоқ жойларда туғилиб ўсган кишилар эди. Ҳаммаси ҳар хил йўл билан Донга келиб қолганди: баъзилари турмадан, лагердан, ёинки, ҳайдалиб кетаётганида йўлдан қочган кишилар эди, лекин тўданинг асосий қисмини — Маслакдан ажраб чиққан ўттиз-қирқ кишилик группа билан тору мор этилган Курочкин бандасининг қолдиқлари ташкил этарди. Маслакчиларнинг демасдан бўлинишди (ҳар бир взводда улардан бор эди), бироқ курочкинчилар, бир-биримиздан ажрамаймиз деб туриб олишди. Улар бир-бирига иноқ алоҳида взводни ташкил этиб, бошқаларга унчалик аралашмасди. Жангда ҳам, дам олиш пайтида ҳам улар аҳиллигини қўймас, бир-биридан жонини аямасди; мабодо бирон жойда матлубот жамиятининг дўкони ёки складни босишса, ҳамма ўлжани ўртага ташлашар ва тенглик принципига риоя қилиб, ҳаммага баравар тақсимлашарди.

Фоминнинг одамлари орасида: эгнига черкасча эски камзул кийган кубанлик ва терсклик бир неча казак, Великокняжеская станицасидан келган икки қалмоқ, қўнжи сонигача чиққан овчилар этиги кийган латиш, йўл-йўл ич кўйлагу офтобда рангги ўнгиб кетган эски бушлат кийган бешта анархист матрос бор эди, ўзи хилма-хил бўлган бандитлар тўдасини булар жудаям ғалати, ола-була қилиб кўрсатарди.

— Хўш, эндиам одамларим қароқчи эмас, деб кўрчи, манавилар ким, — ҳалиги... гоёвий жангчиларми? — деб сўради бир кун Чумаков, чувалиб келаётган колоннани Фоминга кўрсатиб. — Фақатгина битта исқирт поп билан иштон кийган тўнғиз камлик қиляпти,

холос, шулар ҳам қўшилганда, тўла-тўқис бўлиб, армонимиз қолмаган бўларди.

Фомин индамади. Унинг бирдан-бир тилаги, атрофига умуман мумкин қадар кўпроқ одам тўплаш эди. У кўнгиллиларни тўдага қабул қиларкан, уларнинг кимлиги билан иши бўлмасди. Унинг қўл остида хизмат этмоқчи бўлган ҳар бир кишига ўзи савол берар ва:

— Хизматга ярайсан. Қабул қилдим. Менинг штаб бошлиғим Чумаковга учраш, қайси взводда бўлишингни ўша айтади, қўлингга қурол беради, — дерди.

Мигулин станицасига қарашли қишлоқлардан бирида, сочлари жингалак, қорамағиздан келган, яхши кийинган бир йигитчани Фоминнинг олдига бошлаб келишди. У шайкага қўшилиш ниятида келганини айтди. Фомин суриштириб қараса, бу йигит ростовлик экан, қурол билан ўғрилиқ қилгани учун яқинда қамоққа ҳукм этилган, сўнгра турмадан қочган ва Фоминнинг дарагини эшитиб, бу ерга келган экан.

— Асли зотинг ким ўзи? Арманмисан ё булғормисан? — деб сўради Фомин.

— Йўқ, мен яҳудийман, — мижғовланиб жавоб берди йигит.

Бунини эшитиб Фомин ҳанг-манг бўлиб, анчагача индамай қолди. Хаёлига ҳам келмаган бундай нозик масалага қандай муносабатда бўлишини билмай, ҳайрон эди. Уйлаб-уйлаб, хўрсиниб, шундай деди:

— Ҳа, майли, яҳудий бўлсанг ҳеч бокиси йўқ. Биз ҳеч қанақасидан ҳам ҳазар қилмаймиз... Ишқилиб, одам кўпайсин. От минишни биласанми? Йўқ? Урганасан! Ҳозирчалик сенга биронта ювошроқ бия берамиз, миниб ўрганиб кетасан. Чумаков ёнига бор, бирон взводга тайинласин.

Орада бир неча минут ўтар-ўтмас, Чумаков тутақиб, Фомин ёнига от чоптириб келди:

— Сен эсингни едингми ёки мени майна қиялпсанми!—деб бақирди отини таққа тўхтатиб. — Жухутни менинг олдимга нега юбординг? Қабул қилмайман! Тўрт томони катта кўча — истаган ёнига дап бўлсин!

— Ол, қабул қилиб ол, ишқилиб, сонимиз кўпайсин,— деди Фомин вазминлик билан.

Аммо Чумаков оғзидан кўпик сачратиб бақирди:
— Олмайман! Улдирсам ўлдираманки, лекин олмайман! Қазаклар қий-чув кўтаришяпти, ўзинг бориб муомала қил уларга!

Иккови бу ёқда баҳслашиб, айтишиб турган пайтда обоз тачанқаси ёнида казаклар яҳудий йигитнинг гул тикилган кўйлаги билан кенг почали мовут шимини ечиб олишди. Казаклардан бири кўйлакни ўзига ўлчаб кўриб йигитга деди:

— Хув анови қишлоқнинг нарёғидаги бултурги бурганни кўрдингми? Ўша ерга чопиб борасану, ўзингни ерга таппа ташлайсан. Токи биз бу ердан жўнаб кетгунимизча миқ этмай ётаверасан, биз кетгандан кейин, истаган томонингга кетавер, лекин яна қайтиб кўзимизга кўринсанг, ўлдирамиз, яхшиси Ростовингга жўна, онаизоринг олдига бор. Уруш яҳудийларнинг иши эмас. Худованди карим сизларни савдо-сотикқа бичган, урушга эмас. Яҳудийлар аралашмаса ҳам ўзлик-ўзимиз бу машмащани бир ёқлик қилармиз!

Яҳудийни тўдага олишмади, лекин ўша куниеқ, Вешенская станицасининг барча қишлоқларига маълум ва машҳур бўлган Пашка жиннини, кула-кула, аския қилишиб, иккинчи взводга қабул қилишди. Уни даштдан тутиб, қишлоққа обкелишди, ўлдирилган қизил аскарнинг уст-бошини тантанали суратда унга кийгизишди, сўнгра, милтиқ ушлашни ўргатишди, қиличбозликка ўргатмоқчи бўлиб анча уринишди.

Григорий охур томонга—ўз отлари ёнига кетаётиб, бир тўп одамни кўриб қолди-да, ўша ёққа бурилди. Қаҳқаҳа товушини эшитиб қадамини тезлатди, кулги босилгандан кейин, таълим бераётган аллақандай бир казакнинг овози қулоғига кирди.

— Ундай эмас, Пашка! Қилич деганниям шундай урадими? Ўтинни шундай ёриш мумкин, лекин одамни чополмайсан. Мана мундай қилиш керак, тушундингми? Душманни қўлга тушириб, дарров тиз чўктир, йўқса, тикка турган одамни сен эплаёлмайсан... Тиз чўккандан кейин сен мундоғ орқасидан келасану, бўйнига қилич соласан. Лекин тўғри урма, қиялаб сол, ўзингга қараб тортиб юбор, дами яхши кесади.

Атрофини бандитлар ўраб олган бечора овсар, қи-

лич дастасини маҳкам сиқимлаганича, таёқдай қотиб турарди. У казаклардан бирининг насихатига қулоқ солиб, бақрайган қўй кўзларини сузиб, дарвишона ил-жаярди. Лабларининг икки чети, худди отнинг оғзидай кўпикланиб кетганди, сўлаги қизғиш малла соқолларидан оқиб кўксига томарди... У шилимшиқ лабларини ялаб, ши-шилаб, дудуқланиб гапирарди.

— Ҳаммасини чушундим, акажон, ҳаммасини... Айтганингдай қиламан... олдин бир бандаи муминни тиз чўктираман, иннайкейин, бўйнига қилич солиб... бошини шартга оламан-қўяман! Сизлар менга шим, кўйлак, этик бердинглар... Энди менга биттагина пальто керак... Пальтониям топиб берганларингда, мен ҳам қўлимдан келганини аямасдим! Астойдил хизмат қилиб, иш кўрсатардим!

— Биронта комиссарни ўлдирсанг, пальтоси сеники-да! Энди бизга бултур сени қандай уйлантиришганини гапириб бер, — деди, казаклардан бири

Овсарнинг шири босган кўзлари ҳуркиб кетган бузоқникидай, ола-була бўлиб кетди. У узундан-узоқ қилиб сўкинди-да, кулги садолари остида алланималарни сўзлай бошлади. Григорий бу разолатга тоқат қилолмай, сесканиб тушди-да, дарҳол у ердан кетди. «Келиб-келиб, ўз тақдиримни шундай одамлар билан боғлаганман...» деб ўйлаб хуноб бўлар, ғижинарди, шу безориларга аралашиб қолгани учун ўзини ўзи ғажиб ташлагиси келарди.

Григорий овсарнинг чийилдоқ овозини ва казакларнинг хохолашини эшитмасликка ҳаракат қилиб, отлар турган томонга бориб ётди. У хийла семириб қолган отларини томоша қиларкан: «Эртагаёқ жўнайман! Етар!» деб аҳд қилиб қўйди. Шайкадан кетиш учун у зимдан пухта тайёргарлик кўриб юрарди. Ўлдирилган милиционер чўнтагидан Ушаков номига ёзилган гувоҳномани олиб, шинелининг астарига тикиб қўйганди. Икки ҳафтадан бери отларини бир чопишда яқин орадаги бекатга етиб оладиган қилиб пиширар: вақтида суғорар, зўр ҳафсала билан қашларди (аскарликда хизмат қилгандаям отига бунчалик парвариш қилмаганди), тунаган жойларида найранг ишла-тиб, ёлғон-яшиқ гапириб ем топиб берарди; шунинг

учун ҳам унинг отлари бошқаларникига қараганда, айниқса, кўк чипори яхши семирган эди. Унинг бошидан туёғигача йилтирар, жунлари кавказнинг қора кумушига ўхшаб, қуёшда товланарди.

Бундай отлар билан ҳар қандай таъқибдан қочиб қутулиш осон эди. Григорий ўрнидан туриб, ёнбошдаги ҳовлига кирди. Омборхона зинапоясида ўтирган кампирдан одоб билан:

— Чалғи ўроғингиз борми, бувижон?— деб сўради.

— Аллақайдаям ётувди. Қаердалигини ким билади дейсан. Чалғини нима қиласан?

— Чорбоғингиздан бир оз ўт ўриб, отимга берсаммикин девдим. Майлими?

Кампир ўйланиб туриб, шундай деди:

— Сиз касофатлардан қачон қутуламиз, а? Доим уни бер, буни бердан бошқа гап йўқ... Бири келиб, ем бер дейди, иккинчиси бўлса, кўзига илинган нарса-ни олиб кетади. Чалғи бермайман сенга! Билганингни қил, бермайман.

— Бу нимаси, чорбоғдаги ўтни қизғанасанми, художўй кампир?

— Сен нима, ўт ўз бошига ўсяпти, деб ўйладингми? Сенга берсам ўз сигиримга нима егизаман?

— Даштда ўт қуриб кетибдимми?

— Ўша ердан ўриб кела қол, яхши йигит. Даштда ўт кўп.

Григорийнинг кўнгли ранжиди.

— Бувижон, яхшиликча чалғингизни беринг. Озгина ўриб оламан, қолгани ўзингизга қолади, йўқса, отларни қўйворамиз, иннайкейин, ҳаммаси расво бўлади,— деди.

— Ўзинг бориб ола қол, бостирма тагида осифлиқ тургандир.

Григорий бостирма тагидан дарз кетган эски бир чалғи ўроқни қидириб топди, қайтишда, кампир ёнидан ўтаётганида қулоғига: «Ёмонга ўлим йўқ экан!» деб пўнғиллагани аниқ эшитилди.

Лекин бундай қарғишларга Григорий ўрганиб қолганди. Қишлоқ аҳолиси уларни қай хилда кутиб олаганига у кўпдан бери разм солиб юрарди. У эҳтиёткорлик билан чалғи солар, чала қолдирмасдан тозалаб

Ўришга ҳаракат қилар экан ўйларди: «Дарвоқе, уларнинг гапи тўғри. Улар бизни бошига урадимиз? Ҳеч кимга керагимиз йўқ, ҳаммани безор қилиб тинч яшагани, меҳнат қилгани халақит берамиз, холос. Бу юришни йиғиштириш керак, етар энди!»

Григорий охур ёнида оғир хаёлга чўмиб, отларнинг қора духобага ўхшаш лаблари майса кўкатни пайдарпай ямлаётганини томоша қилиб турарди. Бирданига аллақандай ўспириннинг гўлдираган товуши эшитилиб, хаёли тарқалиб кетди.

— Жудаям яхши от экан-да! Сулувлиги оққушдан қолишмайди.

Григорий овоз келган томонга қаради. Яқинда тўдага қўшилган Алексеев станицалик казак бола кўк отга тикилар, завқланиб бошини чайқарди. У мўлтираган кўзларини отдан олмай, уни бир неча марта айланаб кўрди, ҳаваси келганидан тилини такиллатди.

— Сеникимиз?

— Нима ишинг бор?— деди Григорий пўнғиллаб.

— Кел, алишайлик! Менинг тўриғим Дон наслидан тарқаган аслзод от, ҳар қандай тўсиқни кўрдим демайди, жуда учқур, ўқдай учиб кетади!

— Туёғингни шиқиллат!

Йигитча бирпас индамай қолди, сўнгра хўрсиндида, нарироқ бориб ўтирди. У кўк отга узоқ тикилиб у ёқ-бу ёғига разм солди, ниҳоят:

— Отинг зўриқибди, нафаси қисадиган иллоти бор экан,— деди.

Григорий индамай, чўп билан тишини кавларди. Туриб-туриб, бу лақма бола унга ёқа бошлади.

— Алишмайсанми, амаки?— деб сўради у жавдираган кўзларини Григорийга тикиб.

— Алишмайман. Отинг ёнига ўзингни қўшиб берсанг ҳам алишмайман.

— Бу отни қайдан олгансан?

— Қўлдан ясаб олганман.

— Йўқ, ростини айта қол!

— Бия туғиб берган, бия қандай туғишини ўзинг ҳам биласан.

— Тентак билан гаплашгандан кўра, калтак еган яхши,— деди-да бола, аразлаб четга чиқди.

Григорийнинг кўз ўнгида қишлоқ қабристон сингари ҳувиллаб ётарди. Фоминчилардан бўлак биронта одам кўринмасди. Тор кўчада қолиб кетган арава, ҳовлидаги ўтин ёрадиган кундага тишлатиб қўйилган болта билан унинг ёнидаги чала йўнилган тахта, бўйнида бўйинтуруғи билан кўча ўртасида пастак кўкати чимдиб юрган ҳўкизлар, қудуқ ёнида ағдарилиб ётган челак ва умуман ҳамма нарса қишлоқдаги тинч ҳаёт бирданига изидан чиққани, одамлар қилаётган ишларини ташлаб, қаердадир беркиниб юрганидан далолат берарди.

Григорий илгари шундай нарсани, аҳолиси қочиб қишлоқлар ҳувиллаб қолганини Шарқий Пруссияда кўрган эди. Энди шу аҳволни жонажон ўз юртида ҳам кўришга тўғри келди... Илгари немислар нафратга тўлган кўзлари билан ўқрайиб кутиб олишган бўлса, энди Юқори Дон казаклари ҳам уларни шундай кутиб оларди. Григорий кампирнинг гапини эслаб, ҳасрат билан атрофига қаради-да, кўйлак ёқасини ечиб юборди. Дардисар оғриқ яна юрагини маҳкам чангаллади...

Офтоб ерни мисдек қиздириб юборган эди. Тор кўча ёқдан чанг ва шўра ҳиди, от терининг бижиган иси келарди. Чорбоғлардаги баланд толлар учини уя босиб кетган, зоғчалар чағиллашарди. Жар бошидаги аллақайси булоқлардан чиққан чашма суви қишлоқни иккига ажратиб, ўртасидан имиллаб ўтарди. Сувнинг икки томонидаги нишобликка қаторасига кетган кенг-кенг қўралар тушган: уйлар соя-салқин боғлар билан қуршалган, деразалар ёнида олчалар, яшил барглари ва янги туккан мевалари билан қуёшга қарата шохлаб кетган каттакон олмалар ўсиб ётарди.

Григорий туманлашган кўзларини тикиб, ажриқ босиб кетган ҳовлига, томига похол ёпилган уйга, сап-сарриқ дераза қопқоқларига, қудуқнинг баланд ҳовозасига қарарди... Ғарам ёнидаги эски четан девор қозиқларидан бирида ёмғирдан оқариб кетган, кўз косалари ўпирилган от калласи илиғлик турарди. Уша қозиққа ям-яшил ошқовоқ палаги илондай ўралиб олган эди. Палак қозиқ учига етиб, калланинг қирраларига, тошдай қотиб қолган тишларга сертук мўйловлари билан чирмашиб олганди, осилиб тушган бир учи бўл-

са, ёнгинасидаги бир туп бодрезакнинг шохиға чўзилиб ета ёзган эди.

Қизиқ. Бу манзарани Григорий тушда кўрганмиди ё болалик чоғидами? Тўсатдан ҳислари хуруж қилиб, юрак-бағри ўртаниб кетган Григорий четан тағига мукка тушди-ю, юзини кафтлари билан тўсиб олди; фақат олисдан: «Отларни эгар-ла-а-а!»— деган овоз келгандан кейин у ўрнидан турди.

Кечаси йўлда кетаётганларида у, жўрттага отини қайтадан эгарлаш баҳонаси билан сафдан чиқиб тўхтади, сўнгра тобора узоқлашиб кетаётган отларнинг тўёқ товушига қулоқ солиб турди, ниҳоят, отига ирғиб минди, йўлдан четга чиқиб олиб аямай ҳайдаб кетди.

Шу ҳайдаганича тўхтамасдан беш чақиримча йўл босди, сўнгра отларни секин юргизиб, «кетимдан қувишмадимикин» деган хаёлда қулоқ солиб кўрди. Бироқ дашт жимжит. Фақат қумтепалар томонда чуррақлар ноласи ҳамда жуда-жуда олисда акиллаган итларнинг товуши сал-пал эшитиларди.

Зимзиё осмонда лак-лак юлдуз гўё сочилган олтин сингари йилт-йилт қилади. Дашт жимжит, шабада аччиқ шувоқ ўт ҳидини келтиради, алланималарни эсга солади... Григорий узангига оёғини тираб, қаддини ростлайди, кўксини кериб эркин нафас олади...

XVII

Тонготар маҳалидан анча илгари Татарскнинг рўпарасидаги пичанзорга етиб келди. Қишлоқдан пастроқда, Дон бўйида қип-яланғоч бўлиб ечинди, кийимини, этигини, қуролини отларнинг бошига боғлади, ўқдонини тишлаб олиб, дарёнинг саёз жойидан отлар ёнида сузиб кетди. Совуқ сув баданни кесиб кетарди. Григорий қизишиб олишга ҳаракат этиб, ўнг қўли билан тез-тез қулоқ отар, чап қўлини, бир-бирига боғланган икки жиловдан олмас, инграб, пишқириб сузаётган отларга чу-чулаб далда берарди.

Қирғоққа чиқиб нари-бери кийинди, айилларни тортди ва отларни қизитиш учун тез чоптириб, қишлоқ томон кетди. Эгарнинг икки қаноти, шинели ва кўйлагини ивиб кетганидан баданига муздай тегарди. Тишлари такиллар, кифтлари совқотар, аъзойи бадани қалтирар-

ди; лекин тез чопгани учун сал орада қизишиб олди. қишлоққа яқинлашгач, юришни секинлатиб, дам-бадам у ёқ-бу ёғига қараниб, қулоқ сола бошлади. Отларни жарда қолдирмоқчи бўлиб, сершағал қияликдан жар тагига тушди. От туёқлари остида тошлар шиқирлар, тақалардан учқунлар чиқиб кетарди.

Григорий болалик чоғида кўрган қуруқ қайрағочга отларни боғлаб, қишлоққа кирди.

Ана, Мелеховларнинг ота-бобосидан қолган эски уй, қорайиб кўринган олма дарахтлари, Етти қароқчи юлдуз тагида қаққайиб турган қудуқ ҳавозаси... Григорий азбаройи ҳаяжонланганлигидан нафаси тиқилиб Дон томонга ўтди-да, Астаховлар қўрасининг четан деворидан оҳиста ошиб тушиб, қопқоғи очиқ дераза ёнига борди. У фақат юрагининг тез-тез дукиллаб уришни-ю, чаккасидаги қон томирларининг лўқиллашини эшитарди, холос. Дераза ромини секин тиқиллатди, шу қадар секин тиқиллатдики, ҳатто ўзи ҳам эшитмай қолди. Аксинья дераза олдига келиб, индамай тикилиб қаради. Григорий унинг қўллари кўксига босилганини кўрди, алланима деб инграганини ҳам эшитди. Григорий имо-ю ишора билан деразани очишини сўради, милтиқни елкасидан олди. Аксинья деразани очди.

— Жим! Салом! Эшикни очма, деразадан тушаман,— деб шивирлади Григорий.

У пойдеворга тақаб ясалган супа устига чиқди. Аксиньянинг яланғоч қўллари бўйнидан қучоқлаб олди. Бу азиз қўллар унинг кифтида шу қадар қаттиқ қалтирардики, бора-бора титроғи Григорийга ўтди.

— Ксюша... шошмагин... милтиқни ол, — тутила-тутила, шивирлаб ялинди у.

Григорий қиличини авайлаб, деразадан ошиб тушди-да, ичкаридан ёпиб олди.

У Аксиньяни қучоқламоқчи бўлган эди, бироқ Аксинья тиз чўкиб унинг оёқларини қучоқлади, ҳўл шинелга юзини босиб, ўпкасини тутолмай, йиғлай бошлади. Григорий уни ўрнидан турғизиб, курсига ўтқазди. Аксинья энгашиб, юзини унинг кўксига қўяр, гапиришга тили келмай, ҳиқиллар, ўпкаси тўлиб келган йиғини қайтариш учун шинель ёқасини тишлаб, болаларни уйғотиб юбормасликка ҳаракат қиларди.

Шундай кучли аёлни ҳам қайғу-аламлар енгиб қўйгани кўриниб турарди. Шу ҳижрон ойлари ичида ҳар-заққум ютиб кун кечирганига шубҳаланмаса ҳам бўларди... Григорий унинг тўзган сочларини, тер ва ёшдан ҳўлланган иссиқ манглайини силади. Тўйгунча йиғлаб олсин, деб индамай қўйиб берди, ниҳоят:

— Болалар эсон-омонми?— деб сўради.

— Ҳа.

— Дуняшка-чи?

— Дуняшкаям... Соғ-саломат.. юрибди...

— Михаил уйдами? Йиғини тугатсанг-чи, ахир! Кўз ёшингдан кўйлагим жиққа ҳўл бўлди... Ксюша! Жонгинам, бас энди! Ҳозир йиғининг пайтимас, вақтимиз оз... Михаил уйдами?

Аксинья юзини артди, ҳўл кафтлари билан Григорийнинг икки бетини қисиб қўйди. Кўз ёшлари орасидан жилмайиб боқиб, ошиқидан кўзини олмай:

— Бас қилдим... Энди йиғламайман...— деди.— Михаил йўқ, икки ойча бўлди Вёшкида — аллақайси қисмда хизматда. Болаларни бориб кўр! Сени яна кўрармиз деб ўйлаганимиз ҳам, кутганимиз ҳам йўқ эди!..

Мишка билан Полюшка каравотда қўл-оёқларини ёйиб ухлаб ётар эди. Григорий энгашиб, уларнинг тепасида бирпас турди-да, оёқ учида юриб, Аксинья ёнига келиб ўтирди.

— Қандай қилиб келдинг?— ҳовлиқиб, шивирлаб сўради Аксинья. — Қаерларда юрувдинг? Тутиб олишса нима бўлади?

— Тутиб олиб бўпти! Мен сени обкетгани келдим. Кетасанми?

— Қаёққа?

— Мен билан кетасан. Бандадан кетдим мен. Фомин тўдасида эдим. Эшитганмисан?

— Ҳа. Сен билан қаёққа бораман, айтсанг-чи?

— Жанубга. Кубанга ёки унданам нарига. Бир амаллаб кунимиз ўтар, нима дединг? Қандай иш бўлсаям қилавераман, ҳазар қилмайман. Бу қўллар билан жанг қилиш эмас, ишлаш керак. Шу кейинги ойлар ичида юрагим эзилиб, жоним ҳалқумимга келди... Ке, бу тўғрида кейин гаплашармиз...

— Болалар нима бўлади?

— Дуняшкага қолдирамиз. У ёғини кейин кўрамиз. Кейинчалик уларни ҳам обкетамиз. Хўш? Кетасанми?

— Гриша... Гришенька...

— Бўлди! Кўз ёши керакмас. Бас қил! Кейинчалик қўлимиз бўшаганда икковимиз бирга йиғлармиз... Тарадудингни қил, отларим жарда турибди. Хўш? Кетасанми ахир?

Аксинья тўсатдан овозини баланд чиқариб:

— Ҳали сен, кетмайди деб ўйловдингми! — деб юборди-да, болаларга қараб, қўрқа-писа оғзини қўли билан беркитди. — Нима деб ўйловдинг? — деб сўради у энди шивирлаб. — Ёлғиз қолиб заҳар ютиш... Кетаман, Гришенька, кетаман, ғамгузорим! Пиёда бўлсаям, кетингда судралиб бўлсаям кетаман, ёлғизликка ортиқ тоқат қилолмайман! Сенсиз менга олам қоронғи!.. Мени ўлдирсанг ўлдир, лекин яна ташлаб кетма!

Аксинья жон-жаҳди билан Григорийни бағрига тортди. Григорий уни ўпар ва дам-бадам деразага қарарди. Чунки, ёз тунлари калта, шошилиш керак.

— Бирпас ёнбошлаб оласанми? — сўради Аксинья,

— Йўғ-е! — деди юраги така-пука бўлиб Григорий. — Ҳадемай тонг отади, тезроқ жўнаш керак. Дарров кийиниб, Дуняшкани чақириб кел. Болалар тўғрисида гаплашамиз. Биз қоронғида Қуруқ жарга етиб олишимиз керак. Куни билан ўша ердаги ўрмонда бўлиб, кечаси яна йўлга тушамиз. Отда юра оласанми?

— Худоё тавба, бир амали бўлар ахир, от тугул балодан қўрқмасман шу тобда! Боядан бери кўзимга ишонгим келмайди — тушимми ё ўнгимми бу? Мен сени тушимда кўп кўраман... алоқ-чалоқ тушлар... — Аксинья шпилкаларни тишлаб олиб, шоша-пиша сочини тарар ва ғўлдираб секин гапирарди. Бирпасда кийиниб бўлди-да, эшик томон қадам қўйди.

— Болаларни уйғотайми? Кўрсанг яхши бўларди.

— Йўқ, керак эмас, — деди Григорий қатъий қилиб.

У шапкасидан халтачасини олиб, тамаки ўрай бошлади, лекин Аксинья чиқиб кетиши биланоқ каравот ёнига югуриб борди-ю, болаларини туйгунича ўпди, сўнгра, Натальяни эслади ва серташвиш ҳаётидан кўпгина хотиралар эсига тушиб, йиғлаб юборди.

Дуняшка эшикдан кириши билан:

— Салом, ака! Келдингми ахир? Қачонгача дашт-ма-дашт санғиб юрасан...— деб жавраб кетди.— Болалар сени кута-кута, сарғайиб сомон бўлишди... Отаси тирик туриб етим қолишди бечоралар...

Григорий уни бағрига босди:

— Секинроқ, болаларни уйғотиб юборасан! Бу гапларни қўй, синглим! Бу нағмани кўп эшитганман! Уз ғамим бошимдан ошиб ётибди... Сени кўз ёшига чақирганим йўқ. Болаларни олиб тарбиялайсанми?

— Сен қайга бормоқчисан?

— Мен кетаман, Аксиньяниям олакетаман. Болаларни ёнингга оласанми? Ишга жойлашганимдан кейин уларни олиб кетаман.

— Нега олмас эканман? Икковингиз кетадиган бўлсангиз, албатта оламан. Кўчада қолдирармидим уларни! Бегонага ташлаб қўймасман ахир...

Григорий индамасдан Дуняшкани ўпди:

— Мингдан минг раҳмат, синглим! Йўқ демаслигингни ўзим ҳам билувдим.

Дуняшка индамади, сандиқ устига ўтирди:

— Қачон кетмоқчисиз? Ҳозирми?— деб сўради.

— Ҳа.

— Уй-рўзғор нима бўлади?

Аксинья мужмаллик билан жавоб берди:

— Ўзинг қарайсан. Биронта одам қўярсан ёки билганингни қиларсан. Уйда қолган кийим-кечак, майда-чуйдаларни ўзингникига обориб қўй...

— Одамларга нима дейман? Қаёққа кетишди, деб суриштиришса, нима жавоб бераман?— деб сўради Дуняшка.

— Билмайман деб туравер, гапнинг қисқаси шу,— Григорий Аксиньяга бурилди.— Ксюша, тезроқ йиғиштир. Кўп нарса олма. Иссиқ кофтаң билан иккитами-учта юбка, ички кийимларингни, бир-икки кунлик овқат олсанг бўлади, бошқаси керакмас.

Улар Дуняшка билан хайрлашиб, ҳалиям ухлаб ётган болаларни ўпиб эшикка чиққанларида ғира-шира тонг ёришган эди. Иккиси Донга тушиб, дарё бўйи билан жарга етишди.

— Бир вақтлар икковимиз худди шу хилда Ягод-

ноега кетган эдик,— деди Григорий.— Лекин унда ту-
гунинг каттароқ эди, ўзимиз ҳам ёшроқ эдик...

Аксинья шоди хуррам бўлиб кўз қирида Григорий-
га қаради.

— Мен ҳалиям тушимми ё ўнгимми бу, деб хаво-
тирдан. Қўлингни бер-чи, ушлаб кўрай, сира ишон-
гим келмайди.— У Григорийнинг пинжигга тиқилиб
оҳиста кулиб қўйди.

Григорий унинг йиғидан шишган, шодликдан йил-
тираган кўзларини, ғира-шира тонг ёруғида кўринган
бетини бемалол кўриб турарди. Майингина жилмайиб:
«Нари-бери йиғиштиринди-ю, кетаверди, худди меҳ-
мондорчиликка борадигандай...— деб кўнглидан ўт-
казди. — Ҳеч нарсадан қўрқмайди, азамат аёл!»

Аксинья ҳам унинг кўнглидаги гапни сезгандай:

— Кўрдингми, мен шунақаман... «Ҳушт» дейишинг
билан итга ўхшаб, кетингдан эргашдим,— деди.— Иш-
қингда ўртаниб шу аҳволга тушганман... Фақат бо-
лаларга ачинаман, ўзимни заррачаюм ўйламайман.
Ўлимга бошласанг ҳам гинг демай кетингдан бораве-
раман!

Уларнинг оёқ товушларини эшитиб, отлар секин
кишнади. Тонг ёришиб қолганди. Осмоннинг шарқ то-
мони сал-пал қизариб келарди. Сувдан туман кўта-
рилиб Дон устини қоплай бошлади.

Григорий отларни ечди, Аксиньяни отга мингизиб
қўйди. Узанги тасмаси Аксиньянинг оёғига узунлик
қилди. Шу нарса олдин эсига келмагани учун ўзини
койиб, унинг узангисини калтароқ қилиб берди-да, ўзи
иккинчи отга минди.

— Кетимдан қолма, Ксюша! Жардан чиққандан
кейин чоптириб кетамиз. Лўкилламайди, сенга осон бў-
лади. Жилловини бўшатма. Остингдаги от жиллов бўшат-
гани ёқтирмайди. Тиззанга эҳтиёт бўл. Тиззадан
тишлаб оладиган одати ҳам бор. Қани, ҳайда!

Қуруқ жаргача саккиз чақирим келарди. Бу масо-
фани улар бирпасда босиб ўтиб, кун чиқар маҳалида
ўрмонга етиб олишди. Ўрмон четида Григорий отдан
тушди, Аксиньяни ерга тушириб қўйди.

— Қалай? Отда юриш қийин эканми?— кулиб сў-
ради у.

Тез чоғани учун қазариб кетган Аксинья қора кўзларини ялтиратиб кулди:

— Яхши! Пиёда юришга қараганда ўлса ўлиги ортиқ. Лекин оёғим...— У хижолатсиниб жилмайди:— Гриша, тескари қараб тургин, мен оёғимни кўрай. Териси ачишяпти... шилинган бўлса керак.

— Зарари йўқ, тузалиб кетади,— деб унга тасалли берди Григорий.— Оёқларинг увишиб қолибди, бир оз юргин, чигили ёзилади...— Кўзини қисиб эркалатиб ҳазиллашди:— Сени ким айтади казак хотини деб.

У жар этагидан кичкина сайҳон жой топиб деди:

— Шу ерда дам оламиз, жойлашавер, Ксюша,— деди.

Григорий отларнинг эгарини олиб, тушовлади, буталар остига қурол ва эгарларни қўйди. Кўкатлар устига қалин шабнам тушганлигидан оч-яшил тусда жилваланарди, лекин ён бағирликдаги кўкатлар эса тонг қоронғисида кўкимтир бўлиб ғира-шира кўринарди. Чала очилган гуллар устида сап-сарик қовоқарилар мудрашарди. Дашт узра тўрғайлар сайрашар, буғдойзор орасида, хушбўй ранг-баранг кўкатлар ичида беданалар: «Ухлаш керак! Ухлаш керак! Ухлаш керак!» дегандай битпилдиқ отишарди. Григорий эман дарахти тагидаги кўкатни топтади, эгарга бошини қўйиб чўзила кетди. Беданаларнинг ҳовлиқиб битпилдиқ отиши ҳам, тўрғайларнинг аллаловчи нағмаси ҳам, Доннинг нарёғидаги туни билан совумаган қумзорлардан эсган илиқ шамол ҳам — ҳаммаси уйқу келтирарди. Неча кундан бери мижду қақмаган Григорий учун ҳозир энг зарилли уйқу эди. Беданалар ахири қўймади: уйқу ғалаба қилиб, у кўзини юмди. Аксинья унинг ёнида индамай ўтирар, хушбўй чучмоманинг бинафша ранг гулбарглари лаби билан юлиб, хаёл сурарди.

У гулбанди билан Григорийнинг соқоли ўсган бетини қитиқлаб оҳиста сўради:

— Гриша, бу ерда биронтаси устимизга келиб қолмасмикин?

У аранг кўзини очиб, хириллаган овоз билан мудроқ аралаш жавоб берди:

— Даштда ҳеч ким йўқ. Ҳозир иш маҳали эмас. Мен бирпас ухлаб олай, Ксюша, сен отларга қараб тур.

Кейин сен ухлайсан. Мени уйку босди... Тўрт суткадан бери... Кейин гаплашамиз...

— Ухла, жонгинам, бемалол ухлайвер!

Аксинья энгашиб, Григорийнинг пешонасига тушиб турган бир тутам сочини қайтариб қўйди-да, лабларини бетига оҳиста тегизди.

— Жонажоним, Гришенька, сочларингнинг оқи биррам кўпайиб кетибдики... — деди шивирлаб, — демак қарий бошлабсан-да, а? Яқиндагина ўспирин эдинг... — деди-да, маъюс жилмайиб унинг юзига тикилди.

Григорий лабларини чала юмганича пишиллаб ухлаб қолганди, бир меёрда текис нафас оларди. Учини сал-пал офтоб олган қоп-қора киприклари оҳиста пирпирар, устки лаби қимирлаб, оппоқ зич тишлари кўриниб кетарди. Аксинья унга астойдил тикилиб қаради ва бир неча ойлик ҳижрон даврида унинг қанчалик ўзгарганини эндигина пайқади. Ошиқининг икки қоши орасига кўндаланг тушган чуқур ажинларда, лабларининг бурчакларидаги буришиқларда, туртиб чиққан ёноқларида аллақандай қаҳр-азаб, бераҳмлиқ аломати пайдо бўлганди... Шундан кейингина у, Григорийнинг от устида қилич яланғочлаб жангга кирган чоқда нақадар даҳшатли бўлишини биринчи марта тасаввур эта олди. Аксинья бошини қўйи солиб, кўз қирида унинг сертугун ва каттакон қўлларига қаради-ю, негадир, хўрсинди.

Бирпасдан кейин Аксинья оҳиста ўрнидан турди, шабнам тушган кўкатга тегиб ҳўл бўлмасин учун этакларини сал кўтариб, сайҳонликдан ўтди. Яқин жойда тошдан тошга урилиб оқаётган чашма сувининг шилдираган товуши келарди. У кўкимтир бахмал ўт қоплаган харсанг тошлар ораси билан юриб жар тагига тушди, муздай булоқ сувидан ичди, қизариб кетган юзини ювиб, рўмоли билан яхшилаб артди. Унинг лаблари ҳадеб жилмаяр, кўзлари шодликдан йилт-йилт қиларди. Негаки, Григорий яна у билан бирга! Хаёлий бахтга тўлган номаълум келажак уни ўз бағрига чорларди... Аксинья сўнги ойлар ичида кўпинча қон йиғлаб уйқусиз тонг оттирган, ғам-ғуссадан боши чиқмаган эди. Қуни кеча полизда эканида ҳам, ёнида картошка чопаетган қўшниларнинг ғамгин қў-

шиғига беихтиёр қулоқ солган эди, ингичка овозли бир хотин аёлларнинг пешонаси шўрлигидан ҳасрат қилиб қуйидаги ашулани айтганди:

Уйга қайтинг, кул ранг ғозлар,
Қўл устида сузган ғозлар!
Мендек аёл ўз дардини
Кимга айтиб, кимга йиғлар?

Аксинья азбаройи юраги эзилганлигидан ўзини тутолмай, хунибийрон йиғлаган эди. У кўнглида уйғонган қайғу-аламларни унутмоқчи бўлиб, ишга жонжаҳди билан ёпишган эди, бунга қарамай, кўзларидан тирқираб ёш оқиб, мадори қуриган қўлларига, ям-яшил картошка палакларига томчиллаган ва кўз ўнги хиралашиб, ҳеч нарсани кўрмай қолган, ишлай олмаган эди. У кетмончани улоқтириб, ерга ётиб олган, юзини кафтлари билан тўсиб роса йиғлаганди.

Қуни кечаёқ у ўз турмушига лаънат ўқиб, қарғанганди, ўшанда теварагидаги жами нарса кўзига ёқимсиз, булут қоплаган осмондай хунук кўринган бўлса. бугун олам шодликка тўлгандай, гўё ҳаётбахш ёз ёмиридан кейин барқ уриб яшнаётгандай кўринарди. Аксинья, энди кўтарилиб келаётган қуёшнинг қиялама шуъласида оловдай ялт этиб кетган эманнинг жим-жимадор баргларига хаёл аралаш тикиларкан: «Биз ҳам ўз бахтимизни топамиз!» деб ўйланарди.

Дарахтлар тагида, кунгай томонда ранг-баранг хушбўй гуллар очилиб ётарди. Аксинья гуллардан бир қучоқ териб олди-да, Григорийдан нарироққа келиб ўтирди, ёшлиги эсига тушиб, гулчамбар тўқиди. Гулчамбар ниҳоятда чиройли чиқди. Аксинья уни анчагача томоша қилди, сўнгра, пушти ранг наъматак гулидан бир нечтасини унга қадади-ю, Григорийнинг бош томонига қўйди.

Соат тўққизга яқин Григорий от кишнашидан чўчиб уйғонди-да, ўтирган жойида атрофни тимирскилаб, қуролини ахтариб қолди.

— Ҳеч ким йўқ,— деди Аксинья секингина.— Нега кўрқиб кетдинг?

Григорий кўзларини ишқалаб, жилмайди.

— Қуён сингари ухлашга ўрганиб қолибман. Уй-қумда ҳам бир кўзим очиқ, бир қулоғим динг: тиқ этган товушга чўчиб тушаман... Ҳей, азизим, бу нарса ҳали бери эсдан чиқмайди. Кўп ухладимми?

— Йўқ. Яна пича ухласанг бўларди, а?

— Уйқуга яхшилаб қониш учун сурункасига икки кун ухлашим керак. Яхшиси, нонушта қилайлик. Нон билан пичоқ эгар халтасида, ўзинг топиб оларсан, мен отларни суғориб келаман.

Григорий ўрnidан туриб шинелини ечди, кифтларини қимирлатиб керишди. Офтоб жазиллатарди. Шамол дарахт барглари алағоқ-далғоқ қилар, баргларнинг шитир-шитиридан булоқ сувнинг шилдираган овози ҳам эшитилмасди.

Григорий сув бўйига тушди, тош ва шохлар билан бир жойдан сувни тўсди, қиличи билан тупроқ қазиб тош ораларига босди. Тўғонча ёнида сув йиғилгандан кейин отларни етаклаб келиб суғорди, сўнгра, юганларини бошидан олиб, яна ўтлагани қўйиб юборди.

Нонушта устида Аксинья:

— Бу ердан жўнаб қаерга борамиз?— деб сўради.

— Морозовскаяга. Платовга етганимиздан кейин, у ёғига яёв кетамиз.

— Отлар-чи?

— Отларни ташлаб кетамиз.

— Шундай отларки, одамнинг кўзи қиймайди, Гриша! Айниқса, кўк от суқсурдай экан, қандай кўзинг қияди? Уни қаердан олгансан?

— Топганман-да...— Григорий маъюслик билан кулимсиради,— бир тавричанликдан тортиб олганман.

Бирпас ўйланиб туриб:

— Кўз қиймаса ҳам баҳридан ўтишга мажбурмиз... Асбжаллоблик бизга тўғри келмайди,— деди.

— Қуролингни нима учун олиб юрибсан? Бизга қуроол нимага керак? Бирортаси кўриб қолса, балага қоламиз-ку.

— Кечаси бизни ким кўрарди? Мен бунга эҳтиёт шарт обқолдим. Қуроолсиз юрсам юрагим чўчийди... Отларни ташлаганда бунга ҳам улоқтириб ураман. Ушанда ҳеч кераги бўлмайди.

Нонуштадан сўнг иккиси ерга солинган шинель устига чўзилишди. Григорий, мудроқ босиб, уйқу билан олишар, Аксинья тирсаги ерга тиралган ҳолда, усиз қандай кун кечирганини, жудоликда қандай қийналганини сўзларди. Григорий мудроқ аралаш унинг бир оҳангдаги овозини эшитар, бироқ қовоғи оғирлик қилаётгандай кўзини очолмасди. Баъзан у Аксиньянинг гапини бутунлай эшитмасди. Овози тобора узоқлашаётгандай, хирароқ эшитилар, бора-бора бутунлай жимиб қоларди. Григорий чўчиб уйғонар, лекин бир неча минутдан кейин яна кўзини юмарди. Ҳорғинлик ғолиб келиб, бутун идроку иродасини сусайтирган эди.

— ...соғинишади, доим, дадам қани, деб сўрашади. Мен уларни алдаб-сулдайман, кўпинча эркалатаман. Бора-бора, менга ўрганиб қолишди. Дуняшканинг олдига кам киришадиган бўлишди. Полюшка жудаям ювош, камгап. Латта-путталардан қўғирчоқ қилиб бераман денг, стол тагига кирволиб, шуни ўйнаб ўтираверади. Мишатка бўлса, бир куни кўчадан чопиб келди, дағ-дағ титрайди... «Сенга нима бўлди?» деб сўрасам, йиғлаб юборди: «Болалар менминам ўйнамай кўйишди, даданг бандит, дейишади. Ойи, ростдан у бандитми? Бандитлар қанақа бўлади?»— дейди. Мен унга: «Даданг ҳечам бандит эмас. У фақат... бахтсиз бир одам», — дейишим билан: Нега бахтсиз? Бахтсиз дегани нима?—деб сўрай бериб роса мени қийнади. Ундай деб кўрдим, мундай деб кўрдим, сира тушунтиролмадим... Ўзидан-ўзи улар мени «ойи» дейдиган бўлишди, Гриша, мен ўргатганим йўқ, тагин кўнглингга келмасин. Михаил ҳам уларни хафа қилгани йўқ, ишқилиб, ширин гапини аямайди. Лекин мен билан сўрашмайди, тескари қараб ўтиб кетаверади; станицадан болаларга икки марта қант келтириб берди. Прохор сенинг тўғрингда кўп қайғуради. Эсизгина одам, соб бўлди, дейди. Утган ҳафта уйга кириб, сендан гап очилганда йиғлаб юборди... Уйни тинтишди, фақат қурол қидиришди, бўғот тағларини, ертўлани, ҳамма ёқни тинтиб кўришди...

Аксиньянинг гапи тамом бўлмасданоқ Григорий ухлаб қолди. Унинг тепасидаги ёш қайроғочнинг баргла-

ри шамолда шитирларди. Юзига танга-танга офтоб тушиб ўйнаб турарди. Аксинья Григорийнинг юмиқ кўзларидан ўпди, сўнгра, унинг қўлларига бетини қўйиб, ўзи ҳам уйқуга кетди, уйқусида жилмая бошлади.

* * *

Ярим кечага яқин, ой чиққан маҳалда улар Қуруқ жардан жўнашди. Икки соат йўл юрилгандан кейин дўнгдан Чир бўйига тушишди. Пичанзор ичида қизилоёқлар чийиллашар, сув тўхтаб қолган қамишзорда қурбақалар вақиллашар, аллақайси томонда, олисдан ҳайқирган қўл буқасининг овози келарди.

Дарё бўйлаб чўзилиб кетган қатор боғлар туманда қорайиб кўзга хунук кўринарди.

Кўприкдан сал берида Григорий тўхтади. Қишлоқ тун сукунати оғушида эди. Григорий пошнаси билан ниқтаб, отини четга бурди. У кўприкдан ўтишни истамди. Бу жимжитликка ишонгиси келмас, қўрқарди. Қишлоқнинг чеккасидан улар отларни сувга солиб ўтишди-да, энди тор кўчага бурилмоқчи бўлганларида, бирданига зовурдан бир одам чиқди, унинг кетидан яна учтаси пайдо бўлди.

— Тўхта! Ким у?

Бақирган овоздан Григорий чўчиб кетди, жиловни тортди. Дарҳол ўзига келиб: «Ошна!— деб жавоб берди-ю, шартга отни кетига буриб, Аксиньяга шивирлади:— Қайтар! Кетимдан қолма!»

Пистирмадан чиққан тўрт киши — ўша кечаси қишлоқда тунаган ғалла отрядининг одамлари бўлиб, улар томон шошмасдан келаверди. Биттаси тўхтаб, папирос чекиш учун гугурт чақди. Григорий кучи борича Аксиньянинг отига қамчи босди. От бир юлқиниб ўқдай учиб кетди. Григорий от бўйнига энгашиб олиб, унинг кетидан чоптириб борарди. Юракни ҳовлиқтирувчи сукунат бирпас давом этди-да, сўнгра, баравар отилган ўқлар садоси момақалдироқдай қарсиллаб кетди. Ёлқини чақмоқ сингари қоронғиликни ёритиб юборди. Григорий ўқларнинг визиллашини ва: «Милтиққа-а-а!» деган чўзиқ команда товушини эшитди.

Дарёдан юз саржин чамаси берироқда Григорий шаталоқ отиб кетаётган кўк отга етиб олди-да:

— Энгаш, Ксюша! Пастроқ энгаш!— деб бақирди.

Аксинья ўзини чалқамчасига ташлаб жиловни тортар, ёнига оғарди. Григорий уни ушлаб қолмаганда, отдан қулаб тушиши муқаррар эди.

— Ўқ тегдими? Қатингга тегди? Гапирсанг-чи ахир! — хириллаб сўрарди Григорий.

Лекин у жавоб бермас, борган сари шалпайиб, унинг қўлига ўзини ташларди. От чоптириб кетаётган Григорий уни бағрига босар, ҳарсиллаб шивирларди:

— Гапир! Худо ҳақи, бир нима дегин! Сенга нима бўлди ўзи?!

Бироқ у Аксиньядан на бир оғиз сўз ва на инграган товуш эшитмади.

Қишлоқдан икки чақирим чамаси узоқлашгач, отини йўлдан четга буриб, жарга тушди ва ўша ерда отдан тушиб, Аксиньяни оҳиста ерга олиб ётқизди.

У Аксиньянинг иссиқ кофтасини ечди, юпқа чит блузкаси билан кўйлагининг кўкрагини йиртди-да, қўли билан пайпаслаб жароҳатни топди. Ўқ унинг чап курагидан кириб, суякни майдалаб юборган ва қиялаб бориб ўнг томондан—ўмров суяги остидан чиққан эди. Григорий қонга бўялган қалтироқ қўллари-ла тоза ич кўйлагини, бинт солинган шахсий пакетни хуржундан олди. Аксиньяни белидан кўтариб, орқасига тиззасини қўйиб, ўмрови остидан отилиб чиқаётган қонни тўхтатиш учун жароҳатни боғлай бошлади. Биңт ҳам, йиртилган кўйлак ҳам бирпасда қол-қора қонга бўялиб, бутунлай ивиб кетди. Аксиньянинг сал-пал очилиб қолган оғзидан қон келар, томоғига тиқилиб қултиларди. Ваҳим чангалида мурдага ўхшаб қолган Григорий, энди умид иплари узилгани ва рўй бериши мумкин бўлган энг мудҳиш мусибат бошига тушганини англади...

У Аксиньяни қўлида кўтариб қиямаликдан қўй қумалоғи сочилиб ётган кўкатлар орасидаги сўқмоқ йўл билан жар тагига олиб тушди. Унинг шилқ этиб тушган боши Григорийнинг елкасида эди. Аксиньянинг эн-

тикиб нафас олишини, нафаси сизғириб чиққанини у эшитар, оғзидан келган илиқ қон ёқадан кўксига қуйлаётганини, жони узилишига яқин қолганини сезарди. Кетма-кет иккала от ҳам жарга тушди, пишқириб, сувлиқларини шилдиратиб, барра ўтга ёпишдилар.

Тонготарга яқин Аксинья Григорийнинг қўлида жон берди. Уша ҳушидан кетганича яна қайтиб ўзига келмади. Григорий унинг қонга бўялган шўртанг, муздай лабларидан ўпди-ю, авайлаб кўкатга ётқизиб, ўрнидан турди. Номаълум бир куч кўксидан итариб ташлагандек бўлди, у кетига тисарилиб бориб чалқанчасига йиқилди, бироқ капалаги учиб, ўша заҳотиёқ яна оёққа турди, яна йиқилиб, бошини тошга қаттиқ уриб олди. Шундан кейин у чўккалаб олиб, қиличини филофидан суғурди-да, лаҳад қазий бошлади. Тупроқ нам ва юмшоқ эди. У ошиқиб тез-тез ер кавлар, бироқ нафаси қисиб, бўғиларди; эркин нафас олиш учун эғнидаги кўйлагини йиртиб ташлади. Субҳидам шабадаси терлаган кўксига муздай тегиб, енгил тортди, ишлаш осон бўлди. Бир минут ҳам дам олмасдан тупроқни гоҳ ҳовучлаб, гоҳ шапкасига солиб, чиқариб ташлайверди, шундай бўлса-да, бел бўйи гўрни қазиб бўлгунича анча вақт кетди.

Григорий ўз Аксиньясини эрталаб кун ёйилиб кетганда дафн этди. Қабр ичида оқариб кетган жонсиз қўлларини бут шаклида қовуштириб жонсиз кўксига қўйди, осмонга қараганича қотиб қолган, чала юмиқ сўник кўзларига тупроқ кирмасин деб, рўмолини юзига ёпди. Григорий у билан видолашаркан, бу жудолик узоқ давом этмаслигига қаттиқ ишонган эди...

Қабр устидаги сариқ нам тупроқни астойдил кафтлари билан босиб уйди, сўнгра қабр ёнига тиз чўкиб, бошини эгиб оҳиста чайқалганича узоқ туриб қолди.

Энди шошишга ҳожат қолмаган эди. Бутун умидлар барбод бўлганди.

Гармсел кўтарган чанг-тўзон орасидан, жар устида қуёш кўтарилмоқда эди. Унинг нурлари Григорийнинг оппоқ сочларини кумушдай йилтиратар, мурданикидай оқариб кетган, ваҳимали суратда қотиб қолган юзини ёритарди. Григорий оғир уйқудан уйғонгандек бошини

баланд кўтарди-ю, қоп-қора осмон билан кўз қамашти-
рувчи ёрқин қуёшнинг қора гардишини кўрди.

XVIII

Илк баҳор пайти, ердан қор кетиб, қиш бўйи эзилиб
ётган гиёҳлар қуриши билан даштда ўрт бошланади.
Шамолда қутурган аланга аждаҳодай яланиб, олов ти-
ли билан қувраган ясиқни ямлаб ютади, гоҳ каррак-
нинг баланд пояларига тармашиб, гоҳ қизғиш юлғун
устидан яна пастга тушади... Шундан кейин, тарс-тарс
ёрилиб, куйиб кул бўлган ердан аччиқ куонди иси кў-
тарилиб, даштни бошдан-оёқ босиб кетади, анча вақт-
гача тарқамайди. Теварак-атрофда ям-яшил майса ўт
барқ уриб ўсаверади, мовий осмон қўйнида сонсиз тўр-
ғайлар чулдирашади, барра кўкатлар орасида ёввойи
ғозлар ўтлашади, базғалдоқлар уя солишади. Лекин
ўрт кетган жойларда эса, қоракуяга айланган ўлик
тупроқ кўзга балою қазодек кўринади. Бу ерга парран-
да ин қўймайди, ҳатто ёввойи ҳайвон ҳам бу ердан
четлаб ўтади, фақат шамол, тез учар шамолгина бу
ерни тўзитиб ўтади-ю, кўкимтир кули билан аччиқ
қоракуясини олисларга учуриб кетади.

Григорийнинг ҳаёти ўрт кетган дашт сингари қоп-
қоронғи зимистонга айланди. У қалбининг ҳамдами
бўлган энг азиз кимсасидан айрилди. Бераҳм ажал
уни ҳамма нарсадан жудо қилди, барча умидини хок-
туроб этди. Ёлғиз болаларигина қолди. Бироқ у ҳали
ҳам дунёдан умидини узолмас, гўё, хазон бўлган энди-
ги умрининг ўзи учун ё бошқалар учун бирор аҳамия-
ти бордай, жон-жаҳди билан ҳаётга тармашарди...

Аксиньяни кўмгандан кейин у, уч суткагача дашт-
ма-дашт санғиб юрди, уйига ҳам қайтмади, тавба-та-
зарру билан Вешенскаяга ҳам бормади. Тўртинчи ку-
ни Усть-Хопер станицасига қарашли қишлоқлардан
бирида отларни қолдирди-да, Дондан ўтиб, Слашевск
ўрмонига,— апрелда Фомин тўдаси биринчи марта
қирғинга учраган жойга,—яёв жўнади. Уша вақтда у,
ўрмонда доимий истиқомат қилувчи дезертирлар бор,
деб эшитганди. Григорий яна Фоминга қўшилишни ис-
тамай, шу дезертирлар ёнига бормоқда эди.

Каттакон ўрмон ичида у бир неча кунгача дайдиб юрди. У очликдан қийналар, бироқ шунга қарамай, бирон қишлоққа киришга юраги ботинмасди. Аксинья билан бирга у қадимги ақл-идрокини ҳам, қадимги жасурлигини ҳам йўқотган эди. Агар бирор шох-шабба қисирлаб синса, қалин ўрмонда бир нима шитирласа, ёки кечаси парранда чийилласа, у қўрқиб кетар, саросималикка тушарди. Григорий пишмаган ёввойи қулупнай, аллақандай майда-майда қўзиқорин, ёнғоқ барглари билан кун кечирарди, шунинг учун чўпдай озиб кетганди. Бешинчи куни кечқурун дезертирлар йўлиқиб, уни ўз ертўлаларига олиб келдилар.

Улар етти киши эди. Ҳаммаси шу атрофдаги қишлоқлардан бўлиб, бултур куздан бери сафарбарликдан қочиб шу ўрмонга жойлашиб олган эдилар. Улар каттакон ертўлада бекам-кўст, рўзгорлари тахт, худди уйдагидай бемалол яшар эдилар. Кечалари тез-тез уйларига бориб туришар, қайтишда нон, сўк, ун, картошка келтиришарди. Бегона қишлоқлардан мол ўғирлаб, гўшт масаласини ҳам осонгина ҳал қилар эдилар.

Бир вақтлар 12-нчи казак полкида хизмат этган бир дезертир Григорийни таниганлиги учун уни кўп суриштирмасдан қабул қилиб олдилар.

* * *

Григорий бора-бора, диққинафас кунларнинг ҳисобини йўқотиб қўйди. Октябргача бир амаллаб чидади, лекин кузги ёмғиргарчилик бошланиб, кетидан совуқ тушиши билан болаларини, жонажон қишлоғини бағтар соғина бошлади...

У бир амаллаб кунни кеч қилиш мақсадида, эрта-лабдан кечгача сўрида ўтириб олиб, ёғочдан қошиқ, товоқ қилар, юмшоқ ёғочни моҳирлик билан йўниб, кичкина-кичкина одам ва ҳайвонлар шаклини ясарди. У ҳеч нарсани ўйламасликка, заҳарли қайғу-аламларни қалбига йўлатмасликка ҳаракат этарди. Кундузлари бунинг чорасини топа олса-да, лекин узундан узун қиш кечалари оғир хотиралар эсига тушавериб, ахийри

уни енгарди. Григорий сўрида ҳадеб у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарилаверзр, кўзига уйқу келмасди. Ертўлада яшовчилар кундузлари унинг нолиганини сира эшитмас, лекин кечалари у дам-бадам чўчиб уйғонар, титраб юзини арта бошларди: ўшанда икки бети билан ярим йилдан бери олинмай ўсиб кетган қалин соқоли кўз ёшидан жиққа ҳўл бўлганини сезарди.

У тушида болаларини, Аксиньяни, онасини, дунёдан ўтган барча қариндошларни тез-тез кўриб турарди. Григорийнинг бутун ҳаёти ўтмишда эди, лекин ўтмиш ҳам оғир тушдай кўз юмиб очгунча ўтди-кетди. «Яна бир марта туғилиб ўсган жойларимни кўрсам, болаларим билан дийдор кўришсам, иннайкейин, ўлсам армоним йўқ эди», — деб ўйларди доим.

Эрта кўклам кези, бир куни тўсатдан Чумаков келиб қолди. У белигача ивиган бўлса ҳам, қадимгисидай тетик ва шошмашошоқ эди. Печь ёнида исиниб, уст-бошини қуришиб олганда сўнг Григорийнинг ёнига, сўрига бориб ўтирди.

— Ҳей, Мелехов, сен кетгандан кейин биз роса маза қилиб ўйнадик-да! Астрахандаям бўлдик, дашти қипчоқдаям... Оламини айланиб, роса томоша қилдик! Қанча одамнинг қонини тўқдик — ҳисоби йўқ. Яков Ефимовичнинг хотинини гаров тариқасида қамашди, мол-мулкини олиб кетишди, шундан кейин у тўнини тескари кийиб, Совет ҳукуматига хизмат қилган ҳар қандай одамни қиличдан ўтказилсин, деган буйруқ берди: биз ҳам муаллим борми, агроном ва фельдшер борми ёппасига қира бошладик... Қиличдан ўтказилмаган касб эгаси қолмади! Ахийри келиб бизниям тамом қилишди, бутунлай қириб ташлашди, — деди у хўрсиниб, ҳали ҳам бадани увишганидан жўнжикиб ўтирарди. — Олдин улар Тишанская ёнида бизни тор-мор қилишди, бундан бир ҳафта илгари Солоний ёнида бутунлай қириб ташлашди. Кечаси улар бизни уч томондан қуршовга олиб, фақат дўнгга чиқадиган биттагина йўлни очиқ қолдиришди, лекин у ердаги қор отнинг қорнига чиқади... Тонг отиши билан бизни пулемётлардан ўққа тутишди, бошланди қиёмат... Ҳамма одам тутдай тўкилди. Мен билан Фоминнинг ўғли — фақат икки киши қочиб қутулдик. Фомин куздаёқ ўғлини ёни-

га олволган эди. Яков Ефимович ҳалок бўлди. Менинг кўз олдимда ўлди... Бир ўқ оёғига тегиб, тиззасининг кўзини ўпириб юборибди, иккинчи ўқ бошини ялаб кетибди. От устида туролмай, уч мартагача қулаб тушди. Тўхтаимизу уни кўтариб яна эгарга ўтқазамиз, бирпас чопгандан кейин яна қулайди. Учинчи ўқ қоқ биқинига тегди... Шундан кейин биз уни ташлаб кетдик. Юз саржин чамаси узоқлашгандан кейин кетимга бурилиб қарасам, икки отлиқ уни ётган жойида қиймала-япти...

— Оқибат шу бўлиши аниқ эди,— деди Григорий бепарволик билан.

Чумаков уларнинг ертўласида бир кеча тунади-да, эрталаб хайрлашди.

— Қайга борасан?— деб сўради Григорий.

— Кун кечирининг осон йўлини қидираман,— қулиб жавоб берди Чумаков. — Сен ҳам мен билан юра қол!

— Йўқ, ўзинг боравер.

— Ҳа, сиз билан туриш менга тўғри келмайди... Сенинг касбинг — ёғочдан товоқ-қошиқ яшаш. Бу менга боп ишмас,— деб кулиб масхара қилди-да, Чумаков таъзим қилиб бошидан шапкасини олди:— Хайр, беозор қароқчилар, нон-туз ва жой берганларинг учун раҳмат, сизларни Исо ўз паноҳида асрасин. Жойларинг жудаям диққинафас экан, худойим ол қўлим деб сизларгаям қувноқлик ато қилсин. Йўқса, синган сополга сиғиниб, ваҳшийлашиб кетибсиз—шуям турмуш бўлди-ю!

Чумаков кетгандан кейин Григорий яна бир ҳафтача ўрмонда турди-да, йўл тараддудига тушди.

— Уйгами?— деб сўради дезертирлардан бири.

Григорий ўрмонга келганидан бери энди қовоғи очилиб, сал-пал жилмайди:

— Ҳа, уйга.

— Кўкламгача сабр қилсанг бўларди, биринчи майда амнистия берилади, ўшанда тарқалармиз.

— Йўқ, ортиқ сабр қиллолмайман,— деди-да, Григорий улар билан хайрлашди.

Эртаси кун эрталаб у Дон бўйига — Татарск қишлоғининг рўпарасига келиб тўхтади. Қувониб ҳаяжон-

ланганидан ранги қув ўчиб, ўз уйига узоқ тикилиб қолди. Ниҳоят, милтиғини ерга қўйди, халтасидан ипигналарини, нашапоядан қилинган лосни, кичкина шишадаги милтиқ мойини олди, негадир, ўқларини санаб кўрди. Ҳаммаси бўлиб ўн икки обойма, ундан ташқари, йигирма олти дона ўқ бор эди.

Тик жар тагидаги муз қирғоқдан кўчган эди. Типтиниқ кўкимтир сув чайқалиб, ўзини кунгирадор юпқа муз четларига уриб синдирарди. Григорий милтиқ билан, наганини сувга ташлади, сўнгра, ўқларни ҳам ташлади-да, қўлини шинель этагига яхшилаб арди.

Қишлоқдан пастроқда март қуёшида илма-тешик бўлиб кетган кўкиш муз усти билан юриб, Дондан ўтди-да, катта-катта қадам қўйиб уйига томон юрди. Пристанга тушаверишдаги қияликда турган Мишаткани олисданоқ таниб, унинг ёнига чопқиллаб боргиси келса-да, ўзини аранг тўхтатди.

Мишатка тошдан осилиб тушган сумалакларни синдириб олиб улоқтирарди-да, кўкимтир муз парчаларининг тепадан пастга сирғаниб тушишини томоша қиларди.

Григорий тепа остига келди, ҳарсиллаб, бўғиқ овоз билан ўғлини чақирди:

— Мишенька!.. Уғлим!..

Мишатка чўчиб тушди, унга бир қаради-ю, бошини қуйи солди. Бу соқоли ўсган, важоҳати хунук одамни у таниган эди...

Григорий ўрмонда юрганида, кечалари болалари эсига тушганда хаёлан шивирлаб, ғойибона эркалатиб айтган ширин сўзлари ҳозир бутунлай хаёлидан кўтарилганди. У чўкка тушиб, ўғлининг қизариб кетган муздай қўлларидан ўпар, ўпкаси тўлиб ёлғиз бир сўзнигина такрорлар:

— Уғлим... ўғлим...— дерди холос.

Кейин Григорий ўғлини қўлига олди-да, ўтдай чақнаган кўзлари билан унинг юзига тикилиб сўради:

— Ҳамма тинчми?.. Амманг, Полюшка эсон-омон юришибдими?

Мишатка ҳали ҳам дадасининг юзига тик қарай олмасдан, секингина жавоб берди:

— Дуња аммам юрибди, Полюшка кузда бўғма касалдан ўлди... Михаил поччам бўлса, хизматда...

Шундай қилиб, уйқусиз тунларда Григорийнинг халёлини банд этган орзу-умидлардан биттасигина рўёбга чиқди. У туғилиб ўсган ўз уйининг дарвозаси олдида, ўз фарзанди билан дийдор кўришиб, уни қўлида кўтариб турарди...

Унга шундан бўлак овунчоқ қолмаганди, ёлғиз шу болани деб ер юзида, муздай қуёш нурига чўмган бепоён дунёда юришга мажбур эди.

МУНДАРИЖА

Тўртинчи китоб

Еттинчи қисм	5
Саккизинчи қисм	334

На узбекском языке

Михаил Александрович
ШОЛОХОВ

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИИ

V ТОМ

Гослитиздат УзССР — Ташкент — 1963

Перевод с издания 8-томного собрания сочинений М. Шолохова,
выпущенного Гослитиздатом в 1956—1960 г. г.

Редактор *М. Осим*
Рассом *А. Ошейко*
Расмлар редактори *Г. Остапенко*
Техн. редактор *Н. Курилова*
Қорректор *И. Қобилов*

* *
*

Босмахонага берилди 7/VIII-62. Босишга рухсат этилди
14/IX-62. Фермати 84×1081/32. Босма л. 17,375. Шартли босма
л. 23,8. Нашр л. 27,68. Индекс: *б/а*. Тиражи 15000.
ЎзССР Давлат бадний адабиёт нашриёти.
Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома 71/61.

* *
*

ЎзССР Маданият министрлиги Ўзглавиздатнинг
Ихтисослаштирилган ҳарф терув фабрикасида терилиб ва
матрица қилиниб, 1-босмахонасида босилди. Тошкент,
Ҳамза к. 21, 1963 йил. Заказ № 807. Баҳоси 1 с. 3 т.

P2
Ш78

Шолохов Михаил.

Асарлар тўплами. 8 томлик. Т. 5. Т.,
Ўзадабийнашр, 1963.

Т. 5, Тинч Дон. 4-китоб. Таржимон А. Шарапов. 1963. 560 бет.

P2